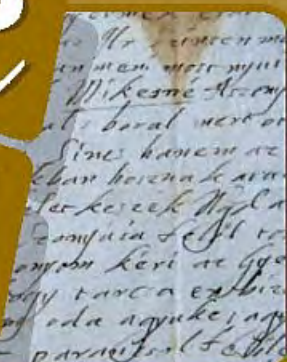

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPIÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

CERTAMEN VII.

NYELV-, IRODALOM-, NÉPRAJZ-, SZÍNHÁZ-,
FILM- ÉS ZENETUDOMÁNY,
TÖRTÉNELEM

2020

CERTAMEN VII.
Előadások a Magyar Tudomány Napján
az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában

CERTAMEN VII.

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

Szerkesztette
EGYED Emese, PAKÓ László, SÓFALVI Emese

Kolozsvár, 2020

A kötet megjelenését támogatták:

Szerkesztette: Egyed Emese, Pakó László, Sófalvi Emese

© Szerzők, 2020

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Bíró Annamária

A tanulmányok szövegét korrektúrázta: András Zselyke
Tördelőszerkesztő: Virág Péter
Borítóterv: Idea Plus

A borítón látható Bán Aladár-fotó a THURY-VÁR Nonprofit Kft. –
Krúdy Gyula Városi Könyvtár helyismereti gyűjteményéből származik.

Nyomdai munkálatok: F&F INTERNATIONAL Kft., Gyergyószentmiklós
Felelős vezető: Ambrus Enikő ügyvezető igazgató

ISSN 2393 – 4328

TARTALOM

Bevezetés.....	5
Introduction	
Introducere	
I. NYELV-, IRODALOM-, NÉPRAJZ-, SZÍNHÁZ- ÉS ZENETUDOMÁNY	
<i>Hagyomány(törés), kapcsolat(történet)</i>	
CSORBA Dávid	
II. Apafi Mihály bécsi ravatala	13
The Catafalque of Michael Apafi II in Vienna	
Catafalcul din Viena a lui Mihály Apafi al II-lea	
PAP Levente	
Egyházatyák és a magyar kereszt(y)én(y)ség eredete a 17–18. századi történetírásban	29
Church Fathers and the Origins of Hungarian Christianity in 17-18 th Century Historiography	
Părinți ai bisericii și imaginea originii creștinismului la maghiari în istoriografia secolului al XVII-lea și celui de-al XVIII-lea	
CSATA Adél	
A Magyar Hírmondó szerepe Benkő József literatúratörténet-írói tevékenységében.....	45
The Role of Magyar Hírmondó Magazine in the Literary Historian Activity of József Benkő	
Rolul revistei Magyar Hírmondó în activitatea de istoric literar a lui József Benkő	
BENŐ Eszter	
Két nyelv és két kultúra vonzásában. Dóczi Lajos szerepkörei	61
The Influence of Two Cultures. Lajos Dóczi and His Roles	
Sub influența a două culturi. Lajos Dóczi și rolurile sale	
VARGA P. Ildikó	
Bán Aladár finn levelezéséről. Adalékok a magyar–finn kulturális kapcsolatok történetéhez.....	81
Aladár Bán's Finnish Correspondence. Contributions to the History of the Finnish-Hungarian Cultural Relations	
Correspondența finlandeză a lui Aladár Bán. Contribuții la istoria relațiilor culturale maghiaro-finlandeze	
dr. BALÁZS Lajos	
Hengergőzés – paraszti szexorgia, farsangi szabadosság, erotikus játék, termékenységi vagy érintésemágia? Vagy az ember játékosává válása?.....	97
Rolling – A Polysemantic Erotic Game	
Rostogolirea – un joc erotic polisemantic	

Nőtörténeti kutatások

PAPP Kinga

- Apor Péterné, „Háromszék királynője” 107
Spouse of Péter Apor, “Queen of Háromszék”
Soția lui Péter Apor, „Regina din Háromszék”

BIRÓ Annamária

- Női költészet a 18–19. század fordulóján. Szereplehetőségek és problémák 127
Women’s Poetry at the Turn of the 18th-19th Century. Potential Roles and Problems
Lirica feminină din secolele 18-19. Roluri și probleme

BARTHA Katalin Ágnes

- Színészkonstrukció és szerepkör: a szalonszínésznőség szubjektívításai 149
The Actor/Actress and the Typecasting: the Subjectivities of a Certain Role-type
Actorul și tipul de rol: subiectivitatea unui tip de rol teatral

LENGYEL Nóra

- Megküzdési stratégiák és narratív identitás Fenyvesi Judit szociális testvér
önéletrírásában 171
Mechanisms of Coping and Narrative Identity in the Autobiography of Judit Fenyvesi,
a Member of the Sisters of Social Service
Mecanisme de reziliență și identitate narativă în autobiografia lui Judit Fenyvesi, membră
a serviciului social „Societas Sororum Socialium”

TAPODI Zsuzsa

- Önmagunk árnyékává válni. Családregény a 21. században.
Gerlóczy Márton: *Mikecs Anna: Altató* 185
Becoming Your Own Shadow. Saga in the 21st Century. Márton Gerlóczy: *Mikecs Anna: Altató*
(*Lullaby*)
Trecând în umbră. Cronică de familie în secolul al XXI-lea. Márton Gerlóczy: *Mikecs Anna:*
Altató (Cântec de leagăn)

Kolozsvári zeneszerzők – zeneszerzők Kolozsváron

POTYÓ István

- Farkas Ödön *E-dúr miséje* 193
Mass in E major by Ödön Farkas
Misa in Mi major de Ödön Farkas

FANCSALI János

- Csíki Endre, az elfelejtett magyarörmény zeneszerző 203
Endre Csíki, the Forgotten Hungarian-Armenian Composer
Endre Csíki, un compozitor ungaro-armean dat uitării

HORVÁTH Bálint

- Szóllósy András és az „első harmad” városa 209

András Szöllösy and the Town of the “First Third”
András Szöllösy și orașul „primei treimi”

FEKETE Miklós

Kéznyomok és visszacsengések – Farkas Ferenc kolozsvári évei219
The Relevance of the Years in Cluj in the Œuvre of Ferenc Farkas
Relevanța anilor petrecuți la Cluj în activitatea componistică a lui Ferenc Farkas

NÉMETH Zsombor

Farkas Ferenc kolozsvári éveinek filmzenéi243
Ferenc Farkas's Film Music Compositions in Kolozsvár
Muzica de film a lui Ferenc Farkas din perioada petrecută la Cluj

PÉTER Éva

Az erdélyi népzene Márkos Albert életművében.....259
Transylvanian Folk Music in the Work of Albert Márkos, the Composer
Muzica populară în creația compozitorului Márkos Albert

HERPAY Ágnes

Orbán György és Selmeczi György fagottdarabjai277
The Bassoon Pieces of György Orbán and György Selmeczi
Compozițiile pentru fagot ale lui György Orbán și György Selmeczi

WINDHAGER Ákos

Terényi Ede *Miseparafrazisa* négy olvasatban. A Fiú(isten) drámája.....287
Eduard Terényi's *Mass-paraphrases*. Tunes from the Old and the Contemporary Church on
Farkas Street
Misa parafrază a lui Eduard Terényi. Melodii din biserica veche și cea nouă de pe strada
Kogălniceanu din Cluj

ANGI István

Cornel Țăranu és tanítványa, Szegő Péter Kelet varázsában ihletett műveiről.....301
Compositions by Cornel Țăranu and His Disciple Péter Szegő, Created under the Mirage of
the Mysterious Far-East
Creațiile lui Cornel Țăranu și ale discipolului său, Szegő Péter, concepute sub mirajul tainicului
orient îndepărtat

SÓFALVI Emese

Török-Gyurkó Áron hangzásterei307
Áron Török-Gyurkó's Compositional Spheres
Spații componistice în creația lui Áron Török-Gyurkó

II. TÖRTÉNELEM

ARANY Krisztina

A firenzei Manini család letelepedése Erdélyben321
The Settlement of the Manini Family in Transylvania
Stabilirea familiei Manini în Transilvania

LACZLAVIK György

- A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára 1526–1570 közötti iratainak
adatbázisa és felhasználásának lehetőségei 349
The Database of the Documents from 1526 to 1570 of the National Archives of Hungary
and its Possible Uses
Baza de date a documentelor dintre 1526 și 1570 a Arhivei Naționale Maghiare și
posibilitățile valorificării datelor sale

BÁNYAI Réka

- A mikházi ferences kolostor ősnymtatványai..... 361
The Incunabula of the Franciscan Monastery of Călugăreni
Incunabulele mănăstirii franciscane din Călugăreni

K. WEISZ Szidónia

- „E’ törökös czimert esmét elő vették...” A Teleki–Bolyai Könyvtár halotti
címerai 373
“This Ancestral Hatchment Has Been Used Again...” Funeral Hatchments in the
Teleki–Bolyai Library
„Acest blazon ancestral a fost folosit din nou...” Blazoanele mortuare din Biblioteca
Teleki–Bolyai

BÁNDI András

- Az erdélyi bolgár evangélikus egyházközségek..... 403
Bulgarian Lutheran Congregations in Transylvania
Comunitățile luterane bulgare din Transilvania

PAKÓ László

- Gyilkosság a családban. Halálos kimenetelű házastársi konfliktusok a kora
újkori Kolozsváron 423
Crime Within the Family. Spousal Homicide in Early Modern Cluj
Crimă în familie. Omucideri conjugale în Clujul premodern

KULCSÁR Krisztina

- II. József erdélyi látogatása 1773-ban, és utazásának hatása a közigazgatásra 451
The Travel of Joseph II in Transylvania in 1773 and its Impact on the Transylvanian
Administration
Vizita lui Iosif al II-lea în Transilvania din 1773 și impactul acesteia asupra administrației
Principatului

- Rövidítésjegyzék..... 466
Abbreviations
Abrevieri

- Mutatók..... 467
Indexes
Indice

- Képmelléklet..... 489
Illustrations
Ilustrații

BEVEZETÉS

A kötet a Magyar Tudomány Napja Erdélyben rendezvénysorozat 17. fórumán az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában 2018. november 24-én elhangzott előadások jó részének tartalmazza szerkesztett változatát. Hetedik kötetünk különös gazdagságát a rendezvény mindenkori funkciója is adja: felmutatni a jelenlegi kutatások irányait; ennek sokfélesége azonban konvergenciákat is jelent.

A kulturális kapcsolatokat irodalmi és politikai kontextusban látjuk Benő Eszter tanulmányában, aki az Osztrák–Magyar Monarchia két nyelvben és két kultúrában otthonos szerzője, Dóczy Lajos pályaképét adja és Varga P. Ildikóéban, aki Bán Aladár finn levelezéséről ír. A szokáskutatás rendjén egy jelenkori népszokás érzékiségéről Balázs Lajos, II. Apafi Mihály bécsi temetési pompájáról Csorba Dávid értekezik. A 17–18. század történetírói szemléletét Szent Jeromos egyházatyja életrajza kapcsán Pap Levente, a korai magyar újságírás erdélyi hátszágát Benkő József példáján Csata Adél mutatja be. Nőtörténeti kutatásaink sorában Apor Péter felesége háromszéki népszerűségének okaira világít rá Papp Kinga; Biró Annamária 18. századi női költők nehéz érvényesülésére, Bartha Katalin Ágnes a színpadi és a társadalmi szerepek tudatos alakítására és egymásra hatására hívja fel a figyelmünket főleg Prielle Kornélia példáján, Lengyel Nóra a kommunista börtönöket túlélő Fenyvesi Judit emlékiratát nemcsak az emlékezet, hanem a test, a trauma és az identitáskutatás szempontjait is érvényesítve értelmezi, Tapodi Zsuzsa pedig Gerlóczy Márton női narrátorú, új családregényét elemzi.

A kötetben közölt zenetudományi írások kolozsvári zeneszerzőket és a városhoz kapcsolható alkotásokat mutatnak be. Az egyházzene, esztétika, népzene, történeti zenetudomány, interpretációs gyakorlat és analízis területét érintő tíz tanulmány az erdélyi magyar zeneszerzés utóbbi két évszázadának sajátos keresztmetszetét is adja. Potyó István Farkas Ödön mindaddig kéziratban fennmaradt *E-dúr* miséjének elemzését, Windhager Ákos Terényi Ede miseparafrázisainak új olvasatait közli. Csiki Endre, az elfeledett magyar-örmény zeneszerző, karmester alakját Fancsali János eleveníti fel. Horváth Bálint Szöllősy András zeneszerző, muzikológus kolozsvári tanulóéveit és ennek az időszaknak az életműre gyakorolt hatását foglalja össze. Farkas Ferenc 1941–1943 közti erdélyi tevékenységét, szerepét a helyi zenei életben, valamint hangversenytermi, színpadi és filmzenei kompozícióit Fekete Miklós és Németh Zsombor vizsgálja. Péter Éva az erdélyi népzene hatását ismerteti id. Márkos Albert életművében, majd vokális népdalfeldolgozások elemzésével világít rá a zeneszerző alapvető kompozíciós elveire. Herpay Ágnes az előadói gyakorlat oldaláról közelíti meg két kortárs szerző, Orbán György és Selmeczi György fagotttarabjait. Angi István Cornel Țăranu és Szegő Péter mester-tanítvány kapcsolatának prizmáján keresztül láttatja a *Nomád énekek* és a *MOM* Kelet varázsában ihletett műveit és

ezek előadásait. A Török-Gyurkó Áron által használt hangzásterek bemutatásával Sófalvi Emese a kolozsvári zeneszerző-nemzedék fiatal, avantgárd képviselőjének portréját vázolja.

A kötet történelmi témájú írásai közül Arany Krisztina tanulmánya a firenzei származású Manini család magyarországi és azon belül erdélyi letelepedésének, integrációjának és üzleti tevékenységének jellegzetességeit vizsgálja, de a magyarországi és erdélyi források alapján a család firenzei pénzügyi és társadalmi háttéréről is hoz új adatokat. Laczlavik György a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában folyó kora újkori források digitalizálásának a folyamatába, eredményeibe és a létrehozott adatbázis gyakorlati felhasználásának kérdéseibe vezeti be az olvasót. Bányai Réka írása könyv- és könyvtártörténeti kuriózumként bemutatja az egykori mikházi ferences kolostornak a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban megőrződött ősnymotatványait. K. Weisz Szidónia ugyanezen intézmény 18–20. századi halotti címereinek gyűjteményéről ad átfogó leírást. Bándi András az erdélyi bolgár evangélikus egyházközségek történetéről és a 17. századtól a 20. század közepéig tartó asszimilációjának kérdéseiről értekezik főként az egyházközségi levéltárak fennmaradt adatai alapján. Pakó László a kora újkori Kolozsvár halálba torkolló házassági konfliktusainak a bemutatásán keresztül közelít a város 16–17. századi jog-, intézmény- és társadalomtörténetéhez. Végül Kulcsár Krisztina II. József 1773-as erdélyi látogatása kapcsán ad részletes leírást az út megszervezéséről, lebonyolításáról, az uralkodó szándékairól, illetve mutatja be a személyes látogatásnak az országrész hivatali szerkezetére és az egyes hivatalokban tevékenykedő hivatalnokhálózatára tett hatásait.

A *Certamen* korábbi köteteihez hasonlóan, most is számos tudományág, korszak, intézmény és kutatónemzedék képviselteti magát egy közös kiadványban, amely reményeink szerint lehetőséget biztosít egymás tudományos eredményeinek jobb megismerésére és a szakmai párbeszéd kiszélesedésére.

A SZERKESZTŐK

I.
NYELV-, IRODALOM-, NÉPRAJZ-,
SZÍNHÁZ- ÉS ZENETUDOMÁNY

Hagyomány(törés), kapcsolat(történet)

CSORBA DÁVID*

II. APAFI MIHÁLY BÉCSI RAVATALA

Kulcsszavak: *Apafi-család, temetési rítusok, bécsi ravatal, 17. századi erdélyi hatalmi vákuum*

Apafi Mihály fejedelem temetéséről Mikó Gyula kollégámmal 2014-ben jelentetünk meg egy kis kötetet szövegkiadással és tanulmányokkal.¹ Azóta az ifjabbik Apafi Mihálynak és feleségének haláláról Merényi-Metzger Gábor kutatott fel bécsi közgyűjteményekben több fontos forrást.² Ebben a közleményben az utóbbi főúr halálához adok közre egy-két újabb adalékot, mintegy előre jelezve az Apafiak alma-keréki temetkezéséről tervezett kötetemet.

AZ APAFI-KULTUSZ

A 17–18. század emlékirat-irodalma (Apor Péter, Bethlen Miklós, Cserei Mihály) és városi krónikái (Bartha Boldizsár, Enyedi István), majd a 18. századból humorral visszatekintő Hermányi Dienes József anekdotái egyaránt bőségesen szóltak Apafi Mihályról és koráról. Uralmának az emléke általában negatív megítélésű, részint a kortársak, részint a 19. századi történészi szakma értelmezése alapján, s ebben Apafi egyik kortársának, Cserei Mihálynak ekkor kiadott emlékirata s annak ítélete volt gyakran mérvadó. Jókai Mórnak az 1857 utáni prózaíró korszakában már az egyik fő témája vált a 17. század erdélyi világa: Cserei alapján született több erdélyi témájú

* CSORBA Dávid (1975), főiskolai docens (Sárospataki Református Teológiai Akadémia), tudományos főmunkatárs (Károli Gáspár Református Egyetem, Egyház és Társadalom Kutatóintézet, Református Örökség Műhely). E-mail: csdavid75@gmail.com.

1 *Apafi Mihály temetése*, bev. tan.: CSORBA Dávid., s. a. r. Cs. D., MIKÓ Gyula. Reciti, Bp., 2014 (Re-Textum 2), 228 l.

2 MERÉNYI-METZGER Gábor: *II. Apafi Mihály, Bethlen Katalin és Bethlen Miklós halálának anyakönyvi forrásai*. Erdélyi Múzeum LXXVIII(2016). 1. sz. 116–124.

regénye és elbeszélése, de egészen más hangon írva.³ A történelmi példák után kutató írószeni érzékenysége már saját korának analógiáit is megláttatta ezekben az Apafikorabeli prózai (regény, novella) írásokban, és annak az eszményítő változatát tárta az olvasó elé. Jókaitól ismerjük annak az ebesfalvi háznak – és közvetve annak a pillanatnak – a megérezkítését (az *Erdély aranykora* első fejezete), ahonnan a török elvitte Bornemisza Anna férjét a libáncsi mezőre, s végül az a nagy riadalom ellenére fejedelemlékként térhetett vissza, az elsőszülött fiát tartva a kezében. Megelevenedett ebben az egész 17. századi Erdély kor- és jellemrajza, ahogy Jókai megrajzolta: olyan hatalmi játszmák, mint a fejedelemasszony sógorának, a nagyhatalmú Bánffy Dénesnek a veszte, s az unokaöccsével, Teleki Mihállyal való küzdelme a gyenge uralkodó előtt, és természetesen nem maradt el a történetből az egzotikus, mitikus fikció sem. Jókai megírta az Apafiek személyes világát is közelről belülről (*Koronát szerelemért*), és láttatta történelmi tablóként is (*Török világ Magyarországon; A két szász; Rab Ráby*). A Jókait követő írónemzedéknek is kiváló novella- és kisregénytémát adott ez a kor a történelmi miliő megrajzolásakor (Mikszáth Kálmán: *A fekete város; A két koldusdiák*; Móra Ferenc: *Rab ember fiai; A leghűbb szolga; Szókimondó Szűr Péter; Thököly prímása*).

Ezt a Jókai világában és annak hatásában hol heroizálónak, hol képmutogató módjára mesélőnek tartott romantikus láttelepet Apafiról és koráról a 19. század második felében felváltotta egy Apafi-renaisszánsz. A kor neves történésze, Szilágyi Sándor az Erdély-monográfiájában már összegző módon ezt a kort annak politikai konfliktusain keresztül, de művészeti és művelődéstörténeti örökségével együtt mutatta be.⁴ Különösen igaz ez az erdélyi megítélésre. Ebben nem a fejedelem személyiségének volt meghatározó szerepe, sokkal inkább a 17. század vége korhangulatának és annak a 19. századi Monarchia állapotaira applikálható elemeinek. Főként az EME megalakulása óta (1859) az OMM világában, de még inkább, a trianoni trauma hangulatától felerősítve, a két világháború közti időszakban részint a közéleti megszólalások, részint az egyházi szervezetek belmissziós csoportjai előszeretettel utaltak vissza a kora újkornak a világára, a nyilvánvaló párhuzamkeresés okán. Alakult itt *Bornemisza Anna Nőszövetség* és születtek hangzatos beszédek, melyek közvetve erről a korról tartottak emlékünnepeleket. Apafi szokványos megítélését a magyarországi történészek körében Szekfű Gyula elemzése vitte tovább.⁵ A másik nagy cezúráról, az újabb háborút követően, a '70-es évek világában a történészek közt születtek új értékelések, valamelyest kedvezőbbek a korábbi sematikus Apafi-képpel szemben.

3 SZAJBÉLY Mihály: *Jókai Mór*. Kalligram, Pozsony, 2010 (Magyarok Emlékezete). 123–125, 166, 369.

4 SZILÁGYI Sándor: *Erdélyország története tekintettel művelődésére*. II. Heckenast, Pest, 1866.

5 HÓMAN Bálint–SEKFI Gyula: *Magyar történet*. IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1939.⁶ 86.

R. Várkonyi Ágnes előbb önálló kötetben szolt a fejedelemség utolsó korszakáról, majd az *Erdély történetében* művelődéstörténeti megközelítésben tárgyalta újszerűen Apafi korát.⁶ Legutóbb pedig Oborni Teréz foglalta össze közérthető módon a fejedelmek világát egy kis monográfiában:⁷ ezekben a művekben már sokkal összetettebb az Apafi-korról és a fejedelem politikai lehetőségeiről, taktikázásáról és a személyiségről megszólaló narráció.⁸

FŐÚRI TEMETÉSI REND

A 20. századi történeti kutatások számos részeredményt hoztak a felszínre a kora újkorra vonatkozó anyagi kultúra, azon belül is a temetések reprezentációs eszközei, a rituálé és a szimbólumok alkalmazása terén.⁹ Szerencsés módon fennmaradt néhány temetési ceremóniatervezet, a kortársak naplóiban egy-két rituálé,¹⁰ vagy éppen a temetési alkalomra épített ravatal vagy a temetőben/templomban felállított castrum doloris leírása.¹¹ Az erdélyi fejedelmekről szóló történelmi elemzéseken és életrajzokon, monográfiákon túl¹² önálló kiadvány szól az uralkodói temetés jelképeiről,¹³ a

6 R. VÁRKONYI Ágnes: *Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711) = Erdély története*. 2. k., 1606-tól 1830-ig. Főszerk. KÖPECZI Béla, szerk. MAKKAI László et al. Akad., Bp., 1988. 925.

7 OBORNI Teréz: *Erdély fejedelmei*. Pannónia, Bp., 2002.

8 R. VÁRKONYI Ágnes: *Apafi–Zrínyi–Comenius: Erdély a nemzetközi török háborúban, 1663–1664 = Jakó Zsigmond emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*. Szerk. Kovács András et al. EME, Kvár, 1996. 502–524.

9 A hatalmas anyagból: SZABÓ Péter: *A végtisztesség: A főúri gyászszertartás mint látvány*. Magvető, Bp., 1989 (Mikrotörténelem); VISKOLCZ Noémi: *Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században*. Művészettörténeti Értesítő LVIII(2009). 245–268.

10 SZABÓ Péter: *Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé*. ItK CII(1998). 5–6. sz. 744; Uő: *Jelkép, rítus, udvari kultúra: Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*. L'Harmattan, Bp., ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Nyitott könyv, 2008 (TDI könyvek 7). 159.

11 A kora újkori erdélyi fejedelmi temetésekről: SZABÓ: *i. m.*; JAKÓ Klára: *Adalék fejedelmeink temetkezésének kérdéséhez = Emlékkönyv Jakó Zsigmond...*, *i. m.*, 235–240; KOVÁCS KISS Gyöngy: *Kemény János ravatalai: Adalékok a halál- és ravatal motívumhoz, valamint a boncszínházi kelléktárhoz*. Korunk LXV(2006). 6. sz. <http://www.korunk.org/?q=node/8224> (letöltve: 2014. október 20.).

12 PÉTER Katalin: *A fejedelemség virágkora, 1606–1660 = Erdély története, 2., i. m.*, 617–783; OBORNI: *i. m.*

13 BÍRÓ Vencel: *Az erdélyi fejedelmek temetkezése = Ódon Erdély*, vál. SAS Péter. I. Magvető, Bp., 1986 (Magyar Hírmondó). 194–203; SZABÓ: *i. m.*; GARAS Klára: *Halotti kultusz, címerek, ravatalképek, építárfumok = Magyarországi festészet a XVII. században*. Akad., Bp., 1953. 71–81.

temetési beszédek szociológiai, retorikai és emblematikai jellemzőiről,¹⁴ és végül könyvtárnyi szakirodalom értekezik a „szép halál” és a „jó emlékezet” fogalomtörténetéhez kapcsolódva. Ilyen módon tehát a katolikus Esterházyak, Báthoryak, az evangélius Thurzók és a kálvinista Bethlenek, Rákócziak mellé most egy újabb kálvinista család fejedelmének az utolsó útjáról kapunk képet, a mégoly sporadikus adatok ellenére is.

Sok 17. századi főúri személy temetéséről – férfieről és asszonyéről egyaránt – vannak adatok, néhány királyunk és több erdélyi fejedelmünk esetében ismerünk valamilyen leírást (ceremónia, processus, castrum doloris etc. esetén), és egy-két esetben maradt fenn valamilyen szöveg is. A temetkezésekre vonatkozó források száma és műfaja az eddigi kutatások alapján egyénekhez kötődve Báthory Kristóf erdélyi vajda és Apafi felesége, Bornemisza Anna esetén a legbősegebbek,¹⁵ családot tekintve pedig a Rákóczi-família esetén a legsokrétűbbek. A kora újkori fejedelemtemetések eddigi vizsgálatainál azonban a forrásadottságok gyakran megkötötték a vizsgáló szakemberek kezét. Éppen Bornemisza Anna esetén a meglelt ceremónialeírás a tárgyi kultúrához és az udvari kultúra szimbólumaihoz kötődő elemzést indukált,¹⁶ a fellelt halotti szövegek pedig irodalomszociológiai és lélektani megközelítést.¹⁷ És jóllehet ebben az esetben adott lett volna a kettő egybekapcsolása, van, aki ettől eltekintett: „a reprezentációkutatás számára (...) a halotti versek és búcsúztatók sem szolgálnak ilyen szempontból érdekes adalékokkal”.¹⁸

Mínthogy azonban a barokk kor többféle reprezentációs médiumot is használt, a szó retorikai játsszái mellett a zenei, képi és egyéb pompa affektivitására is ügyelt, Apafi Mihály végtisztességének emlékezetét én sem tekintettem csak retorikailag vagy csak tárgyátörténetileg érdekesnek. A kora újkori jelképek együtt éltek, a temetés hatásának megképzésében mindegyik a maga súlyával vett részt. Szerepe volt a csendnek és a harangzúgásnak, de a kórus énekének is, s kötött volt, hogy ezalatt mit és kinek lehet tenni. A siratást vagy a vigasztalást szolgálták, de más-más módon: a kollégiumi tanár latin szónoklata a palotában és a magyar prédikátoré az udvaron, a falu népének csendes imái útközben, sőt a hivatalosan fizetett keserves- vagy sirató-asszonyok jajai. Az élet és a halál örök jelképei öltöztek testet beszédben, zsoltsárszö-

14 KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyarnyelvű halotti beszéd a 17. században*. Universitas, Bp., 1998 (Historia Litteraria 5)

15 JAKÓ: *i. m.* 238.

16 HORN Ildikó: *Temetési rendtartások a 16–17. századból = Uő: Tündérország útvesztői: Tanulmányok Erdély történelméhez*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2005 (TDI könyvek). 320–341.

17 HERNER János: *Bornemisza Anna megbűvöltetése: Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1678–1688*. MTAK, Bp., 1988 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 21). 281–306.

18 JAKÓ: *i. m.* 238.

vegen, de a zászlók színében, ábrájában és tartásának irányában is, nem is beszélve azokról, akik ezeket akkor és ott tartották. A barokk kornak az affektust elérni kívánó stratégiái több antropológiai szintet céloztak meg, s ugyanakkor más és más nyelvet használtak a társadalmi hierarchia és az adott rituálé különböző szintjein.

A FEJEDELMI CSALÁD TEMETÉSEI

Ezt a rövid áttekintést nézve úgy tűnhetne, hogy az utolsó, politikai értelemben nyugalomban uralkodó erdélyi fejedelem temetése saját korában nem kavarhatott különösebb visszhangot. Valójában éppen a helyzetből következően semmi sem ment rendben, sem a fejedelem, de még inkább a teljes fejedelmi család végső búcsúztatásakor. A korábban Apafi által kivégzett sógor, Bánffy Dénes feleségének, Bornemisza Katának a temetéséről azt tudjuk, hogy 1685 júniusában Dézsi Márton enyedi professzor mondta felette a latin nyelvű beszédet, amint az ő testvérét, Apafi feleségét, Bornemisza Annát is (1688) ő parentálta Almakeréken.¹⁹ A fejedelemasszonyt azonban a Kolozsvárt elfoglaló német katonák miatt nem vihették a Farkas utcai templomban nyugvó gyermekei mellé. Újra kellett tervezni a ceremóniát, és így jutott az egyik Apafi-birtok üres kriptájába, Almakerékre. A fejedelem nemsokára követte (1690), az ő esetében – jöllehet szintén a Farkas utcai templomba kívánt temetkezni – már csak Almakerék jött szóba, de csak halálát követően tíz hónappal helyezték felesége mellé. Az ifjabbik fejedelmet, akit csak megválasztottak, de valójában nem uralkodott, II. Apafi Mihályt Bécsből (1713), az aranykalickából kísérték Almakerékre, de nem jutott neki osztályrészül pompás temetés: csak a sekrestyében tették le koporsóját titokban, sem beszéd, sem ének nem hangzott el felette. Feleségének, a szintén Bécsben elhalt gróf Bethlen Katának (1725) sem jutott végtisztesség: hasonló módon helyezték a koporsóját a sekrestyébe, s állt ott 1790-ig, amikor végre a Bethlen grófok felbontották a kriptát, s a négy koporsó sűrűn, de együtt a kriptába került.

A 17. századból ismerünk több olyan főúri temetést, amely nem „simán”, rövid terminus alatt zajlott le. Nagyobb volt az időbeli távolság a halál beállta és a sírba helyezés közt: pl. I. Rákóczi Ferenc, Erdély választott fejedelme kassai temetésekor 16 hónap telt el (zömmel a háborús helyzet miatt),²⁰ vagy Báthory Kristóf esetén 2 évet vett igénybe (a gyulafehérvári katolikus temetés igénye miatt).²¹ Egy különleges,

19 Bánffynéhoz: *Czegei Wass György és Wass László Naplói 1659–1739*, közli: NAGY Gyula. Bp., 1896 (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum 35; Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók 3). 1685. június 20–26. Apaffinéhoz: HERNER: *i. m.* 285.

20 THALY Kálmán: *I. Rákóczi Ferenc halála és temetése*. Századok VII(1873). 10. sz. 661–687.

21 JAKÓ: *i. m.* 236.

átpolitizált temetés, ahol erősen megcsúszott a halál és a temetés közti távolság, de kissé másként: Báthory Gábor, rossz hírűnek jellemzett erdélyi fejedelem temetése 15 évvel a halálát követően zajlott le az őt a hatalomból leváltó Bethlen Gábornak köszönhetően.²² Az 1614. májusi vitézi temetés rituáléját követően a második, a Bethlen-féle akció (1628) keretében kaphatta meg Báthory Gábor teteme az őt megillető végtisztességet, s temették el ténylegesen. Az látszik valószínűnek – bár a ceremónia menete és a szövegek nem maradtak ránk –, hogy a korabeli felfogás szerint csak egy, de igen hosszan elhúzódott szervezésű temetése volt a szerencsétlenül járt fejedelemnek. Sokatmondó az is, ha egy neves személyt nem illő módra temetnek; ha pl. „kiprédikálnak”. Tótfalusi Kis Miklóst, a hírneves nyomdász az egyik szónok, aki életében ellenlábasa volt, kiprédikálta, a másik mézbe mártott méreggel dicsérte, s a harmadik szövegének a laudáló részét azonban a kiadványban is megcsonkították, így ezt csak közvetve sejtjük, szöveg szerint nem ismerjük.²³ Zavaró lehet, ha egyesek illetlen módra viselkednek a ceremónián, ha a nép bizonyos jeleket rossz ómenként értelmez, és ezt a holt érdemtelenységének tulajdonítja. Az ókor óta tudjuk, hogy a temetéskor a külsőségek a gyászolók viszonyát sejtetik az elhunythoz: a holt reprezentációja a szervező pozícióját, szerepfelfogását minősíti.

A RITUÁLÉ

Amikor Wass György az egyik rokona, Kemény János temetésének a szervezője lett, részletesen rögzítette naplójában az előkészületeket, hiszen itt már nemcsak a nemesi család halotti kultuszát irányította, hanem kiemelten is a főúr parentációját.²⁴ Miután a testet előkészítették, koporsóba tették, s hazaszállították marosvécsi kastélyába, egy hónapig érdemlegesen nem jegyzett fel a napló írója. Amikor ismét nekikezdett, Wass György három napig tervezte az alkalmat. Egy hét múlva már a főrendek megérkeztek a szállásukra, másnap lezajlott a temetés, harmadnap a gubernátor úr, Erdély akkor irányítója is távozott. A tetemes anyagi kiadáson túl (a marha-, berbécs-/kecske-, bor- és cipófogyasztást számlázva), amelyet a naplóíró részletesen számontartott, sem került hosszabb időbe egy főúri temetés megszervezése 20 napnál.²⁵ S ezenfelül kerülhet sor már a sírba helyezés után az emlékezés könyvészeti

22 SZABÓ Péter: *Báthory Gábor újratemetése 1628-ban* = Uő: *Az Erdélyi Fejedelemség önképe*. ELTE, Bp., 2011 (Údvar történet 1). 39–47.

23 GYALUI Farkas: *Vita Misz-Tótfalusi Kiss Miklós ravatala fölött, 1702*. Erdélyi Múzeum Ú. F. IV(1909). 3. sz. 290–296.

24 *Wass György Naplója = Czegei Wass György és Wass László Naplói 1659–1739, i. m.* 340. 1701. november 6.

25 *Uo.*, 1702. november 6–19.

megjelenítésére, emlékeztetőnk szerkesztésére²⁶ vagy halotti szövegek kiadására (halotti prédikáció, gyászversek, genealógia).

Az erdélyi fejedelmi temetések rituáléja ötvözte a hagyományos kora újkori temetés rendjét és a főúri parentáció szimbolikáját. A kétosztatú, időben, térben és szimbolikában is eltérő két temetés együtt hatott, együtt jelentett egy lezárt gyázmunkát. Az első, a halált követő ravatal pompája a világi reprezentáció elemeivel, mely a közösség számára szólt s a földi pompa dicsőségét emelte ki; s a második, az egyházi ceremónia, mely a vallási közösség előtt a siratás eszközeivel az elmúlás feletti metafizikai vigasztalást nyújtotta, s a földbe/kriptába helyezéssel zárult.

A ceremónia olyan kellékei, mint a felvonuló halottas menet rendje (lovasok, egyházi és nemesi elit, minden rend képviselői, a család tagjai), a feliratok (zászlón, szalagokon, címeren, síron), az alkalmazott szimbolikus tárgyak (fekete drapériába öltöztetett ló, törött kard, családi és uralkodói címer és zászló), személyek (az elhalt élőképe, a felségjelvényeket hordozó személy, a trónutódlás jelöltje) és tettek (sírás, lándzsatorés, a Szent Mihály lova és a drapériák elajándékozása) külön hangsúlyt adnak egy búcsúztatásnak. A teljes rituálé hiányzó vagy túlzott elemei egyaránt beszédesebbek, és akár az a jelenség is, hogy mi maradt ránk mindebből. Az adatok szerint tehát egy főúr temetésénél min. 11–12 szöveggel kell számolni, s ez azt mutatja meg, hogy az emlékező közösség milyen jelképekkel telítette a ravatali búcsúztatásnak és a sírba helyezésnek az aktusait, rituáléját.

A FEJEDELEMFI RAVATALA

A kis Apafi Mihály ugyanakkor nem fejedelemlékként halt meg: jóllehet még apja életében fejedelemnek választották (Gyulaféhevár, 1681. jún. 13.), ezt a török megerősítette (uo., 1684. szept. 18.), és beiktatták még az apja életében (uo., 1687. szeptember 17-én). Kora miatt még (18 év alatt volt) gubernátort rendelték mellé, s a szülei halálát és a politikai változást követően, mire betölthette volna az uralkodásra megfelelő kort (20 év), Bécsbe internálták. Ott a sanyarú körülmények miatt lemondott a fejedelemségéről, s birodalmi hercegi funkciót kapott évi járandósággal. Fiatalon, 1713. február 1-jén hunyt el. Még aznap az özvegy megírta az erdélyi rokonainak és az erdélyi tisztartóinak is a halálhírt: innen tudjuk, hogy Apafi február 1-jén reggel 8–9 óra közt hunyt el.²⁷ Február 4-én már a tisztartóit értesíti, hogy készítsék elő a test Erdélybe érkezésekor illő fogadást, minthogy az 14 nap alatt Bécsből Budára

26 EGYED Emese: *A gyászkönyv mint az életrajz kiegészítése*. Erdélyi Múzeum LXIV(2002). 3–4. sz. 84–98.

27 OL, F234, XVII. szekrény C (Collectio Apaffiana), Mf. 32396, fasc. 28. A mikrofilmekhez való hozzájutást dr. Sarusi Kiss Béla főosztályvezetőnek köszönöm (BFL).

érhet. Február 5-én a bécsi udvari sajtóban már nemcsak a halál híre, de Apafinak a Szent István-dómban felállított ravatalának a leírása is olvasható volt. Ezt idézem:²⁸

Sonntag / den 5. Hornung.²⁹ Nachdeme den 1. dieses dahier Titl. Fürst Michael Apafi de Apanagyfalva, so 1697. alhier zustehen kommend / und seine Treu in die 16. Jahr dem Durchleuchtigsten Erz-Hauß Osterreich³⁰ aufgeopffert / an der Lunglsucht / im 35. Jahr / dessen Alters / zum höchsten Leidwesen seiner hinterlassenen Fürstl-Frauen Gemahlin / Titl. Frauen / Frauen Catharina / einer gebohrnen Gräfin von Bethlen, als der Le[t]zte des Namens und Stammens von diesem durch viel hundert Jahr in Siebenbürgen gros-angesehenem Geschlecht / mit Tod abgangen; [52] Als ist derselbe auf einem schwarzüberzogenen etlich Staffel hohem Parada-Bett³¹ / unter einem verglichen Himmel einige Tag gesehen worden; und ware gedachter Fürst an einem rot-Tinctischen³² Teppich in Siebenbürgischer von Silberstuk / und mit herrlichen Perlen / wie auch stattlichen Knöpfen von kostbaren Steinen gezielter Kleidung / mit dem Haupt aber / mit einer kleinen Peruquen³³ / auf ein-rot-sammetem Rüssen³⁴ gelegen; von unten bis gegen die Mitten des Leibs mit einem zartesten / und mit guldenen Spitzen gebramten grossem weissen Schleir³⁵ bedeckt; oben / zu dessen rechter Hand / sahe man auf ein-rot-sammetem Rüssen das Fürsten-Hütl / und daneben ein von Gold gestüktes zusammen gelegtes weisses Tüchel; zur linken Hand aber lage auf einem eben dergleich-sammeten Polster ein Siebenbürgische Hauben mit einem fürtreslichen Rayger-Busch³⁶ / dan[n] ein Sabel / in einer grünsam[m] eten Schaiden³⁷; welcher / gleich wie die Hauben / mit kostbaren Steinen besetzt und von Gold gewesen. Dieser Fürstl. Leichnam wird nächstens nach dessen uralt- und kostbar-Alabaster-Marmorine

28 Wienerisches Diarium, Nr. 993, 1713. febr. 4–7., 51–52 (tovább: WD). A forrás elérését Toma Katalinnak köszönöm.

29 Hornunge, jel. február.

30 Erzhauss: Erzherzogenhaus, azaz a domus austriaca megnevezése.

31 Lat. castrum doloris, ravatal.

32 Die Tinktion, jel. elszíneződés, heraldikai vörösre színezett.

33 Die Per(r)ücke, jel. paróka.

34 Die Rüsche, jel. fodor.

35 Der Schleier, jel. fátyol.

36 Das Raygras, lat. lolium perenne, jel. árvalányhaj.

37 Die Scheide, jel. tok.

/ und von vielen Künstlern hochgeschätzte Begräbnus (sic!) zu Almakerek, in Siebenbürgen / zu seinem Fürstl. Herrn Vattern / auch Michael Apafi, und desselben Fürstl. Frauen Mutter / Anna / einer gebohrnen Bornemisza, geführt / und beigesetzt werden.

(Fordítása:)

(1713.) február 5-én apanagyfalvi Apafi Mihály herceg 1697-ben ideérkezett, és hűségét 16 éven át a legtündöklőbb Ausztriai Háznak áldozta, életének 35. évében hátrahagyott hitvesének, gróf Bethlen Katalin hercegnőnek, legnagyobb fájdalomra mint az Erdélyben több száz éves nemzetséggel bíró családjának utolsó ága s tagja meghalt tüdőbajban.

S mint ilyen, egy feketével bevont, néhány lépcsőnyi magas ravatalon, egy hasonló színű mennyezet alatt egy napig közszemlére tetetett. Az említett herceget egy vörös szőnyegen, erdélyi ezüstdíszrel és csodálatos gyönggyel, valamint tekintélyes (méretű) drágakövekkel, ékes ruhában, fején ugyanakkor egy kis parókával egy vörös bársonypárnáskán helyezték el. Alulról egészen a test közepéig egy nemes és aranyos csúccsal szegélyezett nagy fehér fátoyallal volt letakarva. Felül jobb keze felől látható egy vörös bársonypárnán a fejedelmi fejk, mellette egy arannyal berakott fehér kendő; bal kézre tőle fekszik egy ugyanolyan bevonatú párnán egy erdélyi sisak a hozzátartozó árvalányhajcsokorral, aztán egy szablya zöldbe vont tokkal, amely hasonlóan a sisakhoz, drágakövekkel volt bevonva, és aranyból volt.

Ezt a fejedelmi holttestet nemsokára az ősi, sok művész által (készített), drága alabástromból és márványból (álló), nagyra becsült almakeréki sírhelyre szállítják, Erdélybe, az ő fejedelmi atyja, Apafi Mihály és Bornemisza Anna fejedelemasszony mellé.

Látható tehát, hogy a fejedelemfit mint birodalmi herceget búcsúztatta az udvari sajtó, s ravatalán az erdélyi (ezüst) és uralkodói (vörös) színek és nemesi szimbólumok (kard, sisak) voltak láthatóak. A klasszikus fejedelemtemetések rendjéhez képest itt alig utalt valami arra, hogy a kis Apafi Erdély ura lehetett volna (Erdély címere, a nemesi család genealógiája, a zászlók, címerek hiányzanak). Egyedül a fejedelmi fejk (Hütl) lehetne az, de sejthetőleg az is inkább a birodalmi hercegi rangsorban előkelőbb helyet elfoglaló (ált. Herzog/herceghez képest a Fürst/fejedelem rangú) koronát jelentheti. Az utolsó szakaszban olvasható megfogalmazás („több száz éves család utolsó tagja”) alapján feltételezem, hogy lehetett kitéve genealógia vagy erre utaló egyéb jel, de betudható ez a „sajtós” jól értesültségének is. Végül a zárómondat azt

sugallja, hogy nemsokára elindítják a holttestet az otthoni temetésre, amelyre a családi kriptá lehetett a legalkalmasabb hely. Ez a sajtóhír tehát csak a nyilvános ravatal leírását mutatja.

A TEST HAZAVITELE

A halál adatait felvette a halotti nyilvántartási hivatal is, szintén erről a február 5-i napról: „*Der hochgebohrer Fürst von H(errn) H(errn) Michael, der Burg(erlichen) Röm(ischen) ReichsF(ürst) Apafi de Apanagyfalva ist in seiner Zubausung auf der Landstrasse an der Hectica Zungensucht, alt. 35 Jahr*”.³⁸ A ravatalozás anyagi költségeire nemrég Merényi-Metzger Gábor forrásközlése hívta fel a figyelmet.³⁹ Eszerint tehát a bécsi Szent István-dómban 71 birodalmi aranyforint 26 krajcár értékben kaptak kifizetést egyházi személyek (kanonok, lelkész, orgonista, templomszolga) és a „temetkezési vállalat” tagjai (Szent Mihály lova, 2 lovas kocsi, koporsó, 6 koporsóvivő, ravatali felszerelések), 1713. február 8-án. Azaz ennek, meglátásom szerint – bár erről az egyházi forrás nem szól –, köze lehet a gyászistentisztelethez. A halotti hintót és tartozékaikat a ceremónia után szokás kifizetni, nem is beszélve az egyházi szertartást végzők járandóságáról. Elképzelhető, hogy csak énekes kultusz volt igeolvasással, azt minimum illetni tartani: bár egy birodalmi hercegnél kevésbé valószínű, hogy csak ennyivel beérték volna. A fizetési lista evangélikusnak jelölte az elhunytat: ez sokkal kevésbé jelent tudatlanságot, mint inkább a szertartás felekezeti jellegét. Ha netán gyászmisét is tartottak, annak a szövegei emlékezhetek meg bővebben, személyesen és/vagy a rangot jelző családtörténet elmondásával is Apafiról: ezekről azonban eddig nem került elő adat.

Az útról és az almakeréki megérkezésről az özvegy, a bécsi prefektusa (Balku Mihály) és az erdélyi tisztartói (óvári Keszei János főkomornyk és Rétsey János erdélyi jószágigazgató) közti levelezésekből értesülünk. Az özvegy február 6-án útvonalengedélyeket igényelt a test elindításához, s ilyen fogalmazványt jelez a másnapi levele is: az elhunyt kívánsága szerinti hazaszállítást szervezi. Bethlen Kata február 11-én közölte Bécsből az „Erdélyből előjövőknek rendjét”,⁴⁰ s megszabta, hogy „mindenütt a’ Posta uton menvén, Buda és Debreczen felé illendő gyászszal gyászoljon”, ekként az erdélyiek is a postaúton haladjanak a cívisvárosig. Bécs, Buda, Debreczen útvonalon haladtak előbb, majd Bányabükk, Radnót volt a nevesített állomáshely az erdélyiek részéről febr. 22-én, a saját testkísérők számára megadott levél szerint.⁴¹ A február

38 Stadt- und Landesarchiv Wien, Totenbeschauprotokolle, Bd. 23, 304r, 1713. febr. 8.

39 MERÉNYI-METZGER: *i. m.* 120–121.

40 OL, F 234, Mf. 32396, fasc. 28.

41 JAKAB Elek: *Az utolsó Apafi*. Magyar Történelmi Tár XXI(1875). 330–331.

23-i bécsi sajtó már arról számolt be, hogy a testet kis kísérettel (értsd: gyászhuszárok sorfala közt) hazaindították, hogy otthon végtisztességben elhelyezzék a családi sírboltban.⁴² Az ezen a napon Erdélyben keltezett s márc. 8-án Bécsben kézhez kapott levél tudatta, hogy előbb Bornemisza Anna ebesfalvi kastélyában tették le a testet, majd a márc. 5-i levél szerint (amelyet Bécsben márc. 18-án vettek át) megérkezett a test, sőt egy keltezetlen, de szintén márc. 8-án átvett Keszei János-levél már arról számolt be, hogy az almakeréki sekrestyében elhelyezték azt.⁴³

A TEMETÉSRE VÁRVA

Ezután következhetett volna az egyházi búcsúztatás, a családtagokon túl immáron a nemesek, erdélyi és külországbeli főurak közösségében véghezvitt szertartás és temetés. Az újkori főrangúak utolsó tagjának temetésekor pedig külön jelképet jelentett a temetési (tehát a sorrendben a 2.) ravatálnál a törött kard, a fekete gyászzászlók eltörése, a genealógiás zászló/tábla lefelé tartása. És mivel fejedelemségre jelölt nemesúrról van szó, elvben egy hozzá méltó rangú vagy a tényleges, a fejedelmi rangsorban „utóda” jelenlétében (vagy annak követe részvételével) kellett volna elbúcsúztatni. Ez azonban nem történt meg. Kis Apafi Mihály 1701-ben mondott le Erdély trónjáról, azóta pedig kitört a Rákóczi-szabadságharc, folyamatosan zajlott a a török kiűzése (1683–1718 közt), majd megkötetett a szatmári béke, és Apafi halálakor éppen az északi háború végét (1713–14) várták a felek. Erdély politikai helyzete többször változott 1696–1713 közt (Lipót és a Gubernium irányított, majd Rákóczi lett erdélyi fejedelem, aztán I. József), de a fejedelmi halálakor már III. Károly volt az uralkodója a Habsburg Monarchiának és a külön kormányzott Erdélynek is (1848-ig fenntartva ez az állapotot).

Az öreg Apafi Mihály fejedelmet – egy politikailag hasonlóan zavaros időszak után – végül a szász tanár, Zabanius a második, almakeréki temetésen (1691) I. Lipótot ünneplő s köszöntő beszéddel tudta elparentálni, az ifjú Apafinál azonban ez is elmaradt. Ennek több oka lehet: a fejedelmfi nem uralmi pozícióból lépte át a lét és nemlét határát, tehát nem volt szükség fejedelmi temetésére. Másrészt a Gubernium vezetője, gr. Bánffy György 1708-ban halt meg, s 1715-ig az udvar az erdélyi ügyeket egy királyi bizottság révén intézte: azaz még „hivatali utóda” sem volt a kis Apafinak,

42 „Donnerstag/den 23. Hornung. Heute /Vormittags/ist der Leichnahm des jüngst dahier verstorbenen Fürstens/Michael Apafi de Apanagy Falva, mit einem kleinen Gefolg/nacher Almakerek/in Siebenbürgen/abgeführt worden/um daselbsten in die Fürstlich-kostbare Begräbnus beigeseztet zuwerden.” WD, Nr. 998., 1713. febr. 1–14. A forrás elérését dr. Fazekas István, korábbi bécsi levéltári delegátusnak köszönöm.

43 OL F 234, Mf. 32396, fasc. 28.

aki a temetésekor legalább szimbolikusan búcsúztassa. Viszont rebellisnek tartott társai (korábban a Rákócziak, ez időben még Bethlen Miklós kancellár vagy a szerb despotai posztra törő Brankovics György) szintén Bécsbe internálva éltek, s általában itt is haltak meg.

A család azonban maga gondoskodhatott volna erről. Erre utal egy nagyon kemény prédikáció, amelyben egy rokonukat temetve a lelkész hosszan szólt a temetetlen halotról. A református lelkész, Zilahi Sebes András (1681–1744) 1717-ben tartotta a gyászbeszédet a fölött a Bethlen László fölött, aki még annak idején ifjú emberként az öreg Apafi almakeréki sírja mellett mondott egy hosszú dicsőítő verset az Apafiakról.⁴⁴ Zilahi feladata a családi genealógia megszólaltatása volt, ehhez mérten a Bethlenekről hosszan s szépen szólt, de egy kitérést megengedett magának a viszszatekintésben:

„*Apafi György*’ pedig [nemzette] Uri Felesége (...) *Petki Borbára* Aszszony által, ama kegyes, jámbor, Istenét szerető, és e’ Hazát sok esztendőig békeségben nyugtató bódlog emlékezetü első *Apafi Mihály* fejedelmet, kilentz szép zöldellő ágakkal együtt; kik rész szerint idő előtt, el-hóltanak; kik pedig a’ házassági szövetség által, a’ Gyerőfi, Lázár, Thóldalagi, Thóldi, Henter, és ez által Kollatavich, Nagy-Házakban ma-is Gyümölsöző nemzedékeket hagynak; De óh bódlog Isten, e’ Nagy Háznak-is Czimerének mint lőn fel-fordulása, a’ Méltóságos és Felséges második Apafi Mihály Hertzeg reménten és meg-síratatlan el-enyészésében! Kinek el-enyészése annyival-is szomorubb, hogy hóltt Teste utolsó tisztességet ’s nyugodalmat, e’ mostani Világnak mostohaságától, mind eddig-is nem nyerhetett”.⁴⁵

RENDEZETLEN VISZONYOK

Ennek az ígéretek közt vergődő életútnak a gazdasági válságát már Jakab Elek megírta,⁴⁶ s az OL dokumentumai (az ún. Apafi-akták) ezt részletesen bemutatják.⁴⁷ Itt csak elég arra utalni, hogy a bécsi lakhelyükként megadott és emléktáblával ellátott helyhez képest a halotti protokollumok és beszámolók is egy egészen más helyről

44 CSORBA–MIKÓ: *i. m.* 148.

45 ZILAHY SEBES András: *A’ régi nagy Bethlen Haznak új homályba érkezett szövétneke* [HB. gr. Bethlen László felett], Kolosváratt, Telegdi Pap Sámuel, 1718. A4r–v.

46 JAKAB Elek: *II. Apafi Mihályné, Bethlen Kata hagyatéka*. Száz XVII(1883). 668–682.

47 Az Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, Erdélyi Fiskális Levéltár, 1527–1870 közti iratok (F 234, F 125, F 446), családi iratok (P 56, 11–14. csomag, 27–28. cs.).

adatolják mindkettejük halálát. Merényi-Metzger Gábor forrásközlésében is nyilvánvaló ez a kettősség. Kezdetben a Mehlgrube nevű házban lakott Apafi (1696-tól, majd feleségével együtt 1701-től), ennek a földszintjén fogadó, első emeletén szobák voltak (Neuer Markt 5, Kärntnerstr. 22).⁴⁸ Ezt az újpiaci épületet 1698-tól bővítették, átnyitották a Kärntnerstrasse felé, s farsang idején nemesi bálokat adtak itt, 1716-tól már lokál is üzemelt benne.⁴⁹ Eddig ismeretlen okok miatt Apafiek innen viszont elköltöztek, és a török alól felszabadult, sok részben beépítetlen területek egyikén, a külvárosban vettek egy kertes házat. A Gürtelen túli terület ugyanis ennek számított, s itt, a mai 3. kerületben lévő Landstrassén 1705-től az udvarházat és a kertet is átalakították: ebben szőlő, gyümölcsös, orangerie (narancsliget) is lett kialakítva, virágoskert sétányokkal összekötve, középen szökőkút díszítette, és mindez a szükséges kiszolgáló helyiségekkel együtt (jégverem, lóistálló, őrség helye), s ehhez számos alkalmazottat foglalkoztató udvartartást vezettek.⁵⁰ Ez a terület a felszabadító harcok idején a török pusztítás áldozata lett, s csak 1690-től kezdték újraterlepitni. Nemskára alapiskola is épült, temetőt is nyitottak, de itt építettett Savoyai Jenő Fischer von Erlachhal és Esterházy Miklós is magának nyári palotát.⁵¹

Az Apafi házaspárnak részint az életmódja, részint pedig a gazdasági kényszerhelyzetek miatt (úri életmód, otthonról csak csörgedező pénzek, háború, erdélyi politikai válságok és az udvari kamara packázásai) nem volt felhőtlen az itt-tartózkodása. Együtt – s majd az özvegy egyedül is – folyamatos hitelfelvételre kényszerültek, s óriási adósságokat írtak a számlájukra. Már a férj temetése is sokba került a családi költségvetéshez mérve, a hercegnő pedig nem adta fel ezt a házat, innen temették el őt is, amint ezt a halotti nyilvántartás egyértelműen jelezte is.⁵² Az ő halálakor Tarczali Zsigmond, az elholt bécsi mindenese, a református egyház ágense ekként panaszkodott: „A testét haza akarnók küldeni, sed quibus expensis? (értsd: de kiknek a költségén?) Semmi költségem nem lévén, már a sidó is nem anticipálván, a nyakamon fekvő sok fizetetlen cseléddel mit cselekedjem?”⁵³ Ezt követően pedig éveken át sor-

48 JUHÁSZ László: *Bécs magyar emlékei*. Szent István Társulat, Bp., 1999. 492–93.

49 FELIX CZEIKE: *Historisches Lexikon Wien*. 4. Le – Ro. Kremayr-Scheriau/Orac, Wien, 2004. 229.

50 JAKAB: *Bethlen Kata*. 670–671.

51 CZEIKE: *i. m.*, 3. *Ha – La*, 29–53, 674–675.

52 „Die durchlautig Hochgebohrne Fürstin und Frau Catharina des Heil(igen) Röm(ischen) Reichs Verwittigte Fürstin Apaffi, gebohrne Bethlenin, ist in Ragenfelsis Garten auf der Landstrasse an der Wassersucht (gestorben) alt. 43 Jahr.” Stadt- und Landesarchiv Wien, Totenbeschauprotokolle, Bd. 29, 169v, 1725. jan. 4.

53 TÖRÖK Bertalan: *II. Apafi Mihály özvegye, gróf Bethlen Kata halála (1725)*. Erdélyi Múzeum 1910(V/XXVII). ÚF. 1. sz. 55.

jáztak a kifizetetlen számlák, a különböző zsidó hitelezők felé való követelések, behajtások és elszámolások.⁵⁴

1706. december 20-án Bécsben a házaspár kötött egy kölcsönös örökbevallást, s ennek értelmében erdélyi ingatlanjaikat egymásra hagyták, s ha pedig utód nélkül halnának el mindketten, akkor a koronára.⁵⁵ A gazdaságilag csődbe jutott özvegy a fentiek értelmében egy ennél is rosszabb egyezsége kényszerült: az 1722-es végrendeletében mindenről lemondott, s jóváhagyta, hogy az adósságait ezekből rendezzék. Amikor tehát előbb az egyikük (1713), majd a másikuk (1725) is meghalt, a bécsi hivatal azonnal intézkedett, s elkezdte felértékelteni az ingatlanokat, lepecsételték a levéltári anyagot (benne a tulajdonjogi iratokkal), leltárba vették még az erdélyi könyveket is,⁵⁶ s az özvegy halálát követően már másnap lefoglalták az értékesíthető ingóságokat, s természetesen az ingatlanokat. Ez ellen a Bethlenek leányága azonnal tiltakozást nyújtott be, s a helyzet egy roppant hosszú pereskedést indított el a kamara és a Bethlen-család közt, amely vita csak 1825-ben jutott nyugvópontra.⁵⁷ Emiatt az almakeréki uradalom – benne az Apafiak sírjaival – a kamara tulajdonába ment át, és folyton viták kereszttüzében állt: a bécsi urak kiadták árendába, haszonra, majd Bethlen Gábor udvari kancellár (1712–1768) idején ő maga tehetette ugyanezt. Azaz még az ősi birtok, ahová temethették volna, sem volt mindig a család kezelésében, s egy Bethlen sem léphetett be oda. Valamikor 1790 körül egy újabb uralomváltáskor az addig a sekrestyében lévő 2 koporsót is a kriptába helyezték, az öreg Apafi fejedelmi párei mellé.

A fejedelmi sírok után kutató kolozsvári történész, régész, az EME bölcsészeti osztályának titkára (1894–1906), Szádeczky Lajos már 1905 óta nyomozott, majd 1908-ban talált rá és tárta fel a fejedelmi család sírjait, s restauráltatta a leleteket.⁵⁸ A következő évben Kolozsvárra indították az Apafi-koporsókat díszmenetben, de még mindig nem volt kész számukra az emlékhely. Ekkor renoválták a Farkas utcai templomot és az almakeréki templomot is. Időközben a nagy háború is kitört, majd Trianon és a román megszállás következett, ezzel minden emlékező kezdeményezés leállt. A második bécsi döntéssel ismét felkarolták ezt az ügyet, és negyed évezred után

54 OL, F 234, Mf. 32391, fasc. 2.; Mf. 32392, fasc. 3–5.

55 JAKAB: *Bethlen Kata*.672.

56 *Erdélyi könyvesházak, III, 1563–1757*, A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki család és környezete.; Vegyes források, s. a. r.: MONOK István et al. Szeged, 1994 (Adattár 16/3). 69–119.

57 ZOMBORI RÓNAY Elemér: *Causa Apaffiana: A bethleni gróf Bethlen-család pere a kir. kincstár ellen az apanagyfalusi Apafi család hagyatékáért*. Lading, Kisújszállás, 1927.

58 SZÁDECZKY Lajos: *Az Apafiak sírboltja és hamvai*. Századok XLIII(1909). 3. sz. 185–202; 4. sz. 273–280.

1942-ben kerültek egymás mellé, díszes temetés keretében, a fejedelmi család koporsói a Farkas utcai templom kriptájába.⁵⁹

THE CATAFALQUE OF MICHAEL APAFI II IN VIENNA

Keywords: Apafi Family, funeral rites, catafalque in Vienna, power vacuum in 17th century Transylvania

In the course of research several sources were found concerning the funerals of the Apafi princely dynasty. The 17th century texts on the funeral of the Prince of Transylvania Michael Apafi senior (1632–1690) have been published 6 years ago. I am planning to publish in a next volume the text on the whole family from the 17th to 20th century. The funeral rites of Michael Apafi were planned to be performed according to tradition. However, politics intervened. Namely, the Prince did not have an unquestionably acceptable successor. Nevertheless, when Michael Apafi the senior died, his son, Michael junior (1676–1713) was only 14 years old, under the age threshold necessary for playing a leading role, which was at this time 20. Consequently, a power vacuum developed and the potent Transylvanian Estates had to choose between a great many forms of interregnum and a provisional government under the authority a protector. Michael Apafi junior was constrained to move to Vienna, and died there in 1713. Through his death, his family line also died out, therefore a different funeral rite should have been organized. This didn't happened, because in this case it was a disturbing fact, a complicated political constellation occurred. His catafalque and delivery of the body to Transylvania symbolizes this kind of misfortune.

CATAFALCUL DIN VIENA A LUI MIHÁLY APAFI AL II-LEA

Cuvinte-cheie: familia Apafi, rituri de înmormântare, catafalcul de la Viena, interregnum din Transilvania, sec. al XVII-lea

În decursul cercetărilor științifice s-au identificat unele izvoare privind funeraliile familiei princiere Apafi. Textele din secolul al XVII-lea despre înmormântarea lui Mihai Apafi senior (1632–1690), principele Transilvaniei s-au publicat acum 6 ani. Am intenția să public într-un nou volum textele apărute între secolele al XVII-lea și al XX-lea referitoare la aceeași familie. Inițial planurile ritualului de înmormântare ale lui Mihai Apafi erau conforme tradiției. Dar politica a intervenit. Și anume, pentru că principele nu a avut un succesori acceptat în mod incontestabil. La moartea lui Mihai Apafi senior, tânărul Mihai (1676–1713) nu a avut decât 14 ani, și ca să poată juca un rol de conducător, trebuia să împlinească vârsta de 20 de ani. În consecință, s-a creat un gol la putere, statul a avut de ales între un număr însemnat de forme de interregnum și un guvern provizoriu printr-un protector. Michael Apafi junior a trebuit să

59 Kovács András: *Kolozsvár: A Farkas utcai református templom*. Transilvania Trust Alapítvány, Kriterion, Kvár, 2005 (Erdélyi Műemlékek 3).

se mute la Viena iar prin moartea lui în 1713, familia s-a stins, deci ar fi trebuit să se organizeze o înmormântare de rit special. Dar nu așa s-a întâmplat, pentru că a intervenit o constelație politică nefastă. Catafalcul lui și transportarea trupului său în Transilvania simbolizează această nenorocire.

PAP LEVENTE*

EGYHÁZATYÁK ÉS A MAGYAR KERESZT(Y)ÉN(Y)SÉG EREDETE A 17–18. SZÁZADI TÖRTÉNETÍRÁSBAN**

Kulcsszavak: *egyházttörténet, Debreceni Ember Pál, reformáció, egyházatyák*

A 17. század a magyar egyházi történetírás szempontjából rendkívül meghatározó jelleggel bírt. Az előző század történetírására rányomta bélyegét a mohácsi trauma. Mindenikben fontos elem ennek a traumának a megmagyarázása, a tragikus vereségre lehetőleg olyan válasz találása, ami semmiképpen nem terhelő az adott felekezetre: Isten akaratára, Isten verése egyrészt a papok vagy általában a klérus istentelen életmódja miatt, vagy éppen azért, mert Krisztus köntösét, az egyházat szétszaggatták a különböző reformokkal. Mindenik fél igyekezett a maga számára megfelelő narratívát hangsúlyozni. Ez a történetírás még egyáltalán nem vallási, egyházi történetírás, a mohácsi vészért való felelősség miatt egymásra való mutogatáson túl nem volt felekezeti jellege. A történetírás a századfordulón nagyobb változáson megy át mind kvantitatív, mind pedig tartalmi szempontból, egyrészt megnövekedik a történelmi jellegű művek száma (először protestáns oldalon, majd a század vége felé a katolikus oldalon is erőteljes számbeli növekedés észlelhető), másrészt az érdeklődés középpontjába kerülnek a protestáns reform történelmi kérdései is, amelyek akarva-akaratlan vallási polémiához vezetnek. Az ez irányú változást két történelmi esemény befolyásolta.

Egyrészt a tridenti zsinat által megfogalmazott célkitűzéseknek megfelelően az 1600-as évek elején Magyarországon is foganatosítottak intézkedéseket a katolikus megújulás szellemében. Az 1610-es évektől bevezetésre kerültek a legfontosabb egyházfegyelmi rendelkezések.¹ Az 1611-ben tartott nagyszombati tartományi zsinat fontos célkitűzései között szerepelt a tridenti zsinat határozatainak megvalósítása. Szintén ebben az időszakban térnek vissza a jezsuiták Magyarországra. A katolikus restauráció szinte természetes velejárója volt az egyre gyakoribb vallási viták irodalmi leképződése is. Pázmány Péter, a katolikus oldal egyik legelszántabb vallási restaurá-

* PAP Levente (1978), dr., klasszika-filológus, egyetemi docens, Sapientia EMTE.

** A *Clotbo* folyóiratban megjelenés alatt álló angol nyelvű tanulmány átdolgozott változata.

1 Zsinatok, egyházlátogatások, papnevelés stb.

tora és hitvitázója a *Tíz bizonyság* (1605)², valamint a *Kalauz* (1613)³ megírása közben a protestáns vallási reform történeti eseményeket is fel szeretett volna sorakoztatni érvei között, azonban konstataulta, hogy ilyen művekben nem bővelkedik sem a magyarországi, sem pedig az erdélyi történetírás. Információszerzésért Pázmány Istvánffy Miklós nádorhoz fordul, annak reményében, hogy történelmi művek hiányában ő első kézből adhat tájékoztatást, hiszen az események nagyobb részét személyesen átélte.⁴ A tőle kapott információkat beépíti mindkét művébe, ennek lényege, hogy a protestáns vallási reform nem más, mint a mohácsi vész okozta politikai instabilitás gyászos következménye. Nem annyira vallástörténeti szempontból lett érdekes az említett két pázmányi opus, hanem sokkal inkább azért, mert a vallási vita színterére emelte az egyháztörténetet. Protestáns oldalról is megpróbálták rekonstruálni a reformációs eseményeket, 1637-ben Iratosi T. János⁵ Pázmány adataira támaszkodva egy kicsit bővíti a reformáció történetét,⁶ igaz, hogy egészen máshogyan ecseteli a reformáció térnyerését, mint Pázmány: „Nála a főurak Mohács után nem az egyházi birtokokat ragadozták, hanem rájöttek, hogy a vereséget a »bálványozás«, vagyis a régi egyház bűnei okozták, továbbá »... látván ott [Mohácsnál – T. G.] az pispököknek s nevezet szerént Tomori Pál barátinak nagy veszedelem szerzését«, evangélikus prédikátorokat hívtak magukhoz.”⁷ Majd a következő évben megjelent prédikációs gyűjteményének előszavában továbbfűzi a gondolatmenet, miszerint valójában voltak egyházi birtokelkobzások, de ebben a főurakat egyáltalán nem a harácsolás, nem a kapzsiság ösztökelte, hanem sokkal inkább a katolikus papok harácsolásának megállítása, valamint azok becsületesebb elosztása.⁸ Úgy tűnik, hogy Pázmány reformációtörténeti érdeklődése új szintre emelte a protestantizmus történeti narratíváját. Pázmány lépése olyannyira meghatározó volt ezen a téren, hogy

- 2 PÁZMÁNY Péter: *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyága és rövid intés a török birodalomról és vallásról (1605)*. S. a. r. AJKAY Alinka–HARGITTAY Emil. Közrem. BÁTHORY Orsolya–TÖMÖSVÁRY Emese. Universitas, Bp., 2001 (Pázmány Péter művei).
- 3 PÁZMÁNY Péter: *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*. Kiad. KÖSZEGHY Péter, kísérő tanulmány: HARGITTAY Emil, Balassi Kiadó, Bp., 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32).
- 4 TÓTH Gergely: *A mellőzéstől a hitvitákra át a nagy egyháztörténetekig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. VARGA Szabolcs–VÉRTESI Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs. 409. A levél itt: NAGY Gábor: *Irrepserunt. Istvánffy Miklós levele Pázmány Péterhez a hitújítás magyarországi kezdetéről*. Gesta VI(2006) 1. sz. 85–90.
- 5 IRATOSI T. JÁNOS–PERKINS, William: *Az ember életének bodogul való igazgatasának modgyarol (1637)*... Brevér Lőrinc, Lőcsén (Lőcse), 1683 (RMK I 670, RMK I 671, RMNY).
- 6 TÓTH: *i. m.* 415.
- 7 IRATOSI T. JÁNOS: *Az ember életének bodogul való igazgatasának modgyarol*... Lőcsén, 1637. A7r–A7v. Idézi: TÓTH: *i. m.* 415.
- 8 TÓTH: *i. m.* 415–416.

hosszú időn keresztül a protestáns írók sem tudták függetleníteni magukat attól: megpróbálták újra interpretálni vagy valami csekély adattal kibővíteni azt.⁹

A második, komoly befolyást jelentő esemény a protestáns vallások magyarországi üldözésének évtizedei, az 1670-es évek. A nagyméretű veszteségek a protestáns oldalt arra kényszerítették, hogy mintegy leltározzák, összegezzék az őket ért materiális és spirituális veszteségeket (templomok, iskolák, birtokok, lelkészek).¹⁰

Mindezek mellett az Európa-szerte nagy visszhangot kiváltó esemény, a protestáns lelkész-gályarabokkal történő embertelen bánásmód, fokozta az európai tudományos közvélemény – amúgy is már létező – érdeklődését a magyarországi és ezáltal az erdélyi reformáció története iránt.¹¹ Az első önálló egyháztörténeti munkát *Rudus redivivum* címen Pápai Páriz Ferenc írja 1684-ben.¹²

Pápai nyomdokain haladva, szintén külföldi biztatásra¹³ írja meg Debreceni Ember Pál¹⁴ *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transilvania* című művét valamikor 1706 tájékán.¹⁵ A munka Debreceni idejében nem jelent meg, csak később, 1728-ban adta ki az utrechti professzor, Friedrich Adolph Lampe, Debreceni nevét mint szerzőjét mellőzve.¹⁶

A tudós református lelkész műve átfogó vallástörténeti munka, amely már nem egyszerűen a magyar reformáció történetét szeretné megírni, hanem azt az egyetemes keresztény egyház történetébe beleágyazva prezentálni, és a magyar kereszténység őkereszténykori¹⁷ eredetét bizonyítani.

Fontos kérdés már a mű legelején a magyar kereszténység kezdeteinek vázolója, az első caput címe: „A keresztény egyház pannóniai kezdeteiről szóló adatok a szent

9 Bővebben lásd: TÓTH: *i. m.* 416–417.

10 TÓTH: *i. m.* 417.

11 RITOÓK Zsigmondné: *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratái*. Magyar Könyvszemle LXXXIX(1973) 2. sz. 175–185.; (1973) 3–4. sz. 364–376. 180–182, 185.

12 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Rudus redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima reformatione commentarii*. Cibinii, 1684 (RMK II. 1554). Magyarul: PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Romlott fal felépítése. (1685)*. közli THURY Etele. = *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*. Szerk. STROMP László. V. évfolyam. Bp., 1906. 129–181.

13 TÓTH Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2016. 96.

14 Bővebb életrajzi adatokat lásd: CSORBA Dávid: *„A sovány lelket meg-szépíteni” Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. Hernád kiadó, Debrecen, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés 5.). 193–198.

15 *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Friedrich Adolf Lampe, Jacob van Poolsum, Utrecht. 1728. DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Ford. BOTOS Péter. S. a. r. DIENES DÉNES [et al.]. Hernád, Sárospatak, 2009.

16 A kérdés bővebb tárgyalását lásd RITOÓK: *i. m.* 175–185.

17 Az őkeresztény megneveléshez lásd: GÁSPÁR Dorottya: *Gondolatok a pannóniai őkereszténységről*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (1993) 1–2 sz. 5–23.

történelemből meríthetőek.¹⁸ Itt a szkíták korai kereszténységével kapcsolatban így nyilatkozik: „Azt tartják, hogy Kr. u. 45 táján a szkíta apostoloknak Szent András hirdette az evangéliumot. Más egyháztörténeti írók közt tanúsítja ezt szent Jeromos A híres férfiakról című művében és Eusebiosz Egyháztörténetének 3, 1.1. fejezetében. Viszont vannak mások, akik úgy vélekednek, hogy ezeknek a szkítáknak szent Fülöp apostol hirdette az evangéliumot.”¹⁹ (Botos Péter fordítása saját javításokkal.)

Az idézett cím alatt nem ismerünk művet Jeromostól, azonban Massiliai Gennadius *De scriptoribus ecclesiasticis*²⁰ címmel folytatta Jeromos opusát, éppen ezért nem ritka a két mű ugyanazon cím alatt történő említése. Szent Jeromos *De viris illustribus* című művében keresve, sajnos, ilyen jellegű utalással nem találkozunk. Szent András életrajzát nem írta meg sem ő, sem a művét folytató Gennadius. Három alkalommal említi az apostol nevét, de egyszer sem ilyen szövegkörnyezetben.²¹ Egyszerűen mondhatnánk azt, hogy kacsá. Az állításunk nagyjából igaznak tűnhetne, azonban mégis érdemes utánanéznünk, hogy miért is kerül elő Szent Jeromos neve ebben a kontextusban. Az egyházatya művére való hivatkozást közvetlenül követi Eusebiosz *Historia Ecclesiastica*²² című műve.²³ Ez logikus is, hiszen a szkíták apostoli kereszténységének elmélete nagyban Eusebiosz nevéhez fűzhető. Egyháztörténeti munkájában a következőket írja:

Egyfelől ilyen volt a zsidók helyzete, másfelől viszont Üdvözítőnk szent apostolai és tanítványai szétszóródtak az egész földkerekségen: a hagyomány szerint Tamásnak jutott Parthia, Andrásnak Szküthia, Jánosnak Ázsia, ahol is huzamosabb ideig tartózkodott, majd Efezusban halt meg. Péter valószínűleg Pontuszban, Galáciában,

18 *Fundamenta Ecclesiae Christianae in oris Pannonicis ex ipsa Historia Sacra hauri riqueunt.* DEBRECENI: i. m. 6.

19 *Circa annum enim Christi 45 (quadragessimus quintus) S. Andreas Apostolis (sic!) Scythis Evangelium predicasse perhibetur, teste inter alios S. Hieronimo de scriptoribus: Eccl. et Eusebio Histor. Eccl.: 1.3. c. 1. Sed et Sanctus Philippus apostolus interius dem Scythis evangelium Christi annuntiasset quibusdam existimatur.* DEBRECENI: i. m. 6.

20 Gennadius MASSILIENSIS: *Liber de scriptoribus ecclesiasticis = Patrologiae cursus completus.* (a továbbiakban PL) 58. Series Latina. Kiad. J. P. Migne. Paris, 1847., 1059–1120.

21 *Vir. ill. I. VII. XVIII. PL 23. 595–719.*

22 EUSEBIOSZ, *Historia Ecclesiastica. = Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca.* 20. Kiad. J. P. MIGNE. (a továbbiakban PG) Paris, 1857. 9–909. Magyarul: *Eusebiosz egyháztörténete.* Ford. BAÁN István. Szent István Társulat, Bp., 1983. (Ókeresztény Írók)

23 Jeromos és Eusebiosz kapcsolatához lásd: Alfred SCHÖNE: *Die Weltchronik des Eusebius in ihrer Bearbeitung durch Hieronymus.* Weidemannsche Buchhandlung, Berlin, 1900. Giorgio BRUGNOLI: *Curiosissimus excerptor. Gli Additamenta di Girolamo ai Chronica di Eusebio.* ETS, Pisa, 1995. (Testi e studi di cultura classica 12); Stefan REBENICH: *Jerome. The Early Church Fathers.* Routledge, London–New York, 2002. 36–38.

Bithüniában, Kappadokiában és Ázsiában hirdette az igét a szórványban élő zsidóknak, végül is Rómába jött és fejjel lefelé keresztre feszítették, mivel ő maga kérte, hogy ekképpen szenvedhessen. Mit mondjak Pálról, aki Jeruzsálemtől Illíriáig hirdette Krisztus Evangéliumát, utóbb pedig Rómában Nero alatt vértanúságot szenvedett? Ezt írja Origenész a „Teremtéshez” írt magyarázatának harmadik kötetében. (Fordította Baán István.)²⁴

Euszebiosz állítása szerint az információt ő maga is Origenésztől veszi, ezt azonban, mivel az eredeti origenészi mű nem maradt fenn, akár el is hihetjük, de nem szabad szem elől tévesztenünk Hervé Inglebert állítását, miszerint valójában a különböző nagy nevű elődökre való utalás Euszebiosznál nem más, mint a történetírói műveltség fitogtatása és saját művei hitelességének a bizonyítása.²⁵ Ebben a kontextusban valószínűleg fogadhatjuk el Harnack korábbi megállapítását, miszerint az idézett helyet valójában nem közvetlen Origenésztől, hanem a hagyományból, a keresztény *paradosis*ból meríti.²⁶ És mindehhez még érdemes azt is hozzátenni, hogy maga Origenész is nagyon sokat merített ebből a *paradosis*ból.²⁷

Ha az ókereszténykori forrásainkat vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy Szent András szkítiai²⁸ apostolkodásának hagyománya az első században teljességgel hiányzott. A második században már vannak adataink Szent András apostolkodásával kapcsolatban, ez azonban Patraszhoz, keresztre feszítésének helyszínéhez köthető, ahol ebben az időszakban ki is alakul az apostol különleges kultusza is. Nagyobb változás valójában a 3. században következik be, amikor egyre több, az apokrif irodalomhoz sorolható mű jelenik meg. Ezeknek elsődleges céljuk a hivatalos egyházi hagyománnyal párhuzamos vallási hagyományok megteremtése a különböző eretnek mozgalmak régiségének és igaz keresztény tanításának bizonyítására.²⁹

24 Euszebiosz egyháztörténete; ford. BAÁN István; Szt. István Társulat, Bp., 1983 (Ókeresztény Írók).

25 Hervé INGLEBERT: *Les Romains chrétiens face à l'histoire de Rome. Histoire, christianisme et romanité en Occident dans l'Antiquité tardive (IIIe-Ve siècles)*. Institut des Études Augustiniennes, Paris, 1996. 170.

26 Adolf HARNACK: *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*. I-II. Bd. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1906. I. 109–110. II. 548.

27 Nelu ZUGRAVU szerk.: *Izvoarele istoriei creștinismului românesc/Fontes historiae Dacoromanae Christianitatis*. EUAIC, Iași, 2009. (Bibliotheca Patristica Iassensis) 38.

28 Nelu ZUGRAVU: *Apostolatul Sfântului Andrei în „Sciția”*. *Geneza și evoluția unei tradiții*. Memoria Antiquitatis, XX. (1995). 215–238.

29 Nelu ZUGRAVU: *Geneza creștinismului popular al românilor*. Inst. Român de Tracologie, Buc., 1997. (Bibliotheca Thracologica) 146.

Debreceni számára a magyarok apostolkori kereszténységének a bizonyításában továbbra is Szent Jeromos a legmegbízhatóbb szerzők egyike. Pár sorral a korábban idézett szövegrészt követően egy nagyobb részt szentel az egyházatyának:

„Szent Jeromos, aki 420-ban költözött el az Úrhoz, nemzetiségére nézve pannóniai volt, jóllehet egyesek szerint dalmát lehetett, és az ő szülővárosa a Sabaria folyónál lévő Stridon volt, amint Bruno is állítja Cluverius Geográfiájában, vagy amint a művelt jezsuita írja a *Dissertatio Paralipomenica rerum memorabilium Hungariae* című művének 1699-ban Nagyszombatban kiadott példányának a 20. oldalán: »a Mura és a Dráva folyók között található Csáktornya vár közelében«. Petrus Bertius a *Tabula Geographica in descriptione Regni Hungariae* amszterdami kiadásának a 472. oldalán írja Szent Jeromos születésének helyéről: »Majdnem ugyanazon a vidéken, ti. Székesfehérvárhoz közel helyezkedik el Szent Jeromos szülővárosa, Stridon«. Melchior Inchofer az *Annales Hungariae*ben a 304-es évnél mondja, hogy Szent Jeromos, a nagy egyháztanító Stridonban született, ez pedig alig egynapi járásnyira van Sabariától. Ez egy ismert nevű város Magyarországon. Vajon ki gondolhatná azt, hogy az a krisztusi lelkülettel és az Ő hitének a terjesztésével eltelt szent férfiú ne hirdette volna Krisztus evangéliumát magyar honfitársainak Pannóniában, akik 380-ban telepedtek oda, és 445-ig ott éltek? Hogyha életének valamennyi részét hazájában, ti. Pannóniában töltötte, mivel ugyanis keleten, Szíriában és Kánaán földjén (ahová hazájából elvándorolt), elsősorban Betlehemben nagyon sok évet töltött, imák, zsoltárok és szent tekercek fordításának és magyarázatának szentelve magát? Éppen ezért a korábban már említett *Paralipomenica rerum memorabilium Hungariae* folytatásában Szent Jeromos egyháztanítót, a szentírás fordítóját a magyar korona szerzői és írói ábécésorrendbe állított és 1700-ban Nagyszombatban kiadott névjegyzékében a h betűnél, a 10. névjegyzék 16. oldalán tüntette fel. És bizonyára Szent Jeromos idejében már igen messzire elterjedt a keresztény hit, éppen ezért említi ő maga igen lelkesen ujjongó szívvel a Laetához írt levelében: »Már a városban is elszigetelődve vergődik a pogányság... Már az egyiptomi Serapis is keresztény lett. A gázai Marnas bezárva gyászol, és méltán retteg temploma lerombolásától. Indiából, Perzsiából és Etiópiából naponta monachusok tömege érkezik. Armenia lerakta tegezét, a hunok zsoltárt tanulnak. Scythia hidegét a hit melege hevíti, a géták aransárga és szőke serege templomsátrat hordoz magával, és mivel ugyanazt a hitet vallják,

ezért ellenünk talán egyenlő csatasorban harcolnak«.”³⁰ (saját fordítás).³¹

Az idézett rész lényegi összefoglalása a következők szerint lehetne: Szent Jeromos, mivel Stridonban született, és itt élt egy ideig Pannóniában (vagy a közvetlen szomszédságában), nem lehet, hogy ne hirdette volna honfitársai között az Isten ígését, annál is inkább, mert a hunok³² több, mint 65 évig itt telepedtek meg. És hogy Jeromos számára sem volt mindegy, bizonyítja ujjongása, amely a Laetához írt levélben fellelhető.

Szent Jeromos szülővárosának, Stridonnak földrajzi beazonosítása mind a mai napig nyitott kérdés. Ma már azonban valószínűnek látszik, hogy Dalmácia, és nem Pannónia provincia,³³ egyik településéről van szó. Földrajzi fekvésének a meghatározásában nagyon sok vita folyt és még folyik, olykor nem minden érzelemtől mente-

30 *Sanctus Hieronymus, qui An[no] 420. migravit ad Dominum, natione Pannonus fuit, licet juxta quosdam Dalmata: ejusque patria dicitur fuisse Stridon ad Sabariam Flumen ut Bono in Geograph[ia] Cluverii ait: velut Scriptor eruditus Romanae Communionis x pag[ina] 20. Edit[a] Tyrnav[iae] An[no] 1699. habet intra Muram et Dravum fluvios prope arcem Csah-Tornya. Petrus Bertius in Tab[ula] Geogr[aphica] in descriptione Regni Hungariae pagina 472 Edit[a] Amstelod[ami] ita scribit de patria Sancti Hieronymi: In eodem penetractu, propevidelicet Albam Regalem, est Stridon Sancti Hieronymi Patria. Malchior Inchoffer, in Annalibus Hungariae ad annum 304 ait S[anctum] Hieronymum Magnum Ecclesiae Doctorem, natum Stridone, qui locus vix diei itineris distat Sabaria, quod noti nominis in Hungaria est oppidum. An vero quis cogitare possit Sanctum illum virum Zelo Christi et ejus fidei propagnadae plenum, non predicasse Euangelium Christi suis Sympatriotis Ungaris in Pannonia An(no) Christi 380 sedes figentibus et ibidem Anno Christi 445 habitantibus? Si quidem aliquam vitae suae partem in Patria sua, Pannonia videlicet, transegerit, cum permultos ad Orientem in Syria et Chananis terra (quo ex Patria migraverat) Betlehemi praeprimis exegerit annos, orationibus hymnis ac Sacris voluminibus vertendis acenarandis vacans? Qua de causa suparamemoratae Paralelipomenicae rerum memorabilium Hungariae Dissertationis Martinus Szentivánii, e societate Jesu in continua(tione) Dissertationis ejusdem Sanctum Hieronymum interpretem Sanctae scripturae et Doctorem Ecclesiae Cathalogo Authorum et Scriptorum sub corona Hungariae ordine Alphabetico digesto inseruit ad lit. H. Catalog[us] X. pag[ina] 16. edita Tyrnaviae Anno 1700. Atque omnino diffusam jam latissime aetate Sancti Hieronymi Christiana Religio, prout ipse suavissime, cum exultatione cordis, recenset in Epistola ad Laetum: Sollicitudinem inquit patitur et in urbe (i. e. Roma) gentilitas deposuit pharetras Armenius HUNNI discutit psalterium, scythiae frigora fervent calore fidei, Getarum rutilus et flavus exercitus Ecclesiarum circumfert tentoria, et ideo forsitan contra nos aequa pugnantia, quia pari Religionis onfidunt. DEBRECENI: i. m. 6–7.*

31 Ezzel összevetve: BOTOS: i. m. 15–16.

32 BÓNA István – CSEH János – NAGY Margit – TOMKA Péter – TÓTH Ágnes – ZIMONYI István szerk.: *Hunok – gepidák – langobardok*. Balassi Kiadó, Bp., 1993. [https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/hunok-gepidak/ch01s02.html]

33 Pannónia ókeresztény történetéhez lásd: GÁSPÁR i. m. 5–23.

sen.³⁴ A legnagyobb gond, hogy a különböző írott forrásokat nem támasztja alá semmilyen régészeti lelet. Stridon pannóniai elhelyezése valójában a 15. századra nyúlik vissza, amikor is a Cillei grófok pálosokat telepítettek birtokukra.³⁵ Az itt megtelepedett szerzeteseknek pedig kapóra jött, hogy valahol ezen a vidéken született a rend alapítójának, Remete Szent Pálnak első életrajzírója, Szent Jeromos is. És ha már nem lehet pontosan tudni, hol is volt Stridon, miért ne lehetett volna éppen Pannóniában, és így a híres előd tekintélye növelhette a szerzetesi közösség belső és külső pozitív imázsát. Mivel a várost 378–379 tájékán lerombolták a gótok,³⁶ a 380 tájékán a vidékre benyomuló és megtelepedő hunok nem sokat láthattak a városból vagy annak lakóiból. Jeromos életrajzát fellapozva azt is láthatjuk, hogy 380-ban még Közel-Keleten tartózkodik³⁷, 381-ben a konstantinápolyi zsinatra utazik³⁸, 382 és 385 között Rómában van³⁹, majd 385-ben visszautazik a Szentföldre, és 386-ban Betlehemben telepedik le, ahol élete végéig élt.⁴⁰ Mindezeket egybevetve láthatjuk, elég kevés a valószínűsége, mondhatjuk azt is, hogy lehetetlen lett volna Jeromosnak, a Debreceni E. P. által megadott időkeretben a hunok között az Úr igéjét hosszabb ideig hirdetni.⁴¹

A pannóniai és egyáltalán a kelet- és délkelet-európai provinciák tekintetében igen nagy gond volt a nyelvi akadály, hiszen az itteni provinciák lakóinak többsége nem beszélt sem latinul, sem pedig görögül. Az apostolokat leszámítva, akik megkapták a nyelveken való beszélés ajándékát (közülük azonban itt nem térített egy sem), igencsak gond volt a regionális nyelven történő hittérítés. A kelta nyelv kivételével nincs bizonyíték regionális nyelveken való prédikálásra.⁴² Pannónia esetében felmerülhet, hogy Jeromos anyanyelvén, az illíren hirdethette Isten igéjét, azonban nagy

34 Francesco BULIC: *Stridone luogo natale di S. Girolamo.* = *Miscellanea Geronimiana. Scritti varii pubblicati nel XV centenario dalla morte di San Girolamo.* Szerk. Vincenzo VANNUTELLI. Tipografia Poliglotta Vaticana, Roma, 1920. 253–330. Rafko VALENČIČ: *Sveti Hieronim – mož s Krasa. Prispevek k ubikaciji Stridona, rojstnega Krajasv. Hieronima.* [St. Jerome – the man from the Karst. A Contribution to the Ubiety of Stridon, Birtholace of St. Jerome] Družina, Ljubljana, 2007. 74–76.

35 Uo.

36 *Vir. ill.* CXXXV. 1–5. *Hieronymus patre Eusebio natus, oppido Stridonis, quod a Gothis eversum, Dalmatae quondam Pannoniaequae confinium fuit, usque in praesente mannum, id est, Theodosii principis decimum quartum, haec scripsi...* PL 23. 755.

37 REBENICH: *i. m.* 6–10.

38 REBENICH: *i. m.* 10–14.

39 REBENICH: *i. m.* 15–20.

40 REBENICH: *i. m.* 20–29.

41 A hunok között végzett keresztény missziókról lásd: Edward Arthur THOMPSON: *Christian Missionaries Among the Huns.* Hermathena (1946) 67 sz. 73–79.

42 Ursula MAIBURG: „Und bis an die Grenzen der Erde...” JAC 26(1983) 38–53. 49.

sikere ennek sem lehetett, hiszen az első századokban alig pár százra volt tehető a keresztény lakosság száma a provinciában.⁴³

Továbbá érdemes szemügyre vennünk azt is, hogy az idézett, Laetához írt passzuson kívül még milyen helyeken találunk a hunokra utaló *hieronymusi locust*.

Minden helyen megfordult: Tamással Indiában, Péterrel Rómában, Pállal Illyriában, Titusszal Cretán, Andrással Achaiában, minden egyes apostollal és apostoli férfiúval együtt ott volt minden egyes helyen.⁴⁴ (Takács László fordítása)⁴⁵

... Megborzad a lélek, ha korunk katasztrófáit sorra veszem: hús, vagy még több éve már, hogy Constatinopolis és a Iuliusi Alpok közt nap nap után római vér folyik. Scythiát, Thraciát, Macedóniát, Thessaliát, Dardaniát, Daciát, Epirust, Dalmatiát és egész Pannóniát gótok, sarmaták, kvádok, alánok, hunok, vandálok, markomannok pusztítják, rabolják, fosztogatják. Hány matrónából, Isten hány szűzéből és hány nemes előkelő testből űztek gúnyt ezek a vadállatok! Püspököket vetettek fogságba, presbiterek és különböző szolgálókat teljesítő papokat gyilkoltak le, lerombolták a templomokat, Krisztus oltárainál abrakoltatták lovaikat, kiásták a vértanúk maradványait, „mindenféle gyász mindenféle jajszó, meg halál ezer arca”. A római világ pusztul, felemelt fejünk mégsem hajol meg.

Mit gondolsz, hogy érzik magukat a corinthusiak, athéniek, spártaiak, arcadiaiak és egész Görögország, akiknek barbárok parancsolnak? Bizony csak néhány várost emlegettem, melynek egykor igen jelentős hatalma volt.

Ezek a bajok – úgy tűnt – nem fenyegették a Keletet, csak a hírek verték le. Íme, az elmúlt évben a Caucasus legtávolabbi szirtjeiről nem Arabia, hanem észak farkasai zúdultak ránk, s rövid idő alatt hatalmas tartományokon vágtaztak keresztül. Hány monostort foglaltak el, hány folyó vize változott meg az emberi vértől! Ostrom alá vették Antiochiát és a többi várost, melyek mellett a Halys, a Cydnus,

43 GÁSPÁR: *i. m.* 18–19.

44 *In omnibus locis uersabatur: cum Thoma in India, cum Petro Romae, cum Paulo in Illyrico, cum Tito in Creta, cum Andrea in Achaia, cum singulis apostolis et apostolicis uiris in singulis cunctisque regionibus.* Ep. LIX. (Ad Marcellam de quinque novi testamenti quaestionibus) 4. 4. CSEL 54 546–547.

45 ADAMIK Tamás, PUSKELY Mária, TAKÁCS László ford.: *Szent Jeromos: Levelek I–II.* Szenzár, Bp., 2005.

az Orontes és az Eufrates folyónak. Nyájokban terelték a rabokat. Arabiát, Phoenixet, Palestinát és Egyiptomot a félelem ejtette foglyul.

„Ámde ha száz torkom, száz nyelvem volna, s a hangom
vasból lenne, se győzném mind szóval kifejezni
hány bűn létezik...”⁴⁶ (Takács László fordítása)

Már az egyiptomi Serapis is keresztény lett. A gázai Marnas bezárva gyászol, és méltán retteg temploma lerombolásától. Indiából, Perzsiából, és Etiópiából naponta monachusok tömege érkezik. Armenia lerakta tegezét, a hunok zsoltárt tanulnak. Scythia hidegét a hit melege hevíti, a géták aranysárga és szőke serege templom-sátrat hordoz magával, és mivel ugyanazt a hitet vallják, ezért ellenünk talán egyenlő csatasorban harcolnak.⁴⁷ (Puskely Mária fordítása)

46 *Horret animus temporum nostrorum ruinas persequi. Viginti et eo amplius annis unt, quod inter Constantinopolim, et alpes Julias, quotidie Romanus sanguis effunditur. Scythiam, Thraciam, Macedoniam, Dardaniam, Daciam, Thessaliam, Achaiam, Epiros, Dalmatiam, cunctasque Pannonias Gothus, Sarmata, Quadus, Alanus, Hunni, Wandali, Marcomanni vastant, trahunt, rapiunt. Quotmatronae, quotvirgines Dei, et ingenua nobiliaque corpora, his belluis fuere ludibrio? Capti Episcopi, interfecti Presbyteri, et diversorum officia Clericorum. Subversae Ecclesiae, ad altaria Christi stabulatio qui, Martyrum effossae reliquiae: ubique Luctus, ubique gemitus [pavor], et plurima mortis imago (Ex Virg. Aeneid. 2). Romanus orbis ruit, et tamen cervix nostra erecta non flectitur. Quid putas nunc animi habere Corinthios, Athenienses, Lacedaemonios, Arcadas, cunctamque Graeciam, quibus imperant Barbari? Et certe paucas urbes nominavi, in quibus olim fuere regna non modica. Immunis ab his malis videbatur Oriens, et tantum nuntiis consternatus. Ecce tibi anno praeterito ex ultimis Caucasi rupibus immissi in nos, non jam Arabiae, sed Septentrionis lupi, tantas brevi provincias percurrerunt. Quot monasteria apta? quanta fluviorum aquae humano cruore mutatae sunt? Obsessa Antiochia, et urbes reliquae, quas Halis. Cydnus, Orontes, Euphratesque praeterfluunt. Tractigregescaptivorum: Arabia, Phoenix, Palaestina, Aegyptus timore captivae. «Non mihi si linguae centum sint, oraque centum, Ferrea vox, Omnia poenarum percurrere nomina possim (Virgil. 6. Aeneid.). Ep. LX. 16. 1–5. (Ad Heliodorum Epitaphium Nepotiani) CSEL 54. Kiad. Isidorus HILBERG. Bécs, 1910. 570–571.*

47 *Iam et Aegyptius Serapis factus est Christianus; Marnas Gazae luget inclusus et euersionem templi iugiter pertremescit. De India, Perside et Aethiopia monachorum cotidie turbas suscipimus; deposuit faretas Armenius, Huni discunt psalterium, Scythiae frigora feruent calore fidei: Getarum rutilus et flavus exercitus ecclesiarum circumfert tentoria et ideo forsitan contra nos aequa pugnatacie, quia pari religione confidunt. Ep. CVII. (Ad Laetam de institutione filiae) 2. 3. CSEL 55. 292.*

Mit tegyünk, ha Scythia fagya fenyeget vagy az Alpok hava, amit nem két vagy három tunika, de még az állatbőrök is alig enyhítenek?⁴⁸ (Takács László fordítása)

Mert sem Britannia, ez a zsarnokokat bőven termő provincia, sem Scythia népei, sem a karéjban egészen az óceánig lakó barbár törzsek nem ismerték Mózeszt és a prófétákat.⁴⁹ (Takács László fordítása)

A szöveghelyeket végigolvasva valójában nem tűnik úgy, mintha nagyon pozitív véleménye lenne Jeromosnak a hunokkal kapcsolatban: valósággal beleborzong, ha az azok által végbevitt gaztettekre gondol, retteg a fenyegető hun inváziótól, hun hordákrol beszél. Egyedül a Debreceni E. P. által is idézett, Laetához intézett levélben említi a hunokat, mint akik már zsoltárt énekelnek. Efelől is kételkednünk kell, hiszen nemhogy tárgyi, de még irodalmi bizonyítékaink is szűkösek a hunok keresztény voltával kapcsolatban.

Szent Jeromos földrajzi ismereteit és koncepcióját elemezve Susan Weingarten állítja, hogy az ókeresztény szerző földrajzi koncepciója korábbi római auktorok művein, elképzelésein alapszik. Ebből kiindulva, Jeromos megteremt egy új, keresztény világnézetet, amelyben az *umbilicus terrestris* már nem Róma, hanem Jeruzsálem vagy Betlehem. Annak ellenére, hogy a középkorban oly népszerű Jeromos-térképnek valójában semmi köze Szent Jeromoshoz⁵⁰, az egyházatya kellett, hogy rendelkezzen valamilyen lineáris ábrázolású késő császárkori térképpel, valami, a *tabula peutingeriana*hoz hasonló *itinerarium pictum*mal.⁵¹ Annál is inkább, mert általában a különböző, birodalmon kívüli népek bemutatásakor a felsorolásban mintegy a lineáris térkép útvonalát követve, keletről nyugat irányban (a népvándorlás útvonalának megfelelően is) veszi számba a népcsoportok szállásterületét, országát (LX. levél *Scythiam, Thraciam, Macedoniam, Dardanium, Daciam...*). Mindez arra enged következtetni, hogy valójában a szkíták és itt áttételesen hunok nem Pannóniában vannak, hanem valahol a Kaukázus környékén, hiszen az örmények után szerepelnek a felsorolásban, és őket olyan népek követik, akik közelebb vannak (legalább is térképen) a

48 *Quid, in Scythiae frigora sint et Alpinae niues, quae non duabus et tribus tunicis, sed uix pecudum pellibus repelluntur?* Ep. CXX. (Ad Hedybiam de quaestionibus duodecim) 1. 14. CSEL 55. 478.

49 *neque enim Britanni, fertilis prouincia tyrannorum, et Scythiae gentes omnes que usque ad oceanum per circuitum barbarae nationes Moysen prophetas que cognouerant.* Ep. CXXXIII. (Ad Ctesiphontem) 9. 4. CSEL 56 255.

50 Susan WEINGARTEN: *The Saint's Saints: Hagiography and Geography in Jerome.* Brill, Leiden. 2005 (Ancient Judaism and Early Christianity). 205.

51 WEINGARTEN: *i. m.* 201–204.

központhoz, Rómához (*Armenius, Huni discount psalterium, Scythiae frigora feruent calore fidei: Getarum rutilus...*)

A hunok igen barbár népként való történelmi megítélésében nagy szerepe van a késő császárkori *Ammianus Marcellinus*nak, aki külön fejezetet szentel történelmi munkájában a hunoknak, és részletesen ír róluk, általában negatív színben mutatva be őket, mint a barbarizmus, a kegyetlen keleti vándornépek non plus ultráját.⁵² Mind ezt tette úgy, hogy ő maga életében egyetlen hunt sem látott.⁵³ Egyik legnépszerűbb, a jelen korig divatos amianusi *urban legend* éppen a hunok táplálkozásához kapcsolható, miszerint (félíg) nyers hússal táplálkoznak.⁵⁴ Jeromos ismerte és használta Ammianust, éppen a hunok furcsa táplálkozási szokása kapcsán (*semicrudis caro*).⁵⁵ Tehát Jeromos nem rendelkezett (amint fentebb rámutattunk, nem is rendelkezhetett) saját tapasztalatból származó képpel a hunokról, hanem az irodalmi hagyományból táplálkozott e tekintetben is. Továbbá jogosan tehetjük fel a kérdést, hogy a hunok (és szkíták) kereszténységével kapcsolatosan milyen információi lehettek. Amint már korábban utaltunk rá, egyrészt az Origenész–Euszebiosz-tengelyen beazonosítható a 3–4. századi *paradosis* ismerete, azonban ennek egy közelebbi kapcsolata is kimutatható. Ismert, hogy *Nolai Paulinus* és Jeromos közeli kapcsolatban voltak, ennek alapján feltételezhető, hogy Jeromos ismerte Paulinus munkáit. Paulinusnak egy további keresztény főpap barátja is volt *Nicetas*⁵⁶ személyében.⁵⁷ Paulinus többször is említi Nicetast, elbocsátó levélben búcsúzik tőle a 17.⁵⁸ és a 27.⁵⁹ *Carmen*ben.

52 Ammianus történelmi művének aktuálpolitikai célzatosságát a hunokkal kapcsolatosan Diederik Burgersdijk cikke meggyőzően kimutatta megjegyezve: „he creates the image of an enemy that the Romans had not known before, which we may view in the light of alterity: the creation of strangeness in order to corroborate specific ideological purposes”. Diederik BURGERSDIJK: *Creating the Enemy: Ammianus Marcellinus' Double Digression on Huns and Alans (Res Gestae 31.2)*. Bulletin of the Institute of Classical Studies 59(2016). 1 sz. 111–132. 128.

53 WEINGARTEN: *i. m.* 179–180.

54 Innen született a későbbi városi legenda, amelyet később a hun–magyar eredetelméletnek megfelelően, továbbfejlesztve, a magyarokra alkalmaztak: nyereg alatt puhított húst ettek.

55 WEINGARTEN: *i. m.* 179–180.

56 Nicetashoz bővebben: Andrew E. BURN: *Niceta of Remesiana: His Life and Works*. CUP, Cambridge, 1905. újabban: Dennis E. TROUT: *Paulinus of Nola: Life, Letters, and Poems*. University of California Press, Oakland, 1999.

57 Két alkalommal is felkereste Paulinust Itáliában 400 és 403-ban. Nicetas és Nolai Paulinus kapcsolatához lásd bővebben: Carmen Angela CVETKOVIĆ: *Niceta of Remesiana's Visit to Nola: Between Sacred Travel and Political Mission = Episcopal Networks in Late Antiquity: Connection and Communication Across Boundaries*. Carmen Angela CVETKOVIĆ–Peter GEMEINHARDT szerk. De Gruyter, Berlin–Boston, 2019. 180.

58 Paulinus NOLANUS, *Carmen XVII.* = *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*. 30. Kiad. Wilhelm von HARTEL. F. TEMPSKY, Bécs, 1894. (a továbbiakban *CSEL*) 81–96.

59 Paulinus NOLANUS, *Carmen XXVII.* *CSEL* 30. 262–291.

Ez utóbbiban kitér arra, hogy a püspök milyen áldásos hittérítői munkát végez a barbárok között, többek között a szkíták között is. Mellőzve a *Carmen* interpolációja körüli vitákat⁶⁰, és a teljes művet paulinusnak fogadva el, nem hagyhatjuk figyelmen kívül Kirstein megállapítását, miszerint Nicetas térítómunkája és annak területi, illetve nemzeti megjelenítése nem más, mint egy szokásos retorikai közhely a más, az idegen megjelölésére. A szkíta név használata itt valójában az elmaradottság, a primitív életmód irodalmi megfelelőjét jelentette.⁶¹ A szöveghely alapján semmiképpen nem állítható, hogy Nicetas a szkíták között valós és áldásos hittérítő tevékenységet fejtett volna ki, hanem sokkal inkább a toposz használatával a derék püspök érdemeit szerette volna tovább erősíteni.

E. A. Thompson egy rövid tanulmányban elemezte a hunok közt megtörtént esetleges hittérítő munkák sikerességét és azok valós alapját. Jelen írásunk vizsgálataival kiegészítve, egészen valósnak, megalapozottnak tűnik már az akkori összegzése: „Neglecting then the vague and rhetorical phrases of Jerome, Orosius and Theodoret, we may conclude that throughout the fifth century the Huns as whole remained pagan and the few individuals whom we know to have been converted appear to have had particular close relation with the Romans...”.⁶²

Ezzel is kiemelte, hogy a keresztény hitet a föld legvégső határáig már kiterjesztették. Amint Róma hatalma kiterjed az egész *orbis terrarumra*, úgy a kereszténységnek sem szab határt sem földrajz, sem pedig náció, mert az kiterjed *egészen a föld határáig*.⁶³ Mindez szépen hangzott, annak ellenére, hogy a valóság egészen mást mutatott. Azonban a korai kereszténységnek is megvolt a saját földrajzi koncepciója, amely nem sokban különbözött a római császárskor olykor propagandisztikus földrajzszemléletétől, hanem *mutatis mutandis* átültette a saját retorikájába az adott helyzetnek megfelelően, és már nem a pogány Róma nagyságát, hanem a keresztény hit és Isten dicsőségét hirdetik.⁶⁴

Mindezek után azt is állíthatjuk, hogy az a lángoló keresztény hit, amelyről Jeromos levelében beszél, valójában nem létezett, hanem csak a retorikában élt, mint igen hangzatos toposz. Ez a toposz pedig kapóra jött a vallási villongások korszakában,

60 Vö. Robert KIRSTEIN: *Paulinus Nolanus, Carmen 17 = Chresis. VIII. Bd. Die Methode Der Kirchenvater Im Umgang Mit Der Antiken Kultur*. Kiad. Christina GNILKA. Schwabe, Basel–Berlin, 2001. és Hermann TRÄNKLE: *Vermeintliche Interpolationen bei Paulinus von Nola*. Hermes CXXX(2002). 3. sz. 338–361.

61 KIRSTEIN: *i. m.* 214.

62 THOMPSON: *i. m.* 73–79. 77.

63 ApCsel. 1,8. *Káldi-Neovulgáta Biblia*. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Bp., 1997. [<https://szentiras.hu/KNB/Csel>] vö. MAIBURG: *i. m.*

64 Vö. GRÜLL Tibor: *Orbem terrarum subicere. Világbirodalmi törekvések és földrajzi ismeretek az ókori Rómában*. Ókor XVII(2018). 1. sz. 59–77.

hiszen nem mellékes kérdés, hogy *hol volt a ti egyházatok a Luther előtt?*⁶⁵ Protestáns oldalról erre a kérdésre egyik kézenfekvő válasznak tűnt annak hangsúlyozása, hogy az adott nép, jelen esetben a magyarok (a 17–18. században is még általánosan elfogadott szkíta–hun–magyar rokonságnak⁶⁶ megfelelően) már az apostoli korban kereszténnyé váltak, és a magyarok valójában a keresztény hitet nem a római pápán keresztül, hanem már eredendően, az apostoloktól megkapták, a reformátusok pedig ennek a hitnek folytatói.

Tehát alapvetően két ok miatt igyekeznek a magyar kereszténység időhatárát minél tágabbra kitolni: egyrészt az Európában hosszú időn át kakukkozásnak tekintett magyarok is beállnak az apostoli kereszténységgel büszkélkedő népek sorába, másrészt az apostoli kereszténység bizonyága pedig nagyon jól beillett a Kocsi Gergő János neve által fémjelzett, és Debreceni által továbbvitt „*tisztább hitű István*” és a „*görög térítés*” teóriájába.⁶⁷

Mindezen célkitűzések elérésben a leghitelesebb, mindkét oldal számára elfogadható tekintélyként az egyházatyákat hívták segítségül – köztük Szent Jeromost is –, a kitűzött célnak megfelelően interpretálva azok szövegeit.⁶⁸

CHURCH FATHERS AND THE ORIGINS OF HUNGARIAN CHRISTIANITY IN 17-18TH CENTURY HISTORIOGRAPHY

Keywords: *Church History, Pál Debreceni Ember, Reformation, Church Fathers*

In the 17-18th centuries the interest for works concerning the history of Protestantism in Hungary and Transylvania has increased. Such an opus is the *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transilvania* (1706) by Pál Debreceni Ember. The author of this ecclesiastical history not only presents the history of the Reformed Church in Hungary, but he also tries to

65 S. J. BARNETT: *Where Was Your Church before Luther? Claims for the Antiquity of Protestantism Examined*. Church History LXVIII(1999) 1. sz. 14–41.

66 GOMBOCZ Zoltán: *A magyar ősbaza és a nemzeti hagyomány*. Nyelvtudományi Közlemények XLV(1917–1920) 2–3. sz. 129–195. és XLVI(1923–1927) 1.sz. 1–34. KORDÉ Zoltán: *Hun-magyar azonosság = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Szerk. KRISTÓ Gyula. Akadémiai Kiadó, Bp., 1994. 274–275. BOROVSKY Samu: *A hun-magyar rokonságról*. Ethnographia/A Magyar Néprajzi Társaság értesítője. V(1894). 1. sz. 96–102. HÓMAN Bálint: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Bp., 1925. (Reprint: Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2003.)

67 Bővebben itt: ТóTH: *i. m.* 2016. 77–103.

68 Már maga Kálvin is előszeretettel használta az ókeresztény írók szövegeit, magát Euszebioszt is, saját vallási meggyőződésének, teológiai tanításának alátámasztására. Vö. Irena BACKUS: *Calvin's Judgment of Eusebius of Caesarea: An Analysis*. The Sixteenth Century Journal XXII(1991). 3. sz. 419–437.

present the origin of Hungarian Christianity projecting it onto the Apostolic Period. To prove his theory, he turns to the early Christian writers. The aim of this paper is to present the reception of his sources.

PĂRINȚI AI BISERICII ȘI IMAGINEA ORIGINII CREȘTINISMULUI
LA MAGHIARI ÎN ISTORIOGRAFIA SECOLULUI AL XVII-LEA
ȘI CELUI DE-AL XVIII-LEA

Cuvinte-cheie: *istoria bisericii, Pál Debreceni Ember, reforma protestantă, părinții bisericii*

În secolele XVII-XVIII s-a manifestat un interes special față de istoria protestantismului din Ungaria și Transilvania. O operă care reflectă acest interes este *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transilvania* (1706) de Pál Debreceni Ember. Autorul acestei istorii bisericești prezintă nu numai istoria Bisericii Reformate din Ungaria dar pune accent și pe promovarea originii apostolice a creștinismului maghiar. Pentru a dovedi veridicitatea acestei teorii face apel la scriitorii bisericii primare. Scopul acestei scrieri este prezentarea recepției acestor texte sursă.

CSATA ADÉL*

A MAGYAR HÍRMONDÓ SZEREPE BENKŐ JÓZSEF LITERATÚRATÖRTÉNET-ÍRÓI TEVÉKENYSÉGÉBEN

Kulcsszavak: *Benkő József, August Ludwig Schlözer, Rát Mátyás, Magyar Hírmondó, 18. századi sajtó, historia litteraria*

Benkő József az első magyar nyelvű hírlap, a pozsonyi Magyar Hírmondó tudósítójaként működött 1780–1786 között. Ebben a hat esztendőben közel hetven cikket publikált a lap hasábjain, és elkészítette annak mutatótábláját is. Kutatásaink szempontjából különösen fontosak azok a cikkek, amelyek az irodalomtörténet-írással, tudománytörténet-írással kapcsolatosak, hiszen úgy látjuk, az első magyar nyelvű lap teremtett lehetőséget arra, hogy a középkorai literátor kezdeti elgondolásai honismereti kötete *De re litteraria in Transilvania* című fejezetének bővítésére vonatkozóan megvalósuljanak.

Benkő írásainak témakörét tekintve két nagy kategóriát állíthatunk fel: a historia litteraria-tárgyú cikkeket, ill. az egyéb kategóriába tartozó írásokat. Ez utóbbi kategória gazdasági, közigazgatási, igazságszolgáltatási, katonai, mezőgazdasági, egyházi vonatkozású híradásokat takar, ill. olyan közleményeket, amelyek kuriózumjelleggel bírtak. A historia litteraria kategóriájába illeszkedik minden olyan jellegű írás, amely a tudományos és kulturális életet érintette. Ilyenképpen beszélhetünk intézménytörténetről, könyvekről való híradásokról, pályázatokról és azok eredményeit ismertető publikációkról, az egyéni műveltségre vonatkozó közleményekről, kutatóutakról való beszámolókról stb. Mielőtt azonban rátérnénk ezeknek az írásoknak a részletesebb bemutatására, szólnunk kell arról a kontextusról, amely az első magyar nyelvű újság megjelenéséhez vezetett.

A MAGYAR HÍRMONDÓ INDULÁSA

Rát Mátyás, a lap első szerkesztője így vall az *Előre való tudakozásban*:

„Nintsen már Európában egygy országos Nemzet-is, a ki a maga Hazájában történő változások, a világnak viszontagságai, az elmés

* Csata Adél (1991), PhD, irodalomtörténész. E-mail: adelcsata05@gmail.com.

embereknek hasznos vagy furtsa találmányaik, a Tudósoknak munkáik, s több a' féle emlékezetes dolgok felől szőlő Híreket, naponként, hetenként avagy hónaponként, az ő saját nyelvén nyomtattatott írásokban, tanúság és mulatság kedvéért ne olvasná. Sőt, nem tsak Európának, hanem még Ámérikanak-is minden nevezetes Városiban íratatnak s nyomtattatnak e' féle hírlelő Levelek. – Tsak az egygy Magyar Nemzet vólt még eddig, sok egyéb fogyatozásai mellett, ezen igen hasznos szerzeménynek híjjával. Melly híjánosság valamint magában igen betstelen, úgy következeiseivel-is mondhatatlan kárára és szégyenére válik az Hazának. Ugyan-is ez a többi között az oka, hogy nem tsak az egyéb világgal, hanem saját Hazánkkal s Hazánkfiával-is olly szertelen esméretlenségbe úgy élünk, mint a féreg a dióban; azt sem tudván, a mi körülöttünk történik, s minket leg-közelebről illet”.¹

A *Tudakozás* szerzője vázolja a magyar újságírás hátrányos helyzetét az európai és amerikai viszonyokkal szemben. Ebből kifolyólag utal a lap jelentőségére: a lap voltaképpen hiánypótló szerepű, s célja, hogy képet nyújtson a magyar viszonyokról. Az első szám 1780. január elsején jelent meg. A hírlap indulásától 1782 végéig a szerkesztői tisztelet az evangélikus Rát Mátyás töltötte be. A szerkesztő életpályáját, tanulmányait, a hírlap működésében betöltött szerepét Kókay György ismertette *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában* című kötetében. A szerző különös jelentőséget tulajdonít Rát tanulmányainak, hiszen a lelkészi pályára készülő evangélikus ifjú a Bél Mátyás-féle államismereti iskola szellemében nevelkedett, majd Göttingenben folytatott stúdiumokat, ahol Kókay szerint betekintést nyert az August Ludwig Schlözer professzor által tartott újságolvasási szemináriumok elméletébe és gyakorlatába. A Schlözer professzor által tartott újságkollégiumok hasznát a sajtótörténész pontokba szedve ismerteti. Ezek szerint az államismeret jeles művelője fontosnak tartotta az egyes hírek kontextualizálását, azaz olyan történelmi, földrajzi, politikai ismeretekkel való ellátását, amelyek révén az olvasó átfogó, átlátható képet kaphatott egy-egy eseményről. Szerette volna, ha diákjai meg tudják különböztetni a híreket a kommentároktól, elítélte a jelentéktelen eseményekről való hosszas híradásokat, s ráirányította a figyelmet arra, hogy az egyes közlemények óvatosan kezelendők, némelyik hitelessége megkérdőjelezhető. Harmadrészt úgy tekintett a lapokra, mint a műveltségszerzés eszközeire, amelyek révén még a későbbiekben hivatali funkciókat

1 *Előre való Tudakozás: Ha vallyon találkoznának-é elegendő számmal, Hazájokat és Nemzeteket igazán szerető Magyar Hazafiak, a kik Magyar nyelven iratandó új Hírekre, vagy-is Hírmondó levelekre szert tenni kívánálnának?*, http://real-j.mtak.hu/1019/1/Magyar_hirmondo_1780.pdf [2018. 11. 17.]

betöltő egyének is kompetensen tudnak hozzászólni bizonyos kérdésekhez.² Kókay kitér a hírlap jelentőségére, amelyet a *Tudósítások* alapján összegez. Eszerint a kiadvány olyan hidat jelentett, amely biztosította az információk áramlását a magyar nyelvterületen, ugyanakkor közvetített a külföld felé is, cáfolva azokat a vádakot, amelyek a magyarságot ismeretlen népcsoportként, esetleg kedvezőtlen fényben tüntették fel.³ Nyilvánvaló, hogy az első magyar nyelvű hírlap jelentősrészt ugyanazt a célt szolgálta, mint a korabeli historia litterariák, hiszen a magyar kulturális, tudományos élet előmenetelét hivatott a szélesebb körű olvasóközönség elé tárni, ezúttal már anyanyelven, ugyanakkor a mindennapi élet eseményeinek, gyakorlati hasznú információk közlésének is teret engedett, s a vegyes tartalomnak köszönhetően biztosította az átmenetet az irodalmi folyóiratok felé.

A Magyar hírlelő levelek eránt való Tudósításban a szerkesztő tudatja, hogy a kiadás terve kedvező fogadtatásra talált, hiszen számos előfizető jelentkezett, olyanok is, akik több példányt igényeltek, mi több „sok érdemes Tudósok és tiszt-viselő Urak pedig, még azon fellyül holmi emlékezetes dolgok és történetek felől való tudósításokat-is önként ígérni méltóztattanak”.⁴ Ezen érdemes tudósok közé számlálhatjuk Benkő Józsefet is, aki első cikkét a Hírmondó 1780. szeptember 2-i számában közölte. Abban a hatéves periódusban, amikor Benkő a Magyar Hírmondó tudósítójaként működött, a szerkesztői tisztséget egymást követően hat személy töltötte be: Rát Mátyás a lap indulásától 1782 végéig; Mátyus Péter 1783 elejétől az év végéig; Révai Miklós 1783 végétől 1784 tavaszáig. Révait Barczafalvi Szabó Dávid követte, aki csupán két hónapig (1784. május eleje–június vége) volt a hírlap szerkesztője. Őt Szacs vay Sándor váltotta fel 1784 júliusától 1786 májusáig. Szacs vay távozása után egy ideig újra Barczafalvi került a lap élére, majd Tállyai Dániel, Ungi Pál és Szűcs Márton, ám mivel Benkő Szacs vay távozása után nem küldött tudósításokat, a lap további szerkesztőiről nem szólunk. Benkő ezek közül hárommal, Ráttal, Révaival és Szacs vayval levélbeli kapcsolatban állott, de például a Ráttal való levélváltás nem is arra a periódusra datálható, amikor ez a lap szerkesztője volt. A Benkő-levelezés csupán két, Rát Mátyás által küldött levelet regisztrál 1785-ből és 1787-ből, egy Révainak küldöttet 1784-ből és egy Révaitól kapottat 1785-ből, ill. egyetlen Szacs vay Sándor által feladott, 1784-es levelet. A Magyar Hírmondó első szerkesztőjének 1785-ös leveléből csupán regesztát közöl a levelezést közreadó Szabó György és Tarnai Andor, de még ennek alapján is az látszik, hogy a levélváltás nem érintette a tudósítói

2 KÓKAY György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Akadémiai, Bp., 1983 (a továbbiakban KÓKAY: *Könyv, sajtó*). 98–100.

3 Uo. 101–105.

4 *A Magyar hírlelő levelek eránt való tudósítás*. http://real-j.mtak.hu/1019/1/Magyar_hirmondo_1780.pdf [2018. 11. 17.]

tevékenységet.⁵ A későbbi, 1787-es levélben a feladó a félbeszakadt levelezés megújítására tesz kísérletet, készülő munkáiról és terveiről tájékoztatja a címzettet és segítségét kéri.

Révai Miklós és Benkő József levelezését tekintve úgy látjuk, hogy a kapcsolatfelvétel kezdeményezője Benkő volt, aki 1784 februárjában lelkesen üdvözi a Hírmondó új szerkesztőjét:

„Örvendeztetett engemet a méltó dícséretű *Ráth Mátyás* Úrnak nyelvünk gyalulása körül való mozdulatja; szeretnem kellett Mattus Úrnak ahhoz köttetett folytatását, oly igen a mint féltem a Magyar hírlelő Leveleknek félbenn szakaszkodásoktól: most pedig már emelkedvén emelkedem, és csak nem *Montgolfiér* levegő szekérébe repdesek, örömmel szemlélvén a Magyar Újság Levelek író polcára oly véggel lett üléseidet, hogy hazai nyelvünknek tovább lett fejtegetésébenn, és ki szélesítésébenn izzadozz”.⁶

Ebben a néhány sorban Benkő lelkes szavai mellett utalás történik a Hírmondó szerkesztőinek megítélésére is. Eszerint a levélíró a Rát- és Révai-féle programmal elégedett, Mátyus Péter tevékenységével kevésbé. Mátyus egyéves szerkesztősége alatt a lap színvonala visszaesést mutatott; az új szerkesztő nem állt elő programmal, s csak a hírek száraz közlésére vállalkozott. Ebben az időszakban nem kaptak helyet a tudományos élet eseményeiről való híradások, könyvismertetések sem igazán, mi több, a lap stílusát és nyelvét tekintve is alábbhagyott az elődökéhez képest, állapítja meg Kókay György, azt is hozzátéve, hogy a lap színvonalának hanyatlása egyenesen arányos volt az előfizetők számának csökkenésével: a kezdeti 500 előfizető száma 200-ra apadt.⁷ Ez arra készítette a kiadót, hogy anyagi haszna érdekében más szerkesztő után nézzen, s ezt pedig a kezdetben Rát Mátyás által is ajánlott Révai Miklósban találta meg. Révai Miklós szerkesztői munkásságát Czibula Katalin méltatta „*Erőltetek mind azon által szép magyarságodra*” című írásában. A tanulmány szerzője megállapítja, a szerkesztők közül Révai volt az, aki leginkább irodalmi beállítottságú volt.⁸ Koncepciójának értelmében a jó újságíró feladata, hogy széles körű ismerete-

5 BENKŐ József *Levelezése*. Szerk. SZABÓ György–TARNAI Andor. Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Bp., 1988 (Magyarországi Tudósok Levelezése I.), (a továbbiakban BENKŐ: *Levelezése*). 249.

6 Uo. 216.

7 KÓKAY György: *A magyar sajtó története*. I. 1705–1848. Akadémiai, Bp., 1979 (a továbbiakban KÓKAY: *A magyar sajtó*). 83.

8 CZIBULA Katalin: „*Erőltetek mind azon által szép magyarságodra*”. *A Magyar Hírmondó Révai Miklós idejében = Historia litteraria a XVIII. században*. Szerk. CSÖRSZ Rumen István–HEGEDŰS Béla–TÜSKÉS Gábor. Universitas, Bp., 2006. 476–477.

ket és tájékoztatást nyújtson, s cikkei révén hozzájáruljon a magyar nyelv műveléséhez. Amint kiderül, az ismeretterjesztés mellett a lap népművelői feladatokat is felvállalt, szépirodalmi alkotásokat adott közre, esetenként a szerkesztő kritikával illett egy-egy művet, s híradásait, szépírói talentumának köszönhetően, történetekké formálta.⁹ Révai ezen újításai közül Benkő a nyelvművelés terén tett erőfeszítéseit értékeli a levélben, s arra kéri, írjon bőven magáról. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a levél az egyetlen, amelyben a levélíró tegeződő formulát használ, ami azért is érdekes, mert ismeretlenként szólítja meg Révait, noha korábban tett már lépéseket annak érdekében, hogy ismeretséget kössön vele. Benkő Rátot kérte fel, hogy ajánlja be Révainak, azonban amint a levélből kiderül, ez nem történt meg ismeretlen okok miatt.¹⁰ A levél hangnemét átható lelkesedés és tisztelet mellett tulajdonképpen a címzett iránti bizalom és barátság ajánlása is azonosítható, bizonyára ennek lehet tulajdonítani a tegeződést.

BENKŐ JÓZSEF ÉS SZACSVAY SÁNDOR

A Hírmondó első szerkesztőinek leveleivel szemben azonban Szacs vay Sándoré bemutatkozó jellegű. Rögtön szembeötlik a levél datálása, 1784 februárja. Ezt a dátumot Szabó György és Tarnai Andor Jakab Elek *Szacs vay Sándor*¹¹ című munkájából vette át, azonban Kókay György munkájában az áll, hogy az említett a szerkesztői feladatokat 1784 júliusától látta el.¹² A levél első néhány sora is bizonytalanságra ad okot, hiszen a Hírmondó munkatársa így ír: „Én az elmúlt egész esztendőben oly nagy nyavallyák között írván a M. Hírmondót...”.¹³ Ezek szerint már 1783-ban is Szacs vay foglalkozott a lap szerkesztésével és összeállításával, erről azonban a sajtótörténet nem emlékezik meg. Felvetődik a kérdés, honnan adódik ez az ellentmondás. A levél egyes tartalmi elemei arra engednek következtetni, hogy Jakab Elek hibásan rögzítette a levél dátumát. Meglátásom alátámasztására néhány példát is hozok. A szerkesztő ebben a levélben köszöni meg Benkőnek a mutatótábla elkészítését, ill. elnézést kér amiatt, hogy a Hírmondó egyes számai nem jutottak el a címzetthez, s e hiányosság pótlása végett a levéllel együtt küldi az elmaradt anyagot. A későbbiekben a Fogarasi Pap Józsefről szóló munka kiadásáról esik szó, ám ezzel kapcsolatban a szerkesztő megvallja, hogy nem sikerült megegyeznie a nyomdász Paczkóval,

9 Uo. 482–493.

10 BENKŐ: *Levelezése* 216.

11 JAKAB Elek: *Szacs vay Sándor*. I. Figyelő 1882/11. sz. 164. (Itt kell megjegyeznünk, hogy később Jakab Elek Szacs vayt 1783-tól a lap társszerkesztőjeként határozza meg. Uo. 171.)

12 KÓKAY: *A magyar sajtó* 89.

13 BENKŐ: *Levelezése* 216.

folytatásokban pedig nem akarja azt kiadni a Hírmondóban. Megígéri Benkőnek, hogy szükség esetén saját költségén jelenteti meg a munkát. A Fogarasiról szóló írás az a halotti oráció lehet, amelyet Benkő 1785-ben, a kolozsvári református kollégium nyomdájában jelentetett meg, egy halotti búcsúztatókat tartalmazó, *Socrates redivivus* címet viselő gyűjteményes kötetben.¹⁴ Fogarasi Pap József 1784 decemberében halt meg, tehát a Szacsvay levele semmiképp nem íródhatott 1784 februárjában, mert akkor még élt Fogarasi, s Benkőnek nincs más, a marosvásárhelyi professzorról szóló munkája. Hozzá kell tennünk, hogy a Hírmondó hasábjain 1785-ben jelenik meg a Fogarasi haláláról való híradás.¹⁵ Ugyanebben a levélben esik szó Benkőnek az 1784-es, *Erdélyi oláh nemzet képe* című, a parasztfelkelést is tárgyaló munkájáról, amely kapcsán Szacsvay azt ajánlja a szerzőnek, hogy Bécsbe küldje cenzúrára a kötetet, ugyanis máshol esély sincs a kiadás jóváhagyására. Azt is felajánlja, hogy amennyiben nem akadna a kiadásra vállalkozó nyomdász, Benkő a pozsonyi Patzkó-műhelyben megjelentetheti azt, s a tiszteletpéldányok mellett az eladott kötetek árából is kedvező részesedést ígér. A levél azért sem íródhatott 1784 februárjában, mert a parasztfelkelés 1784 őszén teljesedett ki, Benkő pedig nem tudhatott komplex munkával jelentkezni ugyanezen év elején, amikor az események még csak kezdeti stádiumban voltak. A Hírmondó 1785-ös számaiban viszont elég sűrűn olvashatók híradások az események állásáról, ugyanakkor a szerkesztő a május 14-i számban ad hírt Benkő munkájának megjelenéséről.¹⁶ Összegezve elmondhatjuk, hogy Szacsvay levele olyan eseményeket rögzít, amelyekre csak hónapokkal később került sor. Ezek alapján úgy véljük, Jakab Elek elírta az évszámot, az 1785 helyett 1784-et tüntetett fel. Szacsvay pedig valóban írhatta 1785-ből, hogy már előző évben is foglalkozott a Hírmondó kiadásával. Azt kell mondanunk, hogy Benkő hű maradt Szacsvayhoz, ugyanis annak távozása után már nem publikált a lapban, hanem az általa újonnan megindított Magyar Kurir tudósítója lett.

HISTORIA LITTERARIA A HÍRMONDÓ HASÁBJAIN

Benkő írásainak körülbelül fele Rát Mátyás szerkesztősége alatt jelent meg. Ezek jól illeszkedtek azokhoz az elvárásokhoz, amelyeket a szerkesztő így foglalt össze:

14 BENKŐ József: *Olto Értzeket Arannyá Változtato, Söt Fa Garasbol Leg-Híressebb Arannyat tsináló Erdélyi Magyar Álkimista, az az Tiszteletes és Fötudós Philosophiae Professor Fogarasi Pap József = Socrates redivivus. Seu Imago Philosophi Vere Christiani, Qua Exhibetur v Clarissimus, Ac Divinii Ingenii Vir, Dominus Josephus Pap de Fogaras.* Typ. Colleg. Reform., Claudiopoli, 1785.

15 Magyar Hírmondó, 1785. jan. 29. 8. lev., 62.

16 Magyar Hírmondó, 1785. máj. 14. 37. lev., 295–296.

„az imitt amott észre vett természeti dolgokat, tapasztalásaikat, némellyvidékek és helységek eránt tett jegyzéseiket, a napkeleti és déli szomszédságainkból tudokra lett történeteket, vagy az emberek élelmek és keresményeknek meg-jobbíttathatása eránt való észbevételeket vagy Observatióikat (...) véle [Ráttal] közleni ne sajnálják”.¹⁷

Ezenkívül külön szól a nyomdászokhoz, könyvkereskedőkhöz, felhívván a figyelmüket arra, hogy saját (anyagi) érdekük megismertetni az olvasókkal az újonnan megjelenő kiadványokat. Emellett a felsőoktatási intézmények (egyetemek, akadémiák) professzorait is megszólítja, arra kérve őket, hogy ismertessék az intézményeikben született disszertációkat. A továbbiakban elhalálzási és születési adatok, alkalmi eseményeken elhangzott beszédekről való híradások, tisztségbeli változásokat érintő írások, gazdasági, mezőgazdasági, kereskedelmi ügyekről szóló hírek, jeles, régi eseményekről való történetek közlését irányozza elő. Benkő publikációinak jellege a fentebbi kategóriák csaknem mindegyikét érinti, hiszen egyaránt tudósít az időjárásról és mezőgazdasági viszonyokról, a termés milyenségéről, a gabonafélék áráról, régi dokumentumok előkerüléséről, kereskedelmi viszonyokról, újonnan megjelenő könyvekről stb. Meg kell jegyeznünk, hogy a tudományos élet hírei bizonyos esetekben a „Tudománybéli dolgok”, „Toldalékok” rovatokban szerepelnek, máshol valamilyen más hír alá sorolódnak be,¹⁸ ugyancsak más esetekben egyáltalán nem esik szó ezekről. A 6. levelet így indítja Rát: „Ma ne féljenek azok, a kik a könyvek felől való tudósításokat nem kedvellik, hogy a' féléket kelljen olvasniok,”¹⁹ esetenként pedig jó néhány lapszámból hiányoznak az ilyen jellegű információk. A 16. levélben a szerkesztő külön fel is hívja a figyelmet arra: „Ideje már egyszer, hogy Magyar Hírmondó a Tudományoknak folyamatjáról-is emlékezetet tégyen”.²⁰ Az egyes lapszámok tartalma jól láttatja, milyen információk birtokában volt éppen a szerkesztő, s azokban az esetekben, ahol a tudománybéli dolgok csak kis számban szerepeltek, valahová máshová sorolódtak be.

Benkő nevével az 1780-as lapszámok elé illesztett *Elöl-járó beszéd gyanánt való utól-írásban* találkozunk, amelyben Rát Mátyás megfogalmazza, hogy eleget téve az olvasók kívánalmának, utólag közreadja a lap megindítása előtt megjelentetett *Tuda-*

17 *A Magyar hírlelő levelek eránt való Tudósítás* 15. pontja

18 Például Rát Karl Windisch *Geographie des Königreichs Ungarn* című kötetének megjelenéséről a *Hazabéli dolgokról való híradások* 5. pontjaként szól. (Vö. Magyar Hírmondó 1780. jan. 15., 5. lev., 32.) Az pedig, hogy Horányi Elek *Memoria Hungarorum* című kötetéért dicséretet kapott a lipcsei tudóstársaságtól, újra csak egy pontja a *Külömb-külömbféle történetek* rovatának. (Vö. Magyar Hírmondó 1780. apr. 29., 35. lev., 277.)

19 Magyar Hírmondó, 1780. jan. 19., 6. lev., 41.

20 Magyar Hírmondó, 1780. febr. 23., 16. lev., 128.

kozást is. Az *Elöl-járó beszéd* 1781 májusában kelt. A szerkesztő ebben a rövid bevezetőben utal arra, hogy a Hírmondó 1780-as mutatóját Benkő József készítette el.²¹ A középajtai pap első cikke az 1780. szeptember 2-i számban jelent meg, ám a lap olvasói számára nem volt ismeretlen, hiszen Rát már korábban informálta közönségét munkásságáról. Az 57. levélben éppen aktuális tevékenységéről közöl híradást: „Ama tudós és hazájának esmértetése körül jeles szorgalmatossággal forgolódo Erdélyi Edjházi Tanító, Benkő József Uram, most Erdélynek tartományit járja, olly véggel, hogy a mint a Transsilvania nevü könyvébenn, melly Bétsbenn jött vala-ki, megígérte, naponként a Transsilvanica Flórát (az Erdélybenn termő füveknek megíratását) készíthesse”.²² Amellett, hogy Benkő növényteni kutatásairól szól a szerkesztő, a *Transsilvania* című kötetnek kedvező recepciójáról is megemlékezik, megjegyezvén, hogy a göttingeni tudóstársaság kedvező bírálatot adott közre lapjában, a Göttingische Gelehrte Anzeigenben.

Amint említettük, Benkő 1780 szeptemberében közli első cikkét a Magyar Hírmondóban. Ebben tudósítja az olvasót az erdélyi sáskajárásról, Mária Terézia új rendeleteiről, majd a tudományt illető dolgokról is, hiszen ekkor számol be arról, hogy Szebenben könyvesbolt nyílt, ill. Martin Felmer Erdély történetét tárgyaló, *Primae Lineae, M. Principatus Transylvaniae Historiam antiqui, medii et recentioris aevi exhibentes et illustrantes* című munkájának megjelenéséről is informálja az olvasókat.

A következő, ugyanezen hónapban közölt híradás jóval bővebb, ám ez sem a tudományokat illető részben kap helyet, hanem a *Magyar ritkaságok*nak nevezett rovatban, a tartalom különlegessége miatt. A beszámoló Balog József botanikus tanulmányairól, Benkőnek ajánlott kötetéről és amerikai útjáról szól. Balog József nevével nem találkozunk a honismereti munka tudósnevei között, hiszen ennek megjelenésekor körülbelül 18-20 éves lehetett az említett, tehát még tanulóéveiben járt. Ennek ellenére a Hírmondóban közreadott tudósítás minden olyan információt tartalmaz, amelyek a tudósok kapcsán is említést érdemeltek (stúdiumok, külföldi oktatók nevei, peregrinációk), sőt, a hírlap lehetőséget adott a bővebb leírásra is. Az itt közreadott információk levélbeli kapcsolaton nyugszanak, hiszen Balog József 1779 júniusában küldi el a kötetében megjelenő, Benkőnek szánt ajánlást, köszönő sorait. Benkő 1780 februárjában tudósítja Balog Sándort fiának hogylétéről és hollétéről, ugyanakkor a levélben olyan információk is olvashatók, amelyek a cikkben is feltűnnek. Ebben Benkő beszámol az említett tanulmányairól, az öt oktató tanárokról és azok szerepéről az amerikai utat tekintve, amelyet rendkívüli eseményként látat. Részletesen szól a hajóútról, az egyes földrajzi helyeket a schlözeri, Rát által is szorgalmazott kontextualizálás igényével írja le, ezáltal is segítve az olvasó térbeli eligazodását. Beszámol Balog betegségéről, felgyógyulásáról, a természettudományokat érintő kuta-

21 *Elöl-járó beszéd gyanánt való utól-írás* (2., számozatlan oldal)

22 Magyar Hírmondó, 1780. júl. 15., 57. lev., 464.

tásairól. Említést tesz arról is, hogy az erdélyi utazó disszertációját neki, az erdélyi Benkő Józsefnek ajánlotta, akit nemrégiben felkért Mária Terézia botanikai órák megtartására. Ez a gesztus, saját maga nevének említése sem véletlen, hiszen mind a neki szánt ajánlással, mind a császárnő által felkínált lehetőséggel a mások általi megbecsülést is bemutatni hivatott, bizonyítva szakmai jártasságát e téren. Amint kiderül, sorozatban akarja továbbra is informálni az olvasókat Balog kutatásainak előrehaladásáról. A híradás végén valószínűleg a szerkesztő Rát párhuzamba állítja az Erdélyben és a Magyar Királyságban folyó botanikai kutatásokat, s óvatosan utal arra, hogy e téren az erdélyiek teljesítménye meghaladja a királyságbeliekét.²³ Ez a párhuzam mintegy ösztönzésként is értelmezhető, amely a királyságbeli tudósok aktívabb működését hivatott kezdeményezni, ugyanakkor azt is mondhatjuk, hogy a természettudományi kutatások terén egyfajta rangsorolás is történik. Ilyenképpen az erdélyi tudományos élet fejlődésének bemutatása nem csupán a külföld részéről érkező, elmaradottságot célzó vádak megdöntésére irányul, hanem a királyságbeli tudósoknak is példaként szolgálhat.

Biró Annamária *Erdélyi jelenlét a nyugat-magyarországi sajtótermékekben. Johann Seivert és Benkő József tudósítói tevékenysége* című írásában a két erdélyi hírlaptudósító tevékenysége alapján azt vizsgálja, hogyan jelenik meg Erdély képe a nyugat-magyarországi sajtóban, érzékelhetővé válnak-e ezekben a lokális specifikumok, konstituálódik-e egy koherensnek tekinthető régió. A kutatás tárgyául éppen a Magyar Hírmondóban, ill. az Ungrisches Magazinban közölt publikációk szolgálnak. Az ezekben megjelent híradások vizsgálata során a tanulmány szerző arra a következtetésre jut, hogy a régió történelmét tekintve nem rajzolódik ki egy egységes Erdélykép, hiszen Seivert szászként van jelen, esetében a szászok jogi, történelmi helyzetét érintő híradások vannak túlsúlyban, a székely Benkő esetében viszont gyakrabban olvashatunk Erdély más nemzeteit (szászokat, románokat) érintő tudósításokat. Ezt egyrészt a tudós hazafiság magatartásmódjával, másrészt a középjaitai pap elfogulatlanságával magyarázza. Ha történelmében és privilégiumok tekintetében nem is – állapítja meg Biró Annamária –, de a természeti viszonyok, anekdoták, tudományos eredmények felmutatása terén inkább megmutatkozik az erdélyi régió mint egységes kép, noha igaz, még ezekben az esetekben sem tekinthetők erősnek ezek a kontúrok, hiszen a tudósítók tevékenységükben sokkal inkább látták az új fórum nyújtotta, saját munkásságuk népszerűsítését elősegítő lehetőséget, mintsem hogy Erdélyről akartak volna közvetíteni valamilyen képet.²⁴ Úgy látjuk, hogy a Balog József tevékenységéről való beszámoló éppen az erdélyi tudományosság és szakképzettség bemutatására

23 Magyar Hírmondó, 1780. szept. 9., 73. lev., 589–592.

24 BIRÓ Annamária: *Erdélyi jelenlét a nyugat-magyarországi sajtótermékekben. Johann Seivert és Benkő József tudósítói tevékenysége*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 2018/34. sz. 11, 14.

irányul, amelyeket Benkő a királyságbelieknek és a távolabb élőknek egyaránt szeretne bemutatni. Ez és a hasonló jellegű írások a historia litterariák hagyományát viszik tovább, amelynek legfontosabb mozgóterői között ott találjuk a kulturálatlanság ellensúlyozására való törekvést, de a bizonyítási szándékot, a tudományos fejlődés bemutatásának igényét is.

A következőkben Benkő tollából a mezőgazdaságot, igazságszolgáltatást érintő híradások származnak, majd november végén figyelhetünk meg újabb, a tudományosságot érintő cikket, ekkor ugyanis saját gyűjtőútjának tapasztalatait osztja meg az olvasóval. Ez az írás már az *Erdélyi Tudománybéli Tudósításokban* kap helyet, s ez egy újabb példája annak, hogyan is épülnek egymásra a Hírmondóban publikált tudósítások. Az első részben a cikkszerző utal arra, hogy a lap egy korábbi számában már említést tett növényteni kutatóútjáról, minek folytán a botanikust többen is megszólították levélben, éppen ezért kötelességének érzi informálni az olvasókat kutatásának előrehaladásáról és a növényteni ismeretek elsajátítására létrehozott intézményekről. Ebben a tudósításban végül is az intézményekről nem olvashatunk, ám a kutatóútak leírása annál részletesebb. A szerkesztő idézőjelben adja közre Benkő levelét, ezáltal jelezve, hogy nem alakította azt sem tartalmi, sem szerkezeti szempontból. Ebben a levélben részletesen beszámol arról, milyen vidékeket, településeket járt be, milyen gyakorisággal, milyen nehézségekbe ütközött, ill. vall megjelentetni kívánt növényteni munkájáról.²⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy a régió feltérképezése nem csupán botanikai téren hozott eredményeket, hiszen az utak során Benkő nem egyetlen tudományterületre összpontosította figyelmét. Ezeket az alkalmakat kihasználva gyűjtött történeti dokumentumokat is. Egy lábjegyzetben részletesen számol be arról, hogyan jutott hozzá bizonyos iratokhoz másolás végett, megjegyezvén, hogy minderre a zernesti havasokban való növényteni kutatóútja végeztével került sor,²⁶ s erre utal a szerkesztő egyik megjegyzése is 1781-ből. Rát így informálja az olvasókat: „Benkő József Uram most ismétlen, Fűvészes és Históriakra való írásoknak nyomozása, gyűjtése kedvéért, Erdélybenn széljel jár”.²⁷ Úgy látjuk, hogy ez a párhuzamos érdeklődés a göttingai paradigma által propagált holisztikus látásmódnak egy újabb bizonyítéka.

A publikáció folytatása a lap következő számában olvasható. Ekkor számol be az erdélyi kertekről és azok jelentőségéről. Konkrétan a Brukenthal Sámuel feleki birtokán található üvegházak mutatja be, de emellett kitér könyvtárának gazdag állományára is, majd említést tesz a Teleki Sámuel által gyűjtött kötetekről, Koppi Károly könyvtáráról, ám ezek csak rövid kitérők, részletes bemutatást nem olvashatunk ró-

25 Magyar Hírmondó, 1780. nov. 25., 95. lev., 770.

26 BENKŐ József: *Erdély*. Ford. SZABÓ György. Székely Nemzeti Tanács–Tortoma Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Barót, 2014 (a továbbiakban BENKŐ: *Erdély*). 341.

27 Magyar Hírmondó, 1781. júl. 14., 54. lev., 429.

luk. Tény, hogy az írás gerincét a botanikai tematika alkotja, s itt tesz említést gr. Székely Ádám könyvadományáról, aki természettudományi tárgyú könyvekkel látta el a kolozsvári református kollégium könyvtárát. Az utolsó részben Balog József legutóbbi leveléről számol be, ill. azon szándékáról, hogy növényeket, kitömött madarakat és halakat küldjön Erdélybe.²⁸ A Balog kutatóútjával kapcsolatos tudósításokat csak részben sikerült megvalósítania, ugyanis az utazó levelei, ismeretlen okok miatt, nem értek el hozzá, s ebből kifolyólag csak találgatni tudta, mi is történhetett. Ezeket a kérdéseket, ill. az amerikai utazó halálhírére vonatkozó sejtelmeit tudja csak megosztani a hírlap olvasóival. Beszámol Molnár Ádám bukaresti orvos haláláról is. Akárcsak a lexikonok szócikkeiben, az olvasó tudomására hozza az említett születési helyét és idejét, szolgálati állomásait, ill. azt, hogy melyik külföldi tudóstársaságnak volt a tagja.²⁹

A 18. századi historia litteraria sok esetben a res litteraria részeként a könyvtárak, nyomdák, iskolák történetét is tárgyalták. Benkő esetében az erdélyi könyvesházak leírását nem találjuk meg a honismereti munka alfejezeteként, de a Hírmondó hasábjain már igen, ahol két egymást követő számban ismerteti az olvasókkal a kollégiumi és magánkönyvtárakat. Ezek a *Tudományt illető dolgok* cím alatt kapnak helyet. A szerkesztő visszacsatol egy korábbi számra, jelezve, hogy futólag már történt utalás az erdélyi könyvesházakra. A könyvtárak az ismeretek gyarapításának egyik lehetőségeként definiálódnak, de Rát kiemeli, hogy ezek a haza megismerése szempontjából is fontosak. Felsorolásszerűen tér ki a királyságbeli intézményi és egyéni könyvtárakra, a továbbiakban pedig egy erdélyi levelező „Jó-akaró” tudósítására alapozva ismerteti az erdélyi könyvtárakat. Elsőként az enyedi kollégium könyvtáráról szól. Említésre érdemesnek tartja a könyvtár folytonos bővülését, ill. azt is, hogy a magyarul íródott régebbi és újabb könyveknek „külön házuk van”.

A későbbiekben szól azokról, akik könyvgyűjtéssel foglalkoznak, s akikkel ő maga is személyes és/vagy levélbeli kapcsolatban állott. Konkrét példaként Szathmári Pap Mihályt, Kendeffy Ráheldt említhetjük. A továbbiakban a református és katolikus iskolák gyűjteményeinek gyarapodására tér ki, ám azt nem vázolja, kiknek az adományai tették lehetővé az egyes állományok számának megnövekedését. Rövid utalás történik a kolozsvári iskola felszereltségére, ahol konkrétan a természet kémleléséhez szükséges eszközök meglétét nyugtázza, majd újra a számára közelebb enyedi könyvtárra tér vissza, amelynek értékei között az ott található numizmatikai gyűjtemény is megemlíti, hozzátéve, hogy ilyenekkel rendelkezik Brukenthal Sámuel is. Az érmék gyűjtésének módját és néhány gyűjtőt is felsorol, ilyenképpen találkozunk Cornides Dániel, Seivert János vagy Koppi Károly nevével. A zárlatban Teleki József Marosvásárhelyen őrzött könyveire és kitömött állatokkal berendezett múzeumára tér ki,

28 Magyar Hírmondó, 1780. nov. 29., 96. lev., 776.

29 Magyar Hírmondó, 1781. jan. 6., 3. lev., 10–11.

amely meglátása szerint egészen egyedinek tekinthető erdélyi viszonylatban.³⁰ Azt mondhatjuk, hogy az itt közreadott információk teljes mértékben beépülhettek volna a honismereti munka intézménytörténetet tárgyaló részébe, azonban erre nem került sor. Mivel Benkő ezt a munkáját is bővíteni kívánta, nem kizárt, hogy a tervezett második kötetbe illesztette volna a könyvesházak bemutatását. A kéziratot sürgősen el kellett juttatnia a kiadóhoz, s valószínűleg nem is lett volna ideje egy ilyen alfejezet kidolgozására, hiszen láthattuk, a nyomdászatról szóló rész is elég rövid, s az is nagyrészt Bod Péter *Erdélyi Féniks* című munkájának kivonata. Mindenesetre a megjelent cikkek hiánypótlásként is tekinthetők, hiszen olyan terek rövid bemutatását tűzik ki célul, amelyek a műveltségszerzés lehetőségeiként voltak meghatározhatók, a res litterariához tartoztak, s láttatták azt is, hogy az erdélyi főúri és tudósréteg fogékony az újdonságra, a tudásra, az egzotikumok megismerésére. A következő számban kiegészítésként a brassói és szebeni evangélikus iskolák könyvtáiról olvashatunk, amelyeket többnyire az ezekben fellelhető régi kiadványok miatt tart értékesnek a cikkszerző, megjegyezvén, hogy a brassói iskola állományának egy része megsemmisült egy tűzvész során.³¹ Jól látható, hogy a stúdiumai során jobban megismert enyedi könyvtár bemutatása kapja a hangsúlyos szerepet, mások épp csak említést érdemelnek. A különféle múzeumok és gyűjtemények ismertetése újra arra enged következtetnünk, hogy Benkőt valóban az a széles körű érdeklődés jellemezte, mint a göttingai államismereti iskola tagjait, hiszen kitér az éremgyűjteményekre, amelyet már diákkorában ismerhetett, de foglalkoztatták őt a természettudományi kuriózumok is, mint Teleki József kitömött állatokkal berendezett múzeuma. Másrészt azt is bizonyítani kívánta, hogy Erdélyben is akadnak tudománypártoló főurak, akik gyűjteményei lehetőséget kínáltak a gyakorlati tudás megszerzésére is.

A következő hónapokban nem adott közre tudományos tevékenységet érintő írásokat, ekkor inkább mezőgazdasági, közigazgatási, igazságszolgáltatási ügyekkel, az időjárásról érintő érdekességekkel tölti ki az erdélyi híradásokat. Közel egy év után, 1782 júniusában újabb írást olvashatunk tőle Fogarasi Pap József tevékenységére és újabb nyereségére vonatkozóan, ill. közli a hollandiai társaság újabb pályázatának kérdését is.³² A Rát Mátyás szerkesztősége alatt közölt historia litteraria-vonatkozású cikkek sorát az 1782 decemberében közreadott, a régi történetírók munkáinak összegyűjtésére irányuló kérés zárja, amelyet mondhatni Rát tolmácsol az olvasók felé.³³ Azt mondhatjuk, hogy Rát szerkesztőségének végeztével lezárult Benkő legtermékegyebbnak mondható tudósítói periódusa, hiszen ebben a szakaszban adta hírül az

30 Magyar Hírmondó, 1781. febr. 21., 15. lev., 113–116.

31 Magyar Hírmondó, 1781. dec. 24., 16. lev., 121–124.

32 Magyar Hírmondó, 1782. jún. 29., 50. lev., 393–394.

33 Magyar Hírmondó, 1782. dec. 21., 99. lev., 792.

erdélyi tudományos életre vonatkozó információinak zömét, s csaknem minden hónapban megjelentetett valamit Erdély viszonyaira vonatkozóan.

BENKŐ TUDÓSÍTÓI TEVÉKENYSÉGE MÁTYUS, RÉVAI, BARCZAFALVI ÉS SZACSVAY SZERKESZTŐSÉGE IDEJÉN

Fennebb már utaltunk arra, hogy Mátyus Péter szerkesztősége alatt a lap visszaesést mutatott, s ugyanilyen visszaesés volt tapasztalható Benkő publikációinak számát tekintve is. Írásainak megjelentetése nem mondható rendszeresnek, ill. a tudományos tárgyú cikkek száma csupán kettőre tehető. Ezek egyike a Kálnoki Antal életrajzát tárja az olvasók elé, a másik a Kendeffy Elek gyermekeinek műveltségére vonatkozik. A híradás a *Consiliarius Sapiens* elnevezésű halotti búcsúztató szövegén nyugszik. Ebben a híradásban jegyzi meg, hogy a természettudományok nemrégiben az enyedi kollégiumban is tananyaggá váltak, s nemsokára ennek kolozsvári bevezetésére is sor kerül, hiszen gr. Székely Ádám már könyveket is adományozott erre a célra.³⁴ A Kendeffyekről szóló híradás esetében az egyéni műveltségre került a hangsúly, a tudás megszerzésének lehetőségeire, amelynek mintegy csatornája volt az enyedi minero-lógus professzor, Benkő Ferenc, sőt, maga Benkő József is, aki ifj. gróf Kendeffy Jánosnak személyesen is levelet ír, dicséri botanikai foglalatosságait, és felajánlja, hogy készülő növénytani munkáját neki dedikálja. A levél értelmében a botanikát Benkő fejlődő tudományterületként látja, ugyanakkor hozzáteszi, „de a’ sem jó volna azonban, hogy ezzel a’ Tudománnyal el lopjuk egyéb szükséges Tanulásainknak idejét: mert a’ Tudományok merő azon egybekötődött Rókonságok”.³⁵ Nem kétséges, hogy itt egyéni tapasztalatról is beszélhetünk, hiszen egyik levelében a stúdiumnak szentelt anyagi és időbeli korlátokra is kitért.³⁶ Másrészt az idézett mondat, a tudományok összekapcsolódásának hangsúlyozása a göttingai szemléletmód egy újabb konkrét megnyilvánulásaként is értelmezhető. Bár Kendeffy Elek nevével találkozunk a tudóslexikon szócikkei között is, a Hírmondóban bővebben olvashatunk róla, hiszen itt nem csak a gróf, hanem az őt követő generációk fogékonyságának és tudásszomjának hangsúlyozása is előtérbe kerül. A hírlapban közreadott megemlékezés tehát olyan információkat foglalt magában, amelyek egyszerre bővíthették volna a lexikont mind a tudományosság, mind a család genealógiai bemutatásának szempontjából, amelyek, amint láthatjuk, szorosan összefonódtak.

A Kálnoki Antalról közölt hosszabb híradás több szempontból is különleges. Egyrészt a szöveg részét képezte Benkő nagyszabású, de megvalósulatlan tervének,

34 Magyar Hírmondó, 1783. nov. 08., 88. lev., 701–704.

35 BENKŐ: *Levelezése* 180.

36 Uo. 29.

miszerint közre kívánta adni az erdélyi nemesek, vitézek katalógusát. Benkő a historia litteraria praxisa alapján kívánta Erdély kiemelkedő katonáit lajstromba rendezni, s ez az összeállítás képezte volna *Transylvania Militaris* című munkáját. Szabó György úgy látja a kötet fordításának előszavában, hogy ez az egyetlen töredék, amely az utókor számára fennmaradt.³⁷ Kutatásaink során a Hírmondóban közölt híradáson kívül semmilyen erre vonatkozó információt nem találtunk, sem Benkő egyéb munkáiban, sem levelezésében nem esik szó erről. A hírlap bevezető szövegében utalást találunk a tervezett kiadvány nyelvére vonatkozóan. Eszerint a publikáció az eredeti, latin nyelven íródott szöveg kivonata és fordítása.³⁸ Meglátásunk szerint az erdélyi és magyarországi vitézek lajstromának célja az olyan katonai pályát befutott egyének életpályájának részletesebb bemutatása lett volna, akik nem lévén mecénások vagy tollforgatók, nem kaphattak helyet az eruditusok névsorában. A Kálnoki család egyes tagjainak irodalmi tevékenységével Papp Kinga foglalkozott *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben* című munkájában. Ebben Kálnoki Antal nevével is találkozunk. Érdemes megjegyeznünk, hogy a katonáskodó nemes életrajzi adataira vonatkozóan Papp Kinga Benkőnek a Hírmondóban megjelent cikkére alapoz, amelyben a bemutatás a háromszéki nemes katonai pályán való felemelkedésére esik.³⁹ A család íráshabitusát vizsgáló kolozsvári kutató Kálnoki Antal esetében a levelezést veszi alapul, hiszen más jellegű irodalmi produktum nem maradt fenn utána, így teljesen érthető, miért nem kaphatott helyet Benkő tudóslistájában. A hírlapban közölt, terjedelmesnek mondható írás jelentősége tehát nem elmarasztalható, hiszen amellet, hogy a tervezett vitézi lexikon egyetlen fennmaradt nyomát láthatjuk benne, azt is elmondhatjuk, hogy az itt közreadott információk referenciaértékűek, hiszen ezekre még egy 21. századi kutató is támaszkodhat Kálnoki Antal katonai pályafutásának vizsgálatakor.

Révai Miklós és Barczafalvi Szabó Dávid szerkesztői periódusa alatt a Benkő által közreadott írások száma tíz alatt marad, a literatúratörténet kategóriájába ezekből is csak néhány illeszthető, amelyek egyrészt könyvmegjelenésre, másrészt pályadíj elnyerésére vonatkoznak.

Szacsvay idején jóval nagyobb számúak Benkő publikációi. Rögtön az elsőben olvashatunk II. József német nyelvrendeletéről, amelyről Benkő objektíven szól, csupán a rendelkezés ismertetésére vállalkozik; oktatásügyi reformtervezetéről, Szathmári Pap Mihály pályadíjáról, könyvek megjelenéséről (Teleki Sámuel Janus Pannonius-kiadása, Kovácsnai Sándor latin versei). Ezt követően híradást olvashatunk Fogarasi Pap József tanári kinevezéséről és az ágostai vallásúak tübingai pereg-

37 BENKŐ: *Erdély* 36. (Szabó György előszava)

38 Magyar Hírmondó, 1783. aug. 9., 62. lev., 489.

39 PAPP Kinga: *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*. EME, Kvár, 2015 (Erdélyi Tudományos Füzetek 284). 156–157.

rinációjáról, az ezt követő számban pedig a vármegyék új felosztásának megfelelően bejelenti a *Nova Transsilvania* megjelenését, amely tulajdonképpen Benkő honismereti munkájának újabb változata lett volna. Újabb középjait tudósítás olvasható a Hírmondó 1785. áprilisi számában, ekkor professzori kinevezésekről, ill. iskolai használatra kiadott könyv megjelenéséről informálja olvasóit. Az augusztus végi számban a tudós asszonyoknak is helyet szentel, itt olvashatunk Daniel Polixéna leányának műveltségéről. A híradást a nemesasszony halála generálhatta, ám ennek kapcsán Benkő kitér az érintett nyelvismeretére is. Úgy véli, hogy anyanyelvi szinten beszélt és írt franciául, értette a latint, és jártas volt több tudományterületen. Ezt követően, mintegy kuriózumként, beszámol a Bánffy György bonchidai kertjében kivirágzott aloéfáról. December végén tömbben adja közre a május és november közötti periódus híreit, szól az időjárás viszonyokról, árvizekről, termésekről, halálesetről, ill. a Benkőt is foglalkoztató Haller Gábor-féle naplóról.⁴⁰ Utolsó cikke 1786 márciusában jelent meg, ebben könyvek kiadásáról, professzori kinevezésekről tudósít. Alig két hónap után, 1786 májusában Szacs vay távozik a lap szerkesztőségétől, s vele együtt Benkő is, akivel viszont a Szacs vay alapította Magyar Kurir tudósítójaként találkozunk újra. Benkő Magyar Kurirban közölt tudósításainak vizsgálata szétfeszítené e tanulmány kereteit, ezért ettől eltekintünk. Eddigi vizsgálati eredményeink azonban jól mutatják, hogy Benkő írásai teljesen illeszkedtek a pozsonyi Magyar Hírmondó koncepciójába, sőt időnként a hírek kontextualizálásának szándéka is tetten érhető volt, így az August Ludwig Schlözer által kezdeményezett, Rát Mátyás által folytatott koncepció a középjait pap szemléletében is testet öltött.

THE ROLE OF MAGYAR HÍRMONDÓ MAGAZINE IN THE LITERARY HISTORIAN ACTIVITY OF JÓZSEF BENKŐ

Keywords: *József Benkő, Schlözer August Ludwig, Mátyás Rát, Magyar Hírmondó, 18th century press, historia litteraria*

The study presents the correspondent activity of József Benkő that he carried out in the journal Magyar Hírmondó. We examined the topic of his writings in the magazine and tried to show whether or not these publications were related to his activity as a literary historian. In addition to this, we tried to show whether his writings contributed to the development of the concept of publishing a new volume that would have included information on the cultural life of Transylvania. The results of our research show clearly that half of the published writings present the careers of scientists, the history of scientific institutions, the detail of research trips, etc., so these publications fall within the conception of literary history. Benkő, although he could not write a new volume, through the character and theme of these articles he developed his chapter *De re litteraria in Transsilvania* of his work published in 1778.

40 Magyar Hírmondó, 1785. dec. 17., 99. lev., 801.

ROLUL REVISTEI MAGYAR HÍRMONDÓ ÎN ACTIVITATEA DE ISTORIC LITERAR A LUI JÓZSEF BENKŐ

Cuvinte-cheie: *József Benkő, Schlözer August Ludwig, Mátyás Rát, Magyar Hírmondó, presa secolului al 18-lea, historia litteraria*

Studiul de față prezintă activitatea de corespondent a lui József Benkő pe care a exercitat-o în cadrul revistei Magyar Hírmondó. Am examinat tematica scrierilor sale apărute în revistă și am încercat să arătăm dacă aceste publicații au fost legate sau nu de activitatea lui de istoric literar și de dezvoltarea concepției de a edita un nou volum care ar fi cuprins informații referitoare la viața culturală a Transilvaniei. Rezultatele cercetărilor noastre arată clar că jumătate din scrierile publicate prezintă cariere de savanți, istoria instituțiilor științifice, detalierea deplasărilor cu scop de cercetare etc., deci aceste publicații se încadrează în concepția istoriei litteraria. Benkő, cu toate că nu a reușit să întocmească un nou volum, prin caracterul și tematica acestor articole și-a dezvoltat capitolul *De re litteraria in Transsilvania* al operei sale apărute în 1778.

BENŐ ESZTER*

KÉT NYELV ÉS KÉT KULTÚRA VONZÁSÁBAN. DÓCZI LAJOS SZEREPEKÖREI

Kulcsszavak: *műfordítás, kétnyelvűség, etnikai identitás, német–magyar kulturális kapcsolatok*

1. ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

Dóczi Lajos, született Ludwig Dux, Sopronban jött világra 1845-ben, de a német-keresztúri hitközség anyakönyvezte (Baruch Dux), Németkeresztúron (Deutschkreutz) nőtt fel. Németkeresztúr 1671-től egyike volt a „Hétközség”-nek, a Várvidék hét, zsidók lakta településének. E települések kitűntek jólétük, privilégiumaik, intézményeik, vallásosságuk, megőrzött hagyományaik, valamint fejlett zsidó kultúrájuk révén. „Ebben a zsidó étellel, zsidó alakokkal és patriarchális hangulattal telt környezetben folytak le a kis Dux első évei... Mind a helységben, mind a szülői házban németül beszéltek, a zsidók között zsargon színezettel”, azaz jiddisül.¹ Apja, Dux Móric jómódú bőrkereskedő volt, aki a szabadságharc idején minden vagyonát elvesztette. Anyja, Rosenberg Rosa a németkeresztúri zsidó hitközség elöljárójának a lánya.

1855-ben, 10 éves korában, a családban jiddisül beszélő fiút beíratták a nagykanizsai hitközség alreáliskolájába kereskedelmet tanulni. Dóczi ekkor még nem tudott magyarul, felmentette magát a magyar nyelven tanított vallástan- és történelemórák alól. Az apa 1857-ben Sopronba vitte őt iskolába. A soproni bencés gimnáziumba szeretne volna beíratni, ahol németül folyt az oktatás, de az iskolaigazgató mogorván fogadta őket, és megjegyzései megsértették a fiút, nem akart ott tanulni. Másnap apja beíratta a soproni evangélikus líceumba. Életének nagy fordulópontja volt ez, hiszen a tizenkét éves fiú addig nem tudott magyarul, az autonóm protestáns gimnáziumban pedig az oktatás nyelve még a Bach-korszakban is a magyar maradt. Dóczi Lajos itt tanult meg magyarul. Dóczi a Neues Pester Journal egy későbbi, 1910-es cikkében

* BENŐ Eszter (1973), tanár, műfordító, doktorandusz (BBTE), Kolozsvár. E-mail: esther.beno@gmail.com.

1 FÜRST Ilona: *Dóczi Lajos mint német író. Egy zsidó írói nemzedék típusa*. Pfeifer Kiadó, Bp., 1932. 6–7.

ezt nyilatkozta: „Így lettem magyar – szóban, az érzelmi magyarság azután jött hozzá”.²

Írói hajlama már ekkor megmutatkozott, az önképzőkörben sokat tevékenykedett.³ A líceumot jeles eredménnyel végezte el, és az érettségi után 1865-ben Bécsbe ment, ahol jogot tanult. Jogi tanulmányai mellett újságíróként tevékenykedett. Soproni születésű barátja, Pollák Izidor segítségével bekerült a bécsi újságírók világába, a legjobb lapokhoz, a Presse, majd a Neue Freie Presse laphoz. Még ugyanebben az évben, amikor megkezdődött a kiegyezést előkészítő országgyűlés, a Neue Freie Presse őt küldte le Pestre mint parlamenti tudósítót.⁴ 1868-ban Rákosi Jenő (született Kremsner Jenő) révén került be a Kávéforrás irodalmi körébe, amelynek Rákosi volt a lelke. Az irodalmi kör heterogén volt, különféle származású, köztük nevüket magyarosító zsidók is idetartoztak, akik valamennyien magyarnak tartották magukat.

1869-ben Rákosi Jenő és a Kávéforrás Kör tagjai fokozatosan megváltak a Pesti Naplótól, és egy újonnan alapított lapban, a Reformban tevékenykedtek tovább. A Reform napilap, amelynek Dóczy Lajos rendes munkatársa lett, pártérdekektől függetlenebb, a pesti polgárságra támaszkodó újság volt. Idetömörültek a Kávéforrás Társaság tagjai, akik szépirodalommal és minisztériumi hivatalnokoskodással is próbálkoztak. A Reform a színházi világ iránt is érdeklődést mutatott, mivel a Kávéforrás Körben többen is foglalkoztak színdarabírással, és egymással szövetségben, egymást dicsérték.⁵ A Reformban jelent meg először Goethe *Faustjából* a húsvéti jelenet Dóczy Lajos fordításában, ekkor még családi neve (Dux) alatt.

1868-ban indult a Borsszem Jankó politikai élclap, Ágai Adolf szerkesztésében, amelyet az ellenzéki sajtótermékek mint a kormány élclapját támadtak. Az élclapok szűk látókörű ellenzéki politizálásából egyedül a Borsszem Jankó emelkedett ki, amely politikai élű írásaiban, karikatúráiban is ismeretterjesztésre, jellemzésre törekedett. Dóczy Lajos is rendszeresen közölt benne politikai vonatkozású vezércikkeket.⁶ A Borsszem Jankónál kifejtett tevékenysége, cikkeinek politikai állásfoglalása és stílusa révén gróf Andrássy Gyula felfigyelt Dóczy Lajosra. Így Dóczy előtt a politikai pálya is megnyílt, fogalmazóként a miniszterelnökség sajtóügyi osztályába került.

2 FÜRST: *i. m.* 11.

3 GYÖRGY József: *Dóczy Lajos*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Bp., 1932. 6.

4 SOMOGYI Éva: *Egy magyar hivatalnok a bécsi külügyminisztérium szolgálatában. Bárány Dóczy Lajos*. = *Uő: Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*. L'Harmattan. Bp., 2006. 120–136. 122.

5 SZABOLCSI Miklós főszerk.: *A magyar sajtó története*; [közread.] a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, a Magyar Újságírók Országos Szövetsége, Bp., Akadémiai K., 1979–1985.

6 SZABOLCSI: *i. m.* 197.

Hírlapíróként Dóczi magyarul és németül egyaránt írt tárcákat, a Neue Freie Presse bécsi lapba, valamint több pesti lapba, mint a Borsszem Jankó, Pesti Napló, Budapesti Hírlap, Hirmondó. A Pester Lloyd hasábjain magyar gondolatokat és vágyakat tolmácsoló német nyelven, hogy azokat Magyarországon kívül is megértsék. A „bécsi-pesti tárca egyik legkiválóbb képviselője” volt. Fürst Ilona úgy vélekedik, „a tárcában kiélte magát örökké mozgékony szelleme”.⁷ Amikor Dóczi a 80-as években a Neues Pester Journalhoz került, a bécsi sajtóban mindennapi jelenség volt álnév alatt írni. Ő azonban nem egy, hanem egyszerre négy álnéven írt: Onkel Tobias, Omikron, Omega és Claire. A négy névnek négyféle identitás felel meg. Dóczi Onkel Tobias álnéven a saját zsidóságáról is szívesen beszél, régi, gyermekkori emlékeiről mesél, a zsidókérdéssel kapcsolatosan foglal állást. Ezekben a tárcákban autobiografikus adatok találhatóak. Claire keresztény lány, felvilágosult; ezek a tárcák gyengédek. Az ő témaköre a szerelem, a házasság, a divat és a női kérdés, férj és feleség kapcsolata. Az Omega és Omikron „a világegyetem kis és nagy dolgaira mutat rá”. A négy álnév szerzője Dóczi egyéniségének négy vonását személyesítette meg. Tárcaírói tevékenysége mintegy 40 évig tartott. Hogy a tárcái nem örökéletűek, azt ő maga is felismerte, és így nyilatkozott „sie grünen und welken”, azaz kizöldülnek és elhervadnak.⁸ Dóczi hírlapírói tehetségét támasztja alá az Uj Idők méltatása: „Mikor a külföldi lapokban valamely különösen briliáns cikk jelent meg, amely Ausztriának és Magyarországnak kedvezett, mindenki meg volt győződve, hogy szerzője Dóczy Lajos”.⁹

Dóczi tehát hivatalnokként abbahagyta az újságírást, és a politikai cikkírást a szépirodalom iránti érdeklődése váltotta fel.¹⁰ 1867-ben lefordította Hippolyt August Schaufert *Schach dem König* (Sakk a királynak) c. vígjátékát, amely színre is került a Nemzeti Színházban.¹¹ Ugyanebben az évben előadásra került a Budai Népszínházban első drámája, *Az utolsó próféta vagy Jeruzsálem pusztulása*, egy Sturm und Drang-rémdráma, amelynek a tárgyát a zsidó nép történetéből merítette.¹²

Az utolsó prófétát egy vígjáték, a *Csók* követte, 1871-ben. Dux, aki már korábban is írt Dóczi álnév alatt, az újromantikus mesedramát Dóczi néven nyújtotta be az Akadémia Teleki-pályázatára. A *Csók* elnyerte a Teleki-pályázat díját, a díjat azonban a szabályok szerint álnéven pályázónak nem adhatták ki. Így került sor a hivatalos névváltoztatásra, amelyet az uralkodó hagyott jóvá.¹³ A darabot pár év múlva, 1874 januárjában a Nemzeti Színház színpadán nagy sikerrel adták elő (Dóczyt hétszer

7 FÜRST: *i. m.* 47.

8 Uo. 55. Theaterdichter und Schauspieler. N.P.J.1882. márc. 12.

9 Uj Idők I(1895). 29–52. sz. 158.

10 GYÖRGY: *i. m.* 8.

11 FÜRST: *i. m.* 18.

12 Uo. 30.

13 FÜRST: *i. m.* 19.

hívták ki). 1877-ben német fordításban, *Der Kuss* címen a bécsi udvari színház, a Burgtheater színpadán is sikerrel játszották. Dóczi maga fordította németre. A darab 1902-ig állandóan műsoron maradt, 59-szer adták elő.¹⁴ Időközben Dóczi Lajos Bécsbe került. Andrassy Gyula maga mellé vette, gyorsírójává, majd titkárává nevezte ki. 1871-ben, a külügyminisztérium vezetőjeként magával vitte Bécsbe. Itt Dóczi először a sajtóosztály vezetője, később külügyminiszteri osztálytanácsos, végül pedig udvari tanácsos lett.

Andrassy elvi megfontolásból nem szívesen érintkezett újságírókkal, Dóczi Lajost mégis a családi asztalához ültette. Sajátos szellemi kapcsolat alakult ki közöttük. Andrassy gondolatait, zseniális felvillanásait, utasításait Dóczi fogalmazta meg. Dóczi a következőképpen írt erről Kónyi Manónak: „Nézeteit velem megbeszélte még mielőtt megállapodott [volna], nem ugyan azzal a szándékkal, hogy tőlem tanácsot kérjen, hanem a gondolkodásnak leszűrése és tisztázása végett”.¹⁵ Dóczi a magyar gondolatokból német nyelvű elaborátumokat fogalmazott meg, a közvetítő szerepét vállalva magára. Az 1878-as berlini kongresszusig, amikor Andrassyt elkísérte Berlinbe, szolgálata teljesen lefoglalta minden idejét.

Dóczi Lajos bécsi hivatali pályájának első nyolc évét irodalmi szempontból terméketlennek tartják. Időközben azonban már érlelte magában Goethe nagy művének, a *Faust*nak a fordítását, amelynek első részét lefordította, és 1873-ban Budapesten meg is jelentette. 1879-ben megírta *Utolsó szerelem* című színművét, amelyet a Nemzeti Színház 1884-ben játszott. A *Csók* sikerén felbuzdulva, Dóczi ezt a művét is átültette németre, és 1885-ben Bécsben *Letzte Liebe* címen játszotta az udvari színház. A darabot Németországban is többször színre vitték: Hamburgban (1886), Berlinben (1887), Münchenben és Lipcsében (1891), majd 1887-ben Prágában. A *Csókot* 59-szer, az *Utolsó szerelem* darabot 33-szor játszották a Burgtheaterben.¹⁶ Nyomtatásban is ismételten megjelentek.

György József méltatása szerint „Dóczi Bécsben is megmaradt magyar írónak és magyar embernek. Megtartotta a Kávéforrásban szerzett politikai álláspontját: ideálja mindig Deák Ferenc maradt. A gyakorlati életben Széchenyi István, az irodalomban és a magyar nyelvben az akkor még élő Arany János volt a vezetője. Egyéb irányban Kemény Zsigmond, Gyulai Pál, Salamon Ferenc, Csengery János és báró Eötvös József voltak rá igen nagy hatással”.¹⁷

1879-ben Dóczi élete új szakaszába lépett. Andrassy Gyula visszavonult, és Heinrich Haymerle báró vette át a külügyminisztérium vezetését, aki Dóczit megőrizte állásában. Dóczi Lajos ebben az évben nősült meg, egy gazdag bankár lányát vette el,

14 GYÖRGY: *i. m.* 14.; FÜRST: *i. m.* 35.

15 SOMOGYI: *i. m.* 124–125. Dóczi Kónyi Manónak 1903. márc. 11.

16 FÜRST: *i. m.* 38.

17 GYÖRGY: *i. m.* 22–23.

Meyer Helént, akitől 1881-ben egy fia született, Péter. Nejétől 1890-ben elvált. 1893-ban Dóczi a 18 éves Dassl-Rosenberg Paulát vette feleségül. Mivel Paula zsidó családból született keresztény volt, és polgári házasságot még nem köthettek, Dóczi áttért a keresztény hitre.¹⁸

1888-ban az újromantikus dráma után a társadalmi dráma felé fordult. Ebben az évben született meg a *Vegyes párok* című, modern tárgyú mű, amelyben Dóczi aktuális témát dolgozott fel: a keresztények és zsidók közötti házasság kérdését járta körül, és a vegyesházasság társadalmi jogosultsága mellett foglalt állást. A drámát 1889-ben nagy sikerrel adták elő a Nemzeti Színházban, mivel a Dóczi által felvetett kérdés foglalkoztatta kora közönségét.

Dóczi Lajos irodalmi munkássága nem korlátozódik csupán drámákra. Verseket is írt, amelyek a 70-es évektől a következő fővárosi napilapokban és szépirodalmi folyóiratokban jelentek meg: Fővárosi Lapok (1872. és 1885.), Magyarország és a Nagyvilág (1872. és 1875.), Magyar Salon (1886 óta), Hét (1890 óta), Borsszem Jankó (politikai élű versek). 1890-ben költeményei megjelentek kötetben: 27 eredeti költeménye és műfordítások. Eredeti költeményei a kötetnek csupán egynegyedét teszik ki.¹⁹

Dóczi, aki korábban már németre fordította saját drámáit, és Goethe *Faustját* is magyarította, 1891-ben német nyelvre fordította Madách Imre művét, *Az ember tragédiáját*. A művet az ő fordításában 1892-ben tizenhatszor vitték színre.

1895 nyarán átvette a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetését, ami az Osztrák–Magyar Monarchiában kényes hivatalnak számított, hiszen tapintatot, titoktartást és nagy körültekintést kívánt meg.²⁰

1896-ban visszatért az újromantikus drámához, *Ellinor* című háromfelvonásos drámája megnyerte az akadémia Teleki-díját. Drámája egyben az újromantikus dráma utolsó megnyilvánulása, véli György József.²¹ Ennek harmadik felvonását olvasta fel Dóczi székfoglaló beszédként, amikor belépett a Kisfaludy Társaságba. Ugyancsak 1896-ban lett tagja a Petőfi Társaságnak is.

1900-ban, az antiszemita támadások tetőpontján, teljesült régi vágya, „Német-keresztúri” előnévvel bárói címet kapott.²² A magas elismerés társadalmi és családi biztonságához, önbecsüléséhez elengedhetetlen volt.

1902-ben, 34 év bécsi szolgálat után, államtitkári címmel vonult nyugalomba. Nyugalomba vonulásának évében jelentek meg Schiller költeményeinek a fordításai, *Schiller költeményei* címen. Bár előtte már többen (Szász Károly, Vargha Gyula, Váro

18 FÜRST: *i. m.* 44.

19 GYÖRGY: *i. m.* 35.

20 FÜRST: *i. m.* 40–41.

21 GYÖRGY: *i. m.* 46.

22 FÜRST: *i. m.* 43.

Ferenc) fordították Schiller verseit, Dóczi mégis vállalkozott a versek átültetésére, mivel elégedetlen volt elődeinek a fordításával, és a „jobbat alkotni, mint megelőzői” vágya vezérelte. Az előszóban a soproni evangélikus líceumnak is köszönetet mond, amely nélkül, úgy véli, sohasem lett volna magyar íróvá.²³

1906-ban újabb fordítással jelentkezett, *Goethe költeményeivel*. Dóczi előtt már többen fordították Goethét (Balla Mihály, Szász Károly), de Dóczi elődeit mennyiségben és minőségben is felülmúlni kívánta. Az előszóban ki is emelte, hogy a szonetteket is lefordította, amelyeket előtte még nem fordítottak. Ugyanakkor ez volt utolsó munkája, finom megérzéssel így nyilatkozott: „Fordítói pályám végén állok”.²⁴ Dóczi Lajos 1919. augusztus 28-án hunyt el. Élete során elismerésképpen a következő kitüntetések kaptak meg: 1876-ban a Vaskorona rend III. fokozatát, 1878-ban a Ferenc József-rend középkeresztjét. 1877-ben címzetes miniszteri tanácsos lett, véglegesített hivatalnok, a berlini kongresszus után pedig Andrassy Gyula felterjesztette a bárói rangra, amelyet 1900-ban nyert el.²⁵

„Sok víznek kell lefolyni addig a Dunán, míg Duxból Dóczi, Dóczból Dóczy, Dóczyból báró Dóczy lesz” – írja Mikszáth Kálmán Dóczi *Carmela* című regényének előszavában.²⁶ Mikszáth tömör mondata magában foglalja Dóczi névmagyarosítását és identitásváltozását is. Amikor Dux a Dóczi magyar írói álnevet választotta magának, feltehetőleg úgy vélekedett, mint Schedel (Toldy) Ferenc, hogy idegenül hangzó neve hátráltatja az irodalmi életben.²⁷ Dóczi hivatalos névváltoztatása nem hosszas fontolgatás eredménye, mint Toldy Ferenc esetében, hanem hirtelen, halogatást nem tűrően következett be, amikor elnyerte a Teleki-pályázat díját. A Dóczi egyszerű i-vel írott névből ipszilonnal írott Dóczy lesz, amelyhez a bárói cím társul 1900-ban. A névcseré egyben az identitásváltozás lehetőségét is felkínálta a számára: megerősített nemzeti hovatartozását.

Dóczi Lajos politikai-hivatali karrierje szép ívelésű: tehetségének köszönhetően magyar hivatalnokból bécsi államtitkárrá lépett elő. 1986-ban címzetes osztályfőnök lett, ami miniszterhelyettesi címnek felelt meg. Amint életrajzi adataiból látható, nem pusztán politikai, de irodalmi karriert is befutott, több műfajjal próbálkozott, és műfordítóként a közvetítő szerepét vállalta két nyelv birtokosaként. Nem érte be hivatali előléptetéssel, „az írói halhatatlansággal kacérkodó” Dóczi maradandót szerzett volna alkotni az irodalom terén is.²⁸

23 Uo. 49.

24 GYÖRGY: *i. m.* 51.

25 SOMOGYI: *i. m.* 126.

26 MIKSZÁTH Kálmán szerk.: *Magyar regényírók képes kiadása. Dóczi Lajos: Egy vegyes házasság.* Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Bp., 1906. VI.

27 DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet.* Akadémiai Kiadó, Universitas Kiadó, Bp., 2004. 322.

28 RÁKOSI Jenő: *Emlékezések. II.* Franklin Kiadó, Bp., 1926. 129.

2. EGYÉNISÉGE

A korabeli újságcikkekből, levelezéséből, barátja, Rákosi Jenő emlékezéseiből, Andrásy Gyulával való kapcsolatából, a róla írt két monográfiából (Fürst Ilona, 1932, György József, 1932) kirajzolódik Dóczi Lajos profilja.

Fürst Ilona egyik fő erényeként említi, hogy Dóczi ragaszkodott a barátaihoz, ők pedig elismeréssel és szeretettel vették körül. Elválaszthatatlan barátja Rákosi Jenő volt, akit már soproni diák éveiből ismert, aki később bevezette őt a Kávéforrás irodalmi körébe.

Rákosi Jenő emlékiratában úgy írja le Dóczit, mint aki nem volt elég ambiciózus, törtető ember, inkább lustaságra, halogatásra hajlamos: „Dóczy élénk fantáziájú, virtuóz verselő, igen szellemes ember, de mindezek tetejébe igen lusta, kényelemszerető és mindenfajta élvezet iránt roppant fogékony természet. Mindig tele volt témával és tervvel, de mindig csak az utolsó pillanatban lehetett munkára kaptatni”. Rákosi szerint Dóczi a hivatali tevékenysége után csupán másodrangúnak tekintette az írói, költői hivatását. Minden magyar nyelven írt színdarabja „a feltámadt lelkiismeretnek volt egy-egy vezeklő exkurziója igazában elhagyott területekre”, amelyben „levezte igen gazdag tehetsége feleslegét”.²⁹

Dóczi Lajos a munkaadójához, gróf Andrásy Gyulához is meleg szívvel ragaszkodott. Vallomása szerint neki köszönhette a politikában való jártasságát: „Mindent, amit a politikában egyáltalán tudok, csakis mint Andrásy inasa szedtem össze”.³⁰ A sajtóosztály vezetése az Osztrák–Magyar Monarchiában nem volt könnyű hivatal, titoktartást, nagy körültekintést és alkalmazkodást kívánt meg. Dóczinak el kellett fogadnia annak a bürokrata környezetnek az értékrendjét, amelyben élt.³¹ Andrásy Gyulának nemcsak munkatársa, de meghittje, bizalmasa volt, aki számíthatott Dóczi műveltségére, ízlésére, gyors felfogására és írástudására, de megbízhatóságára, titoktartására is. Ragaszkodása kiterjedt a grófnőre és gyermekeire is, akik a gróf halála után is gyakran hívták magukhoz a terebesi és tiszadombi birtokaikra, és családi ügyeikbe is beavatták.³² Bár társadalmilag nem lehettek egyenlő felek, a munkában szellemi kapcsolat jött létre a gróf és titkára között. Dóczival társalognva, Andrásy elmondta a még maga számára sem tisztázott gondolatait, amelyeket Dóczi remek érzékkel fölfogott, és rendszerezve papírra vetett.

1895 nyarán Dóczi átvette a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetését. Az *Uj Idők* hasábjain megjelent adoma szerint Andrásy Gyula elismerte Dóczi tehetségét: „Mikor pedig Andrásy Gyula grófot megkérdezték, mi szándéka van azzal a fi-

29 RÁKOSI: *i. m.* 22.

30 SOMOGYI: *i. m.* 130.

31 Uo. 135.

32 FÜRST: *i. m.* 27–28.

atal magyar poétával, a kit múzsájától elcsábított, hogy a bécsi külügyi sajtó-iroda meglehetősen rossz stílusát megjavítsa, a nagy államférfiú csupán ennyit mondott: Az ügyes orvos megédesíti a keserű labdacso, melyet pácienseinek kénytelen beadni és én Dóczy Lajosnak szántam a cukor szerepét. Ez a mondás jellemzi Andrassy Gyula grófot, de még inkább azt a férfit, a kit a napokban neveztek ki az osztrákmagyar külügyi sajtóosztály főnökévé”.³³

Melyik lehetett az a jellemvonás, amelyet Andrassy gróf annyira értékelt Dóczyban? Rákosi a pontos munkáját és a sziporkázó szellemességét emeli ki: „El kell hinni, hogy Andrassy Gyula gróf mellett is teljesen és főleg pontosan megfelelt feladatának, különben nem vitte volna a gróf Bécsbe magával. Egyébként úgy tudom, hogy Andrassy Gyula különösen kifogyhatatlan ötletességét és minden érintésre vilamos szikrát szóró szellemességét élvezte és szerette”.³⁴

Dóczy „korának egyik legszellemesebb férfia”, írta róla 1934-ben a Pesti Hírlap,³⁵ amely egyik, társaságban való szellemes bemutatkozását meséli el. Ugyanazt a történetet mesélte el korábban a Tolnai Világlapja is, hadd álljon itt a hosszabb lélegzetű leírás:

„Bemutatkozásokról beszélgettek egy társaságban, arról, hogy némelyik ember milyen szertartásos komolysággal mutatkozik be, némelyik milyen felületes könnyedséggel, némelyik pedig úgy motyogja el a nevét, hogy meg sem lehet érteni.

Azután szóba kerültek elmés bemutatkozások és valaki elmondta, hogy hogyan mutatkozott be harminc esztendővel ezelőtt báró Dóczy Lajos Zemplén vármegye akkori főispánjának: Dókus Józsefnek.

Dóczy Lajos akkoriban a volt miniszterelnöknek és külügyminiszternek: gróf Andrassy Gyulának volt a magántitkára és mint ilyen sokat tartózkodott az Andrassyék zempléni kastélyában, Töketeremesen. Ide jött ki egyszer a zempléni főispán: Dókus József.

Dóczy fogadta és a főispán, aki a könnyedén bemutatkozók közé tartozott, kezét nyújtván a fiatal titkárnak, megmondotta a nevét:

– Dókus vagyok!

– Én pedig méltóságod genitivusa vagyok! – felelte Dóczy és megrázta a főispán feléje nyújtott jobbját”.³⁶

33 Uj Idők I(1895) 29–52. sz. 158.

34 RÁKOSI: *i. m.* 23.

35 Pesti Hírlap LVI(1934). 294 sz.

36 Tolnai Világlapja XIII(1913). 32. sz.

Dóczi Lajos újabb jellemvonására derül fény Fürst Ilona monográfiájából és a korabeli hírlapokból. Fürst Ilona konzervatív embernek látja Dóczit, és a romantika iránti előszeretettét is a konzervativizmusával magyarázza. Dóczi „már Sopronban a régi mestereket tanulta tisztelni, – ez a hagyományhűség bizonyára zsidó hagyomány!” – írja Fürst, és egyúttal Dóczi zsidóságára is visszavezeti a hagyományhűséget. Dóczi feltehetőleg ragaszkodott gyermek- és ifjúkora eszméihez és eszményeihez, és vonakodott minden új irányzattól, a realizmustól is.³⁷

Fürst Ilona szerint Dóczi „lovagias, gavalléros” volt, mindig rangjának megfelelően lépett fel. Családjáról, hozzátartozóiról bőszégesen gondoskodott, ha valaki jót tett vele, megható hálával viseltetett iránta – „a századvégi gentleman mintaképe” volt.³⁸ Ezt tanúsítja Andrassy gróf családja iránti gondoskodó, törődő szeretete is, hiszen a családot a gróf halála után is látogatta.³⁹ Az életrajzokból kiderül, hogy Helene Meyertől való válásakor komoly anyagi kötelezettséget vállalt,⁴⁰ majd második feleségét, aki „súlyos melankóliában” szenvedett, egy párizsi gyógyintézetben helyezte el, és haláláig gondoskodott róla.⁴¹

Egyenes, őszinte ember volt. Egy adomaszerű elbeszélés, amely az Uj Időkben jelent meg 1895-ben, „igazmondási képességét” emelte ki:

„Igazmondási képességének tanújelét adta, mikor Haymerle föl-váltotta Andrassyt a külügyek vezetésében. Beavatott körökben jól tudják, hogy az utód meglehetősen féltékeny volt elődje sikereire és epigonok szokása szerint, a hol csak lehetett, kisebbitette azokat. Egy ízben, mikor olyan akció folytatásáról volt szó, a melyet még Andrassy kezdeményezett, magához hívatta Dóczyt és leleplezetten tudtára adta, hogy már kissé sokalja a volt külügyminiszter dicsőítését.

– *Kedves Dóczy – mondá színlelt nyájassággal – én jól tudom, hogy ön Andrassy grófnak lelkes híve és azért szemeltem ki, hogy lehető kíméllettel . . .*

– *Kisebbitsem Andrassy gróf érdemeit, ugy-e?* – vágott közbe száraz hangon Dóczy, a ki meg volt győződve, hogy ez audienca után mi hamarabb kiteszik szűrét. De úgy látszik, hogy Bismarcknak igaza volt, mikor azt állította, hogy a diplomáciában a legjobb eszköz az őszinteség, mert Haymerle nem neheztelt meg, vagy legalább úgy

37 FÜRST: *i. m.*100.

38 Uo. 27.

39 Uo. 28.

40 Uo. 127.

41 Uo. 44.

tett, mintha nem venné rossz néven a leckét. Tán azért, mivel ő, a kinek stílusa a képzelhető legrosszabb volt, nem nélkülözhetette a magyar poéta tollát”.⁴²

KÉTNYELVŰSÉGE, IDENTITÁSA

Dóczi Lajos személyének a megismeréséhez, irodalmi munkásságának az értékeléséhez elengedhetetlen kétnyelvűségének, kettős identitásának a vizsgálata. Fürst Ilona Német Philologiai Dolgozatok sorozatban publikált disszertációjának már a címe (*Dóczi Lajos mint német író. Egy zsidó nemzedék típusa*) sokatmondó, mert felveti a kérdést, német író volt-e vagy magyar. Ugyanakkor Dóczi úgy jelenik meg, mint korának típusfigurája, a magyarországi zsidó–német írói nemzedék tagja, akinek mind szakmai, mind irodalmi pályája az Osztrák–Magyar Monarchia idején jellegzetes életpálya. Fürst Ilona munkája előszavában Dóczi Lajos helyzetét a maga történelmi korában, valamint a kortársai sorában tömören összefoglalja, amikor így ír róla: „Dóczi Lajos tehát korának egyik jellegzetes képviselője: a kiegyezés kétországú, kétnyelvű, két fővárossal büszkélkedő monarchiájának épügy, mint az emancipált zsidóság első generációjának”.⁴³ Dóczi a magyarok között „kétszeresen idegennek számíthatott: hogy német volt és zsidó”.⁴⁴

EGY ZSIDÓ ÍRÓI NEMZEDÉK KÉPVISELŐJE

A dualizmus korában elterjedt társadalmi jelenség a zsidók akkulturációja és asszimilációja, vallásváltása. Konrád Miklós doktori értekezésében úgy véli, hogy az *akkulturáció* neutrálisabb kifejezésével ellentétben, az *asszimiláció* kifejezés a zsidók „benső átalakulását, lelki azonosulását” helyezi előtérbe.⁴⁵ Az önként választott kitérés elterjedt társadalmi jelenség volt, de az áttérés keresztény hitre „belső diszpozíciókon múló döntés” volt, amelynek nemcsak okai, de céljai is voltak.⁴⁶ A 19. század során „... a hihetetlen iramban növekedő – 1805-ben 126 620-ról 1910-ben 911 227 főre emelkedett – zsidó lakosság mind nagyobb része kilépett a többségi keresztény társadalommal szemben fenntartott elszigeteltségéből, a jiddist felcserélte a némettel,

42 Uj Idők I(1895) 29–52. sz. 158.

43 FÜRST: *i. m.* 4.

44 Uo. 96.

45 KONRÁD Miklós: *A zsidók áttérése Magyarországon a reformkor és az első világháború kitérése között.* 2011. 16.

46 Uo. 16.

majd a magyarral, a hédert a népiskolával, a jesivát az egyetemmel, a tanházat a kávéházzal, az imakönyvet a Neues Pester Journal vagy a Pesti Hírlap vezércikkeivel, a zsidóság vallást és etnikumot szimbiotikusan egyesítő meghatározását az izraelita vallású magyar honpolgár fogalmával”.⁴⁷

A vallás egyre kisebb szerepet játszott mind a keresztény, mind a zsidó lakosság életében, a szekularizáció pedig megkönnyítette a felekezetsváltást. A zsidók áttérésükkel nem is annyira a kereszténységbe, hanem inkább az európai kultúrába, a magyar nemzeti társadalomba léptek be. Az akkulturáció útját választó zsidókat életük során óhatatlanul végigkísérte „kettős kötődésük”, ami időről időre feszültséget, sűrűlődséget okozott az életükben.

Konrád Miklós az áttérők profilját is megpróbálja felvázolni. Megállapítja, hogy a kitértek gyakran a nagypolgárság és az értelmiség soraiból származtak. Vallásváltásuk, magyarrá válásuk egyedi élettörténetükkel függött össze.⁴⁸ Az identitásváltás oka gyakran a zsidó hagyományoktól való eltávolodás, elidegenedtettség, a zsidókat sújtó negatív megkülönböztetés, a szekularizáció, a nyelvi és kulturális elmagyarosodás. De a közösségtudat érzése továbbra is fennmaradt, hiszen nagyrészt azonos szakmai körökben tevékenykedtek, egymással barátkoztak, egymás közt házasodtak. Tehát az áttérés zömében „szekuláris aktus” volt.⁴⁹

Az identitásváltás gyakori oka a szakmai érvényesülés reménye volt, vagy akár a házasság. Konrád Dóczi Lajost hozza fel példának, aki 48 évesen tért át keresztény hitre, hogy elvegye második feleségét. Az identitásváltás folyamata, a kettősség azonban Dóczi esetében már jóval korábban elkezdődött. Dóczi Lajos a *Hogy tanultam magyarul* című írásában így emlékezett magyarrá válásáról: „Van valami jó az antisemitizmusban is; én legalább egy pap antisemitizmusának köszönöm, hogy magyar író lettem, sőt azt is, hogy egyáltalán tudok magyarul.” A lutheránus gimnázium a magyarságnak nyerte meg őt: „Ott készséggel fölvettek, talán épen azért, mert zsidó voltam s mert nem tudtam egy szót sem magyarul: egy lelket lehetett megmenteni, nem ugyan a kereszténységnek, hanem a magyarságnak. S az ekkor nagy dolog volt”.⁵⁰

Nem sokban különbözhetett egy zsidó gyermek helyzete, a zsidó fiúgyermekkel szemben való elvárás Dóczi korában sem attól, ahogyan arról jóval később Klein György (1925–2016) ír egy esszéjében:

„Magától értetődő és vitathatatlan igazságnak számított, hogy egy zsidó fiúnak legalább tízszer keményebben kell dolgoznia egy

47 Uo. 5–7.

48 Uo. 11.

49 Uo. 56–57.

50 IGMÁNDI: *i. m.* 8–9.

nem zsidó fiúnál, ha be akar kerülni az egyetemre, vagy egyáltalán boldogulni akar az életben. Rosszul teljesíteni nagyon veszélyes dolognak számított. Vagy komoly és tiszteletreméltó ember lesz valakiből, mint például orvos, ügyvéd, mérnök, tudós, zenész, üzletember, vagy teljesen lecsúszik. Csak ez a két véglet létezett, közötté nem volt semmi [...] Úgy látszott, mintha a gyerekek ezt az anyatejjel szívták volna magukba”.⁵¹

Ez az ambíció, a vágy az elismerés és siker iránt, sőt a „dicsőség és boldogság” iránt, Dóczi Lajos életében is hajtóerőként volt jelen.⁵²

Hogy ebbe a fájdalomba a zsidó lét és a vele járó antiszemitizmus is belejátszott, kiderül egy későbbi, a Budapesti Naplónak tett vallomásából, ahol Dóczi a hírlap számára kéziratot kérő hírlapírónak egy drámáját említi meg, amelyet a Ring-színház számára, Franz von Jauner (1831–1900) színházigazgató felkérésére írt: „Jauner felkérésére írtam a Ring-színház számára egy drámát is. Az a kézirat, amelyet ön magával visz, a dráma előjátéka. Megírtam benne az antiszemitizmus drámai konfliktusát. Ennek a korbetegségnek akkor jelentkeztek az első tünetei s erősen megkapták a lelkemet. Eszembe jutott a saját ifúságom, mely két világfelfogás közt tévovázott s mely ütköző pontjává lett ennek az egymás ellen fenekedő két világfelfogásnak. Az az előjáték, melyet ön magával visz, egy darab autobiográfiája Dóczi Lajosnak. Az a zsidó fiú, akit véresre vernek a keresztények, mert zsidó, s akinek a fejét a zsidók is beverik, mert lelkével a keresztény alapon felépült modern műveltséghez csatlakozott, én magam vagyok”.⁵³

Dóczi Lajos kiegyensúlyozott, harmonikus jelleme nem volt híján a kisebbségi komplexusnak, a „zsidó csökkentértékűségnek” – véli Fürst Ilona. Elismerésre, sikerre vágyott, ugyanakkor hiányzott az önbizalma. Önbizalomhiányáról tanúskodnak a 70. születésnapja alkalmával Kónyi Manóhoz írt sorai: „Nem sokra, akár sem mire sem tartom mindazt, amit e hosszú idő alatt írtam. Nem hiszek a tehetségemben, sosem tudtam bármit is alkotni”.⁵⁴

Néhány megnyilvánulása rávilágít arra, hogy sohasem titkolta el a zsidóságát, ha kellett, kiállt a zsidóság ügye mellett. 1867-ben a Neue Freie Presse pesti tudósítójaként felszólalt az Egyenlőségi Kör által a zsidók emancipációja érdekében szervezett gyűlésen. Tenczer Pál, a kör társjegyzője emlékezése szerint a 22 éves hírlapíró „belesült a beszédébe és restelkedve lépett le a katedráról”, azonban a fellépésével elköte-

51 KLEIN, Georg: *Vak akarat és önző DNS*. Magvető Kiadó, Bp., 2001. 286.

52 FÜRST: *i. m.* 101.

53 Budapesti Napló VII(1902). 353. sz.

54 FÜRST: *i. m.* 101. Levél Kónyihoz. 1895. febr. 23.

lezte magát a közössége ügye mellett.⁵⁵ Az 1880-as években Dóczi ellátogatott Torinóba, hogy megköszönje Kossuth Lajosnak, amiért a tisztaeszlári vérvádpert követően kiállt a zsidók védelmében. Wahrmann Mór halálakor, 1892-ben, méltatta a hitéhez hű bankárt.⁵⁶

Dóczi áttérésétől függetlenül, a zsidó felekezetből való kilépése után is zsidónak tekintette magát. Származásáról fesztellenül beszélt, újságcikkeiben meleg hangon írt gyermekkoráról, zsidó környezetéről. A tárcaíróként négy álnéven is írogató Dóczi az *Onkel Tobias* álnév alatt írt régi, gyermekkori emlékeiről, saját zsidóságáról, és állást foglalt a zsidó kérdéssel kapcsolatosan is. Ezekben a tárcákban autobiografikus adatok találhatóak.

Mivel a valláskülönbség házassági akadálynak számított, és polgári házasságot 1893-ban még nem köthettek, Dóczi Lajos áttért a keresztény hitre, hogy elvegye a zsidó származású, de kereszténynek született Paula Dassl-Rosenberget. Kónyi Manóhoz írt leveléből kiderül, hogy vívódott: „Tanácsolj: kikeresztelkedjem-e vagy ő legyen zsidóvá? Ha ez utóbbi *itt* megtörténnék, *érvényes-e* házasságom *otthon?*”⁵⁷ Ugyanakkor az első házasságából született fiát, Pétert, feltehetőleg már születésekor megkereszteltette. Ez arra enged következtetni, hogy bár nem titkolta, de átadni sem akarta zsidóságát az utódának.⁵⁸ Fürst Ilona szerint Dóczi utolsó éveiben állítólag vissza szándékozott térni zsidónak.⁵⁹

Amikor a sajtóosztály vezetője lett, az Ország–Világ ismeretterjesztő, szépirodalmi jellegű hetilap elismeréssel méltatta pályafutását: „Ritka eset, hogy egy ember tisztán a maga erejéből, összeköttetések nélkül, sőt *felekezetének akadályával* az udvari körökben oly kiváló és előkelő helyzetet vívhatott volna ki, mint a milyent sikerült elérnie Dóczi Lajosnak”.⁶⁰ Karrierje egyre több személyt zavart, a sajtóban „Zsidó sajtófőnök a külügyminisztériumban” címen jelentek meg alantas hangnemű antiszemita cikkek, amelyek támadták. A tisztviselők nem titkolták „a hitét érdek szerint váltogató magyar zsidó” iránti ellenszenvüket, sőt, úgy vélték, „meg kell szabadítani [tőle] a császári ház minisztériumát”.⁶¹ A kitérés nem tette lehetővé a „zsidó stigmától” való szabadulást, mert „a kitérés vallási szempontból hitszegés, motivációit tekintve jellemgyengesség, a zsidó közösség szempontjából árulás volt”.⁶²

Ezért is volt szüksége Dóczinak a bárói rangra mint elismerésre, mert tudta, hogy a környezetében a rang, a cím minden. Kónyi Manónak azt írta, hogy magyar báró

55 KONRÁD: *i. m.* 361.

56 Uo. 363.

57 Uo. 363. Dóczi Lajos Kónyi Manónak. Keltezetlen levél [1893]

58 Uo. 364.

59 FÜRST: *i. m.* 102.

60 Ország–Világ XVI(1895).

61 SOMOGYI: *i. m.* 132–133.

62 KONRÁD: *i. m.* 604.

szeretne lenni, hogy a fia és annak utódai „akik utána tán fönntartják nevemet halálom után is magyaroknak tekinthessék magukat s ne énekben, hanem életükkel vallják, hogy a nagyvilágon e kívül nincsen számukra hely”.⁶³ Dóczi éveken át unszolta feletteseit a bárói címért, ugyanakkor magánlevelezésében így szabadkozott: „Az első zsidó volnék, aki nem pénzért kapná”.⁶⁴

Jan Županič a zsidók nemesi rangra emelését tanulmányozva megállapította, hogy az 1948 és 1918 közötti időszakban 201 zsidó vallású személy kapta meg a nemesi rangot. Míg a nemesi rangra emelés a 18. és 19. század fordulóján az államnak tett szolgálat (hadi műveletek finanszírozása, a hadsereg anyagi támogatása) jutalma volt, az 1860–70-es évektől a művészetben, a tudományban elért érdemeket, humanitárius cselekedeteket is nobilitációval jutalmazták. Ekkoriban a rangot még többre becsülték a vagyonnál, és a nemesi cím a társadalmi felemelkedés, a Monarchiával, a fennálló renddel való azonosulás jelképe volt.⁶⁵

KÉT NYELV ÉS KÉT KULTÚRA VONZÁSÁBAN

Dóczi identitását vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy mind a politikai életben (diplomáciai tevékenysége során), mind az irodalmi életben (műfordítóként) a közvetítő szerepét játszotta a német és a magyar nemzet, a német és a magyar kultúra között. Vajon, hogyan tekintettek rá kortársai? Hogyan élte meg a kétnyelvűséget, kettős kötődését maga Dóczi Lajos, akinek az életében a két főváros, Pest és Bécs, központi szerepet játszott, akinek, valahányszor környezetet váltott, új gyökeret kellett eresztenie.

Dóczi magyarrá válását élete „legjelentősebb epizódjára” nevezte⁶⁶. 1902-ben *Schiller költeményei* címen megjelent műfordításkötetét volt soproni tanárának ajánlotta: „Thiering Károly nyug. tanár úrnak Sopronban, gyermekkori tanítómának és pártfogómnak, ki több mint negyven évvel ezelőtt szellemi és anyagi jótéteményeivel halmozott el s az ő érdemes, aggott személyében a Soproni Ev. Lyceumnak, mely nélkül tán soha magyar íróvá nem lettem volna, örök hálám jeléül ajánlom föl ezen munkámat”.⁶⁷ Soraiból kitetszik, hogy magyar írónak tartja magát, és hálával gondol vissza a magyar iskolában eltöltött időszakra. A Neues Pester Journal egyik tárcájá-

63 SOMOGYI: *i. m.* 133. Dóczi Kónyinak [dátum nélkül] péntek este [1900].

64 SOMOGYI: *i. m.* 133. Dóczi Kónyinak 1892. május 13.

65 ŽUPANIČ, Jan: *Elfeledett elit. A zsidók nemesi rangra emelése az Osztrák Császárságban*. ford. CSÁSZÁRI Éva = *Kisebbségkutatás. Minority studies*. 26. évf., 2017. évi 4. szám. 138–141; 140–141.

66 DÓCZI Lajos: *Hogy tanultam magyarul = Magyar szellemi élet. Elbeszélések és rajzok a magyar írók és művészek életéből*. Szerk. IGMÁNDI Mihály, Bp., 1896. 9.

67 DÓCZI Lajos: *Schiller költeményei*. 1902.

ban is megemlékezik tanáráról, aki „a szegény zsidó tanulót” mindenben támogatta, tankönyvekkel látta el, kifizette a tandíját, hogy abba ne kelljen hagynia a tanulmányait.⁶⁸ A Budapesti Naplónak így nyilatkozott: „Hogy magyar tudtam lenni nemcsak érzésben, hanem gondolkodásban és nyelvben is, azt egyesegyedül az én jó öreg professzoromnak köszönöm.” Ugyanakkor, úgy tűnik, e művelt, széles látókörű tanárának köszönheti a német irodalom iránti csodálatát, rajongását is – meglehet ennek a gyermekkori hatásnak a következtében lett műfordító, Goethe *Faustjának* és verseinek fordítója. A Budapesti Napló által feltett kérdésre, miért éppen *Schiller Költeményeit* ajánlotta Thiering professzornak, így válaszolt:

„Mert ez a könyv fejezi ki legjobban azt, amit a professzoromtól kaptam. Thiering széles műveltségű, nagytudományu ember volt, egyike ama protestáns férfiaknak, akik szellemi kincseiket a híres német egyetemekről hozták haza, hogy aztán itthon a nyugati műveltséget az erős hazafias érzéssel forraszszák össze. Még ma is gyönyörűséggel gondolok az ő tanítására s azon órákra, melyeket házában töltöttem. Az iskolában Euripidest eredeti szöveggel tanultuk s párhuzamban vele olvastuk Goethének Taurisii Iphigenia tragédiáját. Mennyi élvezet s mennyi okulás volt a Thiering előadásaiban, amelyekben a német költőfejedelem s a nagy görög költő nagyságát az egymás műveivel mérte meg”.⁶⁹

Amikor 1885-ben a külügyminisztérium sajtóosztályának főnöke lett, az Ország-Világ úgy köszöntötte, mint aki szívvel-lélekkel magyar:

„Mikor Falke udvari tanácsos, a külügyminisztérium irodalmi osztályának főnöke, megvált díszes állásától, mi magyarok aggódva találgattuk: vajjon ki jön a helyébe? Lesz-e az olyan derék magyarbarát ember, mint Falke volt? Érdekeinknek, jogainknak lesz-e oly buzgó képviselője, mint az előbbi főnök? A sok aggodalmat aztán igazi öröme váltotta az a hír, hogy erre a minket oly közelről érdeklő, minékünk annyira fontos állásra Dóczy Lajost nevezték ki. Magyar érdekeinket féltettük az új főnöktől s lön az új főnök maga is magyar ember, érdekei és eszményei ugyanazok, mint a mieink s kedves nekünk kétszeresen, mert neve a legjobb hangzásúak közé tartozik irodalmunkban is”.⁷⁰

68 FÜRST: *i. m.* 11. Neues Pester Journal. 1910. 06.19.

69 Budapesti Napló VII(1902). 353. sz.

70 Ország-Világ XXIX(1985). 35. sz.

Dóczi Lajost rendszerint magyarként tartották számon. Magánlevelei és a törekvése, hogy magyar báró legyen, arra engednek következtetni, hogy Bécsbe kirendelt magyar hivatalnoknak tekintette magát.⁷¹ Diplomáciai munkássága során Andrassy Gyula oldalán a közvetítő szerepét töltötte be a politikában. 34 éven át szolgált Bécsben, és nyugalomba vonulásakor 1902-ben visszaköltözött Pestre. A fővárosban így fogadták „... fölszabadulása a külügyi szolgálat terhes gondjai alól azt a reményt kelti bennünk, hogy immáron teljes erővel a magyar irodalomnak fogja szentelni fényes tehetségét. Félkézzel, diplomáciai elfoglaltsága mellett is tudott babért szedni a magyar irodalom virányairól, annál többet várhatunk tőle a jövőben, amikor egész a miénk: ez irodalomé lesz. Dóczi Budapestre költözik és állandóan itt fog lakni”.⁷² A Pesti Hírlap cikke egyben érzékelteti, hogy nem csupán hivatalnokként, de magyar íróként is számontartották.

Az Uj Időkben 1895-ben megjelent cikk így ír Dóczi Lajosról:

„Hogy pedig Dóczy Lajos három, egyénileg annyira különböző külügyi regime alatt, meg tudta tartani pozícióját, a nélkül, hogy valaha a kegyelmes urak kedvét más uton kereste volna, mint becsületes munkával, ez bizonyítja leginkább, hogy a poéta nem ölte meg benne a gyakorlati észjárású embert. Nagyon jól tudta azonfelül, hogy hazafias kötelességet teljesít, mikor magyar ember létére kitért egy olyan állásban, a melyben ő előtte még senki sem hivatkozott magyar voltára. Ő pedig megcselekedte ezt minden alkalommal, de leginkább ott, a hol németre fordított darabjai révén el akarták anektálni Ausztria számára. Az Utolsó szerelem bécsi előadása után egyik kritikus nagy bókot akart neki mondani azzal, hogy nem látzik meg darabján a magyar születésű német író.

– Pedig ebben nem állok dualisztikus alapon, – válaszolt a költő.
– Alig harminc százalék bennem a német és több mint 70 percent a magyar”.⁷³

Dóczi humoros válaszából is kitűnik, hogy magyarnak tekintette magát.

Hogy Dóczi Lajos tulajdonképpen magyar vagy német, mindvégig foglalkoztatta kortársait:

„Sajátságos egy jelenség ez a Dóczi Lajos az osztrák–magyar Parnasszus feketesárga határjelzőin belül. Dóczi, a ki előkelő hivatalnok a külügyminisztériumban, szigorúan alkotmányos szellemű, dualisz-

71 SOMOGYI: *i. m.* 128.

72 Pesti Hírlap XXIII(1901). 345. sz. 3.

73 Uj Idők I(1895). 29–52. sz. 159.

tikus költő. Két lélek lakik, ah, keblében, egy magyar és egy német... Emellett Dóczi első sorban teljesen magyarnak érzi magát és csak másodsorban németnek. Műveit először magyarul írja, magyar színpadokon hozatja színre először s a németre maga átköltötte műveket fordításoknak mondja. Első sorban magyar ő, bár budgetjéhez a németek – egészen az osztrák-magyar pénzügyi egyezmény mintájára – bizonyára hetven százalékkal járulnak, míg a magyarok csak harmincat adnak hozzá”.⁷⁴

A „kétlelkű” és kétnyelvű költő képe jelenik meg a Neue Freie Presse 1915-ös novemberi számában, a Dóczi Lajos 70. születésnapjára írt tárcában:

„Ez a magyar költő egyben német költő is volt, a „két-színűség” legnemesebb és legritkább fajtájával bírt, képes volt elmondani két nyelven mindazt, ami megörvendeztette... Kétnyelvű költő is marad. Két lélek lakik a keblében, de egyik sem akar megválni a másiktól, egymásba olvadnak tiszta összhangban. Tőlük teljesen függetlenül tevékenykedik a harmadik lélek, a politikai. Neki köszönheti a megbecsülést és magas rangot.”

Az immár háromlelkűnek titulált Dóczi egyértelműen „a német és magyar irodalom elhivatott közvetítője”.⁷⁵

Az Uj Idők is értékelően szól Dócziról mint irodalmárról, sőt, kisajátítja őt a magyarságnak, nem akar rajta a németekkel osztozni:

„Maga az irodalmi céh pedig úgy megbecsüli, a hogy rajtakívül alig egy-kettőt, mohón olvassák, nézik, idézik a dolgait. ... És még külön is ragaszkodnak hozzá, mint hű kollégához, kedves, jó és úri emberhez, a ki a közös külügyminisztériumban, a császárvárosban, *a németek csalogatásai, ígéretesei dacára csak velünk van, igazában: nem közös, egyedül a mienk.* Ha egyszer-egyszer kölcsön kérik tőlünk, másolatokat vesznek róla: az még nekünk jó, a mi dicsőségünkre szolgál”.⁷⁶

A Borsszem Jankó is a kettősséget emlegeti, az osztrák kétfejű sas mintájára Dóczyt „kétfejű pacsirtaként” látatja:

74 Pesti Hírlap X(1888) 345. sz. 4.

75 Neue Freie Presse. 1915, nov. 28: 1–3 l.

76 Uj Idők I(1895). 29–52. sz. 158.

„De már a tokaji bort s Dóczi Lajost hasztalan vitatnák el tőlünk. Ha a nemesi heraldikában elfogadták a kétféjű sast: legyen szabad az irodalmi heraldikában a kétféjű pacsirta képével élnem, amely az egyik torkával magyar, a másikkal meg német dalt zengedez. [...] Mi többien csak úgy értékeljük, hogy a Dóczi Lajos nevével a magyar bárói rendet ékesítették föl”.⁷⁷

Az Uj Idők pedig úgy vélekedik, hogy a báróságot Dóczi már csak azért is megérdemli, mert német környezetben, német hivatalban magyarnak vallotta magát:

„Dóczi Lajos még egy harmadik kitűnő kvalitásáért is megérdemelte ezt a kitüntetést: a magyarság gondolatát minden erejével kivitte a külföldre is. Ez sokat ér nekünk, elszigetelt népnek, többet, mint amennyit egy báróság megér. Dóczi Lajos is azoknak a fajtájából való, akik önmaguknak ősei”.⁷⁸

A hírlapok nem csupán Dóczi magyarságtudatáról, de irodalmi, műfordítói munkásságáról, nyelvi kompetenciájáról is véleményt nyilvánítanak. A Budapesti Hírlap Schiller költeményeinek a fordítását méltatva, a következőket írja:

„Dóczi nemcsak a nyelvnek általában, hanem mindkét nyelvnek, mely itt szóba jő, nagymestere. Nálunk sokan tudnak németül és magyarul, de a két nyelvnek ekkora tudása, illetőleg művészete még eddig egy főben együtt talán nem volt meg soha. Ő rá illik, a mit Schopenhauer mondott egy angol kiadónak, a kinek följánlotta, hogy lefordítja Kant főművét angolra. Önnek kapva kell kapnia az én ajánlatomon, mert én a legkritkább kombináció vagyok, tudok jól angolul, németül és értem Kantot; talán századok múlnak, míg ismét ily ritka kombináció akad. Így vagyunk Dóczival; tud magyarul, németül és – Schillerül. Mily ritka kombináció!”⁷⁹

Somogyi Éva felveti a kérdést, vajon Dóczi mennyire köszönhette irodalmi sikerét társadalmi helyzetének, állásának. Úgy véli, hogy ha nem is annyira társadalmi rangjának, de kétnyelvűségének mindenképpen, hiszen ezáltal „nem fordította, hanem bécsire ültette át darabjait”.⁸⁰

⁷⁷ Borsszem Jankó XXXVI(1903) 1830. sz.

⁷⁸ Uj Idők VI(1900). 1–26. sz.

⁷⁹ Budapesti Hírlap XXII(1902) 338. sz. 1.

⁸⁰ SOMOGYI: *i. m.* 128.

A Dóczi fordításairól írt kritikák azonban nem mindig ilyen elismerőek. A Budapesti Szemle felemlégeti, hogy a magyar nyelv Dóczinak nem anyanyelve:

„A magyar neki tanult nyelve, a melyet, a mint egy barátja utján a Reformból értesülünk, nem is igen régóta tanult [...] merjen is ha tud, új ösvényt törni, hanem nyelv dolgában legyen szerény és tartózkodó, bizza a merészséget másokra, ez őt teljességgel meg nem illeti”.⁸¹

Úgy tűnik, hogy kritikusai – sokszor megalapozatlanul – magyartalansággal vádolják.

Dóczi 1873-ban megjelent Faust-fordításának első kiadását a korabeli kritika sok helyen magyartalannak tartja, szemére vetik, hogy el-elvétí a mondat szórendjét, az igekötőt, az idővonzatot, a kötőszó helyét a mondatban, és olyan szavakat használ, „amelyek kimentek a forgalomból”, „helytelen” szavakat alkot, túl sok, értelmetlen rövidítést használ, nem érzi az árnyalati különbségeket. Mindezt nyelvtudásának hiányosságaként könyveli el a kritika, sőt, azt is kijelenti, hogy Dóczi gondolkodásmódjára nézve német, és a magyar nyelv tanult nyelve.⁸² Ezek a vélekedések Dóczi Faust-fordításáról azonban sokszor előítéletek, túlzások, és alaptalannak látszanak, mivel egészében a műfordítása jónak mondható. Ezt jelzi az a tény is, hogy a Nemzeti Színház nagyon hosszú ideig az ő fordításában játszotta a Faustot.

Galamb Sándor a magyar dráma történetéről szóló kötetében kiemeli, hogy Dóczi Lajost az osztrák irodalomtörténet is a magáénak tekinti. Ennek alátámasztására Hans Sittenberger (1863–1943) irodalomtörténész idézi, aki így ír Dócziról: „Bár születésénél fogva magyar, a hivatása évek óta Bécsben tartja fogva; műveinek nagy részét ő maga ültette németre, és valóban az a megtiszteltetés érte, hogy német szerzőnek számít”.⁸³ Ugyanakkor Sittenberger Dóczi drámáit tárgyalva éppúgy talál kifogásolható fordulatokat Dóczi német stílusában, mint ahogy a magyar kritikusai is magyar fordításaiban.⁸⁴

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Dóczi Lajos kiegyensúlyozott kétnyelvűsége tagadhatatlan: mindkét nyelven folytatott magánlevelezése, német és magyar nyelvű hírlapokba írt számos tárcája, műfordításai mind emellett tanúskodnak. Mivel saját műveit magyar nyelven írta, a magyar írók között tartják számon. Műfordítói tevékenysége során egyaránt fordított magyarra (Goethe *Faustját*, Goethe és Schiller költeményeit, Schiller *Wallenstein*-trilógiáját) és németre (Madáchtól *Az ember tragédiá-*

81 *Faust új fordítása*. Budapesti Szemle. 1873. 1. kötet. 1–2. sz.

82 ZÁVODSZKY Károly: *Faust II*. Figyelő 1873. 111–113.

83 GALAMB Sándor: *A magyar dráma története 1867-től 1896-ig 1*. MTA Könyvkiadó Vállalata, Bp., 1937. 131. old.

84 Uo. 131–132.

ját, Arany János balladáit, Petőfi Sándor költeményeit, de saját drámáiból is). Kortársai úgy látták, hogy Dóczi Lajos közvetítői szerepe nélkül Magyarország kevésbé lenne ismert külföldön: „Dóczi előbb az osztrák, majd a magyar fővárosban két kultúra közvetítőjének szerepét viszi, cikkeivel, éppúgy mint fordításaival a külföldön ismertté, kedvelté teszi Magyarországot”.⁸⁵ Nyilvánvalóan pályájának alakulása összefügg kétnyelvűségével, ahogy azt Fürst Ilona jelzi: „Dóczinak különös szerencséje, hogy vele született tehetségénél fogva egyszerre két nyelven írhatott: aminthogy lenyűgözően emelkedő pályájának két fókusa volt: Budapest és Bécs”.⁸⁶

THE INFLUENCE OF TWO CULTURES. LAJOS DÓCZI AND HIS ROLES

Keywords: *literary translation, bilingualism, ethnical identity, German-Hungarian cultural relations*

Lajos Dóczi (1845–19919) was a German-Hungarian bilingual writer, poet, translator, journalist and diplomat of Jewish origin. His plays written in German and Hungarian were played in Budapest and Wien. He translated into Hungarian Goethe's famous drama: Faust, Schillers poems and translated into German such Hungarian masterpieces as *Az ember tragédiája* (The Tragedy of Man) by Imre Madách and János Arany's ballads. His life is a story of man influenced by two cultures, who goes through ethnic identity change and it also symbolizes the cultural integration of an ethnic group into the majority.

SUB INFLUENȚA A DOUĂ CULTURI. LAJOS DÓCZI ȘI ROLURILE SALE

Cuvinte-cheie: *traduceri literare, bilingvism, identitate etnică, contacte culturale germano-maghiare*

Lajos Dóczi (1845–19919) a fost un scriitor, poet, traducător, jurnalist și diplomat bilingv de origine evreiască. Piesele sale scrise în germană și maghiară au fost jucate de teatre din Budapesta și Viena. A tradus în maghiară drama *Faust* de Goethe și poeziile lui Schiller, iar din literatură maghiară a tradus în germană *Az ember tragédiája* (Tragedia omului) de Imre Madách și baladele lui János Arany. Viața lui Lajos Dóczi stă sub semnul influenței a două culturi și totodată arată procesul schimbării identității etnice și a integrării culturale în grupul majoritar.

85 FÜRST Ilona: *Rákosi és Dóczi*. Ujság VI(1930). 272. sz. 6.

86 FÜRST: *i. m.* 99.

VARGA P. ILDIKÓ*

BÁN ALADÁR FINN LEVELEZÉSÉRŐL.
ADALÉKOK A MAGYAR–FINN KULTURÁLIS
KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉHEZ

Kulcsszavak: *Bán Aladár, magyar–finn kulturális kapcsolatok, finnugor kultúrkongresszusok, kapcsolattörténet*

Mottó: *„Kulturális kapcsolataink képe kétségtől világosabbá és teljesebbé válna, ha az eddignél nagyobb számban jutnának nyilvánosságra azok az értékes adatok, amelyeket a finn–magyar levelezések anyaga rejt magában.”¹*

A kapcsolattörténeti kutatásokban a levelezések forrásként használhatóak. A levelek – magyar és finn viszonylatban a földrajzi távolság miatt talán még hangsúlyosabban – egyszerre lehetnek a kulturális és a tudományos élet színterei, valamint a levél írója kapcsolathálójának feltérképezéséhez elengedhetetlen dokumentumok.

Egy évtizeddel ezelőtt kezdtem el Vikár Béla leveleivel foglalkozni, és a kötetben publikált több mint félezer levél nagyon sok területen szolgált új információkkal, ami a magyar–finn kulturális kapcsolatokat illeti.² A kötet nyitó tanulmányában ugyanakkor külön foglalkoztam azokkal a címzettekkel, akikkel minden bizonnyal kapcsolatban állt Vikár, azonban a nekik küldött levelek eltűntek vagy valahol lappanganak. Az egyik ilyen címzett Bán Aladár. Ezt azért is tudjuk elég nagy biztonsággal kijelenteni, mert amikor Bán Aladár magyar–finn kapcsolatokban játszott szerepét vizsgáljuk, elkerülhetetlenül felmerül Vikár Béla neve. Amellett, hogy kortársak voltak, hasonló területen fejtették ki tevékenységüket. Bán mégis jóval kisebb súllyal szerepel a magyar–finn kapcsolattörténettel foglalkozó munkákban, és jóval kevesebb tudományos munka tárgyalja szerepét a kapcsolatok alakulásában. E különbségre a magyarázatot

* VARGA P. Ildikó (1977), irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár. E-mail: ildikovus@yahoo.com.

1 TERVONEN Viljo: *Kulturális kapcsolataink építői a XIX. században = Barátok, rokonok. Tanulmányok finn–magyar kapcsolatok történetéből*. Szerk. HEIKKILÄ Päivi–KARIG Sára. Európa, Bp., 1984. 90.

2 Lásd: *„Finnország egyik leglelkesebb diplomatája itt több mint 50 éven keresztül”*. Vikár Béla levelei. Szerk. VARGA P. Ildikó. EME, Kvár, 2017.

– a következőkben emellett fogok érvelni – a kettejük által felvállalt szerep természetében érdemes keresni. Feltételezésem szerint Bán Aladár neve inkább a hivatalos, intézményesült kapcsolatokban bukkan fel. Több alkalommal is a magyar kormányt képviselte finnországi útjain, ebből kifolyólag pedig személye kevésbé volt releváns, és az általa végzett háttér munka sem kapott nagy(obb) nyilvánosságot.

A következőkben mindenekelőtt azt vizsgálom, hogy az eddig megjelent szakirodalom hogyan viszonyul Bán Aladárhoz és azokhoz a területekhez, amelyeket az ő neve fémjелеz, ezt követően pedig Bán levelezését mutatom be. Célom az, hogy az elfeledés, elhallgatás, felismerés kulcsszavak mentén új összefüggéseket tárjak fel a magyar–finn kulturális kapcsolatok vonatkozásában.

KICSODA BÁN ALADÁR?

Az irodalomtörténet Bán Aladárt leginkább az észti eposz, a *Kalevipoeg* fordítójaként tartja számon. Emellett fordított még irodalmat és néprajzi szakkönyveket is finnől. Az első magyar nyelvű finn és észti irodalomtörténet is az ő nevéhez fűződik. A *Magyar életrajzi és Magyar néprajzi lexikon* szócikkjei³ is ezeket emelik ki Bán munkásságából. Fordítói tevékenysége mellett megemlíti a Turán folyóirat szerkesztésében

3 Magyar életrajzi lexikon: Bán Aladár (Várpalota, 1871. nov. 3. – Bp. 1960. szept. 26.) költő, műfordító, irodalomtörténész, folklorista. Cisztercita szerzetesnek készült, majd kilépett a rendből és Bp.-en elvégezte az egy.-et, s bölcsészeti doktorátust szerzett. 1897–1900 között temesvári, 1901-től 1934-ig, nyugdíjazásáig bp.-i gimn. tanár, c. gimn. ig. Szerk. a Turán c. folyóiratot. Széles körű tevékenységet fejtett ki a finnugor népek kulturális és tudományos kapcsolatainak kiszélesítése érdekében. Finn és észti írók és költők műveiből nagyszámú műfordítást készített, számos finnugor vonatkozású cikke, tanulmánya és fordítása jelent meg (*Kanteletar. A finn népköltészet gyöngyei.* Bp., 1902; *Finn költőkből,* Bp., 1912; *Kalevipoeg,* Bp., 1929; új kiadás, Bp., 1960). – F. m. *Egyedül* (versek, Bp., 1898); *Ábitat szárnyain* (versek, Bp., 1900); *Képek a finn nép életéből* (Bp., 1905); *A sámánizmus fogalma és jelenségei* (Ethnográfia, 1908); *Felhők és sugarak* (versek, Bp., 1911); *A Toldi-monda alaprétege* (Ethnográfia, 1917); *A finn nemzeti irodalom története* (Bp., 1926). – Irod. Korompay Bertalan: *B. A.* (Ethnográfia, 1961.)

Magyar néprajzi lexikon: Folklorista költő, műfordító, irodalomtörténész. A finnugor népek kulturális és tudományos kapcsolatai terén fejtette ki tevékenységét. Néprajzi munkássága három csomópont köré csoportosul: a samanizmus jelenségeit Jankó János halála óta – önálló tudományszakként vizsgálta. Nemcsak a samanizmus fogalmát és jelenségeit vizsgálta igen korszerűen, hanem a finnugorság pogány hitvilágának képét is kiegészítette azáltal, hogy Krohn befejezetlen művét lefordította. Munkásságának másik csomópontját az uráli énekköltészet, harmadik csoportját az észti népi eposz, a Kalevipoeg fordítása alkotja. Finn és észti tanulmányútjai során tárgyi anyagot is gyűjtött a Néprajzi Múz. számára. Sebestyén Gyulával szervezte a Folklore Fellows néphagyománygyűjtő mozgalmat. – F. m. Krohn, Gyula. *A finnugor népek pogány istentisztelete* (fordítás és kiegészítés, Bp., 1908);

betöltött szerepét, és utalásszerűen megjelenik, hogy a finnugor népek kulturális és tudományos kapcsolatainak kiszélesítése érdekében is munkálkodott. Konkrétumokat arról, hogy ez pontosan miben állt, e két szócikkben nem találunk.

Véleményem szerint érdemes egy pillantást vetni – bármennyire is furcsának tűnjen ez egy tudományos munkában – a Wikipédia szócikkére: „Előbb tagja, majd titkára és főttkára volt a Néprajzi Társaságnak. 1920-ban intenzíven bekapcsolódott a Turáni Társaság tevékenységébe. A társaság alelnöke és Finn-Észti Intézetének vezetője volt. 1921-1936 közötti időszakban szerkesztette a Turán című folyóiratot. Kezdeményezője, szervezője és társelnöke volt az ún. finnugor kultúrkongresszusoknak. Tevékenységének eredményeként öt ilyen kongresszus került lebonyolításra. Életének jelentős napjait jelentik a rokon finn és észti néphez tett utazásai. 1903-tól kezdve 12 alkalommal járt a finnekél és az észteknél. Életében 1951-ben szomorú esemény következett be, rákerült a Budapestről kitelepítendőek listájára, nyugdíját megvonták, kitelepítették. Később Győrbe költözött. Ekkor már életének kilencedik évtizedében járt”.⁴

Ebben a szócikkben három olyan adat is fellelhető, mely a két lexikonból hiányzik, és amely témánk szempontjából rendkívüli fontossággal bír: a Turáni Társaság alelnöke és a Finn-Észti Intézet vezetője, a finnugor kultúrkongresszusok egyik kezdeményezője és szervezője volt, valamint tizenkét alkalommal járt észton. Összehasonlításképpen megjegyzendő, hogy Vikár Béla összesen három alkalommal járt Finnországban. Adódik a kérdés, hogy ezek az adatok miért nem szerepelnek a lexikonok szócikkeiben? A Wikipédiából idézett rész utolsó mondata részben megválaszolja e kérdést: az ok politikai. De ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk, vizsgáljuk meg, hogyan viszonyultak a kapcsolattörténészek az 1990-es évekig a 20. század első felének magyar–finn kapcsolataihoz és Bán Aladár szerepéhez.

A MAGYAR–FINN KULTURÁLIS KAPCSOLATOKRÓL ÉS BÁN ALADÁR SZEREPÉRŐL

Ahhoz, hogy Bán szerepét a lehető legobjektívebben szemlélhessük, elengedhetetlen a kapcsolatok alakulásának áttekintése. A kapcsolatokat általában három csoportba szokták sorolni:

1. Nem hivatalos, személyes barátságokon vagy szakmai érdeklődésen alapuló
2. félhivatalos, különböző kulturális, népi/nyelvi/rokonsági eszmét felkaroló társaságok közötti és

Kalevipoeg (Bp. 1960). – *Irod.* Korompay Bertalan: B. A. (Ethn., 1961); B. A. emlékezete (Várpalota, 1974).

4 https://hu.wikipedia.org/wiki/B%C3%A1n_Alad%C3%A1r Letöltve: 2019. október 8.

3. hivatalos, intézményesült, államközi egyezményekkel szentesített kapcsolatok.

Az első és a harmadik időben kezdeti és végpontot jelölnek, valamint egyfajta fejlődési folyamatot is leírnak. Az egyéni kapcsolattartásoknak tulajdoníthatóan fokozatos átalakulás ment végbe, mely az 1937-es, Magyarország és Finnország közötti kulturális egyezményben csúcsonyult ki. Ugyanakkor e három között sok az átfedés és a párhuzamosság is: a különféle társaságok közötti félhivatalos kapcsolatok mellett ugyanúgy működött a magánszemélyek közti kapcsolattartás, sőt, többnyire a személyes kapcsolatok révén vált szorosabbá az együttműködés a társaságok között. Ami az 1937-es államközi egyezményt illeti, hivatalos kapcsolatokkal már korábban is találkozunk a diplomácia terén: miniszteri látogatások, követségek létesítése mellett az ösztöndíjprogramok, a lektorátusok vagy a két ország kultúráját kölcsönösen bemutatni hivatott kiállítások szervezése esetében.

A személyes kapcsolatok már a XIX. században Reguly Antal finnországi útjával elkezdődtek, majd főként a finnugor nyelvészettel foglalkozók kapcsolattartásával folytatódtak. Domokos Péter a kulturális kapcsolatok kezdetét a H. G. Porthan és Verseghy Ferenc közötti 1794-es levélváltástól számítja.⁵ Az 1800-as évek második felének meghatározó finn és magyar nyelvészei, kutatói, majd fordítói állandó levelezésben álltak egymással. Az 1880-as évektől ugyanakkor ösztöndíjként, nyelvtanulás céljából, többen is megfordultak a magyarok közül Helsinkiben, a finnek közül pedig Budapesten. Hogy pár nevet is említsek: Szinnyei József, a kolozsvári Ferenc József TE magyar nyelvészeti professzora, majd a budapesti egyetem urál-altaji összehasonlító nyelvészeti tanszékének rendes tanára, az első finn–magyar szótár szerzője; Vikár Béla, a Kalevala és a finn irodalom fordítója, szerkesztő, kultúraszervező, etnográfus; finn részről pedig Emil Nestor Setälä emelem ki, aki a budapesti ösztöndíjas tartózkodása után nem sokkal a Helsinki Egyetemen a finn nyelv és irodalom professzora, emellett szenátor, oktatásügyvel és külüggyel foglalkozó miniszteri rangú vezető a cári Oroszországhoz tartozó Finn Nagyhercegség szenátusában, a függetlenség kivívása után miniszter, 1927–1930 között Finnország magyar követe.

A XIX. század egyéni kapcsolattartásai után valamiféle intézményesülésről már az 1910-es évtől kezdődően beszélhetünk, amikor megalakul az első jelentősebb rokon népi társaság Turáni Társaság néven. A Társaság folyóirata a Turán címet viselte. Bán Aladár 1921 és 1925 között mint a szerkesztők egyike, 1925 és 1936 között pedig mint felelős szerkesztő vett részt a folyóirat munkálataiban. A Turáni Társaság (szak)osztályai közül érdemes kiemelni az 1923-ban alakult Finn–Észt Intézetet, melyet Bán Aladár vezetett. 1921-ben kerül sor Helsinkiben egy finn–észt–magyar tanügyi értekezletre, melyet az első finnugor kultúrkongresszusként tartanak számon, és ame-

5 Vö. DOMOKOS Péter: *A finn irodalom Magyarországon = Barátok, rokonok. Tanulmányok a finn–magyar kulturális kapcsolatok történetéből*. Szerk. HEIKKILÄ Päivi–KARIG Sára. Európa, Bp., 1984. 143.

lyet négy másik követett. Magyarországot ezen többek között Bán Aladár képviselte, és mint az első kongresszus résztvevője a kongresszusok szervezésére létrehozott állandó bizottságnak is tagja lett.⁶ A kulturális és tudományos alapokon nyugvó turániságeszme a 30-as évekre egyre inkább a politikai jobboldal, majd a második világháború utolsó éveiben a szélsőjobb eszméiben talál visszhangra. Ennek egyik következménye, hogy már nem a nyelv vagy a kultúra rokon vonásai kerülnek előtérbe a turáni népek kapcsán, hanem a fajiság, a vérrokonsági kapcsolat, a másik pedig, hogy a társaságok és lapjaik politikailag teljesen ellehetetlenülnek. Ekkor azonban a mérsékeltnek is mondható Bán Aladár vagy Vikár Béla már nincs jelen sem a társaság életében, sem pedig a lap szerkesztési munkájából nem veszi ki a részét.

A Helsinki Egyetemen létesítendő magyar lektorátust 1925-ben hagyta jóvá a korabeli finn kormány. Erre első körben Bán Aladárt hívták meg. Visszautasító válasza után pedig Weöres Gyula foglalta el a lektori állást.⁷ Ugyancsak Bán nevéhez köthető az a Magyarországról szóló, 1926-ban Helsinkiben megjelent finn nyelvű mű, melynek címe *Unkari eheänä ja tynkänä* (Az ép és csonka Magyarország), amelynek célja az volt, hogy bemutassa az első világháború után új helyzetbe került Magyarországot.

A kapcsolatok félhivatalos és egyre hivatalosabbá váló jellegét erősítette a Klebelsberg Kunó kultuszminiszteri tevékenysége alatt, 1929-ben létrehozott ösztöndíjrendszer is, valamint az a tény, hogy a magyarországi iskolákban bevezették a rokon népek napjának megünneplését. Klebelsberg 1930-ban az északi államokat érintő körútján járt Finnországban és Észtországban is. Hazatérése után megalakította a Finnugor Kutatás Magyar Nemzeti Bizottságát, és ezzel az országos kultúrpolitika szintjére emelte a finnugor rokonság támogatását.⁸

1937-ben alakult meg a Magyar–Finn Társaság, melynek fő célkitűzése a finn kultúra magyarországi megismertetése volt. Ugyanebben az évben, október 22-én került sor a magyar–finn kapcsolatok intézményesülésére, ekkor írták alá ugyanis a két állam képviselői az első magyar–finn államközi kulturális egyezményt, mely a kapcsolatok elmélyítését és intézményessé tételét fogalmazta meg célként. Az egyezmény 16 cikkelyéből 4 a rokonsági eszmén és nyelvrokonságon alapuló együttműködéssel foglalkozott.

6 Vö. EGEY Emese: *A két világháború közötti magyar–finn–észt kapcsolatok*. Specimina Fennica, Savariae/Szombathely, 2010. 55.

7 *Uo.* 46.

8 A bizottság vezetői Gombocz Zoltán, majd Zsirai Miklós voltak, szellemi központja pedig az Eötvös Kollégium. Vö. EGEY: *i. m.* 48.

SZAKIRODALMI KITEKINTÉS

A kapcsolattörténet összefoglaló műve az 1984-ben magyarul és finnül *Barátok, rokonok/Ystäväit, sukulaiset* címmel megjelent munka Päivi Heikkilä és Karig Sára szerkesztésében. A magyar nyelvű előszót Nagy János, a Külügyminisztérium államtitkára, a Finn–Magyar Vegyesbizottság Magyar Albizottságának elnöke írta. A könyv megjelentetésének céljáról a következőképpen nyilatkozott: „hogy mindkét ország közvéleményében tovább erősödjék a két nép közös múltjának elevenen élő tudata, és hogy az eredmények összegzésével tovább ösztönözze országaink és népeink hagyományos kapcsolatainak fejlődését”.⁹

A kitűzött célokkal összhangban a kötet három nagy fejezetben vette sorra a két ország közötti tudományos, művészeti együttműködést, valamint a társadalmi kapcsolatokat. Bár hiánypótló kiadványnak szánták a szerkesztők és a szerzők, mégsem sikerült teljes mértékben pótolni a *hiányt*. A finn–magyar kapcsolatokkal foglalkozók egyetértenek abban, hogy a két világháború között a kapcsolatok virágkorukat élték. A kötetből mégis szinte teljes egészében kimarad ez a korszak. Ennek oka nyilvánvalóan politikai, a kötetet – már megjelenését követően, de főleg a rendszerváltás után – ezért komoly bírálatok érték. Szíj Enikő kritikájában nagyon pontosan fogalmaz: „A könyv azt volt hivatott bizonyítani, hogy két eltérő társadalmi berendezkedésű ország kapcsolatai is tudnak jók lenni, ezért ezt a haladó és építő jelleget jobban ki-domborítandó kimaradt belőle a két világháború közötti évtizedek története. (...) Erről az időszakról csak néhol, ott, ahol az egyes szereplők életrajzába mégsem illett ollóval két évtizednyi lyukat vágni, egy s más szőrmentében megemlítődött, de az egészhez mérten – az egészen érteve mind kapcsolataink több évszázados történetét, mind a két világháború közötti időszak virágkor jellegét – jogos az észrevétel, hogy ezek az évtizedek nincsenek benne a könyvben, mintha nem is lettek volna...”¹⁰

A Szíj által említett *egyres szereplők* egyike éppen Bán Aladár. Az alapinformációkon kívül, melyeket a már említett lexikonok szócikkeiben is fellelhetünk, újjakkal alig szolgál a kötet rá nézve. Mivel éppen a két világháború közötti időszakáról tudunk meg a legkevesebbet, hiányzik a kontextus is, amelyben el tudnánk helyezni Bán munkásságát. Kultúraszervezőként, a finnugor kapcsolatok előmozdítójaként legfőbb tevékenysége a szerkesztői munka és a fordítás mellett tagadhatatlanul a finnugor kultúrkongresszusok kezdeményezése és szervezése volt.

9 NAGY János: *Előszó = Barátok, rokonok*. Szerk. HEIKKILÄ Päivi–KARIG Sára. Európa, Bp., 1984. 17.

10 Szíj Enikő: *A finnugor kapcsolatok történetének visszaszerzendő évtizedei = A Turán című folyóirat finnugor mutatója*. Összeáll. és szerk.: Szíj Enikő–EGEY Emese, Tinta, Bp., 2002. 133.

A kultúrkongresszusok második világháború utáni recepciója

A finnugor kultúrkongresszusok a két világháború között a három ország között fellendülő kulturális és állami szintű kapcsolatok egyik terméke. Egey Emese a kongresszusokról mint „a legnagyobb és leglátványosabb finnugor eseményekről” ír.¹¹ A résztvevők szervezett utakon keresztül érkeztek a rendező országba és városba, ahol a szükséges szállás és ellátás mellett kulturális programok, szervezett városnézések, vidéki kirándulások vártak rájuk. A kulturális programok között irodalmi estek, színházlátogatások is szerepeltek. Összesen öt kongresszusra került sor 15 év alatt: 1921 – Helsinki, 1924 – Tallinn, 1928 – Budapest, 1931 – Helsinki és 1936-ban ismét Tallinnban.

A finnugor kultúrkongresszusok anyagát a *Fenno-Ugrica* című többnyelvű kiadványban publikálták. Ez a kongresszuson elhangzott előadások mellett a köszöntőbeszédnek rövid kivonatát, összefoglalását is tartalmazta. Különösen ez utóbbiak nyelvhasználatára az elragadtatottság, a csodálat és a metaforikusság jellemző, valamint ezekben is megjelenik a magyarokkal való sorsközösségérzet az első világháborút lezáró békekötések során elvesztett területek okán.

A már említett, 1984-ben megjelent kötet a két világháború között szervezett kongresszusokat éppen csak megemlíti, így Bán Aladárnak sem szentel különösebb teret ezek tárgyalásakor. Ezzel szemben a második világháborút követően, 1960-tól ötévente megrendezésre kerülő Finnugor Nemzetközi Kongresszusról annál több szó esik. A kötet nagy hangsúlyt fektet arra, hogy kiemelje: ez utóbbi nem tekinthető az előbbi szerves folytatásának.

Egy évtizeddel korábban, a Bán Aladár születésének centenáriuma szervezett ünnepi ülészen elhangzott előadások írott változatait tartalmazó könyv még valamiféle folytonosságról ír, ami a második világháború előtti és utáni kongresszusokat illeti: „1975-ben ismét Magyarországon lesz a Nemzetközi Finnugor Kongresszus. *E szép hagyományt megért konferencia-sorozat egyik kezdeményezője, magyar atyja volt Bán Aladár*, és amikor 1960-ban a második világháború után először gyűlhetek össze ismét a világ finnugristái, a Budapesten tartott ülésen díszhely várta az agg Bán Aladárt”,¹² vagy „1960-ban rendezték meg Budapesten az első tudományos Finnugor Kongresszust, tavaly volt az emlékezetes, ragyogóan megszervezett harmadik, a tallini, s ugyanilyen sikeres volt a Helsinkiben rendezett második, s mi már nagyban készülünk az 1975-ös újabb budapestire. *Íme, a Bán Aladár szervezte találkozók nyomán így született meg ez az újabb, véleményünk szerint hatékonyabb s közös tudományágaink számára is hasznosabb új forma*”.¹³ Ugyanebben az évben Könczöl Imre – aki

11 EGEY: *i. m.* 54.

12 VOIGT Vilmos: *Előszó = Bán Aladár emlékezete*. Várpalota, 1974. 7. (kiem. tőlem, V. P. I.)

13 ORTUTAY Gyula: *Bán Aladár emlékezete = Bán Aladár emlékezete*. Várpalota, 1974. 16. (kiem. tőlem, V. P. I.)

előadással ugyancsak részt vett az ünnepi ülészakon – egy újabb emlékező írást szentel Bán Aladárnak, amelyben külön kitér a kongresszusok kérdésére: „ezek a kongresszusok – amint a nevük is mutatja – kulturális célt szolgáltak, arra törekedtek az életrehívók, hogy egymás szellemi értékeinek a megismertetésével szolgálják a finnugor nyelvek összetartozásának, rokonságának a tudatosítását. [...] *Nem tekinthető tehát ezek szervez folytatásainak az 1960-ban Budapesten megtartott Nemzetközi Finnugor Kongresszus, amely tudományos kongresszus volt, felfogásában és jellegében alapvetően más, mint a régi kultúrkongresszusok*”.¹⁴ Ebből levonható a következtetés, hogy ideológiailag egyáltalán nem felelt meg az elvárásoknak az ünnepi kötetnek a folytonosságot felvállaló hozzáállása.

Könczöl állításával nehéz lenne vitatkozni abban a tekintetben, hogy a kultúrkongresszusokat más célok mentén szervezték. Azonban a folytonosság megkérdőjelezése egyértelműen politikai alapú. Ugyanaz működteti, mint az 1984-es, kapcsolat-történettel foglalkozó kötet elhallgatáspolitikáját.

BÁN ALADÁR FINN KAPCSOLATAI

Bán neve főként az észt eposz, a *Kalevipoeg* magyar fordítása révén lehet ismerős. Ebből kifolyólag nevét inkább az észtekhez kötik, finn kapcsolatairól kevesebb szó esik. Már a magyar–finn kapcsolattörténet rövid áttekintése is felmutatott valamit Bán gazdag, a finn kultúrát Magyarországon, a magyart Finnországban népszerűsítő tevékenységéből. Lássuk a továbbiakban, hogyan kamatoztatta finn kapcsolatait Bán.

A folklorista

Bán Aladár részt vett az 1889-ben alapított Magyar Néprajzi Társaság tevékenységében. Folklor iránti érdeklődése összefüggésben állt fordítói és kultúraszervezői tevékenységével. 1902-ben jelent meg a *Kanteletár. A finn népköltészet gyöngyszemei* című kötet, amelyben válogatást közölt a többkötetes finn *Kanteletár*ból. Emellett pedig néprajzi, folklórral foglalkozó szakirodalmat fordított. Így került személyes kapcsolatba az egyik legismertebb finn folkloristával, a finn földrajzi-történeti iskola alapítójaként számon tartott Kaarle Krohnnal. Krohn édesapja, Julius Krohn egyike az első finn folklórkutatóknak. Egyetemi előadásait fia, Kaarle gyűjtötte össze, szerkesztette és publikálta 1894-ben. Magyarul 1908-ban jelent meg a mű Bán fordításában, *A finnugor népek pogány istentisztelete* címmel. A magyar változat érdeme és érdekessége, hogy a fordított szövegen kívül mintegy százoldalnyi kiegészítést is tartalmaz,

14 KÖNCZÖL Imre: *Bán Aladár*. Életünk 1971/6. 526. (kiem. tőlem, V. P. I.)

melyben Bán a korabeli legfrissebb tudományos adatokat gyűjtötte össze.¹⁵ A Kaarle Krohnnal való ismeretség minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy 1911-ben, amikor Magyarországon is megalakult a nemzetközi Folklore Fellows (a továbbiakban FF) folkloristaszövetség magyar osztálya, Sebestyén Gyula elnök mellé Bán Aladárt választották meg titkárnak.¹⁶ E nemzetközi szövetséget Kaarle Krohn alapította Helsinkiben 1907-ben dán folkloristákkal közösen. A szövetség kiadványa a ma is megjelenő *FF Communications* című sorozat. Bár az első világháború miatt a magyar osztály tevékenysége nem lett hosszú életű, az indulás annál intenzívebb volt: 1912-ben és 1913-ban a szövetség kiadványának két füzetében magyar tudósok publikáltak.

Irodalmár és szervező

Bán mellett, hogy a Magyarországról publikált finnül, kiemelt feladatának tartotta, hogy a magyar olvasókat a finn és észt irodalommal megismertesse. Tette ezt fordításokon keresztül, valamint az első finn irodalomtörténet magyarul ugyancsak Bán nevéhez fűződik. 1926-ban jelent meg *A finn nemzeti irodalom története* címmel. A század első felében megjelent lexikonok finn és észt irodalomról szóló szócikkeit ugyancsak ő írta.

Mint a Turán folyóirat főszerkesztője és felelős szerkesztője szerzőként is részt vállalt a lap életében. Finn- és Észtországról, a magyar–finn és magyar–észt kapcsolatokról több írása is megjelent. A lapban hirdették azokat a finn nyelvtanfolyamokat is, melyeknek Bán Aladár volt a vezetője 1927–1936 között Budapesten.

A kultúrkongresszusok szervezési munkálataival az eddig publikált szakirodalom nem foglalkozik. Erre vonatkozóan tehát vajmi kevés támpontunk van. Új és teljesebb információval minden bizonnyal Bán levelezése fog szolgálni.

15 Vö. VOIGT Vilmos: *A finn népköltészet Magyarországon = Barátok, rokonok*. Szerk. HEIKKILÄ Päivi–KARIG Sára. Európa, Bp., 1984. 139.

16 Ennek tudatában elég meglepő a Voigt Vilmos által feltett kérdés: „Köztudott, hogy rövid ideig (1892–1895, 1896–1897) Vikár Béla volt a magyar Néprajzi Társaság főtitékára. (...) 1908-tól kezdve nagyjából ugyanebben a tudós körben megszerveződött a finnek által kezdeményezett Folklore Fellows nemzetközi folkloristaszövetség magyar tagozata. Amikor ez 1911-ben megalakult, elnöke Sebestyén Gyula, főtitékára Bán Aladár lett. *Miért nem a kiváló finn kapcsolatokkal rendelkező Vikár?*”. /VOIGT Vilmos: *Bevezetés = Vikár Béla-bibliográfia*. Szerk. TERBÓCS Attila. Bp., 1999. 7./ Bánra vonatkozóan egyértelműen az olvasható ki ebből, hogy Vikárral összehasonlítva nem rendelkezett olyan kiváló és erős finn kapcsolatokkal.

BÁN ALADÁR LEVELEZÉSE

A rendszerváltás után a kutatók újra foglalkozni kezdtek a XX. század első felének magyar–finn kulturális kapcsolataival. Ezek a munkák jellemzően a korszak résztvevőit dolgozzák fel: a társaságok tevékenységeit, a diplomáciai kapcsolatokat, a két országban megjelent szépirodalmi fordításokat veszik számba. Finnországban elindult a kapcsolattörténet szempontjából meghatározó személyek levelezéseinek kiadása Viljo Tervonen szerkesztésében. Jelen tanulmány szerzője pedig Vikár Béla leveleit dolgozta fel egy 2017-ben megjelent kötetben. Mindegyik munkában természetesen felbukkan Bán Aladár neve is. Bán levelezésével azonban mindeddig senki nem foglalkozott. Bár a centenáriumi emlékülésen történt arra utalás, hogy a Bán-levelek egy részét a következő évben kiadják, erre nem került sor. A váraplotai Városi Könyvtárban fellelhető Bán-hagyatékban 70 meglévő levélről tesz említést a könyvtár igazgatója és egyben a hagyaték feldolgozója, Könczöl Imre. A levelekről mint a hagyaték legértékesebb részeiről ír. A címzettek között a finn, valamint az észti irodalom és tudomány kiválóságai találhatók. Példaként említ is néhány nevet: Juhani Aho, Maila Talvio, Arvid Järventaus, Larin-Kyösti, E. N. Setälä, Otto Manninen, Eino Leino, Matti Pesonen – hogy csak a legnevesebb finneket emeljem ki a felsoroltak közül. A címzettlista arra is utal, hogy a Bán által írt és kapott levelek száma többszöröse lehetett a hagyatékban rendelkezésre álló levélmennyiségnek. Jelenleg ebből már csak négy darab levél található a váraplotai könyvtárban, melyeknek finn a feladója. Bán levelei különböző levéltárakban vannak, attól függően, hogy a címzett hagyatéka hol található. A címzettek felkutatása, a hagyaték hollétének megállapítása és a levelek összegyűjtése hosszú folyamat (lesz). De szükség van rá, akárcsak a lappangó levelek felkutatására, ha Bán finn kapcsolatait a maga teljességében szeretnénk leírni.

Bán Aladár levelei a Finn Irodalmi Társaság levéltárában¹⁷

A kutatást a helsinki székhelyű Finn Irodalmi Társaság levéltárában (a továbbiakban: SKS KIA) kezdtem el. A helsinki levéltárban található levelek címzettjei a XIX. század és a századforduló finn értelmiségének meghatározó alakjai: Antti Aarne, Kaarle Krohn, Otto Manninen, Larin-Kyösti, Eino Leino, Juhani Aho, Johannes Linnan-koski, Heikki Ojansuu és maga a Finn Irodalmi Társaság. Az eddig publikált magyar–finn levelezések tanulsága az, hogy minden kiterjedt finn kapcsolatokkal rendelkező magyar személynek volt legalább egy olyan levelezőpartnere, akivel az átlagnál hosszabb leveleket váltott, a levelek témája pedig egyszerre szakmai és személyes. Szinyeyi József esetében Antti Jalava, Vikár Béla esetében E. N. Setälä és részben

17 A levelek felkutatását és összegyűjtését Helsinkiben az OPH/EDUFI ösztöndíja (2018) tette lehetővé.

Yrjö Wichmann ez a személy. Ebből kiindulva feltételeztem, hogy ha valóban meghatározó finn kapcsolathálóval rendelkezik Bán Aladár, akkor legalább egy személyllyel más típusú, baráti a kapcsolata. A levéltárban található levelek alapján elmondható, hogy ez a személy Heikki Ojansuu. A következőkben a vele folytatott levelezést vizsgálom.

Heikki Ojansuu (1873–1923) finn nyelvész a turkui egyetemen a finn és rokon nyelveinek az első professzora. Ezt megelőzően a Helsinki Egyetemen dolgozott, többek között E. N. Setälät helyettesítette, amikor az politikai pályára lépett. Összesen huszonhárom levél szól Ojansuuhoz. Az első két levelet 1902-ből érdemes idézni, mert több tanulsággal is szolgál:

(1.) Kedves Henrik barátom!

Küldeményedet megkaptam és köszönöm szíves fáradozásodat. K[aarle] Krohn professzor úrnak írtam s ő is válaszolt és ajánlotta, hogy írjak W. Reiman lieflandi lelkész úrnak az észt irodalom kérdésében. Remélem, ő is felelni fog. A finn népköltészetéről szóló részt már megírtam, most írtam a műköltészetéről, azután az észt irodalomról. Azt a kis füzetet, melyet ittlétedkor kezdtem írni, befejeztem, most adom egy példányát póstára keresztkötés alatt. Az Aliinát valószínűleg lefordítom.

Mióta eltávoztál, egy kedves kollégánk meghalt: Balugyánszky Béla agyszélütésben, 46 éves volt, 4 árvája maradt. Az asztaltársaság virágozik, Léway üdvözetét küldi. A gruzsok (sic!) is fennáll.

Mi újság Suomiban? Ha időd engedi, írd néha.

Nagy elfoglaltságom mellett is sokszor gondolok rád és Suomira, a hová vágyam vonz.

Még egyszer megköszönve szívességedet

Maradok szerető barátod

Dr. Bán Aladár

Bpest, 1902. okt. 27. (Bán Aladár → Heikki Ojansuu, SKS KIA 413:28:1)

(2.) Kedves jó Henrik!

Bocsásd meg, hogy oly sokáig nem írtam. Hurcolkodásunk miatt igen sok dolgunk volt.

Talán már megkaptad eljegyzési kártyámat.

Menyasszonyom: Weinmann Lujza született angollány és tanítónő a fővárosnál. Rendkívül kedves és jóleány; nagyon boldog vagyok,

hogy rátaláltam. Ha sikerül a tervem, a jövő nyáron veled együtt megyek Suomiba.

A finn és észti irodalom történetét már megírtam. Reinman V. úr nagyon jó és szíves ember, igen becses adatokat küldött.

Most jelent meg egy finn elbeszélés-kötet: Az ezer tó országából címen, neked is küldök egy példányt.

A testületben semmi újság sincs; Lévnaynak a szeme fáj, most nem igen járhat kávéházba.

Karácsony után ismét fordítok finnből néhány elbeszélést.

Levelező-lapodat most kaptam, köszönöm a jó kívánságot. Én is boldog új évet kívánok. Áldja meg az Isten Suomit és népét, hogy a jövő esztendő több örömet hozzon reá, mint az elmúlt. Neked pedig kívánom, hogy a következő évben te is evezd be a házasság csöndes révébe! - számtalanszor üdvözöl szerető, hű barátod: Bán Aladár

Budapest, IX. Erkel u. 20 I. 5.

1902. december 28. (Bán Aladár → Heikki Ojansuu, SKS KIA 413:28:2)

Az első levél felütése egyértelműen arra enged következtetni, hogy nem ez volt az első levél kettejük között, a levélváltás korábban elkezdődött, és folyamatos volt: a két hónapnyi kihagyást már hosszú időnek tartja Bán, pedig közben még az eljegyzési kártyáját is elküldte Ojansuunak. Ilyesfajta információkat és tanácsokat jellemezően barátok osztanak meg egymással vagy adnak egymásnak.

Az idézett két levél magyar nyelvű, de a huszonhárom levél között akad finn nyelvű is. A levelezés nyelve a partnerek nyelvi kompetenciájáról árulkodik. Még akkor is, ha Ojansuu leveleinek hollétéről nincs tudomásunk és nem tudjuk, hogy milyen nyelven íródtak, e két Bán-levél jelzi, hogy Ojansuu tudott vagy legalábbis értett magyarul. Ez pedig mindenképpen új információ, ugyanis Ojansuu Vikárral folytatott levelezésében erre nincs utalás. Egy 1921-es levél megerősíti Ojansuu magyar nyelvtudását. Ebben ugyanis Bán arra kéri Ojansuut, hogy egy Magyarországról szóló szövegét fordítsa le magyarról finnré a Helsingin Sanomat vagy az Uusi Suomi című napilapok számára. Az Ojansuu magyar nyelvtudására vonatkozó információ egyben azt is jelenti, hogy a Helsinki Egyetemen gyakorlatilag 1893-tól 1926-ig folyamatosan magyarul tudó, a magyar kultúrát ismerő – és ha kell népszerűsítő – személy töltötte be a finn nyelv és irodalom professzori székét.

Ami a levelekben érintett témákat illeti, egyszerre szakmaiak és magánélettel kapcsolatosak. Bán elsődleges célja az információszerzés, adatok gyűjtése saját munkáihoz, ugyanakkor beszámol a már elvégzett munkáiról, megjelent köteteiről és jövőbeli terveiről is. De ír az eljegyzéséről, a menyasszonyáról elég részletesen is, majd a második levelet Ojansuu házassági terveiről érdeklődéssel zárja.

A levelek kettejük kulturális cseréjének és lobbitevékenységüknek a lenyomatai. Információcserével éppúgy találkozunk, mint kölcsönös könyv- és laprendelésekkel. Ojansuu magyarországi látogatása alkalmával megismerkedett a magyar akadémiai élet vezető személyiségeivel, különösen a Kruzsok (Bánnál: gruzsok) csoporttal. A név az orosz *krug* (kör) szó kicsinyítő képzős alakja, a magyar altajista nyelvészek asztaltársaságát jelöli, egy olyan szellemi központot, melyet még Budenz József alapított az 1860-as években. A társaság tagjainak munkájáról, hogylétéről Bán folyamatosan beszámol leveleiben Ojansuunak. Lapszerkesztőként folyóiratokban publikálandó írásokról levelezik, vagy saját cikkeinek, tanulmányainak elhelyezéséről finn lapokban.

A finnugor kultúrkongresszusok szervezési munkálatait illetően az utazás szervezéséhez kér folyamatosan tanácsot és segítséget. Ojansuu személyesen segít, vagy saját kapcsolathálóját felhasználva ajánl szakértőket Bán problémáinak megoldásához.

Ebből a szempontból a legizgalmasabb Bán 1922. szeptember 6-án kelt finn nyelvű levele, melyben arról értesíti Ojansuut, hogy a magyar kormány képzőművészeti kiállítás szervezését tervezi Finnország és Észtország több városában. A kiállítás szervezőbizottságának titkára Bán Aladár. A nagyszabású kiállítás része három vetített képes előadás is a magyar festészetről, szobrászatról és építészetről. Ojansuutól konkrét tanácsokat kér a helyszínre vonatkozólag, valamint a finn szervezőbizottságba felkérendő személyek kérdésében is hozzá fordul Bán.¹⁸ Két hónappal később, novemberben Bán már Helsinkiben, a Hotel Kämpben¹⁹ tartózkodik, és onnan szervezi a tervekhez képest még nagyszabásúbb kiállítást. Helsinki és Turku mellett Poriba, Tamperébe is elutaztatták az anyagot. A kiállításról a *Barátok, rokonok* című kötetben a következőket olvashatjuk:

„A magyar kortárs művészet első kiállítása Finnországban a magyar képzőművészet értékes és hivatalos bemutatása volt, melyet mindkét ország kormánya támogatott, és ez külsőségekben is megmutatkozott. A szervezés élén a magyar nagykövet állt. A kiállítást a Stenman-palotában állították fel, amelyet akkoriban a skandináv országok legnagyobb magán képzőművészeti szalonjának tartottak. Sok helyre volt szükség, hiszen nyolcvan festő és húsz szobrász művét, többek között Csók István, Edvi Illés Aladár, Fényes Adolf, Körösfői Kriesch Aladár, Mednyánszky László, Nagy Sándor, Vaszary János és Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotásait mutatták be. Ez a ki-

18 A levél hátoldalán ceruzával Ojansuu autográf javaslatai a szervezőbizottságba.

19 Az esemény és a szervező fontosságát és kiemelt voltát mutatja, hogy Bán itt lakhatott. A Hotel Kämp ma (is) Helsinki egyik legrágább szállodája.

állítás a Finnországban addig rendezett egyik legnagyobb külföldi képzőművészeti kiállítás volt. Megnyitója a fiatal finn köztársaságban addig még sohasem látott ünnepi keretek között zajlott, hiszen a védnökként működött államelnökön kívül a kormány sok magas rangú vezetője is jelen volt. A közönségsiker minden várakozást felülmúlt. A három hétre tervezett kiállítást a nagy látogatottság miatt esténként is nyitva kellett tartani. A kiállítás szervezői közé tartozott dr. Bán Aladár, aki finn nyelvű előadásokat tartott Helsinkiben a magyar művészetről”.²⁰

Bán képviselte Magyarországot az 1923-as észtországi kiállításon is. A tallinni nemzeti színházban pedig a Petőfi-centenárium okán külön előadást tartott a költőről.

A levelezésnek Ojansuu korai halála vetett véget. A Finn Irodalmi Társaság levéltárában fellelhető levelek nem utalnak arra, hogy Ojansuu helyét valaki átvette volna, hogy lett volna valaki más, akivel Bán egyszerre tudott szakmai és személyes ügyben levelezni.

KÖVETKEZTETÉSEK

Bán Aladár levelezése ugyanazokkal jellemzőkkel bír, mint az eddig már publikált levelezések magyar és finn személyek között. A levelezőpartnerek a nyelvrokonság iránti érdeklődésnek tulajdoníthatóan ismerkedtek meg egymással, egymás nyelvét meglehetősen jól értik, esetleg írnak és beszélnek a levelezőtárs nyelvén. Bán és Ojansuu kapcsolata abban is hasonlít a Szinnyei–Jalava vagy a Vikár–Setälä közöttire, hogy itt nem finnugor nyelvészek állnak levelező viszonyban, ami a levelek tematikájában azt eredményezi, hogy nyelvészetén kívül eső témákkal foglalkoznak, többnyire kulturális kérdésekkel, valamint a szakmai ügyek mellett magánéleti problémákat is érintenek.

Bán esetében még hozzátehetjük, hogy a személyes szorosan összekapcsolódik a hivatalossal. A magyar kormány képviseletében és megbízásából sokszor jár északon, Finnországban összesen nyolc alkalommal. Úgy vélem, ez a tény is azt mutatja, hogy Bán finn kapcsolatai erősek voltak. Legalább olyan erősek, mint Vikár Béla finn kapcsolatai. Összehasonlításképpen: Vikár háromszor járt Finnországban, először önköltségen, másodszor a Kultuszminisztérium megbízásából, harmadszor a Kalevala

20 REITALA Aimo: *Magyar képzőművészet Finnországban = Barátok, rokonok*. Szerk. HEIKKILÄ Päivi–KARIG Sára. Európa, Bp., 1984. 224.

Társaság hivatalos vendégeként. A különbség kettejük között inkább kapcsolataik természetében, jellegében mutatkozik meg.

Azzal a feltételezéssel kezdtem e tanulmányt, hogy Bán Aladár neve többnyire a hivatalos, intézményesült kapcsolatokban bukkan fel. Mivel több alkalommal is a magyar kormányt képviselte finnországi útjain, személye kevésbé volt releváns, és az általa végzett háttér munka sem kapott nagy(obb) nyilvánosságot. Mindez beigazolódn látszik, de a képet árnyalja az a tény, hogy Bán munkásságának ideje a XX. század első felére esik. Ehhez a korszakhoz, különösen a két világháború közötti időszakhoz a második világháború utáni viszonyulásban az elhallgatás dominált. A Turáni Társaságban betöltött szerepe vagy a Turán folyóirat szerkesztőjeként végzett munkája különösen háttérbe szorult, elfelejtődött pontosan a társaság és a lap politikai ellehetetlenülése miatt. Ugyanerre a sorsra jutottak a finnugor kultúrkongresszusok is, amelyek szervezésében Bánnak fontos feladat jutott.

A tanulmány mottójául választott idézet, mely a magyar–finn levelezések anyagának publikálását sürgeti, különösen aktuális esetünkben. Amellett, hogy a levelek tovább árnyalják majd Bán szerepét, és új információkkal fognak szolgálni, felkutatásukkal tartozunk nemcsak Bán Aladárnak, hanem a két világháború közötti magyar–finn kapcsolatoknak is.

ALADÁR BÁN'S FINNISH CORRESPONDENCE.
CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE FINNISH-HUNGARIAN
CULTURAL RELATIONS

Keywords: *Aladár Bán, Finnish-Hungarian cultural relations, Finno-Ugric cultural congresses, history of relations*

In my paper I examine the role of Aladár Bán (1871-1961) in the Finnish-Hungarian cultural relations. The study also addresses the reception of the history of relations from the early twentieth century, as it has influenced how Bán's role has been studied so far. Examining Aladár Bán's correspondence, the study focuses on correlations that lead to new insights and informations regarding Bán's role in these relations. Compared to Béla Vikár's work, the study concludes that Bán mostly played a role in the official relations and therefore he is less prominent in the works about the history of the Finnish-Hungarian cultural relations.

CORRESPONDENȚA FINLANDEZĂ A LUI ALADÁR BÁN. CONTRIBUȚII
LA ISTORIA RELĂȚIILOR CULTURALE MAGHIARO-FINLANDEZE

Cuvinte-cheie: *Aladár Bán, relații culturale maghiaro-finlandeze, congrese culturale fino-ugrice, istoria relațiilor*

În studiul meu examinez rolul lui Aladár Bán (1871-1961) în relațiile culturale maghiaro-finlandeze. Studiul abordează de asemenea, recepția istoriei relațiilor de la începutul secolului XX., deoarece aceasta a influențat a influențat modul în care rolul lui Bán a fost studiat până acum. Analizând corespondența lui Aladár Bán, studiul se concentrează pe corelații care oferă noi informații și perspective cu privire la rolul lui Bán în aceste relații culturale. Față de activitatea lui Béla Vikár, se ajunge la concluzia că în cea mai mare parte Bán a jucat un rol în relațiile oficiale și, prin urmare, el este mai puțin remarcat în lucrările despre istoria relațiilor maghiaro-finlandeze.

DR. BALÁZS LAJOS*

HENGERGŐZÉS – PARASZTI SZEXORGIA,
FARSANGI SZABADOSSÁG, EROTIKUS JÁTÉK,
TERMÉKENYSÉGI VAGY ÉRINTÉSES MÁGIA?
VAGY AZ EMBER JÁTÉKOSSÁ VÁLÁSA?

ÖSSZEFÜGGÉSEK, FELISMERÉSEK

Kulcsszavak: *hengergőzés, paraszti szexorgia, farsangi szabadosság, erotikus játék, természetköltető játék*

A hengergőzés szokásában, rítusaiban, amilyenek Csíkszentdomokoson a paraszti nemi élet és erkölcs kutatása során felfedeztem, mindenikből találni, mivelhogy a paraszti kultúrában is (!) minden mindennel összefügg, és felismerteti kultúránk alig ismert jelenségeit.

A kérdéssor megválaszolása nem egyszerű. A szokást mozaikszerű, csak tömörített formában van lehetőségem bemutatni, amit adatközlőim szavaival teszek. A szokást és szavait – *hengergőzés/höngörészés* stb. – a múlt század utolsó évtizedétől fogva gyűjtöttem.¹

– „A júhnyírást az én koromba az erdőn csinálták, Szent György nap után. Előbb a férfiak mentek fel. Az asszonyok itthon felpakoltak, kürtöt süttek, a másik palacsintát, s harmadnap kimentek ők is a havasra, a johokhoz.

Mindenki az övét fogta meg (ti. juhait), s nyírta. Mikor elvégezték a nyírást, megmosakodtak, egy helyre karimót csináltak, s mint a lakadalomba, ettek-ittak, mulattak. A gyűjtő hozott édes ordát, frisset. S aztán elkezdtek *höngörészni*.

Mindenki a más feleségivel hengergőzött (!) Ez minden esztendőbe megvót, hát... Úgy, amíg a kollektíva nem lett, minden esztendőbe.”

* BALÁZS Lajos (1939), PhD, nyugalmazott, illetve óraadó egyetemi docens a Sapientia EMTE csíkszeredai karán. Kutatási területe az emberi élet sorsfordulói: születés, házasság, halál, nemiség. E-mail: balazslajos@uni.sapientia.ro.

1 Az adatközlők életkora 50–80 év.

– „Ez nyílt szerelmi játék volt... Minden esztendőben, tavasszal. Ezt a nyírés hozta ki örökké. Olyan volt, két johot csak azért tartott, hogy ő es mehessen nyírni. Ez volt a fontos: a hengergőzés.” (Élvezettel kacag)

– „Ott helytelenkedtek, s jácoddtak. Ölelgették egymást. Az egyik nyomta le a másiknak a feleségit, ölelkeztek eszse, az asszony es csipeszkedett belé, s ott höngörödték bé az oldalon. Ugye, nem egyenes volt a talaj, hanem lüjtős. Egy darabég höngöröztek befelé, aztán eszseölelkeztek, s jöttek vissza a többihez. Megittak egy pohár pálinkát – met akkor (ti. ez alkalommal) az asszonyok es ittak –, s ettek az édes ordából, s aztán *a másiktól es...* Ezen csak a menyecskek lehettek ott, sem leányok, sem legények.”

– *Az hogy volt, amikor maga hengergőzött?*

– „Hát, odanyúltam, s megfogtam a pináját. S. Gy.-né volt... Sűgtam neki, hogy bé kéne höngörödjünk a bokrosba. »Igen de meglátanak«, mondta Józéfa, »valahol máshol«. Igen, de sose lehetett..., nem volt alkalom. Ő nem ellenezte, sőt, szerette volna... Otthon nálík örökké volt valaki. Nem volt alkalom! Ugye, az alkalom szüli a tolvajt, s a tolvaj az alkalmat keresi. (Élvezettel kacag)

Aztán azután többször megtörtént az ilyen höngörészés. Kirándulásra mentünk, s ott es szokott ilyen történni. Még a kaszálóba es! Ugye voltunk 8-10-en kaszások, s azoknak a feleségeik. Szabad volt meghöngöríteni akármelyiket s odanyúlni, hova kell. (Teljes beleéléssel kacag) Na, de lejárt!”

– „A fehérnépet fel kellett kérni, mint a táncra. Egyet nem höngörészünk? – így. »Höngörésszünk« – mondta az asszony. S ahajt öleltem meg, s az ura kacagta. Leültünk vagy letérgyeltünk, s ölelkeztünk eszse, s kezdtük... Hol én voltam fejjel, s hol ő... Essze voltunk teljesen kapcsolódva. Csak eppe nem volt benne az izé... A volt a *héjja* (ti. az hiányzott). Az asszonyokon nem volt bugyi, de-hogy volt! (Kacag) A menyecske a lába közü a rokolyát fogta bé, s úgy indultunk, na de hát az addig tartott. Meg lehetett azt fogni csórén: a sügyit. Csak ugye, úgy tett a többi előtt, mintha takarná. Mikor elhöngörögtünk má tovább, 5-8 métert, akkor má odanyúlt az ember, hova kellett. S ő es alig várta, hogy odanyúljanak. (Fulladozik a kacagástól)

Ezen a napon ez a játék szabad volt. Ritka, hogy valamelyik lemaradt erről. Valami betegsége kellett legyen. Amelyik egészséges volt, az nem hagyta ki. Én négyet-ötöt es meghöngörésztettem, s volt menyecske, amelyiket öton-haton es meg. Ugye, ahogy lehetett. Nyílt

szerelmi játék volt, nem egyéb! Csókolóztak es. Azt es lehetett! Hát ahogy eszeölelkeztek, a szájuk egy helyt volt!”

„Ez minden esztenán megvót. »Hej, még az idén nem hengerésztünk!« – elkiáltotta magát valamelyik huncut menyecske. S avval indult a menet. Eccerre még tízen es, met ugye vót 25-30 ember, s annyi asszon.”

„Ott ugye úgy vót, mondja egy 75 éves asszony, hogy jól ettünk s ittunk, s jókedvünk vót, s ez a P. L. olyan kedélyes vót, fiatalos, kedves, olyan rendkívüli vót, s ott ingemet lefogott, magához csípett, bé a lába közi, s minden, s ameddig tudtunk höngörödtünk bé. Na ennyi vót. Én nem szerettem erőst az ilyeneket. De hát mást es fogott le... Került olyan, hogy elmentek tovább es..., nem ott a lüjtón... (Szemérmesen, visszafogott hangon), aki olyan vót. Melyikek szemet vettek egymásra. Osztán vaj napközbe, vaj este... ?”

„Nem a saját feleségivel hengerészett egyik sem. Ki melyiket elkapta, de a másét. Vót, aki húzódozott, de annál inkább reajártak az ilyenre. Vót olyan férfi, amelyik virgonc vót, fogta meg az asszonyt. Vagy a fiatalasszony megfogta a férfit, amelyik nem akart höngörgőzni. Elkapta, s má gurította es. Essze kellett fogozkodjanak, hogy ne maradjanak el egymástól. Az akkoriak most es sajnálják, hogy milyen jó vót akkor.”

„Vót egy bácsi, úgy tudott hengerőzni, pedig nem innet származott. Háromszéki vót, valahonnat. Olyan ügyesen! Én fiatalasszony vótam, s meghengerőztetett, de élvezetes vót. Tiszta élvezet vót.

Tisztításkor is szerveztek, tavasszal. Azt mondták, ha tavasszal meghempergőzöd magad, nem fájnak egész nyáron a csontjaid. S akkor a férfiak akkor hengerőztették meg a fehérnépeket.”

„Azt is tartották, hogy Szent György napján délután hengerőz meg magadot, hogy ne légy hátfájós.”

Hasonló szokásról olvasni Vasas Samu és Salamon Anikó *Kalotaszegi ünnepek* c. könyvében, ahol a *henderikázás* a Szent György napjára időzített tejmérés, az az esemény, mely „karácson és húsvét mellett, még a lakodalomnál is nagyobb táncos, énekes ünnep”.² Az erotikus rítusok itt háttérbe szorulnak.

A csíkszentdomokosi szokásvariánsok további felvonultatásáról lemondok. A szokás értelmezésére teszek kísérletet, amennyit enged a 20 perc.

2 Vö. VASAS Samu–SALAMON Anikó: *Kalotaszegi ünnepek*. Gondolat, Bp., 1986. 145–150.

Turner írja az ősi társadalmak munkaszervezéséről, hogy a munka és játék szorosan összefonódott benne, hogy bizonyos esetekben – például aratás, szüret – a rituálé és a mítosz „egyszerre voltak tekinthetők munkának és játéknak”.³

Meglepően közel áll a csíkszentdomokosiak juhnyírási szokásaihoz az az értelmezés, hogy „a törzsi mezőgazdasági rituális mítoszok játékos vagy tréfás vonatkozásai a komoly élethez kapcsolódnak, bensőséges viszony fűzi őket a közösség azon »munkájához«, hogy szimbolikus cselekedeteket hajtson végre és szimbolikus eszközökkel manipuláljon olyan célból, hogy előidézze vagy serkentsen az ember, a gabona, a házi és vadállatok termékenységét..., egyensúlyt teremtsen a természet körforgása és a vadászó, illetve szántó-vető ember között”.⁴

Milyen játékos vagy tréfás rítusokról, bensőséges viszonyról, szimbolikus manipulációról beszélhet Turner?

Ezekre a kérdésekre a választ csak a csíkszentdomokosiaktól tudom meg, mivel sok hasonlóságot látok a hengergőzés és a tánc között. Tulajdonképpen fekvő, félreérthetetlenül erotikus helyzetben lejtett tánc a hengergőzés. A táncra való felkérést szemlélődés előzi meg, hogy ki lenne az, akit szóval vagy intő gesztussal megszólítanak. A höngörgőzés esetében is! A férfi úgy kéri fel hengergőzni az asszonyt, mint a táncra. Elkéri a férjétől, mint a táncra. Mi a tánc? A legősibb játék, az érzelmi, erotikus közeledésnek talán a legfontosabb alkalma és lehetősége, a szexus egyik kielési formája. Ha tánc közben mindketten érzik, hogy a nemi testük ingerlődik, hogy az egész testüket nemi vágy fogja el, akkor a höngörgőzés idejére ez többszörösen igaz. Valami látható és láthatatlan történik, fonódik itt össze. A játék elindulásának az ideje, a reá való előkészület tárgyi – étkek, italok – és személyi – asszonyok megérkezése – feltételei jól érzékeltetik az objektív munka és a szubjektív játék összetartozását, de elkülönülését is. Ezek jelentős része a tudatban zajlik.

Szerintem a csíkszentdomokosi juhnyírási és hengergőzés hangsúlyosan mitikus játék. A magyarlónai is annak tűnik,⁵ de vagy elkoptak mitikus elemei, vagy a kutatás nem volt tudatosan részletező. Turner a védikus Indiára hivatkozik, ahol az istenek „a világ megteremtése, fenntartása közben játszanak. A mítoszokban a munka és játék fogalma alig különíthető el. *A játékokkal újra élik a mítoszt*”.⁶ (Kiemelés általam.)

Ezért most a mítosz felé teszek egy hangsúlyosabb lépést, a paraszti pragmatizmus szemszögéből. Mit akarhatott elérni a hajdani szántóvető, a juhtartó? És a közelmúlt, a jelen parasztsága milyen pragmatizmusát látja a hengergőzésnek? Ma a válaszok arról szólnak, hogy „egyet játszottunk, szórakoztunk, kijátszottuk magun-

3 TURNER, Victor: *A liminális és liminoid fogalom a játékban és a rituáléban. A komparatív szimbológiáról* = Uő: *Határtalan áramlás*. Kijárat Kiadó, Bp., 2003. 1–53.

4 Uo. 24.

5 Vö. VASS SAMU–SALAMON ANIKÓ: *i. m.*

6 TURNER: *i. m.* 23.

kat”.⁷ Nos itt érem tetten a dolgok, az egzisztencia, a transzcendens, a metafizikai gondolkodás lényegét, nyitjának változását, gondolva az ipari társadalom munkaszervezésének mítosztalanítására. Ma játékká lett kultúránk számtalan rítusát, ha metafizikai értelemben ki is ürültek, azokat mégis valami belső tehetetlenségi erő kényszerre nyomán ismételni kell, mert az ősök így kezdték el, az elődök is így csinálták alapon. Ebben a reagálásban a mítoszok ismervét kell felfedeznünk. Számomra mérvadó Eliade azon megállapítása, hogy „minden rítusnak isteni mintája, archetípusa van”.⁸ És az ezzel összefüggő szabályt is rögzíti: „Úgy kell eljárunk, amiként az istenek tették kezdetben. Így cselekedtek az istenek, így cselekednek tehát az emberek is”.⁹ Eliade szerint „a primitív ember szemében nemcsak a rítusoknak van mitikus mintája (melyeket, hangsúlyozom, az istenek, kultúrateremtő hősök, vagy a mitikus ősök vezettek be), hanem mindenfajta emberi cselekvésnek is, s ezek akkor válnak igazán hatékonyá, ha *pontosan megismétlik* (kiemelés általam) az idők kezdetének isteni, hősi vagy ősi cselekedeteit”.¹⁰ Még egy fontos adalékot idézek: „Az archaikus ember szemében minden határozott szándékú, felelősségteljes cselekvés: rítus”.¹¹

Nos, a hengergőzés igenis határozott szándékú és felelősségteljes rítus olyan értelemben, hogy alkalma időben rögzített, évről évre ismételt, a munka, evés-ivás, ének és tánc összhangja előkészített és nem a rossz erővel cimborál. Nem organikus és mindenkire vonatkozó része a falu nemi kultúrájának. Ellenkezőleg, a közösség egy korcsoportjának, mely gazdasági szituáltsága által behatárolt – a házasemberek –, ünnepi és ceremoniális szexuális szokása. Éppen ezért kizárt a csoportokba való bejutás szokásos beavató rítusa: a házasság mint sorsforduló az egyedüli feltétele az idetartozásnak, és természetesen a gazdasági: a juhtartás.¹²

Ennek ellenére mégsem a játék öröme volt a fő érdekeltégi elv, hanem a termőfölddel való bensőséges és szintén titokzatos szövetség.

A mezőgazdaság önmagában és állandóan egy rituálé. Ilyen volt a legősibb idők-től fogva, és máig az maradt még Európa legfejlettebb régióiban is. Coatu ezt a megfigyelését azzal összefüggésben fogalmazza meg, hogy a legősibb képzet szerint létezett egy kölcsönösség a női test – föld-vegetáció között. Ebben a hármásban a nő az

7 Itt jegyzem meg a játék egyetemes funkcióját még a parasztember életében is, és a magasabb gyermekáldás egyik titkát a paraszti társadalom kebelében. Munka végeztével erotikus játékokat játszottak, de annak igazi kiélése, végkifejlete otthon történt. Más feleségével indult, a saját feleséggel fejeződött be, és a termése legtöbbször gyermek volt.

8 ELIADE, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1998. 41.

9 Uo.

10 ELIADE: *i. m.* 42.

11 ELIADE: *i. m.* 50.

12 Emlékeztetek a höngörgőzés vonzó jellegére: olyan gazda is volt, hogy csak két juhott tartott, és csak azért, hogy részt vehessen a ceremónián.

archetipális lény, közte és a föld között találták meg a hasonlóságot, amelyet az élet és a termékenység hordozásának képességében láttak meg. És ez a szemlélet nem változott azután sem, hogy a mezőgazdaságban – az eke megjelenésével – uralkodóvá vált a férfiúi technika.¹³ Szerintem az eke és a férfiúi fallosza kölcsönös szimbólumokká lettek, ha olyan népdalsorokra gondolok, mint „Szánt a babám, csirreg-csörög, sejhaj, a járom, / Szánt a babám a benedeki határon. / Száraz a föld, hármás eke se járja, / Szép vagy babám, Benedeken, sejhaj, nincs párja”, vagy ha a régi csíkszentdomokosi lakodalmi nótára gondolok: „Szántottam, szántottam, / Hat ökröt hajtottam, / Minden térülőben, / Páros csókot kaptam.” A nő – föld – vegetáció kölcsönössége még szorosabbá vált. A nő teste, ahogyan már az ókori görögök látták, a termékenység titkának a hordozója, a föld megtermékenyítésének ösztönzőjévé vált, és fordítva, a növényi termés gazdagsága a női termékenység forrása, mely egy új élet kihordásának a letéteményese/záloga.

A csíkszentdomokosi höngörgőzés rítusaiban én egy archetipális összefonódás maradványát, a nő és föld évente ismétlődő fúzióját látom, amely nem akármikor, hanem, ismétlem, a vegetáció, a gyeperkenésének idején történik, vagy a nyári napforduló hetén, amikor egy olyan silány földdel rendelkező, állattartó falunak, mint Csíkszentdomokos még szüksége van a fűre, tehát növekedését mágikusan próbálja serkenteni.

Az ősi agrárképzet és mágia szerint tehát a női termékenység ösztönzőleg hatott a föld termékenységére. Ezt az energiát kellett alkalmas időben közvetíteni a földnek. Ennek a hiedelemnek és mágiának számtalan példája található Európa-szerte, melyek közül a legelterjedtebb praktika (ma is) a fiatalok természeti környezetben való szeretkezési/közösülési kedve. Reprezentatív példája ennek a csíkszentdomokosi kenderföld¹⁴ adása, illetve annak megmutatása: ezt a területet közvetlenül a lakodalom előtt kapta a leány plusz hozományként, ahova a vőlegényével kettesben mennek el „megnézni”, ami alatt egyértelműen egy közösülés értendő, ott a helyszínen (az időjárás függvényében).¹⁵ Eliade írja, hogy Ukrajnában Szent György-napkor, miután a pap megáldja a termést, fiatal párok höngörgőzni kezdenek a barázdákban. A hellén hagyományok szerint a fiatalok sarjadzó búzában egyesülnek, aminek archeti-

13 Vö. COATU, Nicolae: *Eros. Magie, speranță*. Editura Rosettei Educațional, București, 2004. 61–62.

14 Kis területű föld, amelyet bizonyos esetekben „pinapótlék”-nak is neveznek.

15 Amikor arra mennek, a járókelőkkel ilyen párbeszédnek folynak: „Hova mentek?”, „Kenderföld nézni.” Mire a másik ravaszskásan: „Na, jól néztek meg!” Visszafelé: „Merre jártatok?”, „Kenderföldet nézni.” Mire a másik huncutkodva: „Jól megnéztétek-e?” Frazer hatására gondolva (Vö. 2002. 85., 469), ez a fajta földnézés, amely megnevezésében egy mindenki által elfogadott közösülés fedőneve, az analógiás mágia törvénye szerint varázslat, amellyel ezúttal nem akárki, hanem az új pár befolyásolhatja, sőt „előmozdítja” a természet növekedését.

pusa Déméter ölelkezése, egyesülése Iaszonnal egy bevetett barázdában¹⁶. (Ebből a szerelemből született Plutosz, a gazdagság istene.¹⁷) E néhány példa (sokkal több van) is arra az ősi hiedelemre enged következtetni, hogy az emberpár önmagában energiahordozó és energiaátadó, a vegetáció lelkének, belső energiájának delejezője.

A rítusmozzanatok elemzése újabb kérdést vet fel: termékenységmágia vagy varázslat, amiről beszélek.

Valamennyi eddig említett mítosz és mitikus példa, utalás, úgy tűnik, kimondottan agrárvonatkozású. Csíkszentdomokoson (Kalotaszegen is) az állattartással, a juh-tenyésztéssel kerülnek összefüggésbe: a takarmányt biztosító legelő fűbőségét, fűtermését célozhatja az erotikus hengergőzés, vagyis a mágikus, erotikus, fekvő táncjáték. Viszont a játék szabadsága és szabadossága, a házastársak közti kötődések feloldása, fellazulása a játékidőre igen hasonlít az évente megismétlődő karneváli időre, amikor az emberek büntetlenül megszeghetik a nemi tilalmakat. Ám itt a nemi aktus játékos mimézise a természet ölen a termékenység elindulásának serkentését célozza. És mert archetipális cselekedet, ezért kell évente, alkalmas időben megismételni.

Hoppál Mihály és Szepes Erika említik, hogy Frazer kutatásainak köszönhetően közsímsert, hogy „a termés bőségének elősegítésére bizonyos közösségek kollektív nemi aktust jelenítettek meg”¹⁸, melyben az analógiás mágia nagy szerepet játszott. Ők szövegeket elemeznek, én szokásokat vizsgálok. De a párhuzam szembetűnő. Az obszcén megjegyzések, a nemi szervek megnevezése helyett a rítusban mindezek kézzel tapintása, az aktus megjátszása, és mindenek teteje, az alsónadrág szemléje a változat. (Úgy is mondhatnám, a szó hiányzik, de a dolog, a lényeg, az üzenet jelen van a mítoszok, szimbólumok, rítusok nyelvezetében.) Vagyis a cselekvések ugyanazt az életfilozófiát, világ- és életszemléletet jelenítik meg egy mindig ismételt dramaturgiával. Évek óta rájöttem arra, hogy az átmeneti szokások rítusai eljátszott metaforák, megjelenített gondolati mélységek. (Nem az elvonatkoztató, sejtelmes szavakkal, virágnyelvvel találjuk szembe magunkat, hanem egy mindig ismételt dramaturgiával, mely önmagában és önmaga által értelmezi önmagát. Önmaga működik, mint a szív, és megérteti önmagát, természetesnek fogadtatja el azt, amit más műfaj csak sejtet.)

Ilyennek tekintem a hengergőzést is, mert egy olyan valóságnak lett része, amely, Eliade szavaival, „meghaladta őt”, mert a hengergőzésnek vélt hatalma van, mint egy metaforának, mert újra Eliadéval szólva: „emlékeztet egy mitikus eseményre”.¹⁹

16 Idézi COATU: *i. m.* 63.

17 Vö. SZABÓ György: *Mediterrán mítoszok és mondák*. Kriterion, Bukarest, 1973.

18 *Erős a folklórból Erotikus jelképek a néphagyományban*. Szerk. HOPPÁL Mihály és SZEPES Erika, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987. 9.

19 ELIADE: *i. m.* 16.

Hatalma van, mert egy archaikus vagy primitív lételméletet sugall.²⁰ Ez esetben azt, hogy mitől lehet termékeny a föld? Mitől mozdulhat meg a természet, mitől lendül jobban mozgásba? Ebben az elméletben számomra az a felfedezés tűnik lenyűgözőnek, hogy egy emberi vágy lüktetése, ösztöne katalizátorrá, serkentőerővé válhat. Az, hogy egy tudatos, ám a maga nemében irracionális cselekvés rejtélyes energiák felgyorsítását képzelel elérhetőnek/talán esélyesnek.²¹ „Az ember képes a vegetációt homeopatikusán (ti. utánzó mágiával) befolyásolni. Ennek a mágiának az elve szerint a viszony kölcsönös: a növény ugyanúgy befolyásolhatja az embert, ahogyan az ember képes hatni a növényre.”²²

A mágiának, varázslatnak egy éltető eleme volt az európai néphitben: éspedig az, hogy – idézem újra Frazert – „a nemek egymással való kapcsolata felhasználható a növények fejlődésének meggyorsítására”, de a közép-afrikaiak is szilárdan hittek abban, hogy a nemi közösülés és a föld termékenysége között bensőséges a kapcsolat. Frazer németországi példákat is említ, ahol „aratáskor a gabonát levágó férfiak és nők együtt gurulnak a földeken..., hogy termékkennyé tegyék a földet”.²³

Záró szavam, az összefüggések jegyében:

Mítoszban gondolkodva, mitikusan látva a világot, úgy gondolom, hogy a hengergőzés vagy ehhez hasonló rítus lehetett az ember első és ártatlan beavatkozása a természetbe, a természet rendjébe. Meg azt is gondolom, hogy egy univerzális természet- és világszemlélet népünk eszmeiségében is kialakult a végtelen időben, ami viszont egy tetten érhető térben (pl. Csíkszentdomokoson) metamorfozálódott. A természetet a maga hasznára befolyásoló ember játékos emberré válásának köszönhetően. Ha filmes lennék, egy filmet a hengergőzészről forgatnék, mert benne és általa a lét teljes értelmét látom megfogalmazva.

ROLLING – A POLYSEMANTIC EROTIC GAME

Keywords: *rolling, peasant sexual orgy, carnival debauchery, erotic game, magic act aimed to wake up nature*

The aim of the present paper is to evoke an agrarian spring ritual, having an archetypal, mythical content and message. The ritual is based on an ancient belief present in the animal breeding peoples' culture, according to which humans, similar to gods, have the magic power

20 Több ehhez hasonlóval találkoztam csíkszentdomokosi gyűjtéseim során.

21 Szerintem hasonló rendeltetése és üzenete van a román esővarázsló – paparuda és scaloianul – rítusoknak, melyek úgy vélik, hogy bizonyos felelős szentek mintha elszenderedtek volna, és megfeleltek az emberekkel szembeni feladatukról.

22 FRAZER, James G.: *Az aranyág*. Osiris, Bp., 2002. 37.

23 Uo. 86.

to influence vegetation for the pragmatic benefit of animal feeding. In Sândominic community (Harghita county, Romania) a special custom has been preserved, a tradition practiced annually by the local farmers, who, in the first decade of May take part in a three-day ritual. The first two days are dedicated to sheep shearing, while the third day, when the farmers' wives arrive to bring them food and drinks, ends with a ritual erotic dance. The men invite one by one the women present, and, lying down, they roll down the hill. The keywords above suggest the function and contents of the whole ritual. The archetypal core of this game is the magic faith according to which the female body is the holder of fertility, a force to be transmitted to earth through the mimed sexual contact.

ROSTOGOLIREA – UN JOC EROTIC POLISEMANTIC

Cuvinte-cheie: *rostogolirea, orgie sexuală țărănească, destrăbălare de carnaval, joc erotic, act magic de trezire a naturii*

Lucrarea este o evocare a unui ritual agrar de primăvară, având un conținut și mesaj arhetipal, mitic. Este vorba de o foarte veche credință din cultura popoarelor crescătoare de animale potrivit căreia omul, precum și zeii au puterea magică de a influența vegetația în folosul pragmatic de hrănire a animalelor. În comuna Sândominic (jud. Harghita) s-a păstrat un obicei practicat de gospodari care anual, în prima decadă a lunii mai participă la un ritual de trei zile, din care primele două sunt consacrate tunsului oilor, iar cea de a treia, când sosesc nevestele gospodarilor cu mâncăruri și băuturi, se finalizează cu un dans ritual erotic: bărbații invită rând pe rând femeile prezente și se joacă culcându-se, rostogolindu-se pe un teren cu înclinație. Cuvintele cheie de mai sus sugerează funcția și conținutul întregului ritual. Nucleul arhetipal al acestui joc este credința magică după care corpul feminin este deținătorul fertilității, forță care trebuie transmisă pământului prin intermediul contactului sexual mimat.

Nőtörténeti kutatások

PAPP KINGA*

APOR PÉTERNÉ, „HÁROMSZÉK KIRÁLYNŐJE”***

Kulcsszavak: *Kálnoki Borbála, Apor Péter, kora újkori Erdély, levelezés, nőtörténet, női szerepek*

Tanulmányom középpontjában egy olyan kora újkori erdélyi nemesasszony, Kálnoki Borbála áll, akihez nem a gondos háziasszony, hű feleség, gondoskodó anya, illetve bőkezű patrónus címek fűződnek, mint kortársaihoz általában, hanem makacsságát, összeférhetetlen természetét és erős egyéniségét örökítették meg a korabeli források, melyek közül a legismertebbek történetíró férje, Apor Péter végrendeletei.

A kora újkori erdélyi nemesasszonyokról – ha nem tartoztak a fejedelmi udvarhoz vagy a vezető arisztokrácia körébe – igencsak kevés információ maradt fenn: a családi levéltárakból, halotti beszédekből vagy végrendeletekből, könyvtárakból¹ gyűjthetünk össze információkat róluk, ezenkívül néha egy-egy napló, emlékirat örökítette meg őket. A családi levelezéstörödékek felvillantják a nemesasszonyok mindennapjainak egy-egy szeletét: főleg birtokigazgatással kapcsolatos kérdések, betegségek és gyógymódok, ételreceptek, vásárlás, mindennapi tevékenységeik, politikai és közéleti hírek jelennek meg a levelekben.² A halotti prédikációkból³ és a végrendeletek-

* PAPP Kinga (1983), irodalomtörténész, tudományos kutató, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. E-mail: papp.kinga@eme.ro.

** A tanulmány a Domus szülőföldi ösztöndíj támogatásával készült.

1 MONOK István: *A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században = A zsolnártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*. Szerk. PAPP Júlia. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2014. 79–93.

2 LENGYEL Tünde: *Esettanulmánya a kora újkori női műveltség kérdéséhez*. Századok CLIII(2019) 2 sz., 235–250; *Rákóczi Erzsébet levelei*. Szerk. előszó: BENDA Borbála–VÁRKONYI Gábor. Osiris, Bp., 2001; PAPP Kinga: *„én pedig vagyok igaz társad míg él” Kálnoki Sámuel és Lázár Erzsébet levelezése = Certamen I. Előadások A Magyar Tudomány Napján Az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, WEISZ Attila. EME, Kvár, 2014. 67–80.

3 A halotti beszédekben megjelenő nőképről: MACZÁK Ibolya: *Jóasszony módra – Bibliai nőkép a régi magyarországi temetési beszédekben = A nők és a régi magyarországi vallásosság*.

ből⁴ is többnyire az ideális asszonykép, azaz a kegyes adományozó, ájtatos, istenfélő, családserető asszony és jó feleség képe rajzolódik ki. A leányok nevelésére vonatkozó olyan korabeli tanítások, mint Pázmány Péter írásai is, szintén az ideális asszony nevelésének módját mutatják be, mivel egy jó házasság záloga a jól nevelt feleség.⁵

Mindezen források közül a levelezések nyújtanak a legtöbb információt a női élet mindennapjairól, a levélírókról, azonban a levélszövegeket is több okból fenntartással, óvatosan kell kezelni. Európa-szerte szerényebb a középkori és kora újkori autográf női levelek száma, mint a férfiak által írt leveleké,⁶ Erdélyben pedig még a 17. század végén és a 18. század első felében is kevés autográf női szöveg készült, és ezeknek csak egy töredéke maradt fenn. A fennmaradt női levelekről megállapítható, hogy gyakran udvari tanítók, titkárok, papok vetették papírra, ilyen esetekben, szükségszerűen, nemcsak a feladó és címzett közti kommunikáció történik meg a misszilis által, hanem egy harmadik személy is részt vesz a szöveg, az üzenet (át)alakításában.⁷ A misszilisekkel foglalkozó szakirodalom arra is felhívja a figyelmet, hogy amennyiben ez a levélíró harmadik személy férfi, akkor az általuk papírra vetett levelek a férfi diskurzusok tradíciói szerint megírt, sajátos retorikai keretbe zárt szövegek.⁸

Bár a levelek gazdag forrásanyagot nyújtanak az egyéni és közösségi érzelmek és attitűdök azonosítására és vizsgálatára,⁹ nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem,

Szerk. BAJÁKI Rita–BÁTHORY Orsolya. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Bp., 2015 (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok 10) 199–208; LÁSZLÓ Zsófia: *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*. Doktori disszertáció. Bp., 2011. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/laszlozsolia/diss.pdf> (Utolsó megtekintés: 2019. 11. 17.)

- 4 Női végrendeletekről legújabban lásd: KELÉNYI Borbála, *Késő középkori magyar fő- és köznemesi női végrendeletek (1440–1526)*. Doktori disszertáció. Bp., 2015. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/kelenyiborbala/diss.pdf> (Utolsó megtekintés: 2019. 11. 17.)
- 5 Vö. PÁZMÁNY Péter: *Mint kell a keresztyén leányt nevelni = Pázmány Péter prédikációi*. Vál. TARNÓCZ Márton. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987. 338–361.
- 6 James DAYBELL: *Introduction = Early Modern Womens's Letter Writing, 1450–1700*. Szerk. Uő. Palgrave, New York, 2001. 1–15.
- 7 Graham T. Williams a 16–17. századi angol női levelek kapcsán vetette fel ezt a problémát, Vö. Graham T. WILLIAMS: *Women's Epistolary Utterance: A Study of the Letters of Joan and Maria Thynne, 1575–1611*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia, 2013. 31; James DAYBELL: *Female Literacy and the Social Conventions of Women's Letter Writing in England, 1540–1603 = DAYBELL: i. m. 59–76*.
- 8 Malcolm RICHARDSON: *Women, commerce and writing in late medieval England*, Disputatio 1(1996) 123.
- 9 Az egyik legfrissebb és alapos összefoglalója a kora újkori érzelmetörténetnek: *Early Modern Emotions*. Ed. Susan BROOMHALL. Routledge, London, New York, 2017. Ezenkívül a témában jelentős közlemények: Barbara H. ROSENWEIN: *Worrying about Emotions in History*. The American Historical Review 107(2002) 3. 821–845; Uő: *Emmotional*

hogy levélszövegek, retorikailag felépített textusok, saját episztoláris konvenciókkal, szabályokkal.¹⁰ Maga a levélírás pedig egy olyan társadalmi viselkedési forma, amely saját kommunikációs nyelvvel és retorikával rendelkezik annak érdekében, hogy a személyes kontaktussal járó verbális és nonverbális kommunikációt helyettesítse. Ezért a kora újkori levelek olvasásakor elsősorban azokat a retorikai, textológiai eszközöket érhetjük tetten, amelyekkel a levélírók az érzelmeiket fogalmazták meg, ezenkívül egy-egy heves érzelmi reakció mögött a kiváltó társadalmi elvárásokat is megtalálhatjuk.¹¹

Kálnoki Borbála után nem maradt fenn végrendelet, önéletírás, leginkább férje végrendeleteiből és a kiadott levelezéséből ismerhetjük, emiatt a köztudatban leginkább nehéz természetű, összeférhetetlen személyként maradt fenn. Azonban levelei és más feljegyzései alapján kiegészíthető ez az igencsak egyoldalú kép. A kapott és elküldött levelekben megfigyelhetjük, hogy Kálnoki Borbála miként töltötte be élete fontosabb szerepeit, miként kommunikált és kommunikáltak vele írásban feleségként, anyaként, rokonként vagy akár néhány esetben milyen szerepe volt tágabb közösségében.¹² A források jellegéből adódóan természetesen a szűkebb családban betöltött szerepe rajzolódik ki leginkább, így főleg feleségként és anyaként figyelhetjük meg, de néhány levél árulkodik a rokonsági viszonyairól, a közösségben betöltött szerepéről, illetve ezenkívül fennmaradt több olyan levele is, amelyeket egy-egy birtoka tisztartóinak írt, ezek is szervesen hozzájárulnak a róla kialakított képhez.

Comunities in the Early Middle Ages. Cornell University Press, Ithaca–London, 2006. A 18. századi erdélyi emlékirodalom érzelmtörténeti megközelítéséről lásd: FEHÉR Andrea: *Sensibilitate și identitate în izvoarele narative maghiare din secolul al XVIII-lea.* Editura Mega, Kvár, 2012.

- 10 Vö. Jane COUCHMAN, Ann CRABB: *Form and Persuasion in Women's Letters = Women's Letter across Europe, 1400–1700. Form and Persuasion.* Szerk. Jane COUCHMAN, Ann CRABB. Ashgate, Aldershot, 2005. 3–18.
- 11 Gary SCHNEIDER: *Affecting Correspondences: Body, Behavior, and the Textualization of Emotion in Early Modern English Letters.* *Prose Studies* 23(2000), 3. 31–62; James DAYBELL: *Social Negotiations in Correspondence between Mothers and Daughters in Tudor and Early Stuart England.* *Women's History Review* 24(2015) 4. 502–527; Linda A. POLLOCK: *Anger and the Negotiation of Relationships in Early Modern England.* *Historical Journal* 47(2004), 567–590; Susan BROOMHALL–Jacqueline VAN GENT: *Corresponding Affections: Emotional Exchange among Siblings in the Nassau Family.* *Journal of FamilyHistory* 34(2009) 2. 143–165.
- 12 A kéziratos források lelőhelye: Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya, Apor család levéltára, 317. fond, (a továbbiakban: RNL-Kv, Apor cs.); Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya (Sepsiszentgyörgy) Apor család levéltára, 36. fond (a továbbiakban: RNL-Szgy, Apor cs.).

KÁLNOKI BORBÁLA HÁZASSÁGA

Kálnoki Borbála (1681–1743)¹³ és Apor Péter (1676–1752) házasságát a kancellár-helyettes Kálnoki Sámuel és Apor István kincstáros – aki az árván maradt Apor Pétert nevelte – tervelték ki. A két katolikus előljáró több levélben egyeztetett családi köteleik megerősítéséről, ezzel kívánták kölcsönösen egyengetni gyermekeik sorsát. Levelezésükből tudjuk, hogy az ifjú Apor Péter 1698-ban Bécsben járt leánynézőben,¹⁴ ám hazatérte után úgy tűnt, hogy nem volt kedve a házassághoz, amiért Kálnoki neheztelt is rá. Azonban miután Apor István meggyőzte az ifjú unokaöccse „változó és éretlen elméjét”,¹⁵ 1699 júliusában megültek Bécsben a lakodalmat, melynek fényűzését a takarékos nagybácsi több levelében is bosszúsán emlegette.

A lakodalom után a friss házások visszatértek Erdélybe, de Apor István egyik leveléből az derül ki, hogy a fiatalasszony temperamentuma nem nyerte el tetszését, mivel 1699 novemberében arra kérte levélben Kálnokit, hogy intse meg leányát: „nem árt pedig kegyelmed az iffiuaszont atyai hatalommal meg inteni, hogy csendeseb accomodátiót végyen elé, ugy érezheti hasznát jövendőbenis mind urával edgyütt”.¹⁶ Feltehetőleg a Bécsből hazatérő ifjú asszony tékozló életmódja, esetleg szabadosabb viselkedése vagy túl nagy önbizalma nem tetszett a takarékos kincstartónak és talán unokaöccsének sem.

A szülők nagy tervei sem váltak valóra, ugyanis Apor István 1704-ben, majd 1706-ban Kálnoki Sámuel is meghalt, így nem támogathatták tovább a fiatalokat. Kálnoki utódai, apjuk halála után több évig kérik az udvartól és az erdélyi rendektől, hogy apjuk elmaradt fizetését törlesszék. A Rákóczi-szabadságharc szintén hozzájárult ahhoz, hogy mindkét család státusza csökkent és birtokaik száma is megfogyatkozott. Apor Péter pedig, miután – saját bevallása szerint a kurucok elől – Moldvába szökött, 1706–1707 között Rabutin parancsára börtönbe került, felségárulás vádjával, és elvették birtokai egy részét is. Kiszabadításában feleségének is nagy szerepe volt.

Apor végrendeletei szerint a bizonytalanul induló házasságuk később sem volt felhőtlen. 1726-ban kelt végrendeletében így írt feleségéről:

„Megvallom, nem kevés lelki fájdalommal, mindazáltal igazsággal meg kell írnom, Isten tudja s én tudom többet nem is írok, de mégis mennyi keserves szenvedésem voltak az én feleségemtől Kálnoki Borbárától, úgy hogy huszonhét esztendeig való véle laká-

13 Szülei Kálnoki Sámuel, Erdély bécsi kancellár-helyettese és Lázár Erzsébet.

14 Kálnoki 1695-ben Bécsbe költözött, ahová a következő évben családja is követte.

15 Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya, Korda család levéltára, 377. fond, 50/445. (a továbbiakban: RNL-Kv, Korda cs.)

16 RNL-Kv, Korda cs. 50.

somban, nem hiszem, hogy külön vele huszonhét csendes ételtem lett volna, az többit elhallgatom, mert Isten tudja s mellettem levő jámbor szolgálaim, hogy nagyobbára békességes tűréssel szenvedtem minden dolgát, hanem mikor megkényszerettem, de akkor is rútul nem szidtam, életemben gyengén egyszer csaptam meg s egyszer ütöttem. Most is penig micsoda méltatlanul hagyott el, az mely miatt látván házamnak jövődöbeli kisebbségit, annyit búsultam, hogy az közeli végső órámot, és azután is mind hittam az csendes békességre, a kik benne forgottak jól tudják. de csak resolvalta magát, hogy soha többször vissza nem jó. Én házamtól el nem kergettem, maga ment el, hívattam, nem jött; azalatt is, hogy külön vagyunk, Isten te tudod, mennyi bosszút tett rajtam, és az ő engem boszontása közeli az én halálomat; boszútételivel együtt nem ked(v)keresés volt minden dolga, és mivel maga hagyott el, semmi jószágomban még legkisebb adóst sem vehetne törvény szerént, nékem jószágot nem keresett, sőt ha vettem is, azért haragudott; mindazáltal hogy ez világ megtudja, hogy az bosszúságot békével szenvedem, nevem viseléséig, vagy ha holtig találná viselni, holtáig, hagyom néki az tövisi jószágot és az sárdi szőlőköt, az szentmártonival együtt és a kisszóllósi jobbágyokat”.¹⁷

Majd az 1740-es testamentumban a következő sorokkal jellemzi házasságát és feleségét:

„Azt is megvallom, hogy az én Istenem boldogtalan házassággal látogatott meg, de nem magam akaratomból lett házasságom, hanem az édes apám helyett való jó bátyámot gróf Apor Istvánt nem akartam megszorítani; de ő is szegény nem annyira vétkes, mint gróf Mikes Mihály, az ki – mondani – erővel vette reá az említett szegény bátyámat, hogy úgy házasodjam; ellenkező természetűek lévén a feleségemmel, akár mint kerestem kedvit, semmi haszna nem volt, megszorodott lelkemben miatta sok haszontalan költést kellett tennem, végre (oly igazán írom, mint az mint Jesus Christus színe eleiben akarok menni!) az 1725. esztendőben elhagya, én az okát le nem írom, mert az egész ország jól tudta, de igazságosan írom, magam semmi okot nem adtam reá, hét esztendeig külön lakék, hét esztendő múlva haza jöve ugyan, de úgy élt akkor is velem, mintha

17 *Br. Apor Péter verses művei és levelei* I. Szerk. SZÁDECZKY Lajos. M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Bp., 1903 (Magyar Történelmi Emlékek = Monumenta Hungariae historica. Második osztály: írók 37). 364–365. (a továbbiakban: *Apor Péter verses művei*)

feleségem sem lett volna, midőn ezt írom, tizenöt esztendeje hogy elhagyott elsőbben, de azután soha asszonynyal nem háltam, senki szememre nem vetheti sem éltemben, sem holtam után, hogy azok az tizenöt esztendőök alatt legkissebb botránkoztató életet éltem volna, az míg penig tölem külön lakott, mennyi pénzemet költötte el, mely mind válogatott szép aranyokból állott, az regestrumból, melyet ezen testamentumomba bele tettem, megláthatni, mert ha velem valaha egyet értett volna, és együtt kereskedtünk volna, bizony tehetnék ma testamentomot”.¹⁸

Első testamentumát feltehetőleg saját javai és igaza védelmében készítette, miután felesége elmenekült közös otthonukból, a szövegben nemcsak az asszonyt jellemzi, hanem azokra is válaszol, amelyek az asszony, a rokonok és a közösség részéről érthették a családi béke megbomlása után. Második végrendeletét élete alkonyán, felesége halála előtt három évvel készítette. Ebben enyhébbek az asszonyt ért vádak, az öregség, keserűség hangján összegezte a lassan elmúló közös életüket, melyet nem sikerült az évek során megjobbitaniuk. Hasonló hangnemű végrendeletek még voltak a korban, Kornis Zsigmond kormányzó és felesége közti rossz kapcsolatról tanúskodik Kornis végrendelete is, melyben ridegséggel, közönnyel emlékezik meg feleségéről.¹⁹

Aporéknak a testamentumokban felemlegetett rossz házasságuk ellenére bő gyermekáldásban volt részük. Apor Péter *Synopsis Mutationum*ából, valamint a családi levelezésekből tudjuk, hogy 1700 és 1718 között 12 gyermekük született: Rozália (1701–1708), Zsuzsanna (1701–1728), I. István (1702–1704), Borbála (1704–1705), József (1706–177?), János (1708–1773), Zsófia (1709–1710), Anna (1711–177?), Druzsina (1712–1720), László (1714–1770), II. István (1715–1718), Zsigmond (1718–1719). Közülük 5 érte meg a felnőttkort (Zsuzsanna, János, József, Anna, László), azonban Zsuzsanna lányuk is fiatalon, 28 éves korában elhunyt. Az újszülöttkorban vagy kisgyermekként elhunyt gyermekek sorát végignézve, megállapítható, hogy az Apor család, akárcsak más korabeli családok, gyakran szembesült a halállal, mindez talán erősítette a testvérek közötti és a szülő-gyermek kapcsolatot, de a szülők egymáshoz fűződő viszonyát nem szilárdította meg.

Házasságuk 44 évének több periódusából maradtak fenn levelek. Természetesen az első időszakból, Apor Péter brassói szabadulása után, több levél van: ekkor kiskorú, iskolás gyermekeik voltak, mindketten aktívabb életet éltek, és még a nyilvános háborúskodás sem tört ki közöttük. Ebben a periódusban Apor többször utazott Kolozsvárra vagy Szebenbe országgyűlésre, illetve ő is, és felesége is valamelyik családi

¹⁸ Uo. 378–379.

¹⁹ Vö. Történelmi Tár 1892. 173–185.

jóságra, olyankor leveleket küldtek egymásnak. Bár Apor Péter első végrendeletében úgy festi le házasságukat, hogy nem volt egy nyugodt étele sem felesége mellett, Apor István levelét leszámítva, házasságuk első felében kevés dolog utal arra, hogy ne éltek volna egyetértésben.

Leggyakrabban természetesen a gyermekeikről leveleztek (egészségi állapotuk, iskoláztatásuk és sok más velük kapcsolatos hír van a levelekben), de ezenkívül gyakran megjelennek a bor vásárlására és szállítására, különböző mezőgazdasági munkákra és korcsomáltatásra vonatkozó kérések, gazdasági utasítások, a birtokok ügyei, valamint a rokonokkal folytatott perek. Apor, ahogy más férjek is, leveleiben beszámolt az országgyűlési hírekről, ismerősökkel, rokonokkal kapcsolatos pletykákról. Ezenkívül királybírói döntéseit is megtárgyalta feleségével, az asszony egyik levelében ellezte is, hogy férje nem annak az előmenetelét támogatta, akit ő szeretett volna: „szokása is kegyelmednek, hogy olyanokat viszen eléb eléb dolgában, aki meg sem küszöni. Székely Sigmond úr lesz egyik aki meg érdemelné, azt meg sem tekénti kegyelmed”.²⁰ Mindez azt sejteti, hogy kikérte, meghallgatta véleményét a közügyek kapcsán. Kálnoki Borbálának pedig nemcsak ezekről volt meg a véleménye, férje szebeni költségeiről is rosszállóan írt: „Tudom sokaknak üröl meg az erszénye Szebenben, s még a miből kereshetne is elkél. A sok haszontalan cseléd tartás miatt is”.²¹

A levelek arról vallanak, hogy házasságuk első időszaka többnyire békésen telt, akárcsak mások is, ajándékokat küldözgettek egymásnak, Apor különleges növénymagokkal kedveskedett feleségének (articsóka, spárga, karfiol stb.), ezenkívül kávét, citromot, csigát, osztrigát vásárolt neki, könyvet másoltatott, néha tréfás megjegyzéseket tett, felesége is minden levéllel küldött neki valami házi kedvességet. Ebben az időszakban közös frontot alkottak, leveleiben többször utalt arra, hogy felesége nevét, érdekeit védte különböző fórumokon, mint például az országgyűlésen ellene beadott panaszoktól és rágalmozásoktól: „felőled is olyan hazugságot írtak az guberniumnak penig, hogy úgy tartod magadat, mint ha ős gyükeres királynéja volnál Háromszéknek, és nem én parancsolok Háromszéken, hanem te; ezt penig vagy pater írta, vagy valami calvinista pap, avagy azok nevel valami hazug ember; és nagy nevetéssel nevettek az guberniumban, noha azt is véghez vittem, hogy az guberniumon kívül nem ment az dolog”.²² Az előadásom címét is adó sorok nem az asszony jellemzését sejtetik, hanem sokkal inkább Apor attitűdjét: részben vádolja feleségét, neheztel rá azért, hogy közéleti dolgaiba is közbeavatkozik, részben pedig egyfajta titkolt büszkeséget is rejtenek sorai, melyek felesége tájékozottságára, talpraesettségre vonatkozhatnak.

20 RNL-Kv, Apor cs. 31/43.

21 Uo.

22 *Apor Péter verses művei*. II. 58.

Mindketten állandó kapcsolatot tartottak fenn a a katolikus egyházzal, bőkezűen támogatták. Kálnoki Borbála családtagjaival folytatott levélváltásában azt látjuk, hogy udvari papjuk vagy a helyi páter állandó szereplője életüknek, a levelekben mindig az ő üdvözlését is tolmácsolja, és őt is üdvözlik gyermekei, testvére és veje is. Mégis a helyi papokkal több konfliktusuk volt, nagyon sok erre utaló adat van a levelezésükben, beadványokban és egyéb iratokban.²³ A konfliktusok egyrészt a beszédet adó miatt lehettek, másrészt mert a házastársak azt is befolyásolni szerették volna, hogy melyik településnek ki legyen a papja.

Később azzal gyanúsították Kálnoki Borbálát, hogy a szentléleki páterrel viszonya volt, akit el is kergettek, és a szentléleki templomot bezárták a pestis idején, ezért nem volt, aki eltemesse a halottakat. Ezek után azzal vonta magára az egyház haragját, hogy visszakérte a bezárt templomból azokat a tárgyakat (ünnepi oltárterítő, kelyhek), amelyeket, saját bevallása szerint, csupán használatra adott az egyháznak. Apor beadványából az derül ki, hogy a konfliktus nyomán odáig fajult a dolog, hogy a papok által Jézabelnek titulált, korábban igencsak vallásos felesége nem járt többet templomba, nem áldozott, és vele együtt a lányukat, Annuskát is megbélyegezték. Apor az 1730-as évek végén azzal gyanúsították, hogy akadályozza a papoknak járó szaladbér kifizetését, ezekre vonatkozólag több tanúkihallgatás, beadvány van a családi levéltárban.²⁴

Házasságuk 1725-ben romlott meg, Kálnoki Borbála 1731-ig külön is költözött férjétől, ebben az időszakban egymással nem leveleztek, azonban többen töltöttek be közvetítő szerepet, próbálták békíteni őket. Nem tudni egész pontosan, hogy mi is volt szétválásuk oka, a levelekben több tényező felbukkan: Aporét hűtlenséggel, párnasággal is rágalmazták, de más panaszok is érkeztek rá a szolgálótól. A Kálnoki Borbálának címzett levelekből az derül ki, hogy férje elkergette otthonról, majd közvetítőkön keresztül fogadkozott, hogy ha visszamegy, nem esik bántódása, és a cselédek is feltétel nélkül engedelmeskednek neki. Azonban Apor nem tartotta be ígéreteit, többször meggondolta magát. Különélésük közbeszéd tárgya volt Erdély-szerte, feltehetőleg mindketten többekkel leveleztek. Vitájukról Apor levelei között kevés

23 „Az papnak ne hidj ezután, mert mind nekem, mind neked, mind az leányomnak alkalmasint megfizettenek volna, ha lehetett volna, kivált az vicarius, mert ha lehetne talám az ördögöt is kihozná pokolból ellenünk; én ugyan ő kegyelmektől bizony nem félek, mindazáltal bizony nehezen esik az sok jóért; én is meglátom mit tehetek. Sz. József napjára is alig hiszem, hogy haza mehessek, hanem barátokat kell inkább hivatni, mint világi papokat, kivált az kikhez leginkább bízunk, és az ölkben is lemertem volna tenni az fejemet, azok voltak nagyobb ellenségink, úgy mint pater Lukács uram Lemhinyből s az gelenczei, az ugyan fő volt, s bizony páter Cseh uram sem volt vétek nélkül, az Isten áldja meg páter Bírót az nyujtódit, az igyenesen viselte magát; pater Kovács uram hasonlóképpen, az többi penig alig tudtak valamit benne.” *Apor Péter verses művei*. II. 125

24 RNL-Kv, Apor cs. 11.

szöveg maradt fenn, azonban Kálnoki Borbála több ilyen levelet megőrzött. 1726-ban Henter Dávid írt az asszonynak arról, hogy Háromszéken jártában, majd Kolozsváron is hallotta, hogy Aporék „nem egyesek”, leveléből kiderül, hogy miután a szóbeszédnek alapján a házastársak közti vita részleteit is megtudta, bánja, hogy ottjártakor „jól készült lúggal meg nem mostam volna a fejit bátyámnak, akár mint szízegett volna, haragjával sem gondoltam volna, mint oknélkült valóval; szégyen, hogy vénségire maga temeti el magát, de ha magának koporsót farag, bárcsak másokat ne kényszerítene halálig: így bizony a borbély sem bánt velle, mint én, ha így tudtam volna, mikor most nem régen Torján járék. Én bizonyosan elhiszem, annál nehezebb Nagyságodnak a szenvedés, a mennyivel méltatlanabb; de ennek orvoslása (ítéletem szerint) nem egyéb, hanem a megedgyezés, mert ezt a Nagyságotok külön és távolléte, mindegyik között gerjeszti s mind a külsők között neveli s oregbíti. Mi formában legyen pedig meg, Nagyságod maga is feltalálja módját. Tudom ugyan, hogy erre Nagyságod mint megbántódott fél nehezen lépik, azért is, hogy edgyikünk nem mindenkor szokott igiretinek állani; de különben nehezen szűnik meg sokaknak vizsgálódó haszontalan elméje s itílete”.²⁵ Ő is, mint sokan mások, a megedgyezést tartja a legjobb megoldásnak, bár tudja, hogy az asszony mint megbántódott fél nehezen fog kezdeményezni.

A Kálnoki Borbálának címzett levelek arról árulkodnak, hogy sokat panaszkodhatott másoknak keserves állapotára, férjére, tanácsokat kért (pl. prókátorfogadás kapcsán), vagy közbenjárást. Többen ellátták jó tanácsokkal, bölcsességekkel, pl. „Tűz által próbáltatik és frissül az arany”, azonban az is beszédes, hogy többen elutasították azt, hogy közbeavatkozzanak. Gidófalvi István prókátor 1727-es leveléből kiderül, hogy az asszony elpanaszolta neki helyzetét, és felkérte, hogy képviselje őt, de a prókátor elutasította kérését, arra hivatkozva, hogy a család régi hű embereként nem kíván ilyen helyzetben egyiknek sem szolgálni vagy ártani.²⁶ Petki István felesége, Zichy Sára vigasztaló levelében mentegeti férjét, aki köszvénye miatt késlekedik a közbenjárásban. Legtöbb megszólaló a család jó híre és a gyermekek miatt aggódott, pl. Lázár Ferenc 1729. szeptemberi levelében: „bár az az keserves különözés ne let volna kietek között, talán Galaczban bomlott volna meg, és ha tovább tart bizony félő hogy a többiis úgy jár és így az szegény hűgomék öcséim sirattyák meg az mű vétkeinket”.²⁷

A családtagok is részesei lettek a vitának, Zsuzsanna lányuk 1727. április 10-i, anyjának címzett levelében ezt olvashatjuk: „Bizony meg valam édes Nagyságos Aszonyom bizony nagy lelkem fájdalmával értem Nagyságod ujab ujab szenvedését hiszen elég volna az edig valo háborúsága Nagyságodnak. Az mi ileti az otvalo tancot

²⁵ *Apor Péter verses művei*. II. 186.

²⁶ RNL-KvApor cs. 37/119.

²⁷ RNL-KvApor cs. 37/53, 50.

az bizony edes Nagyságos Aszonyom nem derek dolog, hejaban iratot punktumban, mert az kételenség vite rája Nagyságodot bizony Torján is meg eset volna ha csak embersegeket nem neztek volna azon böcsületes ifu legyenek, maskent is bizony abol semi derek dolog nem leszen, hiszem egyik en adom meg az arat az tancnak, s igen is akarnam ha rejam irnanak azert az tancert en is bizony meg felelnek, mind azon altal meg Isten eő Szent felsége meg vigasztalja Nagyságodot minden szenvedésiből az melyet is tiszta lelkemből kevanok mert ha kepes volna hogy Nagyságod közöt igaz egyesseget tehhetnek bizony az véretem is kész volnék ki önteni”.²⁸

Nemcsak Zsuzsanna lányuk, hanem Haller János is közvetített, és a békülést próbálta elősegíteni, egyik 1728-as levelében csalódottan írt Apornak, és felesége betegségéért is felelősnek tartja őket: „Az feleségem írhatom az Úrnak, hogy bizony csak nyomorú egy állapotban vagyon, majd ki szárad a világból, mely nyavalyáját rész szerént inkább hiszem köszönheti az Úréknak, s semmi némű orvoslásra (ami keserveesebb) reá nem vehetjük, a mi pedig az asszonnyal való dolgot illeti, én bizony belé nem ártom többször magamot, mert látom a világnak állhatatlanságát, és úgy tapasztalom, hogy talán velem is csufolkodni akarna az Úr, mivel az ősszel az Úr tetczése szerént elé hoztam az Asszonynak, s hát írásban producállja az asszony, hogy Károlyváratt mondani többet igirt az Úr hogy sem itt én előttem s tekinteteméért igirt az Úr. Azért lássa az úr akár mit csinálljon, s mire mehet az átkozott veszett lelkű utrumival, melyek félő Istennek ostorát ne szállitcsák az egész Apor házra. Kivántam volna soha ezeket nem érni s ismerni, tribulatiokot tribulationora viselvén”.²⁹ 1728-ban elhunyt Zsuzsanna, de ez sem hozta közelebb őket egymáshoz, a temetés kapcsán is gyermekeiken keresztül üzengettek egymásnak.

A család tagjai mellett a helyi páterek is közvetítettek a felek között, azonban a vita magasabb szintekre is eljutott, miután a helyi papok nyomására sem jutottak egyességre.³⁰ Így Kornis Zsigmond gubernátor, Antalfi János püspök, majd később Zorger Gergely püspök elé is, akik szintén a békülést javasolták, majd amikor ez sem vezetett sikerre, a bűnös fél megbüntetésével fenyegették őket. Általános eljárásnak számított, hogy amennyiben a házastársak nem tudnak vitáikon felülkerekedni, esetleg kenyértörésre, különköltözésre kerül sor, először a család, ismerősök, papok segítségét kérték.³¹ Mindenki igyekezett a tőle telhetőt megtenni a felek kibékítése érde-

28 RNL-Kv Apor cs. 56/149.

29 RNL-Kv Apor cs. 37

30 1726. febr. 11-én Lukács András káplán írt Apornénak, kérve, hogy minél hamarabb végbemenjen a békesség köztük, kiemelve, hogy férje hajlandó Szentléleken vagy Csíkbán találkozni vele, csak nevezzen meg tanúkat, hogy kik legyenek jelen: „Minél tovább halad annál inkább elidegenedik Ngtok egymástól, és annál több károk s gyalázatok fogják követni Ngtok méltóságos házát”. RNL-KvApor cs. 56/2

31 Hasonlóan jártak el Rákóczi Erzsébet és Erdődy György esetében. Lásd *Rákóczi Erzsébet levelei*, 10–25; vö. még: Joanne BAILEY: *Unquiet Lives. Marriage and Marriage Breakdown*

kében, hiszen a személyes, társadalmi és gazdasági jólét egyik tényezőjének számított a stabil házasság, a le nem zárt konfliktusok helyett inkább a látszólagos családi harmóniát preferálták,³² majd, ha ez nem vezetett eredményre, akkor hivatalos személyek bevonására került sor.³³ Azonban a katolikus családokban, így Aporék esetében is válásról szó sem lehetett, legfeljebb egy nagyon hosszú, évekig elhúzódó sikertelen békítési eljárás után az ágytól és asztaltól való elválasztást engedélyezték.³⁴

Fennmaradt egy nagyon töredékes, megrongálódott megállapodás, amelyet Antalfi János püspök előtt kötöttek. A töredék a köztük levő viszály részleteiről tanúskodik: „egymás ellen való hirtelen indulatokat temperálják, egymás ellen való gyanóságokat le tegyék, azokra okot ne adjanak, se pedig leg küsebb mocskos szóval egymást ne disfamalgják. Legyen az úr jó gazda, az asszony jó gazda asszony és a jószágnak keresetét egyenlő akarattal költsék, ne is lakják ottan az enyim és kéd hanem legyen egy erszények egy asztalok egy ágyok és mikor lehet s illik együtt járjanak”.³⁵ A megállapodás még nem vezetett megbékélésre, végül 1731-ben békültek ki hivatalosan,³⁶ de ezután is többnyire külön háztartást vezettek, Kálnoki Borbála leginkább Szentléleken tartózkodott, Apor Péter pedig Torján.

A megállapodástöredék is tükrözi sérelmeiket, házasságuk problémáit: egymás elleni indulatok, bizalmatlanság, egymás jó hírének a kisebbitése, az együttműködés hiánya a háztartás, a birtokok kezelésében, elhidegülés stb. Több más nyoma is van annak, hogy mi okból nehezteltek egymásra az évek során. Apor költekezése, pazarlása miatt is haragszik az asszonyra, végrendeleteiben is azt róttta fel, hogy a közös vagyont nem gyarapította. Felesége többek között takarékosására neheztelt: „gyermekeim születésektől fogva a magamét költöttem ruháztam, belső értékecskéimet nekik attam látván az jó apjok nem ruházza őket rendek szerént”.³⁷ Ez későbbi években sem változott, Kálnoki Borbála 1730-as fiának küldött levelében is arra panaszkodott, hogy Anna lányát nincs amiből ruháztassa: „Annuskát eddig kiteleltetem két télen az magam mentémben, már kiszakada az nyakamból, most már az házból sem mehetünk ki, ha én csak templomban megyek is, ő elmarad; ha ő elmegyen, nekem el kell maradnom, még sem csináltat az apja mentét néki; én ha volna miből,

in England 1660–1800. Cambridge, Cambridge University Press, 2003. 30.

32 BAILEY, *i. m.* 31–32.

33 Uo. 35–60; GÉRA Eleonóra: *Házasság Budán.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2019 (Magyar Történelmi Emlékek Értekezések), 138.

34 GÉRA, *i. m.* 146.

35 RNL-Kv Apor cs., 38.

36 Csáky Kata és férje, Bethlen Miklós többször kötöttek megállapodást egy-egy köztük lévő vita kapcsán Bajtay József Antal erdélyi püspök előtt. Vö. *„Minden örömöm elegyes volt bánattal” Csáky Kata levelezése.* S. a. r. Papp Klára. Erdély-Történeti Alapítvány, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2006. 25–27.

37 RNL-Kv Apor cs., 58.

csak az gyalázatjéért is csináltatnék, minden ember kaczagja; de minthogy semmiét nem bírom, az mi kölcséget végben viszek is, az isten tudgya mint telik ki, én bizony nem csináltatok, lássa akármit csináljon”.³⁸

Szintén ezzel kapcsolhatók össze a különböző saját kezű feljegyzések, összeírások, például 1725-ben a Tövisről elvitt aranytárgyakat írta össze az asszony, ezek értékét is feljegyzi, majd a végén a következő kiegészítés olvasható: „Ebből küldöttem vissza, az Apjoknak, 622 (...) Isten s Ember itilheti mi maradot nekem gyermekestől együtt ennyi esztendőtlől fogva, megis menyit beszél mindenütt”.³⁹

Apor végrendeletei és Kálnoki Borbála levelei, illetve feljegyzései is azt igazolják, hogy mindketten az áldozat szerepét vették magukra, mindenért a másik felet hibáztatták, és ezt feltehetőleg el is túlozták. A megalázott, férje által otthonról elkergetett, védtelen nőnek tanácsra, segítségre volt szüksége, megpróbált minél több befolyásos személyt a saját oldalára állítani, mivel legközelebbi rokonai (apja, testvére) nem éltek, nem sok támaszra számíthatott sem anyagilag, sem jogilag. A patriarchális erdélyi társadalomban jó kapcsolatokkal és magas tisztséggel rendelkező Apor leginkább saját nevét, tisztességét védte a felesége és mások vádjai ellen, vitájuk az ő életkörülményeit annyira nem veszélyeztette, birtokai és prókátorok is a rendelkezésére álltak.

A békülés utáni periódusból is maradtak fenn levelek, de gyakran gyermekeik közvetítettek közöttük. Az 1730-as, 1740-es években Apor távollétében többször váltottak levelet, ezekben a levelekben megfigyelhető a jóval távolságtartóbb hangneme, általában gyermekeikről vagy a birtokok körüli tevékenységeikről, esetleg politikai vagy egyéb hírekről értesítették röviden egymást. Levelezésük során az *Édes Uram*, *Édes Feleségem* megszólítást használták. Kálnoki Borbála *Igaz hőtös társaként* búcsúzott férjétől, Apor Péter pedig *Igaz férjed* aláírással.

A házasságukról szóló töredékes adatok azt illusztrálják, hogy miként vezetett családi béke megbomlásához a házastársak közti lojalitás hiánya. Mindennek pedig nemcsak rájuk nézve voltak negatív következményei, hanem utódaik számára is: ugyanis amennyiben nincs együttműködés a felek között, nincs meg a házastársi szeretet, a jól meghatározott nem szerepeket nem tartják be, nemcsak a családban uralkodó hangulat romlik meg, hanem a család előrehaladása, a közös vagyon bővítése is akadályokba ütközik, ami a család, az utódok fennmaradásának a záloga.⁴⁰

Házasságukban Apor főként az engedelmisséget, az alázatot hiányolhatta, felesége a szolidaritás hiányát, az elismerést, a bőkezűséget a gyakran szigorú és takarékos férjétől. A közöttük uralkodó rossz hangulat, sérelmek miatt Kálnoki Borbála nem az

38 *Apor Péter verses művei*. II. 204.

39 RNL-Kv Apor cs. 58. 13

40 S. SÁRDI Margit: *Leánykérés, házasság, szerelem = Amor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Universitas, Bp., 2002. 62; GÉRA, i. m. 58–59.

az elégedett, példás háziasszony, szeretett feleség volt, akinek férje szerette volna látni (és akinek tűnik testvére, Ágnes leveleiben), hanem egy folyton elégedetlen, rosszkedvű, kötekedő asszony, Apor pedig az életét megkeserítő, zsugori, feleségét a szolgák és a közösség előtt is megszégyenítő férj.

KÁLNOKI BORBÁLA MINT ANYA

Kálnoki Borbálát anyaként nemcsak férjével, hanem gyermekeivel és más családtagjaival folytatott levelezésében is megfigyelhetjük. Bár a levelezés elég foghíjas, mégis a gyermekek valamennyi életszakaszáról találunk bennük adatokat, a csecsemőkor, kisgyermekkor, iskolás- vagy serdülőkor, fiatal felnőttkor egyaránt megjelenik bennük. Ezekben a levelekben az is érzékelhető, hogy miként alakult át a szülő-gyermek viszony az évek során, illetve miként változtak a családban az erőviszonyok, alakult át a családtagok közti egyensúly a gyermekek felnőtté válásával.⁴¹ A levelek is azt bizonyítják, hogy a szülői lét egy olyan szerep, amely a gyermekek megszületésétől kezdve végigkíséri Aporék életútját, azonban folyamatosan alakul és átalakul, ezeket a változásokat, alakulásokat pedig a gyermekek neme, kora és jelleme mellett a társadalmi konvenciók is előidézik.

A várandóságról vagy a gyermekek legkorábbi éveiről kevés adat van a családi levelezésben, ezek az időszakok főként rövid tudósítások formájában jelentek meg. Kálnoki Borbála a várandósággal járó tüneteiről, akárcsak bármelyik családtagja egészségügyi problémájáról, testvérenek, Ágnesnek számolt be, aki apjuk halála után 1710-ben Havasalföldre került Bartolomeo Ferrati – Constantin Brâncoveanu vajda udvari orvosa – feleségeként. Az orvos sógor gyakran ellátta a családot tanácsokkal és gyógyszerreceptekkel is.⁴² A kisgyermekéről, nemüktől függetlenül, anyjuk gondoskodott, azonban egy 1717-es autográf leveléből, melyet egyik tisztartójának küldött, kiderül, hogy dajka is volt a család alkalmazásában. Ebben a levelében arra kérte címzettjét, hogy keressen a gyermekeinek egy jó dajkát: „én pedig bizony meguntam az sok gyermekel daikát, ugy hogy csak az Isten tugja, hanem ha most iot nem kap az ember eben az szük időben soha nem, kegyelmed keresen ugjan iot io teiüt, az kinek csak esztendős fia volna s maga szóptatta, s ha ugian jot tanál kegyelmed, mentől hamaréb tudosicson mi formában iön el, had hozathatnam ki ha Isten engedí”.⁴³ A kora újkori nemesi családokban jól bevált szokás volt, hogy szoptatós dajkát fogad-

41 A szülő-gyermek viszonyról az Apor családban egy megjelenés előtt álló tanulmányomban írtam (*Szülő-gyermek kapcsolat az Apor családban*), ezért itt nem térek ki részletesen arra, hogy a gyermekek egyes életszakaszaiban hogyan alakul kapcsolatuk.

42 A testvérek levelezéséből sajnos csak Ágnes Borbálának küldött levelei maradtak fenn.

43 RNL-Szgy, Apor cs. 1783, 15.

tak a gyermekek mellé,⁴⁴ ezzel is magyarázható a sűrűn egymást követő gyermekáldás. Az ideális dajka kiválasztása szinte minden családban probléma volt: olyan jó erkölcsű, tisztességes asszonyokat kerestek hasonló korú és nemű gyermekekkel, akik hajlandónak bizonyultak egy időre a családhoz költözni.⁴⁵

Kisgyermekként Anna és László tűntek fel leggyakrabban Kálnoki Borbála leveleiben; férjének, nagyobbik lányának, Zsuzsannának és testvéreinek, Ágnesnek írt róluk. A gyermekek egészsége állandó levéltéma volt közöttük, ami a családban és a korban egyébként is magas gyermekhalandóságot, járványokat tekintve nem meglepő, a szülők, ahogy csak tudták védték, óvták őket a betegségektől. Bár a kisgyermek anyjuk felelőssége alá tartoztak, a levelekből kiderül, hogy időnként Apor Péter is otthon maradt velük, ahogy ez más nemesi családoknál is előfordult.⁴⁶ Ilyenkor élénk levelezést folytatott feleségével a gondjaira bízott gyermekek egészségéről és mindennapjaikról, és rendszeresen beszámolt neki arról, hogy a gyermekek mennyire hiányolják anyjukat.

Serdülőkorban már másként alakult a szülők kapcsolata az Apor fiúkkal, mint a lányokkal. A fiúk, iskolába kerülve, aktív levelezést folytatnak szüleikkel, főleg anyjukkal. Ez az az időszak, amikor erős érzelmi (főleg az anyjuktól) és anyagi támogatásra van szükségük. József és János az otthoni tanulást 1716-tól a székelyudvarhelyi katolikus gimnáziumban folytatta, Udvarhelyről 1719-ben Kolozsvárra kerültek, ahol 1724-ig tanultak, 1724-ben pedig Nagyszombatba utaztak, ahol József 2, János pedig 3 évet tanult. Mindkét szülő gondoskodik arról, hogy mindenük meglegyen. Udvarhelyre érkezésük után mindketten himlősek lettek, anyjuk apró gyermekeit otthon hagyva utazott el hozzájuk, és felháborodva számolt be levelében férjének a konviktusban uralkodó zord körülményekről.⁴⁷ Több levél maradt fenn ebből az időszakból, melyeket az aggódó szülők egymásnak írtak beteg gyermekeikről, valamint a fiúkkal tartó inas a szülőknek. Tanulmányaik alatt a két ifjú is gyakran írt közös levelet. Apjukat rövid, latin nyelvű misszilisekkel köszöntötték, melyekben általában csak az egészségi állapotuk felől írtak, vagy különböző hírekről, újdonságokról tudósították, mintegy bizonyítva, hogy latintudásuk is gyarapszik. Anyjukhoz címzett leveleikben már gyakran találkozunk különböző kérésekkel, melyek gyógyszerekre, vadászkuttyák felküldésére, ruhavásárlásra, pénzküldésre vonatkoztak. Anyjuk is rendszeresen beszámolt nekik az otthoni dolgokról, testvéreik üdvözlését tolmácsolta,

44 DEÁKY Zita, KRÁSZ Lilla: *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon*. Századvég, Bp., 2005. 33; FEHÉR Andrea: *The Lord My God Has Given My Wife a Child*. *Transylvanian Review* XXI (2012) suppl. 2. 222.

45 PÉTER Katalin: *A gyermek első tíz esztendeje = Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerk. Uő. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1996. 36–37.

46 PÉTER, *i. m.* 32.

47 Vö. *Apor Péter verses művei*. II. 68.

mindezzel a családi kötelekeket is erősítette, próbálta megakadályozni az otthonról távol kerülő gyermekek elidegenedését. Az anyai gondoskodásról az a lista is árulkodik, amely a Kolozsvárra utazó fiúknak csomagolt dolgokat tartalmazza (ruházat, edények, fűszerek, gyógyszerek, ágynemű, élvezeti és piperecikkek található rajta).

A tanulmányútról hazaérő fiaival ritkábban levelezett, mindez magyarázható az-
zal is, hogy gyakrabban találkoztak, azonban a levelekben is megfigyelhető, hogy hangnemek távolságtartóbb, formálisabb lett, beszédmódja pedig alázatosabb. Ő kért többször szívességet fiatal felnőtt fiaitól, akik peres ügyekben képviselték, üzeneteket közvetítettek, tartották a kapcsolatot a prókátorokkal, tanácsokkal látták el öregedő anyjukat, azaz fokozatosan megváltoztak a korábbi hatalmi viszonyok.

A lányok gyermekkorából nem sok adat van, de feltételezhető, hogy anyjuk megpróbálta őket felkészíteni a felnőtt életre, a házasságra. Zsuzsanna házasságkötése után, felnőtté válásával következik levélváltásuk aktív időszaka. Leginkább a kötelességtudó, engedelmes leány és a szerető, támogató anya szerepében találjuk őket. Feleségével együtt Haller János is a családi levelezés része lett, Aporék őt is beavatták családi, gazdasági ügyeikbe, karrierjét egyengették, gyakran ő írt a szülőknek felesége helyett. Apor Péter szebeni tartózkodása alatt végig büszkeséggel írt feleségének leányáról. Anya és lánya közötti jó kapcsolatról árulkodnak Zsuzsanna fennmaradt levelei is. Kálnoki Borbála anyaként figyelemmel kísérte a családból kiszakadt lánya életét, tanácsokkal látta el, ajándékokkal kedveskedtek egymásnak, vásárlásokkal biztatta meg maga, húga, valamint a havasalföldi vajdáné számára is. Zsuzsanna gyakran panaszkodott anyja távollétére, ezenkívül a háztartás, vendégfogadás, főzés, vásárlás állandó levéltéma közöttük. Bár nem maradt fenn erről anya-lánya közti levél, de mindenki nagyon várta, hogy a fiatalok házasságából gyermek szülessen. Hallernek a családi neve és vagyona fenntartása miatt is fontos volt az utód, Apor Zsuzsanna pedig a Haller családban és a társadalomban is anyává válásával erősíthette meg a helyét. Aporné és testvére között többször téma a gyermekáldás reménye, megírta nekik lánya állapotát, tüneteit, Kálnoki Ágnes pedig abban reménykedett, hogy unokahúgával egyszerre „várakozhat”. Ezenkívül Simó Pál, aki lánya udvari papja volt, többször tudósítja Apornét az ifjú házások felől, szép életükről, egyszer utalásokat is tett egy esetleges terhességre, amelyről az ifjú asszony megtiltotta, hogy beszéljen. A vejével folytatott levelekben is megjelenik a gyermekáldás reménye,⁴⁸ azonban Haller Jánosnak ez a házassága is gyermektelen volt. Amikor Zsuzsanna állapota gyengülni kezdett, anyja többször meglátogatta, ápolta, és Ágnes húga is többször volt náluk,

48 „én magam is akarnám már egyszer ha az Isten a leányomnak a Csáki Sigmondné asszonyom nyavalyáiban részt adna, de talán amivel elhaladott el nem múlt, egy vén asszont most szememmel láttam Kőrispatakon tizenkét esztendeje, hogy gyermeke nem volt, akik annak előtte lettenek a pestisben mind meg holtanak, s most terhes”. RNL-Kv, Kornis család levéltára, 378. fond, 421.

Haller ebben az időszakban több levelében beszámolt anyósának felesége tüneteiről, viselkedéséről. Levelezésük Zsuzsanna halála után is folytatódott néhány évig, kapcsolatuk fokozatosan gyengült, de Haller új házasságáról is értesítette egykori anyósát. Bár a korban természetes volt, hogy az özvegyek a gyászév letelte után új házastársat kerestek, Haller János leveléből az derül ki, hogy Kálnoki Borbála neheztelt rá, talán nem is újránősülése miatt, hanem azért, mert nem értesítette őt időben, és mert új felesége nem volt katolikus: „az ország tellyes vala (...) az Asszony ream valo nehezségével, s engemet kisebbittő, s csak nem átokra fakado szavaival”.⁴⁹

Aporék másik lánya, Anna, csak anyja halála után ment férjhez, addig vele lakott. Utazásai alkalmából (többször járt testvérénél, Zsuzsannánál; alkalmanként anyja parancsára elutazott valamelyik birtokukra, vagy vásárolni Brassóba, ugyanoda orvoshoz is járt) leveleket küldött anyjának, melyekben részletesen beszámolt a feladatai teljesítéséről. Alázatos hangnemű levelei nagy anyai szigorrról árulkodnak, azt sugallják, hogy haragjától nagyon félt. Ez a család és a kor öröklési szokásával is összefügg, ugyanis tudjuk, és a családi végrendeletekben is azt látjuk, hogy a lányok csak a női ágon öröklődő vagyomból kaphattak.⁵⁰

A családi levelek többsége engedelmes gyermekekről és többnyire kiegyensúlyozott szülő-gyermek kapcsolatról árulkodik, de az is kiderül, hogy Aporné gyakran haragudott meg egyik-másik gyermekére, ilyenkor a többiek közvetítettek, leveleikkel békíteni próbálták anyjukat. Felrótta nekik, ha nem látogatták őt, azonban az is előfordult, hogy nem fogadta őket. (Zsuzsanna leveleiből kiderül, hogy egyik látogatásáról visszafordult, mert anyja nem fogadta őt.) Mégis, szerető anyaként a tanácsadás, a gondoskodás volt a legfontosabb feladata, kötelessége és levelei is ezt a szerepet igazolják.

Talán a szülők összeférhetlenségére, nehéz természetére vezethető vissza gyermekeik sorsa is. Zsuzsanna szerencsésen induló házassága a fényes politikai karrier elé néző Haller Jánossal sajnos korai halálával végződött, ami beteges természete mellett, a gyermekáldásért folytatott sikertelen harcnak és férje levele szerint a szülők háborúskodásának is köszönhető. Annát hosszú ideig nem adták férjhez, volt olyan kérője, akit a szülők utasítottak el, majd Apor 1741-es végrendeletéből az derül ki, hogy József bátyja is „gaz természetű gaz személynek kedviért ártatlan testvér hugát már tizenkét esztendeje hogy üldözi, mindenütt gyalázza, szerencséit elrontotta”.⁵¹ Végül, bár családja ellenezte, Simonyi Györggyel kötött házasságot, azonban férje elhagyta, ezért több éven át kereste igazát, de különélésük válással végződött. Na-

49 RNL-Kv. Apor cs. 55.

50 A lányok csak a női ágon öröklődő birtokokból kaphattak, apai részről csak pénzbeli vagy egyéb materiális javakat. Vö. Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. II. Ref. Főtanoda, Kvár, 1861. 415.

51 *Apor Péter verses művei*. II. 381.

gyobbik fiuk, József törvénytelen viszonyt folytatott Benkő Annával, ezzel nemcsak szülei, hanem az egyház és az előjárók haragját is kihívta maga ellen. Mindezekről Apor Péter levelezése, végrendeletei, illetve munkái közül a *Lusus Mundi* vagy a *Synopsis mutationum* is árulkodik. János, Apor kedvenc fia, Mihálc Zsuzsannát vette feleségül, míg legkisebb gyermekük, László Székely Juliannát, bár levelezéséből úgy tűnik, hogy az ő házasságát is ellenezte apja.

KÁLNOKI BORBÁLA ROKONAIVAL ÉS A KÖZÖSSÉGBEN

Kálnoki Borbálát Ágnes húga, Ferrati Bertalanné leveleiből jó háziasszonyként ismerjük meg, akinek receptjei messze földön híresek, cipóit a havasalföldi vajdáné is fogyasztja, és akinek a konyhájában a vajdáné inasa tanult. Ágnes húga nagy szeretettel írt neki, többször dicsérte okosságát, anyaként tisztelte és szerette nővérét, és mint bevallotta, vele kárpótolta saját anyjuk nagy szigorát. A levelekből kiderül, hogy a testvérek jó kapcsolatban álltak, állandóan ajándékokat küldtek, vásároltak és vásároltattak egymásnak: míg sógora orvosi tanácsokkal látta el őt, Kálnoki Borbála kalendáriummal, könyvekkel kedveskedett neki.

Ádám bátyjával főleg gazdasági ügyekről levelezett, majd annak 1719-es halála után a két testvér, Borbála és Ágnes Ádám feleségével, majd családjával folytattak pert a családi birtokok miatt. Mint kiderült, bizonyos birtokrészekon Aporné nem osztozott meg a Kálnokiakkal. Miklósváron pedig a családi birtokból egy részt a magáénak tudott azért, mert Ádám bécsi adósságait kifizette, megmentve őt attól, hogy elfogják. Mivel testvére nem térítette meg ezeket az adósságokat, a közös birtokból kiragadott egy részt ennek fejében.

A bátyja halála után a családi levéltár is hozzá került, mivel annak gyermekei kiskorúak voltak, ezenkívül anyján keresztül a Lázár család levéltárából is kerültek hozzá iratok. Később hosszasan leveleznek erről a Kálnokiakkal, és a Lázárok is kérték vissza a birtokokra vonatkozó iratokat, de a levelekből úgy tűnik, hogy a családi iratok értékével ő is tisztában volt, nehezen akarta visszaadni rokonainak, bár azok a legnagyobb fiút vagy annak gyermekeit illették. Levelezéséből kiderül, hogy többször kért meg írnokokat, hogy a családi levéltárból vagy a káptalanból keressenek ki olyan iratokat, amelyek egy-egy peres ügyre vonatkoznak.

A közösségben betöltött és gazdaasszonyi szerepéről papok, tisztartói, szolgálói, a vajdáné és más ismerősei által írt levelek tanúskodnak. Többen írtak neki orvosi tanácsokat, gyógyító recepteket kérve, de ételreceptek miatt is megkeresték, és más kérésekkel is fordultak hozzá: árpakása, búza küldése. Ő maga fürdőkről, orvosságokról kért másoktól tanácsokat, Köleséri Sámuellel gyakran konzultált saját és családtagjai egészségéről, aki ellátta őt orvosságreceptekkel, Zorger Gergely katolikus püspökkel is levelezett.

Tisztartóinak címzett leveleiben igen szigorú gazdaasszonyként jelenik meg, levelei az élőbeszédhez hasonlítanak, gyakran korholta szolgálait, ha mulasztásukat felfedezte, minden jövedelmet számontartott, nem tűrte a pazarlást. Mindez annak is köszönhető, hogy már házasságuk elején is külön igazgatta saját birtokait, jövedelméből próbálta pótolni azt, amit takarékos férje nem támogatott. Idős korára gyakran szorult kölcsönre, ezért tisztartóinak küldött írásaiból látszik, hogy igyekezett mindent, amivel pénzt tudott keresni, saját házába szállíttatni.

Kálnoki Borbála leveleiből egy olyan nőt ismerhetünk meg, aki határozottan kiállt saját érdekei mellett, bátran hangot adott véleményének, nemcsak családjában, hanem még a papokkal szemben is. Birtokaiért az évek során több pert folytatott rokonaival, melyekben férje, majd gyermekei is ellátták tanácsokkal. Haragját nemcsak szolgálói, tisztartói és gyermekei félték, hanem Erdély-szerte híre volt. Az egykori kancellárhelyettes lányaként ragaszkodott ahhoz, hogy saját örökölt birtokait maga igazgassa, külön kezelje a tulajdonát, leveleiben gyakoriak azok a részek, melyekben ígéri férjének, hogy valaminek megadja az árát. Gyakran vásároltatott ruhának való színes anyagokat, gombokat, aranyozott zsinórokat, csipkéket, ezenkívül ékszereket csináltatott. Mindez, akárcsak határozott természete, hirtelen haragja, meg nem alkuvó jelleme gyakran lehetett konfliktus forrása a *náj módit* megvető férjével és másokkal is.

Bár, mint kiderül, írni-olvasni tudott, Apor Péter könyvet is másoltatott neki, nem minden szövege autográf, a saját kezű levelei és más feljegyzései pedig nehezen olvashatók, írása kusza, magán hordozza a 17–18. századi női írásokra jellemző bizonytalan vonalvezetést.

Azonban megtapasztalhatta, hogy az írás ismerete nemcsak a családi kapcsolatrendszert erősíti, a családtagokkal fenntartott viszony ápolásához járul hozzá, hanem saját céljai, érdekei érvényesítésében is hasznos. Tudta, hogy a családi iratok generációkon keresztül öröklődnek, tehát az ott megőrzött dolgok az utódokhoz is eljutnak. Nemcsak a családi javakra vonatkozó iratokat tartotta számon, hanem személyes levelezését is megőrizte, rendezte, feljegyezte a levelekre a feladót, és néhány esetben azok témáját is összefoglalta néhány szóban.

A levelek és más szövegek árnyalják a róla kialakított képet, olyan asszonyként ismerhetjük meg, aki nem azonosult teljesen azzal a szereppel, amit a családi és társadalmi elvárások, normák miatt rákényszerítettek, azonban nem mindig rendelkezett a megfelelő eszközökkel ahhoz, hogy túllépjen rajta, és a közösség és családja sem támogatta ebben.

SPOUSE OF PÉTER APOR, “QUEEN OF HÁROMSZÉK”

Keywords: *Borbála Kálnoki, Péter Apor, early modern Transylvania, correspondence, gender studies, gender roles*

The article focuses on Borbála Kálnoki, a noble woman from premodern Transylvania, who, in the contemporaries' memoirs and letters, is not pictured, like other contemporary women of the same status, as good housewife, faithful spouse or caring mother. The contemporary sources, particularly the wills of her spouse, the historiographer Péter Apor, chronicle also her stubbornness, her social incompatibility with most of her peers and also her powerful personality. To nuance this unilateral view, I gathered from the Apor family archive her correspondence and other documents, personal notes she left in writing. Through these sources combined I reassemble her life's social roles, as spouse, mother and relative.

SOȚIA LUI PÉTER APOR, „REGINA DIN HÁROMSZÉK”

Cuvinte-cheie: *Borbála Kálnoki, Péter Apor, corespondență, Transilvania premodernă, istoria feminină, roluri de gen*

În centrul articolului meu se află Kálnoki Borbála, o femeie din nobilimea premodernă a Transilvaniei, care, spre deosebire de contemporanele sale, nu este immortalizată în scrierile contemporanilor săi prin prisma calităților sale de gospodină atentă, soție fidelă, mamă grijulie și patroană generoasă. Izvoarele contemporane, mai ales testamentele soțului, istoriograful Péter Apor au trecut în cronică și încăpățânarea, firea ei recalcitrantă precum și puternica sa personalitate. Pentru a nuanța această imagine unilaterală, am adunat din arhivele familiei Apor corespondența sa, precum și alte documente și conspecte rămase după ea. Prin prisma acestor documente, Kálnoki Borbála apare în cele mai importante ipostaze ale vieții sale: soție, mamă, rudă și persoană implicată în viața comunității.

BIRÓ ANNAMÁRIA*

NŐI KÖLTÉSZET A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN. SZEREPLEHETŐSÉGEK ÉS PROBLÉMÁK

Kulcsszavak: női költészet, szereplehetőségek, költői nyelv, hagyomány

A 18–19. század fordulóján olyan változások történnek a magyar költészet használati módjaiban, amelyek nem csupán poétikai, hanem irodalomszociológiai elmozdulásokat is maguk után vonnak.¹ Azaz nemcsak a versújítás kifejezéssel leírt, elsősorban verstani, verselési megújulás történik, hanem megváltozik a költészet használati módja, aminek egyik következménye lesz, hogy kitágul azoknak a köre, akik verset írnak. A sajtótermékek elterjedésével a versolvasók is egyre többen lesznek, és a korábban lokális költőknek számító, egy-egy kisközösség életét megverselő poéták országos hírnévre tehetnek szert.² Talán ezzel is magyarázható, hogy a női szerzők száma is emelkedőben van annak ellenére, hogy szinte minden esetben legitimációs kérdésként merül fel számukra a versírás lehetősége: joga van-e ezt tenni egy olyan személynek, akinek hivatali karrierje nem lévén, elsődleges szerepe a családanyai szerep. A legitimációs problémák képességbeli bizonytalanságokkal egészülnek ki, így gyakran a versek témája éppen a versíráshoz szükséges tudás, előképzettség, műveltségbeli jártasság, érzékelési, észlelési kifinomultság számbavétele lesz, a versek így öndefiníciós kísérletek: mit kell tudni annak, aki a 18. század végén verset ír, és ezáltal poétai hírnévre tesz szert? A női költők hiányosságainak önmaguk által történő felvázolása tehát segíthetne megérteni a versproduktumok korabeli társadalmi megítélését, de rávilágíthatna az eltérő oktatási gyakorlatból származó hátrányokra is: a verselési technikák felületes ismerete, az önművelés korántsem kielégítő mértéke eleve bizonyos határok közé szorítják a korszak költőnőit. A határok szűkösségét a vers-

* BIRÓ Annamária (1980), dr., irodalomtörténész, a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Intézetének adjunktusa, az EME Kutatóintézetének tudományos munkatársa. E-mail: biro.annamaria@eme.ro.

- 1 A korszak költészetének legteljesebb összefoglalói: MEZEI Márta: *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*. Akadémiai, Bp., 1974. , VADERNA Gábor: *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*. Universitas, Bp., 2017.
- 2 Lásd ennek a folyamatnak a részletes nyomon követését Gyöngyössi János példáján Keszeg Anna monográfiájában. KESZEG Anna: *Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok*. Ráció, Bp., 2011 (Ligatura 6).

tani formák variabilitásának hiánya, a tematikák morális meghatározottsága, valamint a műveltséganyag beépítésének korlátozott volta jelöli ki, de ezeket a határokat azok a mentorként fellépő költők is meghúzhatják, akik a költői hírnév útján terelgetik mentoráltjaikat. Mindezen nehézségek ellenére mégis vállalhatónak tűnik az a kijelentés, hogy a korábbi magányos próbálkozások után a 18. század végére kialakul egy költői generáció, amelynek tagjai több szállal is kötődnek egymáshoz. Céljaik, módszereik és lehetőségeik eltérőek, az egyidejűségen túl talán az episztola műfaja az, ami összekapcsolja őket. A tagok névsora bővíthető, ehhez a vizsgálathoz azonban az alábbi szerzők életművét, szövegeit olvastam újra (még ha nem is ugyanolyan arányban jelennek majd meg a dolgozat további részében). A sort talán Vályi Klárával kellene kezdeni, hiszen a bizonytalan születési dátum ellenére (1756 körül) mégis ő a legidősebb. Az ő költői karrierje, ahogyan erre Vaderna Gábor is rámutatott,³ némileg eltér kortársaitól mind a választott életstratégiák (bábanői karrier), mind pedig költői témái (inszurrekciós költészet) tekintetében. Amiben leginkább különbözik a középpontban álló Molnár Borbála (1760–1825) költői világképétől, az éppen a saját élettörténet megverselésének kerülése, így kivonja magát a szenvedésnarratíva által dominált tematika sablonosságától is. Molnár Borbála központi pozícióját több érv is alátámasztja: kiadott kötetek viszonylatában a legtermékenyebb,⁴ kapcsolati hálója társnőiehez képest a legváltozatosabb, szinte mindenkivel kapcsolatban áll és episztolákat vált azok közül, akik a többiek karrierjében is megjelennek, illetve folyamatosan referenciaként, követendő példaként jelenik meg a többi szerző számára. Újfalvy Krisztinát (1761–1818) egyenesen ő vezeti be⁵ a nyilvánosság szférájába azáltal, hogy levelezésüket kiadja.⁶ Újfalvy korábban nem szokványos életmódja miatt vált ismert-

3 Vaderna a rendi költészet keretein belül tárgyalja Vályi Klára költészetét. VADERNA: *i. m.* 205–242.

4 *Molnár Borbála munkái*, Kassa, 1793, négy kötet.; *Egy nemes cselekedet leírása, melyet Molnár Borbála terjeszt a magyar világ eleibe*, Pest, 1797; *Főstrázssemesternek Csízi Istvánnak nemes Molnár Borbálával az erkölcs pallérozását és a szív megjobbítását tárgyzó verses levelezései, melyek leginkább beteges állapottyában munkálattak*, Pozsony, 1797; *Barátsági vetélkedés, avagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései*, Kolozsvár, 1804; *Szerencsétlen indulat vagy Sarolta és Sándor, melyet versekbe szedt*, Kolozsvár, 1804.

5 Ennek a momentumnak a jelentőségét hangsúlyozza mind Fábri Anna, mind pedig Egyed Emese. Lásd FÁBRI Anna: *A szép tiltott táj felé. A magyar író nők története két századforduló között (1795–1905)*. Kortárs Kiadó, h. n., 1996, 21; EGYED Emese: *Újfalvi Krisztina verslevező társasága. Bevezető = „Levéllé válva” Újfalvi Krisztina verselő köre (1795–1797)*. S. a. r. Uő, EME, Kolozsvár, 2017, 18.

6 *Barátsági vetélkedés, avagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései*, Kolozsvár, 1804. A továbbiakban *Barátsági vetélkedés*.

té erdélyi körökben,⁷ kisszámú ismert szövege pedig arról tanúskodik, hogy egészen más elképzelései voltak a poétaságról, az episztolák szerepéről, az irodalom funkciójáról, mint Molnár Borbálának. Ujdonságot jelent a költői szerepek tudatosítása, illetve annak hangsúlyozása, hogy a költészet játék, nem pedig a valós élet ábrázolására való eszköz. Születési idejüket tekintve legközelebb hozzájuk Bessenyei Anna (1765 körül–1859) és Fábián Julianna (1766–1810) állnak, akik életkörülményeiket és költői megnyilatkozásait tekintve is nagyon különböznek. A főköteteket varró és kis komáromi szalonéletet fenntartó Fábián Julianna költői indulásakor Molnár Borbála példáját látja iránymutatónak, ám Gvadányival való verses levelezéséből⁸ hamar kiderül, hogy a Molnár költészete által már megerősödött költői tematikák számára nem jelentenek kihívást. Bessenyei Anna teljes vidéki magányában, a visszavonult Bessenyei György hatása alá kerülve, néha filozófiai kérdéseket is megfogalmaz, de költészetének változatosságát leginkább a rokongyerek nevében írott versek biztosítják.⁹ A göcseji Helikon költőnői¹⁰ (Dóczy Terézia, Kazinczy Klára, Tuboly Erzsébet, Tuboly Rozália) egyértelműen a szerepjátékok, a társasági élet felől közelítenek a költészethez, és a Pálóczi Horváth Ádám köré szerveződő költőnői csoportosulás nem lép ki a lokális közösségeknek szóló költészet által szabott keretek közül. Ebből a közegeből emelkedik ki ennek a generációnak az utolsó tagja, Dukai Takách Judit (1795–1836)¹¹, aki verseinek formai variabilitását Berzsenyi Dánieltől tanulta, aki gyakran tematikáit is meghatározta. Bár szövegei révén többnyire a rendi költészet reprezentációs funkcióját látja el, költői hírneve meghaladja a generáció főszereplőjeként tekintett Molnár Borbáláét, így tulajdonképpen egyfajta generációváltásnak lehetünk tanúi. Légies testalkata, a korszak vezető poétái által adott, tevékenységét legitimáló költői neve: Malvina¹², versei tematikájának változatossága (még ha a saját élet reprezentációja hangsúlyosan is van jelen benne) arra engednek következtetni, hogy elkezdődik a női költői szerepek differenciálódása, illetve megváltoznak a női költészetről szóló diskurzusok súlypontjai. Az 1810-es évektől kezdődően mintha

7 Életrajzához lásd: EGYED: *i. m.*; KÖVÁRY László: *Újfalvy Krisztina és kiadatlan versei*. Figyelő XII(1882), 228–236; VERSÉNYI György: *Újfalvy Krisztina*. Erdélyi Múzeum XIV(1897)/10 füzet, 561–568.

8 GVADÁNYI József: *Verses levelezés, a melyet folytatott... nemes Fábián Juliannával, nemes Bédi János élete párjával, melybe több nyájás dolgok mellett, Komárom városába történt siralmas földindulás is leirattatott, és a versekbe gyönyörködők kedvéért kiadattatott*. Pozsony, 1798.

9 Bővebben lásd KOVÁCS Sándor Iván: *Még egy író Bessenyei: Bessenyei Anna*. Irodalomtörténet 1996, 93–113, *Mesterkedők. Antológia*. Szerk. Kovács Sándor Iván, Korona, Bp., 1999.

10 *A Göcseji Helikon költőnői*. S. a. r. S. SÁRDI Margit, Universitas, Bp., 2002.

11 Bővebben lásd VADÁSZ Norbert: *Dukai Takách Judit élete és munkái*. Bp., 1909; R. Kocsis Rózsa: *Dukai Takács Judit élete és költészete*. Bölcsészdoktori értekezés, ELTE, Bp., é. n.

12 A névadási gesztus emlékeztet a szabadkőművesneveket választó férfi költőtársak eljárására (pl. Kazinczy Ferenc mint Orpheus, Pálóczi Horváth Ádám mint Arión).

megtorpanna a lendület, ennek a generációnak a tagjai erre az időre többnyire elhallgatnak anélkül, hogy akár generációs tudat vagy valamiféle összetartozás-érzés kialakulhatott volna. A magyar nőirodalom története legtöbb esetben a 19. század közepével indít, azokkal a vitákkal, amelyek főként Gyulai Pál köré szerveződnek, és amelyek arra kérdeznék rá, hogy milyen keretek között fogadható el a női irodalom.¹³ Ezekben a vitákban néha történnek utalások a 18. század végi szerzőnőkre, de mint ha ugyanazokat a problémákat ismételnék, amelyek valamilyen formában már megfogalmazódtak az ő esetükben is, anélkül, hogy ez reflexió tárgya lenne, anélkül, hogy az ő tevékenységüknek tanulságait beépítenék az érvkészletükbe. A teoretikus vitákban a nők is szót kérnek, talán ezzel magyarázható, hogy kissé háttérbe szorul a szépirodalmi szövegek, főleg versek alkotása, publikált szövegeik révén saját pozíciójukat jelölik ki a nyilvánosság különböző fórumain. A vita elsősorban a nőnevelés kérdése körül fog forogni, tehát a korábbi hagyományból azok a szövegek emelődnek át, amelyek erről szólnak, ilyen például a *Barátságai vetélkedés*, amely ekkor lesz valójában ismert. Az 1804-ben Kolozsváron megjelent kötet a maga idejében nem terjedhetett el túl széles körben, hiszen például Kazinczy 1811-ben sem tud Újfalvy Krisztina létezéséről. Érdemes idézni Kazinczy Döbrentei Gábornak írott ismert sorait,¹⁴ hiszen rávilágít azokra a gondolkodásstruktúrákra is, amelyek az információk fontosságának rendjét meghatározzák egy új költőnő megismerésének rendjében: „Ki az az Újfalvi Cristina? leány e? Asszony e? hány esztendő? szép e? ki leánya, felesége? Mit ír versben?”¹⁵ Hogy az életrajzi adatok jelentősége meghatározó a véleményformálásban, az is bizonyítja, hogy a szövegei révén már ismert Dukai Takách Juditról Kazinczy hasonló információkat kér Döbrenteitől:

„Valóban ez a Poetriánk, ha minden mívei ilyenek, igen szép jelenés a Magyar egen. (...) Bár csak Tatay azt írta volna meg, hogy hány esztendő, arczban is szép e, (mert hogy természetben az, azt elmondani nem felejtette) ’s mélyly postáról veszi leveleit. (...) Tégedet arra kérlek, kedves barátom, hogy a T. leveleinek hézagjait pótdol-

13 Ehhez a kérdéshez remekül használható a következő antológia: *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nők kérdés történetéből 1777–1865*. Szerk. FÁBRI Anna. Kortárs, Bp., 1999. Gyulai Pál szerepe a női irodalomról szóló vitákban megkérdőjelezhetetlen. Ennek a szerepnek a sokirányú vizsgálata történt meg az alábbi kötetben: *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*. Szerk. TÖRÖK Zsuzsa, reciti, Bp., 2016 (Hagyományfrissítés 4).

14 Egyed Emese is idézi Újfalvyról szóló hosszú tanulmányában, EGYED: *i. m.* 8.

15 Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1811. júl. 6., Kazinczy Ferenc *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. Budapest–Debrecen, 1890–2013. A továbbiakban KazLev. KazLev 9:3.

ki, 's ird meg, hány esztendő's lehet? termete, arcza, szeme, tónja, 's viselete milyen? Atyját, anyját kiknek hívják?"¹⁶

Tehát az a Kazinczy, aki a fiatal, ismeretlen írótól általában szabályozott poétikai és magatartási normát követelt, az írók esetében a véleményalkotáshoz elsődleges fontosságot tulajdonított az írók fizikai megjelenésének, a megfogalmazott kérdések már-már rögzített szövegformulákra emlékeztetnek, és arra utalnak, hogy Kazinczy szerző és életmű egymásra vetítéséből, a szerző fizikai körülményeiből adódó költői témák révén jelöli ki azt a pályát, amelyet a költőnek befuthatnak. Esztétikai gondolkodása révén a szerzőnőkhöz a kellemet, a szépséget társítja, életkörülményeiket félretéve tehát leginkább a bájos dalköltészet lehetne számukra megfelelő. Dukai Takách Juditot tehát azzal biztatja, hogy jó feleségként sem kell lemondania a költészettről, idegenkedése Molnár Borbálától pedig éppen annak nem megnyerő külleme és szövegeinek alkalmi volta, valamint szenvedésnarratívája révén magyarázható: „... ez a poétriánk újhelyi... kit korunk asszonyírói közt mindig megkülönböztetéssel fog nevezni literatúránk, őtet természet, szenvedés és az Édes Gergely vezérlései tevék verselővé”¹⁷

Molnár Borbála hangja azonban erősebb volt, újdonságot hozott, és fokozatosan úgy alakította a női költészettről való beszédmódot, hogy a 19. század közepi vitákra kialakuljon az a narratíva, mely szerint a női költészet az egyéni sors tragikus alaphangú megjelenítése. Csupán néhány példával illusztrálnám ennek a narratívának a rögzültségét, mely végső soron Gyulai Pál álláspontjában is tükröződik: a női sors megváltoztathatatlan, a női irodalom pedig legfeljebb ennek a sorsnak a jellegzetességeit ábrázolhatja.¹⁸ Maguk a nők is elfogadták és tovább propagálták ezt az álláspontot. Bittner-Thurzó Jozefa a fájdalomból születő költészet példaértékűségének ábrázolásában szinte felülmúlhatatlan. Az *Életképek* 1848-as számában *Nők költészte* címmel jelenteti meg programszöveggé is olvasható álláspontját:

„Női keblekben úgy fogamszik a költészet isteni szikrája, mint tengeri csigában a megbecsülhetetlen gyöngy. Fájdalom és szenvedés által! (...) Férfit több tekintetek készíthetnek az irodalom terére lépni: hon-, emberiség-szeretet, dicsvágy, kénytelenség vagy éppen haszonlesés, hölgyet ellenben egyedül azon szükség, hogy érzelmétől túláradó – megfeszülni fenyegető – keblén meg nem értett, a földilét köznapisága által ki nem elégíthető vágyok elzokogása által némileg

16 Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1814. december 10., KazLev 12: 251.

17 KAZINCZY Ferenc: *Erdélyi levelek*, Bp., 1881, 81.

18 Ennek árnyaltabb bemutatását lásd *Angyal vagy démon, i. m.*

könnyítsen. Oly ábrándos zenének kell ennek azért is lenni, mint csalogany nyögdecselése méla holdvilágú éjeken”.¹⁹

A férfi és női tematikák kijelölésében ahhoz a metaforarendszerhez nyúl vissza, amely a felvilágosodás racionalitását a szentimentalizmus vagy akár a romantika érzelemtelítettségével állítja szembe, és a női princípiumhoz egyértelműen ez utóbbit társítja, egyenesen veszélyesként és nevetségesként tüntetve fel egy ettől eltérő próbálkozást: „Mely nő ez ösvényről letérve, férfiakat illető filozófálásba mélyed, s a hideg észnek akar leckéket szabni, vagy a szigorú bíró szerepét játszani, eltéveszté a pályát – melyen haladva tán szívnesembítés s művelés által mulattatva használhatna – s veszélyben forog magát nevetségessé tenni”. Konklúziója tehát nem áll távol attól a rögzült állásponttól, mely szerint a női költészet tematikája csakis a saját sorsból meríthet, funkciója pedig magának az írói/alkotói tevékenységnek, nem pedig a terméknek van. Az írás révén a nő megszabadulhat a női mivoltából adódó keserű sorstól, kiléphet szűkre szabott dimenzióiból, és elfogadhatóvá tudja szublimálni élettere nehézségeit:

„(A költészet) elvonja elménket a gyötrő gondoktól, vigasztal hiúsult reményeink felett, s midőn éltünk végképp elsötétül, midőn egyenként lehullanak láthatáronkról világító csillagaink, melyek mindegyikéhez egy szívélet vala kapcsolva, s már-már a hit, remény és szeretet oszlopai is ingadozni kezdenek, s előttünk nem mutatkozik más út a menekülésre, mint a halál még sötétebb, örök éjébe; fönntart ez ilyenkor bennünket, e fájdalom lakta világából világosabb tündérhonba vezérelve, mely a dús fantázia ábrándképével van színesítve”.²⁰

Ez a teoretikus diskurzus lassan elmozdul afelé, hogy szinte minden más lehetőséget kizár a női költészetből: habár példákat többnyire nem sorol, hanem szentenciászerűen állítja, hogy a női költészet szomorú, ahogyan a női sors is az, az írás társadalmi funkciója tehát kizárólag a sors elfogadhatóvá tétele. A köztudottan nőellenes Gyulai Pál a logikai következetlenségtől sem visszariadva írja híressé vált *Iduna* című szövegében: „A nők költészetében mindig van valami szomorú, még akkor is, ha alaphangja nem fájdalom. Kísérje bár őket géniusz e pályán, melyre inkább csak a férfiak hivatvák, bizonyosan nem a boldogság vezette oda”.²¹ A 19. század 60-as éveire tehát stabilizálódik az az álláspont, amely szerint az irodalom elsősorban a férfiak terrénuma, elfogadható ugyan, ha egy-egy női szerző neme képviselőjében

19 *Molnár Borbála keserveinek második darabja, mely készült 1792. esztendőben Sátoralja-új helyben, melyben belefoglaltatik Az ő életének igaz tüköre*, Kassa, 1792.

20 T. Jozefine: *Nők költészete = A nő és hivatása*, i. m., 210–211.

21 GYULAI PÁL: *Iduna*, Pesti Napló, 1853. október 22. = *A nő és hivatása*, i. m., 250.

megszólal, de ez a megszólalás csak addig elfogadott, amíg belül marad az életkörülményei által szabott körön, szövegei pedig azt ábrázolják, hogy miként szenved a nő. Ez az, ami az olvasók és férfikritikusok számára költészetükből érdekes lehet: „Mi nem kérjük tőle Horatius higgadt életnézeteit, Byron mély meghasonlását, mely sok filozófiánál magasabb, sem Hugo emelkedett világszemléletét, sem Shakespeare mindent megfejtő életismereteit, mi reá figyelvén csak azt kérjük: mondja el, mit érez a virág és pillangó láttára, mit érez, midőn a tavasz hervadását s kedvese hűtlenségét látja” – írja Szász Károly,²² megemlítve azt az aspektust is, amely gyakran válik dominánssá a nők költészetében: a szerelmi csalódást és a rossz házasságot.

A kanonizálódási folyamat vázlatos ismertetése nem kívánja kizárni azokat a próbálkozásokat, amelyek más irányba terelhettek volna a női költészet tematikájának kijelölését. Vahot Imre például lehetőséget látott arra, hogy a korszak politikai diskurzusainak megfelelően a hazafias költészet mellé kialakítson egy honleányi lírát is, amelyet azért tartott volna különösen sikeresnek, mivel abban jelen lehetett volna a női princípiumtól elválaszthatatlan érzelmi gazdagság.²³ A 19. század 60-as éveire mégis az egyéni sorsot középpontba állító, az egyénit tipizáló szenvedéstörténet válik dominánssá.²⁴ Ez az álláspont aztán egészen a 20. század végéig kitart, a korábbi időszakok költészetéről szólva, abból antológiát összeállítva és monográfiát írva is azt a retorikát használja Fábri Anna, amely csak egy nagymértékű szelekciós folyamat és a 18–19. századi női költészet tematikáinak durva redukciója után válhat elfogadhatóvá:

„... a kései olvasót nem a szerep birtoklásához szükségesnek vélt iskolás poétikai erőfeszítések kötik le, hanem a személyes életkörülmények rajza. Ebből, ezekből derül ki, hogy szegénység, de legalábbis szerény életlehetőségek, egyhangú hétköznapok, csalódások és megcsalattatások, szerelmi boldogtalanság, gyermeknevelési gondok és egészségi panaszok fordították a nők figyelmét a költészet felé: az irodalom olvasva is pótlék és vigasz volt, az önkiterjesztés

22 Szász Károly: *Atala költeményei*, Szépirodalmi Figyelő, 1861. május 16. = *A nő és hivatása*, i. m., 263.

23 „Ha valódi hivatása van a költészethez, uralkodjék e tekintetben is szíveink fölött, képzelete tűzjátékával s magasztos érzelme kiöntésével ragadja el lelkünket, mint Szapphó, verje föl álmaiból a haza tétlen fiait és leányait, buzdítsa őket minden áldozatra kész, lángoló honszeretetre! (...) és ha már a múzsák avatottjává lőn, énekeljen leginkább a hazáról, s költeményeinek fő díszé a nemzeti jellem s nemzeti irány legyen!” VAHOT Imre: *Nemzeti irodalom. Nemzeti költészet. Nemzeti festészet, szobrászat, színészet, nemzeti zene, ének, tánc*, Pesti Divatlap, 1846. május 21. = *A nő és hivatása*, i. m., 204.

24 A 19. századi női irodalomról lásd MARGÓCSY István: *Nőiség, női szerepek és romantika = Angyal vagy démon*, i. m. 19–40.

nagy lehetősége, amely csodálatosan megsokszorozódhatott az írói tevékenységben”.²⁵

Ha tehát elfogadjuk a fenti kijelentéseket, akkor ennek a korszaknak a költészetét szinte kötelező módon referenciálisan kell olvasni, figyelmen kívül lehet hagyni a verstani ismeretek változását, azok funkcionális használatát, és természetesen ki kell hagyni azokat a nők által írott szövegeket, amelyek ennek a diskurzusnak nem felelnek meg. Tehát létrejön egy úgynevezett preskriptív stratégia,²⁶ amely nem azon alapul, hogy számbavegye a teljes anyagot, azt kritikailag megszűrje, és felmutasson egy reprezentatív válogatást ebből a költészetből, hanem előre megadott szabályok szerint szelektál, és azokat a szövegeket mutatja fel a korszakból, amely egy kissé önkényesen kialakított és kizárólagos érvényességgel bíró normának megfelel: a szenvedő női sorsot ábrázoló textusokat.

A fentiekben láthattuk azt a folyamatot, ahogyan eddig eljutottunk, bár nyilván nagyon szelektíven ábrázoltam, a dolgozatnak ugyanis inkább az a tétje, hogy magukban a 18–19. század fordulóján keletkezett szövegekben vizsgálja meg ezt a problémarendszert. Hogy a korszak költészetében dominánssá a panaszdal, a szenvedés-narratíva válik, leginkább az magyarázza, hogy a korszak női költőinek példaképe Molnár Borbála, az ő költészetét pedig ez a beszédmód dominálja. Nem véletlen, hogy az elfeledett költők újrakanonizálódási folyamatában hatalmas szerepet vállaló Weöres Sándor is olyan szöveget választ be reprezentatívnak szánt kötetébe tőle, amelyben az öndefiníció és a költészeti szerepvállalás a sorscsapásokkal telített élet felmutatása révén körvonalazódik:

„Múzsám! ki megszoktad e magánosságot,
 Hová gyönyörűség s öröm be nem hágott,
 Honnan a mosolygó víg kedv messze futott
 S ide a nyájasság mulatni nem jutott,
 Hol egész életedet töltöd vágyódással,
 Titkos gondolatid harcolván egymással,
 S szomorú nótádat gyakran dúdolgatod,
 Melynek bús hangjával magadat mulatod
 Unalmas idődet töltvén keseregve,
 Mint egy bús gerlice nyögdecsepsz pihegve:
 Mert ha e tömlöcnek nézed setétségét,
 Képzelheted benne a pokol inségét”.²⁷

25 FÁBRI Anna: „A szép tiltott táj felé”. *A magyar írók története két századforduló között (1795–1905)*. Kortárs, Bp., 1996, 14.

26 A kifejezés Margócsy István tanulmányából származik: MARGÓCSY: *i. m.*

27 WEÖRES Sándor: *Három veréb hat szemmel*, II. kötet, Helikon, Bp., 2010, 205.

Az élettörténet szenvedéstörténetként való felmutatásában Molnár Borbálának lehetnek példái egyrészt a korábbi korszakok költőnői, de a pietista irodalom képviselői köréből is. S. Sárdi Margit a költészetben történő hangsúlyeltolódást a közköltészeti hagyomány változásából vezeti le, úgy látja, hogy éppen a 18. században születik meg a szerencsét a balsors okaként megnevező női panaszdal.²⁸ Így ehhez a hagyományhoz nyúl(hat) vissza Molnár Borbála, aki az *Életének igaz tüköre Előszavában* és 1. énekében sorsát mint a szerencse játékát ábrázolja: „Szerencse bal sarkán feje miként forgott”; „Végre a szerencse kegyetlen csapását / Mint viselte”.²⁹ Ugyancsak ennek alátámasztására említi Vályi Klárát is, aki így fogalmaz: „Engem a szerencse bal szárnyára fűzött” (Első levele Fábián Juliannának); „Oh, mostoha balszerencse, bal szárnyadon hordozol” (Magam életének érzékeny panasza). A hatás egészen a 19. század elejéig nyomon követhető, Dóczy Terézia például az özvegyi panaszot építi fel a szerencsevers hagyományát alkalmazva, csupán eszközeiben használja a már elsajátított klasszicista eszközöket, azaz nem feltétlenül Istenben találja meg a megnyugvást, hanem a békesség és a szabadság alakjaiban. Érdekes következtetéssel zárja S. Sárdi ezt a gondolatsort, miszerint „Kazinczy Klára is fölhasználta a Szerencse megszólítását mint panaszvers-indítást, de csupán költői gyakorlatként, konkrét élmény nélkül”.³⁰ Némiképp tehát nála is érzékelhető az az interpretációs stratégia, hogy a 18. század költői életműveit tanulmányozva elsődlegessé válik a referenciális olvasat, vagyis ezek a szerzők valóban a saját életüket teszik meg költészetük tárgyává, ehhez pedig felhasználják a számukra hozzáférhető költői eszköztárat, míg a későbbi költők stílusgyakorlatként működtetik a panaszdalokat.

Molnár Borbála ennek a narratívának a végletekig való feszítésében odáig jut, hogy a korábbi hagyományt elvetve az anyaságot sem pozitívumként, hanem az Isten által rászabott teherként ábrázolja *Sorsom' rövid le-írása* című szövegében:

Ugy gondolkodj róllam mint olyan árvárúl
Kihez gyönyörűség igen ritkán járúl.

Szemem vidám napot keveset láthatott
Tellyes életemben a' bánat fogyatott:
Három magzatokkal az Ég látogatott:
Melly úgy látszik nékem teréhül adatott.³¹

28 S. SÁRDI Margit: *A magyar női költészet történetének első fejezete = A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig.* Szerk. JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza. Gondolat, Bp., 2007, 539–554.

29 Molnár Borbála *keserveinek második darabja, mely készült 1792. esztendőben Sátoraljajűhelyben, melyben belefoglaltatik Az ő életének igaz tüköre*, Kassa, 1792.

30 S. SÁRDI: *i. m.* 553.

31 Molnár Borbála *Munkáji*. Második nyomtatás, Pozsony és Pest, 1794, 152. A továbbiakban *MB Munkáji*.

A verseivel igen korán a közönség elé lépő Molnár Borbála tehát egyéni hangon szólal meg, szenvedéseinek leírását folyamatosan fokozva demonstrálja azt, hogy az íráskényszer nem a költői hírnév utáni vágyból, hanem csakis belső szükségletből származik, így a költészet ebben az esetben az önéletírás korábbi deklarált funkcióját veszi át:

Első Munkáimat hát ez' okon írtam,
 Hogy azokba szívem' gyötrelmit ki-sírtam.
 Éppen nem keresvén azzal ditsősséget,
 Írtam tsak fájdalom' enyhítése végett.³²

Ennek a költőnői indulásnak akkora hatása lett, hogy a Molnár Borbála munkái megjelenésének idején éppen csak megszülető Dukai Takách Judit (1795) a saját élet átpoetizálását prózai önéletírásában is önkéntelenül végrehajtja. Az anya korai elvesztése ugyanis sorsközösséget teremt Kármán József Fannijával, így az ifjúság leírása a szentimentális románc indításával állítható párhuzamba: „Őtet a Gondviselés a boldog középszer ölébe helyheztette, ártatlan örömök közt mint a fürge méh repkedett kerti virágjai közt, nem tudván, mi a bú, mi a keserű, mindaddig, míg virtuosos édesanyját a kegyetlen halál, életének legszebb idejében karjai közül ki nem ragadta s azon örömeig földig lerontotta, hogy nevelésének tökéletesedésével édes anyjának örömeire lehetett volna”.³³ Pedig Dukai Takách Judit költői indulásakor nem abból a koncepcióból táplálkozik, mely a saját sorsot tragédiaként ábrázolja, és amely az írásban enyhülést keres, hanem a reformkori magatartásnak megfelelően és némiképp Döbrentei Gábor hatására is³⁴ a honleányi használni akarást és a haza dicsőségének emelését kívánja szolgálni:

„Csak az az egy lehet érdeme munkámnak
 Hogy én is akarnék szolgálni Hazámnak
 – míg eremben egy csepp vér' folyni fog –
 Lelkem hon szeretet' szent tüzétől lobog!
 S bár gyenge nemennek gyenge színét látja
 Megelégszik, hogy nem vagyok henye lánya...”³⁵

32 *MB Munkáji*, 167.

33 *Dukai Takách Judit Önéletrajza* = VADÁSZ: *i. m.* 180.

34 Döbrentei Dukai Takách Juditnak: „Mint fognak örülni, midőn olly Nemzetnek / Kit csak Mars fájjának s vadnak képzeltenek, / Deli Szűzét látják a ház ajtajánál / Állani, sőt tömjényt hintni oltáránál...” VADÁSZ: *i. m.* 38.

35 Uo.

Deklaratív szinten Bessenyei Anna is elhatárolódik a szenvedéstörténetként ábrázolt sorstól az 1815-ben Sárospatakon kiadott *Verseim* című kötet előszavában (bár az más kérdés, hogy számára éppen a házasság elmaradása ad okot a panaszra egyik-másik költeményében³⁶). A költészetet eszközként használja, tehát nem önmagáért műveli, hanem csak azért, hogy gondolatainak, érzéseinek hangot adhasson, írja.³⁷ Nyilván Bessenyei György hatásával is magyarázható, hogy a költészet céljában a boldogságkeresés és a végtelen iránti örök emberi vágy jelenik meg, referenciaként pedig egyrészt a bestiáriumok képi világát, másrészt a humanista költészet metaforarendszerét működteti:

„Távol is légyen egy okos halandótól, hogy szántsándékkal úszna a bűn moslékjában, mint a teknősbéka; sőt inkább felfelé repdesek én, mint a sas, a véghetetlenséget és azt a világot keresni, mellyben a boldogság és igaz öröm lakoznak”.³⁸

Bár Bessenyeitől a saját sorson való túllépés felszabadító voltát is megtanulhatta volna, csupán a szenvedések elfeledésére talált módszereket, melyeket költészetében is Bessenyei-hatásként felismerhetően alkalmazott: „Élek, sírok, írok, gondolkozom: / Nyugodnom nem lehet, szüntelen dolgozom”.³⁹

Voltak tehát a fősodortól való eltérési kísérletek a korszakban, ezek mégsem válhattak példaértékűvé, továbbra is a szenvedésnarratíva maradt domináns. Molnár Borbála nem önmagát tette példaképpé, hanem azok a férfi szerzők járultak ehhez hozzá, akik először vele, majd sorra a többi költőnővel is levelezni kezdtek. Az írócsoportosulások kedvelt műfaja az episztola volt, ezeket nagy kedvvel rendezték kötetekké és jelentették meg, így az abban foglaltak viszonylag széles körben ismertté váltak. Az így kialakuló informális hálózat jelölte ki Molnár Borbála pozícióját, és ennek központi mozgatórugói (leginkább Gvadányi József és Csizi István) voltak azok, akik kissé erőszakosan határozták meg azokat a tematikákat, amelyeket mentoráltjaiknak meg kellett verselni. A művészi öntudat egyre erősebbé válik ezekben a levelezések

36 Például: Árva vagyok, érzem, nyugalomam nincsen, / Nem találok férjet, aki rám tekintsen. / Atyám, anyám, bátyám, néném s szeretőm volt. / Hová lettek mégis? Felelet: mind megholt. / Mért élek hát magam árván elmaradva, / Férjnek feleségül mért nem vagyok adva? / Mikor engem minden szeretett és ölelt, / Bennem lelket, eszet, virtust és formát lelt. / Isten és természet együtt készítettek. / A magánosságra mégis így kitétek. *Mesterkedők*, i. m. 32.

37 Ahol hibáztam, túrjétek el bennem, minthogy én úgysem vagyok poéta, hanem csak egy lakos a világban, aki így érzek, és így gondolkodom, amint leírtam itt. *Mesterkedők*, i. m. 409.

38 Uo.

39 *Mesterkedők*, i. m. 24.

ben, bár az is folyamatosan visszatérő toposz, hogy a nők nem tekintik, mivel nem tekinthetik magukat férfitársaikkal egyenrangú költőnek. Gvadányi Molnár Borbálára eleinte kivételként tekint, és éppen kivetelessége miatt lesz alkalmas a példakép pozíciójára.

„Igaz: hogy Nemednek nem tulajdonsága
A' Verselés, 's ehez nints-is bátorsága,
Sokat ettül el-fog gyermek nevelése,
Sokat resté tesz tunya henyelése,
Soknak verseléshez nints hajlandósága;
Sokat elméjének gátol tompasága.”⁴⁰

Kettejük levelezésében Gvadányi marad a domináns szereplő, ő az, aki a tematikákat meghatározza, aki kijelöli Molnár Borbála helyét ebben a kapcsolatban, és gyakran a hangnem, az évődő-vitatkozó társalgási forma imitálására is ő ösztönzi levelezőtársát. Molnár Borbála tehát elfogadja, belsővé teszi az alárendelt pozíciót, és egyre gyakrabban az öndefiníció hangsúlyos elemeként jelenik meg a tudatlanság (az apa csak olvasni tanítja meg, írni nem), a műveletlenség. Sajátosságként egyedül a szenvedés marad, tehát ezt kell kiemelnie és láthatóvá tennie költészetében: már-már predestinálva van arra, hogy a teljes szövegvilágából csak ez bizonyuljon tartósnak. Még egy példát idézek ennek alátámasztására:

„Nem kérkedhet tehát Nemzetem én velem,
Mivel nálam igen tsekély az értelem.
Oly járatlan vagyok a' tudományokba,
Hogy tsak meg-mozdúlni se tudok azokba,

Nem azért szóllalt meg hát Múzsám hárfája,
Mintha mennyei dalt zenghetne nótája;
Hanem ez fakasztá ötet bús énekre,
Hogy szententziázva voltam gyötrelmekre”.⁴¹

A levelezés folyamán a mentorból fokozatosan baráttá alakuló Gvadányinak érzékenyen kellett reagálni a megváltozott társadalmi viszonyra. Sem a legáltalánosabban elterjedt, Mészáros Ignác-féle levelezéskötetben,⁴² sem máshol nem található péld-

40 GVADÁNYI József: *Únalmas órákban vagy-is a' téli hosszú estvéken való idő-töltés*. Pozsony, 1795, 154.

41 Uo., 166.

42 MÉSZÁROS Ignác: *Minden esetekre el-készült magyar szekretárius*. Pest, 1793.

dát arra, hogyan kell társalognia egy férfinak egy nővel, ha köztük sem családi, sem szerelmi viszony nem áll fenn. Többször problematizálódik ezekben a férfi-női levelezésekben az, hogy baráti viszony egyáltalán létezhet-e férfi és nő között. Az első lépés az egyenrangú baráti viszony megteremtéséhez a sorsközösség vállalása, kereshük kellett tehát olyan életeseményeket, amelyekből a sorsszerű párhuzamok olvashatók ki. Molnár Borbála és Gvadányi esetében ez úgy teremődik meg, hogy mindkettejük tehene köszvényes lesz, amit igazi csapásként élnek meg. A negatív életesemény viszont lehetőséget teremt arra, hogy levelezésükben megjelenjen az évődő, nem szexuális töltetű társalgási forma, amikor kissé ironikusan arról leveleznek, hogy a teheneiket legszerencsésebb lenne a közös barát, a szintén köszvényektől kínzott Csizi István számára elküldeni.

Amiben a levelezőtársak általában nem tudnak sorsközösséget vállalni, de nagy érdeklődéssel olvassák, az Molnár Borbála szerencsétlen házasságának története. Morális tanítás, társadalmi lázadás a bevett szokások ellen, hosszan lehetne töprengeni azon, hogy ennek a részletekbe menő leírásnak mi lehetett a funkciója. Működik az öncenzúra is, legalábbis a szerző bevallása szerint: éppen annak az édesanyjának a megkímélése miatt, aki a narráció szerint belekényszeríti lányát a nem kívánt házasságba.

„De még sok lett volna, amelyeket az ő alázatos szíve és az ő édesanyjához való igaz szeretete önként elhallgattatott vele. Ezeket pedig írta egyedül avégre, hogy a kegyes szülék tanulják meg azt, hogy az ő magzatjoknak szívéen erőszakot tenni ne kívánjanak; mivel vagyon valami olyan a lélekben, amely az embernek jövődő állapotját mint egy hathatós csudálatos előérzések által jövődöli.”⁴³

Molnár Borbála az irodalmat olyan eszköznek látta, tehát, amely alkalmas lehet arra, hogy társadalmi változásokat idézhessen elő. Újfalvy Krisztinával való levelezésében a szülők felelősségét veszik számba a gyermekek nevelésével kapcsolatban, vagyis a boldogság elérésének legfontosabb eszközeként a jó nevelést látják. Ugyanez a koncepció a *Molnár Borbála munkái* IV. kötetében megjelent *Mesés történetek* című, hosszú, didaktikus szövegben. A szerző a testi adottságaikban egymástól különböző lányok sorsának alakulását az eltérő nevelésben látta, a fiatalabb, világszép lány tehát szépsége révén inkább veszít, mint nyer az életben. Ezekben a szövegekben a lecsendesedett, boldog mindennapoknak a jó házasság szab keretet. Ezzel szemben saját sorsában a házasságot kezdetektől fogva – tehát még a házasságkötés előtt – a pokolhoz hasonlítja, melynek kínjai elviselhetetlenek. A sors elkerülésére nem fél

43 *Molnár Borbála keserveinek második darabja, mely készült 1792. esztendőben Sátoraljaiúj helyben, melyben belefoglaltatik Az ő életének igaz tüköre.* Kassa, 1792, 481.

olyan hangnemet megütni, amely sehogy sem illik egy jó nevelésben részesült keresztény leányhoz:

„Mert magamat veled rabságba ejteném
 S telyes életemben lángok közt sínlénem,
 S még itt elkezdenem a pokol gyötrelmét,
 Ne képzelj énbennem ily megbódultt elmét.

Maradjon békével – én halni elmegyek.
 Mondom: „Eredj halni! Ím kötelet adok,
 Ha nyakadra fojtod, vígabbán maradok”.⁴⁴

Nem csoda, hogy a rossz házasság kínjainak lefestése nyomasztó hatással volt a férfi levelezőtársakra, ugyanakkor azzal a téves felfedezéssel is járt, hogy a női szenvedések egyedüli kiváltó oka a rossz házasság lehet, sőt, a házasság önmagában a rabságot jelenti számukra, ahonnan kitörési lehetőséget az írás kínál. Kialakul tehát egy olyan struktúra, amelyet a férfi-női levelezésben részt vevő felek újra és újra hasznosítani tudnak. Néhány példával illusztrálom ezt a hatásmechanizmust. Fábián Julianna Gvadányi Józsefet egy, 1795. október 24-én kelt levélben kereste fel ismeretlenül azzal a céllal, hogy a Molnár Borbála esetében már vállalt szerepet az ő költői kiteljesedésében is működtesse.⁴⁵ Mentornak, tanítónak kéri fel tehát, és már az első levélben hasonló retorikát működtet, mint nőtársa, műveletlenségét hátráltató tényezőként nevezi meg: „Szánnya bennem, mivel nem sokat tanultam, / Mint a' férges gyümöls tsak héjába húltam”.⁴⁶ Gvadányi egy általa már ismert helyzetbe kerül ezáltal, és úgy is kezd viselkedni, ahogy korábban már működőképesnek látta: egész konkrétan Molnár Borbálát nevezi meg követendő példaként (Tedd Mólnár Borbálát ebbe tükörödnék, / Hidgyed! Hogy határa nem lesz örömdödnék. / Ő-is eleintén mint te szint' úgy beszélt, / És a' verseléshez fogni felette félt;),⁴⁷ költői feladatként

44 *MB munkáji II. kötet*, V. ének.

45 Levelezésük későbbi kötetben jelent meg: Gvadányi József: *Verses levelezés, a melyet folytattott... nemes Fábián Juliannával, nemes Bédi János élete párjával, melybe több nyájás dolgok mellett, Komárom városába történt siralmas földindulás is leirattatott, és a versekbe gyönyörködők kedvéért kiadattatott*. Pozsony, 1798. A továbbiakban *Verses levelezés*.

46 Uo., 1. Egy idő után a költőnők esetében mintha versengés is támadna, amelyik arra vonatkozna, hogy a tudatlanság milyen fokáról sikerült felküzdniük magukat a poétai szerepkörbe. Vályi Klára például a teljes írástudatlanságból jut el mindössze nyolc év alatt a Parnasszusra: „Méltóztassanak meg nézni, mulatságnak okáért, mennyire mehetett egy olly személy, a' ki ez előtt három esztendővel még az A. betűt sem tudta le írni”. VÁLYI Klára: *Jelentés*. Magyar Kurir 1800, 15.

47 *Verses levelezés*, 6.

pedig életkörülményei, házassága, gyermekei bemutatására ösztönzi: „Add tudtomra élted folytatod miképpen? / Egészségedben-is, vagy-é mindig épen?/ Hymen mikor kötött életed párjához? / Tégedet ölelő érdemes karjához. / Égtől hány Magzattal vagy meg-áldva immár? / Mert ha nem gyümölcsös a' jó fa, a' nagy kár”.⁴⁸ Fábián Julianna sokáig ellenáll annak, hogy életkörülményeit tegye meg költészete tárgyává, eleinte önreprezentációja költőnői létére korlátozódik. Végül elkerülhetetlen lesz a válaszadás, ám házassága leírását rövidre fogja, abból nem olvasható ki a (talán elvárt) szenvedés, ezért nem is kínál további érdekességet. A csendes boldogságot az egészségében adódó gondok zavarják csak meg, illetve a későbbiekben gyakran panaszkodik arra, hogy kenyérkereső foglalkozása gyakran vonja el a költői tevékenységtől.

„Sorsom írására itt már mostan térek,
 De hosszas nem lések, hamar véget érek.
 Amidőn jutottam már azon időre,
 Melly már alkalmas volt a jeggyűrűre
 Én kedves férjemnek a nagy Isten ada,
 Ki szent hittel társúl magához fogada.
 Tíz nyarat töltöttem már vele,
 Mioletta egyé tett házasság kötele,
 Ezen idő alatt éltünk békességben,
 Hites személyeket illető hívségben.
 Az Úr négy magzatot épet s szépet adott,
 Kik közül a halál kettőt elragadott.
 Éltem esztendeje mindössze három tíz,
 Eddig hol zavaros, hol tiszta volt a víz,
 Mellyben is sok százszor mosdottam, feredtem,
 És attúl annyiszor megújulást vettem.
 De gyakran főfájás, mint járvány-nyavalya
 Kínoz engem, s ettől szívemnek van baja,
 Mert barnácska képem sokszor megsárgítja,
 Érzékeny szívemet bú bánat borítja”.⁴⁹

Fábián Julianna tehát némiképp elzárkózott attól, amit Hász-Fehér Katalin Barbara Evers kutatásaira (is) alapozva a női költészet tematikájaként nevezett meg: „saját életük, boldog vagy boldogtalan házasságuk, családi ünnepeik, társadalmi szerepükkel kapcsolatos reflexióik, a férfitársadalomban elfoglalt helyük, szerepük és lehetőségeik szerepelnek. Kedvelt műfajuk a tanköltemény és az elmélkedés, a mese és

48 *Verses levelezés*, 14.

49 *Verses levelezés*, 18.

a kisebb novella, a leíró vers, vagyis minden olyan téma és műforma, ami a férfiszektorban megmaradt tudományon és politikán innen, a magánszféra tanultság nélkül is elérhető jelenségkörébe esik”.⁵⁰ Gvadányi ezt hamar érzékeli és más jellegű feladatot ír elő számára, tények és az átélés látszatát keltve kell beszámolnia az 1763-as komáromi földrengésről. A témaváltás annak is köszönhető, hogy Gvadányi ekkor már közönségnek szánt irodalomként tekint kettejük levelezésére, a mentorszerep dicsőségét a látható és a közönség által szívesen olvasott eredmény biztosítja.⁵¹ Az irányítás itt is a kezében marad, hiszen már a legelején figyelmezteti Fábián Juliannát, hogy kiindulópontját helyesen válassza meg: a földrengést természeti jelenségként, ne pedig Isten bosszújaként ábrázolja, így a moralizáló hangnemet is elkerülheti. A természeti katasztrófák leírásának szokását Voltaire terjeszti el Európában a lisszaboni földrengésről szóló munkája révén, így tehát Fábián nem is akárhogyan lép be a férfiszektorba, sőt a későbbiekben a politikán sem marad teljesen kívül, hiszen a grófort arra kéri, számoljon be a pozsonyi országgyűlés eseményeiről.

Csizi István még Gvadányinál is erőltetettebb módon ragaszkodik ahhoz, hogy levelezőtársai maradjanak meg a saját élet (lehetőleg) tragikus ábrázolásánál. Ezt a témakijelölést Vályi Klára egyszerűen visszautasítja: „A levélírótól rólam a’ kérdetett: / Mivel bírok s honnan vettem eredetet? / Ne vitasd azt uram, hol vala lakásom, / Vagy mind ez ideig hol volt mulatásom,”⁵² de ennél is látványosabbak a kudarckok Újfalvy Krisztina esetében. A Gvadányi–Fábián Julianna-levélváltáshoz hasonlóan Csizi ebben az esetben is azzal kísérletezik, hogy a fizikai adottságaiban látványosan különböző Újfalvy Krisztinát afelé terelgesse, hogy élettörténetét Molnár Borbálához hasonlóan a szenvedés középpontba állításával fogalmazza meg. Bár Újfalvy ennek eleinte ellenáll, és házasságáról röviden és érzelemmentesen számol be, Csizi tovább erősködik: „Vallyon nem kaptálé szivedre bilintset / Midön fel áldozád a’ leg drágább kintset? / Mint Borbála talám uszkálsz ollj hajoban / Posványokkal telljes feneketlen toban”⁵³ – írja, a házasságot az ő esetében is teljesen elviselhetetlen létállapotként kívánván feltüntetni (a nőtlen Csizi ezzel talán saját életstratégiáját is alá akarta támasztani). Csizi verssoraiiban hosszan ír levelezőpartnere szépségéről, mindezek ellenére sorsát tragikusnak vélvén azt állítja, hogy dicsőséget csak abból lehet szerezni, ha Újfalvy ezt a tragikus sorsot versbe foglalva mindenki számára elérhetővé teszi, a fájdalmat a dicsőség öröme válthatja így fel:

50 Hász–Fehér Katalin: *Molnár Borbála levelező társasága*. Online: <http://www.staff.u-szeged.hu/~feher/honlap2/pub/MOLNAR.htm>. (Utolsó megtekintés: 2020. 03. 10.)

51 „Hogy én tőle ezen szörnyű veszedelemnek leírását kívántam, egyedül azon okból cselekedtem, hogy a közöttünk való levelezés igen meddő ne légyen, mert ha csak complementírozásból állana, a közönség előtt nemhogy kedves lenne, de még annak olvasása únalmat okozván, csak elvettetne”. *Verses levelezés*, 25.

52 Vályi Klára 5. válaszlevél Csizinek, WEÖRES: i. m. 128.

53 *Tsizi István Újfalvi Krisztinának* = „Levéllé válva” i. m. 53.

„S Külömbenis, ki néz Kristina képére
 Mert őt a Természet hallom ugj alkotta
 Hogj szépségít rea ugjan tékozlotta.
 Elméje szépségét ha ehhez ragasztom
 És képzeletemmel edgyüvé olvasztom
 Ugy találok hogy ő méltó szeretetre
 S a szeretet mellett nyájas tiszteletre
 Vonszo kedvességgel lévén születtetve
 S a' mellett Virtussal fel ékesítetve
 Szem sziv és az elme méltán szeretheti
 Durva természet hát az, a mely meg veti
 De mit irok! Talám durvának azt mondom
 Akire nem volna nékem semmi gondom.
 Ugyantsak szivére ha tolodott oly zaj
 Egy ártatlan szivnek melyet szenvedni baj.
 És ezt voltaképpen vészem fontolóra
 Agg Musánál talál illy tanáts adora;
 Szenvedd türom füvel orvosold Sorsodot,
 Viraszthatja Isten még kedves napodot
 (:Ugy irok mint a'ki sorsodot gyanitom
 Bár válaszodat tsak kevésbé sajditom:)

De kik azt örömet olvassák mind szánnak
 Azt hiszem, és rajtad segítni kívánnak
 S bud enyhítésére oly eszközök lésznek
 Hogy még a ditsőség halmára fel tésznek”.⁵⁴

Újfalvy válaszában részben a szépség mulandóságát hangsúlyozza, a mindennapok alakításában nem lehet tehát akkora jelentősége, másrészt megjelenik az első olyan gesztus is nála, amely az élettörténetet szándékosan titokzatossá kívánja tenni: „Sorsa, a ki van a 3. s négy 10. között / És a kinek minden állapotya merő / Titok”.⁵⁵ Hasonló módszerrel él akkor is, amikor Visky Pál a sanyarú sorsot számonkérő leve- lére⁵⁶ válaszol. Az egyéni sors jelentéktelenségét hangsúlyozva a fátumkérdéstől szin- te a vanitatum vanitas kérdésköréig feszül válaszlevelének íve:

54 *Tsizi István Újfalvi Krisztinának = „Levéllé válva” i. m. 62.*

55 *Újfalvi Krisztina Tsizi Istvánnak = „Levéllé válva” i. m. 71.*

56 *Vágnaké sziveden kedves Lélek Sebek / S kebeled örömet háborgató ebek / Mert, ugy tettzik Musád az illyekre mutat/ S nyitt éppen ily gyászos kérdésekre utat. Visky Pál Újfalvi Krisztinának = „Levéllé válva” i. m. 45.*

„Azt kérde vadnake jó szivemen sebek
 S kebelem örömét háborgato ebek?
 Ah atyám egy igaz és egyenes szivnek
 Mely Isten s emberhez marad fogytig hivnek
 Képes é ezen a világon ugy élni
 Hogj a' Fátum tudgja ötet meg kimelni
 Nem; söt a halando napjai jutalma
 Igaz rázza a fát, hamisnak jut alma,
 S kérdés ez is valljon, nyert-é avagy vesztett
 Akit itt a rosz sors gyötör és veszteget,
 Hanem hogy mi mért van, tudja a rendelő,
 Mert hiszem bölts végre hogy mindent rendel ő,
 Ő mivelte ezt is hogy ezt a világot
 Esmérjem és végyen szemem is világot
 S lássa hogy az élet tsak szappan buborék
 A vidám ortza is gyakran tsak bú borék”.⁵⁷

Újfalvy Krisztina számára az írás a végtelenül unalmas, magányos hétköznapiokból való kilépés lehetőségét kínálja. Játékos társalgás, kísérletezés, szerepjáték, de semmiképpen nem pietista életsiratás. Ezért érezhetjük néha ironikusnak szavait, különösen a Molnár Borbálával történt levélváltások során: míg Molnár Borbála ebben a levelezésben önmagát mindenféle megkérdőjelezés nélkül a Parnasszuson helyezi el, addig Újfalvy Krisztina játszik, rejtőzködik, sőt arra is felhívja a figyelmet, hogy az írás sokszor szerepjáték, nem fedi a valóságot, az életvezetésben követett szabályokat: „dehát nem követhetjük-e legalább most ennyibe a férjfiakat? Akik közül igen sokan a magok belsőjükkel ellenkező módon írnak: írnak erkölcsi tudományokat anélkül, hogy azt gyakorolnák...”.⁵⁸ Talán figyelembe kellene vennünk ezt a többször is hangoztatott szerepjátékot, és efelől újraértékelni Molnár Borbála költészetét is. Hiszen arra már Hász-Fehér Katalin is felhívta a figyelmet, hogy a költészetében fellelhető pietizmust inkább szerepjátékként kellene kezelni, hiszen például Csizi István felülírja az episztolákból ismert Molnár Borbála-képet a személyes találkozás után, és Édes Gergely is másnak ismerhette meg a költőnőt, ha a Kolozsvárról küldött misszilisben az így fordul barátjához: „... képzelje barátom az én körülállásimat, képzeljen engem úgy, a mint esmér...”.⁵⁹ Az talán már nem is kérdés, hogy Tuboly Liza 1814-es költeményét kizárólag szerepversként tudjuk értelmezni, hiszen 21 éve-

⁵⁷ *Újfalvi Krisztina Visky Pálnak* = „*Levéllé válva*” i. m. 48.

⁵⁸ *Barátsági vetélkedés*, 112.

⁵⁹ Idézi HÁSZ-FEHÉR i. m.

sen nem érezheti valaki a telet és az öregséget.⁶⁰ A referenciális olvasat vált meghatározóvá ezeknek a szövegeknek az esetében, pedig a szerzők maguk is többször utalnak arra, hogy a különböző témák különböző hangnemet igényelnek. Molnár Borbála panaszos hangú költészete is megváltozik, amikor a magánszférából a közéleti költészet területére lép át, és például a honi seregek fényes győzelmét ünnepli: „Vált-sa víg hang panaszt nyögő szavaidat, / Vedd elő már régen el-vetett hárfádat, / Ör-vendező ének töltse mostan szádat / Erölködj hát fúni olly éles hangokat, / Hogy a fül kedvesen hallgassa azokat”.⁶¹ Vaderna Gábor költészeti monográfiájában már hangsúlyosan más irányból közelíti meg Vályi Klára költészetét, és írói gyakorlatát a dilettantizmus–professzionalizáció problémaköréhez rendelve próbálja meg értelmezni.⁶² Bár Vályi Klára is versbe foglalja Csizi Istvánnak rossz házassága és özvegy-sége történetét, Vaderna mégsem ezt emeli ki szövegvilágából, hanem a teljességre törekedve, verseit a különböző költészeti hagyományok (rendi költészet, episztolairodalom, inszurgensek körüli buzdító költészet) kódrendszerében tárgyalja.⁶³ Ahogyan Molnár Borbálával sem kizárólag az életéről levelez Csizi István (hiszen olyan fogalmak megverselésére is sor kerül, mint az élet folyása, harag, kevélység, barátság, bosszúállás, gyűlölség, virtus, irigység, igaz bölcsesség), úgy Vályi Klarával is elvont témákról társalog (Krisztus szenvedéséről, hitről, szeretetről, érzékenységről, reményről, jó lelkiismeretről, jócselekedetről, a magunk megjobbításáról, a bölcs életről, a szépségről), és ezen költészet célja a művelődés előmozdítása és a szórakoztatás. Ugyanígy jár el Vaderna Dukai Takách Judit költészetéről szólva is. Szövegeiben nem az az érdekes, hogy azokat nő írta, és valamilyen női szenvedéstörténetet jelenítenek meg, hanem hogy hogyan tud integrálódni a különböző költészeti (rendi költészet, neoklasszicista költészet vagy éppen bárdköltészet) hagyományokba, azok eszköztárát elsajátítva képes-e egyéni hangon megszólalni.⁶⁴

A 18–19. század fordulóján fellépő női szerzők költészetének számos aspektusa figyelmen kívül maradt a kanonizációs folyamatban, amelyek azonban kicsit átrajzolhatják megítélésüket. Az alapállás mégis az, amit S. Sárdi Margit már megfogalmazott, hogy „a férfi költők úgy tartják, a női költészet más, mint az övék, s elfogadják, hogy kisebb értékű”.⁶⁵ Molnár Borbála elfogadja ezt az ítéletet, ezért lehet sikeres

60 *Téli andalodás* című versében így ír: Mindenről elfelejtkeznek, / Hogyha visszaemlékezik / Azon boldog időkre, / A virágok bájoló szépségére. / Mikor köztök sétálgattok, / Szabad kényén dalolgtok, / Mennyei boldogságot / Képzelt magának halhatatlanságot.

61 *A Felsőleges II. József nyaralványából lett meg-könnyebbülésén Belgrád megvétele és H. Koburg győzedelmén való öröm kiáltás* című verse.

62 VADERNA: *i. m.* 205–242.

63 VADERNA: *i. m.* 232.

64 Vaderna példaként Dukai Takách Judit egy versének (*Báró Wesselényi*) zárlatát idézi. VADERNA: *i. m.* 85.

65 S. SÁRDI: *i. m.* 553.

levelezőpartnereinek az az eljárása, hogy a többiek számára őt tegyék meg példaképnek. Fábián Julianna ugyancsak az útmutatások szerint ír még akkor is, ha tematikája már többrétűbb. A komáromi földrengés leírásakor pontról pontra követi Gvadányi előírásait nemcsak a természeti katasztrófa megítélésében, hanem például a cigányok viselkedésének sztereotipikus és sablonos ábrázolásában. A 19. század elejére rögzül ez a felállás, és például Dóczy Teréziának és Kazinczy Klárának is meg kellett küzdenie azzal az elképzeléssel, hogy ő nem írhat olyan jó verseket, mint egy férfi. Ezen az állásponton az sem sokat módosított, hogy Berzsenyi Dániel például már elismeri, hogy éppen a férfiak azok, akik szűk határok közé szorítják a nő szerzőket. Dukai Takách Judithoz szóló versében például így ír: „Te megboszúlva méltóságtokat / Kihágsz nemednek szűk korlátiból, / Melyekbe zárva tartja vad nemem; / Kihágsz, s merészen fényesb útra térsz, / Melyen csak a nagy férfinyomdokok / Vezetnek a szép tiltott táj felé”. Érdemes talán felfigyelni arra, hogy a költői dicsőség felé vezető úton eleve nem lát nőket, pedig egy egész generáció készítette elő az utat Dukai Takách Judit számára. Mind ezek, mind pedig ő kipróbálhatta ugyan magát több területen is, ám az ítélet mégis leginkább az volt, hogy az eszköztárat el tudják ugyan sajátítani, de egyéni hangot csupán a női sors nehézségeinek lefestésében kapnak. Költészetük többi szegmenséről, a szerepjátékokról már a 19. század közepére megfeledkeztek, ezért érthető, hogy amikor a női irodalomról szóló teoretikus viták elkezdődnek, szinte nem is emlegetik ezeket a szerzőnőket.

WOMEN'S POETRY AT THE TURN OF THE 18TH-19TH CENTURY. POTENTIAL ROLES AND PROBLEMS

Keywords: women's poetry, potential roles, poetic language, tradition

In the Hungarian literature, debates about the role of women in literature began in the mid-nineteenth century. These theoretical disputes were connected to the more general question of the education of women, but they do not touch upon those female authors who by that time had already been represented in the literary field through their own individual volumes. In my paper I investigate the female poets appearing at the turn of the eighteenth and nineteenth century, trying to uncover why texts which prioritised individual fate, and represented it as a passion narrative, became more dominant during the process of literary canonisation. In my reckoning, the primary reason for this was that the male mentors of the generation favouring epistles designated Borbála Molnár and her poetry as the pattern to follow. Although several authors deviated from this pattern, the general impression that these women wrote primarily as a means to mitigate their unfortunate circumstances remained prevalent.

LIRICA FEMININĂ DIN SECOLELE 18-19. ROLURI ȘI PROBLEME

Cuvinte-cheie: *lirica feminină, roluri, limbaj poetic, tradiție*

În literatura maghiară dezbaterile despre literatura scrisă de către femei încep la mijlocul secolului al 19-lea. Aceste dezbateri teoretice se ocupă nu numai cu lirica feminină, ci și cu educația fetelor, dar lipsesc din ele reflecțiile asupra autoarelor, care au publicat volume individuale la sfârșitul secolului al 18-lea. Lucrarea de față se ocupă cu textele scrise de către femei în această perioadă și răspunde la întrebarea de ce au primit în procesul de canonizare un rol mult mai important textele care au prezentat propriul destin ca o poveste de suferință. Motivul principal a fost, că mentorii acestor autoare au numit-o pe Borbála Molnár și lirica ei ca model de urmat.

BARTHA KATALIN ÁGNES*

SZÍNÉSZKONSTRUKCIÓ ÉS SZEREPKÖR: A SZALONSZÍNÉSZNŐSÉG SZUBJEKTIVITÁSAI**

Kulcsszavak: *szerepkör, színházi terminusok, 19. századi színházi intézmény, szubjektivitás, színésznő*

A 19. század második felének magyar színházesztétikai írásaiban úgy tűnik, hogy a színházi szerepkör/szerepkörök fogalmát meghaladni kívánó diskurzussal van dolgunk. Viszont, ha módszeresen megvizsgáljuk a fogalom használati módjait, akkor látható, hogy a gyakorlatban nem kerülhető meg, s alighanem a mai kőszínházi struktúrában is él valamilyen formában a színészek ilyen fajta tipizálása.

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a szerepkör fogalom helyzete, ill. a szerepkör-skatulyák hogyan mutatkoznak meg a 19. századi színházi rendszerben, és hogyan viszonyulnak konkrét szerepalkotáshoz? A szalonszínész szereptípusának vizsgálatát az időben változó szerepmegformálásokhoz kapcsolva a mindig jelenvaló és aktív szubjektivitásdimenzió felől közelítem meg, a mindennapi élettapasztalatok aktív vonatkozásainak rekonstrukciói nyomán.

LEXIKONOK ÉS SZÍNHÁZESZTÉTIKÁK MEGHATÁROZÁSAI

A Székely György szerkesztette színházművészeti lexikon szerepkör szócikke összefoglalja azt az esztétikai és színháztörténeti változást is, amely szükségszerűvé tette a szerepkör fogalmának és a szerepköri rendszernek a fellazulását, egyben a romantikus, átlényegülő színészek megjelenésével azonosítva ennek térvesztését.

„A színész, énekes alkatának, belső és külső tulajdonságainak leginkább megfelelő szerepek típuscsoportja. A szerepkörök eredete a *commedia dell'arte* állandó alakjaira (tipi fissi) vezethető vissza. A játékkonvenció állandósulásával a 18–19. sz.-ban teljesedett ki a sze-

* BARTHA Katalin Ágnes (1978), PhD, színház- és irodalomtörténész, a BBTE Színház- és Film Karának adjunktusa. E-mail: bkagnes@yahoo.com.

** A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

repekörök rendszere. A szerepekörök így állandó színpadi feladattá váltak, és bekerültek a színészek szerződésébe. Hatottak a korszak drámairodalmának alakformálására is. A szerepekör-rendszer könnyítette a nagy bemutatás számok teljesítését, mert a színészi eszköztár rutinszerű használatának lehetőségét biztosította, a színjátszás fejlődésével megjelenő igénynek, a romantika átlényegülő (az ön maga fizikai korlátain túllépő) színészi ideáljának azonban már nem felelt meg, s gyakorlatilag modorosságá várt merevedett. A szerepekörök fellazítását tehát a romantikus átlényegülő színész – pl. Egresy Gábor – kezdte, a folyamat a 20. sz.-ban a modern lélektan hatására felgyorsult. A modern prózai színjátszás már nem ragaszkodik a szerepekörökhöz, bár a szereposztásnál továbbra is figyelembe veszik a színész alkati adottságait. Így a szerepekörök elsősorban az operett-, ill. operaszínpadokon maradtak fenn, ahol a hang-, mozgás-készségbeli adottságok továbbra is erősen meghatározzák az eljátszható szerepek körét. Az egyes színészek pályáján az alkati, életkori változásoknak megfelelően kerül sor a szerepekörváltásra.”¹

A 20. század első felének meghatározó magyar rendező egyénisége, Németh Antal az általa szerkesztett *Színészeti lexikon*ba beemelt szerepekör szócikke szerint a fogalom *határt* jelöl, amelyet a színész számára típusok alkotása tekintetében megvonnak testi és lelki képességei. A színészre hatással vannak a személyes élmények, emberekkel való érintkezés, más tanulmányokban megírt ötletek, a kor és társadalom is irányadó a szerepalkotásban. Itt külön említ hős, szerelmes, intrikus, tragika, hősnő, szerelmes, szalonszínésznő, komika, anyaszínésznő stb. kategóriákat.² *A színjátszás esztétikájának vázlatában* Németh elhatárolja magát e történeti fogalomtól, és azt állítja, hogy: „a típus-színjátszás a színészi alakteremtő-fantáziának mindennél súlyosabb börtöne”, szerepekör nincs, csak színészi feladatok vannak.³

SZÍNÉSZ ÉS KOMÉDIÁS

A Németh Antallal kortárs színész és rendező, Louis Jouvet a 18–19. századhoz, Diderot-hoz visszanyúló elméleti hagyományt követve, rendszerezte az *acteur-*

1 *Magyar színházművészeti lexikon*. SZÉKELY György szerk. Akadémiai Könyvkiadó, Bp., 1994. 747.

2 *Színészeti Lexikon*, NÉMETH Antal szerk. 1930. II.

3 NÉMETH Antal: *A színjátszás esztétikájának vázlata*. Bp., Budapesti Szemle 1929, 213. köt. 617–618. sz. Itt 284.

comédién közötti különbséget, s itt a francia színházi hagyományban élő fontos elkülönítést tesz: „Az *acteur*: csak azokat a szerepeket képes eljátszani, amelyek szerepkörének vagy imázsának megfelelnek, ön maga függvényében határozza meg a szerepeket (autonómia). A *comédien*: minden szerepet eljátszik, teljesen elmosódik az alak mögött, a színpad mesterembere”.⁴ Ez a fajta elkülönülés a magyar színházi hagyományban is érvényesül valamelyest. A 18–19. századi magyar színházi diskurzusban gyakori a komédiás és a színész rokonértelmű szavakként való kezelése, egymással felcserélhetősége, ugyanakkor érzékelhető jelentésbeli elkülönülés is, egyfajta szembeállítás. A komédiást alakoskodó, bohóc, mutatványos értelemben használják gyakran, egyfajta minőségi különbséget állítva fel a színész és komédiás között. A komédiás tehetségét úgy tekintik, mint bizonyos fokú utánzási és mimikai képességet, amelynél fogva a látott és megfigyelt alakokat külsőleg meglehetősen híven reprodukálja.⁵ Hevesi Sándor szerint „a komédiás nem alakít, hanem alakoskodik. Legjobb esetben is gazdájának (a drámaírónak) hű szolgája. Nem egyéniség, csak ügyes ember. Ebből a fajtából kerülnek ki az úgynevezett használható színészek, a középszerűségek”.⁶

Ez a különbségtétel, jelentésbeli elkülönülés a színházi szakmába szerződött társadalmi személy státusának helyére is utal, s így kapcsolódik a szerepkör fogalmának kérdéséhez is, hiszen a színész szereptípusa a 19. században nemcsak életkorának, külső megjelenésének, hangjának és játéktílusának felel meg, hanem a fiziológiai adottságon túl intellektuális, erkölcsi és társadalmi jellemzők szintézise. Egyben olyan felfogásra utal a szerepkör, amely szerint a színésznek meg kell felelnie a repertoár nagy típusainak, és híven kell megtestesítenie az általa játszott fikciós alakot.

SZÍNHÁZI TÖRVÉNYKÖNYVEK

Már az erdélyi hivatásos színjátszás kezdetén azonnal megindul bizonyos szerepköri elkülönülés. Az első korszakot összegző, az 1797-es Wesselényi-féle szabályzaton alapuló, 1803-as törvénykönyv a színészek „classificatiójá”-ról beszél, eszerint szabva

4 Vö. A színész szócikket PAVIS, Patrice: *Színházi szótár*. Ford.: GULYÁS Adrienn, MOLNÁR Zsófia, SEPSI Enikő, RIDEG Zsófia, L'Harmattan Könyvkiadó, Bp., 2006. 294.

5 Vö. a „komédiás” és a „színész” szócikket: *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. VII. Gyűjt. Szerk. SZABÓ T. Attila. Kriterion Könyvkiadó–Akadémiai Könyvkiadó, Bukarest–Budapest, 1995. 60; *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. XII. Gyűjt. Szerk. SZABÓ T. Attila, főszerk. KÓSA Ferenc. Erdélyi Múzeum–Egyesület–Akadémiai Kiadó, Kolozsvár–Budapest, 2005. 501. Lásd még *Magyar színművészeti lexikon*. II. Szerk. SCHÖPFLIN Aladár. Bp., Ny. a Thália-Kultúra Műintézet Kő- és Könyvnyomda Rt., 1929. 463.

6 *Magyar színművészeti lexikon*. II. Szerk. SCHÖPFLIN, 463.

meg gázsijukat is.⁷ A kor színházában olyanfajta színészi tipizálás működött, mint amilyen sok más színházi korszakban is megfigyelhető, és amelynek prototípusa a commedia dell' arte: határozott alkattal rendelkező színészeket gyakorlatilag mindig egy bizonyos szerepkörben alkalmaznak.

A 19. századi magyar színházi törvénykönyvek a szereposztás fejezetében említik a szerepköri („szerepnemenkénti”) elkülönülést. Itt szabályozzák a szerepkiosztás módját.

A Pesti Magyar Színésztársaság Törvényei Bajza József igazgatása alatt 1837–1838 évben egyértelműen kimondja, hogy a színészek „szerepnemenkénti”, tehát szerepkör szerinti szereposztási óhaja nem elismert, a szereposztás igazgatói jogkör: „9. Szereposztáskor az igazgatóság figyelemmel lesz mindig a tagok hajlandóságira, tehetségeikre és az általok játszani szokott szerepek nemére, de kizárólag kiválasztott szerepnemeket nem ismerend, mert ez végtére lehetlenné tenné az előadásokat. Azért senkinek ilyféle követelése: hogy ő hősi, szerelmes vagy fondor szerepeket játszik egyedül, nem fogadtatnak el”.⁸

A Nemzeti Színház Törvénykönyve 1848 ápr. 1-től kezdve a korábbi vonatkozó törvényt megerősítve kimondja, hogy a szereposztás igazgatói feladat, a szerepeket illetően egyenesen megtiltják a szerep visszaküldését, és hangsúlyozza a 70-es paragrafus, hogy „a szereposztás nem a tagok szerepjegyzéke szerint, hanem a társaság személyzetéhez képest fog történni: de a tag által feljegyzett szerep betanult gyanánt fog tekintetni”. A tag élhet kifogással, észrevétellel is, amelyet 24 órán belül beadhat az igazgatónak.⁹

Látható tehát, hogy miközben a gyakorlatban létezik a színészek preferenciáit tükröző *szerepjegyzék*, amelyet egy társulathoz való ajánlkozásuk és szerződéskötés esetén kiindulópontnak és tárgyalási alapnak is tekintenek, a konkrét társulati működés érdekei felülírják ennek kizárólagos alkalmazását.

Az 1873-as és 1881-es kolozsvári színházi törvénykönyvek, amelyek a maguk során a pesti Nemzeti Színház törvénykönyveihez igazodnak (hisz mindkét intézmény a Magyar Királyi Belügyminisztérium alá rendelve folytatja működését), a korábbi

7 *Az erdélyi magyar játékszín constitutioja* [1803. Ápr. 16.] = FERENCZI Zoltán: *A Kolozsvári színészet és színház története*. Ajtai K. Albert ny. Kolozsvár, 1897. 117–125. A korabeli szereposztási rendszerről l. még BARTHA Katalin Ágnes: *A színészképzés sajátos gyakorlata, a kettőzés* = BARTHA Katalin Ágnes: *Shakespeare Erdélyben: XIX. századi magyar nyelvű recepció*, (Irodalomtörténeti Füzetek 167), Argumentum Kiadó, Bp., 2010. 104–107.

8 *A Pesti Magyar Színésztársaság Törvényei Bajza József igazgatása alatt 1837–1838 évben* = BAJZA József: *Szózat a Pesti Magyar Színház ügyében*. Szerk., előszó, jegyz. SZIGETHY Gábor, Neumann Kht., Bp., 2003. <http://mek.oszk.hu/05000/05073/html/gmbajza0003.html>. (2019. 01. 9.)

9 *A Nemzeti Színház Törvénykönyve 1848 ápr. 1-től kezdve*. Pesten, ny. Beimel Józsefnél, 1847, 12.

szabályzatok nyomán szintén utalnak a szerepköri osztályozásra, amennyiben hangsúlyozzák, hogy az elsőrendű tag pusztán fizetési kategóriát jelöl, és nem fed szereposztályt, sem szereppreferenciát. Az újabb szempont immár erőteljesen a színészek fizetés szerinti klasszifikációjával (fizetésbeli megbecsülésével) kombinálja a szerepköri elkülönülést, szereposztáskor továbbra is megvonva a színésztől a szerepköri preferenciáira való hivatkozást.

„69. § *A szerződésben előforduló ily kitétel: „elsőrangú, vagy elsőrendű tag, művész, művésznő” sat., senki által sem magyarázható a neki osztandó szerep értékére vagy fontosságára, miután ez osztályozás a tag évi vagy havi tiszteletdíja meghatározásának szolgál jelzőjeül.* Ennek alapján tehát senkinek sem áll jogában a szerepeket saját felfogása szerint osztályozni, s a szerződésben kitett elsőrangusát. szóra hivatkozva, a részére osztott szerepet visszaküldeni, a 67. §-ban meghatározott büntetés alatt.”¹⁰

Nyilván e mögött a törvénykönyvi paragrafus mögött, mint a korábban idézettek mögött is, sokféle konkrét eset állt, ahol a szerepkörre hivatkozva próbáltak meg színészek visszautasítani olyan szerepeket, amelyek a magukról alkotott képpel és a nyilvánosságban is propagálni kívánt képpel nem voltak összhangban.

Ennek egyik esete a Bulyovszkyné Szilágyi Lilla színművésznőé, aki nem a törvényekben lefektetett módon viszonyult szerepeihez, hiszen a maga szempontjait legalább olyan fontosnak, ha nem előbbre valónak ítélte a társulati szempontoknál. 1854-es leveléből ezt a viszonyt olvasni ki: „Színpadunkon is igen műértő rendezők oszták ki már számtalanszor Lear királyt, de soha egyiknek sem jutott eszébe Regant sem a naivdrámai sem a szubrett szakmába osztani. Szerepköröm egész összegéből, mely ugyan elég tarka, de még sem mutathatja ki senki is, hogy Reganhoz hasonló szerepek létezzenek közte. Regan *rangdáma, intriquant, pikant*, Cordéliánál jóval idősb, kinézése majesztikus, hősszenvedélyű. Találja fel ez alakot valaki *apró keresztleánykáim, síró és nevető kedélyes szerepeim, drámailag lyrai alakjaim közt*, miket eddig sikerrel adhaték s mikre az igazgatás fordított... Én a Regan fajtákat soha nem gyakoroltam, ez osztályra soha tanulmányt nem fordítottam, szerződésemtől erre nem köteleztetem, mert nem köteleztethetem, miután képességi körömön... kívül esik”.¹¹

10 Vö. *A Kolozsvári Nemzeti Színház törvénykönyve 1873. május 1-től kezdve*. Ny. K. Papp Miklós, Kvár, 1873. 13–14.; *A Kolozsvári Nemzeti Színház Törvénykönyve*. Kiadatott 1881. Május 1-én. Ny. Gámán János örököse, Kvár, 1881. 21.

11 A levelet Péchy Blanka közli. Magát a levelet férje fogalmazza a színésznő nevében az igazgatósághoz, ezzel mintegy segítségére van e kialakult konfliktusban, és az ő kézírásában is őrződött meg. PÉCHY Blanka, *Hűség és hűtlenség*, Magvető, Bp., 1969. 76. (Kiemelés)

INTÉZMÉNYI DISKURZUS

A törvénykönyvek, szabályrendeletek igyekeznek elejét venni a szerepköri tagozódásból, osztályozásból adódó problémáknak azzal, hogy ezt pusztán fizetési kategóriaként ismerik el, és elvileg a szerepvisszaadás gyakorlatát is tiltják. Az intézményi diskurzusban a színházak gazdasági aktái, költségvetési tervei, a társulatszervezés kérdésében az ügynökséggel és szerződendővel folytatott levelezésben kulcsszó, ritka esetben a színház törvényszéki jegyzőkönyveiben is előfordul. A gyakorlati színház működésében úgy látszik tehát, hogy nélkülözhetetlen az osztályozás. Ezt a kijelentést alátámasztandó a színház gazdasági iratai között fontos szerepet betöltő *költségvetési tervek* állhatnak példaként, amelyek a színészek szerepkör szerinti hierarchikus jövedelemviszonyai alapján kalkuláltak. Álljon itt a kolozsvári Nemzeti Színház 1871 decemberében elkészült költségvetési tervének vonatkozó része, amelyet a házi kezelés ügyéért felelős bizottság állított össze a következő évre:

II. Személyzeti fizetés egy egész évre

1. Dráma és vígjáték

Női személyzet: drámai primadonna és egy havi szabadságidő nyáron 2000, drámai hősnő és egy havi szabadságidő nyáron 2000, első szende 1200, másod szende 840, szalon színésznő 1200, hősanja 960, társalgási anya 720, komika 720, soubrette 600. Együtt 10240 ft.

Férfi személyzet: jellemszínész és egyhavi szabadság nyáron 1200 ft, első szerelmes 1200, szalonszínész: 1200, intrikus 1000, hős apa 800, tréfás apa 800, komikus 800, második szerelmes 720, másod komikus 600. Együtt: 8920 ft.

4. Segédszemélyzet

16 kardalosnő 480, 16 kardalos 480. Együtt 15.360 ft.¹²

B. K. Á.) Az eset körülményeinek részletesebb vizsgálata az 1854-es Nemzeti Színházi Törvényszéki jegyzőkönyvek hiánya miatt nem lehetséges. Az 1850-es évekből csak 1853-ig maradtak fenn ilyen jegyzőkönyvek. Ebben Bulyovszkyné vétségei között főpróbáról való késését jegyzik fel, felvonások közötti szünet idejét meghaladó öltözködése miatti késleltetést, illetőleg azt, hogy várakoztatta a közönséget az előadás végén, a kihívásakor (OSZK Szt. Nemzeti Színházi Kötetes Iratok 670. *Törvényszéki jegyzőkönyvek 1848–1853*).
12 [Kolozsvári] *Színházi jegyzőkönyv 1868–1869*. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313, Reg 8. 117–119.

Ugyanezt a gyakorlatot figyelhetjük meg a pesti Nemzeti Színház esetén is, ahol szintén szorosan összekapcsolódik a társulatszervezés kérdése a szerepköri klasszifikációval.¹³

A kolozsvári Nemzeti Színház levéltári iratai között, az intézményi levelezésben is fontos kategóriát képvisel a szereptípus, akárcsak a korabeli színházi szakfolyóiratok színházügynöki rovataiban. Legyen szó hősszerelmesről vagy egy személyben kedélyes apáról és cselszövőről, komikáról vagy drámai szendéről, a színházak is e kategóriák alapján keresik a szerződendőt, illetőleg ilyen leírásokkal ajánlkoznak a színészek is.

Az országban utazó társulattagok¹⁴ közötti információcseréhez nélkülözhetetlen csatornát az 1870-es években A Színpad, az Első Magyar Színházi Ügynökség lapjaként indult folyóirat biztosította, amely 1871 végétől az egyesület hivatalos közlönyeként szerepelt. A kolozsvári Nemzeti Színház titkára, Sándor József levelezése is bizonyítékul szolgál a szerepköri megnevezések gyakorlati használatára. Sándor nemcsak a színészekkel levelezett, hanem az ő piackutató feladatát jelentősen segítette a Színházi Ügynökség. A színészügynökség havi illeték fejében a leírásnak/elv-

13 *A Nemzeti Színház igazgatósági szabályrendelet* [1887] a szerződések kötésének módozatai c. fejezetben kimondja: „Az igazgatóság tekintettel lesz arra, hogy a személyzet a lehetőségig a következő szerepkörök szerint szerveztessék és minden szerepkör lehetőleg a legjobb erővel legyen betöltve. 3. cikk. Az így betöltendő szerepkörök a következők: *Férfiak*: Első tragikai hős, társalgási hős, drámai jellemszínész, vígjátéki jellemszínész, drámai szerelmes színész, vígjátéki szerelmes színész (bonvivant), drámai apaszínész, második vígjátéki apaszínész, komikus; Második tragikai hős (idősebb szerepekre), második társalgási hős, második drámai jellemszínész (intrikusokra), második vígjátéki jellemszínész (szeles szerepekre), második szerelmes színész, második drámai apaszínész, második vígjátéki apaszínész, második komikus; 1 segédszínész (kisebb jellem szerepekre), 1 segédszínész (kisebb szerelmesekre), 1 segédszínész (népies alakokra), 4 segédszínész (apróbb szerepekre). *Nők*: Első tragikai hősnő, első társalgási színésznő, első drámai első szerelmes színésznő, első vígjátéki szerelmes színésznő (naiv), első vígjátéki jellemszínésznő, első drámai anyaszínésznő, első vígjátéki anyaszínésznő (komika). Második tragikai hősnő, második drámai hősnő, második társalgási színésznő, második drámai szerelmes színésznő, második vígjátéki szerelmes színésznő, második vígjátéki jellemszínésznő, második drámai anyaszínésznő, második vígjátéki anyaszínésznő; 1 segédszínésznő (asszonyokra), 1 segédszínésznő (leányokra), 1 segédszínésznő (népies apróbb szerepekre), 1 segédszínésznő (szobaleányokra)”. L. *A Nemzeti Színház igazgatósági szabályrendelet* (Helybenhagyott az 1884. évi augusztus hó 14-én kelt 10.409. számú belügyminiszteri rendelettel). Pesti Könyvnyomda RT. Bp., 1887. 10–12.

14 Ekkoriban az országban 25 magyar nyelvű színtársulat működött, mintegy 850 színésszel. Vö. BARTHA Katalin Ágnes: *Színházi professzió és presztízs Kolozsváron a 19. század utolsó harmadában*. Erdélyi Múzeum, 2015/3. 59. A számok LENHARDT Ede szerk.: *A Magyar Színészet Évkönyve*, Pest. 1873. adataiból származik.

rásnak megfelelő színészeket igyekezett megnyerni a kolozsvári társulatnak, s így Sándor József volt az, aki direkt tárgyalt a színésszel, és közvetített a munkaadó felé.¹⁵

A színésznők helyzetét tekintve a szerepköri tagozódás/hierarchia legalacsonyabb fokán álló, gyakran egyedülálló segédszínésznők, kardaloszók, táncosnők csoportja különösen ki volt téve a létbizonytalanságnak. Őket a színházi ügyintézés egyáltalán nem részesítette kivételező bánásmódban, mint a hősnőt vagy körülrajongott szalonszínésznőt. A kolozsvári színház fennmaradó levelezése a táncosnókról pl. „portéka”¹⁶ vagy „két olcsó s egyforma táncosnő” terminológiákban beszélt.¹⁷

EURÓPAI SZÍNHÁZI GYAKORLATOK MAGYAR LÁTLELETE

Alighanem komoly kihívást jelent a korabeli európai színházak gyakorlata, amelyek szintén a specializáció, bizonyos szerepkörök hangsúlyos figyelembevételének a példatárát nyújtják. A budapesti Nemzeti Színház igazgatósága által megbízott színész, Szerdahelyi Kálmán 1870. április–májusi hivatalos, Drezda, Lipcse, Berlin és Párizs városok színházait tanulmányozó útjának tapasztalata (útjára felesége, Prielle Kornélia is elkíséri) ilyen szempontból a Théâtre Français-beli szokást tartja fontosnak kiemelni: „egy színész sem tartozik megállapított szereposztályán kívül játszani. E jogot törvény biztosítja. Az »ancien repertoire«-nál (Corneille, Racine, Molière műveinél) meg is tartják e szabályt; de az új íróknak megadják a jogot, hogy tetszés szerint ossza ki szerepeit, bár a színész visszaadhatja azt, mely szakmájával ellenkezik. Erre azonban csak igen ritkán van eset, mert a párisi írók úgy szabják a színészekre a szerepet, mint a ruhát”.¹⁸ Ennek a gyakorlatnak nem csak a Théâtre Français-beli elterjedtségét bizonyítja, a bécsi udvari és a német udvari színházak eljárásait említve, Paulay Ede is, aki 1872-ben tett egy hosszabb európai színházi tanulmányi utazást a Nemzeti Színház megbízásából. *Jelentésében* a Nemzeti Színház és a külföldi színházak eltérő gyakorlatának okait is megfogalmazza: „Mert míg külföldön minden színész egy szakmakörben igyekszik magát tökéletesíteni, és ebben az igazgatóságok szigorú lelkiismeretességgel segítik is őket, addig nálunk a személyzet korlátolt száma, a szerzők korlátlan szerepkiosztási joga, és talán az önismeret nélküli színészi ambíció miatt a szerepkörök úgy össze vannak zavarva, hogy ha bármelyik színé-

15 Copier-Buch. Sándor József levelezése. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Reg. 10.

16 Sándor József levele a pesti Színházi Ügynökséghez, Kolozsvár, 1874. máj. 19. KÁL, Fond 313, Reg 10/119.

17 Sándor József levele a pesti Színházi Ügynökséghez, Kolozsvár, 1874. máj. 15. KÁL, Fond 313, Reg 10/115.

18 Szerdahelyi Kálmán: *A conservatorium és theatre francais. (Páris, május 17.)* Fővárosi Lapok IV(1870). május 26. 113. sz. 481–482.

szünkről kérdik: milyen szerepkört foglal el? Alig hiszem, hogy valaki hirtelen meg tudja mondani”.¹⁹ Szerdahelyi és Paulay is megjegyezte, hogy a francia és német színházi gyakorlatban a drámai részleg fizetését szakmák (szerepkörök, specializáció) szerint azonosították.

SZÍNHÁZI SZEREPKÖR ÉS NYILVÁNOS IMÁZS

A jelenkori magyar színháztörténetek alapján Prielle Kornélia a francia társalgási színművek kitűnő szalonszínésznőjeként, ill. a budapesti Nemzeti Színház első örökös tagjaként kanonizálódott.²⁰ Vidéki vándortársulatok primadonnakorszakát (1841-től) követően 1859-ben, ill. 1861-ben lesz végleg a pesti Nemzeti Színház tagja. Itt igen széles szerepskálát felsorakoztatva, közel háromszáz szerepben, majd háromezer estén játszott, amelyhez nagyszámú vidéki fellépés is járult.²¹ Ez az időszak a modern társadalmi színmű nemzeti színházi térhódításának korszaka volt. A félig német, félig magyar származású kispolgári közegből származó Prielle Kornélia (1823–1906), akinek imázsépítésében meghatározó volt, hogy franciásan írta nevét, hódított – a divatbolond Menneville marquis-nő szerepében a *Les doigts de fée*-ben (1859, Scribe, Legouvé), a Gauthier Margitban (1857, Dumas jr.: *A kaméliás hölgy*), Madame Fourchambault-ként (1878, Émile Augier: *Les Fourchambault*), Reville hercegnőként (Pailleron: *Abol unatkozna*, 1881) stb. El lehet mondani, hogy vele vonult be az elegancia a színpadra. Ő volt az első, aki az öltözködés rafinált fogásait színészi eszköznek használta. Őt utánozták Pesten a szabónők. Például a divatnak élő, *Tündérújjak*-beli Menneville márkinéként játékán kívül öltözetének a szerephez illő merész eleganciájával is elragadta a közönséget. Egész tollharc kerekedett akörül, hogy vajon illő volt-e ebben a szerepben egy kitömött fecskét tennie a kalapjára.²²

19 PAULAY Ede: *Jelentése külföldi útjáról = Paulay Ede írásaiból*. Szerk. SZÉKELY György. Magyar Színházi Intézet, Bp., 1988 (Színháztörténeti Könyvtár – Új sorozat 17). 125–181. Itt: 130.

20 Vö: SZÉKELY György szerk.: *Magyar színházművészeti lexikon*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1994, 625. GAJDÓ Tamás szerk.: *A magyar színháztörténet II. 1873–1920*, Magyar Könyvklub, Bp., 2001. 45–46.

21 Vidéki fellépéseinek összesítése csak 1868-tól ismert: PRIELLE Kornélia, *Csak 1868-tól kezdve tudok rendben számot adni vidéki vendégszerepléseim jegyzékéről*, OSZK Kt. An 4942/26.

22 Vö. Vadnai Károly írása: Fővárosi Lapok II(1865). máj. 14. 111. sz. Prielle válasza Vadnai megjegyzésére a Fővárosi Lapok, II(1865). máj. 17. 113. sz. Nemzeti Színház rovatban olvasható. Továbbá egy következő lapszámban pedig megjelenik a férj, Szerdahelyi Kálmán az üggyel kapcsolatos közöletlen levelére a Szerkesztői üzenet rovatban egy reflexió. Fővárosi Lapok II(1865). máj. 19. 115. sz.

Prielle Kornélia, valamint első és egyben harmadik férje, Szerdahelyi Kálmán utóbbi 1872-es haláláig – a magyar színjátszás első nagy párosaként – szinte valamennyi divatos francia társalgási színházban és francia forrásból táplálkozó magyar drámában elsöprő sikert aratnak. Olyan könnyed természetességgel építették fel a dialógusaikat, hogy az színész kollégáikat is lenyűgözte. Az új színházak egyik fő alakja, a modern jellemkép leghűbb ábrázolója volt – írta Prielle-ről Rakodczay Pál.²³

1881-ben ő kapja meg elsőként a Nemzeti Színház örökös tagságát 6000 forint éves fizetéssel, 1891-ben Ferenc József magyar király koronás arany érdemkereszttel tünteti ki. Ehhez nemcsak tehetsége és 1870-es párizsi színházi tanulmányútja²⁴ segítette.

Hat és fél évtizedes pályája során hangsúlyosan élt a vendéglőadások adta lehetőséggel. A történeti Magyarország majd minden színházán/színkörében fellépett, és természetesen, időközben széles ismeretségi körre tett szert (pl. 1868-tól 1902-ig a birodalom 65 településén lépett fel 784 alkalommal). Feljegyezték róla, hogy vidéki vendégszereplései alkalmával, ha csak tehette, nem vendégfogadóknak, hanem mindig ismerősöknél szállt meg. Nyilván ez a szokása az egyes helyszínek lokális társadalmi és emberi viszonyainak megismerését segítette.

A kispolgárság legalsóbb rétegéből származó színésznő pályájának köszönhetően számos főnemessel, értelmiségivel találkozott, ill. tartott kapcsolatot, ami nem pusztán a kapcsolati háló építéséért értékelhető, hanem a társas viselkedés magasiskolája, szép társasági tónus eltanulásának a lehetősége is volt számára. Nem véletlenül nevezték el már a negyvenes években a székelyek körében „színész bárónőnek”.²⁵ Fiatal lánnyá cseperedve otthonosan mozgott a műveltebb körökben, és nem riadt vissza a szociális érintkezés változatos formáitól. (Kuthy Lajos, Petőfi, Gr. Bethlen Miklós, alias Bolnai, Teleki Sándor gróf, számos főnemesi kérésre, bámulója stb.) Ennek a szociális rutinnak az alapjai igen ifjú korában gyökereztek. Karrierje során együtt játszott az úttörő színészek nagyjával (Kántorné, Déryné), pályája csúcán, a Paulay-korszakban Jászai Mari és Nagy Imre partnere; a századelőn számtalan ifjú színészjelölt vagy épp már kezdő színész láthatta még az élő legendát.

A SZEREPKÖR IDOMUL HOZZÁ, VAGY A MINDENNAPJAIT HASONÍTTA SZEREPKÖRÉHEZ?

A színházi szerepkör erőteljes kapcsolatban van a színészimázzsal, a színész szubjektivitásával s önmagáról alkotott képével. Játszott szerepeik, színházi játékaik, vala-

23 RAKODCZAY: *i. m.* 76.

24 Vö. Prielle Kornélia levele Zichy Antalhoz, Párizs 1870. OSZK Kt.

25 L.: Máramarosi Lapok. 1898. szept. 11. 3.

mint egyéb publikus tetteik révén a 19. századi neves színésznők olyan áruba bocsátható arculatot hoztak létre magukról, amelyek alapján úgyszólván ismertekké váltak. A tollat fogó és a lapokban nyilatkozatokot tevő színésznőktől színházi publikumuk és olvasóközönségük pedig olyan típusú előadást, valamint olvasnivalót várt, amely ehhez a megalkotott imázshoz állt közel. Pályájuk során természetesen szerepkörük is változott, viszont a megfelelő szerepkör megtalálását és az abban való működést a színészek írásaik, nyilatkozataik révén is támogatni, erősíteni kívánták. Ez nemcsak Magyarországon működött így, hanem a német nyelvű és francia színházaknál is. A korszak mediális környezetét tekintve, nemcsak a színház médiuma, a könyv és sajtó textualitása formálja ezt így, hanem a vizuális médiumokon keresztül közvetített színészképekről, a jelmezes műtermi fotókról és civil fényképekről is megállapítható, hogy ezek is e tudatos arculatépítés részeiként tekinthetők.

A *szalonszínésznő szerepkör* megkerülhetetlen kérdésnek tűnik Prielle Kornélia pályáján, hiszen nemzeti színházi korszakának szerepei nagyjából ebbe a típusba sorolhatók. A színházi törvények szerepkörre utaló vonatkozásainak áttekintéséből is kitűnhet, hogy a szalonszínésznő szerepkör történeti fejlemény, mégpedig a francia társadalmi drámák megjelenése és a repertoárban elfoglalt időlegesen hangsúlyos aránya hozta.

A színháztörténész Pukánszky Kádár Jolán szerint 1859-től, illetőleg 1861-től a pesti Nemzeti Színház tagjaként „nem mindjárt találja meg a neki való területet; naiva szerepeket játszik, Ágneszt *A Tiszaháti libácskában* (Bayard), Rózsit *A cigányban* (Szigligeti); igazi területét azonban a francia drámák szalonszerepeiben találja meg”.²⁶

A Schöpflin Aladár szerkesztette lexikon szerint a szalonszínész kifejezés szerep-megjelölést/szerepkört takart, s különösen kedvelt volt ez a szerep a 19. század végén. Olyan színészt jelölt, „aki már pusztá megjelenésével igazi arisztokrata levegőt teremtett és hozott magával a színpadra”.²⁷

26 PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története*, I. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1940. 239.

27 A Schöpflin szerkesztette lexikonban e szerepkőről ezt olvasni: „Ma már nem használjuk ezt a szerep-megjelölést, de még a múlt század végén igen kedvelt volt a jó szalon-színész. Annak volt ez a neve, aki már pusztá megjelenésével igazi arisztokrata levegőt teremtett és hozott magával a színpadra. A magyar színészet csecsemőkorában ifj. Lendvay Márton, később Szerdahelyi Kálmán, azután Halmy Ferenc, utána pedig Náday Ferenc s végül Dezső József és Császár Imre voltak leghívatottabb képviselői ennek a szerepkörnek”. SCHÖPFLIN Aladár (szerk.): *Magyar színművészeti lexikon*. IV. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, Bp., 1931. 168. Rakodczay Pál pedig így írja le a szalonszínész fogalmát: „A szalon nevezet mindenekelőtt nem is művészi fogalom. Mindössze bizonyos sajátosságokra, a modorra, s nem a lelkületre vonatkozik. (...) A tulajdonképpeni szaloniasság megkülönböztető jellege a grácia. Mert a magatartás korrektsége nem elég, fesztelen kellem is kell hozzá; a tapasztalat bizonyítja, hogy ez nemcsak velünk született, hanem főleg

A kitűnő színházi ember, színész, a kortárs színházi teoretikus és remek mimografikus kritikák írója, Rakodczay Pál Prielle-ről szóló könyvében erőteljes a szalonszínésznő-skatulya elleni beszédmód. Ugyanakkor a szalonszínésznő szerepkörhöz viszonyítva írja körül és ragadja meg a prielle-i művészjelenséget, ahol a szakma, osztályozás és chablon fogalmak előfordulása a szerepkör rokonfogalmaiként tételeződnek:

„Nem úgy kell értenünk az ő szakmáját, mint a legtöbb színészt, ki véletlenül töltenek be valamely szakmát. Van például színész, ki mivel szép alakja, szép hangja van, fiatal szerelmeseket ad; mire megvévénül lesz belőle apaszínész, inas, vagy ruhatárnok, sőt jegyszedő. Minden kiváló művész szellemet képvisel, mely bizonyos kört von maga körül s ezen belül működik. Az igazi színész sohasem kizárólagosan szalonszínész, vagy intrikus, szerelmes, hős, komikus, hanem játsza mindazt, a mire egyénisége képes és a mit szelleme megbír. Saját emberi egyéniségén kívül külön művészi egyénisége van. Semmiféle művészetben sincs más szakma, mint a mit a művész, önszellemtől vezérelve teremtett magának és a műtörténeti fejlődésnek. Csak a középszerű, alanyias színészeknél, kiknek nincs határozott tudatuk az irány felől, melyben haladniuk kellene: csak ezeknél járja az *osztályozás* a szokott *chablon* szerint”.²⁸ Majd így fogalmaz: „Kétségkívül első feltétel a színésznél a tehetség, vagyis alak, hang, érzelmvilág, kedély. Ez az alap arra nézve, hogy minő lesz szerepköre. De a második feltétel szellemi képessége. Mert az egyéniség úgy ahogy van, csak szűk körben állhat meg a színpadon”.²⁹

Jól látható, hogy Rakodczay átlépné, kikerülné, meghaladná a szerepköri skatulyákkal való foglalkozást, de jól érzi, hogy ha pusztán művészetesztétikai szempontból kevésbé releváns is, a gyakorlati működésében aligha. „Prielle tehetségét lehetetlen az ilyfajta chablon-osztályok valamelyikében megnevezni. Hiszen neki minden

gyakorlat által kiképzett sajátság, mely táncz, művelt körökben való gyakori társalgás által fokozódhatik; érzelmeinek felhasználásában mindig és mindenütt ugyanon ovatos, mértéket tartó, ítélő eljárást követi.; a színésznek bármely feladatára át kell magát alakítania, ha nem akarja mindig önmagát játszani a színpadon; azért nagy szalonszínésznő, mert mint drámai jellemszínész nagy”. RAKODCZAY Pál: *Prielle Kornélia élete és művészete*. Singer és Wolfner Könyvkereskedése, Bp., 1891. 115–116.

28 RAKODCZAY: *i. m.* 113, 114.

29 RAKODCZAY: *i. m.* 118.

szakmából vannak szerepei. Annyi a szakmája, ahány szerepet játszik, ahány helyzetet, tulajdonságot, állapotot jellemez.”³⁰

A pesti Nemzeti Színház 1874-es új irányvétele, amelyben a fősúlyt az eredeti és a klasszikus irodalomra kívánta építeni, a színház műsorának átszabásával járt. Prielle Kornélia elégedetlenséggel szemlélte, hogy kevésbé foglalkoztatják, öntudatosan kiállt szerepköre mellett: „jogom és szükségem van tudni, hogy az igazgatóság és rendezők a szakmámbeli műfajt egyik kiegészítő részéül tekintik-e az intézet működésének vagy nem? (...) Egész életpályámon azt tanúsítottam, hogy bírok fogalmával a művészeti igazságnak s most is tisztelettel meghajlok minden nemes törekvésű feladata előtt az intézetnek, de miután tudomásomra nem létezik Európában műintézet, honnan számúzve legyen az általam képviselt műfaj, tehát magam is feladatot teljesítve teszem azon óhajtást, hogy e tekintetben se legyen szabad az újdonság és változatosság érdekét nálunk ennyire elhanyagolni. Szerződéselem értelmében – s nem csupán segédkezve – kívánok folytonos tevékenységben lenni, hogy a törekvőkkel lépést tartsak, de semmi esetben hátra ne maradjak. Ezzel tartozom állásomnak, a főváros közönségétől kiérdemelt méltánylatnak és a kötelesség teljesítését elősegíti ez idő szerinti egészségem és ihletettségem”.³¹

Több száz szerepe közül a majd három évtizedig játszott kaméliáshölgy-szerep nemcsak a játéktípus változásával járt együtt, hanem a női társadalmi szerepek megítélésében is változást hozott, s óhatatlanul a szerepformálást is módosította:

„Hogy Gauthier Margitot mily szempontok mellett kreáltam? – Ez a szerep, a mit legtöbbször játsztam, felül 200-on! mert hát úgy vegye azt, hogy ez nagyon sok a magyar pályán. És állíthatom, hogy ez nagy alakuláson ment át a kezdettől végig. 1856-tól 1884-ig, tehát 28 évig játsztam e szerepet (szegény Margit nem is élt ennyi időt) és mondhatom, hogy az utolsók alig hogy rokonok voltak az elsőekkel. És ez öntudatosan történt, mert Kolozsvárott játsztam először. Ott mindig felelős voltam a női közönség előtt: „nem lesz-e benne megbotránkoztató?” „vihetjük-e leányainkat?” „ha nem, úgy inkább nem megyünk!” Különben is ijesztő hírek előzték meg, hogy a pesti cenzúra milyen nehezen eresztette át. Talán nem is adjuk akkor Kolozsvárott, ha Szentpétery Zsigmond nem hozza be, mint vendégszereplési jutalomjátékot; hisz új darab volt. Előzőleg már a regénynyel foglalkoztam és ebből merítettem a vezérfonalat, hogy a Kaméliás hölgy mindenikben azt a hatást élesztette mint egy *nagyvilági finom hölgy*. Könnyű volt hát kedves kolozsvári közönségem szigorú ítéle-

30 RAKODCZAY: *i. m.* 114.

31 Prielle Kornélia levele Szigligeti Edéhez, 1874. jan., OSZK, Levelestár.

tét szem előtt tartani, mellőzve minden apró nyilatkozását: beszéljen a dráma. És hát mire nincs hatással a halál? mikor igazságszolgáltatásul a bűnösnek meg kell halnia! Meghaltam, sokszor és hogyan? ebben már a magam fantáziája dolgozott: mert minden áron igyekeztem poétikus lenni – az aszkór csendes feloszlásával, de az utolsó boldogság (Armandja mellette van) dicsfényében. Bizony ez alakításom tetszett és igen sokat írtak róla”.³²

Szigligeti kritikája szerint a kurtizánt naivaként játszotta 1857-ben: „Ő nem volt kaczer; ha czudar környezete, s grófjának emlegetése nem juttatja eszünkbe, hogy Gauthier Margitot játssza, azt hittük volna: Cordélia, Julia, s a szeretet és szerelem többi tündérének egyike áll előttünk. Nemes, finom volt, a nélkül, hogy keresettséggel az akart volna lenni, s a 3-ik felvonásban, midőn lemondva szerelmesétől válik, elragadó, megható volt, mert itt már – az akart lenni. Itt a művészet egész hatalmával ragadta meg szíveinket; azzal, melyet nem elég tanulmányozni, hanem érezni is kell; melyen nem látszik semmi utánzás, hanem a mely a kedély mélységéből önkényt látszik felmerülni. S lehet-e kívánni szebb halált, mint a melylyel ő lezárta szemeit?”³³

A bemutató kolozsvári kritikája szerint bensőséggel játszott. Sajnos, sem erről, sem a tizenhárom évvel későbbi kolozsvári alakításáról nem született leíró kritika.³⁴ Az 1869-es már nem pazarol sorokat a költői igazságszolgáltatás elmaradásának, sem a színház mint erény tanodájának gondolatára, hanem magára az eseményre figyel, és a színésznő ünneplésére. Jutalomjátékaul választja a *Gauthier Margitot* május 15-én, majd 23-án a nagy érdeklődésnek köszönhetően újra megismétlik az előadást, mely-

32 Prielle Kornélia levele Naményi Lajoshoz, 1896. febr. 10. OSZK Kt. Közölve: NAMÉNYI Lajos: *Élet és jellem-rajzok: Prielle Kornélia Nagyváradon*. Vasárnapi Újság, XLVII(1900). 41. sz. 675.

33 SZIGLIGETI Ede: *October 7-én Gauthier Margit. Prielle Cornélia asszony vendég*. Magyar Posta (I)1857. okt. 8. 87. sz.

34 Szerdán ápr. 30. Gauthier Margit bem[utató]. Szentpéteri utolsó felléptéül és jut[alom] j[áték]aul]. Kolozsvári Közlöny, (I)1856. máj. 4. 11 sz. „Mi nem tartjuk G. M-ot jó drámának, mert nincs benne költői igazságszolgáltatás. Mi megvalljuk, még ott vagyunk, hogy színházat az erény tanodájának tekintjük”... Mi azt hisszük, nagyobb következetesség lett volna Margittól magát megölni, mint fönséges szerelme szakában aljassá lenni.”; „Gauthier Margitot Priel Cornelia játszotta bensőséggel. Mindent kifejezett, a mit csak az érzés szerepében fölhasználhat. Csak az első felvonásban mindjárt bánatos hangon kezdett beszélni, mire ha bár mellbetegség jeleit adja – Gauthier Margitot értjük” még nem volt oka. Szentpéteri kicsiny szerepében is (Duval, az öreg) művészi volt. Rónai (Duval Armand) és Gyulai (Rien Gaston) kitűnő szorgalommal töltötték be helyeiket.” Kolozsvári Közlöny, (I)1856. máj. 4. 11. sz. „A csekély számú, de válogatott közönség melegen fejezte ki kedvence iránti rokonszenvét, s több fényesen sikerült jelenetei után háromszor-négyszer kihívta.” Kolozsvári Közlöny 1857. márc. 22., 50. sz.

nek bevételét megosztva, a Gyulay Ferenc színész szobrára és Déryné javára adja.³⁵ A közönségünneplésről részletesen férjének is beszámol, s egy olyan kolozsvári publikumot is mutat, amely a pesti Nemzeti Színház szalonszínésznőjét kiemelt fogadtatásban részesíti; a közönség viselkedése művészeti és társadalmi megbecsültségét igazolja.³⁶

1869-ben, úgy tűnik, már nem kell a színésznő erkölcsiségét féltetni a fikciós alaktól, sem a közönséget külön felkészíteni az erkölcsileg homályos részre. (1865-ben Erzsébet császárnő, későbbi magyar királynő külön kívánságára is eljuttassa e szerepét.)³⁷ 1869-ben újra férjezett asszony, megbecsült színésznő, és pont ekkoriban Ko-

35 „Jutalomjátéka minden tekintetben fényesen sikerült. A Caméliás hölgy a színháznak nem csak nézőhelyét, de a zenekarét is megtölté a legszebb közönség. tisztelők, gr. Bethlen Emil. A rövid alkalmi beszédre Cornelia meghatottan válaszolt többek közt. „Ha van működésnek némi sikere, ha bír előadásom némi ízlést és finomságot vagy magasra törekvést felmutatni, ezt első sorban Kolozsvár művelt közönségének köszönhetem, hol ösztönt nyertem pályám kezdetén.” Ajándék briliántos karperecz és melltű volt egy tokban, melyen e felirat volt arany-nyomással olvasható: „Emlékül az casino tagjai s a társaság hölgyeitől”. (Magyar Polgár 1869. máj. 21. 59. sz.) „A Camelias hölgy-ben Cornelia ma még jobban magával ragadta a közönséget. A hatás jelenetről jelenetre fokozódott, s néha oly tapsvihárban tört ki nyílt jelenetek alatt is, a minőt színházunkban nem hallottunk eddig. (...) A fáklyák hosszú sora már a főtéren kígyózott be a szénutczába, midőn a menet vége még a farkasutczát sem bírta elhagyni. Végre megérkeztek Ürmösi polgártársunk házához, hol a szíves házi gazda és vendégszerető családja várta Corneliát „haza”. (...) Higyjék meg önök, hogy nem a dicsőség az, mi engem boldoggá tesz – hanem az, hogy 9 évi távollét után önök által ismét szíves fogadtatásban részesítettém. Jól tudom, hogy azt nem érdemlém, – de mégis kedves előttem, mert Kolozsvár közönségétől jön, kik között éltem legboldogabb napjait töltém, hol oly sokáig tanultam ismerni e lelkes közönség rokonszenvét, mely pályámon buzdított. Mindazokért sokszorosan kedves és feledhetetlen e pillanat nekem. Ennyi rokon szív nyilatkozatával szemben nekem csak egy szívem van, mely mind azt a mit önök együtt éreznek és nyilvánítanak, egyedül érzi mindnyájok iránt. Fogadják forró köszönetemet, s tartsanak meg szíves emlékükbem.” (*Fáklyászene Prielle Cornéliának május 23-án 1869*, Magyar Polgár, 1869. máj. 26. 61. sz.)

36 „Kedves Kálmánom, tegnap volt a nagy nap is, melyet nevezünk jutalomjátéknak – s ezt pedig te is tudod, hogy ez Kolozsváron zajos nap szokott lenni. (...) – hanem az igaz, hogy Kolozsvár ürül, mert ha még Bánffy Daniné is elmegy, az nagy dolog, neki pedig egy családi ünnepélyre kellett mennie.. (...) És most kissé visszatérek a tegnapi, volt határtalan lelkesedés, vers zápor, temérdek virág, camelia annyi, hogy 10 cameliás hölgynek is elég lett volna (...) és Bethlen Emil szavallata mellett egy garniture ékszer átadása (mely köztünk legyen mondva 240 frton vétetett, de minthogy ilyenkor az alkalom szerüséget is megfizeteti az eladó, a vevő pedig keveset ért hozzá, hát azt hiszem nagyon is megfizették) Egy néhány látgatást még is tettem – és az arisztokrata nők kivétel nélkül mind vissza adták látogatásomat, még azok is kikhez csak jegyet küldtem – ez is nagy haladás a színészettel szemben. Prielle Kornélia levele Szerdahelyi Kálmánhoz, 1869. május 16., OSZK Kt, Levelestár.

37 Lésd RAKODCZAY: *i. m.* 101–102.

lozsvárról keltezi/tervezi Szerdahelyivel közös, hatszobás, Vas utcai bérleményük felújítását. A Vas u. 17. alatti lakás a pesti tágabb Belváros rangos negyedének egyik bérpalotájában volt,³⁸ igen közel a Nemzeti Színházhoz. A hatszobás méret a nagypolgári színvonal alsó határát súrolja, de mindenképpen szolid középosztályi színvonalat képviselt.³⁹

A hetvenes évek Gauthier Margit-alakítása a változó játéknelv új szegmenseire tehet figyelmessé. A Hon színikritikusa arról számol be, hogy „a közönség valódi művészi élvezetben részesült; mert Prielle Kornélia egész felfogása, plastikája oly helyes, néhol annyira átható, elragadó, hogy bármely igényt kielégíthet. Eleinte hideg volt, de a mint a szenvedély áthatja, *erején felüli szenvedélyt fejt ki*; az apával szemben és később midőn Armand a pénzt lábaihoz dobja, valamint a haldoklási jelenetet megrázó bensőséggel és a legfinomabb árnyalatokig kivitt művészettel játszotta. E tekintetben Náday sokszor megfelelt neki”.⁴⁰

Az 1878-as kritika nem él szerepköri azonosítással, nyilvánvalóan itt már nem az ötvenes évek szende-Gauthier Margit-felfogása érvényesül, a Kaméliás hölgy olyan megjelenítésének élményével gazdagodik a színházlátogató, amely az érzelmek bensőséges megmutatásával volt képes hatni; ugyanakkor a nőiség performatív dimenzióinak szűkösségét és korlátozó hatalmának a feszegetését is érzékelhetjük, amennyiben a jólneveltség és megfelelő modor elvárása és fenntartása a színésznőt nem feltétlenül akadályozza a szenvedélyesség színpadi megmutatásában; a kimért, visszafogott gesztusok helyett a szenvedély határainak feszegetését említi, ami azonban a beállás, elhelyezkedés, gesztus és dikció tekintetében a Paulay Ede rendezői lélektani, realista elveivel van szinkronban, ahol egyfajta eszményített alak létrehozása a cél.⁴¹

Szakmája leírására törekedve, Rakodczay Prielle sokoldalúságát emeli ki, ami túlmutat a skatulyákon: „Naivság, erő, cselszövés, idealizmus, karrikatura, felületesség, mélység, egyszerű érzés, komplikált kedélyállapot, vidor, ép szellem, elmekórság: mindez és még számtalan más teremtő művészre talál benne”.⁴² Ezt széles körű repertoárja is bizonyítja.⁴³

38 Jelenleg e címen a Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Kara székel, de az épület nem az már, amelyben Eugénia élt. (Dr. Pajor Sándor építtetett rá, a szomszédos Szentkirályi utcai épületét bővítve. Végül itt alapította meg a Pajor Szanatórium és Vízyógyintézetet.) <http://egykor.hu/budapest-v--kerulet/pajor-szanatorium/1422>

39 Vö. BARTHA Katalin Ágnes: *Otthonteremtés a színészek körében (a 19. század utolsó harmadában)*. CERTAMEN. V. 2018. 51–68.

40 A Hon, XVI(1878). márc. 30. 79. sz. Az előadás március 29-én volt.

41 Vö. PAULAY Ede: *A színészet elmélete = Paulay Ede írásaiból*. Szerk. SZÉKELY György, uo. 9–87.

42 RAKODCZAY: *i. m.* 114.

43 CENNER Mihály: *Prielle Kornélia szerepei a Nemzeti Színházban* = CENNER Mihály: *Prielle Kornélia: Emlékbeszéd és adattár*. Országos Színháztörténeti Múzeum, Bp. (Színháztörténeti Füzetek 2.), 1957. 16–26.

SZÍNPADON SZALONHÖLGY, SZALONBAN SZÍNÉSZNŐ,
OTTHON ÚRINŐ/GAZDASSZONY

A kortárs francia drámák zömmel szalonkörnyezetben zajlottak, akárcsak az ezek hatását mutató korabeli magyar drámák. Például az egyik legnagyobb sikernek örvendő, Émile Augier *Fourchambault család* c. ötfelvonásos darabja nyomán készült előadás három különböző színpadalaprajza, ill. díszlete szintén szalonokat mutatott meg.⁴⁴ Az előadásban, amelynek budapesti bemutatója a párizsi bemutató (Théâtre Français 8 April, 1878) után fél évvel, 1878. okt. 25-én volt, Prielle Kornélia tipikusan szalonszerepet adott elő, Fourchambault-nét játszotta, akit pazar öltözete, a jachtvásárlás, gyerekeinek előnyös megnősítése és férjhez adása érdekel csupán. Prielle a feltörő polgárság leányaként elegáns, illúziók nélküli, okos, saját érdekeit kitűnően ismerő színésznő, Fourchambault-néként intelligenciáját a francia liberalizmus cicomája mögé rejtette. Enyhe cinizmusa kiütközött a mű végén. Nem hitte el, s ennek következtében el sem tudta hitetni, hogy ez az elkényeztetett, pazarló asszony (miután életmódjának köszönhetően a család anyagilag tönkremegy, s a csodával határos módon segítségükre igyekszik a rejtett származású milliomos, Bernard, Fourchambault szerelemgyermek) ezentúl a polgári elvárásoknak megfelelő mintafeleséggé válik, pazarlás helyett túlzott beosztással fog élni.⁴⁵ Voltaképpen az ő árnyalt játéka mutatott rá az Augier-féle áligazságra a szerencsés befejezésben.

A színműben több kortárs téma egyesült, és talált visszhangra: nem a származás – még ha „törvénytelen” is –, hanem az egyéni tisztesség és vállalkozó tehetség méltó a sikerre – és nem a rangkórság. Ugyanebben a darabban az érdekházasság kritikai felhangjai mellett megszólalt a „kreol szabadságban” született leány öntudatossága is; a dolgozó, az egzisztenciáját megteremtő nőket illető előítéleteket is tematizálta a darab, valamint azt is, hogy a nők „elbukásáért” a férfiak is felelősek.⁴⁶

44 L. Paulay Ede rendezőpéldányát: *A Fourchambault-család*. Színmű 5 fv. Írta Augier Émile, fordította: Fáy J. Béla, OSZK Sztt, Sz. N. F. 129.

45 A korabeli kritika épp ezért róta meg: „A negyedik felvonásban úgy látszik egy kis tévedés csúszott felfogásába. Bizonyos gúnyolódó hangon emlegette visszavonulását s alkudta le férjének ajánlatait, mintha belsejében lázadoznék az új élet ellen. Pedig e csak egy szélsőségekben járó jellem félszeg, de komoly szélsősége, s a költő épen ebben akarta kifejezésre juttatni a benne is élő jobb részt”. BEÖTHY Zsolt: *Augier Emil: A Fourchambeault család* = BEÖTHY Zsolt: *Színműírók és színészek. 1878–1881*. Athenaeum R.T. Bp., 1882. 287–296. Itt: 296.

46 A Bernard és az ifj. Fourchambault Léopold közti párbeszédben hangsúlyosan vetődik fel a nők munkából való megélésének a problémája, a védelem nélküli házi nevelőnők, szobaleányok helyzete. A beosztással élő és vállalkozó szellemű milliommossá lett Bernard így fogalmaz: „a munka, mely megtiszteli a férfit, lealazza a nőt. A világ bizalmatlanságot táplál azon nő ellen, ki becsületesen akarja keresni kenyerét, vagy mert útja rögös, szükségképp

A század második felében a nők polgári társadalomban betöltött szerepvállalását/munkakörét az illető elvárásrendszer a nevelés, a jótékonykodás, a szellemi és anyagi munka révén képzelte el.⁴⁷ Fourchambault-né viselkedése kapcsán s a darab által propagált értékek tekintetében a pazarlás és beosztás ellentéte, valamint a jótékonykodás gyakorlatai is jól megfigyelhetők voltak.

Jó néhány színpadi szerepével ellentétben a színésznő életvitelében középosztályi értékeket vallott, fennmaradó kiadási jegyzékei⁴⁸ ékes bizonyítékai ennek.

A háziasságról a tradicionális családeszme alapján gondolkodott, ahol a ház anygala szerep hangsúlyos, ugyanakkor a modernitás által megkérdőjelezett családeszmét is felvillantja. A Háztartás c. lap szerkesztője, a Párizsban nevelkedett és számos francia és angol regény fordítását jegyző Kürthy Emilné Szemere Gizella felkérésére fejtette ki véleményét, fogalmazta meg hitvallását 1899-ben:

„Már kételkedtem abban, hogy a mai világban valaki a „háziasság”-ról elmélkedjék és a nélkül, hogy elítélném az ellenkező áramlatot, úgy gondolkozom: hála legyen az Alkotónak hogy én állandóan bírom, érzem és élvezni tudom a háziasság teljes nyugalját. Pedig ezt nem az öregkor mondatja velem, hanem kora ifjúságomtól kezdve a háziasság követelménye szereztek meg számomra az erőt, a megelégedést, sőt az ihletettséget művészpályám betöltésére is. Mert az izgatott és zaklatott helyzet tönkre tették volna idegeimet, talán életemet. Mondhatom tehát, hogy szerény otthonom kedvelése, házirendemnek folyton szemmel kísért figyelése, családomnak édes gondozása mellett, csak annyi időm maradt a társadalmi örömekre, a

fölteszik róla, hogy megbotlik”. L. Paulay Ede rendezőpéldányát: Émile AUGIER: *A Fourchambault-család, i. m.*, 60.

- 47 A 19. század második felének középosztálybeli nőképéről és a háztartási ideológiáról magyar nyelven lásd TÖRÖK Zsuzsa: *A Wohl-nővérek emancipációja (Társadalomtörténeti megközelítés hosszmetsetben)* Aetas XXX(2015) 87–115. Továbbá l. HALL, Catherine: *The Early Formation of Victorian Domestic Ideology = Fit Work for Women*. Ed. by Sandra BURMAN. London, 1979. 15–32. Az „angyal a házban” eszményi nőképe olyan nőképet fogalmazott, aki földi paradicsommá varázsolja a publikus szférától határozottan elkülönülő bensőséges családi kört, keresztény-morális befolyást gyakorol férjére és gyermekeire, ezzel járul hozzá a nemzet előmeneteléhez. LANGLAND, Elizabeth: *Nobody's Angels: Domestic Ideology and Middle-Class Women in the Victorian Novel*. Publications of the Modern Language Association of America, 107(1992) 2. sz. 290–304.
- 48 A *Prielle Kornélia pénzkiadásainak jegyzéke 1882–1905* (OSZK Kt., An. 4954.) a színésznő gazdasági vonatkozású feljegyzéseit tartalmazza, amelyből a szociálisan érzékeny, családot segítő és általában adakozó gyakorlatai is megfigyelhetők. A forrás értelmezéséről l. BARTHA Katalin Ágnes: *Hírnév, patriotizmus és színésznőség Magyarországon a tömegkultúra századában (Prielle Kornélia esete)*. Irodalomismeret 2016. 2. sz. 58–81.

mennyi nekem tulajdonképpen kívánatos, és módomhoz képest szükséges volt. Többre nem törekedtem, nem is vágytam. Ez az én háziasságom hite”.⁴⁹

Itt a századvégi női domeszticitás mint már nem feltétlenül érvényes norma felhangjai is kiolvashatók. Prielle szerint a polgári nyilvánosságban zajló professzió és a magánélet szentélyében kibontakozó háziasság kettős diskurzusa erősítette egymást, hogy ily módon megfelelhessen a modernitás kihívásainak, A nyilvánosságban (színházban, különféle társaságokban) és úton töltött idő nem ment a háziasság rovására.

Pályája során jótékonykodással, a század második felében intenzív egylettámogatással aktív szerepet játszott a civil társadalom működtetésében, amely nemcsak a kapcsolati tőke szempontjából volt fontos, hanem személyes attribútumainak közszemlére tételével mint társadalmi szereplőt is hitelesítette.⁵⁰ Igen jelentős, hogy népszerűségének és elfogadottságának fontos eleme volt a társas életbeni helyes viselkedésmódja is, amelyet karriere során igyekezett betartani.⁵¹

Játéka könnyedsége, beszéde lebegő súlytalansága az indulatok kevéssé hangos, de szabadabb szárnyalását eredményezte, a tempó és ritmus elevenebb változatosságát nyújtotta. Így érhető, hogy már kezdő éveiben ez a kortársakra nem jellemző könnyedség volt nagy hatással a színházi közönségre, kritikusokra egyaránt, a természetes társalgás, könnyed fecsegés, az élénk mozgás titkát senki sem ismerte úgy, mint ő.⁵²

A színésznőről szóló korabeli diskurzusban a család, civil társadalom (különféle egyletek, támogatási gesztusa) és az állam fogalmi szintjei (a Nemzeti Színház törzsközönségét adó és ízlését diktáló Casino-, Parlament-tagok színházlátogatói) egy-

49 PRIELLE Kornélia levele Kürthy Emilné Szemere Gizellához, 1899. dec. 8., OSZK Ktt.

50 A civil társadalomban betöltött szerepéről, egylettámogatási gyakorlatáról, valamint egyéb társadalmi ügyek támogatásáról l. BARTHA Katalin Ágnes: *Színház az EMKE céljaiért* (Prielle Kornélia esete) = *Életpályák, programok a közművelődés szolgálatában: Tanulmányok az EMKE 130 évéről*. Szerk. BARTHA Katalin Ágnes, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016. 147–164.

51 A társas viselkedésmód prielle-i viszonyait a következő tanulmányban vizsgáltam: BARTHA Katalin Ágnes: *Társas viszonyok és Prielle Kornélia (színészéletmód, város és szállás összefüggéseiről = Hortus Amicorum. Köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére*, szerk.: BARTHA Katalin Ágnes, BIRÓ Annamária, DEMETER Zsuzsa, TAR Nóra Gabriella, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2017. 157–166.

52 Vö. különösen ÁBRÁNYI Emil: *A magyar játékszín drámai művészetéről. Prielle Kornélia és Felekíné*. Magyarország és a Nagyvilág, XVII(1880). jan. 11. 2. sz. 23.; AMBRUS Zoltán: *Prielle Cornélia*. A HÉT. Társadalmi irodalmi és művészeti közlöny. (I)1890. okt. 26. 43. sz. 267–268.

aránt azonosíthatók, mintegy körülveszik a hírneves színésznőt, ezzel személyes társadalmi kapcsolatainak spektrumát is jelzik, politikai tartalommal is felruházzák.⁵³

A 19. századi színházi szerepkör vizsgálata lexikonok, színházesztétikák meghatározásaiban és az intézményhez kötött diskurzusában azt mutatja, hogy a szereptípusok történetileg változó fogalma megkerülhetetlen a színházi historiográfiában.

A szalonszínész szereptípusának vizsgálata konkrét színésznői pályához, időben változó szerepmegformálásokhoz kapcsolva nem nélkülözheti a mindig jelenvaló és aktív szubjektivitásdimenziót. A kortárs kritikai pszichológiai szemlélet szerint a szubjektivitás megvalósulása technikai, anyagi és diszkurzív folyamatok révén alakul, amelyet a szubjektum saját magán végez különböző self-produkciós gyakorlatokon.⁵⁴ Ezek a self-produkciós gyakorlatok episztemológiai, testi és intellektuális gyakorlatokban valósulnak meg, amiben erőteljes a diskurzusprodukción és a tapasztalati produkció közötti kapcsolat. A tapasztalati dimenzió ezért sem nélkülözhető, hisz a szubjektivitást mint aktív ágenst erőteljesen alakítják az uralkodó társadalmi, kulturális és politikai terek.

Ahhoz, hogy Prielle Kornélia szubjektivitásai felé közelítsünk, a prielle-i tapasztalatok vonatkozásait kell felderítenünk és körvonalaznunk, hisz szubjektivitásai megértésének fontos eleme a tapasztalat. Ugyanakkor a művészeti, társadalmi-politikai kontextus elemzése a korabeli miliő része, és ehhez mérve válhat külön és értelmezhetővé a prielle-i szubjektivitás.

Alighanem a színházi szerepkör kérdése akkor válik színházi szempontból relevánssá, ha ennek nemcsak diszkurzív vonatkozásait (l. színházesztétikák és a színházi intézményhez kötött diskurzus), hanem a kontextus/miliő részeként is tekintett, de azzal nem azonos szubjektivitásprodukciónkat, konkrét színészhez s szerepekhez kötött megalkotottságokat is figyelembe vesszük, aminek a megragadható textuális dimenzió túl a textualitáson keresztül nehezebben megragadható testi és hangzó dimenziói vannak.

53 Vö. a fentebb jelzett tanulmányt. Ugyanakkor politikum és társadalmi nem problematikájának összekapcsolásáról l. Nancy FRASER: *What's Critical about Critical Theory? The Case of Habermas and Gender*, New German Critique, 1985/35. 97–131, különösen 118.; Geoff ELLEY: *Nations, Publics and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century*, Transformations: Comparative Study of Social Transformations, Working Papers, University of Michigan, Ann Arbor, (42) 1989. <https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/51184/417.pdf?sequence=1> (Utolsó megtekintés: 2016. 12. 28.) A kérdésről magyarul: GYÁNI Gábor: *Nők, nacionalizmus és az individualizálódás = Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*, szerk. Kovács Zoltán, Püski Levente. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2010. 85–95.

54 Vö. Steven D. BROWN & Paul STENNER: „Foucault and Subjectivity” = D. BROWN & Paul STENNER: *Psychology without Foundations: History, Philosophy and Psychosocial Theory*, SAGE Publications Ltd 2009. 153–174.

A vizsgálat alapján kijelenthető, hogy Prielle Kornélia különböző szerepekben tetten érhető szalonszínésznői konstrukciói nemcsak a folytonosan létrehozott és aktív külső megjelenéseiből, gesztusaiból, dikciójából és játékából táplálkoznak, hanem a fiziológiai (testi) adottságon túl ehhez hozzáadódnak erkölcsi, intellektuális és társadalmi jellemzők szubjektív konstrukciói. Szalonszínésznői szubjektivitásai felé közelítve, ezért a színpadon megkreált világban a mindennapi éleltapasztalatok aktív vonatkozásai is jelentőssé válnak, amelyek a maguk során a korabeli nézői élmény szubjektivitásait is gazdagíthatták. Prielle életében felépített társadalmi státusza, a megélt pozícionáltságok sokféleségének tapasztalatai – színpadon szalonhölgy, különféle magánszalonokban színésznő, otthon úrinő/gazdasszony – révén, színpadi alakításaiban diverszifikálódott, s így válhatott egy sommás meghatározásban, pusztán egyetlen szerepkörével azonosítva, ünnevelt szalonszínésznővé, amelynek tartalma azonban sűrű szubjektívításokat, aktív megalkotottságokat rejtett.

THE ACTOR/ACTRESS AND THE TYPECASTING: THE SUBJECTIVITIES OF A CERTAIN ROLE-TYPE

Keywords: typecasting, theatrical terms and concepts, theatre institution of XIXth century, subjectivity, actress

In the Hungarian theatrical aesthetics writings of the second half of the 19th century, we are dealing with a discourse that seeks to go beyond the concept of the actor's role-type or lines of business (szerepkör – Hung / emploi – Fr / typecasting – Eng / Rollenfach – Ger). Based on this hypothesis, the present study analyzes the ways in which the term is used. For this purpose, the paper reviews the definitions of theatrical dictionaries and theatrical aesthetics and examines the discourse of documents originated from and related to the contemporary theatre institution (laws, rules, correspondence, company organization documents, considering the context of European theater practice as well). This demonstrates that the historically changing notion of typecasting is unavoidable in theatrical practice and theatrical historiography.

Then, following the career of Prielle Kornélia, the study examines what her theatrical role type reveals about the actress's art, image-construction, and the relationship to the contemporary normative image of women. The study approaches the examination of the role type of the salon actress from the always present and active subjectivity dimension in connection with her changing role creation (Margit Gauthier) and her everyday life experiences.

ACTORUL ȘI TIPUL DE ROL:
SUBIECTIVITATEA UNUI TIP DE ROL TEATRAL

Cuvinte-cheie: *tip de rol, termeni teatrale, instituția teatrală din sec. XIX, subiectivitate, actriță*

În scrierile estetice teatrale maghiare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, avem de-a face cu un discurs care urmărește să depășească conceptul tradițional de *tip de rol actoricesc* (*szerepkör* – maghiară / *emploi* – franceză / *typecasting* – engleză / *Rollenfach* – germană). Pe baza acestei ipoteze, prezentul studiu analizează modalitățile de utilizare a termenului. În acest scop, lucrarea parcurge definițiile dicționarelor și esteticilor teatrale și analizează discursul documentelor provenite și legate de instituția teatrului din perioadă (legi, reguli, corespondențe, documente cu privire la organizarea companiei, considerând contextul practicii teatrului european). Prin această analiză se demonstrează că termenul ori conceptul fiziologic al muncii actorului privind utilizarea tipului de rol este inevitabilă în practică și istoriografia teatrală. Apoi, urmând cariera lui Kornélia Prielle, articolul examinează impactul tipului de rol jucat de ea (actriță de salon) legat de arta și imaginea actriței. Studiul abordează examinarea tipului de rol (actriță de salon) din perspectiva subiectivității mereu prezente și active în raport cu crearea schimbătoare în timp a rolului (Margit Gauthier) și reconstrucția experiențelor ei de viață.

LENGYEL NÓRA*

MEGKÜZDÉSI STRATÉGIÁK ÉS NARRATÍV IDENTITÁS FENYVESI JUDIT SZOCIÁLIS TESTVÉR ÖNÉLETÍRÁSÁBAN

Kulcsszavak: *nőtörténet, önéletírás, reziliencia, narratív identitás*

„Az önéletírások az egyének templomai.”¹

Történészként és laikusként is hajlamosak vagyunk elfogadni, hogy a 20. század a nagy háborúk és a totalitárius rendszerek története. Ebben a történetben a női sorsokról szólva általában – legtöbb esetben forráshiányra hivatkozva – megelégszünk egy-egy rövid összefoglalóval. Témám akár le is zárhatnám a következő néhány mondatdal: Fenyvesi Judit 1923. június 8-án született Nagyszalontán, Romániában. Zsidó családból származott, de a család keresztény hitre tért. Judit katolikus iskolába járt, majd apáca lett. A kommunizmus ideje alatt börtönbe zárták, majd tíz év múlva, kiszabadulása után előbb Bécsbe, végül az Egyesült Államokba, Buffalóba emigrált, ahol 2005-ben hunyt el. Élete végéig aktív tagja volt a Szociális Testvérek Társaságának. Egyre többen gondolják azonban, hogy a történelmet a test, a trauma, az identitás és az emlékezet oldaláról is meg lehet közelíteni, s hozzájuk csatlakozva, a fentieket – Fenyvesi Judit önéletírásának² elemzése során – közelebbről is megvizsgálom.³

Írásomban arra törekszem, hogy bemutassam, milyen megküzdési stratégiák jellemezték Fenyvesi Judit életét, s hogy identitásának narratív alakja hogyan alakult

* LENGYEL Nóra (1992), doktorandusz, ELTE BTK Nőtörténeti Kutatóközpont.

1 Philippe LEJEUNE: *Az önéletírás meghatározása*. Helikon XLVIII(2002). 3. sz. 284. Úgy gondolom, hogy a Helikon folyóirat *Autobiográfia-kutatás*nak szentelt száma igen értékes összeállítás a témában, részben erre szeretném felhívni a figyelmet e tematikus számból választott mottóval.

2 FENYVESI Judit: *A Journey of Light in the Darkness*. 2002.

3 Korábban már bemutattam ismeretterjesztő jellegű formában Fenyvesi Judit életútját. LENGYEL Nóra: *Rab és szabad, zsidó és keresztény, szolgáló és vezető – Fenyvesi Mária Judit hitvalló élete*. Képmás Magazin. Megjelenés ideje: 2019. 02. 09. Elérhető: <https://kepmas.hu/rab-es-szabad-zsido-es-keresztény-szolgalo-es-vezeto-fenyvesi-maria-judit-hitvallo-elete> .

önéletírásában, amely műfajhoz kapcsolódó elméleti megközelítéseket itt most nem fejtem ki. A dolgozat Philippe Lejeune definíciójára épít, miszerint az önéletrajz „prózában írt retrospektív elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi”.⁴ A narrációk által létrehozott identitás vizsgálata során arról sem feledkezhetünk meg, hogy az identitás is befolyásolja a narrációt, főként igaz ez egy önéletírás esetében (visszatekintő jellegéből fakadóan).

Elemzésem során kiindulópontom Paul Ricoeur narratív önazonosságról szóló elmélete,⁵ amely szerint az azonosság az elbeszélő funkció nyomán jön létre. Ricoeur megjegyzi, hogy az azonosság kérdése kettős jelentése (idem – ugyanaz, ipse – önmagáság) miatt igen nehézkes. Míg az idem az azonossághoz, az ipse az önmagásághoz kapcsolódik, s míg az azonosságból az állandóságra következtetünk, ez a fajta változásnélküliség az ipsében nem fejeződik ki. Tehát az állandóság és a változás közötti kapcsolatot kell görcső alá venni, amit az elbeszélés vizsgálata által tehetünk meg, mivel az elbeszélés azonossága mutatja majd meg a személy azonosságát. Ennek nyomán feltételezhetnénk, hogy az elbeszélő szöveg önmagában egységet formál, s így alapvetőnek tekinti az azonosságot. De vajon van-e ilyen egysége alapvetően minden élettörténetnek?⁶ Fenyvesi Judit önéletírása szerkezetileg is két fő részre bomlik, mely 19 fejezetet ölel fel, és a második fő részben a fejezeteken belül alfejezetek strukturálják írását, amelyek olykor évszámmal, olykor alcímekkel vannak ellátva. Ezenfelül a bevezetőben a szerző kitér a szöveg keletkezésének körülményeire, ami szerint az első, a születéstől az Egyesült Államokba történő emigrálásig tartó szakasz létrejötté részben Joan Albarella író buzdításának köszönhető, aki (mint barátja) sarkallta arra, hogy írja meg emlékeit (oralhistory módszerrel rögzítették, és

-
- 4 Az önéletrajzi paktumban található meghatározást Lejeune nem tartja kizárólagosan sajátjának, ennek ellenére is nevéhez kötjük e definíciót, mely megkerülhetetlen a témát illetően. Magyar fordításban Philippe LEJEUNE: *Az önéletrajzi paktum*. Ford. VARGA Róbert. Fosszilia. I(2002). 4. 133. Az önéletírás irodalomelméleti és társadalmi nemi szempontú megközelítése sem egységes, ám a dolgozatnak nem célja áttekinteni pl. Paul de Man, Georges May, Baret J. Mandel, James Olney, Michael Beauvoir, Elizabeth W. Bruss, Paul John Eakin, vagy Leigh Gilmore vonatkozó munkásságát. Meg kell azonban jegyeznem, hogy eltérő a vélekedés az önéletírás műfaji meghatározásával kapcsolatban Paul de Man és Philippe Lejeune között. Röviden és leegyszerűsítve: Lejeune szerint az önéletírás önálló műfaj, és az önéletírói paktum alapján adott a kerete, és az olvasó e szabályok alapján olvassa a szerzőt, míg Paul de Man szerint az önéletírás inkább olvasási mód, ami szerint minden szöveg lehet autobiografikus, ám a szerző e szövegekben megkettőződik. Paul de Man: *Az önéletrajz mint arcöngálás*. Ford. FOGARASI György. Pompeji VIII(1997). 97.
- 5 Paul RICOEUR: *A narratív azonosság*. Ford. SEREGI Tamás. = *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Szerk. LÁSZLÓ János–THOMKA Beáta. Kijárat, Bp., 2001. 15.
- 6 Teszi fel a kérdést FEHÉR M. István: *Sorsesemény és narratív identitás* című tanulmányában. Magyar Filozófiai Szemle LIX(2015). 4. sz. 18.

ezután öntötték írásos formába). Később más barátai, többek között Evelyn Brady és Lisa Monagle, valamint Szabó Angéla szociális testvér is arra bátorították, hogy kiegészítve, publikálja a teljes önéletírását, amely így tehát több év alatt (1990–2002) jött létre. Az emigráció előtti és utáni részek közti különbség nyelviileg is tetet ölt: az első rész egyszerűbb, rövidebb mondatokból építkezik, míg a második részben hosszabb, többszörösen összetett mondatokban fogalmaz az önéletíró.

Fenyvesi Judit életútját több trauma is terhelte, amelyek egyrészt identitásépítő, másrészt identitásromboló funkcióval is bírnak.⁷ Vizsgálom, hogyan építette be ezeket a traumákat a narratív én az identitásba.

Az azonosság Fenyvesi önéletírásán keresztül folytonosan építkezik és az azonosságból való kilépés helyett az azonosságba való belépés folyamatáról tanúskodik. Az önselfajátításon van a hangsúly, nem pedig az önmagából való kilépésen. Figyelembe kell vennünk önéletírásának elemzése során Heidegger *Lét és időben*⁸ részletezett autenticitás-elméletének perspektíváját, s annak Kantra visszanyúló „amit meg kell tenni, azt meg is lehet tenni” gondolatát.⁹ Ez alapján, amit a morális tudat parancsol, azt meg lehet tenni, természetesen meg is lehet szegni, de nem mondható, hogy meg kell szegni. Amennyiben a narratív identitás elmélete nyomán elfogadnánk, hogy az azonosság adott, nem tudnánk rákérdezni, miben rejlik az. Ahogy Heideggernél, úgy a szerzőnél is elsődleges önmaga megtalálása, majd önazonosságának keresése. Talán leginkább azt mutathatjuk be az önéletírás elemzése során, hogy melyek azok a feltételek, amelyek között kialakul az autentikus-én fogalmi kerete.¹⁰

7 Az identifikációs hálózatról bővebben lásd PINTÉR Judit Nóra: *A tudattalan identitás*. Imágó Budapest II(2012). 2. sz. 67.

8 Martin HEIDEGGER: *Lét és idő*. Ford. VAJDA Mihály–ANGYALOSI Gergely–BACSÓ Béla–KARDOS András–OROSZ István. 2. kiadás. Osiris, Budapest. 2001. 156.

9 Immanuel KANT: *A tiszta ész kritikája*. Ford. KIS János. Bp., Atlantisz. 2004. 629.

10 A dolgozatban nem érintem sem a kulturális emlékezet, sem az önéletrajzi emlékezet elméleti kérdéseit, így az emlékezés és a felejtés mozzanatai, sőt folyamata sem tárgya a vizsgálatnak. Igaz, hogy az önéletrajzi visszaemlékezésben az általam kiragadott emlékképek értelmezésem szerint olyan alapélményeknek tekinthetők, amelyek közelebb vihetnek a kollektív és kulturális emlékezet vizsgálatához, mivel generációs, egyéni és globális történetek kapcsolódnak össze a szövegben, de ez nem célja a dolgozatnak. Az összefüggésre rámutat PATAKI Ferenc: *Önéletrajzi emlékezet – Önismeret – Önéletírás*. Pszichológia. XXVI(2006). 2. sz. 131. Emellett az önéletírás második részében annak vizsgálatára is lehetőség nyílik, hogy az önéletíró hogyan tudta meglévő kulturális emlékezetét az emigrációban lévő kulturális közegbe integrálni. Különösen érdekes lehet a transznacionális szempont rendi vonatkozása, amennyiben azt vizsgálánk – nem kizárólagosan az önéletírás alapján –, hogy az önéletrajzíró a Szociális Testvérek Társasága romániai kerületében szerzett tapasztalatait, illetve kulturális örökségét hogyan ültette át az emigrációban és később a rend egyik előljáró személyeként.

Fenyvesi Judit Katalin zsidó családba született. Identitásának alapját családjában határozza meg. Apja Fenyvesi Ferenc, anyja Waldmann Erzsébet, mindketten zsidó felmenőkkel rendelkeztek, Nagyváradon éltek. „Minden, amit tudok az őseim történetéről, az, hogy apai nagyapám rabbi volt. Nem vagyok biztos benne, hogy mikor jöttek Magyarországra, de az nagyon valószínű, hogy Németországból jöttek, ahogy azt a vezetéknevük mutatja. Az édesapám családja a nevüket Teitelbaum-ról Fenyvesire változtatta. Ez nagyon gyakori volt ezekben az időkben azoknál, akik asszimilálódni akartak egy új kultúrába. Az édesanyám oldalán, Géza bácsikám változtatta a nevét Waldmann-ról a magyar Szilágyira.”¹¹ Ahogy írja, életükben fontos szerepet töltött be a család, nagyszüleit, nagybátyjait és unokatestvéreit is név szerint ismerteti. Három nagybátyja közül kettő katolikus, egy protestáns hitre tért.

Édesapja gyógyszerészetet tanult Budapesten, és azért költözött Szalontára, mert mostohaapjától megörökölte a gyógyszerterát, amely központi eleme volt nemcsak Szalonta mindennapi, hanem Judit életének is. „Gyermekként besegítettem a gyógyszerterában, főként péntekenként, piacnapokon, amikor tele volt emberekkel. Megtanultam, hogyan kell eladni a dolgokat a vásárlóknak és nagyon büszke voltam, hogy képes voltam megcsinálni. Azt gondolom, hogy az édesapám boldog volt, hogy ott vagyok vele. Vasárnaponként a gyógyszerter zárva volt, de az emberek az ajtó előtt várakoztak. A gyógyszerter része volt a háznak, ahol laktunk. Én kérdeztem az ajtónál és az édesapám megmondta, hogy mi a szükséges áru, aztán én odaadtam a vásárlónak.”¹²

Adott felekezeti identitását nem részletezi, mivel nem sok benyomás érte. A zsidóságot csak értelmiségi létében köti össze családjával.

Édesanyja szintén a nagyváradi katolikus gimnáziumban tanult, majd Budapesten, a Zeneakadémián végzett, franciául és németül is jól beszélt. Azt írja: „Korai emlékem anyámról, ahogy összehívott minket, három gyermekét a zongora köré és csodálatos dalokra tanított minket”.¹³ Édesanyja fontos eleme identitásának: „Nagyon csodáltam édesanyám szociális készségeit. [...] nagyszerű háziasszony volt, aki tudja, hogy viszonyuljon mindenkihez. Csodálatos példakép volt: egyszerre volt példás anya, feleség és barát”.¹⁴

Anyjuk naplót vezetett gyermekkorukról, amiből megtudjuk, hogy nőisége a narratív identitásán keresztül leginkább az anyaságban jelent meg. Judit önéletírásából kiderül, hogy anyja nehezen viselte, hogy szoptatós dajkát kellett hívnia, akihez egyébként Judit nagyon kötődött. Erről a jelenségről egy, a századfordulóból származó naplóból értesülhetünk, amelyet Gyáni Gábor elemzett, aki felhívta a figyelmet

11 FENYVESI: *A Journey of Light in the Darkness*, 2002. 1.

12 Uo. 3.

13 Uo. 3.

14 Uo. 4.

arra, hogy az anyai gyengédség és kötődés már a 19. század végétől jellemezte az anyák egy rétegét biztosan.¹⁵ A napló alapján ismét érinti identitását: azt írja anyja, hogy Judit mint középső gyerek, megpróbálta megtalálni saját helyét és szerepét a családban. Erre Judit a következő megjegyzést teszi: „Úgy gondolom, nehéz időszak lehetett ez számomra”.¹⁶ A naplóból Judit kiemeli: „Nagyon boldog voltam, amikor olvastam a naplóban, hogy boldog gyerek voltam és az édesanyám és az édesapám minden reggel az én mosolyomra ébredt. A legnagyobb öröm, hogy megtudtam, hogy az édesapám kedvence voltam és a család kis Waldmann Erzsébetnek hívott engem, mert a megjelenésemben az édesanyám vonásait látták”.¹⁷ Sokat jelentett neki, hogy hasonlít édesanyjára, akire minden szempontból példaképként tekintett.

Juditnak két testvére volt: a nővére, Mariann makacs és lázadó; a húga, Márta bájos, eredeti és nagyon népszerű társai között. Ahogy írja: „Mindketten nagyon tehetségesek és megnyerőek voltak. Én szerény voltam, csendes, introvertált típus”.¹⁸ Azt is megtudjuk, hogy nagyon magányos volt, mert sosem talált igaz barátokra.

Egyetlen ajándékot említ, amit szüleitől kapott: az édesanyjától kapott naplót, amit 12. születésnapjára azért ajándékozott neki, hogy ne érezze annyira egyedül magát. Judit azt írja, hogy egyetlen oldal maradt meg a naplóból, ahova édesanyja írta üzenetét, mert ezt az oldalt kitépte, magával vitte, a többi viszont elégette, amikor elhagyta Romániát.

Tanulmányai alatt nemcsak barátokat nem talált, hanem egyik tanárával is meggyűlt a baja. Az első esetet, amikor körmöst kapott az iskolában, így írja le: „Azt gondoltam ez a világ vége. Ez volt az első alkalom, amikor megütöttek. A szüleim sosem ütöttek meg. Fájdalmat és szégyent éreztem. Hazamentem és nem sírtam”.¹⁹ Végül szülei előtt kiderült, hogy mi történt az iskolában, és ezért magántanuló lett, amíg fel nem dolgozta a traumát. Több év után ment vissza az iskolába, ahol végül együtt tudott működni az új tanárnőjével.

Gimnáziumi tanulmányait a Notre Dame de Sion nővérek bentlakásos nagyvárad-i leánylíceumában²⁰ végezte, csakúgy, mint testvérei. „Ebben az időben tettem meg a saját útkeresésem. Meg akartam találni a saját identitásom mint zsidó személy. Soha nem volt lehetőségem megtapasztalni mélyebb szinten.”²¹ Azt megtudjuk,

15 GYÁNI Gábor: *A nőiség mint narratív identitás. = Szám- (és betű)vetés – Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. Szerk. ÖRI Péter. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Bp., 2014. 11–22.

16 *Fenyvesi i. m.* 5.

17 Uo. 5.

18 Uo. 3.

19 Uo. 7.

20 A kongregációt 1843-ban alapították a Ratisbonne testvérek, akik megkeresztelkedett zsidók voltak, és elsődleges céljuk a zsidók keresztény hitre térítése volt.

21 Uo. 8.

hogy a cionista mozgalomban ő maga is részt vett, zsidó dalokat és táncokat tanult meg, de lelkileg nem érintette meg egy rabbi beszéde sem. Ebben az iskolában találkozott először a katolikus hittel, szerette tanárait, de mégis honvágya volt és nehezen élte meg, hogy szüleitől elszakadva élt. Sokat volt szomorú ebben az időben is; fel kellett fedeznie, hogy tud önmaga lenni.²²

Judit 1938. november 19-én keresztelkedett meg édesanyjával és testvéreivel együtt. A katolikus hittel való találkozása után kezd el szövegszerűen reflektálni igazán arra, hogy önmagát keresi. Identitásának megkonstruálása számtalan kérdés mentén halad az önéletírásban, amelyben nemcsak saját életének értelmét keresi, hanem az élet értelmét általában véve is.: „Folyton azon tűnődtem, mi értelme az életnek, de nem kaptam választ. Miért voltunk itt? Ez egy egzisztenciális válság volt az életemben”.²³ György nevű szerzetes unokatestvérével tudta megbeszélni a hittel kapcsolatos kérdéseket. Lilla nevű unokatestvére, aki a keresztanyja lett, szintén szerzetesi életet élt, és ő tette fel a kérdést neki, hogy miért nem él vallásos életet. Innentől a szerzetesi lét iránt érzett elköteleződés erősen foglalkoztatta Juditot, visszaemlékezése alapján a *Hear the Call* című mű nagy hatással volt rá, mert a Jeremiás próféta életéről szóló könyvben azok a kérdések merültek fel, amik benne is: „Miért ő? Miért hívja [az Isten szolgálatra – L. N.]? Lehetséges ez?”²⁴

1940-ben történt, hogy úgy érezte, Isten valóban szolgálatra hívta őt, amit nagy csodának élt meg, azonban nem tudott beszélni szüleivel arról, hogy szerzetesnek áll a Sion-nővérek közé. Lelki vezetője (Suciu Ioan) azt tanácsolta neki, hogy várjon ezzel a bejelentéssel, az Isten megmutatja neki a megfelelő pillanatot.

1940 ezenkívül a második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) éve is, amikor Észak-Erdélyt ismét Magyarországhoz csatolták. Ezt Judit nagy veszteségnek élte meg amiatt, hogy a Sion nővérek működését Nagyváradon megszüntették, mivel vezetői nem beszéltek magyarul (főként román és francia származású [nővérek] tanítottak az iskolában).

A líceum után orvosira jelentkezett, de a *numerus clausus* miatt nem fogadták el jelentkezését, pedig a szülei álma volt, hogy orvos legyen. Ez volt azonban az az év is, amikor értesült arról, hogy a Szociális Testvérek Társasága Szociális Szemináriumot indít Kolozsvár központtal (1939-ben indult). Bár nem adott diplomát az iskola, oklevelet kaptak. A szociális testvérek irányítása alatt, tanulmányai idején Fenyvesi Judit szociális munkát végzett, a szórványban élők vallásgyakorlását mozdította elő, lelki fejlődésüket segítette, mert a szórványvidékre akkoriban nem jutott pap.

1942 trauma volt életében, édesapja ekkor hunyt el. Judit szerint édesapjának megszakadt a szíve. Mivel az antiszemitizmus Nagyváradon és Nagyszalontán is

22 Uo. 9.

23 Uo. 10.

24 Uo. 14.

olyan méreteket öltött, hogy Judit családja veszélybe került, édesapja másodjára is megpróbálta eladni gyógyszerészetét, mivel emigrálni akartak Ausztráliába, ahol már élt rokonuk. Az állam nem tette lehetővé a terv megvalósítását, nem adhatta el boltját, és erősen felügylették tevékenységét, mivel Szalonta értelmiségi köre hozzá járt kártyázni, továbbá annak köszönhetően, hogy hitelre is adtak gyógyszert, apjának széles vevő- (és adós)köre volt. Ezek után írt levelet édesanyjának, hogy beáll a Sion-rendbe, de édesanyja megtiltotta neki. „Mindenemmel ellenzem. Ez nem neked való. Azt szeretném, hogy boldog légy, ahogy én voltam. Minden porcikámmal ellenállok ennek.”²⁵

Ebben az időben ismét a nőiség jelenik meg az identitás narratív elemeként. Megtudjuk, hogy egy egyetemi hallgató iránt szerelembe esett Judit, és a férfi iránt érzett szerelme miatt elbizonytalanodott vallási életében, 1943-ban azonban anyja intése ellenére is eldöntötte, hogy fogadalmat tesz.²⁶

A következő fejezetek az 1940 és 1944 közötti eseményeket dolgozzák fel, melynek során a zsidók deportálását, üldözését részletezi. Sokáig dolgozott azon, hogy családját megmentse az elhurcolástól, bízott benne, hogy mivel Szalontán igen kis számú zsidó közösség élt és (eleinte) nem is állítottak fel emiatt gettót, meg fognak menekülni a deportálástól. Egyik testvére gyermeket várt, ez tovább erősítette hitét, hogy nem fogják őket bántani. Lelkiismereti kérdést csinált belőle, hogy hazaköltözön-e családjához, hogy együtt éljék át a nehéz időszakot, vagy fogadja el a lehetőséget, hogy a Szociális Testvérek Társasága megóvja őt, anélkül, hogy valódi fogadalmat tenne rendjükben;²⁷ magára ölthette a szürke testvérek ruháját. 1947-ben meggyőződésből kérte felvételét, és fogadalommal kötelezte el magát a Szociális Testvérek Társaságában.

1944-ben még találkozott Nagyváradon édesanyjával, de június 27-én elkezdődött a deportálás: nagymamáját, édesanyját és két testvérét is elhurcolták; a koncentrációs táborból többé nem tértek haza. A lelki traumák miatt a Társaság marosfői üdülőhelyére küldték, ahol néhány hetet töltött, majd Nagyváradra visszatérte után csatlakoztak a magyar kerületi noviciátushoz.

1944. augusztus 24-e a következő, ahonnan folytatja az eseményeket, amikor az oroszok megszállták Romániát. Szegvár, ahol éppen tartózkodtak, nagyon veszélyessé vált, ahogy írja, nagyon rémisztő volt ez a tapasztalat számára, mert az oroszok megerőszkoltak minden nőt, akit csak találtak.²⁸ Az is kiderül, hogy testi védelmük miatt kezdtek el fátylat hordani ebben az időben, ami egyébként a szociális testvérek egyenruhájának nem volt jellemző része. Egy nagyobb csoporttal vonatra szálltak, és

25 Uo. 17.

26 Uo. 18–19.

27 Uo. 22.

28 Uo. 26.

Győr, továbbá Szombathely érintésével a Balatonhoz utaztak Zamárdiba, ahol egy gyerek táborban húzták meg magukat két hétig. Innen egy faluba mentek Kis György atya közösségébe.

Ismét a nőiség, s még inkább a hozzá kapcsolódó áldozatiság jelenik meg identitást formáló erőként. Egy orosz katona megpróbálta megerőszkolni, de elmenekült: „Az egyik orosz katona egy üres szobába kényszerített, és megpróbált megerőszkolni. Nem emlékszem, hogy, de megláttam egy nyitott ablakot. Kiugrottam és futottam. A katona a fegyverével lőtt utánam. Csak futottam és futottam”.²⁹ Végül egy faluba ért, ahol egy pincében bújt el, másokkal együtt.³⁰

Az önéletírásnak egyelőre csak egy változatát ismerem, így nem érintem a dolgozatban például, hogy a család genealógiájának ismertetése hogyan alakult a különböző szövegváltozatokban, vagy azt, hogy egyes traumák fokozatosan váltak-e a személyiség részévé a szövegeken keresztül. Meg kell jegyeznünk, hogy Fenyvesi Judit felnőtt korában pszichológiát tanult az Egyesült Államokban, ezért speciális tudással rendelkezhetett akár az identitás, akár a traumák vagy az emlékezet kérdésében. Önéletírásához több forrást is felhasznált, néhányra hivatkozik is, köztük pl. Viktor Frankl munkájára, aki holokauszt túlélőként fogalmazta meg saját megküzdési stratégiáját. Ez a narratív azonosság kialakítása során mintaként is szolgálhatott Fenyvesi Judit számára.³¹

1948-tól elindult Kolozsváron a katolikus ellenállási mozgalom, amiben Judit is aktív szerepet vállalt, Bukarestben közreműködött a Szentszék és az egyházmegegyek

29 Uo. 28. Bár a dolgozatnak nem célja más visszaemlékezésekkel összehasonlítani a vizsgált önéletírást, azonban érdekes lehet az olvasó számára, hogy Polcz Alaine háborús naplójában található egy hasonló rész, azzal a különbséggel, hogy Polcz megjegyzi, hogy ha megakarták volna ölni, megtették volna: „Egyik éjszaka kiugrottam az ablakon. Nem tudom, akkor volt-e, hogy kigyulladt a ház, vagy máskor, és azt se, miért menekültem előlük, tény, hogy kiugrottam, mezítláb, egy szál ruhában. Ki a hóra, át a kerítésen, és szaladtam. Utánam Filike. Ők pedig lőttek rám. Szépen körbelőttek géppisztollyal”. POLCZ ALAINE: *Asszony a fronton. Egy fejezet életemből*. Szépirodalmi, Bp., 1991. 46.

30 Alapvető szakirodalomként említenem kell a háborús nemi erőszakról: PETŐ ANDREA: *Elmondani az elmondhatatlant*. Jaffa, Bp., 2018.; a nemi erőszak elbeszélési technikáiról: KUNT GERGELY: *Kipontozva... Nemi erőszak második világháborús naplókban*. Osiris, Bp., 2019., az életírás és a traumák összefüggéséről társadalmi nemi (gender-) szempontú értelmezésben, mely nemzetközi szakirodalomban igen gazdag: LOUISE O. VASVÁRI: *Életírás, társadalmi nemek és trauma*. TNTeF = Társadalmi Nemek Tudománya: Interdiszciplináris eFolyóirat VI(2016). 2. sz. 150–197. Az én-azonosság kérdésének vizsgálatához számos szempontot ad KÖVÉR GYÖRGY: *Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés*. Soproni Szemle. LXV(2011). 3. sz. 219–242.

31 A kognitív narratológia területét a dolgozatban nem érintem, azonban feltételezem, hogy a vizsgált szöveg létrejöttékor az egyes szövegek, szövegrészek befogadása és feldolgozása az író szövegproduktív tevékenységére is hatással lehetett. A tudástranszfer jelenlétére az önéletírásban többször reflektál a szerző.

közötti kapcsolattartás megvalósításában, amit az állam tiltott. Ezért 1951. április 22-én éjjel letartóztatták két rendtársával együtt, és tíz év szabadságvesztésre ítélték. A vád az volt, hogy titokban leveleket küldtek egyházi személyekhez.

Az önéletírásban három dolgozatot említ, melyet tanulmányai alatt írt saját sorsáról, amelyek közül egy szamizdatban is elterjedt. Az egyik ilyen, 1966-ban íródott dolgozat³² egy 18 oldalas változatát őrzik Kolozsváron a Szociális Testvérek, amelyekkel röviden összevetem a kommunista időszak börtönlétét az önéletírásban szintén ez időszakra vonatkozó részekkel. A dolgozatban csoportosítja a kommunisták eljárási rendjét azok esetében, akik legalább tíz évre börtönbe kerültek. Az első szakasz a letartóztatás, a kihallgatás, és az „igazság” kiderítése. Erre az igazságra többször utal önéletírásában is, hogy a legtöbb esetben az igazság az áldozatok szerint nem volt bűn, vagy csak a vallatások után vették észre, hogy elmondták az igazságot, amit a kommunisták a vádlott ellen fel tudtak használni. A második szakasz az elfogatás után a börtönhöz, kényszermunkához való szoktatás volt. A harmadik szakasz a szigorított börtönbüntetés ideje, a tétlenség. Mindkét írásban megjelenik a bekötött szem, az abból adódó félelem, majd a kihallgatás során az erősen remegő kéz, ugyanis arra kényszerítették, hogy írja le, amit tud: kinek írtak leveleket, és kik írtak leveleket. A kihallgatás néhány hónaptól néhány évig is tarthatott, ez mutatta, hogy mennyire tartották jelentősnek az adott személyt és munkáját a földalatti tevékenységben. A dolgozatban tipologizálja a kihallgatás módszereit is, erről ilyen összegző formában az önéletírásban nem olvashatunk. A módszerek között volt a járatás, amikor 48 órán keresztül jártak körbe a foglyok mezítláb a cement padlón, 3-4 óránkénti rövid megállással. A következő a skatulya, amikor a foglyot egy fémládába zárták, amelyben nem tudott sem ülni, sem lépni, csak állni, akár napokig. A kínzás és verés minden formáját felsorolja, fogak kiverésén keresztül, a halláskárosodás okozásáig, a talpak kínzó verésén át. A sötét cella módszerével, ami egy levegőtlen, piszkos verem volt, sokakban lelki összeomlást idéztek elő.

Az önéletírásból kiderül, hogy több börtönben is volt, a kihallgatások és a büntetések fázisai szerint. A dolgozatban az első börtönt, a jilavait ismerjük meg, amit a cellák és annak egyik, végig ablakkal ellátott fala jelez, mely a két szövegben megegyezik. Szintén közös elem, hogy padon aludtak, igaz, nem lett volna szabad lehunyni a szemüket. Az önéletírásból megtudjuk, hogy nem volt WC, nem volt mosakodási lehetőség, az egyik hordóba végezték dolguk, a másiktól ittak (persze nem volt elegendő ivóvizük sem). Ebből a tranzitbörtönből egy másik hasonlóba szállították, Ghenceába, innen pedig munkatáborba, amelyet nem nevez meg. A téli hónapokban a szabad ég alatt dolgoztak, amit egy idő után nem bírt fizikálisan elvégezni, ezért ő hordta a vizet a többieknek, aminek apropóján megtalálta az utat, hogy néhány szót

32 FENYVESI Judit: *Fénysugár a sötétségben. Nők a vasfüggöny mögötti börtönökben*. Buffalo, 1966. Kézirat.

váltson rabtársaival. A munkatáborból az Asszonyvásárán (Târgușor) lévő börtönbe szállították, ahol nem volt feladatuk; nem tudták, hogy meddig maradnak itt, vagy hogy miért kerültek ide, viszont itt megtalálták a módját, hogy hitről és Istenről kommunikáljanak egymással. Innen a misleai, politikai foglyoknak fenntartott női börtönbe vitték. Az önéletírásból kiderül, hogy itt dolgoztatták őket: egyrészt perzsa-szőnyeget, mások férfinkeket készítettek. Ő mindkét folyamatban dolgozott, 12 órás munkaidejük volt. Mislea 1956-os bezárása után a csíkszeredai, szintén női politikai börtönbe szállították, az önéletírásból megtudjuk, hogy Krisztina testvérrel sok időt töltött itt együtt. Ezen a helyen, ahol Judit öt évet töltött, az udvarra naponta kimehettek 10-15 percig, azonban tilos volt egymással érintkezni. Ezt a kis szabadságot is azonnal megvonták, ha szabálytalanságon érték őket. Kommunikálni leginkább úgy tudtak, hogy szappanba véstek egy-két szót, de lebukás esetén minden szabályszegésért súlyos büntetés járt. Kb. 12 nővel volt egy cellába zárva. Ruhájukat egyenruhára kellett cserélni: csíkos szoknya, mellény, kabát, sapka, cipő; ez azonban a fűtés nélküli helyiségekben igen szerény öltözkének minősült. Itt titokban tanították egymást, angolul meséltek történeteket. Dolgozatában többször említi, hogy a csoporttagság segítette őket a túlélésben és a csoportidentitás adta meg az ellenálláshoz az erőt. Ezt beszélgetések, imádkozások alkalmával erősítették meg, amik megvalósulására az önéletírásban csak ritkán tér ki, a rövid dolgozatban azonban többször említi. A gyerekes viselkedés megjelenéséről is ír, ami veszekedésekben, majd azonnali kibékülésekben testesült meg, vagy a speciális, ételért vívott, hazugságon alapuló küzdelmekben. Pusztított a TBC és több más betegség, orvosi ellátás pedig alig akadt, ezért egyetlen megkülönböztetés a kosztban érte a betegeket, így érthető volt a foglyok ez irányú viselkedése. Akadtak, akik mások javára böjtöltek bizonyos napokon, hogy egymást segítsék, és így saját hitüket is erősítették. A munkában is összefogtak, s néhányuk között valódi barátságok kötődtek.

Miután tíz év börtönben töltött év után szabadult, előbb Bukarestben, majd Kolozsváron próbált letelepedni, de „büntetett előélete miatt” ezek a városok nem fogadták be. Végül Szamosújváron kapott munkát és szállást. Két év elteltével, 1963 őszén felkerült egy kivándorló zsidó csoport listájára, akik Bécsen keresztül mehettek Izraelbe. Bécsben – bár helyzete eleinte kilátástalannak tűnt – Juditnak sikerült elérnie, hogy Izrael helyett az Egyesült Államokba emigrálhasson. Fenyvesi Judit egész életét a testvérközösségben való munka határozta meg, de 1970-től a Daemen College (akkor Rosary Hill College) falai között a tanári pályát is elvállalta; 17 évig tartó karrierjére úgy emlékezett vissza, mint aminek minden napja ajándék volt az Úrtól. 1985-ben általános elöljárónak választották meg a Szociális Testvérek Társaságában, így meg kellett fontolnia, hogy sokrétű hivatásából egészségileg mit vállalhat a gyakorlatban. Végül 1987-ben elköszönt a tanári pályától, így 1991-ig teljes figyelmével és energiájával végezhetette elöljárói feladatait, melyekkel a testvérek kitüntették.

Ezekre az évekre itt most részletesen nem térek ki, azonban még egy traumára kitekintek az önéletíró életének ebből a szakaszából, ami szintén a nőiséghez kötődik a narratív identitásban. Ilyen mértékű fizikális és lelki megpróbáltatás után talán nem meglepő, hogy több betegség is elérte Fenyvesi Juditot, ám mind közül a rák viselte meg leginkább. Emlődaganatáról és a szükséges műtétről így ír: „Miután annyi kihívással szembe kellett néznem életem során, néhányan furcsának találták, hogy ez a tény annyira megrázott, pedig ez történt. Annak a kérdése volt, hogy elveszítem fizikális önazonosságom; nem tudtam elképzelni magamat így egy egészként. Végtelenül fájdalmasnak találtam így magamra nézni. Bizonyos tekintetben, mellem elvesztése az egyetlen megtapasztalása volt nőiségemnek”.³³ A rákkal többször is megküzdött életében, amelynek során mindig talált társat, aki mellette állt a betegségben, a közösségből merített erőt.

Tanulmányom részben reflektált Rebecca Hogan azon – nem gendersemleges – megközelítésére, miszerint az önéletírás férfi(as) műfaj;³⁴ a fentebb elemzett önéletírás központi szereplője és szerzője nő. Ennek ellenére is egy gondosan szerkesztett, befejezett munkával van dolgunk, tehát a részben Rebecca Hogan által felvetett kritériumoknak megfelel az elemzett mű, így cáfolható, hogy ne lenne egyben női műfaj is az önéletírás.³⁵ Ezenkívül a dolgozat cáfolja Radstone azon elméletét³⁶ is, miszerint a női életírások nem kapcsolódnak a klasszikus történelmi korszakokhoz, hiszen a 20. század meghatározó politikatörténeti eseményeivel számos ponton találkozunk az önéletírásban.

Az önéletírás lezárásaként szerzője a következőket szánja: „79 évesen úgy érzem, hogy körbe ért az életem, visszatérve a kezdetekhez; a családomhoz és az élethosszig tartó zsidó-keresztény küzdelemhez”.³⁷ Ezek alapján is elmondható, hogy egy célirá-

33 Uo. 81–82.

34 Rebecca HOGAN: *Engendered Autobiographies. The Diary as a Feminine Form*. *Prose Studies: History, Theory, Criticism*, 14(2). 1991. 96.

35 A nők önéletírásáról, elvetve a maszkulinitást mint kizárólagos megközelítési módot lásd pl. *Decolonizing the Subject. The Politics of Gender in Women's Autobiography*. Szerk. Sidonie SMITH–Julia WATSON. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1992.; Sidonie SMITH, and Julia WATSON szerk. *WOMEN, AUTOBIOGRAPHY, THEORY: A READER*. University of Wisconsin Press, Madison. 1998. A műfaj és társadalmi nemek (genre és gender) kapcsolatának más szempontú megközelítését lásd Sidonie SMITH and Julia WATSON: „New Genres, New Subjects: Women, Gender and Autobiography after 2000.” *Revista Canaria de Estudios Ingleses* LVIII(2009). 13–40.

36 Susannah RADSTONE: „*Autobiographical Times*.” = *Feminism and Autobiography: Texts, Theories & Methods*. Szerk. Tess COSSLETT–Celia LURY–Penny SUMMERFIEL D. Routledge, London, 2000. 201–219.

37 Uo. 137. Ezen a ponton meg kell jegyezni, hogy elfogadhatónak tűnik H. Porter Abott véleménye, miszerint az önéletírás vége az írás során végig jelen van. Porter H. ABBOTT:

nyos szövegről van szó. Illeszkedik ehhez a könyv borítója³⁸ is, melyen a cím alatt a háttérben, ám de középpontban egy közösséget látunk, amelyet különböző életkorú személyek adnak. A közösség egyrészt egy Dávid-csillag előtt áll, ám a mögötte lévő fénysugár egy keresztet ábrázol. Magam részéről befejezésül visszatérek a dolgozat elméleti háttéréhez, a Ricoeur-féle narratív azonosság kérdéséhez, ám összefoglalás helyett az önéletíró, Fenyvesi Judit börtönéveiről szóló dolgozatából idézek:

„Ha e beszámoló írója most megpróbálná felülvizsgálni saját tapasztalatait ráhatásokat, amelyeket az *erőszakosan módosított szerepváltozás*³⁹ okozott, választ kellene adnia erre a kérdésre: mikor kiszabadult, olyannak találta-e magát, mint azelőtt? Erre a kérdésre kettős válasz adható. Azt nem állíthatja, hogy mindazon »tapasztalatok« után, melyeken keresztül ment, teljesen ugyanaz maradt. El kell ismernie, hogy »egy bizonyos szempontból a személyiség a személyiség története«. [...] Másrészt úgy érzi, hogy személyisége alapján véve *ép és változatlan*⁴⁰ maradt. Meg van győződve arról is, hogy helyzetének belső kiértékelése volt az igen fontos tényező alapvető magatartásának *folytonos*⁴¹ fenntartásában”.⁴²

Írásomban részben azt vizsgáltam, hogy a személyes azonosság aspektusai között a narratívák (pl. napló, háború, menekülés, rabság, börtön, kivetettség, emigráció, újrakezdés, betegség stb.) hogyan közvetítenek. Arra is kitértem, hogy a narratív identitás elmélete az elbeszélte történeteket egységként és önazonosságként kezeli, amely egység azonban korántsem magától értetődő. Megmutattam, hogy az önazonosság megtalálása után az önmagunkból való kilépés igényére a szubjektum nincs kiszolgáltatva, hanem önmaga adhat választ önazonosságához mérten, így maradva autentikus önmaga.

Végezetül azt gondolom, hogy történészként és laikusként is meg kell ismernünk, hogy a családok és a nők sorsa hogyan kapcsolódik össze a nagy háborúk és a totalitárius rendszerek történetével. A dolgozatban kísérletet tettem arra, hogy bemutassam, hogy a mély vallásosság és a szerzetesi életmód milyen önállósulási lehetősége-

Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására. Ford. PÉTI Miklós. Helikon. XLVIII(2002). 3. sz. 286–304.

38 Ld. Melléklet. A borítót Jon Valerio tervezte.

39 Kiemelés tőlem – L. N.

40 Kiemelés tőlem – L. N.

41 Kiemelés tőlem – L. N.

42 FENYVESI: *Fénysugár a sötétségben*. 18. Kéziratos formáját hivatkozom. Románia. Kolozsvár (Cluj-Napoca). Szentlélek Ház: a Szociális Testvérek Társaságának Romániai Kerületének központi irattára.

ket és reziliens magatartást tett lehetővé az adott korszak(ok)ban és az adott ter(ek)-ben a nők számára.

MECHANISMS OF COPING AND NARRATIVE IDENTITY
IN THE AUTOBIOGRAPHY OF JUDIT FENYVESI,
A MEMBER OF THE SISTERS OF SOCIAL SERVICE

Keywords: *women's history, autobiography, resilience, narrative identity*

In my paper I examine Sister Judith Fenyvesi's biography *A Journey of Light in the Darkness*, in line with a focus on narrative identities and resilience.

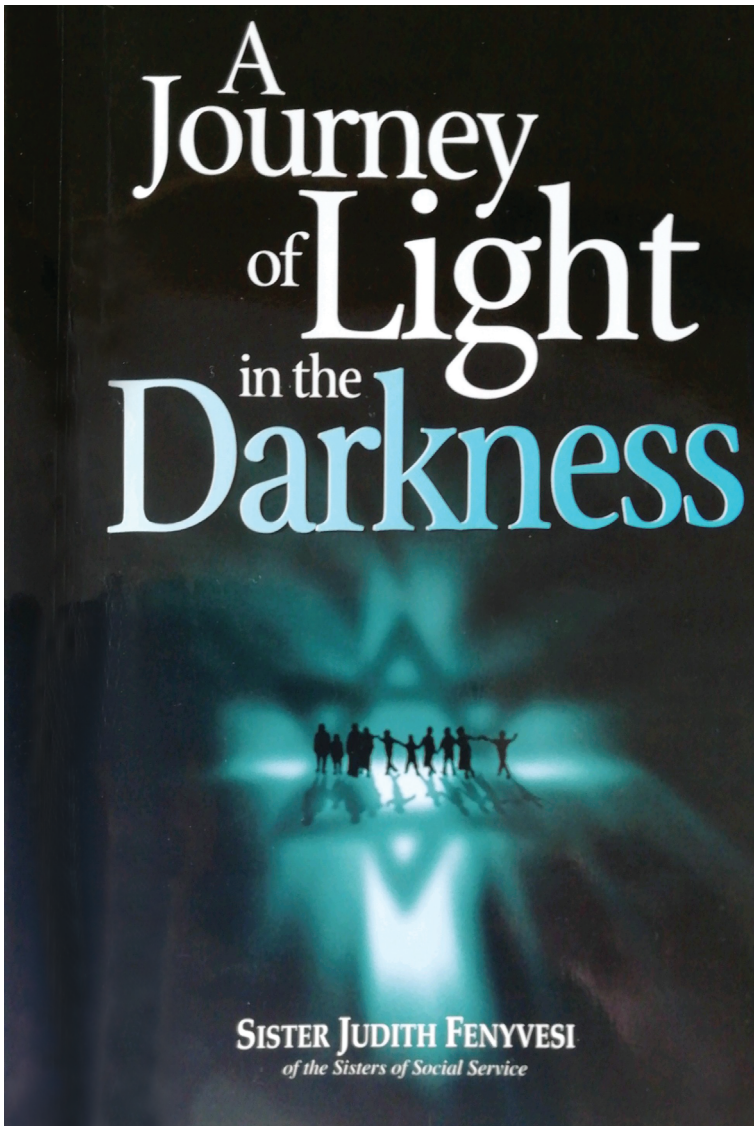
The biography is about a woman who is born in Jewish middle class family, but she had to become Catholic; because she was a persecuted person in Romania during the Nazism and the communism, and eventually emigrated to Buffalo (USA). Her life was characterized by the most determined events of the 20th century and its aftermaths. The examined path of life was conditioned by the II. World War, the Holocaust, the Catholic Resistance movement, her imprisonment, the preparation for a new life and also her cancer. Although in this paper I focus on mechanisms of coping instead of victimhood narrative, as does the presented biography. While a variety of definitions of the term biography have been suggested, this paper is based on the definition of autobiography by Philippe Lejeune and on the theories of narrative identity of Paul Ricoeur.

MECANISME DE REZILIENȚĂ ȘI IDENTITATE NARATIVĂ
ÎN AUTOBIOGRAFIA LUI JUDIT FENYVESI,
MEMBRĂ A SERVICIULUI SOCIAL „SOCIETAS SORORUM SOCIALIUM”

Cuvinte-cheie: *istoria feminității, memorialistică, identitate narativă*

În acest studiu abordez cartea autobiografică *A Journey of Light in the Darkness* de Judit Fenyvesi soră caritabilă și interpretez relația dintre identitățile sugerate de text și reziliența de caracter.

Este vorba de memoriile unei persoane care s-a născut într-o familie de evrei și care ulterior a optat pentru religia romano-catolică. În timpul dominațiilor naziste respectiv comuniste a fost persecutată și în final a emigrat în Buffalo. Întreaga viață i-a fost marcată de evenimentele definitorii ale secolului al XX-lea respectiv de urmările acestora. Acest parcurs a fost condiționat de cel de-al doilea Război Mondial, de Holocaust, de rezistența catolică, de viața din închisoare, de căutarea unui nou domiciliu, respectiv de povara mai multor boli severe. Studiul însă, în locul unei narațiuni de sacrificii, se concentrează asupra strategiilor de înfruntare imanente textului autobiografiei. Analizând memoriile redactate în limba engleză lucrarea se bazează înainte de toate pe definiția autobiografiei dată de Philippe Lejeune precum și pe abordarea teoretică a auto-identității elaborată de Paul Ricoeur.

Sister Judith Fenyvesi: A Journey of Light in the Darkness című önéletírás borítóképe

TAPODI ZSUZSA*

ÖNMAGUNK ÁRNYÉKÁVÁ VÁLNI. CSALÁDREGÉNY A 21. SZÁZADBAN

GERLÓCZY MÁRTON: *MIKECS ANNA: ALTATÓ*

Kulcsszavak: *Gerlóczy Márton, családregény, fiktív narrátor, traumák, tabuk*

Gerlóczy Mártonnak az általa sohasem ismert, halott nagynénje nevében 2017-ben közzétett, *Altató* című műve a családregény műfaji hagyományára utaló, dokumentumokon alapuló fikciónak napjainkban is népszerű prózapoétikai kánonját követő szöveg. A posztmodern eljárásokat idézi az olvasót elbizonytalanító, rendhagyó jellegű címlap, hiszen két szerzőt tüntet föl: az alkotó hagyományos helyén, a cím előtt Mikecs Anna neve szerepel, lejjebb pedig, a műfaji megjelölés mellett, a tényleges szerző neve: „Gerlóczy Márton regénye”. (A magyar irodalomban Weöres Sándor 1972-es *Psyché* című műve indította el a nemváltó pszeudoepigraphák sorát, amely 1987-ben Esterházy Péter Csokonai Lilijével, majd Parti Nagy Lajos Sárbogárdi Jolánjával folytatódott 1990-ben.) Maga a cím is többértelművé válik a szövegben, utal a sokszor felhangzó, nemzedékeken át hagyományozott gyermekcsitító versikére, de a traumák miatt pihenni nehezen tudó asszonyok által használt nyugtatókra is.

A könyv belső borítóján családfák ágazatai láthatók, a szöveg előtt pedig a legfőbb források feltüntetése és a belőlük vett mottók olvashatók. A hipotextusok a családi naplók, levelezések, prózai dokumentumok és lírai művek (Áprily Lajos *Annának hívták*, Gyulai Pál *Altató* című versei). Közös elemük, hogy a szerzőjük egy-egy kolozsvári vagy ehhez a városhoz kötődő alkotó. A regényben szereplő Jékely–Schéfer család különböző tagjainak hányódásain túl így a mű a 20. századi erdélyi magyar – tágabban a minduntalan átrajzolt határú közép-kelet-európai – sorskérdéseknek is tükröt állít. A műhöz „függelékként” egy kis könyv is tartozik, amelyben a családi fényképeket nézheti meg az olvasó, miközben a könyvborító készítésének titkaiba nyer bepillantást.¹ A kis könyv létrejöttének előzménye egy irodalomszociológiai szempontból is figyelemre méltó jelenség. Akárcsak másod-unokatestvére, Péterfy

* TAPODI Zsuzsa dr. (1961), irodalomtörténész, Sapientia EMTE, Csíkszeredai Kar.

1 GERLÓCZY Márton: *Nézd csak, itt egy japán! Az Altató borítójának története*. Scholar, Bp., 2018. (A továbbiakban GERLÓCZY: *Nézd csak, itt egy japán!*)

Gergely tette a *Kitömött barbár* írásakor, Gerlóczy Márton is internetes blogban osztotta meg az érdeklődőkkel a hét év kutatómunkájának eredményeként összegyűjtött dokumentumokat.

A regényt bevezető mondatok Erdély irodalmának egyik markáns műfajára, az emlékiratra utalnak. „Az emlékiratokat általában az utókornak írják, a regényeket elsősorban a mának. Ez a regény családi vonatkozású naplók, levelezések, önéletrajzok, interjúk, tanulmányok, néprajzi, prózai és lírai művek segítségével és felhasználásával készült, de vázát két nagyobb lélegzetű írás, Jékely Márta és Schéfer Ida emlékirata adja. Bár elsősorban a múltnak készült, jó szívvel ajánlom az utókornak is.”² A kánon perifériáján álló, „női” műfajok, a napló és levél megfelelnek a regény fő témájának, amelyet Jékely Zoltán – a könyv külső borítóján olvasható – szavaival „a nő fájdalom szobra”-ként nevezhetünk meg.

A családregegy öt generáció életébe enged betekintést, előtérben egy anya és lánya, Schéfer Ida és Jékely Márta, a szerző dédanyja és nagymamája, sorsával. A megidézett események a múlt felől haladnak a jövő felé, ám nincs közöttük kronológiai sorrend. 1946-ban kezdődik az első rész, és körülbelül 1880-tól 1980-ig zajló történelem szilánkjai csapongva váltakoznak a későbbiekben. A háború utáni időszak egyrészt az újrakezdés reményével kecsegtetett, másrészt a regény középpontjában álló Jékely Márta vonatkozásában az általa átélt veszteségek sorozata magyarázatul szolgál arra, hogy miért nem volt képes később kilépni a megalázó helyzetek tömkelegét nyújtó második házasságából. „Huszonhat éves, három élet pusztult el mellőle rövid idő alatt és közben kis híján végeztek vele is.”³ Az elpusztult három életről jóval később, a regény vége felé derül ki, hogy két halott gyermek és a nagyon szeretett férj, Mikecs László korai elvesztésének traumáját kellett magával hordoznia, és a felszabadítóknak hazudott katonák által elkövetett nemi erőszak emlékét is. Nemcsak a tragikus eseményekre adott pszichikus válasz miatt jellemezte a hallgatás, elhallgatás vágya a trauma elszenvédőjét. Az Erdélyből történt menekülés, kifosztás, deportálások, a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak, politikai okokból, makroszinten is tabunak számító témák voltak a rendszerváltozás küszöbéig. Menyhért Anna írja: „A trauma fogalmához hozzátartozik a hallgatás, pszichológiai értelemben éppúgy, mint a kulturális emlékezet vonatkozásában. A trauma elszenvédője ugyanúgy nem képes arról beszélni, amit átélt, mint ahogy a súlyos társadalmi traumákat hallgatás övezi. A traumaelmélet úgy véli, hogy a gyógyulás feltétele a történetek elmondása, az egyén és a társadalom esetében egyaránt.”⁴

2 GERLÓCZY Márton: *Mikecs Anna: Altató*. Scolar, Bp., 2017. 5. (A továbbiakban GERLÓCZY: *Altató*)

3 Uo. 9.

4 MENYHÉRT Anna: *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Anonymus–Ráció, Bp., 2008. 5.

Jan Assmann szerint a generációs emlékezet egy-két felmenőig terjed, míg a kulturális emlékezet a távolabbi ősök tapasztalatát közvetíti. Ám az egyén szempontjából mindenképpen társadalmi környezet szükséges az emlékezet működéséhez. „A különféle társadalmi csoportokba való beleszövődés az – a családtól a vallási és nemzeti közösségig –, ami az egyéni emlékezet kiépülését működteti. Az emlékezet kommunikációban él és marad fenn; ha az utóbbi megszakad, illetve ha a kommunikációban közvetített valóság vonatkozási keretei változást szenvednek, vagy akár elenyésznek, a következmény: felejtés.”⁵

Az *Altató* világirodalmi modelljei közül Thomas Mann *A Buddenbrook ház* című regényének hatása a kirajzolódó nyomvonalban érhető tetten, abban, ahogyan egy család fokozatos hanyatlása élénk tárul, Gabriel García Márquez *Száz év magánya* a bemutatott időintervallum és a cseppben a tenger-eljárás miatt lehetett előképe Gerlóczy regényének. A családfák ágrajza a belső borítón az olvasó tájékozódását könnyíti meg, ám a bekövetkező szakadásokat, töréseket is vizuálissá teszi. A fokozatos hanyatlás az egymást követő női generációk életlehetőségeinek beszűkülésében, az általuk megélhető harmónia idejének csökkenésében is tetten érhető. Kerekes Terézia, a nagymama egész életében boldogan töltheti be egy tisztos polgári családanya szerepét, lánya, Schéfer Ida a trianoni fordulatig 30 évet lehet boldog, míg lánya, Márta 26 éves korára már özvegy, családjától, házától és hazájától is megfosztották. Kislánya, Mikecs Anna három és fél éves korában hal meg. A lehetőségek fokozatos beszűkülését a csökkenő utódszám is jelzi: Terézia 6 gyermekkel büszkélkedhet, Idának 3, míg Mártának 2 élő utóda van. A gyermekkor idilljének és a felnőttkor kisemimizettségének ellentéte legerőteljesebben az ő sorsában érhető tetten.

Különböző családmodellekkel találkozhatunk a könyv lapjain: a kiegyensúlyozott, polgári nagycsalád, Kerekes Terézia és Schéfer András házasságának rajza az idilli állapotot jeleníti meg lányuk, Ida számára, míg a kényszerszövetség Cziegler Berta és Johann Ludvig Jekely között, melyet a férj sikkasztási ügye csak súlyosbít, negatívan befolyásolja fiuknak, a finom lelkű költőnek és rajongva szeretett tanárnak, Áprily Lajosnak a viselkedését feleségével szemben. A kezdeti idill az ő esetükben ugyanúgy szertefoszlik, mint a hamarosan pokollá váló kapcsolat Jékely Márta és második férje, Mészáros Dezső közös élete esetében. A változtatás lehetősége, a kilépés a társadalmilag determinált keretek közül Márta lánya, Mészáros Zsófi sorsában sejlik fel, aki férjét, Gerlóczy Ferencet egy-kettő lecsereéli Váczy Tamással, akivel megszökik az országból. „Márta biztos abban, hogy Zsófi nem lesz annyira megalkuvó, mint ő, ahhoz nem szenvedett eleget, hogy kitarson megalázó, szívszorogató helyzetekben.”⁶

5 Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. HIDAS Zoltán, Atlantisz, Bp., 1999. 37.

6 GERLÓCZY: *Altató*. 423.

Márta tragédiája a választás lehetőségeinek a hiánya, a teljes emberi kibontakozás elgáncsolódása. „Borzalmasan fáj hallgatnia, amikor Dezső arról beszél, ezekből a diákokból mind zsenit csinál majd, miközben ő – aki valóban tehetséges volt, miatta és a családért arról a legfőbb örömről, amit a művészet, az alkotás nyújtott neki, le kellett mondania, ő, akit tulajdonképpen elnyomott, belefojtott a gyermeknevelés, a háztartás gondjaiba és megfosztott jóformán a mozgási szabadságtól is – csak házi-asszonyként van jelen, holott mindegyiküknél jobban ért ahhoz, amivel ezeken a délutánokon foglalkoznak, amiről beszélnek, amiket alkotnak.”⁷

DOKUMENTUM ÉS FIKCIÓ

Wolfgang Iser⁸ az irodalom hagyományos szerepeinek, a szórakoztatásnak, tájékoztatásnak és dokumentálásnak egyfajta átrendeződését konstatálja, hiszen ezek különböző, önálló, speciális intézmények hatáskörébe kerültek át, amelyek versenyre keltek az irodalommal. Ugyanakkor a megélt események művészi dokumentálásának igénye továbbra is aktuális marad.

Umberto Eco szerint egyetlen fikció sem tud teljes mértékben elszakadni a valóságtól. Annak a képnek, amely a valóságról alakul ki, két alapfeltétele van: „az egyéni és a kollektív emlékezet”.⁹ Az egyéni emlékezet mindazon tényekre vonatkozik, melyek tapasztalati úton sajátítandók el, azaz a személyes „történelemre”. Míg a kollektív emlékezet „megmondja nekünk, mikor és hol született anyánk”,¹⁰ azaz, bizonyos írásos, rögzített dokumentáció a múltról, nevezhetjük ennek termékeit akár „mítosznak” is, melyet a korábbi generációk alakítottak. Gerlóczy Márton a kis könyvben nem csupán a családi fényképeket közli, de a külső, japán perspektíva segítségével át is értelmezi az *Altató* által az olvasóban kialakult összbenyomást. Az alkotáshoz szükséges helyzetismeretről, amikor elvállalta a megbízást, Kazuhiko, a könyvborító tervezője ezt mondta: „előbb tanulmányoznia kell a térség történelmét, fel kell kutatnia azokat a kapcsolódási pontokat és hasonlóságokat, melyek alapján könnyebben rátalál a közös nevezőre, eljuthat az emberi tényezőhöz és annak értelmezéséhez”.¹¹

A szerző vallomása szerint a felhasznált dokumentumokat át kellett alakítania: Ida naplóját tömörítenie kellett, Márta szövegét, a szüksézszerűség miatt, ki kellett egészítenie más családi iratokból. A fennmaradt 1950-es önéletrajzban szüksézszerűen

7 GERLÓCZY: *Altató*. 139.

8 Wolfgang ISER: *A fiktív és imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényei*. Ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Osiris, Bp., 2001.

9 Umberto Eco: *Hat séta a fikció erdejében*. Ford. Gy. HORVÁTH László, Európa, Bp., 2007.

10 Uo.

11 GERLÓCZY: *Nézd csak, itt egy japán!* 10.

megfoglalmazottakat fejezeteken át kellett kibontania. „Születtem 1920-ban Nagyenyeden. Apám, Jékely Lajos (írói néven Áprily Lajos) az ottani gimnázium tanára volt. 1943-ban ment nyugdíjba, jelenleg orosz műfordításokkal is foglalkozik. Két bátyám van, mind a kettő családos. Az egyik a Nemzeti Múzeum könyvtárának tisztviselője, a másik a Földművelésügyi Minisztérium tervgazdasági osztályának előadója. 1938-ban érettségiztem. Utána négy évig a bölcsészeti egyetemre jártam, ahol magyar- latin- művészettörténet- néprajz szakokat hallgattam. 1941-ben férjhez mentem. Férjem, Mikecs László gimnáziumi tanár volt Kolozsváron. Több néprajzi vonatkozású haladó szellemű könyve és cikke jelent meg. Foglalkozási helyét 1944-ben nem hagyta el. A háborús események következtében halt meg. Nyugatra magam sem mentem s családom valamennyi tagjával lakóhelyemen maradtam. A felszabadulás után a Derkovits Kollégiumba jártam, rajzot és mintázást tanultam. 1948-49-ben a Képzőművészeti Főiskola hallgatója voltam. Ezalatt a MEFESZ-nek tagja voltam s ebben a minőségemben többirányú társadalmi munkát végeztem. Miután férjem után járó nyugdíjamat általános rendelkezés folytán megvonták, főiskolai tanulmányaimat nem tudtam tovább folytatni. Elvégeztem egy gyors- és gépipró tanfolyamot. Gyorsírással percenként 180-200, gépipírással 80 szótagszámmal írok. Érték németül és franciául. Jékely Márta Budapest, 1950. december 9.”¹²

Dokumentaristaként, a mesét megszakítva, Gerlőczy maga is lábjegyzetben egészíti ki az egyes mellékszereplők sorsára vonatkozó adatokat. A Márta által a háború után, árva gyermekként megismert Dandos Gyula további sorsáról pár mondatban értesülünk.¹³ A Márta második sógorának karrierjére vonatkozó adatokat szintén lábjegyzetben olvashatjuk. A két bejegyzés a diktatúra természetére vonatkozó háttérismeretet nyújthatja azoknak is, akiknek ez nem volt személyes élettapasztalatuk. „(...) Márta arra gondol, itt az idő, megkérdezi tőle, soha nem rossz a lelkiismereted azért, hogy embereket, fiatalokat börtönbe, esetleg halálba juttattál, honnan vetted a jogot magadnak ahhoz, hogy ítélkezzél felettük, nem félsz-e attól, hogy egyszer meghasonlasz és összeroppansz. Meg szeretné kérdezni, mit csinált a Rákosi-korszakban mint ávos, milyen parancsokat volt kénytelen végrehajtani, miért nem tudják a mai napig, mi volt a beosztása.”¹⁴

12 Vig Emese: *Eltűnt asszonyok nyomában – Gerlőczy Márton íróval beszélgettünk*. Maszol. 2017. szept. 24. <http://www.maszol.ro/index.php/kultura/86325-elt-nt-asszonyok-nyomaban-gerloczy-marton-iroval-beszeltunk>

13 „Élete derekán tart ezekben a napokban a kilencéves kisfiú. Később lesz forradalmár, elhurcolt rab az ungvári szovjet börtönökben, majd a megtorláskor fogoly a papíron megszüntetett ÁVH nyíregyházi vizsgálati osztályán. A forradalom leverése után vissza akar jutni Svájcba, de a határőrök a második határátlépési kísérletkor Szentgotthárdnál tizennyolc évesen és hét hónaposan agyonlövik.” (GERLŐCZY: *Altató*. 28.)

14 GERLŐCZY: *i. m.* 207. A rá vonatkozó lábjegyzet: „Mészáros Józsefet 1962 májusában nevezték ki a Hírszerző Osztály osztályvezető-helyettesévé. Eredetileg napszámos, belügyi

ANNA ÖRÖK – A NARRÁTOR

A regényben feltárolt női sorsok egyre szűkülő mozgásteret ellensúlyaként a lányutódok nagyobb szabadsága jelenik meg. Paradox módon a legszabadabb Mikecs Anna, a halott, akit már nem köt semmi társadalmi konvenció. Övé a mesélés szabadsága.

„Az egyéni és kollektív emlékezet e szövedéke meghosszabbítja az életünket, megnyújtja hátrafelé az időben, s a halhatatlanság ígéretként tűnik elénk.”¹⁵ Az időn felül/kívül álló, mégis a családhoz tartozó személy alkalmas arra, hogy a száz év történéseit elmesélhesse. Ennek a narrátornak nőnek kell lennie. A kiinduló gondolat Jékely Zoltán levelének a regény külső borítóján olvasható részlete: „Mártának üzenem, hogy bízom lelkierében, művészkézében, mellyel a fájdalmak szörnyű masszájából valami vigasztaló formát gyúrhat. A völgy regényét csak nő írhatja meg, utóvégre annyi női tragédiát látott már Szentgyörgypusztá, hogy bátran fel lehetne állítani az elejére a női fájdalom szobrát”. (Jékely Zoltán levele 1946-ból)

Ki láthatja és mesélheti el mindezt, III. személyű, de a történeteket mégis belülről látó, női érzékenységgű narrátorként? Az időn kívül álló, a családot belülről ismerő, három és fél éves korában meghalt kislány, akinek emlékére a nagyapja által írt epicedium a regény végén olvasható. „Komor napoknak fényessége volt, / hangjában tündér csengettyűje szólt. / Annának hívták. Jött egy Anna-bál, / s táncába vitte a sebes halál.” (Áprily Lajos: *Annának hívták*)¹⁶

A 40 részből álló versciklus kompozíciós mintául szolgál, a regény részeinek száma követi, innen származnak az idézetek az egyes részek elején: „kis virágnak hívtak, most árnyék vagyok, kicsi árnyék”. „Vagy el se ment. Itt él a kert felett, / a Szentgyörgypusztá kistündére lett. / Ott jár a madárfészkes fák alatt, / ahol boldog volt, éber és szabad. (...) / Lát és figyel látatlanul. Miénk. / Csak nem jöhet, jaj, nem jöhet közénk.” Az árnyéklét a kötöttségek alóli felszabadulás is, tér- és időkorlátok nélküli létezés.

szolgálatát 1947-ben próbarendőrként kezdte, vidéki rendőrkapitányságokon szolgált. 1951 augusztusában került Budapestre, a BM Igazgatási Osztályán az egyesületi csoportot vezette. 1952-ben, az öt hónapos pártiskola után a BM pártbizottságának függetlenített munkatársa, 1953-tól megbízott párttitkára volt. 1954-ben a BM II. Hírszerző Osztálya állományában dolgozik. 1957 júniusában helyezték vissza a Hírszerző Osztályra, a 4. osztály vezetője lett rendőr őrnagyi fokozattal. (...) 1962 decemberében sorosan előléptették alezredessé”. (GERLÓCZY: *i. m.* 208.)

15 Eco: *i. m.* 187.

16 Idézi GERLÓCZY: *Altató*. 433–446.

A SZÉPSÉG VIGASZA

A regény a régi Kolozsvárnak és környékének, a Szamos-parti kertnek és vakációknak idilli képével az elveszett Éden toposzát éleszti újra. A másik helyszín, a Duna-kanyar, Szentgyörgypusztá a törekeny menedék, míg Brassó, Nagyenyed és Budapest a megpróbáltatások helyszínei a regény hősnői számára. Vigaszt nyújtó apróságok, megtartó részletek, a kertek, virágok, illatok, ruhák, bútorok, enteriőrök, sütemények, ízek részletes aprólékossággal megelevenített, a hétköznapi boldogságát sugárzó elemei a műnek. Gyulai Pál verse, az anyáról lányára örökül hagyott *Altató* visszatérő, a különböző idősíkokat és szereplőket összekötő motívum ugyanezt a megnyugtató, biedermeier hangulatot sugározza. „Aki nem sír, nem kiáltoz, / annak angyal kis kerttet hoz, / lesz benne szép fa, / minden ágán aranyalma, / kis fészek meg kis madárka, / kék a lába, zöld a szárnya, / s azt éneklő csengő hangon, / aludj, aludj már, galambom.” Ugyanakkor jelképpé is válik, meg ki is fordul: aki nem sír, nem kiáltoz, a 20. század asszonyai közül, éppen az nem kap, még álmában sem, Édenkertet.

A borítókészítő véleménye szintén a komor tényeket ellensúlyozó szépség vigasztaló erejét emeli ki. Kazuhiko, a képet tervező japán fotóművész így indokolja, hogy nem az író által választott családi fényképen látható kicsi árnyékot tette a borítóra, hanem az 1884 óta generációkon át anyáról lányára öröklődő, törekeny szépségű porcelán teáscsészét.

„Értem, hogy ez egy szomorú történet. Értem. Értem, hogy a nagymamádnak szomorú élete volt. Tragikus. Értem. De én kint jártam nálatok a völgyben, és láttam a családot, és szerintem a nagymamád is látja a családot, és látja, hogy az a sok szenvedés nem volt hiábavaló. Hogy ezt mégiscsak ő hozta létre. (...) Hiszel abban, hogy látja?

– Fogjuk rá. Mondjuk, hogy hiszem.

– Akkor szerintem hagyjuk ezt a szomorúságot, hagyjuk ezt az árnyékot, csináljunk inkább valami szépet. Neki. Tegyük boldoggá. Vidítsuk fel.”¹⁷

A fiktív narrátor halálának – immár egyes szám I. személyben elmesélt – körülményeiről az utolsó előtti részben olvashatunk, amelyet megelőz Márta első unokájának 1978-as születése. A sorrend azt érzékelteti, hogy a megrázó tény ellenére a család tovább él. Élet, álom és öröklétre szenderülés akkordjaival zárul a regény. A görög mitológiában Thanatosznak, a halál istenének ikertestvére Hüpnosz, az alvás

17 GERLÓCZY: *Nézd csak, itt egy japán!* 61–62.

ura. Az ő fia Morpheusz, aki akkor jelent meg a halandóknál, mikor atyja már hatalmába kerítette őket. Morpheusz az álmokban emberi alakot öltött, az álmodó szereteteinek képében jelent meg. Erre a szoros kapcsolatra figyelmeztet a befejező képsor, mely a szereplők álomba szenderülése után a halál metaforikus megjelenésével zárul. „A kis mécs a kerek székre állítva ég a szoba közepén. Ida Erzsire néz, aki a szemközti falnál lévő szép plüssdíványon alszik az ablak és az életnagyságú, aranyrámás Kosuth Lajos kép alatt. Alszik Schéfer András és Terézia a nehéz, szorosán egymás mellé állított díófa ágyaikon, alszik közöttük, behunyva nagypillájú, sötét szemét Laticka, pihen a kedves kicsi test, amelyik nappal annyit mászkált a tyúkketreczek tetején és annyit szaladgált a keményre kövezett udvaron, alszik Ernő az ebédlőben, a fekete bőrdíványon, alszik a kihúzás ágyon mellette Bandi, alszik a város és alszik Ida is. Az udvar elcsendesedik. Csak Deszka János jár az utcán. Kopog a botja a köveken, hosszú ruhája az utat seprí, s majd' földig fityeg a batyuja.”¹⁸

BECAMING YOUR OWN SHADOW. SAGA IN THE 21ST CENTURY.
GERLÓCZY MÁRTON: *MIKECS ANNA: ALTATÓ (LULLABY)*

Keywords: *Márton Gerlóczy, family novel, fictitious narrator, traumas, taboos*

Márton Gerlóczy's *Mikecs Anna: Altató*, published in 2017, is a documentary-based family novel with a fictitious narrator, that doesn't respect the tradition of linear story telling. It presents the lives of five generations of women, whose fates are increasingly difficult. The narrator is a little girl who died at the age of three and a half, who can look beyond the time and space upon the events of her family's 100 years history. In this work on historical traumas and taboos, the gloomy facts are off set by the evocation of the beauty of details, locations, smells, tastes, clothes.

TRECÂND ÎN UMBRĂ. CRONICĂ DE FAMILIE ÎN SECOLUL AL XXI-LEA
GERLÓCZY MÁRTON: *MIKECS ANNA: ALTATÓ (CÂNTEC DE LEAGĂN)*

Cuvinte-cheie: *Márton Gerlóczy, cronică de familie, naratorfictiv, traume, tabuuri*

Romanul *Altató (Cântec de leagăn)* de Márton Gerlóczy apărut în 2017 este o cronică de familie bazată pe documente, atribuită unui narator fictiv și care deconstruiește tehnica tradițională a narațiunii lineare. Prezintă cinci generații de femei viața cărora devine din ce în ce mai grea. Naratorul este umbra unei fetițe decedate la vârsta de trei ani jumătate care, aflându-se în afara timpului și spațiului, poate relata întâmplările unui veac întreg. Opera prezintă traumele și tabuurile din documente iar caracterul sumbru al acestora este contracarat prin evocarea frumoaselor detalii ale spațiilor, rochiilor, miresemelor și deliciilor.

18 GERLÓCZY: *Altató*. 432.

Kolozsvári zeneszerzők – zeneszerzők Kolozsváron

POTYÓ ISTVÁN*

FARKAS ÖDÖN *E-DÚR MISÉJE*

Kulcsszavak: *egyházzene, misealkotások, Farkas Ödön, Kolozsvár*

A kolozsvári zenei élet kiemelkedő alakja Farkas Ödön, aki a 19. század végétől haláláig zeneszerzőként, karmesterként, de főleg a zeneművészeti főiskola igazgatójaként a helyi zenekultúra kulcsfigurája volt. Az előkelő nemesi származású felsőgellérdi Farkas Ödön Jászmonostoron (Pusztamonostoron) született 1851-ben. Tanulmányait Debrecenben kezdte, és mivel kiváló műszaki készsége volt, eredetileg mérnöki pályát választott. 1875-ben a Budapesti Zeneakadémia megnyitásával egyszer s mindenkorra elkötelezte magát a muzsika mellett. Tehetségét és elhivatottságát bizonyítja, hogy Ábrányi Kornél, Erkel Ferenc és Nikolics Sándor tanítványaként a zeneszerzői tanfolyamot négy év helyett három év alatt végezte el.¹ Ebben az első kompozíciós időszakában szerezte egyfelvonásos operáját, *A bajadért* – melynek librettóját testvére, Farkas Lajos írta, a címszerepet pedig húga, Farkas Otília adta elő a budai Színkörben² – a *Fonóházi képeket*, a *Hallgató magyar* zongoraművet, illetve a *Vihar* című szimfonikus költeményt. A fiatal zeneszerző életének fordulópontja, hogy 1880. szeptember 24-én³ megválasztották a kolozsvári Zenekonzervatórium igazgatójává, és ugyanaz év októberében el is foglalta az állást.

Kolozsvári pályafutása kezdetén Farkas Ödön legfőbb feladatának tekintette az intézmény utolsó évtizedeiben jelentkezett hanyatlás megállítását és a tevékenység újjászervezését. Fontos szempont volt számára a magyar zenei műveltség tudatos előtérbe helyezése mind repertoárban, mind az oktatás nyelvezetét illetően. Vezetői

* Potyó István (1983), PhD, egyházzeneész, kántor, a kolozsvári Szent Mihály-templom orgonista karnagya. E-mail: potyo.istvan@ceciliakorus.ro.

- 1 LAKATOS István: *A kolozsvári magyar zeneélet alapvetője: Farkas Ödön*. Magyar Zenei Szemle, III., 1943. november, 249.
- 2 K. I.: *Farkas Ödön 1851 – 1912*. <http://www.huszadikszazad.hu/1912-szeptember/kultura/farkas-odon-1851-1912> (Utolsó megtekintés: 2020. 10. 11.)
- 3 Lakatos István adatai alapján. Más források az 1879. évet jelölik meg Farkas Ödön kolozsvári pályafutásának kezdeteként.

készségét méltatja az a tény, hogy olyan hírnevű művészek kerültek ki az általa igazgatott intézményből, mint Kacsóh Pongrác és Delly Szabó Géza. A köztisztelőnek örvendő zenepedagógus folyton kereste és felfigyelt az új tehetségekre, akiket ingyen tanított és irányított, így B. Sándor Erzsí és Székelyhidi Ferenc későbbi operaénekeseket is. Ruzitska György konzervatóriumi igazgató vezetését követően Farkas Ödön ideje alatt élte második virágkorát a kolozsvári intézmény. Az 1880–1906 között eltelt negyed évszázadban több mint 230 különböző hangversenyt szervezett növendékeivel, amelyek műsorai haladó, innovatív szellemét és a magyar zeneművészet iránt való hűségét bizonyítják.

Farkas Ödön a kolozsvári Nemzeti Színháznál karmesterként is tevékenykedett rövid ideig, az 1882/1883-as évadban, illetve 1906-ban. Tudományos és véleményformáló írásai is jelentek meg, főleg a magyar zenei kultúra fontosságát és irányát illetően: „... amíg ezen a földön magyar él, kinek megvan a maga magyar lelkivilága, a maga gondolkozása, itt nem lesz mélyebb hatása az idegen zenének, mely távol áll a mi kedélyvilágunktól... Csak magyar zeneművészetrel lehet nagy magyar közönséget teremteni és csak magyar közönséggel lehet a magyar zenét a kor színvonalára emelni”.⁴ Ezeket az irányvonalakat tükrözi alkotói korpusza nagy része, amelynek súlypontját a színpadi művek és dalok képezik, melyekben Farkas Ödön igyekezett követni a magyar nyelv jellemző prozódiaját. Zeneszerzői termése az említett műveken kívül szimfonikus alkotásokat is tartalmaz: nyitányt, programzenét, szimfóniát és hegedűversenyt, világi kórusműveket és természetesen kamarazenét.

Farkas Ödön egyházzenei művei főként az *ordinarium missae* tételeit zenésítik meg. Három misealkotását ismerjük, az *E-dúr*, *B-dúr* és *G-dúr* misék közül az első kettőnek zenekari, utóbbinak pedig orgonakíséretet szánt szerzőjük. Ezeken kívül a gyászmise szekvenciájának zenekari kíséretes *Dies irae* tételét ismerjük, valamint egy *Ave Maria* és egy *Salve Regina* alkotást.

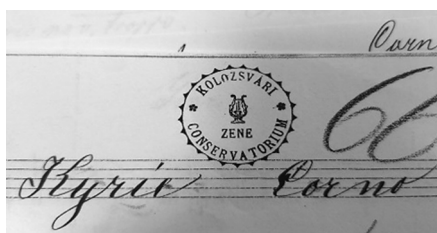
A *Missa in E* keletkezési évét pontosan nem tudjuk, de valamikor a budapesti Zeneakadémián töltött időszakra tehető. Lakatos István zenetörténész azt írja az alkotásról, hogy szerzője elnyerte vele Haynald Lajos erdélyi, majd kalocsai püspök által szorgalmazott pályadíjat. Az egyházi előjáró, akit 1875-ben bíborossá avattak, Liszt Ferenc bizalmasa és az egyházzene nagy mecénása volt. Alapítványt hozott létre egyházi zeneszerzők részére, amely minden évben jelentős pályadíjjal és külföldi ösztöndíjjal jutalmazta a legjobb művészeket.⁵ Érdekes, hogy az erdélyi 19. századi misealkotások közül még egy mű a püspök nevéhez fűződik: Bertha Brukenthal

4 LAKATOS István: *A kolozsvári magyar zeneélet alapvetője: Farkas Ödön*. Magyar Zenei Szemle, III., 1943. november, 252.

5 HORVÁTH Ágnes: *A cecilianizmus Magyarországon 1870–1950. Regensburg hatása a magyar katolikus egyház-zenei mozgalomra*. Parlando 60. évf., 2018/2. szám.

F-dúr Missa Solemnise, amelyet 1871-ben komponált és a főméltóságú püspöknek ajánlott. Az említett pályadíjat Farkas Ödön a *B-dúr miséjével* is elnyeri.

A kolozsvári Gheorghe Dima Nemzeti Zeneakadémia könyvtárában található Farkas Ödön művének szölamanyaga, ebből sikerült rekonstruálni a teljes misealkotást. Az újonnan kinevezett igazgató bizonyára magával hozta korábbi szerzeményeit, vagy másolás útján kerülhettek be az egykori kolozsvári Konzervatórium könyvtári törzsanyagába korai Farkas Ödön-művek, és ezért szerepel rajtuk a korabeli intézmény pecsétje is (l. 1. kép).

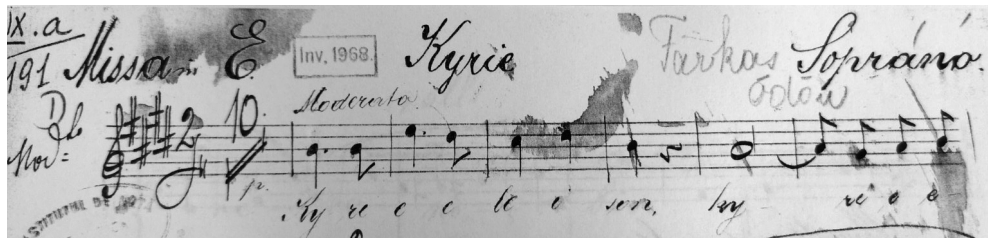
1. kép. Farkas Ödön: E-dúr mise, a *Kyrie-tétel* részlete

Az *E-dúr mise* partitúrájának egy példánya⁶ a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban is fellelhető, az alábbi megjegyzéssel: „Lavotta Rezső *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke ... Kézírtos hangjegyek* (1940) alapján”. Az évszámot tekintve feltételezzük, hogy kéziratos másolatról van szó.

Farkas Ödön *E-dúr miséjének* terjedelme és hangzásvilága már valamelyest tükrözi a 19. század második felében a katolikus egyházzeneben tapasztalt új törekvések, a cecilianizmus hatásait. Ez a zenei irányzat a tridentini zsinat szellemében a bécsi klasszika által erősen befolyásolt és már hanyatlásnak indult egyházi zene új stílusának megteremtését tűzte ki céljául. Farkas Ödön miséjében cecilianista vonásokat tükröz a rövidebb terjedelem, a közérthető szövegkezelés és a gregorián (*unisono*) idézetek. A mű a hagyományosan hat tételből álló *ordinarium missae* tételeit tartalmazza: *Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Benedictus*, illetve *Agnus Dei*. A zenekari apparátus a klasszikus felépítést követi: teljes vonóskar, fafúvósok (fuvolák, oboák, A-klarinét, fagott) és rézfúvósok (kürtök, trombiták és harsona), illetve üstdobok. A legfontosabb elemét a zenei kifejezésnek azonban természetesen a kórusrészek képezik. Farkas, aki a gyakorlati oktatás mellett pedagógiai elképzeléseit nagy terjedelmű elméleti-módszertani munkájában (*Az énekhang*) is összefoglalta, jól ismerte a vokális muzsika jellemzőit. A szólóénekeknek is szerepet adott a műben, igaz nem túl nagy terjedelemben, és jobbra a komplexebb tételekben: *Gloria, Credo* és *Benedictus*. Érdekes notációtörté-

6 FARKAS Ödön: *E-dúr mise*, partitúra, OSZK, Ms. Mus. 1158.

neti adalék, hogy Farkas a kéziratok énekszólamai esetében már nem a 19. században használatos C-kulcsos rendszert használja, hanem a modern G-kulcsos írásmódot alkalmazza (1. 2. kép).

2. kép. Farkas Ödön: E-dúr mise, a *Kyrie*-tétel részlete

A mise kompozíciós alkotásában használt zenei nyelvezet korszerű, a romantika kibontakozásának periódusával cseng egybe és a szerző mesterségbeli tehetségéről tesz tanúságot. Már maga az alaphangnem (E-dúr) választása sem teljesen szokványos, emellett megjelennek könnyed, de távoli hangnemi inflexiók. A romantikus zenekari hangzás és a színpadi zene hatása érezhető a rézfúvósok egyre gyakoribb alkalmazásában, a hangulatfestésben és a szöveg-zene kapcsolatának korszerű értelmezésében.

A mise első tétele, a *Kyrie* (Uram, irgalmazz) bevezető tíz üteme olyan, akár egy lírai operaária: gyöngéd hangvétele klarinétszólóval vezeti be a kórust. Arányos homofon zenei frázisok, majd polifon részek sorakoznak a *Kyrie* első részében, amelyet az alaphangnem hirtelen e-moll váltása zár. A középső szegmensváltást a hegedűk *tremolo*, majd *pizzicato* kísérete, illetve az E-dúrból B-dúr hangnembe való éles moduláció képezi. A teljes *Christe eleison* szövése bonyolult összhangzati megoldásokat használ, távoli hangnemeket, kromatikát, enharmonikus modulációkat (1. kottapélda). A középső rész Gisz-dúr kadenciával zárul, majd a *Kyrie* visszatérése teszi egységessé a tételt.

62

S. Chri-ste Chri ste e-le-i-son e-le-i-son Chri - ste e - le -

A. Chri-ste Chri - ste e-le-i-son Chri-ste e - le-i-son Chri - ste e - le -

T. Chri-ste Chri - ste e-le-i-son Chri-ste e - le-i-son Chri - ste e - le -

B. Chri-ste Chri - ste e-le-i-son Chri-ste e - le-i-son Chri - ste e - le -

73

S. - i - son Chri - ste e - le - i - son, e - le - - i - son

A. - i - son Chri - ste e - le - i - son, e - le - - i - son

T. - i - son Chri - ste e - le - i - son, e - le - - i - son

B. - i - son Chri - ste e - le - i - son, e - le - - i - son Chri - ste

1. kottapélda. Farkas Ödön: E-dúr mise, Kyrie, 62–83. ütem

A *Gloria* dallama himnikusan zengi Isten dicsőségét, a tétel az öröm és ujjongás kifejeződése. Farkas koncepciójában ennek az érzésnek zenei reflexiója a fanfárszerű rézfúvós bevezetőben válik érzékelhetővé (2. kottapélda). A drámai hanghatás, a fokozatos építkezés és a kórus egyszólamú karakteres éneke mind hozzájárul a *Gloria* kifejezőerejéhez. A tételben Liszt Ferenc *Koronázási miséjének* áthallásai is felfedezhetők. Módosul a hangnem (A-dúr), és a zenei karakter változásával együtt a tempó is felgyorsul.

GLORIA

The image shows a musical score for the Gloria, measures 1-14. The score is for F horn, Trombone, and Harp. It is marked 'Allegro' and 'ff'. The key signature is E major (three sharps). The score shows a solo for the F horn in measures 1-5, and a solo for the Trombone in measures 1-5. The Harp part is marked 'f' in measures 1-5. The score continues with measures 10-14, featuring a solo for the Harp in measures 10-14. The Trombone part is marked 'f' in measures 10-14.

2. kottapélda. Farkas Ödön: E-dúr mise, Gloria, 1–14. ütem

A szövegrész első tömbjét ez az egységes, ünnepi hangulat hatja át, egészen a *Gratias agimus tibi* kezdetéig. Ezt követően már sokkal líraibb a hangvétel, melybe hegedű és szoprán, majd alt szóló kapcsolódik be, ezáltal is jobban közvetítve a bűnbánat szavait: *Qui tollis peccata mundi*. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az Egyház által előírt liturgikus szövegből hiányzik egy kis rész: *Domine Deus, Agnus Dei, Filius Patris* (Urunk és Istenünk, Isten báránya, az Atyának Fia), illetve *suscipe deprecationem nostram* (Hallgasd meg könyörgésünket). A szövegrészek hiátusa gyakori jellemzője a 19–20. századi miséknek. A *Quoniam* 12 üteme átvezető szerepet tölt be, amelyben a szignálszerű trombitajelzés a tétel kezdetét idézi, majd a megszokott stíluselmet használja a szerző: fúga a *Cum sancto*-szövegre. Bizonyos kórusrészek eléggé magas hangfekvésűek, ez az első előadók képzettségét feltételezi. A *Coda* dinamikus hangtömbjei összesítik az egész tételt, a szerző az *Amen*-szövegre energikus kísérettel építi fel a frázisokat, a műben már megszokott kórus és rézfúvósok közti dialógust használ.

A hittételek zenei megformálása komplex feladat, a szöveg hosszúsága és a számos értelmezési lehetőségnek köszönhetően. Különösnek tűnhet Farkas ütemválasztása, a 6/4 azonban dinamikusabbá és egységessé teszi a hosszabb szövegrészeket. Ugyanakkor gyakran használ a szerző *unisono* intonációkat, amelyek pontosan a hitvallás megkérdőjelezhetetlen mivoltát hivatottak hangsúlyozni.

Minden egyes misealkotás középpontjában szerkezetileg és tartalmilag a megtestesülés és kereszthalál áll, és ez alól Farkas Ödön E-dúr miséje sem kivétel. Lassul a tempó, a szólisták veszik át a főszerepet, és a zenekari kíséret is megváltozik: gyöngéd

rész ez, amelyben a *Crucifixus* nem a halál sötét félelmét, hanem inkább a feltámadásba vetett hitet vetíti előre. Az *Et resurrexit* örömét a szerző egy rövid *fugato* résszel érzékelteti.⁷ Szerkezetileg itt a triós forma érvényesül: A-B-A, az *iterum venturus*-részről ugyanaz a zenei anyag található, mint a mű elején. A záró részben Farkas érdekes módon nem folyamodik az *et vitam venturi*-ra komponált fuga hagyományához, de különös dinamikai fokozást ír elő a „várom a holtak feltámadását” részre, majd az utolsó szavakat kíséret nélkül, a *capella* intonálja a kórus (3. kottapélda).

The image shows a musical score for four voices: Soprano (S.), Alto (A.), Tenor (T.), and Bass (B.). The lyrics are: "et ex-pec - to, res - rur rec - ti - o - nem pec - ca-to - rum". The score is in E major and 4/4 time. Dynamics are marked as *mf* (mezzo-forte) and *ff* (fortissimo). The *ff* section begins with a fermata over the first measure of the phrase "pec - ca-to - rum".

3. kottapélda. Farkas Ödön: E-dúr mise, *Credo*, 150–156. ütem

Az *ordinarium missae* két tétele köthető az angyalok énekéhez és közbenjárásához: a *Gloria* és a *Sanctus*. Ha az elsónél az angyalok Jézus születésének örömét közvetítik, a *Sanctus*ban a hívők közössége csatlakozik az angyalok seregéhez, hogy Isten végtelen méltóságát és fenségét együtt dicsérhessék. Nem valószínűsíthető, hogy ez a gondolat inspirálhatta a szerzőt a mise komponálásakor, de az már biztos, hogy mindkét tétel ugyanazt a fenséges, ünnepi hangulatot hordozza a rézfúvósok szólói által. Újból hangnembváltás (H-dúr), a bevezető utáni szegmensnek komplex a zenei szövése, számos kromatikus lépéssel és távoli hangnemek érintésével. A tétel két fő részre tagolható, amelyben a második a *Hosanna*-szöveggel indul, és gyorsabb tempójú.

A *Benedictus*-tétel hagyományosan a szólórészek felségterülete és általában lírai hangvételű. A hegedűszóló-frázissal indított tétel jelentős terjedelmű, bár a megzenésített szövegrész pár szóból áll, a tétel mégis a *Credo* hosszúságával egyenlő. Változatos eszközökkel építi fel a zenei mondanivalót a szerző: homofon vokális szólórészek váltakoznak a kórus belépéseivel és kíséretével. Itt is kitűnik Farkas mesterien

7 Ugyanez a megoldás figyelhető meg Ruzitska György kolozsvári zeneszerző két miséjében is. Vö. PÖTYÖ István: *Egy erdélyi egyházzenei, Ruzitska György első miséje = Erdélyiség a magyar zeneszerzők műveiben*. Szerk. HAUSMANN KÓRÓDY Alice. Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad, 2018. 127–154.

kezelt szólamvezetése. A *Hosanna* a *Sanctus*-tételben már bemutatott megoldásokat alkalmaz, míg a homofon részek közt az *unisonó*kban gregorián zenére való utalást is fellelhetünk (4. kottapélda).

S.
cel - sis ho - san - - - na ho - san - na in ex - cel - sis.

A.
cel - sis ho - san - - - na ho - san - na in ex - cel - sis.

T.
cel - sis ho - san - - - na ho - san - na in ex - cel - sis.

B.
cel - sis ho - san - - - na ex - cel - sis.

4. kottapélda. Farkas Ödön: E-dúr mise, *Benedictus*, 135–143. ütem

Az *E-dúr mise* zenekari kíséretében Farkas hangszerelési tehetsége is megmutatkozik, a komponista technikai megoldásai és változatos eszköztára hatásosak. Az *Agnus Dei* (Isten báránya) tétel vallásos tartalma a bűnbánaté, az ezt megjelenítő zenei kép például kürtszólóval indít, mintegy figyelmeztetésként a legfőbb áldozatra. A zenei forma két nagy részre tagolódik: *Agnus* és *Dona nobis*, ezek szerkesztésükben, hangnemükben és a kórus alkalmazásában ellentétes karakterűek: e-moll/*E-dúr*, *Andante/Allegro*, homofon/polifon. A *Dona nobis* fugato-rész a téma négyszólamú exponálása után egy fokozatos nagy zárathoz vezet, utolsó mondatként felcsendül a *Kyrie* nyitó frázisa, egységesítve így a teljes misét.

Nem tudjuk még, hogy Farkas Ödön mikor komponálta *E-dúr miséjét*, és az ősbemutatóról sem rendelkezünk adatokkal, de valószínűsíthető, hogy a kolozsvári Ferenc-rendiek templomában sor került a mű helyi előadására. Abban az időben a gróf Majláth Gusztáv Károly püspök által szorgalmazott „Szent Antal-kenyérosztás” alkalmával kiváló egyházzenei szolgálatú miséket szerveztek.⁸ Arról, hogy a kincses városban mikor és milyen alkalommal csendült fel a mise, a rendelkezésünkre álló

8 Majláth püspök Kolozsvárott „Szent Antal kenyérosztás” elnevezéssel zenés miséket rendeztetett. Ezekre nagy énekkart állítottak össze, s a kar szólóénekesnője az akkor már elismerten szép hangú Sándor Erzsé lett. (A serdülő leánykának alt hangja volt, úgyhogy például Schubert *Ständchen*ének legmagasabb hangját, a kétvonalas g-t nem érte fel.) Ezekon a zenés miséken tűnt fel a Sándor Erzsé hangja Farkas Ödönnek. „Farkas Ödön nagyhírű s mindenki által tisztelt zeneszerző, konzervatóriumi igazgató és énekpedagógus volt. Az ő nevéhez fűződik Kolozsvár legértékesebb zenei letele. Folyton kereste, kutatta, tanította és irányította a tehetségeket. Ingeny! Sándor Erzsé is tanítványául fogadta, s vele is úgy tett a

szólamanyag szolgál adatokkal. Három időpont szerepel a bejegyzéseken: 1911. május 23., 1922. november 23. és ugyanazon év karácsonya. Ezek a dátumok mára kiegészíthetők Farkas Ödön *E-dúr miséjének* recens előadásával. A kolozsvári Szent Cecília-kórus és zenekar közreműködésével 2014. szeptember 29-én, Szent Mihály arkangyal ünnepén szentmise keretében, illetve ugyanazon év október 4-én a Musica Transilvanica hangverseny alkalmával csendült fel ez az egyházzenei alkotás. A Kolozsváron őrzött kézirat/másolt kottaanyag néhány egykori előadó nevét is rögzíti.⁹

Farkas Ödön egyházzenei kompozícióinak ismertetése, kiadása még várat magára. A zeneszerző nekrológiájából idézünk:

„Mikor 28 éves fiatalember létére megbízták az akkor hatvanesztendő zenekonzervatórium vezetésével: a »szabad művészet« idegen nyelvű oktatóit magyarrá tette, majd a kis keretben működő intézetet annyira fejlesztette, hogy egy tucat tanára ma már 500 növendéket nevel s úri hölgyek és egyetemi tanárok is ülnek az intézeti zenekarban, mely fényes hangversenyein oly nagyszabású műveket is tolmácsol, minő Beethoven kilencedik szimfóniája – mégis zeneköltői és énektanári nagysága teszi nevét maradandóvá.”

Farkas Ödön (1851–1912) 1880-tól több mint 30 éven át zeneszerzőként, karmesterként és a Konzervatórium vezetőjeként a helyi zenei élet kulcsfigurája volt. Egyházzenei művei legnagyobbbrészt az *ordinarium missae* tétéleit zenésítik meg, ezek közül is kiemelkedik a most ismertett, kéziratban fennmaradt, kórusra, szólistákra és zenekarra komponált alkotás. Az *E-dúr mise* híven tanúskodik szerzője, a „zeneköltő” Farkas Ödön tehetségéről és szakmai tudásáról, de ezen túl az egykori kolozsvári zenei élet virágzásáról és az egyházzenei alkotások mindenkori szükséges voltáról is.

szűkszavú, mogorva ember, mint társaival, magában értékelte a talentumát, de az elismeréssel és biztatásokkal fukarkodott.” *A Zene*, 1931, 7. szám

9 Az énekes szólamokon szereplő bejegyzéseken előforduló nevek: Kholoniek (?) tizedes, Brünck (?) Péter, Böhm, Csöreghi, Bori, Kozma Gyula, Lucia és Stein. A hangszeres anyagban is látható utólagos kommentár: a nagybőgő stímmjén szerepel a „vocalfalschul, kellő attenzióval” (sic!) instrukció. Bizonyára akadtak a kórusnak olyan intonációs gondjai, amelyek zavaróak lehettek a mélyvonósok legendásan érzékeny zenei hallásának.

MASS IN E MAJOR BY ÖDÖN FARKAS

Keywords: *church music, masses, Ödön Farkas, Kolozsvár*

Composer, conductor, teacher and director of the local Conservatory, Ödön Farkas (1851–1912) played for more than three decades a very important role in the development of the musical culture of Kolozsvár/Klausenburg (today: Cluj, Romania). The *Mass in E* is one of Ödön Farkas's early religious works. It was composed around 1875–1879, while Farkas studied at the Academy of Music in Budapest alongside important figures like Kornél Ábrányi and Franz Erkel. Written for choir, soloists and orchestra, the mass won a prize funded by cardinal Haynald, intended for church music compositions. Preserved in manuscript form, the *Mass in E* by Ödön Farkas is an outstanding romantic work, bearing the sings of Caecilianism.

MISA ÎN MI MAJOR DE ÖDÖN FARKAS

Cuvinte-cheie: *muzică bisericească, compoziții de mise, Ödön Farkas, Cluj*

Ödön Farkas (1851–1912), compozitor, dirijor, profesor și directorul timp de 30 de ani al conservatorului din Cluj, a jucat un rol determinant în viața muzicală clujeană de la cumpăna dintre secolele 19–20. Creațiile sale din domeniul muzicii bisericești sunt preponderent mise, dintre care *Misa în Mi major* este de o semnificație aparte. Această misă a fost compusă între 1875–1879, atunci când Farkas a urmat cursurile Academiei de Muzică din Budapesta sub îndrumarea unor profesori de renume ca: Kornél Ábrányi și Ferenc Erkel. Talentul autorului se dovedește și prin faptul că această misă a câștigat concursul pentru creații de muzică bisericească finanțat de cardinalul Lajos Haynald. *Misa în Mi major* este o compoziție religioasă scrisă în stil romantic, dar care prezintă trăsăturile cecilianismului și ne relevă faptul că la începutul secolului al XX-lea, viața artistică clujeană a cunoscut o dezvoltare dinamică și înfloritoare.

FANCSALI JÁNOS*

CSÍKI ENDRE, AZ ELFELEJTETT MAGYARÖRMÉNY ZENESZERZŐ

Kulcsszavak: *Csíki Endre, magyarörmény, zeneszerző, 20. század*

Elsőként tisztáznunk kell a címbeli fogalmat: mit jelent magyarörménynek lenni? Az örmény diaszpóra igen érdekes és értékes része definiálja így önmagát. A moldvai üldözésektől menekülő örményeket még Apafi Mihály fogadta be elsőként saját ebesfalvi-erzsébetvárosi birtokaira. Innen jutottak el több erdélyi településre, és alapították meg például Szamosújvárt. A város az európai építészet különleges remeke, a barokk várostervezés ritka példája, mely 1700-ban kezdett felépülni, abban az évben, amikor az erdélyi örmények felvették az örmény katolikus vallást. Ez a gyors letelepedési szándék és megvalósítása is mutatja, mennyire befogadó volt az erdélyi társadalom, és mennyire jól érezték magukat a régióban elődeink. Apafi alap gondolatát, mely szerint az agilis kereskedő, polgárosodott réteg jótékony hatással lesz Erdély társadalmára, a magyarörmények meg is valósították az idők folyamán. És nemcsak gazdasági téren, hanem az irodalom, valamint a művészetek ápolásában is aktív szerepet vállaltak, teljesen azonosulva a helyi, általában magyar társadalmi törekvésekkel.

A magyarörmény muzsikuskok zöme alig ismert, és ezt a legkülönbözőbb okokra vezethetjük vissza. A legnevesebb közülük Viski János, Kossuth- és Erkel-díjas zeneszerző. Kacsóh Pongrác *János vitéze* egyértelműen a legnépszerűbb a könnyű színpadi zenés műfajban. A leghíresebb magyarörmény hegedűművész, Telmányi Emil karrierjét jórészt külföldön teljesítette ki. Temesvári János, a méltán világhírű Waldbauer-Kerpely-vonósnégyes tagjaként az új magyar zene terjesztését segítette elő. Az énekesek sorából Hollósy Kornélia, Erkel Ferenc kedvenc szopránénekes, majd később Székelyhidy Ferenc, Kodály Zoltán műveinek avatott előadója emelkedik ki.¹

A fentebbi művészegyéniségeknél jóval kevésbé került a köztudatba a Kolozsvárt 1888. december elsején született Csíki Endre zeneszerző, karmester, zenetanár, zene-

* FANCSALI János zongoratanár, zenetörténész, armenológus. A budaörsi Vivaldi Alapfokú Művészeti Iskola munkatársa. E-mail: fugulyan@gmail.com.

1 Bővebben lásd FANCSALI János: *Magyarörmény zenei breviárium*. Örmény Kisebbségi Önkormányzat, Budaörs, 2003.

esztétikai publicista, költő, akiről halála után alig találunk megemlékező sorokat. Közvetlen elhunytja után, 1949 januárjában Lakatos István írt rövid összefoglaló cikket,² majd hosszú csend következett. Harminc évvel később Jagamas Ilona 1978-ban és testvére, Jagamas János népzene kutató, zeneszerző két ízben közölte a zeneszerzővel kapcsolatos emlékeit a korabeli magyar nyelvű sajtóban.³

Endre vagy András egy tipikusan magyarörmény családba született: édesapja Csíki János József kolozsvári kereskedő, édesanyja a gyergyószentmiklósi Merza Mária volt. A római katolikus család negyedik gyermeke érthető módon a helybeli római katolikus elemi iskolát, majd a főgimnáziumot látogatta. Ott is fejezte be tanulmányait az 1905/06-os tanévben. A Farkas Ödön által igazgatott helyi Zenekonzervatórium évkönyveinek tanúsága szerint az 1898/99-es tanévben Ruzicska Ilona, majd egy szünet után, 1901–1903 között Farkas Ödönné zongora szakos tanítványa volt. Testvérei szintén alapos zenei oktatásban részesültek. Csíki Endre gyakran szakított a meg tanulmányait egészségi okokra hivatkozva, ez majdnem szokványos epizódja lett életének.

Saját bevallása szerint két és fél évig a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem matematika és természettudományok szakán tanult. Az 1912/13-as tanévben a budapesti Zeneakadémia zeneszerzés szakán Weiner Leó és Herzfeld Viktor osztályában találjuk meg nevét, de még ezen évben kimarad. Mégis, ekkor dönthetett a zenei pálya javára, hisz ennek már korábbi jele, hogy 1909–1912 között a kolozsvári Zenetársaság rendes tagjai között jelenik meg neve az intézmény éves értesítőiben. A katonai szolgálat, majd az első világháború azonban közbeszólt. Az 1911/12-es tanévben újra beiratkozott a kolozsvári Zenekonzervatóriumba, de ismét kimaradt a zongora tanszokról.

A *Keresztény Magyar Közéleti Almanach* III. kötetében 1941-ben közölt életrajza szerint 1912–1919 között, a háború végéig népfőlkelő katonaszolgálatban volt.⁴ Ebben az időszakban jelentek meg első írásai, de ezek különösképpen az évtized végén, az 1919–1920-as években keltették fel a figyelmet.

Az első világháború után, valószínű anyagi okokból, már nem tért vissza Kolozsvárra, hanem Déstre került, ahol zongoratanításból próbálta eltartani magát. Rövidesen élére állt a helybeli amatőr zenekarnak, és ezzel párhuzamosan foglalkozott komponálással. Elsősorban a Parádi Katus-féle progresszív mozgásművészeti iskola számára írt több ízben kísérezetét. Ezeket a kompozícióit maga adta elő zongorán, vagy dirigálta az említett zenekar élén. Désen a kamarazenélés és nyilvános zenei összejö-

2 LAKATOS István: *Csíki Ede zeneszerző halálára*. Világosság, VI.1949/8., január 19.

3 JAGAMAS János: *Tőle tanultam embernek lenni. Emlékezés Csíki Endrére*. A Hét, 1989/9. 6–7.; JAGAMAS János: *Ki volt Csíki Endre?* Helikon, 1990/47. 11.

4 Csíki Endre-szócikk. In: HORTOBÁGYI Jenő (szerk.): *Keresztény Magyar Közéleti Almanach*, III. kötet, Athenaeum R.t., Bp., [1941], 70–71.

vetelek tradíciója már a 19. elejétől nyomon követhető. Ennek folytatását köszönhetjük a lelkes helybeli amatőröknek, akik élükre Csíki Endrét természetszerűleg választották. Ebben a húsz évben, 1919–1939 között a helybeli kamarazenekar nemcsak létszámában növekedett, hanem egyre igényesebb művek előadására is vállalkozott. Helyi sajtó sajnálatos módon nem jelent meg a teljes vizsgált periódus alatt, így csak 1930-tól találtunk erről híreket. Wolfgang Amadeus Mozart *Kis éji zenéje* (1932), Jacques Offenbach: *Orpheus az alvilágban* – nyitány, Carl Maria von Weber: *Der Freischütz* opera nyitánya (1933) és *Aufforderung zum Tanz*, Bartók Béla: *Román népi táncok*, Ludwig van Beethoven: *Egmont-nyitány* (1934). A felsorolt művek sora feltehetően Csíki Endre karmesteri, zenei koncepciójának is bizonyítéka.

Ezt követően a művész azonban nem Désen folytatja zeneszerzői-karmesteri pályafutását. A vidéki városban bemutatott szerzeményeinek híre Kolozsvárra is elért, ezáltal Csíki jelentősebb művészeti pozícióhoz jut. Az erdélyi magyar színészet ekkori fénykorát a Thália Rt.-nek köszönhette, melynek vezetősége Csíki Endrét kérte fel színpadi zenék komponálására. Ez az állás a zeneszerző számára hírnevet, elismérést hozott szerte Erdélyben. A sikersorozat Szigligeti *Cigány* című népszínművének felújításával kezdődött (1936), majd Madách Imre *Az ember tragédiájának* athéni jelenetének zenei kíséretével folytatódott (1938), és Áprily Lajos *Idahegy-i pásztorok* (1939) egész estre szólózenekari kompozíciójával zárult. Ez idő alatt Csíki Erdély városaiban több alkalommal vezényelte is a színház zenekarát.

Kijelenthető, hogy színházi zeneszerzői elismertségét még Désen előadott szerzeményei, dalok vagy épp az akkor ott működött, Parádi Katus-féle mozgásművészeti stúdió előadásainak kísérőzenéje alapozta meg. Párhuzamosan, még az első világháború alatt publikálni kezdett zeneesztétikai írásokat, és ezt folytatta a kolozsvári lapokban a 30-as évek derekáig. (Írásainak gyűjteményét is hozzáférhetővé tesszük rövidesen a Csíki Endre munkásságával foglalkozó kötetben. A felsorolásban szépirodalmi, költői próbálkozásokat is találunk. Csíki Endre széles körű érdeklődését az erdélyi népzenelettel és az igényes esszéje is alátámasztja.⁵)

Zongorapedagógiájáról leginkább tanítványa, Jagamas János emlékezéseiben olvashatunk, aki rajongva beszélt róla, és 1975-től kezdődően lelkesen támogatta a Csíki-életmű kutatását.

Csíki Endre kompozíciói majdnem mind elpusztultak a II. világháború végi nagy amerikai bombázás alkalmával, amikor kolozsvári házáat telitalálat érte. Lakatos István 1941-ben közölt műjegyzéke, meg a két világháború közötti sajtóban megjelent adatok segítségével részben rekonstruálható a zeneszerzői életmű. Ebben nagy- és kamarazenekarra írott kompozíciók, versenyművek zongorára és fuvolára, az előbb említett színpadi zenék, vonós kamarazene, zongoradarabok és kortárs költők verse-

5 Csíki Endre: *Dívatcikk-e az erdélyi népzene? – A székely népdal a zene fejlődéstörténetének távlatában*. Erdélyi Helikon. VIII. 1935/7. 523–530.

ire írott dalok találhatók, műjegyzéke a kutatás jelen állása szerint 57 tételt tartalmaz. Csíki korabeli elismertségét jelzi, hogy erdélyi költők verseire komponált *lied*-sorozata a kolozsvári Zeneiskola ének tanszakának tanítási anyaga lett. Azonban műveinek részletesebb értelmezése nélkül egyelőre csupán általánosságokra hagyatkozhatunk. El kell fogadnunk Lakatos István jellemzését, mely szerint „a nyugati zene irányában (sic!) dolgozott”.⁶

A rendkívül szerény komponista nem használta ki még a második világháború utáni kedvezőbb kolozsvári konjunktúrát sem, amikor a *Józsa Béla Athenaeum* zenei szerkesztőségével bízták meg, és 1949 elején „árván, rokonok nélkül”, a zenésztársadalom számára is szinte teljesen elfeledten hunyt el.

E tanulmány szerzője az 1990-as évektől több ízben szóban és írásban irányította a közfigyelmet Csíki Endre zeneszerző értékeire. *Csíki Endre életpályája* címmel adott elő a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézete ünnepi tudományos ülészakán, 1993. június 12-én, valamint szamosújvári és budapesti folyóiratokban közölt rövid írásokat.⁷ A zeneszerző művei közül az *Idahegyi pásztorok* egyik jelenetét, *Kyklops* dalát több alkalommal elevenítette fel, szólaltatta meg Budaörsön. A dal magyarországi bemutatóját 2016. november 8-án, a budaörsi polgármesteri hivatal földszinti előcsarnokában tartották (előadó a Pro Artis Alapítvány „Souvenirs” együttese volt), majd ugyanott, a Római Katolikus Plébániatemplomban megismételték azt 2016. december 16-án.

ENDRE CSÍKI, THE FORGOTTEN HUNGARIAN-ARMENIAN COMPOSER

Keywords: *Endre Csíki, Hungarian-Armenian, composer, 20th century*

Endre Csíki (1888, Kolozsvár, today: Cluj-Napoca – 1949, Cluj-Napoca) is an overlooked figure in the pantheon of the Hungarian-Armenian composers. Piano teacher, author of symphonic and chamber works, piano pieces and lieds on verses by contemporary poets, Endre Csíki was also active in publishing in the field of musical aesthetics. Conductor of the local orchestra, he played a major part in developing the musical culture of the town Dej between the two World Wars. His most successful years were spent as residing composer and

6 László Ferenc meglátása is hasonló: zeneszerzői habitusában Csíki Endre azon erdélyi nemzedék sorába tartozott, melynek tagjai „nem is annyira alkatuk szerint, mint inkább a körülmények nyomására váltak egy, a XIX. századot vidékiesen prolongáló posztromantizmus háttvédeivé”. Szerk. megj. LÁSZLÓ Ferenc: *Zenei élet = Koppándi Sándor (szerk.): A romániai magyar nemzetiség*. Kriterion, Buk., 1981, 488.

7 FANCSALI JÁNOS: *Csíki Endre életpályája*. Armenia 5/1993. 8–9. és uő: *Csíki Endre, az elfelejtett magyarörmény zeneszerző*. Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek, 37/2000. 8–10.

conductor of the Hungarian Theatre in Cluj, between 1936–1939. Endre Csíki's manuscripts were almost completely lost, thus his list of works and their proper analyse remains only hypothetical.

ENDRE CSÍKI, UN COMPOZITOR UNGARO-ARMEAN DAT UITĂRII

Cuvinte-cheie: *Endre Csíki, ungaro-armean, compozitor, secolul XX*

Compozitorul Endre Csíki (1888, Kolozsvár, azi: Cluj-Napoca – 1949, Cluj-Napoca) este încă puțin cunoscut și apreciat în șirul muzicienilor de origine ungaro-armeană. Profesor de pian, autor al unor lucrări simfonice, camerale, piese pentru pian și lieduri pe versurile poeților contemporani, Endre Csíki a fost activ și în diverse ramuri ale literaturii și esteticii muzicale. Aportul său dirijoral și organizatoric în fruntea orchestrei locale a avut un rol determinant în viața muzicală a Dejului interbelic. Însă cele mai mari succese în calitate de compozitor le-a avut ca autorul și dirijorul muzicilor de scenă prezentate în cadrul producțiilor Teatrului maghiar din Cluj, între anii 1936–1939. Bombardarea Clujului a distrus aproape integral manuscrisele aflate în casa compozitorului, astfel lista lucrărilor și aprecierea acestora rămân actualmente în stadiu ipotetic.

HORVÁTH BÁLINT*

SZŐLLŐSY ANDRÁS ÉS AZ „ELSŐ HARMAD” VÁROSA

Kulcsszavak: *tradíció, ellenpont, Bach, neoklasszicizmus*

Szöllősy András az elmúlt évszázad második felének egyik legjelentősebb magyar zeneszerzője és muzikológusa. Monográfiája, Kárpáti János Ligeti és Kurtág mellett e nemzedék „harmadik mestereként” aposztrofálta.¹ Szöllősy több nyilatkozatában is részletesen, érzékletesen, a kérdés fontosságának megfelelő súllyal beszélt erdélyi gyökereiről. Ezek közül a legjelentősebb egy 1984-ben, a *Vigília* hasábjain megjelent interjú, amelyet a fiatalon elhunyt Vácz Tamás készített.² Kárpáti János 2005-ös monográfiájának első, erdélyi vonatkozású fejezete nagyrészt ennek a szövegnek az átvétele.³ Egy további, fontos információkat tartalmazó forrás: Bieliczkyne Buzás Éva, a Magyar Rádió Zenei Főosztályának egykori munkatársa hosszú éveken át rögzítette magnetofonszalagra a zeneszerzővel folytatott beszélgetéseit. E felvételek teljes szöveges változatát nemrég publikálta saját internetes honlapján.⁴ Rendelkezésünkre állnak még rövidebb interjúk, közvetett szóbeli közlések, valamint a szintén Kárpáti János által összeállított mű- és írásjegyzék adatai.⁵

A továbbiakban szeretnénk összefoglalni az Erdélyben töltött évek lényeges történéseit, tapasztalatait, majd valamelyest felvázolni, hogy magában a Szöllősy-életműben melyek azok a jelenségek, tendenciák, egyáltalán melyek azok a művek, amelyekben valamilyen módon Kolozsvár, Erdély tükröződik vissza. Ha már maga Szöllősy úgy fogalmazott, hogy szellemi életére három város és szellemi közeg gya-

* HORVÁTH Bálint (1986), DLA, zeneszerző, tanár. A nagyváradai Partiumi Keresztény Egyetem adjunktusa, a budapesti Weiner Konzervatórium tanára.
E-mail: horvathbalint86@gmail.com.

1 KÁRPÁTI János (szerk.): *Szöllősy András*. (A Magyar Zeneszerzés Mesterei sorozat.) Holnap Kiadó, Budapest, 2005. 5.

2 VÁCZI Tamás: A *Vigília* beszélgetése Szöllősy Andrással. *Vigília* XLIX. 1984/3. 175–183.

3 KÁRPÁTI *i. m.* 9–15.

4 BIELICZKYNÉ Buzás Éva: *HOGY IS VOLT...? Beszélgetések Szöllősy András zeneszerzővel*, 2018. <http://fonix-sarok.hu/hogy-is-volt-beszelgetesek-szollosy-andras-zeneszerzovel/> (Utolsó megtekintés: 2019. 04. 30.)

5 KÁRPÁTI *i. m.* 164–179.

korolt végérvényes hatást – Kolozsvár, Budapest és Róma⁶ –, akkor ezeknek a befolyásoknak kell, hogy legyen konkrétabb nyomuk is a komponista zenéjében.

*

Szóllósy 1921-ben született a Hunyad megyei Szászvároson. Az akkor már Románia részét képező településen az új, államalkotó nemzet volt meghatározó többségben, de a magyar és a szász kisebbség is jelentős volt. A nem túl nagy lélekszámú, de lényegében a helyi értelmiséget képező magyarság szellemi értelemben aktív volt, még saját újságot is működtetett *Szászváros és vidéke* címen.⁷ Szóllósy élete első hat esztendejét töltötte e városban, nyilvánvalóan kevés konkrét emléke maradhatott róla. A település inkább egy sajátos városélményt, atmoszférát adott a nyiladozó értelmű kisgyermeknek. Évtizedekkel később így vallott erről:

Szászváros város volt, ahogy a neve is mondja, a szónak azzal az értelmezésével, amellyel egy osztrák vagy német kisváros jellemezhető. [...] Mert várost csak a szászok tudtak építeni. [...] Nézz meg, Magyarországon hol van város? Az Alföldön Szeged nem város, hanem egy adminisztratív központ. Debrecen ugyanígy. Óriási falvak ezek. De van viszont város Dunántúlon, amit a német nemzetiségűek építettek. Vagy a Felvidéken, amit a zipszerek építettek és Erdélyben vannak városok, amit a szászok építettek.⁸

Az ügyvéd édesapát 1926-ban Kolozsvárra helyezték át, így Szóllósy elemi iskolai és líceumi tanulmányait már Erdély fővárosában végezte. A nagy múltú Református Kollégium szellemisége rendkívül meghatározó volt számára, a tanári karból sok jó, és néhány igazán kiemelkedő oktatóra emlékezett később vissza. Ez utóbbiak közé sorolta irodalomtanárát, Jancsó Elemért, a neves irodalomtörténészt, a történelmet tanító Biró Sándort, aki a diákok kérésére különórákon tanította Erdély történelmét, valamint a vallástanárt László Dezsőt, aki tantárgyának ürügyén filozófiát, magyar történelmet adott elő – ez nem kis veszéllyel járt akkor, a trianoni békeszerződés következtében Magyarországtól elszakított Erdélyben –, és diákjait a valódi, kritikai gondolkodás képességére nevelte.⁹ Szóllósy azt sem mulasztotta el megemlíteni, hogy a román iskolarendszer bizonyos sajátosságai – az aktív és kiterjedt nyelvoktatás, a

6 KÁRPÁTI *i. m.* 24.

7 BIELICZKINÉ *i. m.*, Szászváros történetéhez, népességi viszonyainak változásához lásd még: VASS Erika: *A Hunyad megyei református szóróványmagyarság*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2012. 204–208.

8 KÁRPÁTI *i. m.* 10., BIELICZKINÉ *i. m.*

9 KÁRPÁTI *i. m.* 11., BIELICZKINÉ *i. m.*

magas követelményű érettségi vizsga – később szintén hasznosnak bizonyultak számára.¹⁰

Kolozsváron 1919 után a hagyományos oktatási és kulturális intézmények román irányítás alá kerültek, a magyar nyelvű zenetanulás helyzete jelentősen korlátozottá vált. Az egyik lehetséges alternatíva a katolikus leánygimnázium, a Marianum kötelekében, Csipkés Ilona zongoratanárnő vezetésével működő zeneiskola lett.¹¹ Első elemista korában Szöllősy is ebben az intézményben kezdte meg zongoratanulmányait. A zeneiskolai képzés a kezdetektől fogva magában foglalta az elméleti órákat is: ez a gyakorlatban szolfézst, alapfokú zeneelméleti, formatani ismeretek elsajátítását jelentette, mindig az adott életkornak megfelelő zenei anyag alapján. E stúdiumok heti két alkalommal az igazgatónő, Csipkés Ilona lakásán zajlottak.¹² Szöllősy – bár tizenévesként elsősorban a zongoratanulást ambicionálta¹³ – nagy szeretettel emlékezett vissza első zeneelmélet-tanárára. „Ha a későbbiekben nyitott füllel hallgathattam a világ zenéjét, elsősorban neki köszönhetem” – fogalmazott a zeneszerző.¹⁴

A két világháború közötti Kolozsvár zenei élete gazdagnak volt mondható. Az ekkor már Román Operaként működő társulat zenekara színvonalas repertoárt tartott műsoron, koncertjein olyan vendégművészek szerepeltek, mint Bronisław Huberman, Szigeti József, Alfredo Casella, Jacques Thibaud vagy a számos alkalommal fellépő George Enescu.¹⁵ Későbbi hatalmas zenei műveltségét Szöllősy ezeken a hangversenyeken alapozta meg. Emlékezéseiben külön kiemelte Enescut, utalva arra, hogy nem annyira mint zeneszerző, inkább mint előadóművész volt rá nagy hatással.¹⁶

A húszas-harmincas években az erdélyi magyar kultúra, az irodalmi élet – részben a nemzeti tragédia sajátos ellenreakciójaként – rendkívüli virágzásnak indult, a transzilvanizmus hőskora volt ez. Szöllősy utólag bánta, hogy ebben a gazdag szellemi életben, életkoránál fogva még nem igazán tudott részt venni.¹⁷ Mindenesetre a Kolozsváron megjelenő napilapokat, a vezető erdélyi irodalmi folyóiratokat: az *Erdélyi Helikon*, a *Pásztortűz* vagy a *Korunk* számait már középiskolás korában rendszeresen forgatta.

Negyedikes gimnazista kora óra publikált is, visszaemlékezése szerint ekkor jelent meg első, Liszt Ferencről írt cikke a *Pásztortűz*ben.¹⁸ Gyakran írt zenei tárgyú cikke-

10 KÁRPÁTI *i. m.* 11., BIELICZKINÉ *i. m.*

11 CSIPKÉS Ilona: *Kolozsvár magyar társadalmának zenei élete a román megszállás alatt*. Kolozsvár, 1943. 4.

12 KÁRPÁTI *i. m.* 11–12., CSIPKÉS *i. m.* 4–7.

13 BIELICZKINÉ *i. m.*

14 KÁRPÁTI *i. m.* 12.

15 KÁRPÁTI *i. m.* 12.

16 KÁRPÁTI *i. m.* 12.

17 KÁRPÁTI *i. m.* 13.

18 BIELICZKYNÉ *i. m.*

ket az *Ifjú Erdély* című diákfolyóiratba, de később az *Erdélyi Helikon*ba, a *Hite*be és debreceni, budapesti székhelyű lapokba is (*Láthatár, Magyar Csillag, Magyar Zenei Szemle, Protestáns Szemle*).¹⁹ A kolozsvári napilapoknál rendszerint működött zenekritikai rovat is, a *Keleti Újságnál* ez idő tájt Lakatos István volt a zenekritikus. Lakatos hamar pártfogásába vette Szöllősyt, évfordulós megemlékezéseket íratott vele, ezzel nevelve a kutatás módszertanára, az erdélyi magyar zene iránti elkötelezettségre és egyben az íráskészség fejlesztésére. Lakatos egyébként más vonatkozásban is fontos személyiség volt Szöllősy életében, az ő műkedvelő vonósnégyesének előadásában hallotta többek között Alban Berg *Vonósnégyesét*. Minden bizonnyal az új bécsi iskolával való egyik első találkozása volt ez.²⁰

Szöllősy 1939-ben hagyta el Erdélyt. Ekkor még nem döntött végérvényesen a zeneszerzés mellett. Bár komponált is, inkább egyfajta univerzális érdeklődés élt benne a zene mélyebb megismerése iránt. Mindenesetre a budapesti Zeneakadémián szeretett volna továbbtanulni, Kodály Zoltán tanítványaként, és ez rövidesen meg is valósult. Évekig, talán évtizedekig élt benne az önvád: várta volna tennivaló odahaza, Erdélyben is. Ezen, mint mondja, csak a „történelem mélyebb megismerése” enyhített valamelyest.²¹

*

Hogyan kapcsolódik, kapcsolódik-e egyáltalán Erdélyhez, az erdélyi zenei tradícióhoz Szöllősy András, a zeneszerző? Félő, hogy csak áttételes válaszokat tudunk adni, mégis meg kell kísérelnünk.

A hatvanas-hetvenes években – a Szöllősy pályájával többé-kevésbé párhuzamosan – kibontakozó erdélyi magyar zeneszerzést alapvető módon jellemezte a népzene iránti fokozott érdeklődés és a Bartók életműve iránti morális és szakmai elkötelezettség.²² Azonban Szöllősy zeneszerzői alapállásától mindez távol állt. Zenéjében nemigen lelhetők fel népzenei minták, a zeneszerző nyilatkozataiban még a külső szemlélő számára nyilvánvaló hatásokat is karakteresen elvitatta. Amikor Kárpáti János az 1983-ban keletkezett *Tristia* című vonószekari darab siratótémájának lehetséges népzenei inspirációja felől érdeklődött, Szöllősy így felelt: „Hát én ezt tagadom, nekem eszem ágában sem volt népi dallamot, vagy akár csak ahhoz hasonlót felhasználni! [...] Első kodályos éveimtől kezdve kifejezetten tartózkodom a népzene-

19 BIELICZKYNÉ *i. m.*

20 BIELICZKYNÉ *i. m.*

21 BIELICZKYNÉ *i. m.*

22 ANGI István: Az erdélyiség-fogalom mint zenei toposz. In: HAUSMANN KÓRÓDY Alice (szerk.): *Ötthon tudat és európaiság az erdélyi zenében*. Partiumi Kiadó, Nagyvárad, 2019. 10., HORVÁTH Bálint: „Tiszteltem a strófát, mintha érce volna...” In: HAUSMANN KÓRÓDY Alice (szerk.): *Adalékok a romániai magyar zeneszerzés történetéhez*. Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár, 2018. 67–69.

ne műzenei felhasználásától, és ma úgy érzem – egyébként a Petrassival folytatott beszélgetések erősítették meg ebben –, hogy Bartókék idejében, tehát a század első felében az forradalmat jelentett, ma azonban már nem időszerű.”²³

Zenatudományi pályafutását Szöllősy szinte kizárólag Bartók és Kodály munkásságának szentelte, zeneszerzőként viszont – legalábbis pályája hatvanas évekbeli fordulatától, újraindulásától kezdve – igyekezett radikálisan eltérő utakat keresni. Kritikai észrevételeit sem rejtette véka alá: kései nyilatkozataiban elmondta, hogy nem kedvelte Bartók és Kodály népdalfeldolgozásait, különösen nem tartotta szerencsésnek a magyar népdal operaszínpadon való szerepeltetését,²⁴ és bár csodálta Bartók életművét, saját bevallása szerint soha nem tudott megbarátkozni szimmetriára törekvő, periodizáló formavilágú tételeivel.²⁵

Szöllősy zeneszerzői gondolkodásának „erdélyiségét” talán inkább historizáló, konzervatív irányultságában, stílusának polifon karakterében,²⁶ a barokk műfajok, formák és zeneszerzői eljárások iránti intenzív érdeklődésében lehetne megragadni. Ezek a stílusjegyek ugyanis kifejezetten jellemzőek az erdélyi komponisták írásmódjára, különösen a kolozsvári zeneszerzői iskolára.²⁷ Természetesen nem lehet azt állítani, hogy Szöllősy archaizáló attitűdje kizárólag erdélyiségének volt köszönhető, és azt sem, hogy zenéjének irányultsága miatt különutas lett volna korának magyarországi zeneszerzésében. Az azonban tény, hogy a két világháború közötti Kolozsvár szellemi légköre, zenei élete, a számos nagy múltú oktatási intézmény, és nem utolsósorban az erdélyi zenei régmúlt megismerésének folyamata élethosszig tartó érvénynyel alapozta meg művészi hozzáállását.²⁸ Hozzátehetnénk még mindehhez, hogy Ligeti György visszaemlékezése szerint 1942-ben, amikor Szöllősy budapesti zeneakadémistaként a nyarat otthon, Kolozsváron töltötte, Knud Jeppesen és más szerzők fontos ellenpontkönyvei már a birtokában voltak.²⁹

Szöllősy András kompozíciónak egyes archaizáló jellegzetességeit a következőképpen csoportosíthatjuk:

23 KÁRPÁTI *i. m.* 136.

24 KÁRPÁTI *i. m.* 132.

25 KÁRPÁTI *i. m.* 133.

26 Vö. WILHEIM András: *Esszék. Írások zenéről.* Kortárs Kiadó, Budapest, 2010. 103., KÁRPÁTI *i. m.* 123.

27 HORVÁTH *i. m.* 68.

28 KÁRPÁTI *i. m.* 11–13.

29 KERÉKFI Márton (szerk.): *Ligeti György válogatott írásai.* Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 2010. 457.

1. Szövegválasztás (*Kolozsvári éjjel*, 1955, Jékely Zoltán verssoraira; *In Pharisaeos*, 1982, Vulgata; *Planctus Mariae*, 1982, *Jacopone da Todi* és egy magyar népi passiószöveg; *Fabula Phaedri*, 1982, Gaius Iulius Phaedri, *Miserere*; 1984, 50. zsoltár)

2. Régi formák és műfajok felélesztése (*III-IV-V. Concerto*, 1968, 1970, 1975; *Musica concertante*, 1973; *Preludio, Adagio e Fuga*, 1973; *Passacaglia Achatio Máthé in memoriam*, 1998)

3. Állandó korálidézetek (Bach) és -utalások (Ld. Farkas Zoltán idevágó tanulmányát.³⁰)

4. Lineáris gondolkozás, sajátos ellenponttechnika

Szóllósy partitúráit tanulmányozva már első látásra feltűnhet az a jelenség, amelyet ő maga a következőképpen fejezett ki nyilatkozataiban: „az a pasi vagyok, aki csak polifonikusan gondolkozik”.³¹ „... Állandóan kötődöm Bachhoz. Olykor idézetszerűen.”³² Valóban, az életmű szinte valamennyi darabja a barokk hangszeres polifónia, különösen Bach műveinek mély ismeretéről s e hagyomány folyamatos inspirációs forrásként való felhasználásáról árulkodik.

*

Közvetlenül erdélyi vonatkozású művel csak elvétve találkozhatunk Szóllósy zeneszerzői munkásságában. A komponista nyilatkozatainak ismeretében ez nem is túlságosan meglepő. Noha származása, iskolázottsága nagyon meghatározó volt számára,³³ általában nem tartotta szerencsésnek, ha a zene túl szorosan kapcsolódik konkrét külső tartalmakhoz.³⁴

A *Kolozsvári éjjel* című fúvósötös által kísért dalciklus a kevés számú korai kompozíciók egyike. A mű 1955-ben született, ám lényegében csak a közelmúltban vált ismertté. Partitúráját Gémesi Géza zeneszerző rekonstruálta a Magyar Rádió kottatárában fellelt szölamanyagból, a kotta 2014-ben jelent meg a BHKZ Edition kiadásában.³⁵

A dalciklus Jékely Zoltán verssoraira készült, ajánlása Török Erzsinek szól. A bemutató szólistája szintén a kolozsvári származású énekesnő volt, a kíséző együttest a Jeney Zoltán-féle Budapesti Fúvósötös tagjai alkották. Ismét a zeneszerzőt idézzük: „A *Kolozsvári éjjelt* Török Erzsinek írtam, Erzsí is kolozsvári, én is kolozsvári, Jékely

30 FARKAS Zoltán: Korálok és harangok Szóllósy András műveiben. *Muzsika* XXXIX. 1996/3. 1–8.

31 KÁRPÁTI *i. m.* 123.

32 KÁRPÁTI *i. m.* 136.

33 KÁRPÁTI *i. m.* 10–13., 24.

34 KÁRPÁTI *i. m.* 136.

35 KÁRPÁTI *i. m.* 99., SZÓLLÓSY András: *Kolozsvári éjjel*. BHKZ Edition, Budapest, 2014.

Zsoli is kolozsvári. Zsoliból kimazsoláztam pár sort, összehoztam magamban, és hogy »modern« legyek, egy fúvósötös kísérettel megcsináltam”.³⁶

A hangszerapparátus megválasztása kétségtelenül modernista gesztusként értékelhető. Szőllősy bizonyára a kiváló előadók is ösztönözték – a Budapesti Fúvóegyüttes részére számos magyar zeneszerző komponált azokban az években. Maga a zenei anyag azonban korántsem annyira progresszív, lényegében az ötvenes évek jellegzetes magyar divertimentóstílusát képviseli, némileg érzékenyebb, elegánsabb kivitelezésben. A mű hangulatában a korszak másik fennmaradt, vokális Szőllősy-opusával, a *Nyugtalan ősz* című Radnóti-szólókantátáival is rokonítható.

A teljes életmű ismeretében előremutató mozzanatként értékelhetjük a szöveganyag kialakítását. Az, ahogyan Szőllősy Jékely verssorait „kimazsolázta”, a verssorokat újraszervezte, kisebb mértékben időnként át is írta, erősen emlékeztet a három évtizeddel későbbi *Töredékek* (Lakatos István verssoraira) vagy a *Planctus Mariae* című női kar szöveganyagának összeállítására.

Szőllősy a hetvenes évektől kezdve ismét gyakorta járt haza, Erdélybe. Főként hegyi menedékházakban, magányosan töltötte idejét.³⁷ Véletlen vagy sorsszerű, de az életmű egyik legfontosabb, annak egész további menetét meghatározó kulcsdarabja, az 1972-es *Trasfigurazioni* sem született volna meg az otthoni természet inspirációja nélkül.³⁸ A szerző elgondolásában kezdetben egy olyan nagyszabású zenekari hangzás szerepelt, amely hatásában „kegyetlen, könyörtelen”, ugyanakkor nagy szerepet kap benne egy sajátos, tizenkétfokúságra alapozott dallamosság. Végül a nagyszabású zenekari mű tisztázására is Erdélyben került sor: Brassó mellett, a nagykőhavasi menedékházban.³⁹

Noha Szőllősy általában nem kedvelte Schönberg műveit, az ortodox dodekafónia eljárásait, mégis, saját zeneszerzői eszköztárának megújításához inspirációs forrásként felhasználta a Reihe-technikát.⁴⁰ Mindez talán kapcsolatba hozható azzal is, hogy fiatalkorát olyan kulturális közegben töltötte, amelyben a modern zene nem csupán Bartókot és Kodályt jelentette, hanem az Új Bécsi Iskola szerzőinek munkásságát is.⁴¹ A Szőllősy-féle tizenkét hangú sor azonban a schönberginél alapvetően melodikusabb, hajlékonyabb, voltaképpen állandóan felismerhető témaként viselkedik.

Erdélyi vonatkozása van az életmű utolsó előtti darabjának, a *Passacaglia Achatio Máthé in memoriam* című vonósötösnek. Az emlékező darab címzettje a gyerekkori

36 KÁRPÁTI *i. m.* 99.

37 BIELICZKYNÉ *i. m.*

38 KÁRPÁTI *i. m.* 43.

39 KÁRPÁTI *i. m.* 43–45.

40 KÁRPÁTI *i. m.* 43.

41 BIELICZKYNÉ *i. m.*

barát, a neves erdélyi ideg orvos: Máthé Ákos. A közelmúltban a marosvásárhelyi Bolyai Farkas Líceum egy tanulója díjnyertes dolgozatban dolgozta fel életútját.⁴² Ennek adataiból kiderül, hogy Szöllősyvel való kapcsolata a kolozsvári Református Kollégiumban eltöltött évekre vezethető vissza. A *Passacaglia* megrázó erejű öregkori vallomás, egyfajta végső sűrítménye Szöllősy konzervatív és innovatív, személyes és univerzális érvényű stílusának.

*

Szöllősy András Kolozsváron alapozta meg tudományos érdeklődését, művészi, esztétikai értékrendjét. Itt sajátította el a kutatói munka alapvető módszertanát, a tudományos írás alapjait. Szülőföldjéhez való kötődése zeneszerzői attitűdjét szintűgy meghatározta. Az erdélyi tradíció jelen van érdeklődésének nyitottságában, a zenei régmúlthoz, különösen a barokk polifónia hagyományához való kapcsolódásában, a 20. század zeneszerzési technikáinak kreatív továbbgondolásában. Egy korai vokális műben, a *Kolozsvári éjjel* című dalciklusban pedig konkrétan is emléket állított Erdély fővárosának.

Mindaz, amit Szöllősy számára Erdély, Kolozsvár jelentett, tovább él számos budapesti tanítvány és zenész pályatárs emlékezetében is. Erdélyről alkotott képüket Szöllősy András szavai, történetei máig ható érvénnyel formálják.

ANDRÁS SZÖLLŐSY AND THE TOWN OF THE “FIRST THIRD”

Keywords: *tradition, counterpoint, Bach, neoclassicism*

The great Hungarian composer and musicologist of the second half of the twentieth century, András Szöllősy talked in details about his Transylvanian roots on several occasions. His childhood years were spent in Szászváros (Orăștie), a small Saxon town with strong Western influences. The relatively open cultural life and democratic atmosphere of Kolozsvár (Cluj-Napoca) between the two World Wars, and especially the personalities of his teachers at the Calvinist College had a lifelong impact on his upbringing. He also started his music education in Kolozsvár, and there were his first articles published, and this was also the place where he laid the foundations of his vast knowledge in music and literature. Thanks to the local music historian and amateur violinist, István Lakatos, he became acquainted with the newest composition techniques (New Viennese School) at an early age. Szöllősy left his homeland at the age of 18: he wanted to become a student of Zoltán Kodály at the Music Academy in Budapest.

42 PÉTERFI Orsolya: *Dr. Máthé Ákos idegsebész*, 2015. http://www.appendix.bolyaisok.ro/wp-content/uploads/2017/03/Dr_Mathe_Akos_idegsebesz_utolso.pdf (Utolsó megtekintés: 2019. 04. 30.)

Besides relating information about Transylvania in András Szöllősy's interviews and various other sources, our paper presents the way his first inspiration, the Transylvanian tradition is reflected in the composer's œuvre.

ANDRÁS SZŐLLŐSY ȘI ORAȘUL „PRIMEI TREIMI”

Cuvinte-cheie: *tradiție, contrapunct, Bach, neoclasicism*

Renumit compozitor maghiar din a doua parte a secolului al XX-lea, András Szöllősy a detaliat în mai multe rânduri rădăcinile sale transilvane. Și-a petrecut primii ani la Orăștie, oraș cu influențe vestice pronunțate. În perioada interbelică a studiat la Colegiul Reformat din Cluj: personalitatea profesorilor săi excelenți, dar și spiritul democratic și viața culturală relativ deschisă a orașului și-au lăsat amprenta pe caracterul artistului. Aici și-a început studiile muzicale, aici a publicat primele sale articole, aici a clădit fundația vastei sale culturi muzicale și literare. Datorită lui István Lakatos, violinistul amator și istoric al muzicii, Szöllősy a ajuns să cunoască la o vârstă fragedă cele mai noi tendințe ale compoziției (Noua Școală Vineză). În final, Szöllősy a părăsit meleagurile natale, urmându-și visul de a studia compoziție de la Zoltán Kodály, la Academia de Muzică din Budapesta.

Dezideratul acestui studiu este, pe lângă relatarea informațiilor legate de Transilvania, de a demonstra manifestarea influenței primordiale, a tradiției transilvanene, în opera compozitorului András Szöllősy.

FEKETE MIKLÓS*

KÉZNYOMOK ÉS VISSZACSENGÉSEK – FARKAS FERENC KOLOZSVÁRI ÉVEI

Kulcsszavak: *Farkas Ferenc, Kolozsvár, 1941–1944, zeneszerzői tevékenység*

A tanulmány Farkas Ferenc zeneszerző életének és munkásságának egy viszonylag rövid időszakát kettős megvilágításban mutatja be. Egyrészt felvázolja azokat a kéznyomokat, amelyeket Farkas Ferenc a kolozsvári tartózkodása során hagyott – legyenek ezek zeneszerzői jelek (kompozíciók), a karmesteri, intézményvezetői vagy a zenei életet szervező tevékenységének eredményei, vagy akár az ott folytatott zeneszerzéstanári munkásságának hatásai. Másrészt felvillant néhányat azokból a művészi visszatükröződésekben, melyeket a kolozsvári és erdélyi tapasztalatok, személyes élmények és művészi hatások, valamint az emlékek váltottak ki Farkas Ferencből. A címben feltűnő kéznyomok és visszacsengések mögötti tartalmat röviden összegezve azt is mondhatnánk, hogy Kolozsvár és Erdély sokat köszönhet Farkas Ferencnek, amiként Farkas Ferenc is sokat köszönhet Kolozsvárnak és Erdélynek.

Farkas Ferenc az a magyar zeneszerző, aki majdnem a teljes 20. századot megélte. Bő nyolc évtizedes alkotópályájából csupán három évet töltött Kolozsváron, a második világháború időszakát: 1941 nyarán érkezett Budapestről, és az ellenséges seregek Kolozsvárhoz közeledésekor hagyta el végleg a várost, 1944 őszén. A háború ellenére mégis nagyon aktív és gyümölcsöző évek ezek a fiatal zeneszerző számára.

KOLOZSVÁRI ZENEI ÉLET A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Mielőtt Farkas Ferenc kolozsvári működésének jelentőségéről szólunk, vizsgáljuk meg előbb a város 1940–44-es éveinek zenei látképét.

A második világháború éveit alatt – a háborús események ellenére – Kolozsvár hihetetlen felpezsdülést élt meg. A zenei élet tekintetében kiemelendő, hogy a színtársulat és az operatársulat visszakapta a Hunyadi téri nemzeti színház épületét – igaz ugyan, hogy használata előtt egy hosszas felújításra volt szükség a lelakottság, a

* FEKETE Miklós (1980), PhD, egyetemi adjunktus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar, zene szak. E-mail: fktmiklos@gmail.com.

korábbi karbantartás hiánya miatt. Az intézmény főigazgatójának 1941-ben báró Kemény Jánost választották. Az 1941-es évadban már a régi-új helyszínen mutatkozott be a kibővített és újraszervezett operazenekar és operakórus, színes, gazdag és minőségi repertoárral. Számos magyar előadóművészt szerződtettek a zenekarba, kórusba, és e kibővített társulat élére Budapestről Vaszy Viktor karmestert nevezték ki, valamint másodkarmesternek az ugyancsak budapesti Endre Bélát. Melléjük szerződtették karigazgatónak Farkas Ferencet.¹ A Kolozsvári Opera 225 éves történetéről szóló összeállításban Laskay Adrienne feltárja, hogy az intézmény „egy 18 tagú balettel, 52 tagú zenekarral, 24 tagú női és 24 tagú férfikarral rendelkezett [...] Ez a csapat rövid három év alatt, azt lehet mondani, hogy ha nem is kimondottan európai szintre, de mindenesetre az ország második színpadává emelte a Kolozsvári Nemzeti Színházat”.² Tallián Tibor is kiemeli Vaszy Viktor minőségi munkájának eredményét: „A Vaszy vezetése alatt álló kolozsvári filharmónia [sic!] ténykedése, általában Kolozsvár zenekultúrája a visszatérés rövid négy évében az állami és nemzeti figyelemnek abszolút középpontjába került”.³

De nemcsak az operaélet pezsdül fel, hanem az intézményes zenei oktatás és felsőoktatás is immár fellélegezve folytathatja munkáját Zsizsmann Rezső, majd Viski János és Farkas Ferenc igazgatása alatt. És ez a kivirágzás a többi művészeti ágat is hasonlóan érinti.

Fontos ugyanakkor kiemelni egy másik, kevésbé szembetűnő, de annál inkább meghökkentő aspektust is, mégpedig azt, hogy a kolozsvári magyarság, a budapesti segítség mellett és ellenére, sok esetben megélte a mellőzöttség, a „félretoltság” érzését is. László Ferenc zenetudós Viski János⁴ erdélyi zeneszerző és konzervatóriumi igazgató munkásságának jelentőségét összegezve [azét a Viski Jánosét, aki Zsizsmann Rezső igazgatóságát követően és Farkas Ferenc igazgatóságát megelőzően töltötte be egy évig ezt a tisztséget] kitér az 1940–1944 közötti kolozsvári hangulatra. Megjegyzi, hogy a magyarországi „ejtőernyősök” – az őshonos magyarok rovására, őket sok esetben félretolva – elfoglalják Kolozsvár jelentős adminisztratív-művészi állásait, majd az 1944-es események hatására megfutamodnak és visszatérnek Budapestre. Megérkezésükről *A magyarok krónikája* idevágó írását idézi László Ferenc: „A ma-

1 LASKAY Adrienne: *A Kolozsvári Nemzeti Színház*. In: *Előttünk az elődeink – 225 éves a kolozsvári hivatásos magyar zenés színjátszás (1792–2017)*. Szerk.: FEKETE Adél–SZÉP Gyula. Kolozsvári Operabarátok Köre, Kolozsvár, 2017. 78.

2 Uo. 82.

3 TALLIÁN Tibor: *Magyar képek – Fejezetek a magyar zeneélet és zeneszerzés történetéből, 1940–1956*. Balassi Kiadó, Bp., 2014. 22.

4 Viski János, a kolozsvári születésű, Szilágyzóványon élő és Budapesten működő hegedűművész-zeneszerző Zsizsmann Rezsőt követi az igazgatói székben, 1942 őszéig, amikortól elfoglalja a budapesti Zeneakadémia zeneszerzéstanári állását, és végleg elhagyja Erdélyt. LÁSZLÓ Ferenc: *Viski János emlékezete*. Korunk, 2005/5. 122.

gyar állam [...] gyanakodva és bizalmatlanul kezelte a visszatért területen lakókat. [...] A polgári közigazgatás kiépítésekor pedig az anyaország felduzzadt középosztályának tagjai foglalták el a különböző pozíciókat. Magukkal hozták az otthoni »úri mentalitást«. Ez nemcsak a nemzetiségeket, hanem a magyarokat is mélyen sértette”.⁵ Távozásuk kapcsán László Ferenc, zárójelben, 1944-es pincefolklór címszóval, és „tessék archiválni!”-megjegyzéssel idézi azt a gúnydalt, amelyet gyermekként hallott és énekelt a légvédelmi zsúfolt óvóhelyeken, amikor tudomásukra jutott, hogy egy-egy nevesebb személy elmenekült Kolozsvárról: „Visszük mi is hát / Pálmánk, zongoránk, / Megtömött bukszánk / És a kiskutyánk. / Édes Erdély, itt vagyunk / Ha bajban vagy, elhagyunk, / Győz a szittyá fergeteg, / A pucoló sereg”.⁶

László Ferenc megjegyzi, hogy

„ami az erdélyi zenetörténetet illeti, ez a szemlélet egybecseng a Zsizsmann Rezső tragikus halálát követő országos megrendüléssel. Aki a kisebbségi élet emberpróbáló körülményei között oly áldozatosan (és oly eredményesen!) kormányozta a kolozsvári magyar zeneművészképzést, 1940 októbere után mellőzöttnek érezte magát a budapesti »ejtőernyősök« pozíciónyerései miatt, és ezt az érzést⁷ nem tudta lelkileg feldolgozni, túlélni. Személyesen nem ismertem, de igencsak jól emlékszem, hogy gyermekkoromban mint »a négy év« méltatlanságainak mártírját emlegették. Persze senki sem kisebbitette az akkor időlegesen idetelepedett Farkas Ferenc, Vaszy Viktor, Viski János és zeneművésztaik képességeit vagy érdemeit, csak éppenhogy sokallották fölényességüket és mohóságukat”.⁸

Farkas Ferenc tisztán látja 1941-es ideérkezésekor a kolozsvári helyzetet. Ő azonban tudásának, segítőkészségének, áldozatos munkájának és nyitottságának köszönhetően azon szerencsésebbek közé tartozott, akit a kolozsvári művészi élet azonnal befogadott. Ő maga így fogalmaz: „úgy éreztem, hogy a helybeliek befogadtak maguk közé, nem tekintettek »ejtőernyősnek«, amint akkoriban az anyaországból áttelepülteket neveztek”.⁹

5 LÁSZLÓ: *i. m.* 121.

6 LÁSZLÓ: *i. m.* 122.

7 Zsizsmann Rezső lányával, Zsizsmann Ilonával történő személyes beszélgetés alapján fontos hozzátennünk, hogy Zsizsmann Rezső érzékenysége és túlterheltsége is befolyásolta a kialakult helyzet értékelését és megélését.

8 LÁSZLÓ: *i. m.* 121.

9 *Farkas Ferenc visszaemlékezései – A bűvös szekrény befejezése és bemutatása, 1941–42.* In: GOMBOS László (közr.): *Vallomások a zenéről. Farkas Ferenc válogatott írásai.* Püski, Bp., 2004, 240. (A továbbiakban: *Vallomások.*)

FARKAS FERENC KOLOZSVÁRI MŰKÖDÉSE

Farkas hosszú és aktív életének köszönhetően nagyszámú dokumentum szolgál a zeneszerző életműve kutatásának alapjául, viszont a kolozsvári évekből sokkal kevesebb személyes dokumentum (feljegyzés, levél stb.) maradt hátra, ugyanis 1944 őszén, közvetlenül az orosz megszálló seregek érkezését megelőzően, vonatjáratok hiányában, személyes dolgait Kolozsváron hátrahagyva jutott fel Budapestre. A háborús évek ellenére – az időszak Kolozsváron talán kevésbé érezte embertelen hatását – Farkas Ferenc zenei nyelvezete az egybecsengés, a harmónia, a biztonság talaján maradt. Tallián Tibor precízen fogalmaz:

„Az egyetlen szerző, aki a személyiségére és zenéjére jellemző harmóniában szerepelte végig mind a háború előtti és alatti, mind az utóbb eltelt évtizedeket, Farkas Ferenc volt. [...] Hangversenyzenéjét, akárcsak dalait és színpadi zenéjét könnyed kézzel meghúzott, játékos körvonalak zárják körül; zeneszerzői mondandóinak viszonylag szűk határait az egyéniség jól kitapintható szándékai tűzik ki. Ezt az egyéniséget nem fűti lázas kifejezésvágy, de azért nincs közlendő híján sem, nem ragadja el az ábrázolás szenvedélye, de nem is vész steril formajátékba”.¹⁰

Kolozsvári éveit Farkas Ferenc életére és művészetére egyaránt meghatározónak vélte. „Nagyon jó baráti légkör alakult ki a város művészei között, ezért is emlékezem mindig szívesen a kolozsvári évekre”¹¹ – eleveníti fel az időszakot a zeneszerző.

Batta András zenetörténész kérdéseire válaszolva, az 1994-es *Életműinterjújában* Farkas úgy fogalmaz, hogy az a művészi társaság, az a kiemelkedő szellemi légkör, amely ekkor Kolozsvárt jellemezte, a római éveket követően az egyik legmeghatározóbb élmény volt személyes és művészi életére nézve:

„Kolozsváron voltam én akkor [a második világháború éveiben], az a – sajnos rövid – idő, amikor Erdély egy része visszakerült Magyarországhoz, akkor engem Vaszy Viktor levitt Kolozsvárra, ahol én a színházban karigazgató voltam, azután a konzervatóriumban tanár, majd később igazgató. És ott nagyon magasrendű művészi élet volt jellemző erre az időre, kitűnő írók, kitűnő művészek voltak jelen, a színháznak nagyszerű gárdája [volt], vendégkarmestereket hoztunk,

10 TALLIÁN Tibor: *Magyar képek – Fejezetek a magyar zeneélet és zeneszerzés történetéből, 1940–1956*. Balassi Kiadó, Bp., 2014. 33.

11 Uo.

vendégművészeket. Koncertélet, irodalmi élet (egy folyóirat volt) – és egész Kolozsvárnak egy olyan szellemi atmoszférája volt ebben a pár évben, amit én ott töltöttem, ami elhatározó volt az egész életemre, majdnem olyannyira, mint a római évek. Onnan aztán, sajnos, a háború vége felé, egy kis aktatáskával – amiben a Debussy-prelűdök, meg a Bach-prelűdök [és fűgák] volt[ak] benne, meg valami – egy hétig tartott, amíg különböző katonai autóstoppokkal fölkerültünk Pestre. Feleségem már akkor ott volt, más ügyben. Ő még az utolsó vonatok egyikével jött föl, három napig tartott hálókocsival, amíg fölkerült. Hát, én nekem egy hétig tartott, akkor már vonat nem volt. És, aztán hát, így kerültem föl Budapestre”.¹²

Farkas Ferenc kolozsvári zenei tevékenysége igen jelentős. Budapesti kinevezése értelmében a Kolozsvári Nemzeti Színház operarészlegének karigazgatói, valamint a Zenekonzervatórium zeneszerzéstanári (majd igazgatói) feladatát látja el. A visszakapott Hunyadi téri színházban ő készíti fel a kibővített és újraszervezett énekkart az 1941–42-es operaévad jelentős bemutatóira, konzervatóriumi zeneszerzéstanári munkáját pedig olyan zenei életutak elindítása is fémjelzi, mint a Ligeti György.

Karigazgatóként 1941 őszétől, pontosabban az 1941–42-es évadot előkészítő nyári időszaktól látjuk a Kolozsvári Nemzeti Színház operatársulatánál, Vaszy Viktor karmester mellett. Ezt az állását csupán egy évad erejéig tartja meg, ugyanis az 1942-es nyári évadzárás után Szita Oszkár veszi át a karigazgatói stafétát. Farkas Ferenc sikeres és színvonalas karigazgatói tevékenységét illetően Laskay Adrienne a kolozsvári opera történetét bemutató intézménytörténeti írásában két, a korabeli *Ellenzék* folyóiratban megjelent Kéki Béla-kritikát idéz:

„Farkas Ferenc igen megbecsülendő munkát végez és énekkara nemcsak hanganyagban, hanem zenei felkészültségben is kitűnő”.¹³

„Mindent összegezve megállapíthatjuk, hogy a kolozsvári opera együttes előadásról előadásra fejlődik. A zenekar már a kezdet kezdetén egyetlen művészi hangszerre tömörült s azóta Farkas Ferenc nagymértékű munkájával az énekkar is eljutott oda, hogy a legsúlyosabb művészi feladatokat is hiba nélkül meg tudja oldani”.¹⁴

12 FARKAS Ferenc: *Életműinterjú* (kérdőző: Batta András, operatőr Hanák Tamás). In: Országos Széchényi Könyvtár, Történelmi Interjúk Tára, 349/01-es kazetta Uma. 1994. február 25. Bp. A továbbiakban: Farkas Ferenc: *Életműinterjú*.

13 LASKAY: *i. m.* 86.

14 Uo. 89.

1944 őszén Vaszy Viktort visszahelyezik Budapestre, és a budapesti Kultuszminisztérium Farkas Ferencet nevezi ki a kolozsvári operarészleg zeneigazgatójának. A Zenekonzervatórium élére Nagy István karvezető-hegedűtanárt kérik fel.¹⁵ Az új operaévadban viszont Farkas Ferenc el sem tudja kezdeni a munkát friss feladatkörében, mert az ellenséges orosz seregek előnyomulása és a magyar katonai vonal visszaszorítása következtében ő is – sok más budapesti társával együtt – hazautazik a magyar fővárosba.

Farkas karigazgatói tevékenységének időszakához kötődik Kodály Zoltán 60. születésnapjának kolozsvári ünneplése is. Bár valójában 1942 decemberében töltötte Kodály a hatvanat, Kolozsváron az 1943-as év tavaszára átnyúlt ennek megünneplése. Még érkezése előtt, a Szent Mihály-templomban a *Psalmus* és a *Te Deum* előadásaival tisztelegtek a Mester előtt (Farkas tanította be a kórust, Vaszy vezényelte a teljes együttest); majd a májusi ideérkezésekor előadták az operában a *Háry Jánost*, illetve maga Kodály vezényelte alatt felcsendültek a *Páva-variációk* és a *Concerto*.¹⁶ Zenetörténeti érdekesség, hogy a komponista Farkas Ferenc itt, Kolozsváron találkozik először személyesen Kodállal (a diákévek zeneakadémiai folyosói vagy koncerttermi összetalálkozásait leszámítva). Kodálynak Farkas egy széki kirándulást is szervez, hogy a Mester élőben is meghallgathassa azokat a Lajtha-gyűjtésekből megismert népdaltípusokat, melyek korábban felkeltették érdeklődését.¹⁷ A szívélyes fogadtatást és ünnepi köszöntést követően, 1944 februárjában, a kolozsvári *Pásztortűz* folyóiratban Farkas hosszú cikket közöl Kodály zeneszerzői munkásságának és útkeresésének fontosságáról *Kodály művészetének nemzeti jelentősége* címmel.

Karigazgatói munkájával párhuzamosan, 1941 ősztől, a Zenekonzervatórium zeneszerzéstanáráként is látjuk. Kolozsvári tanítványai közül Ligeti György, a Dicsőszentmártonban született leendő komponista a legjelentősebb, őt Farkas Ferenc Budapesten is oktatja majd. Későbbi zeneakadémiai diákjainak sorában Kurtág György, Vass Lajos, Petrovics Emil, Szokolay Sándor, Kocsár Miklós, Durkó Zsolt, Balázs Árpád, Bozay Attila, Jeney Zoltán vagy Vidovszky László is szerepel. Gombos László, Farkas Ferenc életének és munkásságának egyik kutatója kiemeli, hogy „tanítványai – a szakmai ismereteken túl – saját egyéniségük kibontásában kapták a legnagyobb segítséget a mestertől. A legismertebbek [...] zenéjében alig találunk hasonló vonásokat”.¹⁸ Ugyanezt erősíti meg maga Farkas Ferenc is, aki kiemeli a legkülönbözőbb zeneszerzői utakat választó diákjairól, hogy:

15 Uo. 104.

16 NÉMETH Zsombor: *Mester és törvénytelen tanítványa*. Magyar Zene, 2017/4. 460.

17 Uo.

18 GOMBOS László: *Általános összefüggések Farkas Ferenc életművében*. Zenetudományi Dolgozatok 2004–2005, MTA Zenetudományi Intézete, Bp., 2005. 102.

„Több úton is el lehet jutni a Paradicsomba» – mondtam mindig is zeneszerzés-hallgatóimnak, [akik] akár a Kolozsvári Konzervatóriumban, akár a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán tanárként eltöltött 40 év alatt jártak óráimra. Boldog vagyok, amikor Ligeti György, Kurtág György, Kocsár Miklós, Szokolay Sándor vagy Petrovics Emil hazai és nemzetközi sikereiről hallok, hogy csak néhány nevet említsek kiváló – és egymástól olyannyira különböző – növendékeim közül”.¹⁹

A tanítvány Szokolay Sándor ekképp emlékszik vissza Farkas hatására és egyetemi éveinek ezen aspektusára:

„Tulajdonképpen háromszor születtem. Először Kunágótán, a szülőfalumban. Azután Békéstarhoson, mert Tarhos vitt közel a muzsikához. Harmadjára pedig akkor, amikor Farkas Ferenc mesterem osztályából kikerülve megkaptam zeneszerzői diplomámat. Háromszor születtem; tudom, hogy meghalni viszont csak egyszer lehet. [...] Legélesebben természetesen mesteremre, Farkas Ferencre emlékezem. Nem tartoztam »legkönnyebb esetei« közé: nehezen terelhető, nyugtalan fiatalember voltam, aki mindig kimondja, amit gondol. Ez nem mindig hasznos. A mesterséget illetően rengeteget tanultam tőle. Azóta jó pár év elmúlt, de amikor a zongoránál dolgozom, lélekben most is ott ül mellettem, és azt mondja, hogy »ejnye, ejnye«”.²⁰

1942 júniusától Farkas Ferenc a kolozsvári Zenekonzervatórium igazgatója, ezt a feladatkörét egész Budapestre visszautazásáig megtartja. Felelősségteljes vezetői hozzáállását az 1943. február 1-én tartott konzervatóriumi székfoglaló beszédének egy részlete is tükrözi: „Bevallom, elfogódottá tesz, ha arra gondolok, hogy ez az intézet Magyarország legrégebb zeneiskolája, és igazgatói székében olyan kiváló muzsikusok ültek, mint például Ruzitska György vagy Farkas Ödön. De elfogódottá tesz az is, ha arra a szomorú két évtizedre gondolok, mely alatt a Kolozsvári Magyar Konzervatórium őrizte a magyar dal, a magyar zene szent hagyományát. A Konzervatórium gerincét ma is azok a tanárok alkotják, akik végigküzdötték ezeket a harcokat, nehézségeket; az az ember [Zsizsmann Rezső], aki a gondjaira bízott Konzervatóriumot

19 C. Szalai Ágnes interjúja Farkas Ferenc zeneszerzővel [1995]: *Művészetek és kultúrák keresztútján = Vallomások*, 198.

20 Bónis Ferenc: *Szokolay Sándor, 1931–2013 – Meditáció nekrológ helyett*. Hítel, 3. szám, 2014. március. 57–58.

mint jól megőrzött kincset átadta a magyar államnak – sajnos – ma már nincs az élők sorában. Ez a múlt, ez a hagyomány azonban kötelez”.²¹

Hivatalos teendői mellett Farkas Ferencnek a Bartha Miklós utca 21. szám alatti kolozsvári lakásában²² még komponálásra is jutott kellő ideje. Már a kolozsvári alkotásai is rávilágítanak arra a széles műfajpalettára, amelyet az életműve képvisel. Szinte nincs műfaj, amelyben ne alkotott volna – írt operát, daljátékot, táncjátékot, színpadi és rádió-kísérőzenéket, filmzenéket, zenekari és kamaraműveket, zongoradarabokat, oratóriumokat, miséket, kantátákat, kórusműveket, dalokat. Hosszú alkotói időszak az 1910-es évek végétől haláláig tartott, megszakítás nélkül – a halál 2000 őszén egy Federico García Lorca-vers megzenésítése közben érte.

Érdeklődési körének széles skálája tanítási habitusában is visszaköszön. Batta András zenetörténész kiemeli, hogy „mindig a zenéből indult ki, s a műről, a zeneszerzői attitűdről, a hangok sajátos rendjéről beszélt Bachnál, Mozartnál vagy Beethovennél éppúgy, mint Kálmán Imréné. Tökéletesen elfogulatlan volt minden szempontból. Egy sanzonzhoz ugyanolyan elemző készséggel, komolysággal szólt hozzá, mint egy kettősfűgához. Nem tett különbséget; a zene egy és oszthatatlan volt számára”.²³

FARKAS ZENESZERZŐI STÍLUSA. KOLOZSVÁRHOZ ÉS ERDÉLYHEZ KÖTŐDŐ ALKOTÁSAI

Stílusát tekintve Farkas Ferenc alapvetően a konzervatív szerzők közé tartozik. Ahogy ő maga fogalmaz, az olasz tanulmányút hatásaként a *Novecento*, a sajátosan olasz könnyed neoklasszicizmus jellemző a műveire. Petrovics Emil, a zeneszerzőtanítvány Farkas neoklasszikus stílusáról, zenéjének szimpátiát kiváltó jellegéről eképp ír:

„Aligha van zeneszerető ember, aki ne találna kedvére való gyöngyszemet, élményt adó gyönyörűséget ebben a [...] hatalmas életműben. Aligha van előadóművész, együttes, zenekar, amely nélkülözne alkotásainak örömteli hangját, pompás anyagszerűségét, tökéletes formálását, bűvös dallamosságát, kristálytisza harmóniáit, ravasz ritmikáját és biztos sikert ígérő hatásosságát. Latin szellemi-

21 FARKAS Ferenc: *Székfoglaló = Vallomások* 60.

22 Uó: 185. Ma: Emil Isac utca.

23 Batta András: „Barátságos zenét írok” – beszélgetés Petrovics Emmillel. *Muzsika*, 2000. február. http://www.muzsikalendarium.hu/muzsika/index.php?area=article&cid_article=406 (2019. 02. 21.)

sége nem rokonszenvezett a spekulatív újításokkal, de radikális elutasításban sem részesítette az ilyen kísérleteket. Sőt. Ha kedve tartotta, felhasználta ezeket a szerkesztési elveket is: olyanokat, amelyekkel felfrissítette, megfűszerezte szilárdan kicsiszolt stílusát, nyelvezetét, közlési modorát”.²⁴

A szerző teljes életművét a zenei érthetőség és világosság hatja át, a ritmus és metrum tiszta érzete, a dallam és a harmónia tonális centrum köré rendeződő hatása – és ez sosem lesz rideg atonalitás, még ha a szerző a kísérletező kompozíciós eszközök közé a tizenkétfokúság eljárását be is iktatja. A saját hang keresése és az újszerű megoldásokra való nyitottsága a dodekafónia területét is érinti, de – a zeneszerző megfogalmazása szerint – ezt is többnyire olaszos mintára, döntően a tonális érzet megtartása mellett, és nem a schönbergi–weberni merev, spekulatív atonalitás vagy szerializmus formájában:

„Jómagam is megpróbálok Európához szólni, miközben a magyar népzene, az olasz újklasszicizmus és egyfajta, Frank Martin és Dallapiccola nevével fémjelezhető, lágyabb, latinos dodekafónia keresztútján állok. A hangsúly egyszer itt van, másszor ott”.²⁵

Rövid gyűjtőútja ráirányítja figyelmét a népzene ritmikai, prozódiai és dallami sajátosságaira.²⁶ A pentatóniával való kísérletezés a Kodályéhoz hasonló eredményeket szül, a középkori és reneszánsz zeneirodalom megismerése, valamint a „rég Magyar zenei dallamkinccsel” való találkozás egy új tonális-modális dallami és harmóniai világot nyit meg; Sztravinszkij, Honegger, Poulenc szerzői stílusjegyei is erőteljesen befolyásolják. Mégis, mindemellett, 20. századi és sajátos, egyedi zenei nyelvvvel találkozunk. Farkas egyszerűen fel is teszi a költői kérdést:

24 PETROVICS Émil: *Farkas Ferenc (1905–2000)* – temetési beszéd. Muzsika, 2000. december. http://www.muzsikalendarium.hu/muzsika/index.php?area=article&cid_article=209(2019. 03. 26.)

25 C. Szalai Ágnes interjúja Farkas Ferenc zeneszerzővel [1995]: *Művészetek és kultúrák keresztútján*. = *Vallomások*, 198.

26 „Az énekelt dalok közvetlen élményét össze sem lehet hasonlítani a kottából szerzett ismeretekkel. [...] A sokáig hiányzó helyes magyar prozódiaát csak a népdalokból leshettük el, de a kíséret nélküli egyszólamúság melódiaalkotásra is tanított bennünket.” (FARKAS Ferenc: *Bartók árnyékában* [1967]. = *Vallomások*, 84).

„Népdal és neoklasszicizmus, pentatónia és dodekafónia: látszólag kibékíthetetlen ellentétek. Kérdezhetnénk, hogy miként lehet ennyire ellentétes hatásokból egységes stílust létrehozni”.²⁷

Igaz, Kodály és Bartók „árnyékával” – csakúgy, mint a század első felében született magyar szerzők mindegyikének – neki is meg kell küzdenie. Batta András zenetörténész kérdésére válaszolva a 89 éves zeneszerző elmondja, hogy a neoklasszicizmus, az olasz *Novecento* tulajdonképpen egy menekülés, egy kitörés a Bartók- és Kodály-epigonizmus szorításából:

„B. A.: Kodálytól stílusban mit lehetett megtanulni? Egyáltalán mit lehetett tőle tanulni?”

„F. F.: Hát, abban az időben egy ilyen epigonizmus alakult ki, és én mindig mondtam, hogy itt – ami miatt én később elhatároztam egy kis kerülővel, hogy elmegyek népdalt gyűjteni – nem lehet anélkül Kodályt utánozni, hogy az ember ne a gyökerekhez menjen, és ne a népdallal foglalkozzon elsősorban. Úgyhogy, itt a felületes Kodályfordulatokat vették át, és egy bizonyos epigonizmus is kialakult, ami ellen én akkor úgy lázadtam föl, hogy amikor a római ösztöndíjat megkaptam, akkor egy kicsit ebbe az akkor divatos olasz *Novementó*ba, ebbe a neoklasszicizmusba menekültem el, aztán, hát, valahogy ez összeegyeztetődött”.²⁸

Erre az összeegyeztetésre már az 1967-es *Bartók árnyékában* írásában reflektál:

„Ma már tudom [1967-ben], hogy ez a régi formákat idéző neoklasszicizmus és a népzeneire épülő muzsika nem jelentenek egymással harcban álló irányzatokat. Mindkettő azonos törekvés jegyében lépett fel: az impresszionizmus és expresszionizmus által felszabadított zenei anyagot határozottabban megjelölt kontúrokkal, és világosabb, szilárdabb formákkal támasztják meg”.²⁹

A kolozsvári évek karvezetői és tanári tevékenysége mellett jelentős Farkas zeneszerzői munkássága is. Az itteni zenei élet lendülete és kiváltképp az irodalmi élet termékeny, virágzó jelenléte inspiráló hatással van a szerzőre. Ezek egyrészt már

²⁷ Uo. 88.

²⁸ FARKAS Ferenc: *Életműinterjú*.

²⁹ FARKAS Ferenc: *Bartók árnyékában [1967]*. = *Vallomások*, 84.

ezekben az években zeneművekké konkretizálódnak, másrészt az évek távlatából változatos műfajú kompozíciókként köszönnek vissza.

Ekképp, az 1941–1944-es kolozsvári időszakból nemcsak a Farkas Ferenc nevével összenőtt *Régi magyar táncok* zongorára írott sorozata, az *Ezeregyéjszaka* hangulatát tükröző *A bűvös szekrény* vígopera, az *Emberk a havason* és a *Rákóczi nótája* filmzenék, az *Angalit és a remeték* Jékely-dráma kísérőzenéje emelhető ki, hanem a *Musica pentatonica* ötfokúságra épülő zenekari mű felvázolása, vagy a dodekafóniával kísérletező *Prelúdium és fuga* zenekari darab előkészítése is. Az erdélyi költéssel – például Áprily, Szabédi, Dsida verseivel – való megismerkedése egyrészt a dal- és kórusirodalom remekeit eredményezi, másrészt a kantátaműfajban ível tetőpontra a *Szent János kútja* (*Cantata lirica*) alkotásban.

A BŰVÖS SZEKRÉNY KOMPONÁLÁSA

Farkas visszaemlékszik, hogy már középiskolás korától dédelgette azt a vágyat, hogy az *Ezeregyéjszaka* bűvös szekrényről szóló meséjéből operát komponáljon. 1938–39-ben ezt el is kezdi. 1941-ben, amikor Márkus László budapesti operaigazgató Kolozsvárra utazik, a zeneszerző felhossa neki a témát – mire Márkus tudtára adja, hogy ő inkább valami magyar témájú darabot szeretne: például egy *Ludas Matyit*, vagy hasonlót. A zeneszerző kitart eredeti tervénél, és 1941–42-ben megkomponálja a vígoperát.³⁰ Annyiban mégis magyar jellegű lett a mű, hogy a szerző nem a mese tematikájához simuló keleties zenei anyagot dolgoz fel, hanem az olaszos neoklasszicista jelleghez fűz magyaros vonásokat.

A kétfelvonásos meseopera cselekménye nagyon egyszerű, Ravel *Pásztorórájának* cselekményi fősodrára rímel.³¹ 1942-ben Budapesten, 1943 elején pedig Kolozsváron is színpadra állították, a budapesti Operaház főrendezőjének, Nádasdy Kálmán-

30 Farkas Ferenc visszaemlékezései – A bűvös szekrény befejezése és bemutatása, 1941–42. = *Vallomások*, 238, 240–241.

31 A vígopera cselekménye a következő: Zulejka elhatározza, hogy kimentti férjét, Hasszánt, akit rács mögé zártak egy városi előljárával történt összeszólalkozása miatt. Az asszony előbb felkeresi a kádit (az iszlám bírót), aki egy szerelmes órácskáért hajlandó is segíteni. Zulejka hárit, de elfogadja az esti látogatás ötletét. Ezt követően felkeresi a Vezírt, majd a muftit (mohamedánok papját) – ők is segítségükért egy szerelmes órácskát kérnek tőle cserébe. A furfangos feleség mind estére időzíti látogatásukat, majd egy asztalosmesterrel egy nagy szekrényt készíttet, amelybe négy ember elférhessen. Nézőként már meg sem lepődünk, hogy az asztalos a gyors szívességért is egy órácskát kér tőle viszonzásul. Este sorra érkeznek az urak, s mivel szorosán egymás után jönnek, más-más indokkal ugyan, de a leleményes asszony egyenként a szekrénybe bújtatja őket. Majd rájuk zárja a szekrényajtókat, és faképnél hagyva őket, férjéért megy és kiszabadítja. Győz hát az igaz szerelem és a talpraesettség.

nak a rendezésében. A kolozsvári bemutatót követően a helybéli kritika (C. Nagy Béla, *Keleti újság*) a következőképpen méltatja:

„A bemutató előadás Kolozsváron is őszinte sikert hozott. Az opera zenéje a hangszerelés minden mesterségbeli fogásával, a zenekari hangszínek tudatos és mesteri alkalmazásával és oly zenei anyag eszközeivel épült fel, melynek fő sajátossága az énekhanggal való abszolút biztos bánásmód és a hangszeres és énekes népi zenével való mélységes kapcsolat”.³²

Ez az opera hozza meg a zeneszerző számára a nemzetközi elismerést és sikert. Az elismeréshez nagymértékben hozzájárult a bécsi Universal Edition kottakiadóval kötött szerződés is, mely az opera partitúrájának kiadása révén több külföldi színpadra is eljuttatta a művet.³³

A RÉGI MAGYAR TÁNCOK A 17. SZÁZADBÓL ZONGORACIKLUS ÉS A RÁKÓCZI NÓTÁJA FILM MEGSZÜLETÉSE

Farkas Ferenc számos kísérőzenét és filmzenét is komponált. Kolozsvári időszakában a Nyirő József regénye alapján készült *Emberek a havason* (1942)³⁴, valamint a Daróczy József által rendezett *Rákóczi nótája* (1943) című filmek zenéjét írja meg.

A Farkas-kutatás kiemeli, hogy a Rákóczi-téma kapcsán Farkas elégedetlen volt a számára hozzáférhető magyar/magyaros dallamokkal, ezért Szabolcsi Bence útmutatásával hozzájut 17. századi magyar dallamokhoz, amelyek mára a filmből, de főként a *Régi magyar táncok a 17. századból* szvitből jól ismertek. A zeneszerző betekintést nyerhetett a Kájoni-kódex, a lőcsei tabulatúras könyv, a Vietórisz-kódex, a Stark-féle virginálkönyv számára hozzáférhető részleteibe.³⁵ A nagyközönség számára ezeknek a régi táncoknak a feltárása és újraalkotása óriási horderővel bírt és bír azóta is – annyira közismertek, kedveltek lettek, hogy Farkas Ferenc zenei névjegyeinek is nevezhetők.

A *Rákóczi nótája* film zenéjével egy időben, 1943-ban készíti el a zongorára írott, öttételes *Régi magyar táncok*-változatot is. Ugyancsak ezekben a hónapokban a kolozsvári zenekonzervatóriumi diákjaiból és zenész ismerőseiből Collegium Musicum

32 LASKAY: *i. m.* 96–97.

33 MIKUSI: *i. m.* 379.

34 Szőts István rendező filmje 1942-ből. 1942-ben mutatták be, és még abban az évben a Velencei Filmfesztivál fődíjasa lett.

35 Tudjuk, hogy ezek egy jó részének teljes átírását és közlését később végzik el.

kamaraegyüttest szervez, mellyel a feltárt, de a filmben fel nem használt dallamokat saját harmonizálásában és hangszerelésében, koncertek formájában is előadja.

A film közönségsikeréhez nagymértékben hozzájárult Farkas megkapó, és a magyar jelleget híven visszatükröző filmzenéje is, annak ellenére, hogy a 17. századbeli magyar dallamok korábbiak, mint a filmben bemutatott történelmi időszak (a kuruc kor 1710-es évei), és annak ellenére is, hogy a régebbi dallamokra alkalmazott és énekelt kuruc kori szövegek is későbbiek, a verseket eredetileg – nagy valószínűséggel – más dallamra énekeltek.

Az 1943-as *Régi magyar táncok* zongoraváltozatának utóbb számos hangszerelési variánsát készítette el a zeneszerző (nem azonos tétel számmal), és ugyancsak ez képezi az alapanyagot a *Choreae Hungaricae* 1961-es kamarazenei³⁶ változathoz is. A *Choreae Hungaricae* 15 tételében 4 tánc a Vietórisz-kódexből, 5 tánc a Kájoni-kódexből és 6 tánc a lőcsei tabulatúrák könyvből származik.

KÍSÉRLETEZÉS A DODEKAFÓNIAÁVAL

Az 1947-es *Prelúdium és Fúga* zenekari alkotás érdekes ötvözete a réginek és az újnak. A 20. századi neobarokk műfaji-formai stílusjegyeit a szerző sajátos módon elegyíti az új korszak vívmányaival – ezúttal a tizenkétfokúság technikájával. A dodekafóniát viszont Farkas nem a rideg atonalitás kidomborítására használja, hanem technikai kompozíciós eszközként, frissítő elemként. Őt „a technikában rejlő lehetőségek érdekelték”.³⁷

„Nekem is több arcom van. Néha úgy adódik, hogy dodekafóniát komponálok, persze mindig latinos eufóniában, mint [Luigi] Dallapiccola vagy Frank Martin.”³⁸

Farkas többnyire dallamosan kezeli a tizenkétfokúságot, mely jól megfér a neoklasszicizmusa mellett, ugyanis a zeneszerző által „eufonikus”-nak nevezett dodekafónia az olaszos, „lágyabb, gömbölyűbb, megszelídített”, összecsengőbb változat. Farkas *Missa in honorem Sancti Andreae (Missa prima)* 1962-es, első miséjében a szabad tizenkétfokúság tonális változata érzékelhető (talán a *Sanctus*-tételben távolodik el leginkább a tonális megkötöttségtől). Példaként kiemelhetjük az *Agnus Dei*-tételének

36 Vonószekarra és *ad libitum* oboára, fuvolára.

37 GOMBOS László: *Általános összefüggések Farkas Ferenc életművében*. Zenetudományi dolgozatok 2004–2005, MTA Zenetudományi Intézete, Budapest, 2005. 104.

38 Hollós Máté interjúja Farkas Ferenc zeneszerzővel [1994]: Farkas Ferenc pezsgő műhelyében. In: *Vallomások*, 195.

A kísérőzene anyagát Farkas beledolgozta a zenekari *Prelúdium és Fúga* alkotásába, melyet még Kolozsváron kezdett el, majd 1947-ben, Budapesten fejezett be. A rendkívül kifejező és élvezetesen hangszerelt *Prelúdium és Fúga* teljesen az új tizenkétfokúság jegyét viseli magán.

Allegro moderato

The image shows a musical score for four string parts: Violin 1 (Vln.1), Violin 2 (Vln.2), Viola (Vla.), and Violoncello (Vlc.). The tempo is marked 'Allegro moderato'. The score consists of eight measures. The Violin parts play a melodic line with eighth and sixteenth notes, while the Viola and Cello parts provide a rhythmic accompaniment with eighth and sixteenth notes. Dynamics include forte (f) and fortissimo (ff).

2. kottapélda. Farkas Ferenc: Prelúdium és Fúga zenekarra –
a Prelúdium első ütemei a vonóskarnál

A tizenkétfokúság dallami-harmóniai újdonságát a zeneszerző a barokkból ismert invenció (*Prelúdium*) és a kéttémás fúga (*Fúga*) formájába önti bele. A kompozíció zenei anyaga a tizenkétfokúság ellenére összecsengő, néhol egészen konszónánsnak, tonálisnak hat (kiváltképp az indításnál). Érdekesség, hogy a szerző a *Prelúdium* témáját és ellenpontját is egy tizenkétfokú sorként indítja, és hasonlóképp a *Fúga* is a tizenkét hang témaszerű kiaknázását hozza:

szelidíti, mégpedig az ősi fegyverekkel: ebédet főz, otthont teremt a remetelakban, férje pedig Vagabundus alakjában kétségbeesetten keresi a veszekedés után világba bujdosott feleségét, s végül boldogan viszi haza.” VALLASEK Júlia: Kolozsvári közzjáték – *Jékely Zoltán munkássága 1940–1944 között*. Irodalomtörténet, 2000/4, 547.

Lento

The image shows three systems of musical notation for a string ensemble. The first system (measures 1-5) features a Violin II part (Vln.2) in treble clef and a Viola part (Vla.) in alto clef, both marked with a piano (*p*) dynamic. The second system (measures 6-9) includes Violin II (Vln.2), Viola (Vla.), and Violoncello (Vlc.) parts, all marked *p*. The third system (measures 10-13) includes Violin I (Vln.1), Violin II (Vln.2), Viola (Vla.), and Violoncello (Vlc.) parts, with the Violin I part marked *p*. The score is in 3/4 time and features a variety of rhythmic patterns and melodic lines across the instruments.

3. kottapélda. Farkas Ferenc: Prelúdium és Fűga zenekarra –
a Fűga első expozíciójának vonóskari témabelépései

A kolozsvári indulást követően – kis kényszerszünettel – a későbbiekben, visszacsengésként, számos műben felbukkan ez a zeneszerzői technika. Megszakítva ugyan, mert az 1950-es évek elejének kommunista kultúrpolitikája meghatározta, hogy egy szerzőnek miként szabad és miként nem szabad komponálnia (ezt az időszakot Batta András „zenei diktatúrának” nevezi). Így a tizenkétfokúság technikáját alkalmazó művek sem születhetnek.⁴³ Ez volt az ok, amiért a Kolozsváron elkezdett, majd 1947-ben befejezett zenekari *Prelúdium és Fűga* is csak 1957-ben kerülhet bemutatásra. A tizenkét fokú technika megjelenik a későbbiekben – többé-kevésbé az ún. „eufonikus” köntösben, de néha egész kísérleti jelleggel – a *Simon Menyhért születése*

43 Maga a zeneszerző emeli ki, hogy „a második világháborút követően nem folytathattam a dodekafon művek komponálását, mivel az akkori kultúrpolitika azt megtiltotta. Tehát én visszakapcsoltam önmagamhoz [utalva a *Novecento* neoklasszicista stílusára]”. – Farkas Ferenc visszaemlékezései – Zeneszerzői útkeresés a II. világháború után. In: *Vallomások*, 261.

filmzenéjében, a hóvihár-jelenetben (1954); a *Naptár*-ciklus (1955) dalaiban; *A vándor dalai* (1956) című Füst Milán-dalokban; a *Hybrides* és a *Correspondances* (1957) kísérletező zongoraciklusokban; a *Piccola musica* egyik legismertebb zenekari alkotásában (1961, teljesen elrejtve); a *Szent András-misében* (1962); a *Jelky András* zenekari szvitben (1974).

KÍSÉRLETEZÉS A TISZTA ÖTFOKÚSÁGGAL: *MUSICA PENTATONICA*

A tizenkétfokúság kipróbálása mellett, feltehetően Kodály-hatásként, Farkas a pentatónia adta dallamszerkesztési és harmóniaszervezési elveket egy tiszta, áttetsző és hiteles formába önti. A zeneszerző Kolozsváron, az 1943-as évben kezdi el a *Musica pentatonica* mű komponálását, és a háborús ostrom alatt, 1944–45 telén, Budapesten fejezi be a művet: „az ostrom idején feleséggel egy fűskamrát rendeztünk be a pincében. [...] A tétlenség és félelem hónapjában nem feledkeztem meg a komponálásról, és kolozsvári vázlateim nyomán *Musica pentatonica* című darabomon dolgoztam”.⁴⁴

Ha az *Angalit* zenéjéből kialakított *Prelúdium és Fuga* zenekari alkotásában a tizenkétfokúság elvét alkalmazza a fűgaszerkesztés alapjául, akkor ezúttal a pentatónia rendszerének keretében komponál fűgát:

„Az említett dodekafon fűgával [*Prelúdium és Fuga*] egy időben ugyanis ötfokú fűgát is írni kezdtem, amelyből a *Musica pentatonica* harmadik tétele lett. Szerintem mindkét darabban pontosan ugyanolyan eszközökkel dolgoztam. Utóbbiban megpróbáltam magamat az ötfokúság kényszerítő ketrecébe szorítani, hogy vajon ott is szabadon tudok-e gondolkozni”.⁴⁵

Farkas kifejti, hogy itt nem a régi magyar dallamok feldolgozási eljárását, az átvett/kialakított dallam neoklasszikus megharmonizálását alkalmazza, hanem bartóki szellemben a zenei alapanyag vertikálizálását valósítja meg:

„Ebben a kompozíciómban azonban nem ötfokú dallamokat harmonizáltam, hanem az egész zenei alapanyag, az ellenpont, a mellékszólamok, a harmonizálás is az ötfokúságon alapszik. Ezt az áttört ötfokúságot a barokk zenéből átvett formákba igyekeztem önteni: az

44 Uo. 248.

45 *Farkas Ferenc visszaemlékezései – A zeneszerzői stílus kialakulása*. In: *Vallomások*, 245.

első tétel motorikus, *unisono Toccata* – indulását korálvariációk törik meg, a második tétel szélesen éneklő *Áriáját* pedig az utolsó tétel ellenpontos *Fugája* követi”.⁴⁶

Allegro moderato

4. kottapélda. Farkas Ferenc: Musica pentatonica, 3. Fuga –
az expozíciók két témabelépése a vonósarnál

Ebben a Farkas által áttört pentatóniának nevezett technikában nem csupán a dallami síkot határozza meg az ötfokúság, hanem a teljes harmóniai struktúra ezen a hangkészleten alapszik. A dallamot ellenpontozó szólamok vagy az azt alátámasztó hangközök és hangzatstruktúrák tisztán az ötfokú hangkészlet tárából épülnek fel. Az utolsó tétel fúgaszerkezetének kialakítása – ezen elvek mentén – valósággal szakmai kihívást jelentett Farkasnak.

AZ IRODALMI ALKOTÁSOK LEGJELENTŐSEBB ZENEI TÜKÖRKÉPEI: DALOK, KÓRUSMŰVEK

Farkas Ferenc életművének java szorosan kapcsolódik az irodalomhoz. Vokális kompozíciói születtek mintegy száz magyar költő és író szövegére – a magyar irodalom legkorábbi képviselőitől, Janus Pannoniustól, Gyöngyösi Istvántól, Batsányi Jánostól, Csokonai Vitéz Mihálytól egész a kortársak: Ady Endre, Dsida Jenő, Füst Milán,

46 Lásd: <http://www.ferencfarkas.org/musica-pentatonica.html> (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 14.)

Pilinszky János, Radnóti Miklós, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor művészetéig.⁴⁷ A magyar szerzők mellett szinte ugyanennyi külföldi író alkotásait használta fel, műveiben összesen tizenhét különböző nyelvű vers vagy prózai szöveg tűnik fel: német, olasz, francia, latin, spanyol, angol, dán, görög, portugál, holland, baszk, szlovák, horvát, ukrán.⁴⁸ Fia, Farkas András karmester megjegyzi, hogy apja „rengeteget olvasott, minden este az ágyában elalvás előtt másfél-két órát forgatta a könyveit, ezekből táplálkozott”.⁴⁹ Fia szerint nyolc nyelven beszélt és tizennyolc nyelven írt.⁵⁰

„Kedvenc műfajom a kórus és a kíséretes szólóadal. Úgy válogatok a versek közt, mint ahogy a festő járja a tájat témára vadászva. A költemény megzenésíthetőségét inspiráló erején kívül elsősorban az dönti el, mennyire kínál számomra dallamlehetőséget. Sok kedves versbe »beletört a zongorám«, sikerrel birkóztam meg viszont például Kassák-verssel, és a próza, például Krúdyé, is lehet zenére ösztönző. Komponista módszerem igen hasonlít a jó szavalóéhoz. Meg is tartom a rímet, de meg is töröm. Tisztelem az értelmi hangsúlyokat, de nem »hazudom el« a vers ritmusát. Vigyázok ellenben arra, hogy a muzsika ne legyen ennek hatására monoton.”⁵¹

Elsőként emeljük ki azt a kodályi útmutatást és hagyományt, amelyet az őt követő magyar zeneszerző-generációk mind kiindulópontként alkalmaznak: a magyar prozódia zenében történő kidomborítását. Bár nem Kolozsvárhoz kötődik, de talán érzékletes példa lehet *A reggel* című kórusmű (1974), melyet a zeneszerző Gyöngyösi István (1629–1704) *Márssal társolkodó Murányi Vénus* (1664) című elbeszélő költeményének négy versszakára komponált. Figyeljük meg a magyar prozódia (négyes rímű, tizenkettes sorok) lüktetésének ritmikai leképeződését, a kórusra bízott kifejezőerőt:

47 A teljes felsorolást lásd GOMBOS László: *Általános összefüggések Farkas Ferenc életművében*. Zenetudományi Dolgozatok 2004–2005, MTA Zenetudományi Intézete, Bp, 2005. 98–99.

48 Uo.

49 CZAKÓ Dóra: *Életrajzok Farkas Ferenc zeneszerzőről – Czakó Dóra interjúja Farkas Andrással*. Parlando 2016/3. http://www.parlando.hu/2016/2016-3/Czako_Dora-Farkas_Ferenc.htm (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 17.)

50 Uo.

51 Dalos Gábor interjúja Farkas Ferenc zeneszerzővel [1984]: *Zene, Dsida-versekre. Farkas Ferenc – muzsikáról és költészetről*, In: *Vallomások*, 169.

Moderato

S
Az ü - dő gyá - szát le - ve - tet - te, Pi - ros haj - nal - szín - ben ma - gát öl - töz - tet - te,

A
Az ü - dő éj - je - li gyá - szát le - ve - tet - te, Pi - ros haj - nal - szín - ben ma - gát öl - töz - tet - te,

T
Az ü - dő gyá - szát le - ve - tet - te, Pi - ros haj - nal - szín - ben ma - gát öl - töz - tet - te,

B
Az ü - dő gyá - szát le - ve - tet - te, Pi - ros haj - nal - szín - ben ma - gát öl - töz - tet - te,

5. kottapélda. Farkas Ferenc: A reggel – kórusmű kezdete

Kolozsvárhoz kötődik, mintegy visszacsengésként, az 1962-ben komponált *Merre száll* című vegyeskari mű. A városhoz kapcsolódik, ugyanis itt ismerkedik meg a költő özvegyének segítségével Dsida Jenő munkásságával. Dsida verseire több kórusmű (köztük a *Négysoros versek* ciklus) és számos dal is születik:

„És még egy erdélyi költő, a fiatalon elhunyt, angyalok citeráját pengető Dsida Jenő, kinek költészetét mind jobban és jobban elismerik. Özvegyét Kolozsvárott ismertem meg, tőle kaptam meg köteteit. 1945-ben, talán még az ostrom alatt, petróleumlámpánál kezdtem el verseire *Szent János kútja* című kantátámat, [...] majd később a *Merre száll* című kórusművet”.⁵²

Farkas Ferenc Kolozsváron találkozik először a Budapesten élő Weöres Sándor költeményeivel, ezek a versek átszövik későbbi alkotóperiódusait. Legelőször 1943-ban kerül a kezébe egy kolozsvári folyóirat hasábjain egy – távol-keleti élményt vizsztatükröző – Weöres-szöveg. Így számol be erről Farkas:

„Weöres Sándor versei a kolozsvári *Termés* folyóiratban kerültek kezembe. A számomra akkor ismeretlen költő varázsa rögtön megejtett. *Maláj ábrándok* című versét megzenésítettem, és elküldtem a címére. Kedves válaszával együtt elküldött egyet addig megjelent kötetiből”.⁵³

52 Zenés magyar parnasszus. Farkas Ferenc dalai magyar költők verseire [rádió-előadás 7 részben, VI. rész, 1981]. = *Vallomások*, 155–156.

53 Uo.

Baráti és művészi kapcsolat alakul ki köztük, legismertebb eredményei a *Gyümölcskosár*-dalciklus vagy a *Rózsa-madrigál* kórusmű.

Farkas Ferenc zenei képzeletére ugyancsak Kolozsváron kezdenek erdélyi költők – Áprily, Jékely, Szabédi vagy Dsida – remekei hatni. A zeneszerző 1943-ban komponálja Szabédi László versére a *Gyász helyett* című dalt.

„Szabédi Lászlóval, a tragikusan elhunyt erdélyi költővel kolozsvári éveim alatt baráti kapcsolatban voltam. Ő sem tartozik a látványos költők sorába, de az ötvenes évek sokat és méltán bírált korszakában is mives, időtálló verseket írt.”⁵⁴

Jékely Zoltánnal – akinek az *Angalit és a remeték* című verses színpadi művére 1944-ben kísérőzenét komponált – ugyancsak Kolozsváron köt Farkas személyes ismeretséget, és „jelentékeny, egyéni hangú költő”-nek nevezi.⁵⁵ Mintegy kolozsvári visszacsengésként 1969-ben megzenésíti a *Tél küszöbén* című versét (az *Őszi vázlatok/Autumalia* ciklus keretében). Ugyancsak visszahatás az 1981–82-ben komponált dalciklus, az *Öt dal erdélyi költők verseire* is, mely a következő dalokat tartalmazza: *Öreg költő* (Cs. Szabó László), *Ajánlás* (Áprily Lajos), *Kolozsvári éjjel* (Áprily Lajos), *Éjszakák* (Dsida Jenő), *Kalauz* (Tompá László).

E rövid kitekintés zárásaként említsük meg Farkas Ferenc kolozsvári éveinek egyik legnagyobb lélegzetvételű alkotását, a *Szent János kútja* (*Cantata lirica*) kantátát. Farkas Dsida Jenő *Angyalok citeráján* című posztumusz (1938) kötetéből válogatta a megzenésítendő verseket, és 1945-ben fejezte be a zenei alkotást. Petrovics Emil a szerző életművének legjelentősebbjei közé sorolja:

„Tanárom, Farkas Ferenc latinus tájékozódása, Rómában, Respighinél töltött tanulóévei hatására, erőltetés nélkül talált meg egy könnyedebb, áttetszőbb, levegősebb hangzást, melynek gyökerei természetesen kapcsolódtak a nagy elődök göcsörtösebb, gondterheltebb, tragikus világának gyengédebb és puhább elágazásaihoz. Úgy vélem, hogy a magyar művészet fájdalmasan nélkülözi a derű, a gondosan csiszolt, felelőtlen eleganciával csillogó ékkövek, a kissé léha, enyhén mámoros hangulatok jótékony lazaságát; tanárom műveinek hallgatása közben az járt az eszemben: be szép, be jó, úgy gyöngyözik, mint a pezsgő, olyan simogató, mint a bársony. Aki nem hiszi,

54 Uo.

55 Uo. 158.

annak ajánlom a *Szent János kútja* (Dsida Jenő verseire) vagy *Cantus Pannonicus* (Janus Pannonius verseire írott) kantátáját”.⁵⁶

A magyarországi kultúrpolitikai szabályozások talán a legkevésbé Farkas Ferenc alkotásait érintették. A *Szent János kútja* című hattételes kantátát/oratóriumot mégis már a kezdeti előadásokat követően levették a műsorról. Nevetséges okokra hivatkoztak – mintegy jelezve ezzel a hozzáértés szintjét is: egyesek pornográfnek [szerelmes versek] nevezték, mások egyházzenei alkotásnak [címe miatt]. Farkas Ferenc 1994-es *Életinterjűben* humorosan eképp fogalmaz:

„A Gyümölcskosárral egy időben készült a *Szent János* című oratórium, amit azonban levettek a műsorról – nem is annyira, azt hiszem, esztétikai [okból]. Az egyik vélemény az volt, hogy pornográf, a másik pedig az, hogy egyházi zene, mert Szent János kútja. Holott, hát ugye, a *Szent János kútja*, az egy Kolozsvár melletti kirándulóhely volt, ugye, semmi, csak a helyszín megjelölése, mint Szentendre, vagy nem tudom, micsoda. Ez volt az egyik, azután egy másik, egy, egy a dodekafóniával kacérkodó darabom, a *Prelúdium és Fuga*, amit még Kolozsváron kezdtem, és aztán ’47-ben fejeztem be”.⁵⁷

Talán nem véletlen a *Cantata lirica* névben sem a műfajválasztás, sem a lírai jelleg meghatározása. M. Timár Ágnes műismertetőjében kiemeli, hogy a kantátaműfaj sajátos módon születik újjá Farkasnál, ez „a zeneszerző életművében talán a legszemélyesebb világ hordozója”.⁵⁸ A műfaj jelentőségét a klasszikus mesterek szimfóniájához hasonlítja.⁵⁹ A szerző a kantáta tételeinek szövegét Dsida versrészleteiből válogatta össze, pontosabban a *Kóborló délután kedves kutyámmal – Lírai riport öt fejezetben*, a *Miért borultak le az angyalok Viola előtt – Egy nyári alkonyat csodálatos története* részeiből, illetve két, kötetbeli önálló versből/versrészletből (*Tavalyi szerelem, Út a Kálváriára*).

Mivel a nagyívű alkotás részletes vizsgálata önálló tanulmány tárgyát képezi, összefoglalásként annyit említenék, hogy Farkas Ferenc kolozsvári éveinek karvezetői, tanári és alkotói kéznyomai maradandónak bizonyultak, az élmények és hatások visszacsengései pedig egész további életét meghatározták. A kantáta csúcspontjaként is értelmezhető 5. tétel nyitó gondolata (*Szép a világ, gyönyörű a világ, és nincs hiba*

56 PETROVICS: *i. m.* 280–281.

57 FARKAS FERENC: *Életműinterjú*.

58 M. TIMÁR ÁGNES: Farkas Ferenc: *Szent János kútja – lírai kantáta*. In: KROÓ György (szerk.): *A hét zeneműve 1985–1986*. Zeneműkiadó, Bp., 408.

59 Uo.

benne) talán a leghitelesebb tolmácsolója annak az érzésnek, amely a fiatal zeneszerzőt Kolozsvárhoz köti:

Allegro

Szép a vi-lág, gyö-nyö-rű a vi-lág és nincs hi-ba ben - ne.

Szép a vi-lág, gyö-nyö-rű a vi-lág és nincs hi-ba ben - ne.

Szép a vi-lág, gyö-nyö-rű a vi-lág és nincs hi-ba ben - ne.

Szép a vi-lág, gyö-nyö-rű a vi-lág és nincs hi-ba ben - ne.

6. kottapélda. Farkas Ferenc: Szent János kútja (Cantata lirica) –
az 5. tétel elejének kóruskivágata

A kantáta első tételének líraiságát (zenekari bevezető) követően, a második tétel egyfajta búcsú, a zenekari kíséretes kórus által megszólaltatott visszaemlékezés. Ezek a szavak és gondolat, mintegy keretként, a mű hatodik tételében is visszatérnek: „Emléke visszacsillog / s olykor arcomra tűz, / arcomra, mely fakó / s elmúlt évekbe néz” (Dsida: *Tavalyi szerelem*).

Adagio

Em-lé-ke visz-sza-csil-log s oly-kor ar-com-ra tűz, ar-com-ra, mely fá-kó, s el-múlt é-vek-be néz.

Em-lé-ke visz-sza-csil-log s oly-kor ar-com-ra tűz, ar-com-ra, mely fá-kó, s el-múlt é-vek-be néz.

Em-lé-ke visz-sza-csil-log s oly-kor ar-com-ra tűz, ar-com-ra, mely fá-kó, s el-múlt é-vek-be néz.

Em-lé-ke visz-sza-csil-log s oly-kor ar-com-ra tűz, ar-com-ra, mely fá-kó, s el-múlt é-vek-be néz.

7. kottapélda. Farkas Ferenc: Szent János kútja (Cantata lirica) –
2/6. tétel kóruskivágata

THE RELEVANCE OF THE YEARS IN CLUJ IN THE ŒUVRE OF FERENC FARKAS

Keywords: *Ferenc Farkas, Cluj, 1941–1944, musical activity, compositions*

The paper examines the short period (1941–1944) spent at Cluj in the context of the life and artistic activity of the composer Ferenc Farkas. Although these years were shadowed by the Second World War, the musical life of the city shows a great leap, and Ferenc Farkas's artistic activities play a significant role in the prosperous musical life of the town. From the summer of 1941, the 35-year-old Farkas conducts the opera choir at the National Theater, preparing the widened and reorganized vocal ensemble for the major stage performances of the current opera season. In the meantime he holds the position of professor of music composition (and later director) at the Conservatory of Cluj, thus becoming the professional guide of the young future composer, György Ligeti. Cluj's bursting artistic atmosphere will be decisive for Ferenc Farkas, the composer as well. His œuvre is marked and highlighted by a list of colorful, striking and original works from this period: the comic opera *The magic cupboard*, film music and incidental music compositions, neoclassical instrumental works based on old Hungarian melodies, compositions based on the pentatonic musical language or even exploring the twelve-tone technique; and a wide scale of compositions set on the verses of Transylvanian poets (including Lajos Áprily, László Szabédi, Jenő Dsida).

RELEVANȚA ANILOR PETRECUȚI LA CLUJ ÎN ACTIVITATEA COMONISTICĂ A LUI FERENC FARKAS

Cuvinte-cheie: *Ferenc Farkas, Cluj, 1941–1944, activitate muzicală, compoziții*

Lucrarea examinează o scurtă perioadă a vieții și activității compozitorului Ferenc Farkas, cea petrecută la Cluj. În ciuda faptului că acești ani reprezintă perioada celui de-al doilea război mondial, activitatea muzicală a compozitorului joacă un rol esențial în viața artistică prosperă a orașului. Din vara anului 1941, compozitorul în vârstă de 35 de ani lucrează ca dirijor al corului Teatrului Național, respectiv profesor de compoziție la Conservatorul de Muzică din Cluj (mai târziu devine directorul instituției). În funcția de dirijor, Ferenc Farkas va pregăti ansamblul coral lărgit și reorganizat pentru importante spectacole de operă ale stagiunii, iar reputația sa de profesor de compoziție va fi marcată de inițierea unor tineri compozitori ca György Ligeti. Cadrul artistic favorabil va juca un rol decisiv în activitatea componistică a lui Ferenc Farkas. Reputația sa de compozitor va fi marcată de succesul național și internațional al operei comice *Dulapul magic (A bűvös szekrény)*. Din această perioadă, pe drumul succesului se vor înșirui muzică de film, lucrări instrumentale și orchestrale în stil neoclasic – mai multe bazate pe vechi melodii maghiare din secolul 17, compoziții marcate de un limbaj strict pentatonic sau chiar și de cel dodecafonic. Lucrările cele mai de seamă (după părerea compozitorului) se vor naște pe versurile poezilor ardeleni (printre care Lajos Áprily, László Szabédi, Jenő Dsida), conturând astfel o perioadă componistică colorată, bogată și nu în ultimul rând, accesibilă publicului.

NÉMETH ZSOMBOR*

FARKAS FERENC KOLOZSVÁRI ÉVEINEK FILMZENÉI**

Kulcsszavak: *Farkas Ferenc, Szóts István, filmzene, régi magyar táncok*

Kevés olyan magyar zeneszerző van, akinek munkássága annyira összeforrott volna a filmművészettel, mint az 1932 és 1973 között ötvennégy mozgóképfilm zenéjét jegyző Farkas Ferencé.¹ Őszinte érdeklődését számtalan megnyilatkozása mellett bizonyítja az is, hogy az 1930-as években, amikor „zene és film kapcsolata nem lépett túl napi érdek szintjén”,² több szócikket írt az újdonságzásba menő hangosfilm zeneesztétikai kérdéseiről, az ezzel kapcsolatosan felmerülő új zeneszerzői kihívásokról.³ Filmzeneszerzői pályafutásának zenitjén azzal indokolta a műfajhoz fűződő vonzalmát, hogy e feladatok nagy művészi ökonómiára nevelték, és általuk új technikákat sajátított el, amelyeket önálló kompozíciókban is használni tudott.⁴ Gombos László hangsúlyozta, hogy a Farkas alkalmi megbízásai során keletkezett tekintélyes mennyiségű anyag az alkotófolyamat szempontjából kompozíciós vázlatműhelynek is tekinthető.⁵ Alkalmazott zenéi, így a filmzenéi is ugyanolyan alapos zenetudományi vizsgálatra érdemesek, mint autonóm kompozíciói.

* NÉMETH Zsombor (1990), drd, muzikológus, hegedűművész, az ELKH, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet Bartók Archívumának fiatal kutatója. E-mail: nemeth.zsombor@gmail.com.

** Jelen tanulmány a Kodály Zoltán Zenei Alkotói Ösztöndíj támogatásával készült.

1 *Ferenc Farkas Complete Catalogue of Works 2017*. <http://www.ferencfarkas.org/> (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 17.)

2 NEMESKÜRTY István: *A képpé varázsolt idő*. Magvető, Budapest, 1983, 469.

3 FARKAS Ferenc: *Aláfestő zene a hangosfilmekben*. Tükör 1936/1. 58–61.; Uő: *A hangosfilm zenéjéről* (rádió-előadás, 1936. február 18.), kézirat, H-Bn, Farkas Ferenc-hagyaték; Uő: *Muzsika és mikrofon*. In: GESZLER Ödön (szerk.): *A Budapesti Székesfővárosi Felsőbb Zeneiskola huszonötéves fennállása alkalmából kiadott emlékkönyv, 1912–1937*. Budapest Székesfővárosa, 1937, 75–78.; Uő: *Újabb magyar filmek zenéje*. Tükör 1937/1. 71–72. Modern közléseit lásd GOMBOS László (közr.): *Vallomások a zenéről. Farkas Ferenc válogatott írásai*. Püski, Bp., 2004, 24–27. és 29–34. (A továbbiakban: *Vallomások*.)

4 F. I.: *Ötvennyolc filmhez írt kísérvényét*. Színház és Mozi 8/8 (1955. február 22.) 9.

5 GOMBOS László: *Farkas Ferenc*. Mágus, Bp., 2004, 11.

ELŐZMÉNYEK

A pályájukat a 20. század első felének Magyarországon kezdő zeneszerzők között nem számított kirívónak az, hogy megélhetési okokból eredeti hivatásukhoz gyakran csak távolról kapcsolódó munkákat vállaljanak: zenei szakcikkék írását, tanítást, korrepetálást, zenekarokban zongorázást, hangszeres együttesek és kórusok vezénylését. Kisebb szerencséivel a legkülönbözőbb igényeknek megfelelő alkalmazott zenék írására is lehetőségük adódott, az önálló művek azonban legtöbbször az asztalfióknak készültek.

Farkas filmzeneszerzői pályája egy véletlennek köszönhetően indult el. Fejős Pál, az Egyesült Államokból visszatérő rendező *Tavaszi zápor* című filmjét 1931-ben forgatták Budapesten. Farkas a stúdió zenekarában zongorázott, de a film munkálatai során fény derült arra, hogy ő valójában zeneszerző, a Fejős által rajongott Ottorino Respighi egykori tanítványa.⁶

A nemzetközi hírű direktor néhány Farkas-opus meghallgatása után elhatározta, hogy a jövőbeni filmjeinek kíséretét az ifjú zeneszerzővel iratja. 1932 és 1936 között összesen hét gyártásban dolgoztak együtt Budapesten, Bécsben és Koppenhágában, ezekben a produkciókban részben vagy egészen Farkas komponálta a zenét, korrepetálta az énekeseket, vezényelte a stúdió zenekarát.⁷ Dániai tartózkodása alatt egy alkalommal George Schnevoigt keze alá is dolgozott.⁸ 1936 és 1939 között filmzeneírói pályája a Magyar Film Iroda oltalma alatt folytatódott, megbízásai rövid terjedelmű, propagandisztikus jellegű kultúrfilmek voltak.⁹

Farkas a filmek kellékszereinek megalkotása kapcsán több, számára ismeretlen stílussal – finn, madagaszkári és a rutén népzenevel – találkozott. Ezek hiteles megfor-

6 Farkas a Római Magyar Akadémia ösztöndíjasaként 1929 szeptembere és 1931 szeptembere között kisebb-nagyobb megszakításokkal az Accademia Nazionale di Santa Cecilia posztgraduális hallgatójaként Respighi zeneszerzésosztályának növendéke volt, lásd GOMBOS, *i. m.* 5. Lásd még: *Vallomások*, 94–95 és 233.

7 *Ítélt a Balaton* (1932), *Sonnenstrahl* (1933), *Frühlingstimmen* (1933), *Flugten fra Millionerne* (1934), *Det gyldne Smil* (1935), *Fange nr. 1* (1935).

8 *Fredløs* (1935).

9 *Baromfityenyésztés Magyarországon* (1936), *A magyar ló* (1937), *Magyar vad* (1937), *Vas- és gépipar* (1938), *A magyar falu mosolya* (1938), *Megindul az erdő* (1939), *Autóval Kárpátalján* (1939).

málásához nem sajnált sem időt, sem energiát.¹⁰ A munkái során felhalmozódott, értékesnek ítélt zeneszámokból önálló alkotásokat hozott létre.¹¹

Farkas Ferenc életében az öncélú zeneszerzés a kétéves római ösztöndíjas időszakot leszámítva, a zeneakadémiai tanulóéveket követően „búvópatakká” vált: a zenekari zongorázás, színházi és filmkísérőzenék írása, később a Székesfővárosi Zeneiskolában való tanítás mellett szinte egyáltalán nem maradt ideje önálló művek komponálására. Az 1930-as évtized végére azonban már a századforduló után született nemzedék egyik legérettebb tehetségéként tartották számon.¹² 1936-tól, a Székesfővárosi Zenekar első magyar bemutató-hangversenyétől kezdve nem volt évad, amelyben egy vagy akár több alkalommal ne hangzottak volna el opusai, így autonóm zeneművek szerzőjeként is ismertté vált.¹³ 1941-ben Kolozsvárra került, ahol konzervatóriumi tanári és színházi karigazgatói kinevezésének köszönhetően életében először állami kinevezéssel járó fix státusú állásba került.¹⁴ Ebben az időben már komoly nemzetközi zeneszerzői sikerei is voltak, többek között az itthon is nagy népszerűségre szert tevő *A bűvös szekrény* című opera.¹⁵

A negyvenes évek elejére a magyar zeneélet egyik főszereplőjévé váló Farkas Ferenc megélhetése tehát egyre kevésbé függött alkalmi munkáktól. Ekkor már csak azon intézményeknek írt kísérőzenéket, akikkel más okból amúgy is szerződésben állt és csak olyan elgondolású előadásokhoz, amelyek a zenét nem szükséges rosszként, hanem fontos elemként, a teljes produkció egységéhez szervesen csatlakozó

-
- 10 A *Fredlos* táncbetéteinek megalkotásához Koppenhágából néhány napra Helsinkibe utazott, hogy helyi néptáncokkal és népzenevel foglalkozó könyveket szerezzen, lásd <http://www.ferencfarkas.org/finnish-popular-dancesfinnische-volkstaenzedanses-populaires-finlandaises.phtml>. (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 20.) A madagaszkári népzene „rekonstruálásához” először Bartha Dénestől kért útmutatást, majd felkereste a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárát, illetve a Berlin melletti dahlemi fonogramarchívumot is, lásd *Vallomások*, 244. Az *Autóval Kárpátalján*-hoz Bartók addig kiadatlan rutén gyűjtéseit használta fel, lásd <http://www.ferencfarkas.org/Rhapsodia-carpatica.phtml>. (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 20.) Farkas bécsi és koppenhágai tartózkodása közötti időszakban Fejős társaságában egy hónapot a Földközi-tengeren töltött, ekkor hallott először flamencót, és ez ráébresztette arra, hogy a magyar parasztnéről igen keveset tud, lásd *Vallomások*, 231–232. Tehát közvetetten filmes megbízásainak köszönhető az 1934-es somogyi gyűjtőútja is.
- 11 *Flugten fra Millionerne – szvit* (1934), *Det gyldne Smil – szvit*, *Finn népi táncok* (1937), *Két magyar tánc* (a *Megindul az erdő* anyagából, 1940), *Kárpáti rapszódia* (*Rhapsodia carpatiana*, 1941).
- 12 TALLIÁN Tibor: *Magyar képek: fejezetek a magyar zeneélet és zeneszerzés történetéből, 1940–1956*. Balassi, Bp., 2014, 33.
- 13 GOMBOS: *i. m.* 7.
- 14 *Vallomások*, 238.
- 15 GOMBOS: *i. m.* 8., Lásd továbbá FEKETE Miklós jelen kötetbeli tanulmányát: *Kéznyomok és visszacsengések. – Farkas Ferenc kolozsvári évei*.

művészi entitásként kezelték.¹⁶ Nyilvánvalóan a filmzenei felkérések elvállalásánál is jóval nagyobb lehetősége adódott a mérlegelésre a korábbiakhoz képest. Kolozsvári évei alatt két mozgókép – *Emberék a havason* (1942) és *Rákóczi nótája* (1943) – gyártásában vett részt. Az 1970-es években keletkezett balatonlellel visszaemlékezései szerint ezek a munkák „nagy élményt és inspirációt” jelentettek számára.¹⁷ 1990-ben kelt reminiscenciáiban kifejezetten az *Emberék a havason*, e „nagyon szép feladat” kapcsán mondta, hogy addigi filmzeneszerzői pályafutása során soha olyan „nagy passzióval” nem dolgozott, mint „e gyönyörű szép film” kíséretén.¹⁸

EMBEREK A HAVASON (1942)

Az *Emberék a havason* Szóts István első nagyjátékfilmje volt, amelynek forgatókönyve Nyirő József *Kopjafák* és *Havasok könyve* című kötete alapján készült az író és a rendező közös munkájaként. A filmdráma egy fiatal székely család tragikus történetén keresztül mutatja be a természetnek és társadalmi berendezkedésnek egyaránt kiszolgáltatott nincstelen, ugyanakkor hitükhöz, szülőföldjükhöz ragaszkodó hegyi emberek nyomorúságos életét.¹⁹ A radikálisan újszerű tervek és az anyagilag meglehetősen ingatag vállalkozás miatt fordulatokban gazdag keletkezéstörténetű filmet 1942. szeptember 2-án, a Velencei Biennálén mutatták be. Szóts alkotása hatalmas feltűnést keltett, és kedvező fogadtatásra talált, a biennálé díját is elnyerte.

A fennmaradt sajtóanyagból és visszaemlékezésekből pontosan nem derül ki, hogy Farkas miképpen került kapcsolatba a produkcióval. Bene Bálint filmesztéta szerint Szóts tudatosan választotta meg filmjei zeneszerzőit azok korábbi munkái alapján, így a szelekcióban szerepet játszott az, hogy a Szótsra nagy hatást gyakorló *Ítélt a Balaton* című Fejős-film zenéjét Farkas szerezte.²⁰ Ugyan a film stábjában Lohr Ferenc hangmérnök volt a korelnök, de Farkas mégiscsak illett abba Nemeskürty által feltételezett elgondolásba is, miszerint Szóts alapvetően csak fiatalokkal dolgozott.²¹ Nem zárható ki, hogy Farkasra a figyelmet a vágó, Kerényi Zoltán hívhatta fel. Kerényi trombita és ütő szakon végzett a Zeneakadémián, majd zenekari tagként az

16 *Vallomások*, 234.

17 *Vallomások*, 242.

18 BORGÓ: *i. m.* 21.; BÓNIS: *i. m.* 75.

19 A film történetének szinopszist lásd: <http://mandarchiv.hu/tart/jatekfilm?name=jatekfilm&action=film&id=80000432>. (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 20.)

20 BENE Bálint: *Ének a havason A zene dramaturgiája Szóts István filmjeiben*. ELTE BTK MMI Filmtudományi Tanszék TDK, Bp., 2012, 13.

21 NEMESKÜRTY: *i. m.* 599. Az operatőr az addig csak kultúrfilmeket fényképező Fekete Ferenc, az asszisztens pedig Morell Mihály volt (utóbbinak ez volt első filmje). A két főszereplő, Görbe János és Szellay Alice szintén friss arcoknak számítottak a filmgyártásban.

Operaház alkalmazásában állt, saját jazzband-et is vezetett, mielőtt a film mellett kötelezte el magát.²²

Farkas – ahogyan az a filmzenék írásakor megszokott volt – a produkciónak időrendben egyik utolsó munkatársa volt. 1942. június 17–18-án a Zeneszerzők Állandó Tanácsának berlini ülésén Magyarország küldöttjeként vett részt, erről hazatérve adott egyik interjújából tudható, hogy visszajövele után kötött szerződést az *Ember a havason* kísérőzenéjére.²³ Ugyanebben a cikkben beszámol arról is, hogy már látta a filmet, vagyis az interjú készítésekor feltételezhetően már túl voltak a gyártás azon fázisán, amikor a rendező a zeneszerzővel közösen beszél meg, milyen részek kívánnak zenét, majd ezeket – a benne lévő hangulatváltozásokkal együtt – másodpercnyi pontossággal lemérik. Egy másik, Berlinből hazatérve adott interjújában Farkas arról beszélt, hogy mivel sok a dolga, sietve utazik vissza Kolozsvárra.²⁴ Ez alapján valószínűsíthető, hogy az *Ember a havason* kísérőzenéje Kolozsvárra, 1942 júniusának végén–júliusának elején keletkezett.

A filmzenéhez készült vázlatok jelentős része (amelyek az egyszerű témafeljegyzésektől a komplett kidolgozásokig terjednek), illetve a gyorsírási partitúra első 77 oldala a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Farkas Ferenc-hagyatékban maradt fenn.²⁵ A vezérkönyv címlapjának hátoldala egy vázlatos tartalomjegyzéket is megőrzött. A két töredékes forrás és a tartalomjegyzék egybevetésével rekonstruálható, hogy Farkas összesen 27 tételnyi zenét írt:

I. <i>Nyitány</i>	VIII. <i>Menekülés</i>	XVI. [Nincs cím]
II.=IX.	IX. <i>Jézusfaragás, A somlyói</i>	XVII. [Nincs cím]
III. <i>Tavaszi a havason</i>	<i>Mária</i>	XVIII.–XIX. <i>Gyász</i>
IV. <i>Keresztelő</i>	X. [Nincs cím]	XX. [Nincs cím]
V. <i>Borovszky-szekér</i>	XI. <i>Búcsú és montage</i>	XXI. [Nincs cím]
V/a. <i>Borovszky</i>	XII.=IX.	XXII. [Nincs cím]
VI. <i>Erdőirtás</i>	XIII. [Nincs cím]	XXIII.–XXV. <i>Bevezetés és korál (Csordapásztorok)</i>
VI/a. <i>Csárdás</i>	XIV. [Nincs cím]	
VII. <i>Költözés</i>	XV. <i>Anna haldoklása</i>	

22 <https://www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/kerenyi-zoltan> (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 15.)

23 n. e.: Farkas Ferenc beszél a Zeneszerzők Állandó Tanácsának berlini üléséről. (Forrásmegjelölés nélküli újságkivágat.) H-Bn, Farkas Ferenc-hagyaték.

24 GÁBRI László: *A berlini zenekongresszus jelszava: Művészetet a népnek. Beszélgetés Farkas Ferencsel, a berlini nemzetközi zenekongresszus magyar résztvevőjével.* Magyarország 23/139 (1942. június 21.), 14.

25 H-Bn, Farkas Ferenc-hagyaték, FF-comp. XII/18/a, vázlatok, illetve FF-comp. XII/18/a, partitúra.

Egyik fennmaradt forráson sincs keltezés. Valószínű, hogy ez Farkas szokásainak megfelelően a partitúra utolsó lapján szerepelt, ez azonban hiányzik.

A filmhez leginkább aláfestő zenék készültek: ilyenkor a szereplők nem, vagy csak nagyon keveset beszélnek és zajok is csak jelzésértékkel vannak, tulajdonképpen a zene helyettesíti a mesélőt. Farkas aláfestő zenéi a film dramaturgiáját következetesen követik úgy, hogy az egyes helyszínekhez, jellemekhez jól megkülönböztethető hangji jellemzők, zeneszerzői stílusok társulnak.

Az egyik elsőként felcsendülő zenei karakter a „totális pentatónia”, amely a *Nyitányt* (I.) jellemezi, és amely intonáció emlékeztetőként többször visszatér a film folyamán (például III., VI., XXII.). Ez tulajdonítható Kodály Zoltán közvetlen hatásának éppúgy, mint Farkas Kodálytól részben független törekvései korai nyilvános manifesztációjának.²⁶ A filmzene legemlékezetesebb része a III. és IV. tételben hallható „természetzene”, amikor a filmben a főszereplő, Erdei Csutak Gergely és felesége, Anna bemutatja gyermeküknek a felhők, a hegycsúcsok, a fekete fenyvesek és a ködös völgyek világát, a természet közelségét és az érintetlen táj szépségét. Ez az intonáció szintén rendkívül „kodályos” az itt is uralkodó – bár annyira nem szigorúan következetes – pentaton és sokszor népdalszerű dallamalkotás, a Kodályra jellemző akkordfordulatok használata és a hangszerelésben előforduló úgynevezett Kodály-tilinkóeffektusok használata miatt. A „természetzene” hangvételben felismerhető Respighi impresszionizmusa, illetve az 1910-es évek elejének Bartókja, a *Falu tánca* és a *Fából faragott királyfi* szerzője stílusa is.

Ezzel szemben a kései Bartók ihletését lehet felfedezni a disszonáns, „gyászos” karakterekben, amelyek sok esetben élnek az 1:2-es oktaton skálákkal. A XVIII. gyász-tétel – amikor Gergely halott feleségét viszi fel az állomásról a havasokba – mintha kifejezetten friss Bartók-opusok részeire reflektálna, a *Zene húros hangszerekre, ütőkre és cselesztára* (BB 114) fűgájának hangzásvilága egyesülne a *Divertimento* (BB 118) lassú tételének gyászos kezdetével. Utóbbi művet Magyarországon elsőként Kolozsvárott, 1941. december 3-án adták elő, a bemutatóról a láthatólag a mű hatása alá került Farkas referált *A Zene* című lapnak.²⁷

26 A Farkas–Kodály-pentatónia háromszögről lásd NÉMETH Zsombor: *Mester és „törvénytelen tanítványa”*: Kodály Zoltán és Farkas Ferenc. Magyar Zene LV/4 (2017. november), 454–474, itt: 460–461. Megjegyzendő, hogy Szóts közvetlenül az *Emberek a havason* után rövidfilmet készített Kodály *Kádár Kata* című zenekar-kíséretes balladájára. Ennek részleteit lásd: BREUER János: *Kodály Zoltán mozija*. Filmvilág 25/9 (1982. szeptember), 16–19.

27 „Lenyűgöz és magával ragad ez a zene, hideg futkároz a hátunkon, gyorsabban ver a szívünk s a katharzis felemelő pillanatai után úgy érezzük, hogy magasabbrendű emberré váltunk.” F.[ARKAS] F.[ERENC]: *Levél Kolozsvárról. Bartók Divertimentojának európai bemutatója*. A Zene 23/5 (1941. december 24.), 73–74. A cikk felvezetése szerint az írás kelte 1941. december 3.; a címében és felvezetőjében szereplő „európai bemutató” téves megállapítás, hiszen a mű ősbemutatója 1940. június 11-én volt Bázelen.

Farkas ekkortájt leginkább sajátjának mondható itáliai újklasszikus stílusa érvényesül az „úri” hangvételnél, például a *Borovszky-* vagy *Irtás-tételekben* (V., VI.). Ezt a hangütést diatonikus hangsorok és *staccato* ritmusok jellemzik.

Ezek az egymástól különböző intonációk képesek keveredni is egymással, amint a filmben a különböző hangvételeknek megfeleltetett szereplők egy képbe kerülnek. Az *Emberek a havason* esetében ez a zene és a történet dramaturgiai összekapcsolódásának kulcsa.

A filmzenében igazi melodramai rész csak a közös anyagú II./IX./XII. tételekben és a velük rokon XV.-ben van, ahol a vonósok leginkább puccinis *recitativo accompagnato*-funkcióban kísérik az elmondottakat. Valódi kellékszerep – azaz cselekmény szempontjából is megindokoltan előforduló zenei betétszám – tulajdonképpen csak a kávéházban hallható csárdás (VI/a) és a film során a hegyi emberek által énekelt dalok. Dramaturgiai szempontból kiemelten fontos az Anna ájulásához kapcsolódó disszonáns klarinétfutam (X. tétel része), amely az apró, de a cselekmény szempontjából kulcsfontosságú jelenet jelentőségét teszi még hangsúlyosabbá.

A filmzenében több ízben fordul elő olyan megoldás, amikor a kellékszerep és az aláfestő zenék egy-egy fokozás keretében szinte észrevétlenül kapcsolódnak össze. A csíksomlyói jelenetben (XI.) a parasztok éneke először a tömegek morajlásává áll össze – több kórus Mária-himnusz csúszik egymásba, összhangban a film ezen pontján használt képszerző technikával –, majd e kellékszerep a zenekar által megszólaltatott kísérőzenévé fejlődik. Ez az összetett auditív élmény szinte elhithető a nézőkkel a búcsú emberfelettségét, földöntúliságát, vagyis azokat a tulajdonságokat, amelyeket a film szerint a favágók ennek az eseménynek tulajdonítanak.

A *Csordapásztorok...* kezdetű karácsonyi éneknek szintén kiemelt szerep jut: egyrészt ezt énekli Gergő lázalmában, elfúló hangon, majd később ez hallható a jászol és a betlehemi jelenet előkészítése közben, kezdetben csak foszlányokban, majd egyre kivehetőbben. Az ezt követő átvezető rész után a hegyi emberek a *Mennyből az angyalt* kezdik el énekelni: azt a dalt, amelynek pengetett vonósokra és harangjátékra írt feldolgozását a karácsonyi bevásárlás jeleneteiben lehetett hallani. Végül a film utolsó zenei egysége ismételten a *Csordapásztorok...* dalból építkezik: a kezdeti férfikar a csíksomlyói jelenethez hasonlóan nagyzenekari *tuttivá* alakul, optimista feloldást adva a tragikus történetnek.²⁸

Az *Emberek a havason*-ban a filmzene a hagyományos kísérőzenei sémákat követve a fontos pillanatokban szólal meg vagy erősödik fel, egyébként aláfesti a cselekményt, kihangsúlyozza vagy előrevetíti a történéseket. Margitházi Beja rámutatott

28 Megjegyzendő, hogy a *Csordapásztorok...* nem először tűnik fel Farkas műhelyében: a *Bábtáncoltató-szvit* (1940–1941) harmadik tétele is egy erre a dalra írt variációsorozat.

arra, hogy – a nagyszerű kísérőzene ellenére – a filmben a legfontosabb szerepe éppen a csöndnek van, az általa elért drámaiság ritkán érvényesül ilyen erővel.²⁹

Farkas Ferenc levelezése ebből az időszakból elég hézagosan maradt fenn, de a hagyaték megőrzött egy Szóts Istvánnal folytatott 1942. novemberi levélváltást. A zeneszerző nehezményezte a rendezőnél, hogy a film velencei bemutatója után keletkezett kritikák nem méltányolják eléggé zeneszerzői teljesítményét, csak a *Délibáb* kritikája emlékezett meg róla egyáltalán.³⁰

Farkasnak annyiban igaza volt, hogy csak elvétett megjegyzések foglalkoztak a filmben vállalt szerepével, azonban ez megszokott volt egy film esetében. Önérzetét ez a helyzet azonban annyira zavarta, hogy a kolozsvári bemutató előtt valószínűleg saját maga intézkedett, hogy a film hirdetéseiben az ő neve is a rendezőével egyméretű legyen.³¹ Szóts talán e levél miatt vette védelmébe Farkast a *Film Színház Irodalom*nak adott interjújában.³² Az 1943. január 29-i magyarországi bemutatót követő írásokban Farkas Ferenc neve már rendszerint említésre kerül.³³ Különösen a névtelen kolozsvári recenzius méltatta a film zenéjét.³⁴

Valódi elégtételt talán csak az jelentett Farkas számára, hogy amikor 1943 decemberében az Országos Nemzeti Filmbizottság javaslatára a kultuszminiszter elismerésben részesítette a magyar filmgyártás legkiemelkedőbb alkotásait és a művészi magyar filmért legkiválóbban dolgozó szakembereit, akkor az *Emberek a havason*-ban

29 MARGITHÁZI Beja: „*Csordapásztorok, midőn...*”: *Transzszilván transzcendencia és képpoeitika az Emberek a havason-ban*. *Metropolis* 2/2 (1998. tavasz), 104–113. Itt: 112.

30 Farkas Ferenc levele Szóts Istvánhoz, 1942. november 24. H-Bn, Farkas Ferenc-hagyaték. A zeneszerző azt is kifogásolta, hogy a neve a stáblistán nem elég nagy betűvel szerepel, ez azonban nem igaz, tekintve, hogy csak a rendező és a két főszereplő nevét szedték nagyobbal, a többi közreműködőt ugyanakkora fonttal jelenítették meg.

31 Lásd például *Ellenzék* 64/31 (1943. február 9.), 8.

32 „S különösen fáj, hogy egy jó szót sem szoltak Farkas Ferenc kísérő zenéjéről, mely a maga szépségével először értékesíti filmen Bartók és Kodály életművének eredményeit.” GOGOLÁK Lajos: *A filmrendező nem sálakba bugyolált rikító karikatúra, aki félmeztelen görölk paradicsomában tölti életét, hanem az új, egyetemes művészet életadó teremtője – mondja megindító nyilatkozatában a fiatal Szóts István, az Emberek a havason című Nyirő-film költő-rendezője*. *Film Színház Irodalom* 6/7 (1943. február 12.), 218.

33 „Az igen szép, feltűnés nélküli kísérőzene Farkas Ferenc szerzeménye.” DÉKÁNY András: *Emberek a havason*. *Uj Magyarság* 10/18 (1943. január 23.), 6.; „Értékes a zenei aláfestés: Farkas Ferenc munkája.” *Emberek a havason*. *Pesti Hírlap* 65/19 (1943. január 24.), 10.; „Farkas Ferenc zenéje stílusos.” STOLLÁR Béla: *Képes Vasárnap* 65/4 (1943. január 26.), 55.

34 „A darab kísérőzenéjét Farkas Ferenc szerezte, az új magyar zeneköltészet egyik kiválósága. A zene hű kísérője, színezője, a dráma aláfestője lehet egy darabban. Ebben a darabban maga is külön mondanivaló, tárgyánál fogva is, de az által is hogy benne a havas élete szólal meg. Farkas Ferenc az új magyar zenei nyelv erejével siet a cselekmény tökéletes kifejezésének segítségére s mesteri hangszerelése mély élményeket nyújt.” *Emberek a havason*. *Ellenzék* 64/32 (1943. február 10.), 2.

nyújtott filmzeneszerzői teljesítménye művészi színvonaláért emlékdíjjal jutalmazták.³⁵

RÁKÓCZI NÓTÁJA (1943)

A Rákóczi-induló születésének fiktív történetét elmesélő *Rákóczi nótája* című történelmi dráma zenéje Farkas Ferenc 1945 előtti utolsó befejezett filmes munkája.³⁶

A II. világháború kitörésével a magyar filmgyártásban is megjelentek a német mintákat követő, politikai megrendelésre készült, kifejezetten ideologikus mozgóképek, amelyek gyártását látszólag a korabeli kultúrpolitika is sürgette. Ilyen elvárások azonban elsősorban a szélsőjobboldali erők, illetve a filmkamara vezetősége részéről fogalmazódtak meg, a gyakorlatban nem találtak nagyszámú követőre. Magyarországon háború közbeni óvatos külpolitikai irányváltása is éreztette hatását a hazai filmművészetben: 1943-tól kezdve már egyáltalán nem készültek ideologikus filmek, helyette az időközben hadüzemmé nyilvánított Hunnia Filmgyár a – szintén német és olasz mintákat követő – történelmi témájú kosztümös filmek meghonosításával próbálkozott.³⁷

A *Rákóczi nótája* e kísérlet első képviselője, amely egy tervezett, magyar történelmi alakokat glorifikáló trilógia első és egyetlen megvalósult része.³⁸ A film nem lepezett módon a Kállay-féle „hintapolitika” – a Harmadik Birodalommal való szembe fordulás és átállás Nagy-Britannia oldalára, a szovjetellenes háború abbahagyása – társadalmi legitimálását kívánta elősegíteni. A Rákóczi-szabadságharc ugyanis nemcsak általánosságban az idegen megszállás elleni mozgalomként élt a társadalmi tudatban, hanem a benne megjelenő kuruc-labanc ellentét németellenes asszociációkat hordozott. A filmben ábrázolt szabadságszeretet, önfeláldozás és a nemzeti érzelmekre való egyértelmű hivatkozás tehát mind az utóbbi narratívát erősítette tovább.³⁹

35 Lásd például *Jutalmat kaptak a művészi magyar filmek készítői és szakemberei*. Pesti Hírlap 65/293 (1943. december 28.), 7.

36 A film történetének szinopszísát lásd: <http://mandarchiv.hu/tart/jatekfilm?name=jatekfilm&action=film&cid=80000544>. (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 20.)

37 VAJDOVICH Györgyi: *Ideológiai üzenet az 1939–1944 közötti magyar filmekben – A magyar „népi film”*. Metropolis 17/2 (2013. nyár), 68–76. <http://www.metropolis.org.hu/?pid=16&aid=484> (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 17.)

38 DAVID Frey: *Just What is Hungarian? Concepts of National Identity in the Hungarian Film Industry, 1931–1944*. In: Pieter M. JUDSON–Marsha L. ROZENBLIT (eds.): *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Berghahn Books, New York, 2009, 203–222. Itt: 216. A másik két filmet Kossuthról, illetve Széchenyiről forgatták volna.

39 PALLAI László: *Kurucok a magyar filmművészetben*. In: KÓNYA Péter (szerk.): *Kuruc küzdelmek kora*. Eperjesi Egyetem, Eperjes (Prešov), 2014, 593–604. Itt: 597–598.

A *Rákóczi nótája* mindvégig maga mögött tudhatta az uralkodó politikai osztály támogatását, a film elkészülte minden bizonnyal presztízskérdés volt. Ezt jól mutatják az 1943. augusztus 13-i híradások: Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter Lőrinczy Szabolcs miniszteri tanácsos és Csernyus Béla miniszteri osztálytanácsos kíséretében személyesen tekintette meg a forgatási munkákat. A fogadóbizottság tagjai báró Wlassics Gyula államtitkár, az Országos Nemzeti Filmbizottság elnöke, Balogh László miniszteri tanácsos, a bizottság főtíkára és Bingerth János, a Hunnia Filmgyár vezérigazgatója voltak.⁴⁰

Daróczy József reprezentatív kosztümös filmje a hazai filmtörténet addigi legdrágább gyártása volt, impozáns díszletekkel és még a mellékszerepekben is elsőrangú színészekkel.⁴¹ A nagyjából három akkori film árába került produkció nem meglepő módon a viszonylagos közönségsiker ellenére is pénzügyi bukás lett.⁴²

A Hunnia cégére alatt futó, de voltaképpen a Hajdu Film által készített alkotás forgatókönyvének előzményei 1940-ig nyúlnak vissza, a leforgatott verziót a rendező, Daróczy József mellett Asztalos Miklós, a népszerű Rákóczi-monográfia szerzője jegyezte.⁴³ A történész eredetileg konzultánsként került a film stábjába, de mivel ismert színpadi szerző is volt, ő lett a negyedik felkért forgatókönyvíró.⁴⁴

A felvételen látható helyszínek, berendezések és ruhák korhűségére és az anakronizmusok elkerülésére a történész-forgatókönyvíró mellett egy hadtörténész és egy iparművész-történész felügyelt. A forgatáshoz több vagonra való kelléket, többek között felbecsülhetetlen értékű, egykorú fogatokat, fegyvereket, kosztümöket és lószerszámokat szállítottak a budapesti Operaházból és a Kassai Múzeumból a külső helyszínekre.⁴⁵ Bár a kassai dóm tornyáról készült felvételek az eredeti helyszínen készültek, a forgatókönyvben előzetesen felvázolt terveknek megfelelően augusztus végén a Hunnia stúdiójában felépítették a város 18. századi főterének hiteles rekonstrukcióját is.⁴⁶

40 *Kultuszminiszter a Hunniában*. Pesti Hírlap 65/182 (1943. augusztus 13.), 7.; *Neustes aus der Filmwelt*. Pester Lloyd Morgenblatt 90/182 (1943. augusztus 13.), 10.

41 A főbb szerepeket Tolnay Klári, Sárdy János, Abonyi Géza játszották, epizód szereplőként látható többek között Csontos Gyula, Ladomerszky Margit, Balázs Samut és Tompa Sándor.

42 NEMESKÜRTY: *i. m.* 611., FREY: *i. m.*

43 ASZTALOS Miklós: *II. Rákóczi Ferenc és kora*. Dante, Bp., 1934.

44 A film forgatókönyvének előzményeiről Ábel Péter: *Hányszor harsant fel Rákóczi nótája?* (Forrásmegjelölés nélküli újságkivágat a Magyar Filmarchívum Könyvtárában, 1987/6 keltezéssel.) A cikk adatai alapvetően Asztalos Miklós visszaemlékezésire hagyatkoznak.

45 FIEDLER József: *Pereg a film az Epresten. Ma fejezik be a Rákóczi-film Kassa-környéki külső felvételeit*. Pécsi Napló 52/175 (1943. augusztus 5.), 5.; *A filmgyártás titkairól*. Népszava 71/255 (1943. november 11.), 6. A Népszava értesülései szerint a díszletek 130 000 pengőbe kerültek, ami kétszer annyi, mint egy átlagos magyar filmprodukció kellékeinek költsége.

46 ÁBEL: *i. m.*

A filmet, amelynek létrehozása majdnem fél évet vett igénybe, a 15 éves Hunnia Filmgyár ünnepi produkciójaként mutatták be 1943. november 24-én Budapesten a Deák és az Átrium filmszínházakban. Ezt a premiert négy nappal megelőzte a kassai díszbemutató, amely a város Magyarországhoz visszatérésének ötödik évfordulója alkalmából rendezett ünnepségek záró eseménye volt.⁴⁷

A *Rákóczi nótájának*, a korszak legköltésesebb, leglátványosabb szuperprodukciónak bemutatását a sajtó nem szokványos filmpremierként, hanem a magyar filmgyártás felfokozott eseményeként kezelte.⁴⁸ A bemutatót követően mind a laikus közönség, mind a kritikusok felfigyeltek a produkció zenei értékeire. Az egész filmet átfogó, hatalmas filmzenét, amelyet az *Esti Ujság* újságírója a magyar filmtörténet korszakalkotó kísérleteként jellemzett, az *Élet* recenzense Arthur Honegger filmzenéinek jelentőségéhez hasonlította.⁴⁹ Maga Kállay Miklósné is a film zenéjét emelte ki a *Film Színház Muzsikának* adott karácsonyi interjújában.⁵⁰ A film azonban a szakmai körökben vegyes fogadtatásban részesült, a kritikusok a kritizált képi világ vagy történetvezetés ellenében legtöbbször pont a szimfonikus értékű zenét magasztalták. A *Magyar Út* recenzense szerint „a film legjobb részeit nem a »nagy« rendezőnek, hanem a zeneszerzőnek, Farkas Ferencnek köszönhetjük. Ez az a film, amelyet mindenkinek meg kell hallgatni...”.⁵¹ Az *Új Magyarország*, a *Magyar Kultúra* és *Katolikus Szemle* recenzense is azzal becsmérelte a filmet, hogy túl operettszerű, ezzel közvetett módon szintén a zene kiemelt szerepére hívták fel a figyelmet.⁵²

A zeneszerző a gyártásba ezúttal nem a munkálatok utolsó fázisában kapcsolódott be, hanem kezdetektől a végéig fontos alkotótárs volt. Az 1943. május 18-án elkészült és június 15-én elfogadott forgatókönyv címlapján már a „Zenei feldolgozás: Farkas Ferenc” felirat olvasható.⁵³ Valószínű, hogy a film készítői úgy érezték, hogy a *Rákóczi nótája* címmel készülő filmhez nemcsak had- és ipartörténeti szakértők

47 *Rákóczi-film*. Pesti Hírlap 65/265 (1943. november 23.), 7.; *Neustes aus der Filmwelt*. Pester Lloyd Morgenblatt 90/264 (1943. november 22.), 10.

48 A film végül nem vonzott akkora közönséget, mint Daróczy korábbi alkotásai, lásd: NEMESKÜRTY, *i. m.* 580.

49 *Ma este díszelőadáson a Deákban és az Átriumban: Rákóczi nótája*. *Esti Ujság* 8/266 (1943. november 24.), 6.; *Új film*. *Élet* 34/49 (1943. december 5.), 978.

50 BETHLEN Mária: *Kállay Miklósné nyilatkozik*. *Film Színház Irodalom* 6/51 (1943. december 16.), 2.

51 *Ha moziba akar menni*. *Magyar Ut* 13/3 (1943/3). Újságkivágat a Farkas Ferenc-hagyatékban. A kiemelés az eredetiből származik.

52 *Bemutatták a Rákóczi filmet*. *Új Magyarország* 10/268 (1943. november 26), 8.; *Filmszemle*. *Magyar Kultúra* 30/23, 174–175.; DÉNES Tibor: *Magyar filmek*. *Katolikus Szemle* 58/3 (1944. március), 86–87.

53 ASZTALOS Miklós–DARÓCZY József: *Rákóczi nótája*. [Technikai forgatókönyv.] Hajdu-Hunnia, Bp., [1943]. A pontos datálás forrása: Ábel: *i. m.* Jelen íráshoz tanulmányozott példány: Magyar Nemzeti Filmarchívum, Q2270.

szükségesek, hanem egy zenei referens is. A forgatókönyv több pontján zenei jellegzetességekre vonatkozó tényleges tervek olvashatók, a báli jelenetnél pedig a könyv egyenesen arra figyelmeztet, hogy a zenekar összeállítását és a hangszereit majd a zeneszerző adja meg.⁵⁴

A *Rákóczi nótája* utókorra hagyományozódott kottás anyaga az *Emberek a havasoné*hoz hasonlóan nem teljes. Egyrészt fennmaradt egy hiánytalan állapotú zongorapartitúra, amely a báli jelenetekhez szükséges zenéket tartalmazza, utólagos hangszerelési jegyzetekkel ellátva.⁵⁵ Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Farkas Ferenc-hagyaték ezenkívül egy hiányos partitúrát őriz, amelynek a keltezése „Budapest / Püspöknádasd / Kolozsvár / 1943. okt. 18.”⁵⁶ A *Rákóczi nótája* kíséretének megalkotása a műfaja esetében szokatlan hosszúságú időt ölelt fel, a filmzene több helyen és több egységben készült el.

A *Pester Lloyd* augusztus 14-én elsőként számolt be arról, hogy a mozgóképhez Farkas Ferenc írja a zenét, ráadásul eredeti, 17. századi források felhasználásával.⁵⁷ A forgatókönyv még csak homályosan fogalmazott arról, hogy pontosan milyen korhű muzsikára lenne szükség. A film első részének kúriában játszódó jeleneteiben a cigányoknak öltözött kurucoknak a következőket kell játszania: „lengyeles tánczene”, „magyar régi tánczene (nem verbunkos muzsika)”, „cigányzene” és „műzene, korabeli bécsi tánc”; a második rész báli nagyjelenetében pedig a „franciás öltözékben” lévő zenekar „gavottot vagy menüettet” játszik.⁵⁸ Ezek az elnevezések tükröződnek a zongorapartitúra szakaszainak címadásaiban is – nyilvánvalóan azért, mert ezek a filmzene legkorábban elkészült részei, amelyeket Farkas vagy egy másik korrepetitor a báli jelenetek augusztus 12-e körüli forgatásán zongorázott.⁵⁹

Ahogy korábban a *Fredlös* vagy a *25 madagaszkári dokumentumfilm* esetében, a kellékzenék megírását itt is alapos kutatómunka előzte meg. Farkas több visszaemlékezésében elmesélte, hogy a filmhez történetileg hiteles zenei alapanyagot Szabolcsi Bencétől kért, aki ebben az időben a zsidótörvények miatt apósának, Győző Andor-

54 ASZTALOS–DARÓCZY: *i. m.* 67.

55 H-Bn, Farkas Ferenc-hagyaték, FF-comp. XII/19/a, zongora.

56 H-Bn, Farkas Ferenc-hagyaték, FF-comp. XII/19/a, partitúra. A keltezésben említett Püspöknádasd ma Mecseknádasd (Baranya megye). Itt volt Farkas sógorának szülője, ahová a zeneszerző nyaranta rendszerint visszavonult alkotni. E szokásától a megnövekedett földrajzi távolságok ellenére kolozsvári évei alatt sem tért el. Nádor Tamás Farkas Ferencsel készített vonatkozó interjút idézi: IVASIVKA Mátyás–KOVÁCS Attila: *Pécsi Concerto: fejezetek Pécs zenetörténetéből*. Alexandra, Pécs, 2010, 307–308.

57 *Neustes aus der Filmwelt*. Pester Lloyd Morgenblatt 90/183 (1943. augusztus 14.), 10.

58 ASZTALOS–DARÓCZY: *i. m.* 63., 72–73., 112.

59 *Neustes aus der Filmwelt*. Pester Lloyd Morgenblatt 90/182 (1943. augusztus 13.), 10. Ennek munkálatait tekintették meg a magas rangú képviselők.

nak a könyvkereskedésében volt alkalmazott.⁶⁰ Farkas és Szabolcsi minden bizonnyal korábbról is ismerték egymást, ugyanis együtt dolgoztak kákicsi Kiss Géza Ormányságról szóló néprajzi kötetének kiadásán.⁶¹

A Szabolcsi által javasolt tanulmányokból Farkas kiválogatta a feldolgozásra érdemes dallamokat, és ezeket triós vagy rondóformájú szerkezetekbe szervezte:

FF-comp. XII/19/a, zongora – szakaszok, tételek és a feldolgozott források		
I. „Lengyeles”	1. Alla polacca	Uppsala / „1712. 22. Sept”
	2.	Gehema / „Taniec polsky. Proportio”
	3.	Gehema / „Chorea polonica. Proportio”
II. Magyar tánc (cigányzene)	1.	Kájoni / [266.] „Apor Lazar tancza”
	2.	Lócsei / 74. „Chorea ex D”
	3.	Starck / 3. „Ungrl. Tantz”
	4.	Starck / 4. „Ein andere ungl. Tantz”
III. (stájeres)	1. (Tempo di Laendler)	Starck / 17. „Streyer Tantz”
	2.	Ötödfélszáz énekek / 48. „Rábaközi stájer tánc”
IV.	1. Moderato	Lócsei / 71. „Chorea ex A”
	2.	Lócsei / 23. „Chorea Hung”
V.	1. Tempo di Gavotte	J. H. Schmelzer: Baletti a 4 („Pastorella”) / Gavotta tedesca
	2. (Pargamasca)	Starck / 10. „Pargamasca”
VI.	1. Tempo di Minuetto	Kájoni / [258.] „Lapoczkas tancz”
	2. Menuet II	Kulcsár II/71. „Bokros bánat”
	3. Menuet III	Starck / 11. „Minuet”
VII.	1. Rákóczi tánca	Starck / 29. „Ungerischer Tantz des Fürstenauf Siebenbürgen”
	2.	Kájoni / 189. „Chorea”

60 *Vallomások*, 242.; Borgó, 21.

61 Kiss Géza: *Ormányság*. Sylvester, Bp., 1937. A kötet függeléke a területről származó népdalokat közöl: „A dallam-kiválasztás és pontos leírás munkáját Farkas Ferenc és Veress Sándor végezte részben fonográfingyver nyomán”. Lásd továbbá Kiss Géza Fülep Lajosnak írt 1937. január 13-i levelét és Kiss Géza Ravasz Lászlónak írt 1937. május 27-i levelét: F. CSANAK Dóra (szerk.): *Fülep Lajos levelezése III*. MTA Könyvtára, Bp., 1995, 528–529. és 540–541. Mivel Szabolcsi már ezekben az években is a régi magyar zenei emlékek összegyűjtésével és közzétételével foglalkozott, nem kizárt, hogy Farkas egy akkori beszélgetés kései folyamánként fordult Szabolcsihoz.

Farkas a kurucok által énekelt és előadott kellékszenék közé nem feltétlenül eredeti, de a népi emlékezetben megőrződött dallamokat – *Balogh Ádám nótája*, *Te vagy a legény*, *Tyukodi pajtás...*, *Szeress engem én kedvesem...*, *Most jöttem Erdélyből...* – is becsempészett.

A filmzene-kompozíció második elkészült eleme valószínűleg az *Rákóczi-induló* (a partitúra számozása szerint No. 23–27.) összeszerkesztése lehetett, amely a film végkifejletének fontos, a korban legnagyobb hatást kiváltó része.⁶² A vonatkozó képi anyagot szeptember 10-e körül Rákosmezőn vették fel 150 kurucjelmezbe öltöztetett rendőr statisztálásával.⁶³ Az induló a genezist bemutató jelenetekben még nem a közismert Berlioz-féle feldolgozásban, hanem eredeti források alapján rekonstruált változatban hallható. Farkas ebben a régi-új *Rákóczi-indulóban* négy Rákóczi-korabeli dalt montírozott össze. Mivel a 19. századi feldolgozások közismert, daktilus ritmikájú kezdőmotívuma nem szerepelt a 17. századi anyagok között, ezért Farkas a dallamból kihagyta, viszont kísérőfiguraként visszacsempészte.

A *Pester Lloyd* szeptember 17-i híradása számol be a film kezdő jeleneteinek a felvételéről, Sárdy János színészi és énekesi alakítását dicsérve.⁶⁴ E jelenet – amelyben Farkas Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekek* 11. számát több szövegváltozatban, a *Rákóczi kesergőjét* és a Kájoni-kódexből származó *Apor Lázár táncát* megszövegezve dolgozta fel – a forgatókönyvben nem szerepel, valószínűleg a produkció alakulása közben kikristályosodott ötlet volt.

A *Rákóczi nótája* még hiányzó aláfestő zenéit, illetve a már elkészült részletek meghangszerelt változatait Farkas Kolozsváron készíthette el, valószínűleg 1943. szeptember közepe és október 18-a között. A még fel nem vett részek minden bizonnyal ezután kerültek rögzítésre. Az aláfestő zenékben a különböző forrásdallamok egy szereplő vagy szereplőcsoport vezérmotívumának lettek megfeleltetve. Így lett az *Apor Lázár táncából* a kurucok, a *Rákóczi stájeresből* a labancok, *Balogh Ádám nótájából* és a lőcsei tabulatúras könyvből származó *Chorea Hungaricából* pedig Koltay Krisztinka motívuma.

62 Lásd például: *A „Rákóczi nótája” kedvéért zsúfolásig megtelt kedden délelőtt a Deák-mozi nézőtere.* Pesti Hírlap 65/260 (1943. november 17), 11.

63 *Neustes aus der Filmwelt.* Pester Lloyd Morgenblatt 90/205 (1943. szeptember 11.), 10.; *A „Rákóczi nótája” nagyszabású csatajelenetei közben több sebesülés történt.* Film Színház Irodalom 6/37 (1943. szeptember 10.), 15.

64 *Neustes aus der Filmwelt.* Pester Lloyd Morgenblatt 90/210 (1943. szeptember 17.), 12. Sárdy János filmszínészi karrierje mellett az Operaház énekeseként is tevékenykedett. A film elején hallható *Patyolat az kuruc...* részt Farkas a *Csinom Palkó* című rádiójátékában és színpadi művében használta újra fel, főszerepet ezekben az esetekben is Sárdy énekelte.

UTÓÉLET

A művészi színvonalához képest relatíve kevés pénzből készített *Emberek a havason*-ért az olasz szakmai kritika az első pillanattól kezdve lelkesedett, ugyanakkor a film magyarországi fogadtatása hamar feloldhatatlan politikai és esztétikai vitákba torkollott.⁶⁵ Ennek ellenére 1943 végén a Hunnia Filmgyár, Szóts István és – ahogyan az már említésre került – a produkcióhoz csak a végső fázisban csatlakozó Farkas Ferenc is díjban részesült. A filmet a második világháború utáni Magyarországon fel akarták venni a fasiszta filmek jegyzékébe, ami egyet jelentett volna az összes kópia megsemmisítésével, de szerencsére ezt sikerült elkerülni, így a filmet csak a vallásossága miatt tiltották be.⁶⁶ Rehabilitálására 1957-ben került sor, az alkotást azóta az 1945 előtti magyar filmművészet legjelentősebb képviselőjeként, a modern magyar film előfutárának szokás tekinteni.⁶⁷ A benne hallható Farkas-zenék nem kerültek újrahasznosításra, de a munka erősen pentaton epizódjai valószínűleg kiváló előtanulmányokként szolgáltak a *Musica pentatonica* komponistájának.

A *Rákóczi nótája* sok szempontból az előző filmmel ellentétes utat járt be. A korszak pénzzel és – szó szerint – fegyverrel, illetve paripával kitömött produkciója volt. Az 1944. márciusi német megszállás után rövid időre levették a műsorról, de 1944 őszétől és 1946-ig szórványosan még vetítették.⁶⁸ A magyar filmművészet történetében főbb szerepet nem játszó film zenéje azonban nagy karriert futott be.

Az 1943/1944-es évadban a kolozsvári Állami Zenekonzervatórium „Collegium Musicum” címmel, Farkas Ferenc főszervezésével előadásokból és ezekhez kapcsolódó hangversenyekből álló sorozatot hirdetett meg. Az események célja az egyes művészeti korok, illetve a magyar nép- és műzene bemutatása, propagálása volt.⁶⁹ 1943. december 12-én került megrendezésre a sorozat második, „A magyar zene múltjából” című alkalma, amelyet a nagy sikerre való tekintettel 1944. február 12-én és 13-án Besztercén is előadtak.⁷⁰ Ezen eseményeken csendült fel négy tétel Starck *Virginalkönyvéből* és három darab a *Kájoni-kódexből* Farkas előadásában zongorán, illetve hét tánc a lőcsei tabulatúrás könyvből kis létszámú vonóskarból, klarinétból és

65 Részletes összefoglalását lásd: https://hu.wikipedia.org/wiki/Emberek_a_havason. (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 17.)

66 SZÓTS: *i. m.* 9.

67 NEMESKÜRTY: *i. m.* 597.

68 *Joggal félnek a nazik még a Rákóczi-névtől is: „Rákóczi Nótája” sikere Budapesten*. Délamerikai Magyarok 15/2228 (1944. augusztus 1.), 2.

69 *Collegium Musicum Kolozsvárott*. A Zene 25/3, 158.

70 K. B.: *A fejedelmi Erdély zenéje csendült fel a Collegium Musicum második előadásán*. Ellenzék 64/281 (1943. december 13.), 5.; *A kolozsvári Zenekonzervatórium „Collegium Musicum”-ának sikere Besztercén*. Ellenzék 65/36 (1944. február 15.), 7.

két fuvolából álló kamarazenekar előadásában, Farkas vezényletével.⁷¹ A következő években, kiegészülve többek között a Székesfehérváron és Békéstarhoson szerzett tapasztalatokkal, alakult ki a mai napig kikezddhetetlen népszerűségű *Régi magyar táncok a XVII. századból* (első megjelenése, szóló zongorára: 1948) és *Choreae Hungaricae* (kamarazenekarra, 1961) sorozat.⁷² A filmzene más elemei 1949-től kezdődően a *Csinom Palkó* különböző változataiban, illetve a *Rákóczi nótája* szocialista pandanjában, a *Rákóczi hadnagyában* (1953) kaptak helyet.

FERENC FARKAS'S FILM MUSIC COMPOSITIONS IN KOLOZSVÁR

Keywords: *Ferenc Farkas, István Szőts, film scores, old Hungarian dances*

Ferenc Farkas wrote fifty-four film scores between 1932 and 1973, thus he is one of the few Hungarian composers whose life and work is strongly connected to the screen. During his years in Kolozsvár/Cluj (1941–1944) he was involved in the production of *Men in the Alps* (1942) awarded at the Venice Biennale, and in *Rákóczi's Song* (1943), the representative historical film of the war years in Hungary. While generally music for films is seen as some kind of a routine work for the composers, Farkas's scores always had first-class artistic values and significant impact on the composer's career.

MUZICA DE FILM A LUI FERENC FARKAS DIN PERIOADA PETRECUTĂ LA CLUJ

Cuvinte-cheie: *Ferenc Farkas, István Szőts, muzică de film, dansuri vechi maghiare*

Ferenc Farkas a scris 45 de compoziții de film între 1932–1973, devenind astfel unul dintr-o puținii compozitori maghiari ale căror viață și operă s-a legat puternic de marile ecrane. În perioada petrecută la Cluj, între 1941 și 1944, compozitorul a luat parte în producția dramei *Emberék a havason* (Oameni pe munte) și a filmului istoric reprezentativ pentru anii războiului, *Rákóczi nótája* (Cântecul lui Rákóczi). Aparent muzică de rutină, aceste compoziții sunt veritabile opere de calitate care au avut un impact decisiv asupra orientării artistice ale lui Ferenc Farkas.

71 A teljes műsor: Lakatos István bevezető előadása, Bakfark: IX. fantázia (Liana Pasquali – hárfá), Bakfark: II. fantázia (Lebeda Gyula – gitár), Tinódi: Négy ének (Jakoby Antal – ének, Liana Pasquali – hárfá), Táncok a Kájoni-kódexből és a soproni kéziratból (Farkas Ferenc – zongora), Régi magyar virágénekek (Török Erzsébet – ének, Marczall Gabriella – zongora), Táncok a lőcsei tabulatúrás könyvből (a konzervatórium kamarazenekara, vez.: Farkas Ferenc).

72 A transzformáció folyamatát lásd: NÉMETH Zsombor: *A Rákóczi nótájától a Régi magyar táncokig: Farkas Ferenc régizene-recepciójának korai szakaszáról*. Parlando 2015/5. <http://www.parlando.hu/2015/2015-5/NemethZsombor-FarkasFerenc.pdf> (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 18.)

PÉTER ÉVA*

AZ ERDÉLYI NÉPZENE MÁRKOS ALBERT ÉLETMŰVÉBEN

Kulcsszavak: *népzene mint ihletforrás, hangszeres vagy kórusfeldolgozás, polifónia, homofónia, ellenpont*

Márkos Albert zeneszerzői és zenepedagógusi munkássága egy célt szolgált: a magyar zeneművészet és zenekultúra felemelkedését. Jelen tanulmány röviden ismerteti Márkos életét és munkásságát, korabeli kritikák tükrében bemutatja azokat a műveket, amelyekben érezhető az erdélyi népzene hatása, majd válogatott vokális népdalfeldolgozások elemzésén keresztül rávilágít a zeneszerző alapvető kompozíciós elveire.¹

ID. MÁRKOS ALBERT (1914–1981) ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

Székelykeresztúrról indult, felsőfokú tanulmányait Kolozsváron végezte a Zene- és Színművészeti Konzervatóriumban. 1932-ben hegedű- és zenetanári oklevelet nyert. Zeneszerzést Martjan Negreától tanult.

Munkássága kezdetén hangszeratanárként tevékenykedett, ugyanakkor a Magyar Színház zenekarában hegedült. Fellépett hangszeres szólistaként, kamarazenészként és amatőr kórusokat is sikerrel irányított.

1946 után a Zeneművészeti Főiskola professzora lett, zeneelmélet-szolfézst, akusztikát, módszertant, hangszerismeretet tanított. 1954–1958 között a Gheorghe Dima Zeneakadémia elméleti karának dékánja volt.

* PÉTER ÉVA (1965), PhD, tanár, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar előadójaként. E-mail: evapeter65@gmail.com.

1 Lásd a szerzőnek a témával foglalkozó átfogó korábbi munkáit: PÉTER ÉVA: *Márkos Albert vokális népdalfeldolgozásai*. Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár, 2012; PÉTER ÉVA: *Folk Song Arrangements in the Choral Works of Albert Márkos* [Márkos Albert vokális népdalfeldolgozásai]. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Musica. LIV. 2009/2. 67–84.

A kodályi elvek követőjeként a népdalalapú zenei oktatásért harcolt.² Ennek elérése érdekében részt vállalt iskolai ének-zene tankönyvek³ összeállításában, a *Művelődés* című folyóiratban leckesorozatot vezetett *Zeneiskola* címmel, közreműködött a *Metronom* című szolféztár anyagának válogatásában.

Az amatőr kórusmozgalom egyik irányítójaként a zenei anyanyelv megismertetését, az erdélyi zenekultúra felemelését szolgálta. Az egyházzene területén az unitárius énekeskönyv és choral-könyv összeállításánál tevékenykedett.

Zeneszerzői tevékenysége sokszínű, több műfajban alkotott. Művei között szerepelnek szimfonikus művek, kamarazeneművek, balettzene, színpadi zene. A kórusirodalom műfaja megtalálható alkotótevékenységének szinte minden periódusában. A népzene hatása egész életművét áthatja.

1981. június 11-én, 77 éves korában hunyt el. László Ferenc kolozsvári muzikológus Márkos alkotásait „az erdélyi szimfonikus zenekincs legjavához” sorolta,⁴ alkotásaiban a „vítán felüli művészi minőséget” emelte ki.⁵ Benkő András zenetörténész Márkos műveinek újszerű hangvételét és a népdalokkal való szoros kapcsolatát hangsúlyozta: „Bár korunk modern nyelvén szól, az életadó forrásokról nem feledkezik meg”.⁶

A NÉPZENE HATÁSA MÁRKOS ALBERT MŰVÉSZETÉRE

A népzene gyakran került a 20. századi magyar és erdélyi zeneszerzők figyelmének középpontjába. Mint tiszta forrásból, ebből merítették ihletet saját műveik számára. Maga Márkos is azt vallotta egy interjúbán: „Teleszívtam magam erdélyi magyar folklórral. Udvarhelyszéken gyűjtöttem. Kapcsolatba kerültem népzeneészekkel, alaposan megismertem a magyar népdalt és a magyar népi zenélési módot. (...) Hogy egységes ötvözetet hozzak ki mindabból, amit magamba szívtam és ezt ugyanakkor

2 „Az iskolában a zenét legkönnyebben a népdallal lehet megszerettetni, mert ez áll közelebb a gyermek lelki világához. Zenei oktatásunk az elméleti ismereteket tartja elsődlegesnek, ahelyett, hogy a népdalok, a népek dalainak százaival ismertetné meg a tanulókat. Az elméletet a legszükségesebb ismeretekre kellene csökkenteni. A módszert illetően, a relatív szolmizáció a legcélravezetőbb.” FÁBIÁN Ernő: *Zene és hivatás. Megyei Tükör*, IV., 1971/498. 5.

3 Id. Márkos Albert Guttman Mihállyal és Guttmané Takács Gabriellával együttműködve tankönyvet szerkesztett az általános iskolai ének-zene oktatás számára.

4 LÁSZLÓ Ferenc: *Búcsú sokak nevében*. A Hét, XII., 1981/25. 8.

5 LÁSZLÓ Ferenc: *Szerzői est helyett: emlékhangverseny*. Utunk, XXXVII. 1982.

6 BENKŐ András: *Búcsú Márkos Alberttől*. Művelődés, XXXIV. 1981/8–9. 22.

az internacionális muzsika hangzásvilágának vívmányaival forrasszam össze. Ez az én legnagyobb törekvésem...”⁷

Más helyen is hangsúlyozza a népdal fontosságát: „... az a véleményem, hogy a legavantgardabb muzsikának is a kiindulása valamilyen formában a népdal kell hogy legyen. Természetesen nem idézet formában, hanem valahogyan magasabb szinten, hogy miképp, ez az egyes zeneszerzők dolga. Persze mindez elsősorban a hangszeres zenére vonatkozik...”⁸

A zenei anyanyelv kérdéséről pedig erdélyi emberként vallott: „A hazai magyar zeneszerzőknek az erdélyi magyar folklórból kell kialakítaniuk anyanyelvüket. De ez nem azt jelenti, hogy a romániai magyar zeneszerző nem nyúlhat más nemzet folklórához, mint ahogy azt Bartók is tette, mint tudjuk, román és más népek folklórját is feldolgozta, de zenei anyanyelve mégis tökéletesen magyar”⁹

A zeneszerző első alkotóperiódusában olyan zenekari művek születtek, amelyek közvetlenül népi ihletésűek: *Erdélyi szvit* (1951), *Székely táncok szimfonikus szvit* (1951), *Román népi tánc* (1951), *Bihari vendégek szvit* (1956). Ez utóbbit a Marosvásárhelyi Állami Székely Együttes kérésére írta. Az *Egy népi tánc zenéje* (1956) című művet az Orvosi és Gyógyszerészeti Karon működő népi együttes számára komponálta. Zenekarra és énekkarra írt népdalszvit: *Hargitai régi táncok, Udvarhelyszéki emlékek* (1957), *Korondi bál* (1969).

A *Székely táncokat* bemutató hangversenyre készült műsorfüzet kiemeli a mű ritmusának szinkópás, élénk jellegét, a harmonizálását pedig Bartók és Kodály népdalfeldolgozásaival rokonítja: „... egy szinkópás ritmusú élénk népi tánc, tele lendülettel és a csárdás jókedvével. A mű megharmonizálása abban a realista szellemben készült, melyben a nagy magyar zeneszerzők, Bartók Béla és Kodály Zoltán feldolgozta a magyar népdalok és néptáncok gyönyörű dallamát. A székely népdalokhoz és néptáncokhoz közeledve Márkos Albert zeneszerző hozzájárult az erdélyi magyar zeneirodalom gazdagításához.”¹⁰

Szintén a népzene szellemében fogant Márkos első szimfóniája: *Per prospera ad libertatem* (1960). A háromtételű mű értékelésekor Lakatos István zenetörténész kiemelte annak arányos szerkezetét, karakteres dallamait, változatos ritmusát, valamint Márkos biztos tudását, amellyel uralja kora kompozíciós technikáját: „Ez a szimfónia ihletett, komoly tudású zeneszerző munkája (...) három tételének arányos szerkesztése formailag a régi úton halad. Határozott arcélű dallamok, változatos ritmusok, jól hangzó polifonikus szerkesztés érzik e szimfónián, amelyben a szerző a mai zene-

7 PINTÉR Lajos: *Márkos Albert*. Előre, XVIII. 1970. 8.

8 SIMON Dezső: *Márkos Albert, párbeszéd az alkotóval*. Utunk, XXVII. 1972/48. 6.

9 PINTÉR Lajos: *Márkos Albert*. Előre, XVIII. 1970.

10 *Săptămâna muzicii românești. Program de sală*. Ateneul Român, București, 22-30 septembrie 1951. (a szerző fordítása).

szerző-technika és összhangvilág mesterségbeli fogásait biztos kézzel alkalmazza”.¹¹ A sokszínű erdélyi zene dallamvilágának finom mixtúráját emeli ki egy későbbi írásában Lakatos: „Márkos Albert szimfóniájában szerencsésen ötvözi össze a sokszínű erdélyi népi zenét. A hagyományos zenei kifejezés és formavilág felhasználásával, korunk zenéjének technikájával, olyan munkát alkotott, amely méltán érdemelte ki a közönség meglepedését”.¹²

Vonószenei műve, a Kodály emlékére komponált *Prelúdium és fuga vonószene-karra*. „*In memoriam Kodály Zoltán*”, 1975-ben készült el. Alapja a Jőnek, jőnek... szövegkezdetű népdal dallama, melyet ugyanabban az évben dolgozott fel női karra. A művet a kolozsvári Zenelíceum zenekara mutatta be 1976-ban.

A versenyművek közül elsőként a *Hegedűverseny* készült el, 1958-ban. A témák forrására vonatkozóan, valamint a zenemű technikai megvalósításával kapcsolatban, Lakatos István zenetörténész a következőket írta: „Bemutatott hegedűversenyében Márkos Albert olyan új hangot üt meg, amelynek a jellege egyéni és éppen ez a varázsa. Különös dallamok, el nem csévelt fordulatok, egészséges ritmusképletek jelzik Márkos új alkotási időszakát. (...) Márkos nem formabontó, hanem a régi hegedűversenyek útján jár, kifejező eszközei sem járnak új utakon, muzsikájában mégis sajátosat mond a régi, újromantikus technika kereteiben. Muzsikája őszinte, kellemes, frissítő hatású. Látszik, hogy maga is jól ismeri a hegedűt és ki tudja használni e hangszer lehetőségeit”.¹³

A *Simfonia concertante (Versenyszimfónia)* fúvósötösre, két vonószene-karra és ütőhangszerekre 1964-ben készült el. A mű tételei: *Prelúdium, Scherzo, Pastorale, Rondo*. Benkő András a *Művelődés* folyóirat hasábjain így jellemzi a művet: „*Simfonia concertante*-jében az egykor hűvös, rideg tizenkétfokúság, barátságos népdal-dodekafóniává szelidül”.¹⁴ Lakatos István a műfaji meghatározásról, a feldolgozott dallamról, a feldolgozás technikájáról a következőket jegyzi kritikájában: „Az új *Simfonia concertante*, amely szórakoztató jellegű, és így rokonságban áll a Divertimentókkal, a Szvittekkel, lényegében egy kromatikus dallamra épült, melynek jellege a tételek változásával átalakul (...) Technikában a bartóki többszólamú szerkesztés eszközeit változtatja.” Legsikerültebbnek a kritikus a *Scherzo*-tételt tartja, kiemeli emellett a *Pastorale* című tétel képszerűségét és a záró részben megjelenő, karikatúrajellegű korált és fúgát: „Igen élvezetes a hargitai tájakat idéző *Pastorale* című zenei kép (...) valamint az ötletes utolsó tétel, a záró részben felbukkanó korállal és a csúfondáros fú-

11 LAKATOS István: *Az első szimfónia*. Igazság, 1963. október 26.

12 LAKATOS István: *Zenei élet*. Igazság, 1964. január 29.

13 LAKATOS István: *Kolozsvári szerző alkotása a Filharmonikusok műsorán*. Igazság, 1961. május 20.

14 BENKŐ András: *Búcsú Márkos Alberttől*. Művelődés, XXXIV. 1981/8–9. 22.

gával, amelyben a mindenáron fontoskodó többszólamú technikát idéző újabb zeneszerzők elé tár görbe tükröt, saját maga kontrapunktikus írásmódját is kigúnyolva”.¹⁵

A kamarazene műfaja is jelen van Márkos életművében. *A táncban* című, hegedűre és zongorára komponált mű alapját tiszta folklór alkotja. Lassú bevezető után virtuóz rész következik, majd egy siratójellegű, kromatikában bővelkedő középrész után a mű vidám jellegű, fokozatosan gyorsuló népi táncot idéző zenei anyaggal zár.¹⁶

1968-ban Márkos színpadi zenét komponál Tamási Áron *Énekes madár* című színdarabjához. Búzás Pál kézzongorás átiratot készített a műből. Ennek bemutatója kapcsán Kulcsár Gabriella zenekritikus kiemeli Márkos vonzódását a népzenehez: „... köztudott, hogy Márkos Albert zeneszerzőként, pedagógusként, emberként a népdal szerelmese volt. A műben az énekszerű betétek a népdalt, a népi humort idézik. A néhány pillanatra eluralkodó sejtelmességet markáns paraszttánc szakítja félbe, az idillikus pillanatnak a határozott giusto-férfitánc vet véget”.¹⁷

A NÉPDALOK FELDOLGOZÁSI MÓDJA MÁRKOS KÓRUSMŰVEIBEN

Márkos érdeklődése a műkedvelő kórusmozgalom iránt már zeneszerzői munkássága kezdetén megmutatkozott. Bekapcsolódott Jagamas János munkacsoportjába, és tevékenyen részt vállalt a kalotaszegi népdalok gyűjtésében, feldolgozásában és azok betanításában. Márkos Albert vezette a körösfői, Jagamas János a mérai, Szalay Miklós a mákófalvi, Búzás Pál a bikali, Vermesy Péter a vistai, Orbán György a györgyfalvi énekkart. Nemes cél vezérelte őket: élővé tenni a népi kultúrát.¹⁸ A műkedvelő együttesek kórusfesztiválon léptek fel Bánffyhunyadon, Tordaszentlászlón, Aranyos-egerbegen. Ezek az együttesek különböző összetételűek voltak, ezért a feldolgozások között találunk két- vagy háromszólamú egynemű karra írt darabot is, de legjellemzőbb a vegyeskari feldolgozás.

A vizsgált anyagban van egy dallam, amelyet Márkos két különböző változatban dolgozott fel. *A Kimosom a zsebkendőmet...* kezdetű népdalnak kétszólamú egynemű,

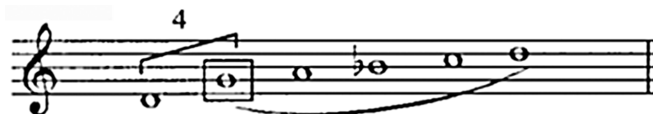
15 LAKATOS István: *Kolozsvári szerző művének bemutatója*. Igazság, 1964. december 23.

16 Lásd bővebben LÁSZLÓ Ferenc: *Márkos Albert: A táncban. Népzenei „természet” és zeneszerzői lelemény egy jellemdarabban*. In: *Zenetudományi írások 1998*. Szerk.: LÁSZLÓ Ferenc. Kriterion–Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet, Bukarest–Budapest, 1999. 132–145.; LÁSZLÓFFY Réka: „Nem élttem hiába”. *Márkos Albert hegedű-zongora darabjáról*. In: HAUSMANN KÓRÓDY Alice (szerk.): *Erdélyiség a magyar zeneszerzők műveiben*. Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad, 2018. 100–112. (Szerk. megj.)

17 KULCSÁR Gabriella: *A táncban*. Szabadság, XV., 2003/127.

18 Lásd részletesen FÁBIÁN Ernő: *Zene és hivatás* című írásában a Márkos Alberttel folytatott interjú szövegét. Megyei Tükör, IV/498, 1971. XI. 28.

illetve négyszólamú vegyeskari változata van. A dallam a kisambitusú újabb réteghez tartozik. Hangsora (1. kottapélda) a plagális réteget is érintő kvarttpilléres moll pentachord.

1. kottapélda

A strofikus feldolgozású kétszólamú változat hangneme g-moll. A népdal dallama a szopránban található. Az alt szólam negyed hangértékű dallammozgással kíséri azt, a sorok végén található szünet alatt pedig nyolcadmozgással tartja fenn az egyenletes lüktetést. Az ismétlődő első sor kísérő szólamának indító motívuma azonos a népdal első dallamsora záró motívumának rákfordításával. A harmadik dallamsor szólamainak ellenmozgása után a negyedik dallamsor *unisono* résszel zárul.

A négyszólamú változat variációs formájú. Az első versszak feldolgozása a női szólamokra épít. A mű elején a szopránban megjelenő dallamhoz csupán sor végén társul az alt szólam egy-egy imitált motívummal. A harmadik dallamsor három hangból álló, emelkedő irányú kezdő motívumát két időegységnyi távolságra imitálja az alt szólam. A homofon szerkezetű záró rész az előbb tárgyalt kétszólamú, strofikus feldolgozás azonos sorával megegyező.

A négyszólamú feldolgozásban a teljes második rész kísérete hosszú, pedálszerűen kitartott hangokból áll (2. kottapélda): a basszusban g alaphang, a tenorban ennek felső oktávja, melyet a „sej” indulatszóra énekelnek. Az alt szólam fél- és negyedértékekben ellenpontozza a nyolcadokban mozgó dallamot.

10 *mf*

Sz. Es - kü - vő - ről ha - za - jö - vet kér - di az a - nyám:

mf

A. Kér - - - di a - - - nyám:

p

T. Sej,

p

B. Sej,

12

Sze - re - ted - e, é - des lá - nyom, u - rad i - ga - zán?

sze - re - ted u - rad úgy i - ga - zán?

haj.

haj.

2. kottapélda

A harmadik versszakban, a feldolgozás záró részében, lecsökken a szólamok száma, így *unisonó*ban énekel a szoprán az alttal, a tenor a basszussal (3. kottapélda). A férfi szólamok oktáv hangtávolságban, egy időegységnyi távolságra imitálják a női

szólamokat, majd két ütem után felcserélődnek a szerepek, és a férfi szólamok indítanak, a női szólamok imitálnak.

19 *p*

Kö - rös - fő - i fa - lu - vé - gen van egy ha - las - tó,
 Kö - rös - fő - i fa - lu - vé - gen van egy ha - las - tó,
 Kö - rös - fő - i fa - lu - vé - gen van egy ha - las - tó,
 Kö - rös - fő - i fa - lu vé - gen van egy ha - las - tó,

21

Eb - ben ú - szik, eb - ben ú - szik egy gyász - ko - por - só.
 Eb - ben ú - szik, eb - ben ú - szik egy gyász - ko - por - só.
 Eb - ben ú - szik, eb - ben ú - szik egy gyász - ko - por - só.
 Eb - ben ú - szik, eb - ben ú - szik egy gyász - ko - por - só.

3. kottapélda

A záró részben kvintekből és szekundokból szerkesztett, különböző megfordítású akkordok szólalnak meg (4. kottapélda), melyek hatodik fokú szextakkordra, a *secunda volta*ban I. fokra oldódnak.

26 *mf* (sec. volta: poco allarg.)

1. 2.

Lá - tod ba - bám de hi - á - ba sze ret - tél. sze-ret - tél.

mf (sec. volta: poco allarg.)

De hi - á - ba sze - ret - tél. sze - ret - tél.

mf (sec. volta: poco allarg.)

Lá - tod ba bám de hi - á - ba sze - ret - tél. sze ret - tél.

mf (sec. volta: poco allarg.)

De hi - á - ba sze - ret - tél. sze - ret - tél.

4. kottapélda

Második példánk a *Jőnek, jőnek, hogy vigyenek...* kezdetű népdal ötsoros, úgynevezett jainóta. Ötödik dallamsorát „ja-ja-ja” szövegpótló szótagokkal éneklük. Régi stílusú, recitáló, pszalmidizáló dallam. A pentaton alaphangkészlet felső rétegében (5. kottapélda) a moll jelleget a hangsor kis szextje emeli ki.

5. kottapélda

A variációs feldolgozás első versszakában a dallamot a szoprán, mezzoszoprán és alt szólam *unisonó*ban mutatja be. A szöveg tartalma indokolja ezt, hisz a dal menyasszonybúcsúzó, amelyet a nők szoktak énekelni csoportosan. A második versszakban (6. kottapélda) a dallamhoz kétszólamú, terc-, kvart-, szextmixtúrákban megjelenő kíséret társul. A pontozott félértékekben mozgó kíséret, 6/4-es ütemben, két

időegységgel későbbben indul, mint a dallam; harmonikusan előlegezés, metrikailag szinkópalánc benyomását kelti, amely tulajdonképpen egy ritmuskompenzálás, általa minden negyedlüktetésen mozgás érzékelhető.

13 *a tempo*

Sz.
2. Ö - kör sze - kér a ka - pu - ba, Ö - kör - sze - kér

Msz.
A.
2. Ö - kör - sze - kér a ka -

16
a ka - pu - ba, Te - li lá - dám az aj - tó - ba,
pu - ba, Te - li lá - dám

6. kottapélda

A harmadik versszakban (7. kottapélda), a négyütemnyi, kétszólamú imitatív részben megjelenik az előzőekben említett metrikai eltolódás a szólamok között.

22 *a tempo*

ja - ja - ja. 3. É - des - a - nyám, én már me - gyek, É des - a - nyám,
 A. + 1/2 Msz. 3. É - des - a - nyám, én már me - gyek, É - des - a -

26 *Sz.*

én már me - gyek, Ró - lam min - den gon - dod le - vedd, Ró - lam min - den
 Msz. A. nyám, én már me - gyek, Ró - lam min - den gon - dod le - vedd, Ró - lam

7. kottapélda

A kíséret a dallam alsó kvintjén reális imitációval indul, majd a pentaton mag kiemelésével (8. kottapélda) modális elhajlás történik, *g*-dórba.

mag dallam
 kíséret

8. kottapélda

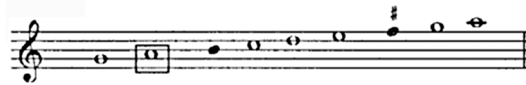
A variációk egy részében változik a hangnem a különböző strófák feldolgozásánál. Jelen esetben a második és negyedik versszakban a dallam nagy terccel fennebb, *fisz* hangra kerül. A mű modális ábrája a következőképpen alakul: *d-fisz-d-fisz*. A két kísérő szólamban használt hanganyag diatonikus, *g*-fríg móduszt alkot. A második versszak utolsó két ütemében két új elem jelenik meg: *fisz* és *e* (9. kottapélda), így a részleges kromatika teljes kromatikává alakul.

mag dallam
 kíséret

9. kottapélda

Harmadik példának az új stílusú dallamok közül a *Tatárhágón van egy magas eperfa* címűt választottam bemutatásra. Jellegzetes architektonikus szerkezetű: a szélső A sorok azonosak, a közbelső B sorok közül a második variált (ABBvA). A közbelső B sorok kvint fölötti dallamjárása következtében a dallamvonal boltíves.

A dallam alaphangneme pentatonon pihen hangokkal (10. kottapélda), váltakozó eol/dór jelleggel.

10. kottapélda

A feldolgozásban a dallam *e* hangon szerepel (11. kottapélda).

11. kottapélda

A mű variációs feldolgozás, hangneme módosul a feldolgozás során. A változása domináns hangnembe történik (*e-b-e*), amely elsőfokú rokon hangnem.

Az első strófa feldolgozásának különlegessége, hogy kvintmixtúrában halad a dallam kísérete. Ezekben a mixtúrákban mintegy *ostinato*-szerűen ismétlődik egy négy időegységnyi forgó motívum, kígyózó vonalban (12. kottapélda). A feldolgozásban változik az ütem. A kísérő szólamok együtemes bevezetője után egy-egy dallamsor ütemeinek beosztása: 3/4+3/4+4/4. Ezért az említett motívum metrikus szempontból eltolódik. A dallamvonal változása folyamán a motívum elmozdul a sorok kadeneciájának megfelelően: *e*-re, illetve a második sorban *b*-ra, *fisz*-re (két ereszkedő kvart), minden megszakítás nélkül.

Lassacsán (Andantino) ♩ = 69 - 72
mp

Sz. A. Ta - tár - há - gón van egy ma - gas

T. B. Ta tár - há - gón, Ta - tár - há - gón van egy

e - per - fa, Há - rom tü - zér hal - va fek - szik

c per - fa, Há - rom tü - zér hal - va fek - szik

12. kottapélda

A mű második versszakában imitációs rész hallható (13. kottapélda). Az egy időegységnyi távolságra induló imitáció első alkalommal megőrzi az eredeti dallam hangközeit, a következő dallamsornál viszont a kvartugrás helyett kvintugrás következik.

13

mf

si - rat - ják. Ta - tár - há - gón van egy ma - gas

ják. (Jaj!) Ta - tár - há - gón van egy ma - gas

16

e - per - fá, Sző ke kis - lány vi - zet me - rit

e - per - fá, Sző - ke kis - lány vi - zet me - rit

13. kottapélda

A hangközök szigorú imitációja tekintetében tehát egyetlen kivétel látható: a 17. ütemben (13. kottapélda), a népdal második versszakának második sorában a dallam V. fokról VIII. fokra lép: *b*-mollban *fisz*-*b*, tiszta kvart, míg a második szólam válaszában *disz*-mollban IV. fokról VIII. fokra, tiszta kvintet lép, tehát a válasz tonális.

Az imitáló szólam a módosított hangok révén (14. kottapélda) úgy gazdagítja a dallam diatonikus szerkezetét, hogy teljes kromatika alakul ki.

14. kottapélda

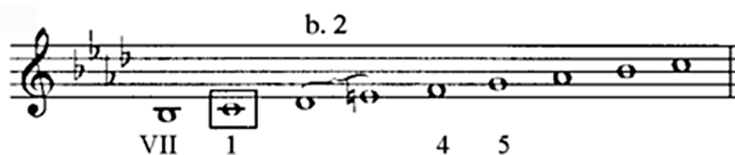
Az utolsó versszakban a szólamok vezetése lineáris, de felcsillannak homofon pillanatok. Kvart- (15.a, 15.b kottapélda) és szekundakkordok (15.c, 15.d, 15.e kottapélda) különböző megfordításai jelennek meg. Ezek mellett, nagy szekundokból és

kis tercekből felépített, félhang nélküli pentaton szeletekből alkotott akkordok található.

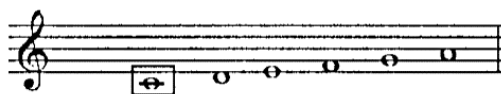
15. kottapélda

Negyedik példa a *Kalákának Rugonfalvára* című szvit. A műben régi stílusú dallamokat dolgoz fel a szerző. Az első dallam, *A citrusfa levelestől, ágastól...* kezdősorú esetében a hangsor fríg (16. kottapélda), a felemelt harmadik fok miatt bőmásodos színezetet nyer. A hétfokú hangsor ellenére ezt a dallamot a pentaton réteg mellé is lehet sorolni. Dallamjárása és szerkezete szerint a kvintismétlés nyomait hordozza, amit a 4 5 VII 1 kadenciarend támaszt alá. Emellett végig a pentaton fokok alkotják a dallammenet pillérhangjait.

16. kottapélda

A ciklus második dallama, az *Édös anyám, gyűjts gyertyára...* szövegkezdetű népdal dúr hexachord (17. kottapélda) hangsorban mozog.

17. kottapélda

A ciklus harmadik darabja, az *Érik a szőlő, hajlik az ága...* ereszkedő kvintváltó dallama.

A ciklus felépítése összetett. A variációs feldolgozás egy-egy részében külön szerepelnek a női, külön a férfi szólamok, néha *unisonó*ban énekelnek, máskor két szólamban (férfiak, nők), és mintegy kiszélesítve az együttest, megjelenik a négyszólamú vegyeskar is.

A mű szerkezete: a)b)a)b)c). Az a) részek tempója *Andante*, a b) részeké *Più lento*, míg a záró c) rész *Allegretto*. Az a) dallam mindkét alkalommal *c*-frígben jelenik meg (bőmásoddal), csak a feldolgozás módja változik. A b) dallam előbb *C*-dúrban, második alkalommal ennek elsőfokú rokon hangnemében: *F*-dúrban található. A b) részek feldolgozási módja különböző: az első az ellenpont technikáját alkalmazza, a második pedig az imitációt. A *c*-dúrban lévő záró c) dallam ellenpontozott.

A ciklus első dallama, az *A citrusfa levelestől, ágastól...* kezdetű népdalt kétféleképpen dolgozza fel a műben. Első alkalommal szigorú, *unisono* imitációban (18. kottapélda), melyben a szólamok két időegységnyi távolságra követik egymást;

10 *p*

Sz. Úgy el - vá - lunk kis - an - gya - lom egy - más - tól,

Msz. *p* Úgy el - vá - lunk, mint a csil - lag fé - nyes

A. *p* Úgy el - vá - lunk mint a csil - lag

13 *f*

Mint a csil - lag fé - nyes ra - gyo - gá - sa - tól. Haj!

ra - - - gyo - - - gá - sa - tól. Haj!

fé - nyes ra - gyo - gá - sa - tól. Haj!

18. kottapélda

második alkalommal szabad imitációban: csak a kezdő motívumot tartja meg a zeneszerző (19. kottapélda), majd változatként ellentétes irányú, emelkedő dallammenettel érkezik a zárlatba.

24 *A tempo mf*

Sz. A cit - rus - fa le - ve - les - től, á - gas - tól,

A. A cit - rus - fa le - ve - les - től,

26

Sz. *f* (secunda volta *p*)

Kis-an - gya - lom hogy vál - junk el egy - más - tól? Úgy el - vá - lunk

Msz. *f* (sec. volta *p*)

Úgy el -

hogy vál - junk el egy - más - tól?

19. kottapélda

A népdalok feldolgozási módját tekintve megállapíthatjuk, hogy Márkos polifon és homofon szerkesztési technikát egyaránt alkalmaz. Ritkán jelenik meg tisztán egyik vagy másik feldolgozási mód, sokkal jellemzőbb ezek kombinációja. Előfordul, hogy a népdal különböző versszakait, vagy a ciklusba foglalt népdalfeldolgozások részeit más-más módon dolgozza fel. A részek összeillesztése viszont törésmentes.

A szigorú imitáció prím, oktáv, kvint és ereszkedő kis szext hangtávolságra történik Márkos műveiben. Láthatóan kedvelt a sztrettó. A polifonikus feldolgozás másik fajtája, a szabad imitáció a feldolgozott népdal motívumaira, dallamfordulataira alapoz. A hangközlépések nincsenek szigorúan betartva, csak a dallam körvonala marad állandó.

Id. Márkos Albert kórusművei a szólamok függetlenségére vagy legalább a szólamok lineáris vezetésének elsődlegességére épülnek. De ebben a polifóniában függőleges harmonizálási elv is létezik. Vannak feldolgozási részek, melyekben a szólamok együttes mozgásával akkordfűzések keletkeznek. Esetenként megtalálható műveiben a kíséretes monódia is. Ez a kíséret többféleképpen jelent meg: terc-, szextmixtúrák; kvintmixtúrák, melyekben *ostinató*ként ismétlődik egy forgó vagy boltíves motívum; vannak esetek, melyekben a kíséret helyett hosszan tartott, úgynevezett pedálhangok, orgonapont jelenik meg egy vagy két szólamban, melyekhez hozzáadódik az ellenpontoszó, harmadik szólam.

Márkos a népdalok feldolgozásában a művészi igényességet kiválóan társítja az egyszerűséggel. Műveinek nehézségi szintje a kezdő és haladó, iskolai és amatőr kó-

rusok technikai képességeihez alkalmazkodik. Hivatásának tekintette nemcsak a szakemberek oktatását, hanem a zeneszeretők széles körének nevelését is.

TRANSYLVANIAN FOLK MUSIC IN THE WORK OF ALBERT MÁRKOS, THE COMPOSER

Keywords: folklore as a source of inspiration, instrumental or choral processing, polyphony, homophony, counterpoint

The study presents a short glance upon the life and work of composer Albert Márkos (1914, Cristuru Secuiesc – 1981, Cluj-Napoca), followed by the analysis of four of his choral works, more precisely, the folk songs' arrangements for choirs. The analysis focuses on aspects regarding the sources of inspirations, the origin of the folk songs, their arrangement as well as the various composition techniques used.

MUZICA POPULARĂ ÎN CREAȚIA COMPOZITORULUI ALBERT MÁRKOS

Cuvinte-cheie: folclor ca sursă de inspirație, prelucrări instrumentale sau corale, polifonie, omofonie, contrapunct

Prima parte a lucrării cuprinde date privind viața și activitatea compozitorului, pedagogului clujean Albert Márkos (1914, Cristuru Secuiesc – 1981, Cluj-Napoca). În partea a doua sunt prezentate lucrările inspirate din folclorul din Transilvania. În final sunt analizate patru prelucrări corale de melodii populare. Analiza propriu-zisă a prelucrărilor de melodii populare cuprinde aspecte cu privire la sursa de inspirație (muzica populară), la originea melodiilor, la modalitățile de prelucrare și la tehnica componistică utilizată.

HERPAY ÁGNES*

ORBÁN GYÖRGY ÉS SELMECZI GYÖRGY FAGOTTDARABJAI

Kulcsszavak: *Orbán György, Selmeczi György, kortárs művészet, előadó-művészet, a kortárs zene tanítása*

A tanulmány két erdélyi kiváló művész, a többek között Kossuth-, Liszt-, Erkel-, Bartók-, Pásztory- és Artisjus díjjal kitüntetett zeneszerző, Orbán György és Selmeczi György egy-egy, fagottra és zongorára írt darabját mutatja be. Ezek a művek a fagottirodalom szűk volta miatt nem kerülnek be a kutatások fő sodrába. Tudomásunk szerint sem a *Fagottszonátáról*, sem a *Zenedarabok Phil Marlowe-nak* című kompozícióról nem jelent meg eddig elemzés, pedig mindkét darabot több, mint harminc éve, 1987-ben írták, keletkezésük idején bemutatásra kerültek, kottakiadásuk pedig jó ideje elérhető.¹ A tanulmánynak aktualitást ad, hogy a két műről az elmúlt években készült az első stúdiófelvétel.² A továbbiakban a két kompozíció előadóművészi és oktatási hozadékát, eredményeit fogalmazzuk meg.

BEVEZETŐ

Principálszerepben megjelenő basszus- vagy tenorfekvésű hangszerre sokkal kevesebb zenemű készült, mint szoprán hangszerre. A jól ismert hallásfiziológiai és gaz-

* Dr. hab. HERPAY Ágnes Mária (1959), DLA, fagottművész, zenekari művész és oktató, a Pécsi Tudományegyetem, Művészeti Kar, Zeneművészeti Intézet docense.
E-mail: herpay.agnes@pte.hu.

- 1 Selmeczi művét 1987-ben, Orbán darabját pedig – a szerző elmondása szerint – valószínűleg a nyolcvanas évek végén mutathatták be, bár erről pontos adatok nem állnak rendelkezésre. A két mű az 1990-es években, illetve a 2000-es évek elején jelent meg: ORBÁN György: *Sonata für Fagott und Pianoforte*. EMB, Budapest, 1994, illetve SELMECZI György: *Four Pieces to Phil Marlowe for Bassoon and Piano*. SKK Clarinet Editions, Rosenheim, 2001.
- 2 Orbán Szonátája Bogányi Bence és Oliver Triendl *The Hungarian Bassoon* című lemezén jelent meg először 2014-ben, Selmeczi zenedarabjai pedig Herpay Ágnes és Huszics Ibolya *The Bassoon's Hungarian Colours* című albumán 2016-ban. Utóbbin Orbán műve is meghallgatható.

dasági okokon túl tény, hogy ilyen összeállításra (fagott-zongora) jóval nehezebb komponálni, amint azt Orbán György zeneszerző megerősítette.

Lehet ez is az egyik oka, hogy a legtöbb darab egyéni felkérésre készült. Így van ez a tárgyalni kívánt két kompozíció esetében: Selmeczi művét ifj. Hara László fagottművész és Kincses Margit, a zeneszerző felesége és Hara szonátapartnerére számára írta, míg Orbán Richard Meck amerikai fagottművész felkérésére komponálta a darabot.

Érdemes megvizsgálni, egy fagottos előadó hogyan tud az elkészült új vagy számára új darabokhoz hozzájutni, hogyan tudja a koncertéletbe repertoárdarabként beemelni. Összegyűjtött „teljes” adatbázis hangszerekre lebontva nem létezik.³ A részleges adatbázisok és könyvtárak tanulmányozása sem hoz kielégítő eredményt, hiszen általában a szerző oeuvre-éből kihagyják a kisebb hangszercsoportokra komponált alkotásokat. A koncertéletben kevés a kamarazenei hangverseny vagy olyan szimfonikus előadás, ahol fagottversenyt játszanak, tehát a hallás utáni ismerkedés is nagyon lecsökken, ezen enyhít az internetes felületek felkeresése. A két klasszikus módszer: a zeneműboltok kínálatának tanulmányozása, illetve az ismerősök vagy a szerző ajánlása az előadásra. A két darab is, amelyet a továbbiakban bemutatunk, e két utóbbi módon került a tanulmány szerzője látókörébe.⁴ Fenti gondolatmenetet támasztja alá, hogy az Orbán- és Selmeczi-művek keletkezése és a kiadás éve között hét, illetve 14 év telt el, míg az első felvételig 27–29 év.

ORBÁN GYÖRGY: SZONÁTA FAGOTTRA ÉS ZONGORÁRA

Orbán György *Szonátájának* már a második üteme mutatja (1. kottapélda), hogy igazán magyar hagyományokra épülő kompozícióról van szó, annak ellenére, hogy a felkérés Richard Meck amerikai fagottostól érkezett, aki – a zeneszerző tudomása szerint – be is mutatta a művet. A darab amerikai premierjének és utóéletének kutatása még várat magára. Orbán nem ismerte az előadót, Varga Bálint András kolozsvári zeneműkiadó és promóciós menedzser szerezte számára a munkát.

3 Magyarországon a kortárs magyar zene egyik leggazdagabb tára, a Budapest Music Center Magyar Zenei Információs Központ Adatbázisa sem tartalmazta az itt taglalt darabokat, ezek csak a Herpay Ágnes CD-felvétele után kerültek fel a listára. Megjegyzendő azonban, hogy a BMC szerint kizárólag budapesti koncerteken elhangzott ősbemutatók anyagát gyűjtik össze. (NB. Selmeczi darabját Budapesten mutatták be.)

4 Az ismerősök ajánlása is akadozik, mert ismert szintén fagottos előadóknak nem érdeke, hogy rajtuk kívül más előadó is játssza egy-egy szerző kéziratot darabját, a kiadóknak viszont a lassú, akár évtizedekben mérhető megtérülés miatt nem kifizetődő a fagottelőadási darabok és -oktatási anyagok megjelentetése. A fagott számára írt kompozíció gyakran az asztalfiókban marad.

1. kottapélda. Orbán György: Szonáta fagottra és zongorára

Németh Zsombor muzikológus megfogalmazásában Orbán György korai stílusa a nyugati avantgárd technikákhoz állt közel, azonban az 1980-as évek közepén egy sajátos, a neoromantika, a magyar népzene és a dzsessz hatásait egyszerre magán viselő formanyelv felé fordult, amelyen számtalan közkedvelt vokális és instrumentális művet szerzett. Az 1987 szeptembere és decembere között komponált *Szonáta fagottra és zongorára* egyike az új stílus első, nagyobb lélegzetvételű kompozícióinak.⁵

Orbán György szerint műve „nem tartalmaz jazz-es elemeket, csak a hallgató úgy érzi, a szinkópás stílusa miatt. A jazz panelekkel dolgozik, nem megy előre, csak egy gondolatot körül-, körbejár”.⁶ Darabja motívumfejlesztő technikát használ: „Haydn-recept szerint működik. Fiatal koromban én is nagyon szerettem a jazzt – mondta a szerző – ma nem, mert szűkíti a kifejezést. Csak foltokban van jelen, ahogy a harmóniavilág és a zenei hatások beépülnek egy zeneszerző életébe.”

A fagottdarab hagyományos, háromtétéles felépítésű. Az első tétele szonátaformájú gyorstétel. Már a 2. ütemben, a fagott belépésénél leszögezi azt az egyszerű pentaton dallamot, valamint egy egyszerű *ostinato*-basszust, amely az egész kompozíció végigvonul (I. tétel, 1–5. ütem). A szerző szerint az első tétel „hangvétele majdnem súlytalan zsánerkép, az élet könnyebb oldala. Azért született, hogy »valamit« játsszon együtt a zongora és a fagott. Valóban nehéz volt megtalálni a fagott hangját, szerepet adni a basszus hangszernek. A fagott ismert karaktereit – mókázó *staccato*, magas hangon éneklés – ki kell használni a zeneszerzőnek, irányokat, dimenziókat adni.”⁷ Orbán tud kontrasztokat teremteni, mert ismeri a hagyományokat, teremtő fantáziával bír, és így – megfogalmazása szerint – megteremti az „Egység és Változatosság egyensúlyát”.

A zeneszerző fejlesztési technikával dolgozza össze a basszus-*ostinátót*, a pentaton dallamfejet (I. tétel, 1–5. ütem), az izgatott ritmusképletből álló három különböző karakterű anyagot (I. tétel, 53–66. ütem), és mindhármat együtt (I. tétel, 81–91. ütem). A tételben szereplő modellskálák csak a kis tercek és a tiszta kvartok kitölté-

5 NÉMETH Zsombor: *The Colour of the Bassoon by Herpay* (CD-kísérő szöveg). Pannon Filharmonikusok, Pécs, 2016.

6 Az idézetek a 2019. március 28-án, Kisorosziban készült Orbán György-interjú részletei. A továbbiakban: *Orbán György-interjú*.

7 A mókázó *staccatóról* mondja Orbán: „Úgy, mint például kórusdaraboknál sokféle dolgot énekel a kórus, de megkeresi az ember – muszáj megkeresnie a *staccatót* is, hogy legyenek kontrasztok, különben unalmas lesz”. *Orbán György-interjú*.

sére szolgáló anyagok. Orbán Olivier Messiaent idézve vallja, hogy modelleket és modellskálákat nem használ, mert azok korlátolt transzpozíciós lehetőségű skálák.

A második tétel komolyabb hangvételű. Németh szerint éjszakazene,⁸ de „korántsem olyan lidérces”, vallja a zeneszerző, mert Bartók helyett inkább Ravel-hatásokat mutat (II. tétel, 98–106. ütem). Orbán György szerint azonban ez nem tudatos, és nem a Bartók–Kodály-hatások továbbgondolása. A zongoraszólam viszi előbbre a tételt, azonban a fagott kapja a legszebb dallamot, jól előkészített belépése döbبentes hatást kelt a fent már említett lírai, éneklő magas fekvésben. „Komponálástechnikailag ilyen szituációban, ahol a szólóhangszer vagy az énekes belép, meg kell ritkítani a vezérszólamot” – fogalmaz a szerző. Az előadó számára a fagott belépését követő zongorarész távoli harangozásra emlékeztet, a zeneszerzői utasítás is *quasi campanella* (II. tétel, 15–30. ütem). A kezdőtétel pentaton alapmotívuma a második tételben is visszaköszön (II. tétel, 33–36. ütem).

A harmadik tételben, Orbán megfogalmazásában „igazán ordenaré buffó”-jelleggel kezd a fagottszólam, majd ismét a már idézett pentaton dallam következik. Az akkordfűzések miatt jazz-re asszociálhatunk (III. tétel, 1–13. ütem). A buffójelleg végsőkig való kiélézésével, mintegy komponálástechnikai bravúrként egy fúga is kerül az utolsó tételbe. A zeneszerző megfogalmazásában „klasszikus hagyományokra épül, de kromatikus, ez a darab nehézsége. A szintiszta kromatikában el lehet tévedni, végig kell koncentrálnia a hallgatónak is. Olyan, mint a vonalkód vagy az atonális zene, nincsenek benne kapaszkodók. Nem lehet megjegyezni. Ebben a tételben azonban végig le vannak szűrva a cölöpök, az egész kromatikus fúga éber tonális ellenőrzés alatt van” (III. tétel, 14–25. ütem). „A tétel melléktémájában a fagott a megtestesült kacér csábító, magát kellett szerepet kap, úgy, hogy közben a kezdő tétel pentaton nyitását is érezzük benne” (III. tétel, 45–51. ütem), de háromnyolcados, táncos jelleggel visszatér a fúgatéma is (III. tétel, 61–70. ütem).

A fagottszónáta utolsó tételében az 1920–30-as évek némafilmjeinek kabarésánere szólal meg a végén, teljes tobzódással – gyermekkori emlék, hiszen Orbán elmondása szerint gyerekkorában édesanyja moziban (is) zongorázott.

Ebben a kompozícióban is jelentkeznek notációs kérdések. A precíz hangsúlyozás érzékeltetésére a zeneszerző egy 1/4-es ütemet szűrt be az amúgy 4/4-es ütemkörnyezetbe (III. tétel, 1–5. ütem). A magyar népzene felnőtt előadónak egyértelmű a magyar zene prozódiajának lejegyzése és sajátos interpretálása, azonban külföldi előadó számára vagy népzenei műveltség és magyar anyanyelv hiányában állandó probléma a jelölés. Például a *tenuto*-jel szinte minden korban, minden hangszercsoportnál mást jelent. Itt a többi anyagtól jól elválasztott, a *marcatónál* kicsit kisebb hangsúlyt, kiemelést vár a szerző, nem pedig nyújtást vagy teljes egészében intenzíven végigtar-

8 NÉMETH: *i. m.*

tott hangot. Minden kornak megvolt a maga jelölése, amelyet az előadók tudtak, majd elfelejtődött, és a zenetudomány számára vált feladattá az újraértelmezés. „A legnagyobb bizonytalanság az úgynevezett »nagy« szerzőknél van, mert nagyon változatosan használták a jeleket, vagy egyáltalán nem törődtek velük, és rábízták koruk előadóira, akik nagyrészt úgyis tudták. Nagyon bonyolult dolog. Inkább filozófiai kérdés.”⁹

Orbán Györgynek a fagott-zongora szonáta komponálása előtt nem volt tapasztalata a fagottszerű írásban. Természetesen zeneszerzés-tanulmányai alatt kellett fúvós hangszert is tanulnia, valamint kitűnő elméleti könyvek álltak rendelkezésére, de véleménye szerint a hangszerek megismeréséhez kell a tapasztalat.¹⁰

Orbán szerint csak a darab kottáját kell ismerni. A zene ösztönösségét meg kell őrizni, minél több ösztönösséget benne hagyni.

Noha a darab előadásához klasszikus zenei műveltség és hangképzés szükséges, a fagott- és a zongoraszólam nehézsége miatt ritkán lehet vele az oktatásban foglalkozni. Hangversenytermi előadása nagy technikai felkészülést kíván, mentálisan és fizikailag is próbára teszi a vállalkozó előadót.¹¹

SELMECZI GYÖRGY: ZENEDARABOK PHIL MARLOWE-NAK FAGOTTRA ÉS ZONGORÁRA

Selmecki György darabjára barátai hívták fel a figyelmemet egy koncert műsorának összeállításakor.¹² Bár a mű ajánlása a Raymond Chandler által megálmodott képzeletbeli detektívnek szól, a darabok valódi dedikáltjai, amint az már említésre került, ifj. Hara László és kamarapartnere, Kincses Margit.¹³ A szerző elmondása szerint „relatív fiatalkori darab. Jókedvű kiruccanás – gyökerei a színházi zenélésből fakad-

9 Orbán György-interjú.

10 Erre is volt egy története Orbánnak: „Szöllősy András, a zeneszerző, jó barátom megkérdezte: – Hogyan tudod kezelni az oboát? – Sehogy. Látnod milyen nagyon magas fekvésbe írtam!” – ORBÁN György: *Motetta (Vegyeskarrá és oboára)*.

11 Orbán György kompozíciójának magyarországi elterjedéséért sokat tett e tanulmány szerzője: egyik kiemelkedő hallgatója, Örfiné Bischof Zsuzsanna tanulta, majd külföldi fagottkurzuson, magyarországi versenyen eljátszotta, így került a darab a budapesti fagottosok látóterébe is. Koncerteken, külföldi kurzusokon játszotta a művet. A fagottszonáta első felvételét készítők Bogányi Bence és Oliver Triendl számára is Herpay Ágnes ajánlotta a kompozíciót, azonban maga sem mondott le felvételéről.

12 Vajda János ajánlotta a *Fagottal magyarul* című kortárs zenei koncertsorozat első, 2014. október 17-i hangversenye számára.

13 Kincses Margit Selmecki György felesége, sok kompozíció ihletője és címadója.

nak”.¹⁴ Selmeczi ebben az időszakban sok film- és színházi zenét írt, színházi személyiségnek ismerték. „A darab komponálásának egyik célja »használati zene«, amelynek tételeit/darabjait egyenként és bármilyen kombinációban is elő lehet adni – a másik a színházi: tükrözze a zeneszerző attitűdjét, miszerint teátrális és filmzenei.” A művet ifj. Hara László mutatta be.

Amint arra Németh Zsombor lemezkísérő szövegében rámutat, a ciklusban a jazz meghatározó szerepet játszik, a *Zenedarabok* a két háború közötti Egyesült Államok, vagyis Philip Marlowe korának és környezetének tánczenei műfajaira reflektálnak¹⁵ (például IV. tétel, 23–33. ütem).

A jazz hatását a tételek címei – I. *Phil Marlowe, a Portrait*, II. *Remember...*, III. *Phil Marlowe's Little Swing*, IV. *Phil Marlowe's Night Music* – is mutatják. A tételeknek nincs tematikai összefüggése vagy vezérmotívuma, jellegükben a címadó személy egyes hangulatainak, arculatainak érzékeltetésére törekszenek.

A kompozíció a 80-as évek játékosainak és a Magyarországon használt hangszereik állapotának és minőségének határait feszegeti (hangterjedelme az *esz*²-ig terjed, ráadásul szünetek után azzal indít), valamint a komolyzenei vagy fagottéletben akkor még nem túl gyakran megjelenő könnyűzenei elemek is nehézségeket okozhattak a klasszikus zenén felnövő egykori fagottosoknak. A kishőnő-hangközök éneklő felhasználása, ami a 60-as évektől kezdődően a modern magyar zeneszerzés kedvelt eleme volt, és a jazz-ihletésű ritmikai képletek kombinálásából felépített első tétel Phil Marlowe portréját mutatja be, ez a tétel címe is.¹⁶ Előadói szempontból legjobban a partitúrából játszható a vertikális pontosság megőrzése végett (I. tétel, 1–9. ütem).

A második darab, *Remember...* egy variációsorozat a *Tea for two* című dalra,¹⁷ amely eredetileg az 1925-ös *No, No, Nanette* című zenés komédia Vincent Youmans által komponált betétdala volt.¹⁸ A darab az előadó egyéni fantáziájára épít, az ő hangképzése, zenei ízlése határozza meg a tételt. Sajnálatos, hogy az egyetlen megjelent kiadásban jelentős eltérést mutat a megadott metronómjelzés az eredeti dallam által megkívánt tempótól.

A harmadik darab, a *Phil Marlowe's Little Swing* lejegyzésében rendkívül egyszerű, de a benne található sok dallami ismétlés mindannyiszor más megoldást követel a játékostól. A swing lejegyzése maga is notációs problémákat vet fel, leírása változó a

14 Az idézetek a 2019. március 28-án, Kisorosziban készült Selmeczi György-interjú részletei. A továbbiakban: *Selmeczi György-interjú*.

15 NÉMETH: *i. m.*

16 Selmeczi „original” feliratú kéziratában még *Phil Marlowe, a detektív* cím szerepelt. A kéziratban a szerző vegyesen használja a Marlow és a Marlowe írásmódokat.

17 Selmeczi „original feliratú kéziratában még a *Tea for Two* cím szerepelt.

18 NÉMETH: *i. m.*

20. században. Íme egy példa ugyanannak az elemnek háromféle leírási lehetőségéről (2. kottapélda), azonban a lehetőségeket is keverték a komponisták vagy a kiadók.

The image shows three staves of musical notation in 4/4 time. The first staff shows a triplet of eighth notes with a '3' below. The second staff shows a triplet of eighth notes with a '3' below. The third staff shows a triplet of eighth notes with a '3' below. The word 'swing' is written above the second staff.

2. kottapélda. Selmeczi György: Zenedarabok Phil Marlowe-nak –
III. Phil Marlowe's Little Swing

Az utolsó tételben –*Phil Marlowe's Night Music* – az induló *unisono* elcsúszása szinkópákká alakul (IV. tétel, 1–18. ütem). Itt a szeptimek izgatott tizenhatod ritmusai vagy a kicsit romantikus éjszakaelemek mind a hangulatfestést szolgálják (IV. tétel, 29–32 ütem).

Az egyetlen kiadás és a birtokomban lévő két különböző kézirat fénymásolatának összevetésekor sok az eltérés.¹⁹ A két kézirat sem egyforma, az egyikben a fent említett *esz*² helyett egy mélyebb megoldást választott a szerző. A nyomtatott kiadásnál azonban hol egyik, hol a másik kézirat megoldását találta jobbnak. A szerkesztett kiadás gyakori enharmonikus átírásai, amelyeket talán a számítógépes írásmód generált, nehezítik a megértést. A kiadás előtt feltehetőleg még egyszer átnézte a szerző a darabokat, miközben a kompozíciót klarinétra és szaxofonra is előkészítette.

Selmeczi saját bevallása szerint egyenesen „szerelmese” a fagottnak.²⁰ A hangszer exponált szerepet kap operáiban (*Spiritiszták*, *Bizánc*, *Boldogasszony lovagja*), sok hangszerelési bravúrt visz véghez, mint például a fagott-szoprán-szaxofon, illetve a fagott-tangóharmonika összeállítás – tudjuk meg Selmeczi elmondásából. „Általában

19 Az „original” feliratú kézirat-fakszimilét a szerzőtől kaptam, a másikat ifj. Hara Lászlón keresztül Vizsolyi Livia fagottművész, szintén egykori tanárom, bocsátotta rendelkezésemre. Egyik kézirat sem datált.

20 Selmeczi Györgynek több jelentős fagottos barátja is volt, például Halász István (Miskolc) és ifj. Hara László (Budapest), valamint különböző operaházakban, színházakban játszó operai fagottosok.

véve is hangszerelésében a fagott a szaxofonra asszociál” – állítja. „A jó fagottos úgy képviseli a hangszert – ahogyan Te is –, hogy a közönség megszeresse.”

Selmeczi szerint – bár a mű is teljesen más, mint a fent tárgyalt Orbán-kompozíció – „az előadásnál a kotta a leglényegesebb, de ennél a darabnál kell tudni ki Marlowe, és ki Chandler, illetve a dolognak az ethoszát ismerni kell. Mindig van értékrend, ha emberi karakter vagy egy lélektani vetülete van a dolognak. Marlowe összetett jellem, jó, ha az előadó legalább nagy vonalakban tud róla. [...] A zenemű eljátszásakor fontos, hogy ne steril előadás legyen, ne pusztán zenei struktúrákat közvetítsen, hanem világképet és jó érzést keltsen a hallgatóban”.²¹

A Zenedarabok... előadása sok egyéni fantáziát enged meg a játékosnak, akár közkedvelt repertoárdarab is lehetne. A koncertteremhez kevésbé hozzászokott hallgató számára pedig jó kapaszkodó a konkrét (irodalmi) személyhez, hangulathoz, karakterekhez való kötődés és a könnyűzene felé való kikacsintás. A szerző jól ismerte megrendelőit, az ő személyiségük éppúgy nyomot hagyott a kompozíción.

Az első előadó, ifj. Hara László azonban nem oktathatta a Selmeczi-darabot szakközépiskolában, ahol tanított, mert nehézségi szintje meghaladta az akkori középiskolások szakmai felkészültségét. Ma azonban éppen a jazz-es elemek hozzáik közelebb mind a tanulókat, mind a hallgatókat a darabhoz. Ugyanakkor pont ezek az elemek továbbra is hiányoznak a fagottoktatásból, a kortárs magyar szerzők kompozíciói is – csekély kivételtől eltekintve – szintén, hiszen nincsenek gyermekek számára komponált művek.²²

A FAGOTTKOMPOZÍCIÓK SZEREPE ORBÁN GYÖRGY ÉS SELMECZI GYÖRGY ÉLETMŰVÉBEN

Az 1980-as évek mindkét zeneszerző stílusában változást hozott. Mindketten a diatónia, a tonalitás irányába indultak el. Ebben a folyamatban mindkettőjüknél jelzésértékű volt a fagottmű komponálása. Orbán vallomása szerint: „1980-tól 1985-ig csak kórusdarabokat komponáltam. Rengeteg atonális darab után ezek a felkérésekre készült kórusdarabok fokról fokra egyre rokonszenvesebbek lettek, és megtaláltam bennük önmagamat. 1980–1990 között keletkeztek az első neotonális művek, négyöt hangszeres szonáta, ezek egyike ez a fagottdarab.” A darabok írásánál, ahogy ennél a fagottdarabnál is, a zenei elemek választása a szerző vallomása szerint nem tudatos. A szerző ezeket szereti, ezek „működnek” számára. Szerinte „nemcsak a hangszer, a hangok, az akusztika fizika, hanem az ember maga is. Fiatalkoromban bonyolult

21 *Selmeczi György-interjú.*

22 HERPAY ÁGNES: *A kortárs zene felhasználási lehetőségei az alap-és középfokú fagott tanításban.* Parlando LVII. 2015/3.

szisztémákat használtam, ma egyre egyszerűbbet. Véleményem szerint a diatóniát lehet követni a hallgatóság számára is.”

Selmecki állítása szerint a fagottdarabbal indult el egy olyan folyamat a pályáján, amelyben nagyon érdekelte a programzene, a dramatikus háttér. Innen jutott el a szimfonikus költeményekhez, majd látványosan az operák felé fordult. Erről így nyilatkozott: „Adorno után a teoretikusok megbélyegezték a programzenét. Bennem ez dacot váltott ki, hogy csak azért is ilyet írjak, hiszen színházi ember vagyok.” Programzenében a fagott nagyon fontos szerepet tölt be, ahogy munkásságában ez a kompozíció is.

A két szerző stíláriis szemléletének változásáról Selmecki a következőket mondta:

„A 80-as évek közepére mindketten [Selmecki György és Orbán György] – és az alkalmazott zene is – eljutottunk arra a sajátos helyzetre, hogy két zeneszerző lakik egy személyben. A személy egyik felére ma úgy mondanánk, alkalmazott zeneszerzőre jellemző a vonzó sikeres környezet, a csillogás, a közönségbarát darabok, a siker. A személy másik oldala, amelyik az utókor számára kíván komponálni, viszont a következő helyzetben van: meg akar felelni a kor követelményeinek – mainstream. A kor a követelményeit erőszakosan megfogalmazta, és mintegy számonkérte a fiatal zeneszerzőktől, ezért kialakult bennük egy nyomasztó megfelelési kényszer.

Ezért a 80-as évek zeneszerzője furcsa, skizofrén kettőslátással rendelkezett: amit az utókornak szánt, az a közönséget nem érdekelte, valamint előadókat sem találtak az avantgárd darabokra. Ha maga az előadó is fumigálja a darabokat, akkor a szerzőnek el kell gondolkodnia. Ez eredményezte, hogy a zeneírók két táborra szakadtak. Az egyik fele, ahova én és barátaim, Orbán György, Vajda János és Csemiczky Miklós tartozunk, e meghasonlás után mindannyian úgy éreztük, hogy ideje »igazat beszélni«, és egymást támogattuk ebben a szembenézésben. A Művészeti Alap alkotóházába jártunk, így kialakult egy szellemi közeg, műhely, ami a kompozícióknál többszörös kontrollt eredményezett – vigyáztunk egymásra. Ennek etikai vetülete is van.”²³

23 *Selmecki György-interjú.*

ÖSSZEFOGLALÁS

Mindkét szerző stílusában fordulat állt be az 1980-as években, ennek az időszaknak az első darabjai között szerepelnek ezek a fagottra és zongorára írt kompozíciók. Annak ellenére, hogy kis létszámú előadói apparátust igénylő darabok ezek, mégis teljes értékű alkotások, fontos helyet foglalnak el a zeneszerzők munkásságában és a fagotton játszó körében is. A művészek és oktatók feladata, hogy a közönség, a hallgatók és az ifjú előadók is minél szélesebb körben megismerhessék őket. Orbán György és Selmeczi György fagottdarabjainak előadása valamennyi alkalommal nagy közönségsikert hozott.

THE BASSOON PIECES OF GYÖRGY ORBÁN
AND GYÖRGY SELMECZI

Keywords: *György Orbán, György Selmeczi, contemporary music, interpretation, education of contemporary music*

Transylvanian composers György Orbán and György Selmeczi both contributed to the bassoon-literature by writing a *Sonata for bassoon and piano* and *Four pieces to Phil Marlow* for bassoon and piano. The study focuses on how these pieces were created, the role they played in the career paths of the composers and how they made it to concerts-halls. Thorough presentation of the pieces aims to identify their musical style. The study also focuses on the artistic performances and educational results that these pieces have brought forth, including the point of view of the performer so it can be subjected to subsequent analysis. The study discusses the notational features of the compositions, the experiences of performing them in Hungary and abroad. It also suggests how the pieces can be used in the bassoon education: what special previous music studies and educational materials they require. The study is strongly built on the in-depth interviews conducted with the composers.

COMPOZIȚIILE PENTRU FAGOT ALE LUI GYÖRGY ORBÁN
ȘI GYÖRGY SELMECZI

Cuvinte-cheie: *György Orbán, György Selmeczi, artă contemporană, interpretare, studiul muzicii contemporane*

Proveniți din Transilvania, compozitorii György Orbán și György Selmeczi au contribuit la dezvoltarea literaturii fagotului prin conceperea *Sonatei pentru fagot și pian*, respectiv a celor *Patru piese dedicate lui Phil Marlowe*, scrise tot pentru fagot și pian. Studiul subliniază elementele procedurii componistic, stabilește rolul pe care aceste lucrări au avut în cursul carierei autorilor și istoricul interpretării lor. Bazat pe informațiile din interviurile date de compozitori, analiza sumară a pieselor ajută la identificarea stilului lor specific. Textul precizează și anumite aspecte ale notației și interpretării *Sonatei* și a celor *Patru piese*, precum și întrebuintărea acestora în procesul educativ al instrumentului.

WINDHAGER ÁKOS*

TERÉNYI EDE *MISEPARAFRÁZISA* NÉGY OLVASATBAN. A FIÚ(ISTEN) DRÁMÁJA

Kulcsszavak: *Terényi Ede, missa brevis, megszakított hagyomány, szakrális tartalom*

„Amikor verset ír az ember
nem írni volna jó.”
(József Attila, töredék)

TERÉNYI EDE FARKAS UTCAI MISÉJE

A Kolozsvári zeneszerzők – zeneszerzők Kolozsváron című tudományos konferencia¹ kulcskérdése ihlette azt a szellemtörténeti kutatást, amely Terényi Ede és a Város (értsd: Kolozsvár) kapcsolatát vizsgálta. Az a cél lebegett előttem, hogy a zeneszerző, valamint a szellemi és társadalmi közeg kapcsolatát megrajzoljam. Követve Németh László, Márai Sándor és Cs. Szabó László esszéíró hagyományát, megfordítva közelítettem a tárgyhoz: a Farkas utcai templomba megálmodott *Miseparafrázis* elemzése révén mutatom meg a szerző kolozsvári attitűdjét. Vállalásom a zenei alapszöveghez készült többretegű glosszát eredményezett, amely a hagyományt egyre mélyebben beengedte az értelmezés folyamatába. A *Miseparafrázisok a XVII. századi Erdélyből* című vonószcenekari darab négy olvasata együtt adja ki azt a képet, amelyben Terényi a szeretett Városa polgára, ahogy az erdélyi szakrális örökséget megtartva aktualizálja, ahogy kolozsvári zenei együttesekben fogalmaz, végül ahogy a Farkas utcai templom spirituális otthont nyújt számára. Jelen esszé tehát életrajzi, műelemző, hermeneutikai és teológiai olvasatból áll, és ezek egymásra rétegződésében rajzolódik ki választott tárgyam: az egyén és a Város *symphoniája*.

* WINDHAGER ÁKOS (1975), PhD, irodalom- és zenetörténész, szakíró, a budapesti Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének munkatársa, továbbá az *Országút* című kétheti lap rovatvezetője. E-mail: windhager.akos@mma-mmki.hu.

1 *Kolozsvári zeneszerzők – zeneszerzők Kolozsváron*. Nemzetközi tudományos konferencia. 2019. április 12–13. Szervező: Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztály, Erdélyi Zeneudományi Munkaközösség.

TERÉNYI EDE ÉS KOLOZSVÁR – ÉLETRAJZI ELŐOLVASAT

Terényi Ede 1952-ben érkezett meg Kolozsvárra, a városba, amelyet azóta otthonának tekint. A *genius loci* keresve se találhatott volna nála hűségesebb alanyt; itt telepedett le, itt házasodott meg, itt tanított, itt jegyezte le fentről sűgött alkotásait, és itt hozott létre közösséget. Terényi Ede számára Kolozsvár az újrászülő város, mégha ez pimasz búcsúintést is jelent Marosvásárhelynek. A két város a szerző tekintetében tükörképe egymásnak: víz köré települ, hegyre mászik, és az *Urbs caelestis* felé tör, azaz egyetemes (sic!) város. Kolozsvár bevétele Terényi számára tehát nem Vásárhely feladása volt, még kevésbé annak megtagadása, hanem kiteljesítése. A nyüzsgő nagyvárosba költözéssel magával hozta a szülővárosát, beleoltotta azt nagy Erdélyországba, a magyar összkultúrába és a teljes európai műveltségbe. Akár Ligeti, aki Dicsőszentmártonból az egyetemes véghatárokig tolt ki zenei horizontját, azonképp földije is a világi és égi végtelenbe ért el a Szamos partjáról.

Tiszteletlenség lenne a szemérmes alkotó életének részleteit közszemlére tenni, noha annyit azért fontos megjegyezni, hogy Kolozsvárott kapta élete legjelentősebb beavatását. A vásárhelyi években Tróznér József hatására a fiatal művészelőlt már kereste a helyét, de azt csak Kolozsvárott találta meg. Tanára útmutatását követve felvették a Zeneakadémia zeneszerzés szakára, aminek következtében felhagyott orvosi terveivel, lemondott zongorista pályájáról és a zene általi gyógyításnak szánta az életét: zeneszerzővé lett. Tróznér felnyitotta már tanítványa szemét sok romantikus szerzőre (például Anton Brucknerre, Franz Schmidtre és Antonin Dvořákra), és megannyi boldog órát töltötték Mozart- és Schubert-olvasással; de mindez a kolozsvári Kodály-, Debussy- és mindenekelőtt Bartók-stúdiókban teljesedett ki. Vásárhelyen Tróznér József felesége, Erkel Sarolta révén beavatódott a romantikus magyar zenébe, Kolozsvárott megismerte Jodál Gábor révén a kortárs magyar zenét: Kodályt. Az eszménnyé magasodott Bartók pedig mindkét városban rátalált, ám az érettebb egyetemista tudta őt mélyebben megérteni.

Kolozsvár tehát zeneszerzővé tette, tanárrá avatta, és megtartotta őt. Hívta őt Budapest, de Bukarest is, várt rá Darmstadt és a nagyvilág, amelyet időről időre fel is keresett, de Kolozsvárt a fél világért nem adta volna. Műveiben viszont bebarangolta az egész földkerekséget, Finnországtól Japánig, Amerikától Indiáig, Tahititől a Kraszna völgyéig. Valós világjárás, képzelt túrák és belső utazások során született meg a színes-szimfonikus panoptikum. A jellegzetes Terényi-geográfia annyiban tér el a Baedekertől, hogy amíg utóbbi mindenben meglátja a német Bürgertumot, addig a zenei világrajz minden elemében kicsit felsejlik a Farkas utca, Házsongárd vagy Fadrusz Mátyás király portréja. Lényeggé szűrve a külső elemeket, a világot képezte le, de nemcsak emlékműveiben, hanem barátságaiban is. Az utolsó pillanatig kitarított Vermesy Péter és Szabó Csaba mellett, s mai napig őrzi Balassa Sándor barátságát. A végleteket egyesíti magában társasági középpontként, tanárként és alkotóként, s eh-

hez éppen a végletek városa tud teret és spirituális helyet nyújtani. Nem melleleg, éppen Kolozsvár segítette abban is, hogy felnőttként is háborítatlanul megőrizze magyar identitását. Amíg dalokat és kórusműveket magyar és latin nyelven írt, addig a zeneakadémiai óráit rendszerint románul kellett tartania. Műveivel azt nyilatkoztatta ki, hogy Constantin Brâncuși, George Enescu és Kájoni János az egyetemes erdélyi kultúra része, hasonlóan Bakfark Bálinthoz, Bornemisza Péterhez vagy Tinódi Sebestyénhez. A kincses városban ismerik, nevére az emberek felkapják a fejüket, s ha nem jelenik meg hosszabb ideig, aggódva keresik ifjak és idősebbek. Így, amíg a zenében övé az egész világ, addig ő már végérvényesen Kolozsváré.

MISEPARAFRÁZIS A XVII. SZÁZADI ERDÉLYBŐL

1992-ben született meg az – általa alkotott művész pályakép kulcsfogalmát használva – alkotói fennsíkon a *Miseparafrázis a XVII. századi Erdélyből* című vonószekerei kompozíció. A mű rímelt 1980-ban befejezett *Variațiuni pentru orgă pe o temă din sec. al XVIII-lea* című orgonakompozícióra, illetve megidézi a tizenkét historikus concertót is, de azoktól mégis független. Az öt misetételt tartalmazó alkotás mindegyik tételét egy-egy Kájoni- vagy vele kortárs szerző témája nyitja, amelyek azonban önálló életre kelnek. Coca Gabriela hívja fel a figyelmet arra, hogy ebben a tökéletesre csiszolt darabban az életmű esszenciális ötvözése történik meg, tulajdonképpen a *scordaturák*, a harmóniafúzió és a dallam „függőlegesítése” is együttesen hozza létre az oeuvre új minőségét.² Maga a szerző még annyit fűzött hozzá a darabjához, hogy a Farkas utcai református templom terét képzelte el műve írása közben. Így válik számára a konkrét építészeti tér a Makovecz-concerto (*A héttornyú vár* – versenymű szólóhegedűre, vonósokra és ütőhangszerekre, 1993) után ismét fontossá, amit tudatosan és tudattalanul is beépít a zenei térszerkezetbe. Így elmondhatjuk, hogy a *Miseparafrázis* esszenciális kolozsvári zene.

A mise – szoros olvasat

A *Miseparafrázis* a szoros olvasatot három pontban provokálja: a műfaj meghatározásában, az előadói együttes precíz behatárolásában, végül a szerkezeti súlypont megtalálásában. Ehhez képest a párhuzamos harmóniasíkok akkordmultiverzuma könnyű kérdésnek tűnik. A *Miseparafrázis* címéből következően miseként értelmezhető. Ezt támasztja alá az is, hogy a klasszikus besorolás szerint paródiamiséről beszélhetünk az említett és a partitúrában gondosan feltüntetett tudatos idézetek miatt.³ Szintén a

2 COCA Gabriela: *Terényi Ede*. Parlando 2016/5, 12.

3 TERÉNYI Ede: *Mass-Paraphrases for Strings*, In: Ede TERÉNYI: *Chamber Symphonies*, [szerzői magánkiadás], Grafycolor, Cluj, 2007, 1–47.

misejelleget erősíti az öt tétel *missa ordinariuum*ot idéző elnevezése, valamint a *missa brevis* kimutatható szerkesztési hagyománya. Később azt látjuk majd, hogy egyik besorolási kísérlet sem igazolható teljesen. Így a klasszikus öt misetétel: *Kyrie*, *Gloria*, *Credo*, *Sanctus* és *Agnus Dei* rögtön kérdés elé állítja a szoros olvasatot. A hagyományos (zeneileg szerkesztett) misében a *Sanctus*t a *Benedictus* kellene, hogy kövesse (vagy legalábbis összevont címként kellene megjelenie), míg a *missa brevis*ekben a *Credo* kimarad. A *Miseparafrázis* hangszerelése ismét csak több módon értelmezhető. A partitúra szerint az előadói együttes nagy vonószeneke, amely változatos módon szólal meg. A *Kyriében* és a *Gloriában* tizenkét hegedű-, négy mélyhegedű-, két cselő- és egy nagybőgőszólam jelenik meg, ám a *Credóban* és *Sanctusban* egy vonósnégyes és egy vonóskar concertál egymással. Az *Agnus Dei* helyzeténél fogva nemcsak a témákat és a programot összegzi, de a korábbi hangszerelést is, így a *solí* vonósnégyes mellett az első tételek osztott vonósegyüttese muzsikál. Tovább fokozza a hangszín sokszínűségét, hogy sok esetben az első hegedű önálló, szólista szerepet kap (például a *Sanctus* esetében), illetve a hangzás következtében több ízben orgonát (*Agnus Dei*) és ütőapparatust (üstdobot, harangot) vélünk hallani.⁴ A harmadik jellegzetesség, amely a szoros olvasatot provokálja, az az egyes tételek terjedelme. Noha nincs kőbe vésvé, hogy a *Credo* legyen a mise súlypontja, azt szakrális súlya (hiszen a teljes üdv-történetet tartalmazza: a mi Urunk, Jézus Krisztus születését, kinszenvedését és feltámadását) mégis kiemeli a többi tétel közül. Az egyes zeneszerzők a rejtett programnak megfelelően súlyozzák a tételeket, így Kodály a *Missá brevis*ben az utolsó tételt nyújtotta a leghosszabbra, és annak tartalmát emelte ki érzelmi többlettel. Terényi viszont a *Kyriével* tett így, amely önmagában olyan hosszú, mint az azt követő három tétel. Így az első és az utolsó tétel, amelyek tematikailag is összeillenek, együtt alkotják az Istennel való találkozás időtartamának a felét. Ennek jelképességét majd később fejtem fel, viszont e külsődleges paraméter ismételtlen figyelmezteti az olvasót, hogy nem foghat hozzá klasszikus miseolvasási módozattal a *Miseparafrázis*hoz.

A harmóniai olvasatot pedig végképp megfricskázza a következetes, szinte már rigorózus és makacs A-centrum. Bármelyik tétel kezdetét, kidolgozási szakaszát, visszatérését nézzük is, az A-centrumnak nincs elsődleges szerepe, a záratokban azonban átható erővel szabadul (f)el. Mintha mindaz, ami addig a harmóniak terén történt volna, csak földi poroszkalás lenne az égi A-sugárúthoz. Az A-centrum jelképessége az életművön belül és attól függetlenül éppen úgy provokáció tehát a harmóniai olvasat útjában, mint a hol durván, hol finoman exponált kisterc-*ostinato*. Egy barokk műben, főképp egy manierista madrigálban a fényességtől kistercre levő

4 Így nyilatkozott Molnár Tündének maga az alkotó. Ld. Tünde MOLNÁR: *Muzica pentru orgă în secolul al XX-lea în România. Compoziții noi, analize stilistice și interpretative* (The Music for the Organ in the Twentieth Century in Romania. New Composition, New Analysis and Interpretations), Grafycolor, Cluj, 2005, 208.

A-centrum jelképességét könnyedén fordítanánk, a *Miseparafrázis* sokszorosan telített, többszörösen felülírt szimbólumterében mindez azonban elsősorban kérdésfeltevésként hangzik fel.

Kyrie

A *Kyrie* hagyományosan ABA-szerkezettel bír, azaz a két *Kyrie eleison* egymást ismétlő szakasz, amelyekkel a *Christe eleison* áll szemben. A *Miseparafrázis* esetén a 93 ütemnyi kezdőtételből az első 60 ütemben a kyrie-intonáció szólal meg kimért lassúsággal. Az *Uram irtalmazz!* latin megfelelője, a kyrie szó lüktetése negyed és nyolcadpár ritmusképletére bontható le. Brevisre és félhangokra augmentált ritmusváltozatban hangzik el a tételben számtalanszor, osztinált basszusritmusként. A 6/2-es ütemek a makacs ritmusképlet következtében párosával alkotnak egységet, s így éppen háromszor ismétlődik meg a „Kyrie”-ritmus az „eleison” [ee-lei-son: három negyedhang] egyenletes lüktetését is felidézve. A ritmusképletet előbb a nagybögők játsszák, majd a csellók, később a mélyhegedűk csatlakoznak. Az ötödik ütemben a G-alapcentrum következtében lokriszi pozícióban lép be a paródiadallam, amely Kájoni egyik *Organo Missale*-témája. Az idézett, szomorú siratódallam kiemeli a *Kyrie* megrendültségét. A témát minden hangregisztert bejáró *fugato* növeszti hatalmas tablóvá a 40. ütemig. A dinamikai és harmóniai váltások következtében a fájdalmas dallam megdicsőül olyannyira, hogy a 30. ütemtől kezdve a basszus-ostinato is megszűnik, és minden hangszer, ha elhangoltan is, de a témát szólaltatja meg. A 40–43. ütemek epizódja az első *Kyrie*-szakasz legdrámaibb pillanata, amikor az üvöltésé torzuló könyörgés zokogásba fordul, és fojtott hangon Gesz-alapú, kilencelemű hangfűrtben szólal meg. A tompa álzárlatból brácsa A-hang vezet ki, és a téma egyszerűbb harmóniákban ismétlődik meg. Az *Uram, irtalmazz!* szakasz végül az előző harmóniai tömb ellenpólusán, egy tiszta C-hangtoronyban nyugszik meg.

A *Christe eleison* szakasz eltérő zenei mikrokozmoszt teremt. A *Christe eleison*-téma ötütemes félperiódusokban nyilatkozik meg, amelynek kérdésrésze repetitív mikromozgás, a válasza pedig perpetuum mobile-ingajárás. A továbbra is 6/2-es ütemekben az első két brevis erejéig csak ismétlődő hangokat hallunk, mert a mozgás az utolsó harmadban kezdődik el. A ritmusképlet hatására a zene most (is) hármas lüktetésben mozog – és ennek szakrális jelképe megegyezik a kyrie-szakasz hármas ritmusáival (ti. a háromszemélyű Egyisten hangszimbolikája). A nyugodtabb harmóniák mentén a tonális centrum eltolódott az F felé. A téma előbb a középszólamokban mutatkozik be, majd egy epizód erejéig a magas(ság)ban is felhangzik, ám ezután tovább már nem fejlődik. A végső kifejlődés pusztán rituális megtisztulás volt a beavatás megkezdéséhez, mert miközben a téma visszatér oda, ahonnan vétetett, a magasban kétszer intonál a lefelé lépő kisterc drámája. Jól hallhatóan ez adja a tétel igazi kulcsát, mert erre reagál a leghevesebben, minden korábbi témát, ritmust és harmóniát elsöprő vonósgörgeteg. A harmadik azonos szerkezetű epizódban újabb

kísérlet történik a kisterc „kinyilatkoztatására”, de ott már a hangköz tritónusszá torzul. Ezzel a bűnbe esett bőnegyeddel lépünk vissza mindössze négy ütem erejéig a kezdő kyrie-témáig. A hirtelennek tűnő lezárás váratlanul a-mollban történik. A zárlat szembemegy a narratív logikával, mert semmiből nem következik, semmi előre nem jelezte. A teljes mű ismeretében az állapítható meg, hogy az „A-centrum” a mise „programja”, amely ebben a tételben úgy értelmezhető, mint a *Kyrie* Gesz-clusterére és C-hangtornyára adható egyetlen szakrális válasz.

Ha a tételt még egyszer meghallgatjuk, akkor számos, kortárs zenei párhuzamot találunk. Így, az a pillanat, amikor a vonósbaszus felett alig hallhatóan szólal meg a fájdalmas dallam, Gija Kanceli vonósdrámáit idézi fel. A komponálás idején Romániában Kanceli művei nem voltak elérhetőek sem partitúrában, sem koronglemezen, előadáson még kevésbé, így a párhuzam alapvetően korszakkijelölésben segít. Mindkét szerző azt a gesztust ábrázolja, ahogy a misztikus anyagot (legyen az „népi” vagy „rég”) a környezete nyers és vad indulattal fogadja be, amiképpen az „avított” szakrális és az elevenen lüktető anyag reszketve feszül egymásnak. A kísérlet és a téma egymásnak feszülése azért is hátborzongató, mert, ahogy korábban bemutattam, a basszus *ostinato* a több ezer éves *Kyrie* szócskából képzett szózene, amely e hörgés révén válik nagyon maivá. Szintén a befogadói horizont érzékeli rokonnak a téma-clusterré növekvő polifon szólam vezetését Ligeti mikropolifon stílusával. Az egybeesés ezúttal is a korszak sajátja, a párhuzamos zenei folyamatok szabadon engedése és predesztinált egybefűzése logikus következménye a Bartók utáni zenei folyamatoknak. Végül Steve Reich minimalizmusát is párhuzamba hívja az öttételes félperiódusban gondolkodó *Christe eleison*. A nyolc azonos hang után bekövetkező tonális jellegű mozgás olyannyira új dimenziót képez a tételben, hogy legalább fél percbe kerül, mire a fülünk megszokja a monotóniáját. Reicht ismerhette ugyan Terényi, de a *Miseparafrázis* komponálása közben már egy évtizede meghaladta a minimalizmust. Végül, a fájdalmas *Kyrie* esetén nem felejtkezhetünk el a szerző egyik kedvenc Mesteréről, Mozart-ról se, mert a tétel kulcspillanata, a kisterc kétszeres kiemelése úgy lép ki a zenei környezetéből, ahogy a „Dreimalige Akkorde” a *Várászfuvola* nyitányában.

Gloria

A *Gloria* (*Allegro molto*) tétel megértéséhez érdemes felidéznünk, hogy a „Dicsőség Mennyben az Istennek, békesség Földön az embernek!” szózat akkor hangzik el, amikor a pásztorok a kisdedhez sietve egy pillanatra bepillanthatnak a mennybe, ahol nagy a sürgölődés. Ezt a sürgős-forgást véljük hallani a tétel első húsz ütemében. A 4/4-es lüktetésű E-dúr szakaszban apró témasejtek (pl. E–Disz–Cisz) ismétlődnek állandó basszusképlet felett, amely nem meglepő módon E–Cisz-ellenpontba torkollik. A kisterclépések ismételt exponált helyzetű alkalmazása kiemeli, megerősíti és kanonizálja a hangköz-ostinato programját a teljes kompozícióban. Utána azonban, azonos hangnemi keretben az égi dicsőséget idéző barokkos zenei formula harsan fel.

A V alakú „trombitamotívum” Marc Antoine Charpentier és Jean-Baptiste Lully *Te Deum*-kiáltásaira emlékeztetve örvendezik, igaz, a basszusban négyelemű, kromatikus *passacaglia*-lépegetés társul hozzá. Végül a 41. ütemben immáron az áhított „földi békesség” ígérete hangzik fel Somlyai Miklós *Magyar litánia* dallamában. A 16. században az egész Kárpát-medencében elterjedt egykori dallamot többek között protestáns zsoltárban is megtaláljuk. A jellegzetes dór dallamban a földi békesség felmagasztosul, de azt, hogy mindez csupán a szerző mély vágya, jelzi a hátralevő száz ütem dramaturgiája.

A meghitt Békesség-idézet a kidolgozási részben újra és újra felbukkan ugyan, de a bevezető rész apró témasejtje válik a tétel központi zenei elemévé. Számos lefelé és felfelé futó fordítása a dicsőséghiáltást feszültté, zilálttá és kétségessé teszi. Mint ahogy Babits háborús zsoltáraiban az Istenhez szóló fohászok átkokkal keverednek, úgy rémlik fel a személyes és egyetemes dráma is a jelen dicsőségmondásokban. Hiába helyezi Terényi még háromszor a rettenetes vonósfutamok elejébe a késő reneszánsz litániadallamot, a zene nem nyugszik meg, hanem magával sodorja az idézetet is. Noha a kezdet sürgölődése jót ígért, az egykori pásztorok számára megnyílt Ég örömét előlegezte, a finálé mégsem igazolja azt. Inkább Illés vad dühével találkozunk, akinek ugyan olykor megnyílt a menny, és látta annak igazát, csak halálakor érthette meg annak békéjét. Így, a vad hajszában elcsigázott agg próféta utolsó lehetésként kiszakadó sóhajára emlékeztet a záróütem sforzato E-hangtornya.

Dicsőíti a zene Istent? Mindenképpen. Solymosi dallama egykor és ma is az Ő dicsőségét zengi. A háttérben azonban ott húzódik a már a *Kyriében* megjelenített dráma, amely hihetetlenül szenvedélyes könyörgésre sarkallja a szerzőt. Az égi dicsőséget harsogó barokkos V-frázis csak a narratív keretet érzékeltette, de a zenei cselekmény a dallamsejt és a litánia összeütközésében bontakozott ki. A harmóniai szerkezet ezúttal is felborítja az értelmezést: C- és F-centrumok uralták a pástot, végül azonban minden visszatért a kezdő E-centrumba. Jellemző, hogy mind a dallamsejt, mind a litániatéma első ízben E-dúrban szólal meg, s csak utána következik moduláció.

Credo

Az egyházi zeneirodalom egyik legkülönösebb *Credója* (*Moderato*) a *Miseparafrázis* középső tétele. Hiányzik belőle a hagyományos krédók fensége, békéje és hitvalló ereje, mert rövid, hajszolt és kétségekkel telt. A *Kyriéből* eredő dráma folytatódik a *Gloriából* származó futammal, igaz, a *Credóban* az A–D–G-kvartfűzér ismétlődik, ahol a dallamsíkon a G hang ismétel. Az egyszerre hármas funkciót betöltő kvartfűzér keretbe foglalja a *Credót*, mert előrevetíti a finálét: ugyanezt a formulát találjuk majd ott is. A fűzér a Szentháromság tanát előlegezi meg, ahogy a hármasság a *Kyriében* harmonikus egymásutániségben, itt feszült egyidejűségben jelent meg. Az előző tételt is eluraló feszültséget átveszi tehát, de más módon küzd meg vele, más választ ad rá, illetve máshova transzponálja. Ezek együtt eredményezik, hogy a ha-

gyománysan nyolczszakaszos misetétel összesen három szakaszból áll: a „Hiszek egy Istenben” és a „és hiszek Jézus Krisztusban”, valamint „és a Szentlélekben” kezdetű hitvalló mondatokból.

Az *Organo Missaléből* ezúttal ismeretlen szerző litániadallama szólal meg, amely hogy-hogy nem, ismételten a kisterc-nagyterc feszültségét használja ki. Ráadásul, a téma erősen emlékeztet a Bartók-operából Judit: „Szépen-halkan fogom nyitni” dalmára. A hathangú moll-téma az egész tételt áthatja, noha két epizodikus, de a környezettől idegen témával kerül majd összeütközésbe. A finoman vezetett szólamok először korálharmonizálást ígérnek, de lassú vonalvezetéssel kibontakozik a széles szimfonikus tabló. A szóló vonósnégyes és a tutti együttes összeütközését négyütemnyi H-gongütés zárja le. Az 51. ütemben kezdődik a Fiúistenről szóló hitvallás, ahogy ez a partitúra bejegyzésében is olvasható: „et incarnatus est.” Az előzőekben is már idézett, két tercet variálós ereszkedő téma szelíd kamarahangzásban csendül fel, amit halk E-, majd A-orgonapont kísér. A kromatikába csúszó utolsó frázist durva hangtörés állítja meg, amely után C-harangozás állítja helyre a tonális rendet. Az utolsó szakaszban éteri magasságba emelkedik fel a téma augmentált változata, miközben az alsó szólamok a korábbinál szabályosabb, népies táncritmusokban intonálnak daltöredékeket. A Fiúistenhez kapcsolódó rész szelídsége helyett szilajság jelenik meg, amely a már jelzett módon: az A–D–G-füzér hangszimbólumot hordozó rohánásába torkollik.

Az első szakasz D-centrumára a középső terület A-centruma, majd a zárószakasz E-centruma felel. Az első és az utolsó szakasz között jelentős tartalmi-programi egyezés figyelhető meg, így csupán az azonos témát, de más karakterrel és hangnemben megragadó középrész tér el. A monumentális első szakaszt az intim hangulatú második követi, ám a lezárás nem egyértelműen fenséges, hanem sokkal inkább szét-töredezett, értékvesztett, tragikus. A befogadói horizonton az első szakasz késő reneszánsz, polifon motettára emlékeztet, a második szakasz háromszólamú barokk fugatóra, az utolsó szakasz viszont Leoš Janáček vonósdarabjaira. A három szakasz úgy viszonyul egymáshoz, mint a tételek Liszt *Faust-szimfóniájában* (ti. I.: Faust, II.: Margit, III.: Mefisztó), ahol az első két tétel eltérő jellegű építkezésére a harmadik dekonstrukciója felel. A *Miseparafrázis* esetében is az utolsó szakasz dekonstruál harsányságával, keserűségével és váratlan lezárásával.

Sanctus és Agnus Dei

Az *Allegro* tempójú *Sanctus* passacaglia-szakaszokra épül, amelynek témája – bár nincs jelölve – a kora barokk világot idézi. A bevezető négy és a záró hat ütem A-lokriszi témát hordoz, amelynek nincsen elsődleges köze a tétel belső programjához. Miközben a drámaiságot hangsúlyozzák, és ismétlő jelleggel az ünnepi üstdob-ütéseket és trombitaszót pótolják, harsányan intonálják a mise kisterc ostinatóját (A-b-Desz). A téma feltételezhetően a hozsannakiáltást imitálja. A programot te-

kintve a tétel csak ezután kezdődik el: a passacaglia-téma idővel dübörgéssé, majd hörgéssé torzul, később átadja helyét félelmetes skálameneteknek. A hagyományos *Sanctus*ok fényességét a basszus szólam imitálja, a magas szólamok azonban mégsem a „Mindenség Ura, Istene” szentségét zengik. A 13. ütemtől a záró 64. ütemig ugyanis a szólóhegedű eltéveszthetetlenül elkülönül a többi zenei anyagtól. Szólamában olyan Kájoni-dallam bontakozik ki, amely tétován lépeget, variálódik és ereszkedik, ám mindvégig bensőséges karaktert hordoz. A szentség megvallásánál tehát kettészakadt a zenei szövet, a lélek hangja hegedű érzékenyen felsír, a fundamentumok mélysége azonban ellenpontoszza. „Tempora mutantur, nosque mutamur in illis” – üzenheti a kettős zenei szövet. Az, hogy a világon túl, a végtelen teljességben rend van, jelzi, hogy végre egyértelműen A-dúrban zárul a tétel. Ezúttal az A-centrum logikusan és előkészítve jelenik meg. Az *Adagio*-tempójú *Agnus Dei* a mise legrövidebb tétele, alig két percig tart. A legrétegzettebb zenekari apparátust alkalmazza ugyanakkor a szerző, hogy a teljességhangzat hatalmas D-clusterét felépíthesse. Amíg a tétel kezdetén Kájoni *Dies irae*-idézete hangzik fel d-mollban, addig a tétel közepére a téma töredékeire esik. Ismét középpontba kerül a kisterc-osztinató a magas szólamok dallamképzésében (a *Dona nobis pacem!* könyörgésénél), amely üvöltésig erősödik, és hatalmas hangfűzértömbbé szilárdul. A tizennyolc szólamú zenekar d-moll alapú clustert szólaltat meg, amely az utolsó ütemben diatonikus A-dúrra vált.

Szerkezetét tekintve a *Kyrie* a legösszetettebb, ám annak modellje figyelhető meg az *Agnus Dei*-ben is, mind a hangnem, az idézet, mind a szerkezet terén. A kerettételek úgy épülnek fel, hogy a kezdő dallamsejtből polifon szövet nő, amely hangfűzérré fejlődik tovább, végül A-zárlatba érkezik meg. A két tétel tehát organikusan épül fel egy dallamsejtből, miközben a szerkezeti terv mögött követhető szakrális-személyes program is áll. Velük szemben a három közbülső tétel a kezdésnél és a lezárásnál olyan önálló anyagot kapott, amely sem a tételen belül, sem a teljes műben később nem kerül elő. A keretmotívumok idézőjelnek tűnnek a három tétel Kájoni-idézeteihez, ám több szempont arra enged következtetni, hogy szerepük több ennél. Bertolt Brecht vezette be a *Verfremdungseffektet* (röviden: V-effekt), azaz az elidegenítő effektusokat. Értelmezésben mind a három tétel elején beavatkozik a szerző, hogy a kerettételekből áradó szakralitást valamiképp elidegenítse. Az, hogy a keretmotívumok felruházhatók liturgikus olvasattal, csupán kiemeli a jelentőségüket, ahogy az is, hogy a *Gloria* esetén a V-effekt témasejtváltozatai a dicsőségkiáltásba is beleavatkoznak. Az értelmezés végső nagy kérdése, hogy az „Isten báránya”-zárótétel viszont miért nincs elidegenítve, miért fejlődhet organikusan és emelkedhet fel a megbékélést hozó éteri A-dúrig.

A MISE SZEREPE AZ ÉLETMŰBEN – HERMENEUTIKAI OLVASAT

A *Miseparafrázis* szoros olvasata alapján kiderült, hogy a mű spirituális tartalommal bír, és az életmű olyan központi darabjaihoz kötődik, mint az *Isteni színjáték* (1971), a *Mephistofaust* (1999) vagy a kései *Az Ég kapui* (2013). Az említett művekben az egyes ember a világvégtelenben keresi a helyét – messze az anyagi határokon túl. A darabok spirituális tartalmát a lelki mélység és az egyetemes kulturális örökség adja. A *Miseparafrázis* azonban címe alapján nemcsak spirituális programot rejthet, hanem szakrálisat is. A jelen szövegben szakrálisnak tekintem azt a művészeti kompozíciót, amely a keresztény értékrend szerint a szentségre utal.

Terényi Ede – érthető okokból – az 1989 előtti időszakban csak rejtett módon vállalhatta a nyílt szakralitást, így a mikor misét írt – akkor azt nem misének jegyezte le. Így lesz érvényes rá a mottónak választott és módosított József Attila-gondolat: „amikor misét ír az ember, akkor nem misét írni volna jó”. A rejtjeles, nem misék azonban a gondolkodó alkotót új műfaji megoldásokra csábították, így mire misét írhatott, már létrehozta sajátos, szakrális, nemmise-írásmódját. A korai korszakból megemlíthető az 1956-os forradalmat gyászoló *Csángó sirató* vegyeskar és a *B.A.C.H. mise* (1967) című orgonamű.⁵ Terényi műjegyzéke szerint 1988-tól kezdve szaporodtak meg a vallási témájú (orgona- vagy orgonás) darabok, pl. *Introitus* (1988), *Septem dolores* (1988) vagy *Stella aurorae* (1988), illetve *Octofelicitatis* (1989) és *Vier biblische Lieder – Münchener Codex* (1989).⁶ A temesvári forradalmat követő rendszerváltás felszabadította az erdélyi alkotókat is, Terényi is megújulva alkototta meg szakrális műveit.⁷ 1990-ben végre számos szakrális kompozíció robbant ki belőle, példaként említve a *Die sieben Worte des Erlösers am Kreuz* – orgonadarabot, a *Hymnus pro Dominica Palmarum* kórusművet vagy az *ars poeticának* is tekinthető *Csíksomlyói Stabat matert*.⁸ A szakrális művek még hét éven keresztül sorjázta ujjai alól, így a *Missa in A* (1991/93), a *Maria Madre* (1992), a *Mise egynemű karra* (1993), az *Il cantico del*

5 Jellemző a korszakra, hogy nemcsak az Istent, de az ördögöt sem lehetett megvallani, így Vermes Péter hiába küzdött hosszú ideig az *Ördögváltozás Csíkban* című operája bemutatásáért.

6 Egy műfaj megjelenése nem csupán életrajzi vagy kortörténeti okra vezethető vissza, hanem sok más szempontra is. Terényi szakrális kompozíciói is sokat köszönhetnek annak, hogy 1988-tól orgonára kezdett fogalmazni. A. M. Hotoran kutató élesen rávilágít, hogy az 1987 és 1997 közötti nagyszámú szakrális darab mind orgonaihletésű – feltételezhetően a jelen *Miseparafrázis* is. Anamaria Mădălina HOTORAN: *The Variational Concept in Eduard Terényi's Organ Music*, Editura Grafycolor, Cluj, 2019, 15.

7 HAUSMANN KÓRÓDY Alice: *Az erdélyi harmincasok*. In: *Adalékok a romániai magyar zeneszerzés történetéhez*, (szerk.) HAUSMANN KÓRÓDY Alice, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2018, 32.

8 Terényi Ede: *Alleluja*. In: uő: *Zene Tegnap, Ma, Holnap*, Stúdium Kiadó, Cluj/Kvár, 2004, 214.

Sole (1994), végül az *Epiphania Domini* (1997) és a *Veni, veni Jesu* (1997). A címek is jelzik, hogy egyedi felkérések, konkrét megkeresések és alkalmi kompozíciók éppen úgy születtek, mint az életmű érdemi irányát folytatók (pl. *Stabat mater*).

A szakrális vonalhoz ki nem mondva, de rendszerint hozzáértjük, hogy énekelt szövege legyen, amely a hitvallás drámáját megjeleníti. Az igazán nagy alkotók azonban a szavakat pótolni tudják művészi jelképrendszerrel. A *Miseparafrázis* maga is tartalmazza e jelképrendszert, ahogy Terényi más művei is. A szimfóniái közül négy cím utal szakrális programra. A *Tér és fény* szimfónia (Mise Erdély harangjaiért, 1988) az erdélyi falurombolás idején sírt fel, és kongatta meg a harangokat konkrétan az elveszett harangokért. Tragikus üzenetű, hogy e szimfóniát a mai napig nem mutatták be. Az 1998-as ikerszimfónia első fele, a *Cantus hungaricus* szintén hordoz belső programot: *A zöld erdők liturgiáját*. Noha nincs liturgikus elem az ikerszimfónia másik felében (*Erdélyi kódex*), annak zenéjében mégis találunk szakrális mozzanatot. Végül, az 1956-os áldozatok, forradalmárok és hősök előtt tiszteleg a *Requiem 1956-ért* (Szimfónia orgonára és zenekarra, 2000). A *Miseparafrázis* szerkezetében a *Tér és fény* szimfóniához áll a legközelebb, amelynek tételcímei egybeesést mutatnak: I. *Lento a la Pavone (Kyrie eleison)*, II. *Allegretto grazioso (Gloria in excelsis DEO)*, III. *Grave (Credo)*, IV. *Presto feroce (Sanctus)* és V. *Introduzione (Agnus DEI)*. A szimfonikus dramaturgia a *Tér és fény*ben erősebbnek tűnik a liturgikusnál, ahogy azt a fentebb elemzett mű esetében is láttuk. Szintén hasonló szerkesztési elv, ahogy az első és utolsó tétel egymásra rímel, illetve, hogy a *Benedictus* ez esetben is hiányzik. A szakralitásra történő utalás már a tételcímekben is látható, hogy nyomtatott nagy betű jelöli az Istent minden esetben – igaz, ebben a szimfóniában nincs elidegenítés, sőt hagyományos zenei attribútumokat hallhatunk a *Gloriában* és a *Sanctusban* is.

A műfajbesoroláshoz fogódzót ad az, hogy a *Kamaraszimfóniák* kötetben jelent meg. Ezáltal az *In memoriam Bakfark* (1978), *Tinódi világa* (1984), *A héttornyú vár* (1993), illetve az említett ikerszimfónia: a *Cantus Hungaricus* (1998) és az *Erdélyi kódex* (1998) stílárís-szerkezeti közösségébe került. Azáltal, hogy nem a *Szakrális zene* (Musica Sacra, 2008), sem az *Egyházi darabok* (Church Music, 2009) kötetbe került, távolságot tart a hagyományos liturgikus olvasattól. Besorolása azt is hangsúlyozza, hogy nem – a szakrális szertartáshoz rendelt – alkalmi zenéről van szó. A műfaj-azonosítást viheti előre az is, hogy a kamarazenei művek jelentős csoportját képezik az hommage-alkotások, és jelen esetben nehéz elvonatkoztatni attól, hogy Kájoni-hommage-ról beszéljünk. Még közelebbi megfelejtést jelenthet a szerző időskorban összeállított és tanítványa, Emil Gherasim által újrhangszerelt *Fekete-piros* sorozata, amely az azonos című Kányádi-vegyeskart helyezi a középpontba. A XVI. századi témákat aktualizáló ciklus darabjai: a már említett *Bakfark*-, *Tinódi*- és *Tündérszép Ilona és Árgyelus* szimfónia, a *Fekete-piros* kórusmű és a *Julianus barát útján* című szimfonikus látomás. Ennek lehetne a hatodik darabja. Valójában az, aminek a címe is mondja: miseparafrázis – azaz nem mise, csak olyan, mintha az lenne.

A Kájoni-idézetek azonban még egyszer gáncsolják a hermeneutikai értelmezést. Ezúttal nem térhetünk ki azokra a jelentős részletkérdésekre, hogy a kalandos életű Kájoni-kötet pontosan citált dallamait egykoron kik írták, milyen célból, milyen liturgikus és zenei közegben, s mely funkcióval bírtak.⁹ A *Miseparafrázis* hallgatói, hacsak arra külön bevezető beszélgetés fel nem hívja a figyelmet, nem fogják érzékelni sem Solymosi, sem Kájoni közvetlen szerzőségét, pusztán az idézetet és jó esetben annak stílárius idegenségét hallják. A tragikus hangulat és az eltérő zenei nyelvezet jól elkülöníthető, a többi azonban nem, mert nemcsak a kora barokk miseénekek, de a szakrális muzsika hagyománya Kolozsvárott, Erdélyben, de egész Közép-Európában is többszörösen megszakadt. A megszakítotttság drámája a *Miseparafrázis* – címében is vállalt – talán legerőteljesebb programja. Nem véletlen tehát, hogy a megszakított hagyományt célkeresztbe állító mű műfaja oly sokveretű, s közben mégsem konkretizálható (legfeljebb *nem miseként*). Így kapott tehát Terényi posztmodern metafizikai látomása a szakrális erdélyi örökségről XVI–XVII. századi kulcsint és kortárs vonószekari belbecset a Farkas utcai templom terében.

A FIÚ DRÁMÁJA – TEOLÓGIAI OLVASAT

Cesare Ripa az *Ikonológiáját* lapozva valószínűleg gyorsan megfejtené a zenei jelképeket. Ahogy azonban fennebb már kiderült, nem világosan körülhatárolható, egyes attribútumokat kell elhelyeznünk stílárius jól megragadható értelmezési mezőben, hanem egymásra torlódó, megszakadt és aktualizált hagyományrétegek között kell időbe vetett értelmezési kísérletet tennünk. A szerkezeti elemzés során annyi nyilvánvalóvá vált, hogy a *Kyrie* bűnbánati könyörgése meghatározza a mű dramaturgiáját és programját. Az is tisztán kitűnik, hogy a kisterc-osztinátónak, illetve az A-tonális centrumnak legalább zenei szempontból szerepe van. Amíg a bűnbánati könyörgés az adott művön túlmutat, addig az 1993-as zenei környezetben adott tonális centrum és hangköz nem. Igaz ez akkor is, ha az A-centrum egyébként nem akadémikus módon van jelen a műben, hanem a hangfűzések mikro-polifonitásából bukkan fel a súlyos záróakkordokban. A jelentéssíkot kutatva immáron a liturgikus tartalmat szakrális programként olvasva kiderül, hogy mindegyik konkrét esetben a Fiúisten szekvenciájánál történt előre nem látható zenei elkülönülés. A *Kyrie*ben tritonusszá válik a magasságban bemutatott kisterc(-áldozat); a *Credo*ban a Ő szekvenciájánál lágyul el a zene, ám hamarosan megakad, s makacs kisszekundus ismétlésbe fullad, végül diadalmas tusba kezd (ti. „meghalt, eltemették, és harmadnapra feltámadott”). Az *Agnus Dei*ben a Fiúistenhez, azaz az Isten bárányához szóló fohász

9 BENKŐ András: *Kájoni János, a humanista muzsikuskorunk* 1981/11., 819–823.

leveti a dallami keretet, és a végtelenbe kiált fel. A két dicsőítő tételben viszont a szentség megvallása idején válik motorikussá a zene. Jézust, az Istenfiút Terényi halandó emberként állítja elénk? A földi lét szükséges állomása a halál, amelynek árnya oly erősen érződik a teljes mise megrendült hangvételében, még a hagyományosan derűs *Gloriában* és *Sanctusban* is. Az *Agnus Dei* idézete pedig Kájoni *Dies irae*-szekvenciája, amely így végül rekviemmé avatja a misét. A Farkas utcai mise tehát a Fiústen gyászmiséje, ahol a kisterc a bécsi klasszikus siratómotívumnak feleltethető meg, az A-dúr pedig a világos, tiszta, égi hangnemnek. A zene konstruáltsága és természetessége, megrendült hangvétele és éles felkiáltásai, elidegenítő keretmotívumai arra utalnak, hogy személyes élmény (is) áll a mise programja mögött. Kájonival Erdély népeiért, a Farkas utcában a kolozsváriakért, nem miséjével a Fiúért sírva könnyörgő szerző így állított emléket égi-közösségi és személyes pátriájáért. A jó hírt a szerző az utolsó ütemre tartogatta: a legmagasabb hegedűhang cisszé válva a zárlatot klasszikus A-dúrrá teszi, miáltal Terényi hitet tesz amellett, hogy van megváltás.

ITA MISSA EST

A kutató megírja szofisztikáltan tudálékos tanulmányát, és jó esetben a tiszta, világos alapelvek mentén a jól megragadható elemekből következetes levezetéssel érdemi olvasatig jut el. Minden értelmezés mögött azonban ott lappang a kérdés, hogy a zeneszerző vajon hitelesíti-e azt. Recepcióesztétikai jólneveltségünk természetesen hermeneutikai pajzsként véd a „gondolta a fene”-jellegű beszélősoktól, meg a szerzők önkényes, „még azt is el kellett volna mondani”-követeléseitől. És mégis, a múzsa, a fura, kis daimón, azt kérdezi, hogy a műre való rálátásunk belátással párosul-e, vagy a tűnő káprázat után az éji vak, önmagukban zárt homállyal. Ezért nemcsak misét írva nem misét írni volna jó, hanem értelmezést írva nem értelmezést írni volna jó.

EDUARD TERÉNYI'S *MASS-PARAPHRASES*. TUNES FROM THE OLD AND THE CONTEMPORARY CHURCH ON FARKAS STREET

Keywords: Ede Terényi, missa brevis, tradition interrupted, sacral program

Eduard Terényi, who has lived since his university years in Cluj, composed his *Paraphrase Mass of Transylvania of the seventeenth century* inspired by the protestant church on the Farkas/Kogălniceanu street. The artwork crosses three aesthetic borders, similar to other Terényi-compositions. First of all, he presents a Catholic mass in a protestant sphere. Breaking the long tradition of the human voice and organ employed in sacral works, Terényi uses strings and only imitates the choir. Finally, in his modern confession he evokes tunes from the 17th century. In the vernacular language of the mass we can detect the organic reception of Béla

Bartók and the similarity of Leoš Janáček', Steve Reich' and Gia Kancheli's style. In the mass he declares his faith in the communal ethos in the way of using the Latin and Hungarian sacred songs described by the Romanian monk, Ioan Căianu. Thus, the place (the church on Farkas street), the tradition (musica sacra in Transylvania) and artistic credo become ecumenical, universal and Cluj-like.

MISA PARAFRAZĂ A LUI EDUARD TERÉNYI. MELODII DIN BISERICA VECHE ȘI CEA NOUĂ DE PE STRADA KOGĂLNICEANU DIN CLUJ

Cuvinte-cheie: *Eduard Terényi, missa brevis, tradiția întreruptă, program sacru*

Compozitor clujean, Eduard Terényi a compus lucrarea intitulată *Misa parafrază din Transilvania, sec. XVII*. inspirată de Biserica Reformată de pe strada Kogălniceanu, Cluj-Napoca. Similar altor compoziții a lui Terényi, piesa trece mai multe granițe estetice. Întâi, artistul concepe o misă catolică într-un lăcaș de cult protestant. Întrerupe lunga tradiție a vocii umane și al orgii în muzica eclesiastică, Terényi folosește instrumente cu coarde și doar imită corul. În al treilea rând, evocă melodii din secolul al XVII-lea. În limbajul autohton a misei putem detecta receptarea artei bartókiene și anume similarități cu stilul lui Leoš Janáček, Steve Reich și Gia Kancheli. Compozitorul clujean alege să-și declare credința prin versuri în latină și maghiară, notate demult de călugărul Ioan Căianu. Astfel locul (biserica reformată de pe strada Kogălniceanu), tradiția muzicii sacre din Transilvania și credo-ul artistului devin ecumenice, universale și clujene.

ANGI ISTVÁN*

CORNEL ȚĂRANU ÉS TANÍTVÁNYA, SZEGŐ PÉTER KELET VARÁZSÁBAN IHLETETT MŰVEIRŐL

Kulcsszavak: *mágia, varázslat, ráolvasás, nomád*

Cornel Țăranu és Szegő Péter számos alkotását ihlette Távol-Kelet ősi zenéjének varázsa. Felsejlik bennük az a teremtő vonzódás, amely elvezette őket az önmagakeresés feszültségétől az együttlétre találás feloldó öröméhez. Mindkettőjüket, ámde más és más módon. Céljuk azonban közös maradt: az indiai gondolatvilág bölcséletét és a róla fakadt dallam- és harmóniavilágot mélyen a mai Európa életérzésébe oltva sugározni üzeneteikben az avatott befogadó felé.

Cornel Țăranu a ritmusok ethoszát kelti élte és teszi érzékvé. Hindu és szanszkrit igéket köt csokorba, és vándorútjukat követi véges-végig Indiától mihozzánk, a cigány folklór igézetében. Avagy, a tánc apoteózisában az együttlét poézisét kelti életre. Magát a történet, az élet-halál élmény geneziséét érzékelteti folyamatosságában és megszakíthatóságában egyaránt. Költőként alkot keleti fogantatású műveiben, kompozíciói zenei költemények.

Szegő Péter tablókat komponál, keleti inspirációból fakadó zenéje festői. „Zengő triptichonokba” festi bele zenei rajzfilmek módjára az őstibeti varázs jelenkorát öreg kontinensünkön a tibeti dallam, a gregorián korális és a régi magyar népdal szintézisében. Zenei képei a Hatha-jóga tanítását sugározzák az élet, a fiatalság és az egészség megóvásáról, a gyógyításról és a gyógyulásról.

A két szerző alkotásmódjainak hasonlóságát és különbségét műveik elemzése révén igyekszünk bemutatni. Erre választottuk ki Țăranutól a *Nomád énekeket*, Szegőtől pedig a *MOM* című darabját.

Cornel Țăranu egyik legszebb alkotása, a *Chansons nomades* (Nomád énekek), amely a besszaráb költő, Cezar Baltag költészetét¹ s a benne megelevenedő cigány-nomád életmód misztikus világát szólaltatja meg. „Szolidaritásból és szeretetből írtam e művet; magam sem vagyok más, mint amik ezek az énekek, mert lelkünk ma este azonosul a mágiával, a költészettel, a természettel, az élet, a szerelem, a halál ti-

* ANGI István (1933), PhD, egyetemi tanár, esztéta, a kolozsvári Gheorghe Dima Nemzeti Zeneakadémia professzora. E-mail: istvan_angi@yahoo.com.

1 Cezar BALTAG: *Madonna din dud*. Editura Eminescu, București, 1973. 15–20, 53–69.

tokzatosságaival” – mondotta a szerző a mű ősbemutatóján. Az első tétel, a *Remember*, idéző-igéző emlékezés. Mint bevezetés, előrevetíti azt a mágikus lényegcserét, amely a teljes mű alapjául szolgál, nevezetesen: illúzióval helyettesíteni a világ uralmát a világmindenség felett egy kozmikus kalandban. A második tétel, *Rire-Mourir* (Nevetősdi) népzenei intonációkat idéz, ízig-vérig jelenkori zenei nyelv ötvözetében. A harmadik tétel, az *Oléandre* (Oleandervirág) varázsigékkel teli sirató, groteszk-ironikus párbeszéd a halállal, fricska a halálnak. A negyedik, záró tételben, a *Tarot* (Tarokk) címűben altatódal hangzik el, amelyet a halni készülő hősnek énekelnek a vele járó ráolvasások, varázssitalok szertartása során.² A negyedik, záró tételre expozéknak végén visszatérünk.

Ezt megelőzőleg Szegő Péter művészetét mutatjuk be. Stílusát formateremtő elvekre építi. A kérdés az, hogyan válnak ezek az elvek eleven zenévé, és miként is alakítják egységes egészzé szerzőnk stílusát? Ars poeticája (ha egyszer majd megírja!) bizonyára magában foglalná a kötöttség szabadságának a paradoxonját, miszerint – zeneileg szólva – a *parlando-rubato* dallamok kötetlensége csak a velük szembe állított *giusto* ritmusok kötöttsége révén érvényesül amúgy igazában, és persze fordítva, a *giusto* ritmus szigorúsága valójában a *parlando-rubato* dallamvilág kontrasztjában enyhül oldódó ellentété. Ám a szegői kontrasztelv zenei idők és terek, intonációs típusok és affektusok távoli kapcsolatait is egységre, a feszültségek egységére készíti, persze minden művében másként, és mindig az „az és mégsem az” jegyében.

A *MOM* című kompozíciójából idézünk. Ez a mű Távol-Kelet hívása és egyben sóvárgása is. Az ütők kíséretében zengő rézfúvók szignáljai magát Tibetet idézik. Végeláthatatlan síkok, zenébe oldott terek váltakozó pillanatfelvételei jelennek meg előttünk a rezek markáns tömbjeinek és a trombita nosztalgikus szólomának alternatíváiban. Ugyanakkor a trombitán elhangzó dallam a gregorián ének zsoltárrecitatívóira és a máramarosi zene prepentaton fordulataira is egyaránt emlékeztet. Ezekben az emlékeztetéseken a szerző olyan szintézist valósít meg, amelyből kiérezhetjük a lámaizmus zenéjének őstörténetét, de kései korrespondenciáit is az európai kultúrával.³

Összefoglalás helyett egy megindító példát idézünk a mester-tanítvány közös művészi munkájáról a *Nomád énekek* budapesti előadása kapcsán.

A többnyelvű szövegre komponált zenei alkotás üzenetének avatott tolmácsolása az eredeti előadásmód megváltoztatását követelte. Valóban, a kompozíció uralkodó eleme a nyelvi közeg. A román nyelv mellett kollázsszerűen megszólaló cigány, héber, francia és hindu idézetek zenei reprodukcióját egyedülálló hanghatásokban szólaltat-

2 ANGI István: *Nomád énekek* [A lemez kísérő szövege]. In: *Contemporary Composers from Budapest and Cluj-Napoca: Szegő, Cojocar, Olsøy, Țăranu*. Hungaroton Classic LTD, Budapest, 1998.

3 ANGI István: *MOM* [A lemez kísérő szövege]. In: SZEGŐ Péter: *Szerzői lemez*. Hungaroton Classics, Bp., 1997.

ják meg az énekesek, a narrátor és a kamarazenekar szólistái és együttese. Például a harsonás szólamának egy adott pontján hangszerén és saját hangján felváltva hahotázik.

Budapesten az érthetőség érdekében a csupán auditív közlést, az énekes és a hangszeres intonációt ki kellett egészíteni a taglejtések és mimikák kifejezőeszközeivel egyfajta rögtönzött koreográfiában. Ezáltal az eredeti elbeszélő költemény dramatiszálódott, kamaraoperává alakult át, amelyet Szegő Péter mint a modern művek elismert karmestere mély átéléssel mutatott be. Ugyancsak az ő érdeme volt a teljes szöveg magyarra fordítása is, amely műsorfüzetként a közönség rendelkezésére állt. Sokoldalú közreműködésével jelentősen hozzájárult a darab nagy sikerű bemutatójához.

A *Nomád énekek* utolsó tétele a ráolvasás varázslatát eleveníti fel a ritmus és dallam mágikus genezisében. A szerző hindu ritmusokból kettőt idéz, a *Tekát* és a *Chitrát*. Elhangzásuk során e ritmusok megőrzik rögtönzött mivoltukat, amely nélkül megszűnne eredetiségük. Zajlásuk felett indulatszavakra emlékeztető ráolvasás recitatívója hangzik el, és felködlik kísérő gesztusaik világa is.

A részlet, mint szerzője nevezi, „álbölcsődal”. Az ősi mágia hangulatát idézve, az énekesek átváltak a ráolvasók szerepkörére. Az egy vagy két szótagú varázsigék indulatszavait rituális taglejtésekkel kísérve még kifejezőbbé teszik, és a hiedelmek átélésében varázsolnak egy rekviemre emlékeztető ravatal körül. Mindenki részt vesz a varázslatban. Egyszerre vagyunk tanúi a rontások, átkok jelenlétének és az ellenük fordított gyógyító-felszabadító mágikus igék hatásának. A révületbe esettség állapota sem hiányzik ebből a gyógyító-védő, halálúzó szertartásból. Alig két-három mondatba foglalható dramatizáló szöveg, amelyre a ráolvasások hosszú sora épül, így szól:

1. „Nyaktekerics, nyaktekerics, állatövből kiugrottál, és öszvéren lovagolva kiáltottál: kuss!”
2. „(Alceste a bizonyosság szimbóluma) ma kimondjuk a bizonyosságot”.
3. „Testimonium ludus est (A bizonyosság játék).”

A szöveg többi része mind-mind ráolvasó ige. Vagy rontást felidéz, vagy a felidézett rontástól megszabadító mágia, varázs. Az antik görög melopoják világát idézik, amelyet a szerző Oresztész és Oidipusz című kamaraoperájában találóan megfélemlítő, illetve megnyugtató, szívhez szóló melopojáknak nevezett.

A *Nomád énekek* bevezető sorai Cezar Baltag *Pulbera (A por)* című verséből valók. A cím alatt mottó is van, idézet a Predikátorok könyvéből (I. fejezet, 12. vers): „Én, a Predikátor, Izráel királya voltam Jeruzsálemben.” A 9. vers első fele így szól Károli

Gáspár után, újfordításában: „A mi volt, ugyanaz, a mi ezután is lesz, és a mi történt, ugyanaz, a mi ezután történik; és semmi nincs új dolog a nap alatt”.⁴

Valószínűleg a 9. sor első fele refrénként ihlette a költőt, aki e sorokat permutálta, föléljük dúcolta a kezdő sorokat:

„Tudok egy szóbeszédet,
A napban pereg a pillanat,
Ami lesz, az már volt,
Ami volt, az majd lesz,

A mulandóság létre talál
A pillanatban,
Ami volt, az majd lesz,
Ami lesz, az már volt,

Ki tud a tűzben
célra találni,
Volt az már, ami lesz,
Lesz majd az, ami volt.”

És minden bizonnyal ez, a körben forgó végtelen zeneisége, készítette Cornel Țăranu is a *Nomád énekek* megkomponálására.

COMPOSITIONS BY CORNEL ȚĂRANU AND HIS DISCIPLE
PÉTER SZEGŐ, CREATED UNDER THE MIRAGE OF THE
MYSTERIOUS FAR-EAST

Keywords: *magic, enchantment, incantation, nomad*

The *Nomadic Songs* [Cântece nomade] and *Saramandji* (= to be together) compositions by Cornel Țăranu and the *Arcade* and *MOM* by Péter Szegő reflect maybe most eloquently the affinity by which the two composers connect the ancient music of the distant Orient and the wisdom of Hindu thought deeply anchored in the European affective climate. Their works veil the passage from self-seeking to the joy of being together. Certainly: each of them distinctly.

Evoking the Ethos conceived in the poetry and music of the nomadic Gypsies on their way from India to us, the Master invigorates in *Nomadic Songs* (1982) the magic of the ancient

4 *Bibliafordítások*. Károli Gáspár: Biblia. http://www.immanuel.hu/biblia/biblia.php?konyv=21&fejezet=1&o1=2&o2=3&o3=6&_k%C3%B6nyv=_Pr%C3%A9dik%C3%A1tor_k%C3%B6nyve (Utolsó meglátás: 2019. 05. 20.)

archetypes of the indisputable will to live in the seemingly playful battle of death. Then, after a quarter of a century, he instigates our consciousness again in *Saramandji* (2007) condemning to life the poetry of cohabitation on the waves of the apotheosis of dance.

Țăranu refines the epic itself of this condemnation, the genesis of the emotion of confronting life with death in its diachronicity and discontinuity. The Master is „poet”, the disciple a „painter”, each in their music.

Szegő plasticizes his evocations. In the mirage of the ancient Tibetan music, reflected through the Hatha Yoga he shows the wisdom of life, youth and health, healing and recovery. Beyond the exhortations and warnings, he paints in „live triptych”, similiary with musical cartoons, the presence on our old continent of the spell of the ancient Orient, the synthesis of the Tibetan melody with the Gregorian chant and the folksong of the Hungarian ancestors in scores like *Arcade* and *MOM*.

The premiere of the *Nomadic Songs* in Budapest in 1991 was an impressive example of the artistic collaboration between the Master and the Apprentice. The message of this work was composed on multilingual texts that were translated by Péter Szegő, who, by also conducting the *Nomadic Songs*, made an essential contribution to the success of the premiere.

CREAȚIILE LUI CORNEL ȚĂRANU ȘI ALE DISCIPOLULUI SĂU, SZEGŐ PÉTER, CONCEPUȚE SUB MIRAJUL TAINICULUI ORIENT ÎNDEPĂRTAT

Cuvinte-cheie: *magie, descântec, incantație, nomad*

Compozițiile *Cântece nomade* și *Saramandji* (= a fi împreună) ale lui Cornel Țăranu precum și piesele *Arcade* și *MOM* de Péter Szegő reflectă, poate cel mai eclatant, aceea afinitate prin care cei doi compozitori ne transmit muzica străveche a îndepărtatului Orient și înțelepciunea gândirii hinduiste ancorate profund în climatul afectiv european. Operele lor ascund trecerea căutării sinelui la bucuria de a fi împreună. Desigur, fiecare într-un mod diferit.

Evocând Ethosul tănuit în poetica și muzica țiganilor nomazi în drum din India către noi, Maestrul înviorează în *Cântece nomade* (1982) magia arhetipurilor străvechi a îndubitabilei voințe de a trăi în lupta aparent jucăușă cu moartea. Apoi, la un sfert de veac, ne incită din nou la cuget în *Saramandji* (2007) condemnând la viață, pe undele apoteozei dansului, poezia conviețuirii. Țăranu sensibilizează epopeea a acestei condamnări, geneza emoției confruntării vieții cu moartea în diacronia și discontinuitatea sa.

Maestrul este „poet”, discipolul – „pictor”, fiecare în muzica lor, Szegő plasticizează evocările sale. În mirajul muzicii străvechi tibetane reflectă din Hatha Yoga învățătura despre ocrotirea vieții, a tinereții și sănătății, vindecarea și însănătoșirea. Dincolo însă de îndemnuri și avertismente, el pictează în „triptic viu”, aidoma unor filme de desen muzicale, prezența de azi pe continentul nostru bătrân a vrăjii orientului străvechi, sinteza melosului tibetan cu melodia gregoriană și cântecul popular strămoșesc maghiar în partiturile sale *Arcade* și *MOM*.

Premiera piesei *Cântece nomade* la Budapesta în 1991 a reprezentat un exemplu impresionant al colaborării artistice între maestru și discipol. Mesajul muzical al piesei a fost compus pe text multilingv, traducerea acestuia în caietul de program de către Péter Szegő, precum și dirijarea tot de către el a spectacolului au adus o contribuție esențială la succesul de care s-a bucurat premiera.

SÓFALVI EMESE*

TÖRÖK-GYURKÓ ÁRON HANGZÁSTEREI

Kulcsszavak: *Török-Gyurkó Áron, avantgárd, kolozsvári zeneszerző műhely, hangzástér*

A hangzástér teljesebb használata a 20. század közepétől avantgárd zeneszerzők nemzedékei számára jelent(ett) kompozíciós kulcskérdést. Török-Gyurkó Áron egyéni zenei térérzetének kialakításában az erdélyi tradíció ismerete és a kortárs európai zeneszerzési törekvések beépítése egyaránt szerepet játszik. A magát kolozsvárinak valló fiatal művész alkotóeszközeinek és módszereinek rövid ismertetésében ezúttal az életműben beazonosítható kompozíciós terek, zenei mikrokozmoszok jellegzetességeit emeljük ki.

Török-Gyurkó Áron (Kolozsvár, 1989. március 31.) kilencévesen kezdett el zenét tanulni és – saját bevallása szerint – már korán megragadta a hangzások előállításának végtelen lehetősége. A kolozsvári Gheorghe Dima Zeneakadémia zeneszerzés szakán diplomát szerzett diák hű maradt alma materéhez, ahol jelenleg doktorjelölt, és tanársegédi feladatoknak is eleget tesz. 2011 óta a ContemporARTis Transylvaniae zenei projektek művészeti vezetője.

Egyetemi évei alatt Török-Gyurkó Áron szülővárosában Adrian Pop, Cornel Țăranu és Szegő Péter tanítványa volt, rövid ideig a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen Tihanyi Lászlótól is tanult. Képzése során nemzetközi hírű művészek és muzikológusok, az európai és amerikai zeneszerzés prominens képviselőinek kurzusain is részt vett.¹ A fiatal komponista műveit rangos kortárs zenei fesztiválok adták elő, szülővárosán kívül Jászvásáron, Bukarestben, Segesvárt, valamint a Bécs–Mürzzuschlag–Reichenau-i International Summer Academy, az ukrainai

* SÓFALVI Emese (1984), PhD, muzikológus, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zeneművészeti Karának adjunktusa.
E-mail: sofalvi.emese@yahoo.com.

1 Török-Gyurkó Áron Matthias Pintscher, Manfred Stahnke, Irányi Gábor (Németország) Tristan Murail, Allain Gaussin, Philippe Manoury, François Paris, Yann Robin, Costin Miereanu, Michel Swierczewski (Franciaország), Eötvös Péter, Horváth Balázs, Wilhelm András (Magyarország), Agustín Fernández, Edgar Alandia (Bolívia), Lasse Thoresen (Norvégia), Hèctor Parra (Spanyolország), Ajtony Csaba, Alexander Müllenbach (Ausztria), Amos Elkana (Izrael), Francesco Filidei (Olaszország) és Christian Winther Christensen (Dánia) mesterkurzusain vett részt.

Contemporary Music Dialog, és a fontainebleau-i Festival des Écoles d'Art Américaines keretén belül.

A felvázolt szikár szakmai életrajz nem sejtetheti azt a sokirányú érdeklődést, amellyel Török-Gyurkó Áron a különböző műfajok, technikák vagy előadói apparátusok felé fordul. Pedig a zeneszerzői nyelvezet kialakítása és folytonos, tudatos fejlesztése a fiatal művész állandó igénye. A hangzáseffektusok kiterjesztése révén újabb, belső és külső zenei terek kialakításával ez a tendencia jól azonosítható az utóbbi évek alkotói termésében is.

A zeneszerző hét kategóriába sorolja szerzeményeit.² Az énekes műfajokat kórusművek, dalok és a vokálszimfonikus alkotások képviselik, ezek egy része még az egyetemi képzés alatt született kompozíciós gyakorlatokat, vegyeskarra írt népdalfeldolgozásokat, valamint a magyar és román költők verseire alkalmazott liedeket is magában foglalja.³ Befejezetlen maradt 2015-ben a Madách Imre művéből inspirálódott kamaraopera, *Az ember tragédiája* terve – noha témánk, a hangzásterek kialakítása szempontjából a madáchi színek zenei megjelenítése érdekes adalék lett volna.

Bariton, fuvola-, cselló- és gazdag ütőhangszeres előadói apparátusával a vokális és hangszeres műfaj köztes mezsgyéjén helyezkedik el az Elena Maria Șorban szövegére komponált *Cântece trădate* („Elárult dalok”, 2018).

Török-Gyurkó Áron gyakran kísérletezik az akusztikus hangszereket megszólaltató kisegyüttesek lehetséges hangszíneivel és ezek keverésével. A fúvósötösre készült *Hat bagatell* (2010), a tíz előadót igénylő *Resonances*⁴ (2015), a hat hangszeresre komponált *Fissures* (2015), a *Cromosphère* vonósnégyes (2018), a basszusklarinet, vonósnégyes és zongora együttesére szerzett *Kaléidoscope* (2017) vagy a *Granulum [I]* (2017) és *Granulum II* (2018), előbbi két oboára, utóbbi cselló – klarinet – zongora trióra) mind a kamarahangzás jellegzetes tereit használják. De idekapcsolódik a Bartók-idézetre komponált *Plai de munte* (2018) vagy a preparált zongorát használó *Modulude 5191* (2019) szűkebb előadói apparátusa is.

A zeneszerző kamarazenei szerkesztésmód és hangzásvilág iránti affinitását az életműben fellelhető zenekari darabok egyelőre kis száma is bizonyítja. Csupán a 14 hangszerre komponált *Polarization* (2011), a zenekarra szerzett *Genesis* (2013) vagy az Aiszkhülosz Leláncolt Prométheuszának szövegtörédekeire alkalmazott tenor-monológ és kiterjesztett hangszeres együttes számára írt *Prometheus* (2011/2014) él a nagyobb apparátus lehetőségével.

2 Lásd: Török-Gyurkó Áron műveinek listája. Kézirat.

3 Török-Gyurkó Áron műveiről részletesebben lásd: SÓFALVI EMESE: *Fuziuni. Portret compozitional Török-Gyurkó Áron*. In: Cristina ȘUTEU (ed. și îngrijită de): *Ars Musicalis*. Editura Media Musica, Cluj-Napoca, 2019. 87–95.

4 A címetek a zeneszerző által választott angol/francia változatukban közöljük, fordítást csak indokolt esetben alkalmazunk.

Hangszínek és kompozíciós eljárások tárházát vonultatják fel a szólóművek, a zongorára írt *Collage* (2009), a *Polarization* (2010) vagy a szerzője által „impresszionista darabként” aposztrofált *La tempête* (2012) és az 2014-ben hegedűre szerzett *Splinter(s)* is.

A megszokott előadói tér, pódium mellett Török-Gyurkó színházi műfajjal, a Győri L. János–Győri Katalin *Menekülők* című darabjához alkalmazott kísérőzenével (2017) és elektronikus effektusokkal is kísérletezik. Utóbbira példa két interaktív darabja, a *Spaces MAX* és midi controllerre (2013) és a *SMIDPAM* zenei artikulációkat azonosító és feldolgozó rendszere (2014).

„Negyvenéves koráig egy zeneszerző csak keresgél” – fogalmaz Török-Gyurkó Áron.⁵ Amint az avantgárd, ez a tudatosan újító törekvések köre épülő irányzat is sokféle értelmezést enged meg,⁶ úgy a fiatal kolozsvári zeneszerző műhelymunkáinak, útkereső alkotásainak vizsgálatakor is különböző karaktereket és tendenciákat fedezhetünk fel, melyek azonban mind egy, előremutató irányzat megjelenítői. Török-Gyurkó maga is hangsúlyozza, hogy zeneszerzői habitusa kialakításában meghatározó szerepet játszott egykori mestere, az erdélyi avantgárd emblematis alakja, Szegő Péter.

Ákárcsak Szegőnél, akinek művészetében egyedi módon ötvöződnek a különböző műfajok formai és stílusbeli újszerűségei,⁷ Török-Gyurkó Áronnál is az avantgárd elemek képezik a zenei diskurzus és szerkesztésmód alapját. A szerző természetes módon használja a kortárs zenei nyelv alapelemeit: a szabad atonalitást, ütőhangszerhatásokat, dallamvonalak helyett a mikrostruktúrákat. Határozott kompozíciós stratégiáiban felismerhetők ugyan az utalások, hasonlatok, metaforák, szimbólumok, képek és szinesztéziák, de ezek mellett helyet kap az avantgárd technikai eszköztárának nagy része is. Így a látszólag idegen elemek többszintű, függőleges és vízszintes rendszerekbe és alakzatokba szövődnek.

Török-Gyurkó Áron tehát alkalmazza az avantgárd újító elveit, azonban az előadók számára lejegyzett, pontos zenei notációs utalások mellett a közönségnek is szolgál értelmezési lehetőségekkel. Ezek egyike a címadás: a zsindele(ek), polarizáció, repedések/rések, rezonanciák vagy a fennsík megjelenített képe látszólag a darabok programatikus jellegét hangsúlyozzák. Angi István a fennsík esztétikumát megragadó, a *Plai de muntét* elemzött esszéjében ki is emeli, mennyire segíti a befogadást ez a programcím.⁸

5 Beszélgetés Sófalvi Emesével. A továbbiakban: *Oral history*, 2019. április 8.

6 Jim SAMSON: *Avant garde*. Grove Music Online. (Utolsó megtekintés: 2019. 10. 22.)

7 ANGI István: *Az erdélyi avantgárd európaisága Szegő Péter zenéjében*. In: ANGI István–CsÁKÁNY Csilla: *Zenei művelődésünk a változó régióban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2013. 280–290.

8 ANGI István: *A fennsík esztétikuma Török-Gyurkó Áron zenéjében*. *Parlando* 2019/6.

A zeneszerző eredeti szándéka szerint azonban a választott címek nem programatizmust feltételeznek, hanem mintegy kompozíciós kulcsfogalomként működnek, és a darabban fellelhető, teremtő jelenségre hívják fel a figyelmet.⁹ Így szerepelhet akár két, különböző mű is azonos címmel (*Polarization* zenekari darab és *Polarization* szóló zongorára), egyértelműen a kompozíciós eljárásra utalva. Akár programcímként, akár a szerzői stratégia tömör megjelenítéseként, kulcsfogalomként értelmezzük a választott megnevezéseket, ezek mindenképpen a művész és befogadó közönsége közti érdemi kommunikációt és a közös, zenei térérzet kialakítását segítik.

A címválasztás is egyfajta értelmezés, és Török-Gyurkó Áront foglalkoztatja a zene mibenléte. „Mindig érdekelt, hogy mit nevezünk zenének és mi lehet a zene anyaga, miből lehet egy zenei diskurzust, zenei folyamatot felépíteni, és [úgy vélem] kár ebből bármilyen anyagot is kizárni. [Érdekel mindaz,] ami önmagától is zene, és nem függ semmilyen programatizmustól, [hanem] egy önmagától kialakuló folyamat.”¹⁰

Ilyen hangzóanyag-kereséssel, egy háromhangos sejtrel indít a szólóhegedűre komponált *Splinter(s)*. A rövid meditációként aposztrofált darab többértelmű címe (zsindey/ek) egyaránt utal a hangszer természetes alapanyagára és az alkalmazott lineáris kompozíciós eljárásra. A Sonia Vulturar zeneszerző-hegedűművész számára igen rövid idő alatt, a 2014-es Segesvári Nyári Akadémián szerzett és bemutatott mű „hangzó mikrokozmosz egy rövid tételben”.¹¹ A *Splinter(s)* valóban a hegedű hagyományos technikáival és különleges hangszíneivel él (üveghangok, *col legno battuto*, balkéz-pengetés, palló melletti *tremolo*). Az alkalmazott hanghatások mellett a felhangok jelenléte azonban nem változtatja meg döntően a hangszer „eredeti”, természetes, rezonáns állapotát.

9 TÖRÖK-GYURKÓ Áron: *Polarization for Piano*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Musica LXIV, 2019/2, 287.

10 *Oral history*, 2019. április 8-i közlés.

11 TÖRÖK-GYURKÓ Áron: *Splinter(s) for Violin*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Musica LXIV, 2019/2, 293.

♩=52

pizz. arco L.H. c.l.b. arco pizz. pizz. arco

mf sf sf sf sf sf sf sf

trem. gliss. ord. trem. sul pont. c.l.b. pizz. (ord.)

mf sf sf sf sf sf sub.mf f ff

pizz. arco sul pont. ord. c.l.b. arco 3 trem. gliss. ord. s. p.ord. senza tempo as fast as possible ♩=52

sf fff f fff f fff fff mf ffff mf

ff mf ff ppp p

senza tempo as fast as possible trem. gliss. s. ord. p. senza tempo as fast as possible

mf f f f f f f f f ffff

1. kottapélda. Török-Gyurkó Áron: Splinter(s), kezdőmotívum

A *Kaléidoscope* (2017) csendből (*silenzio*) építkező rövid sorozata is a fentihez hasonló kezdőmotívummal, kereséssel indít.

I.
hommage à László Tihanyi

4/4 Lento (♩=54)

Bass Clarinet: *silenzio*, *f* > *p*, *sff*

Violin I: *silenzio*, *p*, *sul pont.*, *gliss.*, *gliss.*, *ppp*

Violin II: *silenzio*, *p*, *gliss.*, *3*, *gliss.*, *mp*, *pp*, *pizz.*, *sf*

Viola: *silenzio*, *sul pont.*, *pp*, *sff*

Violoncello: *col legno battuto*, *mf*, *arco sul pont.*, *pp*, *sff*, *p*, *sul pont.*, *ord.*, *f*

2. kottapélda. Török-Gyurkó Áron: Kaléidoscope – I. tétel,
hommage à László Tihanyi (Haiku), 1–2. ütem

A basszusklarinétra, vonósnegyesre és zongorára komponált rövid karakterdarabok, *moment musicaux*-k sorozata egyfajta képzelt zenei családfa. Török-Gyurkó Áron mestereinek, a zeneszerzés számára fontos alakjainak dedikált teteleiben azonban nem hierarchizál, és nem idéz: „Nekem mind az öt [zeneszerző] fontos. [...] Hangzások ragadnak be zeneszerzőktől. Nem idézni akartam bárkit is”¹²

Az összefüggő kompozíciós stratégiák mellett a hasonló nyelvezet, a hangszínek és az *attaca*-instrukciók kötik össze a hat, eltérő hangvételű miniatúr: I. hommage à László Tihanyi, II. hommage à Helmut Lachelmann, III. hommage à Tibor Oláh, IV. hommage à György Ligeti, V. hommage à László Tihanyi, VI. hommage à Péter Szegő.

A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem tanárának, Tihanyi Lászlónak dedikált tetelek, az eredetileg *Haiku* nevet viselő nyitó miniatúr és az V. összefüggnek, az előbbben megjelenített zeneszerzési stratégia fedezhető fel az ötödik darabban is. A

¹² *Oral history*, 2019. április 8.

kétszeres ajánlás az egykori tanítvány hálás gesztusa: „Tihanyitól nagyon sokat tanultam, nagyon finom hangszerelési technikákat”.¹³ Helmut Lachelmann, a hangszeres *musique concrète* képviselőjének alakja inspirálta a különleges megszólaltatási módokat és a másodlagos zenei elemek, zörejek használatát (*quasi air noise*). Cornel Țăranu zeneszerzésóráira, amelyeken az Oláh Tibor által alkalmazott kompozíciós eljárásokat, hangszíneket elemezték, a kolozsvári Zeneakadémia 69. termében került sor, innen az eredeti cím is: *Sala 69*. A 3. kottapéldában az aleatorikusan ismétlődő, eltérő tempójú szekvenciák utólag a basszusklarinét dallamával szövődnek egybe.

The musical score is for a piece titled "3. kottapélda. Török-Gyurkó Áron: Kaléidoscope, III., hommage à Cornel Țăranu, 20–22. ütem". It features six staves: Bass Clarinet (B. Cl.), Violin I (Vln. I), Violin II (Vln. II), Viola (Vla.), Violoncello (Vc.), and Piano (Pno.). The tempo is marked "Poco più mosso" with a quarter note equal to 90 beats per minute (♩ = 90). The score includes various dynamic markings such as *ff*, *f < ff*, *sf*, *Prestissimo*, *Presto*, *Allegro*, and *Allegretto*. There are also performance instructions like "frull." (trill) and "sulle corde con ditta" (on the strings with ditta). The score is divided into measures, with some measures marked with "2''" above them, indicating a specific rhythmic or structural division.

3. kottapélda. Török-Gyurkó Áron: Kaléidoscope, III.,
hommage à Cornel Țăranu, 20–22. ütem

Ugyanez a fúziós zeneszerzői technika fedezhető fel a *Kaléidoscope* V. tételében (lásd 4. kottapélda).

13 *Oral history*, 2019. április 8.

The image shows a page of a musical score for a chamber ensemble. The instruments listed on the left are B. Cl. (Bass Clarinet), Vln. I (Violin I), Vln. II (Violin II), Vla. (Viola), Vc. (Violoncello), and Pno. (Piano). The score is written in a single system with multiple staves. It includes various musical notations such as dynamics (mf, sf, fpp, p, mp), performance instructions (punta d'arco, sul pont., molto sul pont., sul A V, sul D, sul tasto), and a 'morendo' marking. There are also some circled numbers (1, 2, 3, 4) above certain notes, possibly indicating fingerings or specific performance points. The score is in a key with one flat and a 3/4 time signature.

4. kottapélda. Török-Gyurkó Áron: Kaléidoscope, V,
hommage à László Tihanyi, 5–8. ütem

A negyedik miniatűr, a Ligeti Györgynek ajánlott tétel ciklikus felépítésű. *Unisonó*ból fejlődnek a szekundokból építkező hangfürtök, melyeket egy szinte improvizatorikus, a kifejező és a mechanikus zenei gesztusok ellentétére épülő rész követ, majd visszatér a kezdő, egybehangzó állapot. „Szeretem Ligeti műveit, de már nem inspirálódóm annyira belőlük”¹⁴ – fogalmaz a zeneszerző, és a darab valóban inkább bartóki hatásról tanúskodik. A természetzenék kései továbbgondolása ez az *hommage*-tétel, amely a csendből fejlődik és a csendbe is tér vissza. A kaleidoszkóp-kompozíciók sorát pregnáns ritmusú, változó ütemű záró miniatűr zárja, melyet Szegő Péternek dedikált a szerző.

A minimalizmus, posztminimalizmus, absztrakciók és aleatorikus jegyzésmód nem csak a fennebb érintett művek jellemzője. Az irányzathoz való kötődés egyre hangsúlyosabban jelentkezik Török-Gyurkó Áronnál a világ legnagyobb elektroakusztikai központja, az IRCAM-ban való látogatása óta. A zajok, zörejek (*musique concrète*), másodlagos zenei anyagok használata, kiemelése a megszokott hangzások relativitását eredményezi. Az egy tételben komponált *Cromosphère* vonósnégyesben jól érzékelhetők az akusztikus hangszerek szinte elektronikus effektusai és a makro- és mikroszinten is kifejtendő zenei struktúrákban való gondolkodás (lásd 5. kottapélda).

14 *Oral history*, 2019. április 8.

accel. . .

Vln. I
Vln. II
Via.
Vc.

5. kottapélda. Török-Gyurkó Áron: Chromosphère, 83–87. ütem

A *Cromosphère* vonósnegyes érzékletes zenei nyelvezetét és minimalista diskurzusát is folytatja a 2018-ban komponált *Plai de munte*. A cím (fennsík/magasföld) és a darab incipitjében található népzenei ihletésű idézet azonban újabb szint és ezáltal egy kiterjesztett hangzásteret eredményez. A Bartók Béla eredetileg zongorára közreadott *Román kolindadallamainak* első kötetéből származó diatonikus énekfeldolgozás opcionáléként került be a partitúrába, az előadókra bízva, hogy megszólal-e a darab kezdetén, vagy sem. A Bartók által gyűjtött és közreadott dallam ihletett hangszerelésében és az *ad libitum* szabadságában a kiterjesztett hangzáster, az idő és a természet síkja is megjelenik.

Az oboa, klarinét, hegedű, brácsa, cselló és zongora együttesére komponált darab kettős (zenei folklór és ennek feldolgozását hozó) idézettel indul. Ezáltal Török-Gyurkó Áron nem csupán egy népi dallamtöredéket helyez el a kortárs klasszikus zenei légkörben, hanem visszavetíti a pogány, téli ünnepkör énekét a maga egykori, archaikus környezetébe.

Nem a *Kaliedoscope* miniatűrjei közt kap helyet, a *Plai de munte* mégis joggal tekinthető hommage-kompozíciónak, mely Bartók Béla két, emblematis zeneszerzői jegyével, a természetzenék és a karácsonyi dallamok feldolgozásával él.

Az éjszakai természet hangjait megjelenítő *notturmo*, a Bartók Béla műveiben gyakran megjelenő úgynevezett éjszakazene önálló típusá, dramaturgiai helyzetű, szimbolikus hangzásterre érlelődő idiómája lett a Bartók-kutatásnak.¹⁵ A román karácsonyi énekek jellegzetességei (váltakozó ütemek, dialogizáló előadói csoportok jelenléte) progresszív zeneszerzői eszközökre sarkallták egykori feldolgozójukat.¹⁶ Az

15 A bartóki éjszakazenékről lásd összefoglalva: BÜKY Virág: *Dittáié – az éjszaka zenéi*. Magyar Zene LII. 2014/2, 137–158.

16 Részletesebben lásd: BIRÓ Viola: *Bartók és a román népzene. Kutatás és komponálás 1909–1918 között*. Doktori értekezés, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Budapest, 2019.

első, zongorára írt változatban a zeneszerző a kolindák eredeti, válaszolgtós előadásmódját Bartók Béla még regiszterváltásokkal érzékeltette. A *Plai de munte* szerzőjénél ez a szándék egy, már a bécsi klasszicizmus szimfonikus zenéjében is elterjedt, ún. áttört kompozíciós technika („durchbrochene Stil”) alkalmazásában is megjelenik. Egymásra tevődik tehát a dekonstrukció és a sejtyszerű építkezés, amelyekről Török-Gyurkó Áron így fogalmaz: „Szétszedem a dallamot és nagyon apró elemekből dolgozom, ezek is valamiből kinőnek, kibuggyan[nak]”.¹⁷ A dallamvonalnak ez a fragmentálódása, természetes átalakulása a ritmikus-dallami sejt alkalmazásában figyelhető meg az oboa témafoszlányában, a 6. kottapéldán.

The image shows a musical score for the 6th example, featuring staves for Oboe (Ob.), Clarinet (Cl.), Violin (Vln.), Viola (Vla.), Violoncello (Vc.), and Piano (Pno.). The tempo is marked as quarter note = 60. The score includes dynamic markings such as *mf*, *pp*, and *f*. Performance instructions are provided for the string sections, including "tremolo with fingers (without bow, fast bowing with fingertips on the strings)" and "sul pont." (sul ponticello). The piano part includes the instruction "sulle corde" (sulle corde).

6. kottapélda. Török-Gyurkó Áron: *Plai de munte*, 4–5. ütem

Angi István a darab zenei képeiben a fenszík élő metaforáit véli felfedezni. A zeneesztéta meglátásában a kezdő emlékidézet „szelíd, bensőséges szemlélődésre indít,” a rejtőzködő vagy nyílt téma a motetták „szigorú szépségével” jelenik meg.¹⁸

Török-Gyurkó Áron feldolgozása valóban nem csupán a kezdő idézet révén kapcsolódik a bartóki hagyományhoz. Bartók Béla éjszakazenéinek mintegy folytatásaként, Török-Gyurkó Áron a fehér zajok, dallamfoszlányok, hangeffektusok gazdagságából hív elő egy újabb típuskezdeményt: a nappal természetzenéjét. Így a

¹⁷ *Oral history*, 2019. április 8.

¹⁸ ANGI István: *A fenszík esztétikuma Török-Gyurkó Áron zenéjében*. Parlando 2019.

kolindadallam nyugodt nosztalgiájából, a norturno-típus absztrahált zenei diskurzusából egy újabb kifejezőeszköz alakul ki.¹⁹

Ha az avantgárd a művészet általános perspektívaváltását hozza, a *Plai de munte* kiváló példája annak, hogy változtatja meg egy fiatal szerző egy klasszikus, kanonizált mű befogadását. Az új kifejezőmódok iránti kíváncsisága szinte észrevétlenül olvasztja koherens egészé a nyugat-európai zeneszerzés-technika évszázados hagyományait és az avantgárd törekvéseket. Ez a fúziós eljárás már nem csupán nemzedéki sajátosság Török-Gyurkó Áron szerzői gyakorlatában. Úgy véljük, a tudatos „keresgélés”, a nyitottság, a hangzástér belső és külső korlátainak átlépése (is) az abszolút zene állandó, meghatározó igénye.

ÁRON TÖRÖK-GYURKÓ'S COMPOSITIONAL SPHERES

Keywords: *avantgarde, Cluj school of composition, Áron Török-Gyurkó, spaces and textures*

By identification of the avantgarde methods and tendencies used, present study sketches the portrait of Áron Török-Gyurkó. Young member of the Cluj school of compositions, the different genres, techniques in Áron Török-Gyurkó's oeuvre mirror the experiences and the constant pursuit of the artist in finding his personal musical language. Short analysis of three of his creations: *Splinter(s)* for solo violin (2014), the six moment musicaux of *Kaléidoscope* (2017) and *Plai de munte* (2018) introduce the musical spheres of the Transylvanian composer.

SPAȚII COMPONISTICE ÎN CREAȚIA LUI ÁRON TÖRÖK-GYURKÓ

Cuvinte-cheie: *avangardism, școala clujeană de compoziție, Áron Török-Gyurkó*

Prezenta lucrare încearcă să schițeze prin identificarea metodelor și tendințelor compo-nistice portretul lui Áron Török-Gyurkó (1989, Cluj-Napoca). Creația tânărului artist clujean cuprinde mai multe genuri, tehnici, grupări de instrumente, oglindind viu itinerariul parcurs și preocupările continue ale autorului spre elaborarea și dezvoltarea unui limbaj individual. Analiza succintă a trei piese: *Splinter(s)* pentru vioară solo (2014), colajul de șase momente muzicale din *Kaléidoscope* pentru ansamblu de clarinet bas, cvartet de coarde și pian (2017) și *Plai de munte* pentru ansamblu (2018), îl poziționează pe Áron Török-Gyurkó în rândul compozitorilor de avangardă a generației sale.

19 Akárcsak Kurtág György *Colinda-Baladă* című műve esetében. Lásd részletesen: Iulia MOGOȘAN: *Repere românești în creația lui György Kurtág*. Editura Risoprint, Cluj-Napoca, 2019, 236–237.

II.
TÖRTÉNELEM

ARANY KRISZTINA*

A FIRENZEI MANINI CSALÁD LETELEPEDÉSE ERDÉLYBEN

Kulcsszavak: *firenzei–magyar kapcsolatok, királyi pénzügyigazgatás, sókamarák, Erdély, integráció, kereskedelem*

BEVEZETÉS

A 15. század során a Magyar Királyság területén, ezen belül pedig Erdélyben és Máramarosban is jelentős számú itáliai, többek között firenzei származású üzletember élt és dolgozott. A rájuk vonatkozó, viszonylag nagyszámú, de elszórt írott történeti források elemzése képet ad arról, milyen lehetőségek vonzották őket ebbe a régióba, milyen tevékenységeket folytattak, és milyen kapcsolatokat ápoltak a helyi nemességgel, illetve városi polgársággal.

Érthető módon, a magyar történettudomány korán felfigyelt jelenlétükre a középkori Magyarországon. A 20. század első felében elsősorban, bár nem kizárólagosan, a magyarországi, illetve Erdély esetében a kiadott erdélyi források elemzésén keresztül született számos tanulmány a királyságbeli működésükről.¹ Az akkoriban

* ARANY Krisztina (1974), PhD, történész, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magánlevéltárak és Gyűjtemények Főosztálya, Budapest. E-mail: arany.krisztina@mnl.gov.hu.

1 A középkori itáliai–magyar, ezen belül a firenzei–magyar kapcsolatokra vonatkozó szakirodalom terjedelmes, ezért a teljesség igénye nélkül néhány monográfiát sorolok csupán fel. WENZEL Gusztáv: *Ozorai Pipo. Magyar történelmi jellemrajz Zsigmond király korából*. Pest, 1863; ENGEL Pál: *Ozorai Pipo = Ozorai Pipo emlékezete*. Szerk. VADAS Ferenc. Szekszárd, 1987 (Múzeumi Füzetek). 53–89; HUSZTI Dénes: *Olasz–magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban*. Bp., 1941; TEKE Zsuzsa: *Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403*. Történelmi Szemle 37(1995). 2. sz. 129–150; Uő: *Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszűlő után 1404–1437*. Századok 129(1995). 1. sz. (a továbbiakban TEKE: *Firenzei kereskedőtársaságok*) 195–214; KUBINYI András: *Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján*. Történelmi Szemle 36(1994). 1–2. sz. 1–52; Uő: *Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban = Uő: Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. I. Szerk. KENYERES István–KIS Péter–SASFI Csaba. BFL, Bp., 2009. 337–359. Erdélyre vonatkozóan a magyarországi források elemzését főként DRASKÓCZY István: *Olaszok a 15. századi Erdélyben = Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gericz József professzor tiszteletére*. Szerk.

elérhető külföldi források általában azon itáliai másolatgyűjtemények közül kerültek ki, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és anyagi támogatásával a 19. század második felétől kezdve firenzei, nápolyi, modenai stb. levéltárak anyagának feltárásával készültek.² Ezek a másolati gyűjtemények ma is jó kiindulóalapot nyújtanak az olaszországi feltárásokhoz, de fontos kiemelni, hogy elsősorban diplomáciai források találhatók bennük. Kivételt a Modenában őrzött, az esztergomi érsekség és az egri püspökség működésére vonatkozó iratanyagok képeznek, melyek főként számadáskönyveket és ahhoz vonatkozó levelezést tartalmaznak.³ A kutatási lehetőségek bővülésével a 20. század második felében megindult az olasz gazdaságtörténeti források érdemi feltárása is, főként Teke Zsuzsa firenzei kutatásainak köszönhetően. Az elmúlt évtizedek firenzei kutatásai a jó forrásadottságoknak köszönhetően lehetőséget nyújtottak arra, hogy a Kárpát-medencében, ezen belül Erdélyben fennmaradt forrásokban „Italicus”, jó esetben „Florentinus” megnevezéssel szereplő firenzeiek nagyobb számban beazonosíthatókká váljanak, „arcot” kapjanak, sőt, feltáruljon firenzei társadalmi és anyagi hátterük. Ezáltal összetettebb történeti kontextusban is vizsgálni lehet magyarországi jelenlétük különböző aspektusait.⁴

Erdély viszonylatában, az utóbbi évtizedek kutatásai alapján, elmondható, hogy számos firenzei működött Kolozsváron, Szebenben, Brassóban, Tordán, Désen, Széken, Vizaknán és Nagybányán, azaz a kiemelten fontos városi központokban és kamarai székhelyeken. Ezt összefoglaló táblázatunk is mutatja.⁵ Egyértelműen mind

DRASKÓCZY István. Bp., 1994 (a továbbiakban DRASKÓCZY: *Olaszok*). 125–145. Az utóbbi időben ARANY Krisztina: *Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century. A Prosopographic Study of their Economic and Social Strategies*. Solivagus, Kiel, 2020 (a továbbiakban ARANY: *Florentine Families*); Uő: *Apák, fiúk, fivérek, üzleti partnerek. A XV. század első felében Magyarországon dolgozó firenzei családok együttműködésének formái*. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) XVI(2009). 2. sz. 157–191; Andrea FARA: *La formazione di un'economia di frontiera. La Transilvania tra il XII e il XIV secolo*. Scientifica, Napoli, 2010.

2 MTA Könyvtára, Kézirattár, *Flórenczi Okmánytár*, Ms 4994/két kötet.

3 FÜGEDI Erik: *Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén* = Uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Magvető, Bp., 1981; E. Kovács Péter: *Estei Hippolit egri számadáskönyvei 1500–1508*. Heves Megyei Levéltár, Eger, 1992. Jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen működő Vestigia kutatócsoport folytat jelentős forrásfeltárást északolasz közgyűjteményekben. A kutatócsoport hungarikafeltáró tevékenysége során vizsgált források jelenleg kutathatók a www.vestigia.hu honlapon. A kutatócsoport egyik tagjának doktori értekezését lásd KUFFART Hajnalka: *Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*. PPKÉ. PhD-disszertáció, 2018.

4 ARANY Krisztina: *Firenzei kereskedők, bankárok és hivatalviselők Magyarországon (1370–1450). Protopográfiai adattár*. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) XIV(2007). 3. sz. 483–490.

5 Függelék, 1. táblázat. A táblázatban a tanulmány tárgyát képező Manini család érintettsége alapján csupán az erdélyi és máramarosi só- és harmincadkamarákra vonatkozó adatokat

Máramarosban, mind Erdélyben a királyi pénzügyigazgatás vonzotta ezeket az itáliai pénzembereket. A bánya- és pénzverőkamarák, a sókamarák, a harmincadkamarák előnyös üzleti lehetőséget nyújtottak a vállalkozó kedvűeknek. Firenze pedig mindig is „kibocsátó” városként működött, a firenzei kereskedők számos régióba és számos tevékenységi formába fektettek tőkét és energiát.⁶ A táblázatban szereplő családok részletes ismertetésére e tanulmány keretein belül nincsen mód, ezért csupán firenzei hátterük néhány fontosabb jellemzőjére térek ki. Mindenképpen megjegyzendő, hogy az itt felsorolt családok egy részére jellemző, hogy viszonylag nagy múltú kereskedőcsaládok leszármazottai, egyes esetekben éppen egy nagyobb csőd után igyekeztek üzleti tevékenységüket újraindítani és normalizálni.

A 15. század első évtizedeiben a firenzei gazdaság már évtizedek óta nehézségekkel küzdött. Elsősorban a 14. század utolsó évtizedei során az angliai gazdasági lehetőségek beszűkülése, a Pisa elleni háború és Firenze pápai kiátkozás alá vétele okozott komoly szállítási nehézségeket, részben ezek a gondok voltak felelősek azért a csődhullámmért, amely több angliai és bruges-i székhelyű firenzei vállalkozást érintett, többek között a tanulmányban bemutatott Manini (más íráskép szerint Mannini) családot is.⁷ A firenzei adóterhek növekedése az 1420-as években számos firenzei üzletember és családja számára már csak a betetőzése volt egy egyébként is súlyos válságnak. Igaz, a progresszív adózás, a Catasto 1427. évi bevezetésének köszönhető az az adóforráscsoport is, amelyre a következő oldalakon jelentős mértékben támaszkodom majd az elemzés során.

A táblázatban szintén több esetben szereplő Zati családnak már korábban is voltak érdekeltségei a közép-kelet-európai régióban, Velence- és Erdély-súlyponttal.⁸ Néhány, a függelékben szereplő kamarai tisztviselő szerény vagy megroppant pénzügyi háttérrel rendelkező családok, rokonságok leszármazottja. Ilyen az Empoliból

közlöm, de számos firenzeit találunk a királyság bánya- és pénzverőkamaráiban is. ARANY: *Florentine Families* 52–77.

6 Peter SPUFFORD: *From Venice to London. The Decline of Financial Centers in Europe*. Előadás a Central European University. Bp., 2007. november 8.

7 Edmund B. FRYDE: *Italian Maritime Trade with Medieval England (c. 1270–c. 1530)* = Uő: *Studies in Medieval Trade and Finance*. The Hambledon Press, London, 1983. 306–309; Hidetoshi HOSHINO: *La crisi del Trecento* = Uő: *Industria tessile e commercio internazionale nella Firenze del Tardo Medioevo*. Eds. Franco FRANCESCHI–Sergio TOGNETTI. Leo Olschki, Firenze, 2001 (Biblioteca Storica Toscana, Serie I, vol. 39). 67–73; Bruno DINI: *Mercati e piazze bancarie nel Mediterraneo e in Europa nei secoli XIV–XVI: presenze e strategie degli operatori economici fiorentini* = Uő: *Manifattura, commercio e banca nella Firenze medievale*. Nardini, Firenze, 2001 (Series La società medievale. Saggi e ricerche). 111–115; Richard GOLDTHWAITE: *The Economy of Renaissance Florence*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2009 (a továbbiakban GOLDTHWAITE: *The Economy*).

8 A Zati családdal kapcsolatban TEKE: *Firenzei kereskedőtársaságok 197*; ARANY: *Florentine Families* 196–197, 321–323.

származó Nicolaus de Wagio de Giuseppi is, aki eleinte egy Velencében dolgozó firenzei kereskedő utazó megbízottjaként kereskedett a régióban, és főként Velence és Krakkó között mozgott, megbízójával való elszámolása a firenzei Catastóban szintén olvasható.⁹ A táblázatban azonosíthatók olyan üzletemberek is, akik családi háttérüket tekintve szerényebb távolsági kereskedelmi tapasztalattal rendelkeztek. Ilyen lehet Cristofano Italicus, akit jelenleg feltételesen Cristofano di Rosso del Rossóként azonosítok.¹⁰ A királyi pénzügyigazgatásban ténykedő firenzeiek mellett egyébként, a szakirodalom és a források tanúsága szerint, az Erdéllyel szomszédos területek közül Várad is, püspöki székhelyként, nagy olasz közösséget vonzott. Ezt vélhetően nem kis részben annak is köszönhette, hogy a váradi püspöki széket egymás után két firenzei származású püspök, Andrea Scolari és Giovanni di Piero Melanesi is betöltötte.¹¹

A MANINI CSALÁD FIRENZEI HÁTTERE

Jelen elemzés tárgyául egy olyan, elsősorban Erdélyben működő firenzei családot választottam, amelynek több tagja jelent meg majdnem egyidejűleg az országban az 1420-as évek elején, és a rájuk vonatkozó itáliai, magyarországi és erdélyi források gazdagsága lehetővé teszi olyan kérdések felvetését is, amelyek általában nem vagy csak ritka esetben válaszolhatók meg csupán a magyarországi források ismeretében. Ezek a kérdések olyan alapvető témákat járnak körül, mint a személyek beazonosítása, a családtagok firenzei háttere, korábbi tevékenysége, magyarországi és erdélyi megjelenésük lehetséges motivációi, valamint letelepedésük, integrálódásuk a róluk és általuk létrehozott források tükrében.

A Maninik története jól szemlélteti a szerteágazó firenzei családok sorsát. A család egyik ága a 14. század elején Velencében, egy másik pedig a Velence uralma alatt

9 Vaggio del Maza Giuseppi: Archivio di Stato di Firenze (a továbbiakban ASF), Catasto 1427, 26. fol. 1083^v. Michele di Giovanni di Marco: ASF, *Catasto*, 39. fol. 338^v; ARANY: *Florentine Families* 272.

10 Richard GOLDTHWAITE: *The Building of Renaissance Florence. An Economic and Social History*. Johns Hopkins University Press, Baltimore–London, 1982 (a továbbiakban GOLDTHWAITE: *The Building of Renaissance Florence*); ARANY: *Florentine Families* 196–199.

11 BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. I–IV. Franklin Társulat, Bp., 1883. I. 232–243; III. 104. Püspöki függőpecsétje: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 11218 (1422. június 4.); gyűrűpecsétje: DL 54385 (1424. június 2.). BALOGH Jolán: *Andrea Scolari váradi püspök mecénási tevékenysége*. *Archaeológiai Értesítő* XL(1923–1926). 173–188; TEKE: *Firenzei kereskedőtársaságok* 199; KRISTÓF Ilona: *Személyes kapcsolatok Váradon (1440–1526)*. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)* VIII(2001). 1. sz. 68.

álló Friuliban telepedett le, és tagozódott be a helyi nemességbe. A velencei ág legismertebb tagja Velence utolsó dózséja, Ludovico Manin (1725–1802) volt. Kétségtelen, hogy a firenzei ágból a tanulmány szempontjából elsősorban Antonio di Giovanni és Salvestro di Giovanni Mannini, valamint Alamanno Mannini tarthatnak számot érdeklődésünkre. Cégjeik, a Datini Levéltárban fennmaradt levelezés és a szakirodalom alapján, a 14–15. század fordulóján Bruges-ben és Londonban jelentős banki és kereskedelmi tevékenységet folytattak.¹² Ebben az időszakban, 1412-ben járt Antonio di Giovanni Mannini Írországból, és találkozott Dublinban a magyar Tari Lőrincsel, Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) diplomatájával, aki a katolikus zarándokhelyre, Szent Patrik purgatóriumába tartott éppen.¹³ Mannini a találkozásról levélben számolt be, mely levél kivonatos másolatban fennmaradt fivére, Salvestro di Giovanni Mannini és Alamanno Mannini töredékes Ricordanzéiban, amelyet jelenleg a Biblioteca Nazionale Centralében (Firenze) őriznek.¹⁴

A kutatások szerint, kicsit több mint két évtizeddel később, az angliai–németalföldi üzlet összeomlása után, a család következő generációjának négy tagja, köztük Antonio di Giovanni fiai is, megjelentek Erdélyben: Angiolo (a magyarországi forrásokban Angello), Pape (a Giuseppe név firenzei rövidítése), Giovanni (a magyarországi forrásokban János) és Odoardo, akinek neve több változatban került feljegyzésre. (lásd Függelék, 2) Egy Marco nevű rokon is feltűnik a kolozsmonostori konvent egyik jegyzőkönyvében, de róla más adattal nem rendelkezem.¹⁵

Az Odoardo név nem volt elterjedt sem a középkori Firenzében, sem Magyarországon: olyannyira nem, hogy ő az egyetlen, aki a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára középkori adatbázisában ezen a néven szerepel. A névadás magyarázatát éppen a Manini család angliai tartózkodásában kell keresnünk, melynek során a családi legendárium szerint III. Eduárd angol király (1327–1377) angol nemességet

12 1387 és 1400 között 123 Londonból a Datini cégeknek küldött üzleti levél maradt fenn. Archivio di Stato di Prato, Fondo Datini. Busta 664. inserti 27–35; GOLDTHWAITE: *The Economy* 230–236; G. A. HOLMES: *Florentine Merchants in England, 1346–1436*. The Economic History Review. New Series XIII(1960). 2. sz. 205. <https://www.jstor.org/stable/2591178> (Utolsó megtekintés: 2020. 09. 04.)

13 SÁGHY Marianne: *Magyarok a Purgatóriumban*. Vigília 66(2001). 2. sz. 104–111; BÁRÁNY Attila: *Political Pilgrimage in Later Medieval Central Europe: A Case Study of a Hungarian Traveller to Ireland = Global Encounters, European Identities*. Eds. Mary N. HARRIS–Anna AGNARSDÓTTIR–Csaba LÉVAI. Plus-Pisa University Press, Pisa, 2010. 203–214.

14 Franco CARDINI: *L'aciar de cavalieri. Studi sulla cavalleria nel mondo toscano e italico (secc. XII–XV)*. Le Lettere, Firenze, 1997. 48.

15 DL 36390; *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I–II. Kivon., bev. JAKÓ Zsigmond. Akadémiai, Bp., 1990 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, II. Forráskiadványok, 17 – a továbbiakban KmKonvJk). 401. reg.

adományozott a család egyik tagjának.¹⁶ A genealógiákban megőrzött történet igazságtartalma kétes, de az Odoardo név használata mindenképpen a Manini családnak az angol királyi udvarhoz fűződő kapcsolataira utal.

A Manini család egyébként nem ismeretlen a magyar történettudomány számára sem, tekintve, hogy az országba érkező családtagok a magyar királyi pénzügyigazgatásban, kiemelten az erdélyi és máramarosi sókamarak igazgatásában láttak el fontos tisztségeket.¹⁷ Többek között ennek köszönhető a rájuk vonatkozó, főként hivatali tevékenységüket dokumentáló iratok nagy száma. Hivatali működésükön túl azonban egyedülálló módon fennmaradt egy adósjegyzékük is, amelyet Draskóczy István ismertetett és elemzett részletesen.¹⁸ Az adósjegyzék felső szélén az 1463-as évszám van, az irat címe alapján valószínűsíthető, hogy az adóslista korábbi üzleti könyvek alapján készült utólagos összesítés, a feltüntetett kinnlevőségek régiek. A jegyzékben felsorolt, 67 településről származó 164 személy összesen mintegy 1400 aranyforinttal tartozott a Maniniknek. A jegyzék alapján a két Manini, Angello és Odoardus első-sorban Bihar vármegyében folytattak hitelező tevékenységet.

FORRÁSOK

A Magyarországon megjelenő Maninik rokonsági kapcsolatainak feltérképezése nem lehetséges csupán a magyarországi és erdélyi források alapján. Ehhez elengedhetetlenül szükséges a firenzei források használata, elsősorban a Firenzei Állami Levéltárban őrzött Ceramelli Papiani címergyűjtemény,¹⁹ valamint az 1427-től keletkezett firenzei adóforrás, a Catasto Fiorentino iratainak vizsgálata.²⁰ Ez utóbbi

16 FRANZ SCHRÖDER: *Repertorio genealogico delle famiglie confermate nobili e dei titolati nobili esistenti nelle provincie venete*. 1830. 476.

17 Függelék, 1. táblázat. Láthatóan a Manini család tagjai a 15. század első felében intenzíven jelen voltak főként a dési és a széki kamarák vezetésében. Máramaros azért került be a táblázatba, mert, mint látható, az első időkben leginkább ott voltak érdekeltek a család tagjai.

18 DRASKÓCZY István: *Adósjegyzék a 15. századból = In Memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk. LENGVÁRI István. Pécs, 1996 (a továbbiakban DRASKÓCZY: *Adósjegyzék*). 93–112. Kubinyi András is hangsúlyozta Draskóczy István tanulmányának eredményeit és az irat jelentőségét. KUBINYI András: *Városok, mezővárosok és központi helyek az Alföldön és az Alföld szélén = Uő: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2000 (Dél-Alföldi Évszázadok 14). 19. Az irat levéltári jelzete DL 55767.

19 ASF, On-line Banca Dati I blasoni delle famiglie toscane nella Raccolta Ceramelli Papiani. <http://www.archiviodistato.firenze.it/ceramellipapiani> (Utolsó megtekintés: 2020. 09. 11.)

20 A Catasto iratanyaga egy 1427-es firenzei, jelentős adóreform eredménye, amely azt a nyereséget adóztatta meg, amely az ingatlanvagyon utáni bevételek, a kereskedelmi, a bankár-

bejegyzések segítenek megállapítani a Manini rokonok közötti kapcsolatokat is. A 2. táblázatban a rokonok felsorolása a magyar források alapján készült, azok első említésének a feltüntetésével.²¹

A táblázatban látható, hogy legelőbb Angello és Pape tűnt fel a királyságban, a másik két rokon később követte őket. Éppen ezt a két családtagot sikerült a leggyorsabban azonosítani. Két fiverről van szó, akik az apjuk, az Írországot megjárt Antonio di Giovanni Mannini adóbevallásában szerepelnek.²² A fiúk Catastóban megadott életkora és a Magyarországon történő megjelenésük kronológiája egybevág: Giovanni érkezett leghamarabb, ő is tűnik el először a forrásokból. Draskóczy István kutatásai alapján 1451 előtt halt meg.²³ Odoardo volt a legfiatalabb, és ő érkezett a legkésőbb. Salvestro, az apa fivére, üzlettársa és a fiúk nagybátyja is megjelenik az adóbevallásban. Francesco, a harmadik fivér magyarországi tartózkodására nincs egyértelmű adat, ha járt is a királyságban, onnan visszatért Firenzébe. Éppen ő az, akinek révén Pape is egyértelműen azonosítható, ugyanis egy másik adóbevallásban Pape di Salvestro Manini néven említik, tehát unokatestvére volt a három fivérnek.²⁴

Marad a feltehetőleg legkorábban érkezett Angello azonosítása, melyben Hunyadi János kormányzó pallosjog-adományozási oklevele segít. Az oklevél nem csupán a három fivér testvéreként említi őt, hanem néven is nevezi: „Angellonem di Bardi”.²⁵ A Bardi család fel-felbukkan a magyar középkori történelemben. Zsigmond fontos

tevékenység eredményei és a városállam kényszerkölcsönébe történt befektetések eredményeként várható volt, illetve elszámolásra került. Ennek megfelelően a családfők ingatlanvagyonra, az abból származó bevételek, az üzleti tevékenység haszna a hitelezők és adósok tételes felsorolásából, mely az üzleti könyvekből került áttemelésre, végül a közkölcsön-befektetések kerültek bevallásra. Csak Firenzében mintegy 60 000 családfő nyújtott be bevallást. A bevallások alaki kelléke volt a ház, annak ingóságai és a családban élők felsorolása életkorral, mivel utánuk az adózás előtti vagyont fejenként 200 aranyforinttal csökkentették. Ezért ez a gyakran és szívesen használt forrás pillanatfelvételnél tekinthető Firenze 1427-es társadalmáról. ASF, Archivio del Catasto. A Catasto fondjáról David HERLIHY–Christiane KLAPISCH–ZUBER: *I toscani e le loro famiglie. Uno studio sul catasto fiorentino del 1427*. Il Mulino, Bologna, 1988. A monográfia alapjául szolgáló adatbázis elérhető online: *Online Catasto of 1427. Version 1.3*. Ed. David HERLIHY–Christiane KLAPISCH–ZUBER–R. BURR LITCHEFIELD–Anthony MOLHO. [Machine readable data file based on D. Herlihy and C. Klapisch-Zuber, *Census and Property Survey of Florentine Domains in the Province of Tuscany, 1427-1480*.] Florentine Renaissance Resources/STG: Brown University, Providence, R. I., 2002. <http://cds.library.brown.edu/projects/catasto/overview.html> (Utolsó megtekintés: 2020. 07. 19.)

21 Függelék, 2. táblázat.

22 Antonio di Giovanni Mannini. ASF, *Catasto* 1427, 34. fol. 131^r; 296. fol. 35^r.

23 DRASKÓCZY: *Adósjegyzék* 94.

24 Niccolò and Giovanni di Iacopo di messer Niccolò Baldovini. ASF, *Catasto* 1427, 62. fol. 336^v.

25 DL 14344.

pénzügyi szakemberét, Onofrio Bardit is sokan a Bardi nemzetség tagjaként azonosították, de éppen az ő esete tette egyértelművé, hogy az Itáliában használatos patronimium megtevesztő lehet. Onofrio esetében kiderült, hogy valójában nem a Bardi nemzetség tagja, hanem neve Onofrio di Bardo.²⁶ Angello esete sokkal egyértelműbben megoldható, köszönhetően annak, hogy fennmaradt egy ép zárópecsétje.²⁷ A pecsétkép összehasonlítása a Ceramelli Papiani-gyűjteményben őrzött Bardi-címerrel igazolja, hogy valóban a Maninik rokonságába tartozó Bardi nemzetségtagról van szó.²⁸

A Manini rokonok magyarországi tevékenységével kapcsolatosan több mint száz iratot sikerült egyértelműen azonosítani magyarországi és erdélyi forrásokban. E forrásoknak a megoszlása a Függelékben látható.²⁹ A táblázat adatai azt mutatják, hogy az azonosított iratok milyen városi és családi levéltárakban maradtak fenn, így plasztikus képet nyújtanak arról a hivatali, üzleti és családi kapcsolati hálóról, amelyben a családtagok Erdélyben és Máramarosban mozogtak.

A táblázat két olyan gyűjteményt jelöl meg, amelyekben meglepően sok forrás maradt fenn. Mindkét gyűjtemény ma a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának őrzésében van, az egyik a Kállay család levéltárában. Ezt jól magyarázza az az adat, miszerint Odoardo Manini özvegye, Julianna, Kállói Lökös János felesége volt. A másik azonban egy mesterségesen keletkezett gyűjtemény, amely Szalay Ágoston nevéhez fűződik. A gyűjteménybe tartozó, vélhetően vásárolt iratok eredete jelenleg ismeretlen, de e különleges forráscsoportban maradt fenn a Manini fivérek egymás közötti, főként olasz nyelvű levelezése is. Ezért érdemes rá közelebbi pillantást is vetni. Az MNL OL középkori adatbázisából kigyűjtöttem a Szalay-gyűjteménybe tartozó, több mint 300 középkori iratot. A Függelékben található 4. táblázatban közlöm azt a 22, biztosan a Maninikhez köthető iratot, amelyet a gyűjtemény rekordjainak átnézése során azonosítottam. Emellett még három olasz nyelvű töredékről feltételezem, hogy eredetileg az iratcsoport része lehetett. Mindhárom üzleti jelentés, az egyik firenzei olaszszággal íródott, de sem a szerző, sem a címzett nem azonosítható.³⁰ A másik két irat velencei olaszszággal van írva. Az egyik a velencei Priuli családhoz köthető: egy bizonyos Giovanni de Priulinak küldött üzleti jelentés, amelynek szerzője egy bizonyos Marcho. Jelenleg nincs olyan adatom, amellyel a velencei patriciátushoz tartozó, kereskedő-bankár Priuli családot a Maninikhez köthetném, a

26 ARANY: *Florentine Families* 190–191.

27 DL 44490. Függelék. DL 55748. Angello saját kezű latin nyelvű, Szatmárból keltezett levélén szintén a Bardi-pecsét van zöld zárópecsét formájában.

28 A firenzei Bardi család címere. <http://www.archiviodistato.firenze.it/ceramellipapiani/index.php?page=Famiglia&cid=588> (Utolsó megtekintés: 2020. 09. 06.)

29 Függelék, 3. táblázat.

30 Függelék, 4. táblázat.

levél sem tartalmaz semmilyen utalást erre nézve, így ugyan elképzelhető, de nem biztos, hogy a magyarországi Maninik üzleti társa lett volna.³¹

A 20+3+2 irat címzettje legalább 12 esetben Pape Manini. Egy levelet maga Pape írt a feleségének, ezért úgy gondoljuk, hogy az ő magánirattárával állunk szemben, melyet évszázadokkal később ismeretlen körülmények között vásárolt meg Szalay Ágoston. A forrásokból az derül ki, hogy Pape 1453 előtt meghalt, így elképzelhető, hogy a későbbi időpontban keletkezett néhány irat a fiai, Pagholo (Pál) és Andrea (András) révén kerültek a hagyatékba. Gondolunk különösen Francesco, a firenzei rokon 1462. évi olasz nyelvű levelére, amelyben a két fiút is megemlíti. A fennmaradt levelek jelentős része ugyanakkor két évre, az 1447–1448 közötti időszakra vonatkozik, ami arra utal, hogy az irattárnak így is csupán töredéke maradt fenn. Két olyan, a Szalay-gyűjteményben fennmaradt iratot is találtam, amely bár Kállói Lökös János felesége révén kapcsolódik a Maninikhez, de tárgyuk más, ráadásul késői iratok, így elképzelhető, hogy egykor esetleg a Kállay család levéltárának részét képezték. Összességében ezzel együtt is viszonylag ritka lehetőség egy középkorász kutató számára egy ilyen „magánirattár” beazonosítása, amely csupán a véletlennek és egy gyűjtő szenvedélyének köszönhetően maradt fenn.

CSALÁDI KAPCSOLATOK, HÁZASSÁGOK, LETELEPEDÉS ÉS BIRTOKLÁS

A levelek jelentős része a fivérek üzleti ügyeit tartalmazó, részben olasz, részben latin, illetve egy kétnyelvű irat. Emellett kisebb számú magánlevél is fennmaradt a gyűjteményben, melyek közül kiemelkedik az az 1462-ben kelt irat, amelyet a firenzei Francesco Manini küldött az addigra elhunyt Odoardo újraházasodott özvegye, Julianna és második férje, Kállói Lökös János részére.³² Francesco fontos családi ügyekben írt. Rögtön az első mondatában arra utal, hogy Julianna és férje levelet küldtek neki, melyben vélhetően az Erdélyben élő rokonok ellenében kérték a firenzei közvetlen rokonok támogatását Odoardo lánya magyarországi öröksége ügyében. Francesco válaszleveléből kitűnik, hogy a nemzetség más tagjával, Pagholóval és Andreával (feltehetően Pape fiai, Pál és András) is egyeztetett korábban, tehát kap-

31 DL 48295. Marcho az irat szerzője, a versón a címzés: „*Spetabili gerenoxo domini Joanni de Priolis*”. A Priulik üzleti tevékenységére, bankjaik 1424–1429 között bekövetkezett csődjére és az üzleti tevékenységük újraindítására lásd Reinhold C. MUELLER: *The Venetian Money Market: Banks, Panics, and the Public Debt, 1200–1500*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2019. 177–194. Talán Giovanni di Niccoló Priuliról lehet szó. Lásd a Priuli család családfáját, MUELLER: *i. m.* Table H. 2.

32 DL 45004. A levél átírását és fordítását lásd a Függelékben.

csolatban állt a már Magyarországon született következő nemzedék többi tagjával is. Egyébként az említett Pape fia, Pál az 1460-as években királyi hivatalnokként kormányozta a máramarosi sóbányákat, tehát folytatta apja és nagybátyjai tevékenységét.

A levél különleges példája a külföldön megtelepedett firenzei családtagok, szükség esetén pedig azok magyar rokonai és a firenzei rokonság nemzedékeken átívelő kapcsolattartására, a rokonok magyarországi ügyeinek követésére, az örökösödési vitában történő állásfoglalásra és a személyes felelősségvállalásra a távoli vidéken elhalt testvér árvája irányában. Külön érdemes hangsúlyozni a firenzei kereskedő, Francesco Manini a magyar atyafiaknak szánt, szinte rajzolt betűs kézírását, ami a megszokott firenzei kurzív kereskedői írással ellentétben, viszonylag könnyen olvasható. Olaszul írt nekik, tehát úgy gondolhatta, hogy a távoli atyafiak meg fogják érteni szövegét. Ez azt feltételezi, hogy valaki Kállói Lökös János háztartásában értett továbbra is olaszul, hacsak nem a levélben említett Pape fiai, Pagholo és Andrea segítettek a levél értelmezésében. Ez esetleg megmagyarázná, hogy miért került a Papéhoz és családjához köthető iratcsoportba a levél. Mindenesetre egy másik fennmaradt levél arról tanúskodik, hogy a magyarországi rokonságot közelebbről ismerő Angello már latinul levelezett velük.³³

Ugyanígy tett Odoardo és Pape is. Fennmaradt Odoardo sókamarás anyjához (valójában anyósához), Julianna asszonyhoz, néhai Enfy Miklós feleségéhez címzett levele 1452-ből, amelyben arra kérte az asszonyt, hogy ne jöjjön most hozzá látogatásra [a levél keltezése szerint Szentpéterszegen tartózkodtak], mert nem tud számára kocsit küldeni Váradra, és egyébként is a kormányzó [Hunyadi János] ügyeit intézi.³⁴ Szintén fennmaradt Papének egy, a feleségéhez írott latin nyelvű levele.³⁵ Ebben elsősorban betegeskedéséről számolt be Anasztáziának, írt András fiuk kapcsán, és kisebb utasításokat adott a gazdaságban elvégzendő teendőkkel kapcsolatosan.

A források alapján jól feltérképezhető a Magyar Királyságba került Maninik családfája. Mind a négy hosszabb távon letelepedő firenzei rokon helyi, elsősorban Doboka és Belső-Szolnok vármegyékben birtokos, régi családokkal került atyafiságba. A már említett Odoardo az Enfy családba házasodott be. Odoardo feleségének, Juliannának a származását éppen az anyósának írt latin nyelvű rövidke levélből ismerjük.³⁶ Az Enfy család kevésbé ismert a genealógiai szakirodalomban. Odoardóval kapcsolatban az iratok fennmaradása éppen Julianna asszony második, Kállói Lökös

33 DL 55875. A levél aláírása nem maradt fenn, az íróra a „*strenui milite Odvardi felice memorie fratris nostri*”, illetve a levél alján Pape özvegyére és fiaira vonatkozó megjegyzések alapján lehet következtetni. Ennek értelmében Angello 1469-ben még életben volt. A levél Désen kelt, talán Pape Angello leszármazottjainál tartózkodhatott. A levél nem tesz említést Odoardo lányáról.

34 DL 44645.

35 DL 48209.

36 DL 44645.

Jánossal kötött házasságának köszönhetően ismert.³⁷ Így kerülhettek főként az Odoardo vagyona felett Angellóval folytatott örökösödési vita iratai a Kállay család levéltárába. A Doboka vármegyében birtokokkal rendelkező Iklódi családba két unokatestvér, Giovanni és Pape is beházasodott még az 1420-as években.³⁸ Giovanni Iklódi Domokos egyik lányát, Mártát vette feleségül, míg Pape a másik lánnyal, Anasztáziával, cegei Wass Pál özvegyével házasodott össze, így lett Iklódi Domokos gyámja. Ennek a házasságnak köszönhetően maradtak fenn Papéra vonatkozó, elsősorban gyámi minőségében keletkezett iratok a cegei Wass család levéltárában.³⁹ Angello Kendi Gergely leányát, Ilonát vette el, ezzel szintén egy régi Doboka megyei családba házasodott be.⁴⁰

Mind a négy rokon esetében vannak adatok leszármazottakról is. Pape leszármazottait még három nemzedéken át lehet követni, de ekkor már a Kodori nevet viselte a család.⁴¹ Giovanninak Magdolna és Katalin nevű két leányáról egy 1451-ben kelt protokollumbejegyzés emlékezik meg.⁴² Odoardo Anna nevű leányáról az utolsó ismert említés 1463 szeptemberéből származik, a későbbiekben az anyja és két féltestvére szerepel csupán a forrásokban.⁴³ Anyja, Enfy Julianna, Odoardo Manini, majd Kállói Lökös János felesége életéről számos forrás maradt fenn, köztük két leltár: az Odoardo halála utáni örökösödési perben szereplő igen részletes, ingóságokat felsoroló jegyzék, valamint egy kolozsvári jegyzék.⁴⁴ Julianna túlélte második férjét is. 1480-ban mint a pálos rend jótevőjét, fiával, Pállal és lányaival, Zsófiával és Erzsébettel együtt a pálos rend saját konfraternitásába fogadta, és a rendfőnök hozzájárult ahhoz, hogy a tokaji egyházbá a Szent Péter és Pál apostolokról nevezett oltár elé

37 DL 55612; DRASKÓCZY: *Olaszok* 131.

38 Az Iklódi családra lásd NAGY Iván: *Magyarország családjai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. V. Pest, 1859. 220. Nagy Iván nem tud Anasztázia testvéréről, Mártáról, de a hivatkozott oklevél igazolja, hogy testvérek voltak.

39 *A Wass család cegei levéltára*. Szerk. W. KOVÁCS András-VALENTIN Antal. EME, Kvár, 2006 (*Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára* 3). 437, 439.

40 DL 27154. A Kendi családra lásd NAGY: *i. m.* VI. Pest, 1860. 198., azzal a megjegyzéssel, hogy az idézett forrás szerint Ilona Gergely és nem György leánya.

41 Pape utódaira több irat is fennmaradt a Bánffy család levéltárában, mert házasság révén a Bánffyak igényt tartottak a kodori birtokrészre. A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya, Kolozsvár (Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Cluj, Cluj-Napoca – a továbbiakban RNLtKol), Bánffy család levéltára (Fond familial Bánffy), nr. 351, 354, 355, 360. (A levéltárat internetes adatbázis formájában – www.arhivamedievala.ro – használtam, a Függelék 6. táblázatában az online visszakeresést megkönnyítő kódokat is megadtam. Utolsó megnézés: 2020. 09. 11.)

42 DL 36403.

43 DL 88388 (1463. szeptember 18.). A DL 55766. számú, 1463. november 9-én kelt oklevélben Anna már nem, csak anyja szerepel peres félként Angello ellenében.

44 DL 56698 (Julianna Szentpéterszegen felvett leltára), 56694 (Julianna Kolozsváron és Désen felvett leltára).

temetkezzenek.⁴⁵ Angello esetében, aki 1469-ben még biztosan életben volt, a források két fiút, Lászlót és Jánost említik.⁴⁶

Látható, hogy mind a hivatali működésükre, mind a magánügyleteikre – elsősorban a korra jellemző, birtoklással kapcsolatos jogi ügyleteikre – vonatkozó iratok nagyobb részben a házasság útján velük rokonságba került családok irattárában (Kállay, cegei Wass család stb.), kisebb részben pedig a birtokaikat később adományba kapó családok irattárában maradtak fenn, különösen a Belső-Szolnok vármegyében található Kodor birtok ügyeire vonatkozóan. A Bihar vármegyei Szentpéterszeg 1450-ben került Angello és unokatestvérei birtokába, miután ők és leszármazottaik megkapták a magyar nemességet.⁴⁷ Ugyanebben az évben Hunyadi János kormányzó pallosjogot is adományozott Odoardónak és örököseinek.⁴⁸ Angello ekkortól fogva felvette és használta a Szentpéterszegi nevet.⁴⁹ Szentpéterszeget azonban továbbra is közösen birtokolták, és időnként lakták is, mint például Odoardo és felesége. 1461-ben maga Angello és a néhai Pape fiai, Giovanni és Pál együttesen tiltották a királyt a birtok eladományozásától.⁵⁰ A kodori birtoktest egy részét 1440-ben Pape vette zálogba Kecseti Jakabtól és Pétertől.⁵¹ Pape ettől kezdve Kodorinak nevezi magát. 1459-ben aztán a Kecsetiek a fennmaradó birtokrészeiket is elzálogosították, ez alkalmalmmal Angellónak.⁵² Kodorra feltehetőleg azért is esett a választásuk, mert közel feküdt Dészhez, a hivatali központjukhoz.⁵³

ÜZLET ÉS CSALÁD AZ OLASZ ÉS KÉTNYELVŰ LEVELEKBEN

A Manikik egymás közötti olasz nyelvű levelezése, amely jórészt a Szalay-gyűjteményben maradt fenn, tartalmilag vegyes; a firenzei kereskedői levelezés, a mercantesca hagyományait követi, a szokásos formulák találhatóak meg benne. A Papénak címzett levelek közül fennmaradt Agnolo és Odoardo négy-négy levele 1447–1448-

45 DL 56106 (1480. 10. 13.).

46 DL 5766; DRASKÓCZY: *Olaszok* 131. A gyerekekre: DL 45004. Angello fia, János örökölte a Vajdaháza területen lévő birtokrészt. 1492-ben János még élt. DL 36398; KmKonvJk 2836.

47 Nemességadományozásra: DL 24761; a birtokadományra: DL 14342, illetve DRASKÓCZY: *Adósjegyzék* 93.

48 DL 14344; DRASKÓCZY: *Olaszok* 131.

49 DL 55618.

50 DL 36392; KmKonvJk 1570.

51 DL 88162, 36390.

52 DL 36392; KmKonvJk 1368.

53 SZÁSZ ANIKÓ: *Dés városvezetése 1541–1600 között*. Erdélyi Múzeum LXXX(2018). 1. sz. 54–70.

ból. A levelek a családi és magánügyek mellett elsősorban kiterjedt üzleti tevékenységükre összpontosítottak.⁵⁴

A magánügyek között általában a rokonságon belüli beszerzések, az utazások és főként a betegségek szerepeltek. Angello egy esetben arról írt Papénak, hogy magas láz és aggodalmak gyötörték.⁵⁵ Máshol Pape feleségének készülő ruhaövééről számolt be.⁵⁶

Időnként a magán- és üzleti ügyek keveredhettek. Erre utal legalábbis Odoardo rövid üzenete, amelyben azt írta Papénak, hogy a levél vivőjét Lorenzo (valószínűleg Iklódi László) és Silvestro (Iklódi Osvát?), László fivére és Pape sógora küldte sóért. Odoardo kérte Papétól, hogy adjon a küldöncnek annyi sót, amennyit jónak gondol. Ugyanez vonatkozik a hitelezőtevékenységükre. Nemcsak Pape és Giovanni sógora, illetve atyafiai, az Iklódiak zálogosítottak el birtokokat Odoardónál,⁵⁷ hanem a cegei Wass család esetében is van erre adat a Doboka vármegyei Vasasszilvás birtok esetében. Igaz, ez utóbbit Giovanninak adták zálogba.⁵⁸

A Manini rokonok levelei hivatkoztak a Firenzében szokásban lévő könyvelés vezetését tükröző üzleti könyvek létezésére. Ezekből kivonatokat is készítettek, és szükség esetén el is küldték azokat egymásnak.⁵⁹ Ilyen az Angello által egy kis cédulára készített számadás a „nagyon rossz” adósokról, amely a firenzei üzleti nyelvben a lejárt követelésekre utal.⁶⁰ Angello a cédula recto oldalán kérte a meg nem nevezett üzlettársakat, hogy hajtsák be a kinnlevőségeket. Tekintettel arra, hogy a jegyzék és a kísérőlevél olaszul íródott, az üzlettársak minden bizonnyal a rokonok voltak. A számadás a tartozásokat soldiban, tehát az aranyforint ezüstalapú váltópénzében adja meg, ezért a látszólag nagynak tűnő összegek valójában nem szokatlanul magasak.⁶¹ Az adósok, a szöveg tanúsága szerint, környékbeli személyek, de rövid vizsgálat alapján kiderült, hogy a listán szereplő nevek nem jelennek meg az 1463. évi összesített adólistán. Úgy tűnik, hogy Angello vezette a könyveket, és irányította az üzleti tevékenységüket, mert leveleiben gyakran ad utasítást a régi kinnlevőségek beszedésére.⁶²

54 DL 44504.

55 DL 44496.

56 DL 44495.

57 DL 36403, 36407; KmKonvJk 939., 1312., 1136.

58 DL 36390; KmKonvJk 340.

59 Üzleti könyveket egyébként a firenzei hatóságok, elsősorban a firenzei Mercanzia felé ajánlott is volt vezetni, és üzleti vagy örökösödési viták esetén be is kellett azokat a feleknek nyújtaniuk.

60 DL 48296.

61 DL 48296.

62 DL 44496.

A Maninik kereskedelmi tevékenysége drága szövetek értékesítésére is kiterjedt.⁶³ Ugyanakkor a magyar források az atyafiak mellett másokkal is kötött zálogügyletekre vonatkozó adatokat is tartalmaznak.⁶⁴ Mint láthattuk, Kodor is zálog útján került a tulajdonukba.

A Maniniknek jelentős szerep jutott a máramarosi és erdélyi sóbányák irányításában és, érthető módon, a sókereskedelemben is. Angello három, 1447 novemberében és decemberében írt levelében máramarosi sókamarásként egy tényleges visszaélési ügyben járt el. Szalacsi Antal fia, Bálint, váradi káptalani jobbbágytól Odoardo és társa, Szegedi Máté dési és széki sókamarások szolgái a váci vásáron jogtalanul elvettek 500 sót. Latin nyelvű levelében Angello arra kérte Odoardót és Mátét, hogy kárpótlásul 1000 db sót utaljanak ki a károsultnak. A szöveg alá a latinnal megegyező tartalmú olasz nyelvű utóirat is került, mely kifejezetten Odoardo számára volt hivatott nyomatékositani a mondanivalót.⁶⁵ Az ügyben ugyanazon a napon Papének is írt, olasz levelét azzal indokolta, hogy attól tart, hogy Odoardo és Szegedi Máté nem tartózkodnak Désen, viszont az ügy rendezése sürgős.⁶⁶ Egyébként Giovanni és Pape 1441-ben például 485 forint értékű sót tároltak Désen és Kapjonban, Alparéten pedig 525 aranyforintot érő sót őriztek.⁶⁷ 1447-ben egy levélben Angello 3000 só eladásáról is beszámolt.

A birtoklás és a vagyon dokumentálásában általában hasznosak az örökösödési viták. A Maninik öröklési vitája Odoardo halála után, 1457-ben kezdődött, és egészen 1463-ig tartott. A vitára vonatkozó oklevelek jórészt a Kállay család levéltárában maradtak fenn. A peresedésnek köszönhetően legalább négy jegyzék készült az ingóságokról és kinnlevőségekről, ezek közül kettő Odoardo özvegyének követeléseit tartalmazza.⁶⁸ Emellett a Draskóczy István által feltárt és elemzett, 1463-ban készült adósjegyzék is feltehetőleg a vagyon megosztásához volt szükséges.⁶⁹ Angello, Odoardo özvegye és Pape örökösei Szatmárban meglévő közös tulajdonairól szintén több jegyzék készült.⁷⁰ Az 1462-ben felvett leltár szerint közös tulajdon volt a Szamos menti két malom és a halastó, továbbá ezüst- és aranytárgyak, gyertyatartók, ruhaneműk és állatok is felsorolásra kerültek.⁷¹ Az 1463. évi megállapodás tárgyát képező birtokok jelentős része Bihar vármegyében terült el, Szentpéterszeg, Gábor-

63 DL 55216, 55218; a magyar jövevényszavak kapcsán is érdekes Losonczy Dezső levele Papének, majd Giovanni Manininek („wlgo sprengselem”, „coccus sericum duplatum”).

64 DL 36407; KmKonvJk 1178; DL 65410.

65 DL 44490.

66 DL 44494.

67 DL 55236.

68 DL 56698, 55618 (az ingóságok részletes felsorolásával).

69 DL 55767.

70 DL 56697.

71 DL 55744.

ján és Tótfalu birtokokban. Erdélyben Vajdaháza, Füzes, Kodor településeken voltak birtokrészeik, emellett a Szatmáron lévő házat, a malmokat, a halastavakat és az ingóságokat is felosztották.⁷² Néhány évvel később, 1469-ben Pape örökösei és Angello között alakult ki örökséggel kapcsolatos jogi vita.⁷³

Angello egyébként általában Szentpéterszegen, majd Szatmáron lakott.⁷⁴ Itt vett 1453-ban 55 aranyforintért házat és mézszárszékét Szatmár város bírójának özvegyétől.⁷⁵ Emellett, felesége révén, Doboka vármegyében is voltak birtokai. Egyik olasz nyelvű levelében arról írt, hogy feleségét Nagybányára szándékozott küldeni, valószínűleg Papéhoz.⁷⁶ A címzések alapján Angello sokat utazott, megfordult Váradon, Désen, Széken, Szalárdon és Budán. Odoardo hasonló útvonalakon mozgott, míg Pape elsősorban a Nagybánya–Dés–Kodor régióban működött.

Hivatali működésükkel kapcsolatos iratok maradtak fenn az erdélyi kormányhatóságok, az érintett vármegyei hatóságok, illetve városok levéltáraiban is.⁷⁷ Tevékenységük Erdélyben sokoldalú volt, a Manini családtagok esetenként megosztva viseltek hivatalt, helyettesítették, illetve váltották egymást a királyi sókamarák kamaraispáni tisztségében.⁷⁸ A legtöbb fennmaradt irat a kamarák működésével kapcsolatos feladataikról tanúskodik, főként sóátadásra, sószállítók fizetésének rendezésére, egyéb jövedelmek kezelésére és beszerzésekre vonatkozó utasításai kapcsán.⁷⁹ Emellett számos esetben kellett érvényt szerezniük központi hatóságok által hozott ítéleteknek.⁸⁰ 1440-ben Losonczy Dezső vajda Papének a pestis és áradások miatti munkaerőhiány és szállítási nehézségek leküzdésében tanúsított jó szervezőkészségét hangsúlyozta Tallóci Matkónak írt levelében.⁸¹ Angello, aki elsőnek érkezett Magyarországra, több mint 30 éven át dolgozott a királyi sóigazgatásban. Hivatali tevékenységét 1424 előtt, Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt kezdte Filippo Scolari alkalmazásában. Működő kamarásként való, jelenleg ismert utolsó említése 1458-ból, Hunyadi Mátyás uralkodásának idejéből való. Ez az irat – Mátyás király parancslevele az erdélyi sókamaraik igazgatásban újonnan megjelenő Szapolyai Imrének és az évtizedes tapasztala-

72 DL 55745.

73 DL 55875.

74 DL 24958, 55766.

75 DL 55744.

76 DL 44495.

77 Elsősorban Függelék, 5. és 6. táblázatok.

78 Függelék, 1. táblázat. *Urkundenbuch Zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. V. Hrsg. Gustav GÜNDISCH. Editura Academiei Republicii Socialiste România, Buc., 1975 (a továbbiakban *Urkundenbuch*). 2335.

79 MNL OL, Diplomatikai Fényképtár 285899; DL 55383, 55422, 55384, 55352; pénzverés: DL 102494; *Urkundenbuch* V. 2654.

80 MIHÁLYI János: *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból*. Máramaros–Szeged, 1900. 343; *Urkundenbuch* V. 3138, 3139; DL 55428.

81 DL 55213.

tokkal rendelkező Angellónak Szentbenedek és Bálványos várának birtoklásával kapcsolatban – Dés város levéltárában maradt fenn.⁸²

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány elsődleges célja egy esettanulmány keretein belül a firenzei és a Kárpát-medencében fennmaradt írásos források összevetésében rejlő lehetőségek bemutatása. Emellett a Maninik kapcsán egy szokatlanul gazdagon dokumentált idegen származású rokonság beilleszkedésének, magyarországi és erdélyi életének társadalomtörténeti vetületeit szerettem volna bemutatni.

Látható, hogy a négy tartósan megtelepedett firenzei rokon több hullámban érkezett, de mindvégig támaszkodott egymásra. Az elsőnek érkező Pape és Angello hagyományosnak mondható firenzei üzleti stratégiát folytattak: jelentősebb saját tőke hiányában pénzügyi ismereteiket és firenzei kapcsolataikat felhasználva épültek be a magyar királyi adminisztrációba, első lépésben a már a királyságban dolgozó más firenzeiek, például Filippo Scolari alkalmazásában. Mivel Scolari irányította a magyarországi királyi sókamarákat, érthető módon a Maninik is ezen a területen kezdtek, és meg is maradtak a sóigazgatásban mint a máramarosi (nagyreszt Angello révén) és az erdélyi sókamarák (Odoardo, Giovanni és Pape) irányítói. Időnként váltották, szükség esetén pedig helyettesítették egymást az egyes kamarák élén. Nagyreszt a sókamarák igazgatásán alapult magánüzleti tevékenységük is, emellett azonban hitelezéssel is foglalkoztak, és a távolsági kereskedelembe is részt vettek. Feltételezett velencei kapcsolataik is erre utalnak, azonban további adatok hiányában ez egyelőre feltételezés marad.

Hivatali központjuk közelében igyekeztek letelepedni. Integrációjuk sikeresnek mondható, elsősorban Doboka vármegyei nemesi családokkal házasodtak. Az Iklódi családdal például ketten is családi kapcsolatot létesítettek. Az üzleti összefonódások és a birtokosztály elkerülhetetlen jogi vitákat okoztak, ami hozzájárult a család szokatlanul jól dokumentáltságához. A források egyedülálló módon mutatják be a firenzei rokonság részvételét a magyarországi ügyekben és jogi vitákban. Birtokszerzési törekvéseik Szatmár, Bihar, Doboka és Belső-Szolnok vármegyékre irányultak.

82 RNLtKol, Dés város levéltára (Primăria orașului Dej), nr. 39; HEGYI GÉZA: *Bálványosvár és a nagypolitika (1456–1463). A Várdai és a losonci Dezsőfi család küzdelme a bálványosi uradalomért.* Erdélyi Múzeum LXVII(2005). 3–4. sz. 128–129.

FÜGGELÉK

1. 1462. március 20., Firenze. Francesco Manini levele Kállói Lökös János felesége, Juliannához⁸³

Al nome di Dio a di 20 di marzo 1462

Charissima quanto sorella po[rgo] le debite salute. Per la portatore di questa ricevetti una vostra alla quale rispondo. E prima chomprendo che non siate suto dachordo chon Angiolo e questo mi dispiacie che vorrei fussi esuto insieme in buona pacie e buona chonchordia. Non ti stranare cholui voglilo per buon frattello che va a giovare a te e alla tua figliuola

Apresso avvisi che mandi alcune chose all'Anna rimasta del mio buon fratello Adouardo, la quale la riputo come se mia propria figliuola fussi. Le qual chose mandavo se la portatore di questa ritornava di qua ma per altra via voleva ritornare. Che Iddio a salvamento. Lo rimandi ma t'avviso ch'io [ho] scritto ad Andrea e a Pagholo che proveghino a tutto quello che le é di bisogno e credo che chosi faranno. E la maggiore grazia ch'io potessi ricievere in questo mondo sarebbe d'aver la fanciulla apresso ame e di questo non potrei avere maggiore chonsolazione. Prieghoti sie chontenta di renderciela che ella appartiene piu a noi che a niun altro.

Apresso avisi della chommissione lascio la buona memoria di mio fratello a Giovanni d'Agnolo t'aviso che le ebbi eseguitosene quanto m'aveva ordinato.

Né piu per questa. Yesu Christo di malatia ghuardi e saluta per mia parte el tuo marito e sieti rachomandata l'Anna che Iddio la benedicha.

Francesco Mannini in Firenze

A hátlapon: Venerabile mado[nna] Giuliana donna dello Egregio Giovanni de Kallo

Fordítás

Isten nevében, [kelt] 1462. március 20-án

Drága nővérem, üdvözöllek levelem útján. Ennek a levélnek a vivőjétől kaptam meg leveledet, amelyre most válaszolok. Először is megértettem, hogy nem jutottatok egyezsége Angiolóval, és ezt igen sajnálom, mert szeretném, ha békében és egyetértésben lennétek. Ne idegedelj el tőle, hanem tekintsd jó fivérednek, aki neked és leányodnak is hasznára válik.

Értesítesz, hogy küldjek néhány dolgot Annának, aki jó fivéremtől, Eduárdtól született, és akire úgy tekintek, mintha saját leányom lenne, ezért meg is küldtem volna azokat a dolgokat, ha a levél vivője visszatért volna innen, de másik úton akart

83 DL 45004.

visszatérni Isten áldásával. Ezért elhalasztottam, de tudj róla, hogy írtam Andrásnak és Pálnak, hogy gondoskodjanak mindenről, amire szükség lehet, és hiszem, hogy így is tesznek majd. A legnagyobb jótétemény, amely engem ezen a világon érhetne, az lenne, ha a leányzót magam mellett tudhatnám, ennél nagyobb vigasztalás nem is érhetne, ezért kérek, légy kegyelemmel irántunk, és add át őt nekünk, mert hozzánk inkább tartozik, mint bárki máshoz.

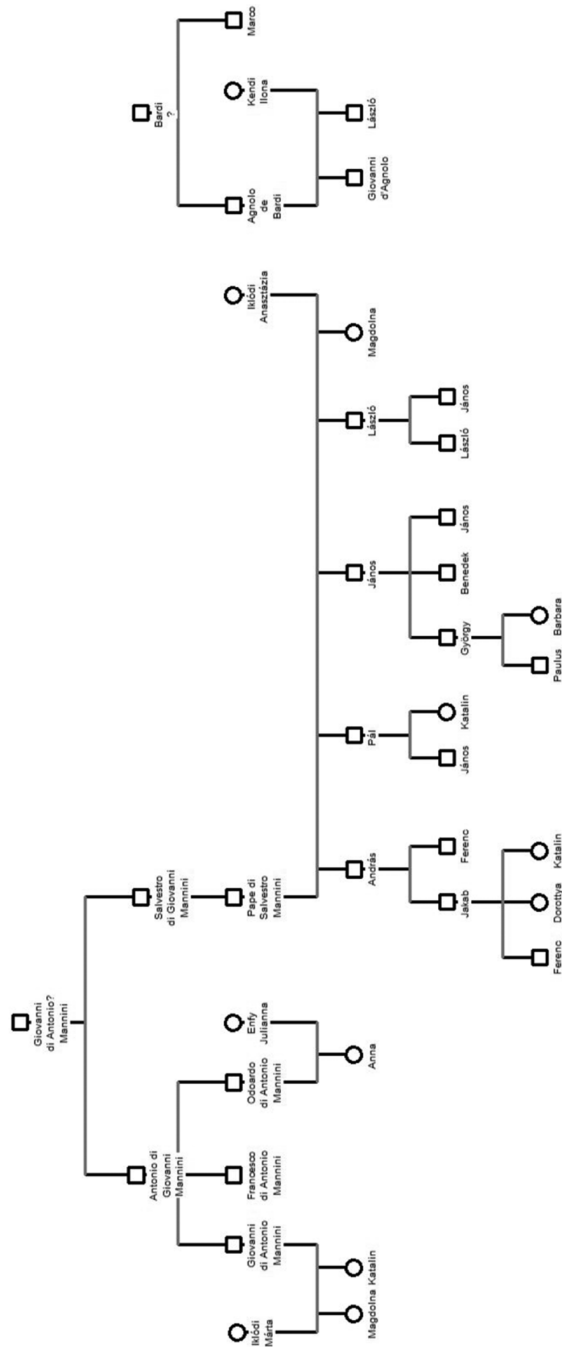
Tájékoztatsz a megbízásról, amelyet áldott emlékü fivérem, Agnolo fia Giovanni-nak tett. Értesítlek, hogy teljesítettem, amiről rendelkezett.

Most mást nem írok, Jézus Krisztus óvjon a betegségtől, és üdvözöld férjedet nevemben, és viselj gondot Annára, akit az Isten áldjon meg!

Francesco Mannini Firenzéből

A hátlapon: Tiszteletre méltó Julianna asszony, vitézlő Kállói János felesége

2. A Manini család családfája. (A genealógiai táblázatot Fehér Andrea készítette.)

1. táblázat. Firenzei tisztviselők az erdélyi és máramarosi sókamarákban a 15. század első felében

Firenzei származású tisztviselők az erdélyi és máramarosi só- és harmincadkamarákban	Székhely ⁸⁴	Az okleveles említés évköre
Thalentus de Talenti ⁸⁵	Szalárd	1387
Filippo di Stefano Scolari, a sókamara vezetője ⁸⁶		1401–1426
Mathias Baldi <i>officialis</i> ⁸⁷	Nagybánya	1408
Angello Manini-Bardi ⁸⁸	Dés	1424
Pape di Salvestro Manini ⁸⁹	Dés	1427
Pape di Salvestro Manini ⁹⁰	Szalárd	1437
Cristoforo Italicus (Cristofano di Rosso Rossi?) ⁹¹	Vizakna	1438
Antonio di Francesco Zati ⁹²	Szék	1439
Piero di Rosso Rossi ⁹³	Vizakna	1439
Giovanni di Antonio Manini, Pape di Salvestro Manini ⁹⁴	Dés	1440
Piero di Rosso Rossi ⁹⁵	Torda	1440
Giovanni di Antonio Manini, Pape di Salvestro Manini ⁹⁶	Dés	1441

84 Amennyiben az iratban megnevezik.

85 *Zsigmondkori Oklevéltár* I. (1387–1399). Szerk. MÁLYUSZ Elemér. Akadémiai, Bp., 1951. 126., 652.

86 *Zsigmondkori Oklevéltár* II. (1400–1410). 1–2. Szerk. MÁLYUSZ Elemér. Akadémiai, Bp., 1956–1958. 1/2689 (1403. november 2.), 2/5828 (1407. december 5); *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I–II.* Szerk. ENGEL Pál. Bp., 1996. II. 180.

87 DL 73919 (1408. április 8.).

88 DRASKÓCZY: *Olaszok* 129–130.

89 Uo. 130.

90 DL 55060 (1436. december 31.).

91 Származása bizonytalan, talán Cristofano di Rosso del Rossóval azonosítható. GOLDTHWAITE: *The Building of Renaissance Florence* 280–281; DRASKÓCZY: *Olaszok* 126; DL 36390. Nem keverendő azzal a Cristoforo Italicussal, aki számos bánya- és pénzverőkamarai tisztséget látott el Erdélyben, elsősorban Nagybányán, főként a fennmaradt erdélyi források tanúsága szerint. Ez utóbbi Cristofano di Andrea Zatival azonosítható, mert Nagybányán használt mesterjegye a Zati család címerképe. Vö. GYÖNGYÖSSY Márton: *Florenus. Numizmatikai adatok a késő középkori magyar–firenzei gazdasági kapcsolatokhoz.* Folia Archaeologica LXII(2015–2016). 161. Vö. a Zati címerképpel: <http://www.archiviodistato.firenze.it/ceramellipapiani/index.php?page=Famiglia&id=7933>. (Utolsó megtekintés: 2020. 07. 19.)

92 DRASKÓCZY: *Olaszok* 126.

93 DL 36390 (1439. március 24.).

94 DL 55202 (1440. április 10.).

95 DL 55213 (1440. június 19.).

96 DL 55236 (1441. március 7.).

Guaspere da Colle, sókamaraispán, Újlak kapitánya ⁹⁷		1441–1446
Iacopo di Filippo del Bene ⁹⁸	Máramaros	1442
Pape di Salvestro Manini ⁹⁹	Szalárd, Dés	1442
Guaspere da Colle és Iacopo di Filippo del Bene ¹⁰⁰	Erdély	1443
Pape di Salvestro Manini, Antonio di Francesco Zati ¹⁰¹	Szalárd, Dés, Szék	1444
Pape di Salvestro Manini ¹⁰²	Erdély	1445
Angello Manini-Bardi ¹⁰³	Máramaros	1447
Odoardo di Antonio Manini ¹⁰⁴	Dés, Szék	1447
Angello Manini-Bardi ¹⁰⁵	Máramaros	1447
Odoardo di Antonio Manini ¹⁰⁶	Máramaros	1448
Pape di Salvestro Manini ¹⁰⁷	Dés	1448
Giovanni di Antonio Manini, Pape di Salvestro Manini ¹⁰⁸		1449
Pape di Salvestro Manini, Odoardo Manini ¹⁰⁹	Máramaros	1450
Odoardo di Antonio Manini ¹¹⁰	Dés	1451
Odoardo di Antonio Manini ¹¹¹		1452–1453
Odoardo di Antonio Manini ¹¹²	Dés	1455
Niccoló di Vaggio di Maza dei Giuseppi da Empoli ¹¹³		1456
Niccoló di Vaggio di Maza dei Giuseppi da Empoli ¹¹⁴		1457
Niccoló di Vaggio di Maza dei Giuseppi da Empoli ¹¹⁵	Szék	1459

97 DRASKÓCZY: *Olaszok* 129.

98 Uo.

99 DL 55262 (1442. június 15.).

100 DL 92943 (1443. április 2.).

101 DRASKÓCZY: *Olaszok* 130; DL 65058 (1444. február 14.).

102 DL 102494 (1445. március 10.).

103 DL 44490 (1447. december 12.).

104 DL 55358 (1447. július 23.), 44490 (1447. december 12.).

105 DL 44490 (1447. december 12.).

106 DL 44501 (1448. február 9.), 55383 (1448. március 22.), 55387 (1448. április. 30.), 55388 (1448. május 8.).

107 DL 18 (1448).

108 DL 55422 (1449. március 15.).

109 DL 24761 (1450. február 25.), 14342 (1450. március 12.).

110 DL 36403 (1451. március 15.).

111 DRASKÓCZY: *Olaszok* 130.

112 DL 36407 (1455. január 20.).

113 DRASKÓCZY: *Olaszok* 129; DL 81243 (1456. november 15.).

114 DRASKÓCZY: *Olaszok* 129; DL 15181 (1457. augusztus 20.).

115 DRASKÓCZY: *Olaszok* 129; DL 36392 (1459. november 11.).

2. táblázat. A Manini család tagjainak jelenleg ismert első említése Magyarországon

Manini családtagok	Első említés Magyarországon	Megjegyzések	Forrás
Giovanni	1427		Draskóczy: <i>Olaszok</i> 131.
Francesco	?	Fennmaradt levele utal rá, hogy rövid ideig Magyarországon tartózkodhatott, de hazatért Firenzébe.	
Odoardo	1440	első említés Magyarországon	DL 55360.
Pape	1424 előtt	1424 előtt a magyar források szerint Magyarországon tartózkodott	DF 289087 (1424. 07. 01.)
Agnolo (Angello)	1424	Filippo Scolari szolgálatában dési sókamarás	DL 27154 (1424. 01. 07.)
Marco	1442	Agnolo ráruházta feladatait	DL 36390 (1442. 01. 08.)

3. táblázat. A Manini családra vonatkozó feltárt források megoszlása fennmaradásuk alapján

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)		
Nemzeti Múzeum törzsgyűjteménye összesen – családi és üzleti ügyek		24
Szalay-gyűjtemény		22
Kállay család levéltára – túlnyomó részt hivatali ügyek		16
Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak (Kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei) – birtok- és egyéb tulajdonjogi, hivatali ügyek		27
Neo-regestrata acta – nemességadományozással kapcsolatos ügyek		3
Nagyiday család levéltára		1
Batthyány család levéltára		1
Esterházy család levéltára		2
Újhelyi család levéltára		2
Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya, Kolozsvár		
Bánffy család levéltára (Kodor birtok)		9
Bethlen-család levéltára (Kodor birtok)		1
Dés város levéltára (Kodor birtok és kamarai ügy)		2

Román Nemzeti Levéltárak Bihar Megyei Osztálya, Nagyvárad	
Váradai püspöki káptalan lajstromkönyvi bejegyzése	1
Kiadott források	
<i>A Wass család cegei levéltára.</i> Szerk. W. KOVÁCS András-VALENTINY Antal. EME, Kvár, 2006.	2
<i>Urkundenbuch Zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.</i> V. Hrsg. Gustav GÜNDISCH. Editura Academiei Republicii Socialiste România, Buc., 1975.	9
MIHÁLYI János: <i>Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból.</i> Máramaros–Szeged, 1900.	2
C. Tóth Norbert: <i>Ugocsa vármegye hatóságának oklevelei (1290–1526).</i> Bp., 2006.	1
Firenzei Állami Levéltár (ASF)	
Az 1427. évi Firenzei Catasto adóbevallásai (azonosítás)	2
Egyéb források (pecsétképek) MNL OL, ASF Ceramelli-Papiani-gyűjtemény	
	1

4. táblázat. A Manini családra vonatkozó iratok, feltehetőleg Pape Manini „irattára” az MNL OL, Múzeumi Törzsanyag, Szalay Ágoston gyűjteményében; keltezés szerint rendezve

DL	Kiadó	Címzett	Irat nyelve	Kiadás dátuma
44496	Agnolo Bardi	Pape Manini	olasz	1447. 11. 29.
44490	Agnolo Bardi	Odoardo Manini és Szegedi Máté	olasz–latin	1447. 12. 14.
44494	Agnolo Bardi	Pape Manini	olasz	1447. 12. 14.
44495	Agnolo Bardi	Pape Manini	olasz	1447. 12. 26.
44535	Odoardo Manini	Pape Manini	olasz	1448.
44537	Odoardo Manini	Pape Manini	olasz	1448.
44501	Benedek deák	Odoardo máramarosi kamarás	latin	1448. 02. 09.
44506	Kolozsvár város	Pape Manini	latin	1448. 03. 18.
44503	Odoardo Manini	Pape Manini	olasz	1448. 03. 27.
44504	Odoardo Manini	Pape Manini	olasz	1448. 05. 08.
44536	Agnolo Bardi	Pape Manini	olasz	1448. 10. 22.

44645	Odoardo Manini	Enfy Miklós özvegye, Odoardo Manini anyósa	latin	1452. 10. 20.
45004	Francesco Manini	Kállói Lökös János és felesége, Julianna	olasz	1462. 03. 20.
48209	Pape Manini	Anasztázia, Pape Manini felesége	latin	sn
48214	András deák	Pape Manini	latin	sn
48219	András deák	György dési alkamarás	latin	sn
48236	György deák	Odoardo Manini	latin	sn
48237	Bálint deák széki sókamarás	Pape Manini	latin	sn
48238	Szegedi Máté	elismervény, Pape Manini	latin	sn
48296	Angello Manini	adósjegyzék	olasz	sn
Nagy valószínűséggel szintén Pape (?) Manini hagyatéka részeként azonosítható iratok a Szalay-gyűjteményben				
48292	?	jelentés	olasz (velen- cei)	sn
48294	?	számadás, a versón Papi Manini és Antonio Zati említésével	olasz	sn
48295	Marcho	Giovanni de Priolis (Priuli család)	olasz (velen- cei)	1458. 04. 18.
A Manini családhoz köthető és a Szalay-gyűjteményben fennmaradt, de vélhetően nem Pape Manini hagyatékához tartozó iratok				
45856	Julianna (Odoardo és Kállói Lökös János özvegye)		latin	1481. 01. 05.
45906	Julianna (Odoardo és Kállói Lökös János özvegye)		latin	1481. 11. 18.

5. táblázat. *A Manini családra vonatkozó iratok az Urkundenbuch Zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. IV–VI. Hrsg. Franz ZIMMERMANN–Gustav GÜNDISCH; mitarb. Herta GÜNDISCH–Gernot NUSSBÄCHER–Konrad G. GÜNDISCH. Hermannstadt–Buc., 1937–1975–1981. című forráskiadványban*

Kö- tet	Kivonat száma	Keltezés	Kiadó	Címzett
IV.	1995	1427. 02. 20.	Zsigmond király	
V.	2335	1439. 03. 16.	Tallóci Jankó szörényi bán és Magyarország sókamagrófja	szatmári és szolnoki kamarások
V.	2403	1441. 03. 07.	I. Ulászló király	Újlaki Miklós és Hunyadi János
V.	2528	1446. 02. 06.	Vizaknai Miklós erdélyi alvajda	Brassó város
V.	2654	1448. 08. 12.	Hunyadi János	Pape Manini
V.	2655	1448. 08. 15.	Hunyadi János	Odoardo Manini
VI.	3138	1458. 08. 20.	Mátyás király	[Emerico Szapolyai és Angello Bardi]
VI.	3139	1458. 08. 24.	Mátyás király	Angello de Bardi, Szapolyai Imre
VI.	3160	1459. 01. 19.	Mátyás király	Angello de Bardi, Szapolyai Imre

6. táblázat. A Manini családra vonatkozó iratok a Román Nemzeti Levéltár gyűjteményeiben

Levéltár	Fond	Jelzet ¹¹⁶	Kiadás dátuma
A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya, Kolozsvár (RNLTkol)	A Bánffy család levéltára (Bánffy lt)	Nr. 299. [CJ-F-00320-2-299]	1466. 04. 29.
RNLTkol	Bánffy lt	Nr. 333. [CJ-F-00320-2-333]	1472
RNLTkol	Bánffy lt	Nr. 351. [CJ-F-00320-2-351]	1475. 08. 10.
RNLTkol	Bánffy lt	Nr. 355. [CJ-F-00320-2-355]	1475. 10. 15.
RNLTkol	Bánffy lt	Nr. 354. [CJ-F-00320-2-354]	1475. 10. 19.
RNLTkol	Bánffy lt	Nr. 360. [CJ-F-00320-2-360]	1476. 05. 27?
RNLTkol	Bánffy lt	Nr. 418. [CJ-F-00320-2-418]	1489. 07. 26.
RNLTkol	Bánffy lt	Nr. 439. [CJ-F-00320-2-439]	1495. 05. 27.
RNLTkol	Bánffy lt	Nr. 440. [CJ-F-00320-2-440]	1495. 05. 27.
RNLTkol	A Bethlen-család levéltára	Nr. 57. [CJ-F-00329-1-57]	1499. 07. 06.
RNLTkol	Dés város levéltára	Nr. 39. [CJ-F-00024-39]	1458. 08. 24.
RNLTkol	Dés város levéltára	Nr. 71. [CJ-F-00024-71]	1499. 12. 12
A Román Nemzeti Levéltárak Bihar Megyei Osztálya, Nagyvárad	A Váradi Római Katolikus Püspökség káptalanjának levéltára	BH-F-00134-1-1-44-h(7)	

THE SETTLEMENT OF THE MANINI FAMILY IN TRANSYLVANIA

Keywords: *Florentine-Hungarian relations, royal financial administration, royal salt chambers, Transylvania, integration, trade*

From the 1420' onwards five members of the Manini family came gradually over to Hungary to work in the Hungarian royal financial administration, more precisely in the management of the royal salt chambers of Maramureş and Transylvania. The study provides a detailed overview on their Hungarian business activity, settlement and integration by marrying into the Transylvanian nobility. It also explores their financial and social background back in Florence based on the surviving Florentine, Hungarian and Transylvanian sources.

¹¹⁶ Szögletes zárójelben az iratoknak a www.arhivamedievala.ro adatbázisban való visszakeresését megkönnyítő kódokat közöljük.

STABILIREA FAMILIEI MANINI ÎN TRANSILVANIA

Cuvinte-cheie: *relații florentino-maghiare, administrația financiară regală, camera regală de sare, Transilvania, integrare, comerț*

Începând cu anii 1420 cinci membri ai familiei Manini și-au făcut treptat apariția pe teritoriul Regatului Maghiar implicându-se în administrația financiară regală, mai exact în administrația cămărilor de sare regale din Maramureș și Transilvania. Studiul detaliază modul stabilirii și integrării familiei în rândul nobilimii transilvănene, precum și afacerile lor. În același timp prezintă și statutul lor social și financiar din Florența cu ajutorul izvoare florentine, maghiare și transilvănene.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Francesco Manini levele Kállói Lökös János feleségéhez. 1462. március 20./Letter of Francesco Manini to Julianna, wife of János Lökös of Kálló. March 20, 1462/Scrisoarea lui Francesco Manini către Julianna, soția lui János Lökös de Kálló. 20 martie 1462. [MNL OL DL 45004]
2. Pecsétkép Angello Manini maramarosi sókamarás Szegedi Máté és Odoardo Manini dési és széki sókamarásoknak írott levelén. 1447. december 14./Seal on a letter of Angello Manini, count of the salt chamber of Maramures to Máté of Szeged and Odoardo Manini, counts of the salt chambers of Dej and Sic. December 14, 1447/Amprentă sigilară pe scrisoarea lui Angello Manini, comitele cămării de sare din Maramureș către Máté Szegedi și Odoardo Manini, comiții cămărilor de sare de la Dej și Sic. 14 decembrie 1447. [MNL OL, DL 44490.]

LACZLAVIK GYÖRGY*

A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR ORSZÁGOS LEVÉLTÁRA 1526–1570 KÖZÖTTI IRATAINAK ADATBÁZISA ÉS FELHASZNÁLÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

Kulcsszavak: *Magyar Királyság, 16. század, iratok, adatbázis, kutathatóság*

AZ ADATBÁZIS

2026. augusztus 29-én lesz 500 esztendeje, hogy az Oszmán Birodalom csapatai megsemmisítő vereséget mértek a mohácsi síkon II. Lajos magyar király hadseregére. A csatavesztés mély nyomot hagyott a magyar történeti gondolkodásban, ehhez az eseményhez kötjük a középkori Magyar Királyság bukását, egyáltalán, a középkor végét. Az Országos Levéltárban a magyarországi középkorkutatás elősegítésére levéltáros elődeink 1875-től kezdődően gyűjtötték a magyar történelem viszontagságos évszázadait túlélt és sokfelé szétszóródott levéltári anyagból az 1526 előtt keletkezett iratokat. Ez a gyűjtemény a Diplomatikai Levéltár, amelyben ma már több mint 108 000 oklevél található, és amely adatbázis segítségével¹ közel 20, online pedig közel 10 éve kutatható.² A mohácsi csata nemcsak egy korszak végét, hanem egy új korszak kezdetét is jelentette. A csatát követő évtizedek forrásadottsága azonban sajnos semmiben nem különbözik az 1526 előttől, kutatásához azonban nem rendelkezünk egy, a fent említetthez hasonló segítséggel.

A Magyar Nemzeti Levéltár régóta dédelgetett terve volt, hogy ezt a munkát folytassa az 1526 utáni iratokkal. Erre kaptunk lehetőséget a Reformáció Emlékbizottság támogatásával. 2016 tavaszán kezdtük el – természetesen már egy új feltételrendszerben³ – az Országos Levéltár 1526. augusztus 29. és 1570 között keletkezett iratainak feltárását. A feldolgozás korszakhatárának 1608-ig történő kiterjeszté-

* LACZLAVIK György (1975), PhD, levéltáros-történész, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára főlevéltárosa, főosztályvezetője. E-mail: laczlavik.gyorgy@mnl.gov.hu.

- 1 *A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa*. Szerk. Ráczy György. (CD-ROM) Arcanum, Bp., 2003.
- 2 <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/> (Utolsó megtekintés: 2020. 10. 12.)
- 3 Az egyik legszembetűnőbb különbség, hogy a Diplomatikai Levéltárral ellentétben a kiválasztott iratok eredeti őrzési helyükön maradnak, csak virtuálisan képeznek külön gyűjteményt.

se sajnos megvalósíthatatlan feladat elé állított volna bennünket, ismerve a központi kormányzat irattermelésében az 1570. évet követő hatalmas mennyiségi változásokat, így a végdátum kiválasztásának elsősorban gyakorlati okai voltak.

Az Országos Levéltárban mintegy 500 darabra tehető azoknak a törzsegeknek (fond/állag) a száma, melyekről feltételezhetjük, hogy tartalmazznak a kijelölt időhatárok közötti iratokat. A tervezéskor meghatározott célkitűzésünk az volt, hogy minden 1526–1570 közötti iratot „megtaláljunk” eredetiben vagy másolatban, ami becsléseink szerint mintegy 100 000 iratot jelentett. Az iratok digitális képét online, egy jól kereshető adatbázison keresztül szeretnénk volna mind a professzionális, mind pedig az amatőr kutatók, illetve a szélesebb nagyközönség számára elérhetővé tenni. Az adatbázis építését – a levéltár történetében először – az MNL névterének használatával együtt terveztük, azért, hogy magasabb szakmai eredményt érhessünk el. A levéltár hatalmas vállalkozása három (illetve négy) nagyobb munkafázisra bontható: 1. az iratok feltárása és digitalizálásra történő előkészítése; 2. digitalizálás; 3. az iratok feldolgozása; 4. online közzététel.

A feltárást a már meglévő segédleteink segítségével végeztük el, új kutatásokat nem folytattunk. A feltárt iratok köre így az eredetiek esetében sem teljes, a másolatok esetében pedig esetleges. Az iratok előkészítését az Országos Levéltár szakemberei által kidolgozott elvek alapján végeztük. A korábban felhalmozódott tapasztalatok azonban nem bizonyultak mindig elegendőnek, számos új problémára kellett megoldást találni a munka során. A közel 90 000 irat megmozgatása nem volt egyszerű feladat: nyomon kellett követni az iratok útját a kiemelésőtől a digitalizáláson át a reponálásig, azért hogy a több kézben megfordult iratok végül visszakerüljenek a helyükre, és egyik sem vesszen el az akár több hónapot is felölelő eljárás alatt.⁴

1. táblázat. A feltárás és digitalizálás eredményei számokban

Év	Feltárt/előkészített iratok	Digitális felvételek száma
2016	55 764	218 190
2017	30 849	96 399
2018	2 949	146 663
összesen	89 562	461 252

Az előkészítésbe és digitalizálásba fektetett hatalmas munka után azonban csak használhatatlan, átláthatatlan digitális állomány maradt volna, ha a támogatásként

4 Lásd bővebben LACZLAVIK György: *Egy merész vállalkozás és tapasztalatai (2016–2018). A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára 1526–1570 közötti iratainak feltárása, digitalizálása és feldolgozása*. Levéltári Szemle 68(2018). 4. sz. 41–49.

kapott összeget nem fordítottuk volna az iratok feldolgozására és online közzétételére. Erre ugyanis a levéltárnak saját erőforrása nem volt, és valószínű, hogy nem is lesz. Az iratok feldolgozása az erre kifejlesztett online adatbázisban⁵ és az MNL névtéradatbázisában⁶ történt.

A rendelkezésre álló levéltári források várható nagy mennyisége miatt a feldolgozásra egy, a levéltárban eddig még nem használt módszert dolgoztunk ki: kombináltuk a leírás (lajstromkészítés) és az indexelés (hely-, név- és tárgymutató) módszerét. Az egységesség érdekében a gyakran ismétlődő elemek (például irattípus, tárgykör stb.) esetében legördülő listát (thesaurus) alkalmazunk. A feldolgozás során a nemzetközi leírási szabványoknak megfelelően minden esetben meg kell adni az irat megnevezését/címét. Ebben törekedni kell arra, hogy a megnevezés kifejezze az irat lényegét, de hangsúlyozottan nem regesztát készítünk, így például nem kell felsorolni minden személy- és helynevet. Alapelv, hogy szisztematikusan minden egyes iratot feldolgozunk, sőt az iratokban átírt oklevelek is külön rekordba kerülnek, természetesen a befoglaló irattal összekapcsolva. Az átírt oklevelek jelzetét – az előfordulás fizikai sorrendjében – /1., /2. stb. elemekkel különböztetjük meg az átíró oklevelek jelzetétől. Ugyanez igaz a másolati füzetekben/könyvekben fennmaradt iratokra is. Összefoglalóan a befoglalt és befoglaló iratok elnevezést használtuk ezekre. Amennyiben 1526 előtti iratokat is tartalmaznak a befoglaló iratok, oklevelek, ezeket is rögzítjük – alapadatokkal – az adatbázisban.

Nagyon fontos eredmény, hogy a személy-, testület- és helyneveket névtéradatbázis segítségével dolgozzuk fel. Az irat szövegében szereplő és azt aláíró valamennyi személy nevét rögzítjük.⁷ A testületek – technikai okokból – külön mezőt kaptak, így a konventek, a Magyar Kamara, a vármegyék stb. oda kerülnek. Azt is feltüntetjük egy bővíthető lista segítségével, hogy az adott személy milyen minőségében (szerepkörben) jelenik meg a leírt iratban.⁸ A nevet – amennyiben biztosan eldönthető – a névtérben rögzített normalizált alakban, azzal összekötve vesszük fel az adatbázisba.⁹ Ha a nevet, azonosítás hiányában, nem tudjuk normalizált alakban felvenni, betűhív formában vesszük fel. Fontos a kereshetőség érdekében, hogy a feltárás során talált névváltozatokat is rögzítjük a névtérben.

5 <http://pest.natarch.hu> (Csak hozzáférési jelszóval használható.)

6 <http://pest.natarch.hu/apex/f?p=2011:6:3248004748077::NO> (Csak hozzáférési jelszóval használható.)

7 Nem kötelező ugyanakkor felvenni az összeírásban szereplőket, a méltóságsorban felsoroltakat, a kihirdetési záradékban említetteket. Rájuk azonban a kitöltő felület végén található „Megjegyzés” rovatban utalni kell.

8 A leggyakoribbak: „Létrehozó neve”, „Címzett”, „Kedvezményezett”, „Egyéb személy”, „Az irat kiállításában résztvevő egyéb személy”.

9 A normalizálásra vonatkozó alapelveket a munkautasításban természetesen részleteztük.

A helyek rögzítése is szerepek szerint történik.¹⁰ A „Létrehozás helye” mező mindeképpen kitöltendő, akkor is, ha valamilyen okból hiányzik az iratból.¹¹ A helyneveket a névtérből vett normalizált alakban vesszük fel, az eddig még nem ismert változatokat a névtérben feltüntetjük. Betűhív formában vesszük fel azokat a helyneveket, melyeket a feldolgozás során nem sikerült beazonosítani.

Fontos megjegyezni, hogy a dátumot (az irat keletkezésének dátuma kötelező) normalizált alakban is feltüntetjük, amennyiben az iratban lévő dátumforma nem ilyen, hogy keresésénél minden adatot meg lehessen találni. A „Megpecsételt” választógomb bekapcsolása esetén arra kapunk választ, hogy megpecsételték-e kiadáskor az iratot. Jelen keretek között több, a pecsétre vonatkozó információt nem tudunk megadni, mert nagyon meglátsáná a feldolgozást.

A feldolgozás során használt adatbázis egyik igen fontos tulajdonsága, hogy online, ami azért fontos, mert a feldolgozás a levéltár falain kívülről, akár egy másik kontinensről is végezhető.¹² A Reformáció Emlékbizottság által támogatott projekt 2018. június 30-án véget ért, de a fent ismertetett számadatokból világosan kitűnik, hogy messze nem értünk a megkezdett munka végére. Ez igaz részben még az előkészítésre és a digitalizálásra is, de leginkább a feldolgozásra. A feldolgozás folytatását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal „Az MNL OL 1526–1570 közötti iratainak feldolgozása és online publikálása” című K 128695 azonosítószámú pályázat keretein belül 2018. szeptember 1. és 2020. augusztus 30. közötti időszakban támogatta. A munkát – korábbiakhoz képest szerényebb létszámban – 2018. szeptember 1-jén meg is kezdtük.¹³ Terveink szerint évente újabb mintegy 8000 rekorddal bővítjük majd az adatbázist.¹⁴

A feldolgozás során 2018. augusztus 31-ig mintegy 20 000 rekordot rögzítettünk az adatbázisban. A pontos adatok a 2. táblázatban olvashatók. A névtérben emellett 31 376 darab személy- (11 315 preferált névalak, 20 061 variáns), 234 darab testületi és 64 darab földrajzi név rekord került rögzítésre.

10 Lehetséges szerepek: „Létrehozás helye”, „Másolat kiállításának helye”, „Hitelesítés helye”, „Birtok”, „Szövegben leírt egyéb hely”.

11 Ebben az esetben „Nincs adat” kerül a mezőbe.

12 A munkaszervezésről bővebben lásd LACZLAVIK: *i. m.*

13 A munka dandárját Faragó Dávid, Farkas Csaba, Orsós Julianna és Trostovszky Gabriella végezte, négy levéltáron belüli, illetve külsős kutató támogatásával, Laczlavik György irányítása mellett.

14 LACZLAVIK György: *Az MNL OL 1526–1570 közötti iratainak feldolgozása és online publikálása című projekt kutatási terve*. Turul XCII(2019). 3. sz. 130–135; Uő: *Beszámoló az „MNL OL 1526–1570 közötti iratainak feldolgozása és online publikálása” című K 128695 azonosító számú NKFIH pályázat keretében 2018. szeptember 1. és 2019. augusztus 31. között végzett munkáról*. Turul XCII(2019). 3. sz. 142–144.

2. táblázat. Feldolgozott és publikált rekordok eredményei számokban 2018-ig

Év	Feldolgozott rekordok	Publikált rekordok	Publikált felvételek
2016	3 473		
2017	9 345		
2018	6 231	13 725	56 773
összesen	18 949	13 725	56 773

FELHASZNÁLÁSI LEHETŐSÉGEK

De mit érnének az elkészült rekordok online publikálás nélkül? Az adatbázis publikus verziójának első hivatalos bemutatására 2018. október 30-án került sor az MNL reformációs projektzáró rendezvényén.¹⁵ Az adatbázisrekordok és a hozzájuk kapcsolódó digitális képek az alábbi oldalon érhetők el: <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/reformacio-kora-mnl-ol-1526-1570>, 2020. január 22-től már egy megújult felületen. Az iratok online közzététele csak meghatározott időközönként lehetséges, mivel sajnos még nem történhet automatikusan. A levéltár informatikusai indítják el a folyamatot, mely által a feldolgozófelület adatai átkerülnek a publikus rendszerbe, és az itteni rekordokat összekapcsolják a menet közben vízjelezett képfájlokkal. A képeket a jó olvashatóság érdekében eredeti méretükben publikáljuk. Jelenleg 13 725 rekord publikus, melyek közül 10 762 darab önálló irat, 2963 darab pedig úgynevezett „befoglalt”. Az önálló iratok rekordjaihoz¹⁶ jelenleg 56 773 felvétel kapcsolódik.¹⁷

A feldolgozással párhuzamosan folyamatosan fejlesztjük az MNL névtér-adatbázisát. Ez egy olyan, személyekre, testületekre és földrajzi nevre specializált háttéradatbázis, amely nélkül a 21. században már nem érdemes ilyen típusú adatbázist készíteni. Olyan tudásaggregátor, amely nagyon megkönnyíti majd nemcsak a mi munkákat, hanem a későbbi adatbázis-építőket is, hiszen bármilyen másik adatbázis alapjául szolgálhat. A névtér nemcsak a folyó kutatás eredményeit rögzíti,¹⁸ hanem igyekszik beépíteni a szakirodalomban eddig megjelent archontológiai, prozopográfiai eredményeket is – az adatbázis természetesen tartalmazza a pontos bibliográfiai hivatkozásokat is. Az eddigi tapasztalatokból kiindulva, ez alkalmas alapot fog nyújtani

15 Bővebben lásd http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/beszamolo_a_reformacio_mnl_projekt_zarounnepsegerol. (Utolsó megtekintés: 2020. 10. 12.)

16 A befoglalt iratok képei a befoglaló iratnál találhatóak.

17 A következő publikációt 2020 őszén tervezzük.

18 Olyannyira, hogy a személy tiszttségét csak „Létrehozó neve” szerepben rögzítjük az adatbázisban, ellenben a névtérben minden esetben.

tani a központi igazságszolgáltatás, a megyei közigazgatás résztvevőinek azonosítására, eddig ismeretlen genealógiai kapcsolatok megállapítására, család-, birtok- és helytörténeti kutatások előmozdítására nemcsak a mai Magyarország, hanem az egész Kárpát-medence területére vonatkozóan.

Az egyik kiemelt terület, melyben az adatbázis segítségével nagy előrelépést várnunk, az a vármegyei közigazgatás története. A vármegyei közigazgatás és bíraskodás 16. századi történetére vonatkozóan nagyon kevés forrással rendelkezünk. Összefüggő levéltári irategyüttesek a korszakra vonatkozóan szinte sehol sem maradtak fenn. Igaz ez a vármegyei jegyzőkönyvekre is, ugyanis 16. századi jegyzőkönyvvel csak néhány vármegye rendelkezik: például Borsod (1569–1581), Gömör (1571–1579), Győr (1580–1637), Nógrád (1597–1603), Sopron (1579–1589, 1595–1608), Szabolcs (1550–1848), Szatmár (1593–1616), Vas (1595–1602), Zala (1555–1609, 1611–1655) és Zemplén (1558–1563).¹⁹ A feldolgozott iratok alapján jelenleg 58 vármegyéből rögzítettünk a vármegyei tisztkarra vonatkozó iratokat az adatbázisban, illetve a névtérben. A feldolgozás jelenlegi állása alapján ezek és a soron következő adatok természetesen még csak tájékoztató jellegűek, következtések levonására még kevésbé alkalmasak. A vármegyék már említett kettős, közigazgatási és bíraskodási funkciója miatt – amely egészen a 19. századig nem vált el egymástól végérvényesen – a vármegyei tisztségviselők jó része mindkét feladatból kivette a maga részét. Ez a mi szempontunkból azért is szerencsés, mivel a fennmaradt iratok nagyjából hányada az utóbbi funkcióban végzett tevékenység kapcsán keletkezett. Az összesen 1116 tisztségviselési adatból 401 a szolgabírákra, 302 az alispánokra és 269 a főispánokra vonatkozik. Az utóbbiak esetében a legkisebb az új adatok százalékos aránya. A fennmaradó 144 fő nagy többsége adószedő, jegyző vagy esküdt ülnök.

19 *16–18. századi vármegyei jegyzőkönyvek regesztái*. Szerk.: Á. VARGA László–KENYERES István–TÓTH Péter. DVD. Arcanum, Bp., 2009. A DVD-ROM tartalmazza Borsod 1569–1581, Esztergom 1638–1702, 1710–1723, Fejér 1692–1711, Gömör 1571–1579, Győr 1580–1637, Nógrád 1597–1603, 1652–1656, Pest–Pilis–Solt 1632, 1638–1644, 1664, 1656–1712, 1715–1740, Somogy 1710–1715, Sopron 1579–1589, 1595–1608, Szatmár 1593–1616, 1629–1640, Tolna 1696–1703, 1714–1717, Vas 1595–1600, 1601–1620, 1631–1641, Zala 1555–1609, 1611–1655 és Zemplén 1558–1563. anyagát. Online lásd <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Jegyzokonyvek/>. (Utolsó megtekintés: 2020. 10. 12.)

3. táblázat. A legtöbb rögzített vármegyei tisztségviselő az 1–20. vármegyék rangsorában

Vármegye	Alispán	Ispán	Szolgabíró	Összesen
Vas	24	11	38	79
Sáros	12	9	30	56
Trencsén	10	6	15	46
Nyitra	14	3	20	43
Ung	12	5	14	43
Bars	11	10	11	39
Szepes	10	8	17	39
Szabolcs	17	5	7	36
Zala	10	7	11	36
Pozsony	7	6	20	35
Zemplén	12	9	11	34
Abaúj	9	3	13	34
Sopron	9	4	17	33
Ugocsa	5	4	22	32
Kraszna	12	5	11	29
Gömör	12	6	5	29
Szatmár	15	5	7	27
Máramaros	6	9	10	26
Pest-(Pilis)	0	9	14	25
Liptó	10	3	7	24
Összesen	302	269	401	1116

A vármegyei igazságszolgáltatás folyamatába enged bepillantást Komárom vármegye 1569. május 22. és 1570. december 16. között keletkezett jelentése, melyben a Nyulak-szigeti apácák Ekecs községgel kapcsolatos perét helyezik át a királyi kúria elé. Az iratban a vármegye alispánja és szolgabírája mellett a vármegyei esküdt ünlők is részt vesznek a vizsgálat lefolytatásában. A 10 esküdt név szerint is szerepel a dokumentumban.²⁰ 2018-ban egy újabb személyszerep felvételével bővítettük a feldolgozást, a megyei közigazgatás kutatását segítő. A „megyei ember” szerepének

20 MNL OL E 148 - a. - Fasc. 336. - No. 7. Csábi Ákos, Csóka Albert, Czudar Ferenc, Gadóczy Mihály, Gadóczy Péter, Markházy György, Ollé András, Sipos Ambrus, Tőke Gergely, Vértesy István.

rovatába vesszük fel azokat a személyeket, akik a vármegye közigazgatási, illetve igazságszolgáltatási feladataiban vesznek részt, a nevesített feladatokon kívül.²¹

A perekkel kapcsolatos iratok megtalálását elősegítendő, az irattípusmezőben kereshetők bizonyos speciális irattípusok: „peráttevő (transmissionalis), perfelfüggesztő, perfelrendelő (introductiona cause), perhalasztó (prorogatoria), permegszüntető, perújrafelvételi, perrel kapcsolatos egyéb”. Ezek számaránya a publikált állományban 235 darab. Ítéletlevelet 242 darabot találunk ugyanott. További lehetőség a 16. századi ügyvédi tevékenység vizsgálatára, hogy több, mint 400 rekordban rögzítettük a nevekhez, hogy ha az adott személy ügyvédként tevékenykedett. A publikált állományban ezenfelül 41 esetben azonosítottuk az iratot ügyvédvallóként.²²

Egy másik igen fontos terület a Magyar Királyság központi bíróságainak archontológiája. A 16. századi központi bírósági szervezet szisztematikus feltárása még nem történt meg, az 1526 előtti időszakokkal ellentétben a Mohács utáni központi bíráskodás szervezetére csak a törvénycikkek szövegéből következtethetünk. Viszonylag kevesen is foglalkoztak ezzel a témával: a 20. században Gellért Árpád, Timon Ákos, Vinkler János, Degré Alajos munkásságát lehet kiemelni. A nagybírák (királyi helytartó, nádor, nádori helytartó, országbíró, személynök) nevei ugyan ismertek, de működésükről nagyon kevés tudható. A középkori gyakorlathoz hasonlóan a bírói munka dandárját természetesen nem a nagybírák, hanem helyetteseik és ítélmestereik végezték, sokuknak azonban eddig még nevét sem tudtuk. A Mohács előtti jogtudó értelmiség Bónis György munkássága nyomán megismerhető.²³ Az 1526 utáni időszakról azonban nem készült ilyen összefoglalás, így például az ítélmesterekről is alig tudunk valamit, még archontológiájuk sem készült el, a bírósági személyzet egyéb tagjairól nem is beszélve. Eddig összesen 47 ítélmester nevét rögzítettük a névtérben, melyek közül ugyan nem mindegyik volt ismeretlen, hivatalviselési idejük azonban kevésbé.²⁴ Az archontológia építése mellett vizsgáljuk a kisebb

21 Ez meglehetősen új feladatot, de már így is 93 rekordban rögzítettünk ilyen szerepkört.

22 Például MNL OL P 536 - 1. - 1564 - No. 3. Mérey Mihály előtt Pécsi Gáspár és neje, Dóczy Margit húsz személyt vallott ügyvédjeként Pécsújfalun, 1564. május 12-én. A még publikálatlan állománnyal együtt összesen 105 rekordról tudunk.

23 BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1971.

24 Kivétel például Frederik Federmayer, aki a nádori helytartók helyetteseinek 16. századi archontológiáját gyűjtötte össze (Frederik FEDERMAYER: *Klement Literát Beczenczy (a archontológia zástupcov palatínskych miestodržiteľov)*. Historický časopis 59(2011). 3. sz. 493–514.), továbbá Várday Pál királyi helytartói működésének időszaka. Lásd LACZLAVIK György: *Várday Pál helytartói működése 1542–1549*. Levéltári Közlemények 83(2012). 3–67. illetve vö. Uő: *A központi bíráskodás szervezetének vázlatja a Magyar Királyságban a 16. század első felében*. Jogtörténeti Szemle 2015. 2. sz. 16–19. Az Erdélyi Fejedelemség esetében sokkal jobb a helyzet, hiszen az utóbbi időben több tanulmány is foglalkozott a témával. BOGDÁNDI Zsolt: *A fejedelemség kori törvénykezési szakaszokról (1556–1600)*. Erdélyi Múzeum LXXVII(2015). 1. sz. 64–83; Uő: *Az Erdélyi Fejedelemség személyes jelenléti bírósága és*

kancellária működését is, ahol a legtöbb központi törvénykezéssel kapcsolatos dokumentumot megalkották. Várakozásainkat messzemenően meghaladva, már 49 személyt sikerült azonosítani a kisebb kancellária személyzetéből, melynek nagy többsége (45) jegyző.

Ehhez a témához szervesen kapcsolódik a kutatócsoport egy másik vállalása is. Céljaink között szerepel ugyanis az ún. Révay-formuláskönyv²⁵ kiadása, melyet 2021/2022-ben tervezünk. A kötetről, melynek szövege nem egységes és aránylag széles időtávot ölel fel (kb. 1540–1699) egyértelműen bebizonyosodott, hogy a kisebb kancellária formuláskönyve volt, és döntően 1550-ig készült. A formuláskönyv későbbi használatára egyelőre még nem találtunk egyértelmű magyarázatot. Megállapodtunk a kiadás alapelveiben, melyek véglegesítése teljeskörűen még nem történt meg, szükséges egy kutatócsoporti vita lefolytatása. Megtörtént ellenben a kötet szövegének nyers átírása (mintegy 550 000 leütés), jelenleg az eredetivel történő összehasonlás zajlik. A kötet kiadása azért is fontos, mivel nagyon keveset tudunk a 16. századi (kora újkori) irattanról. Az iratfajta és az irattípus rögzítése az adatbázisban ugyanezt a célt szolgálja. Bízunk abban, hogy idővel – az adatbázis segítségével – többet is megtudunk majd erről a területről. Ugyanakkor be kell vallanunk, hogy egyelőre még csak a kérdések szaporodtak. A fentiekén túl azért is érezzük ennek szükségességét, mert a hiányosan fennmaradt iratanyag miatt nagyon sokszor csak azok külső jegyeiből lehet következtetéseket levonni azok keletkezésére, így különféle igazgatástörténeti kérdésekre. A megfelelő irattípusokra rákeresve felgyorsíthatjuk ezeket a kutatásokat. A fennmaradási forma (eredeti, másolat stb.), de leginkább a kancelláriai jegyzetek²⁶ rögzítése szintén ugyanezt a célt szolgálja, azontúl, hogy utóbbiak rengeteg archontológiai adatot is tartalmaznak. A feldolgozás során meghatározzuk az iratok tárgykerét is, kulcsszavak formájában. Ennek segítségével könnyen eljuthatunk a bánya-, tized-, hűtlenségi, harmincad- stb. ügyekhez, hogy csak néhányat említsünk.

A közigazgatás-történethez 50 kamarai tisztviselő (titkár, tanácsos, írnok, számvevő, számvevő segéd, futár stb.), 91 harmincados, 25 fizetőmester nevének rögzítésével is igyekeztünk hozzájárulni, melyek közül sokakat nem ismert eddig a szakirodalom. A feltárt kapitányok, várnagyok (castellanusok) nemcsak a hadtörténeti kuta-

a táblai elnökök a 16. század második felében. Erdélyi Múzeum LXXVIII(2016). 1. sz. 47–55; Uő: *Az erdélyi és a partiumi jogügyigazgatók a 16. század második felében = Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben.* Szerk. BOGDÁNDI Zsolt–FEJÉR Tamás. EME, Kvár, 2017 (Erdélyi Tudományos Füzetek 287). 9–24; FEJÉR Tamás: *Kancelláriai jegyzetek az erdélyi fejedelmi kancellária okleveles gyakorlatában a Báthoriak korában (1571–1602).* Turul LXXXVIII(2015). 3. sz. 81–96.

25 MNL OL F 15 - 2. kötet

26 A kancelláriai jegyzeteket a megjegyzés mezőben rögzítjük. A feltöltőfelületen jelenleg 836 rekord tartalmaz ilyen bejegyzést.

tások, hanem a gazdasági officiálisok, praefectusok, provisorok stb. adataival együtt a birtok- és helytörténet számára is fontosak. A helytörténet számára igen fontos, hogy az iratokban szereplő valamennyi hely nevét felvettük, sokszor normalizált formában.

Az adatbázis a genealógiai kutatások számára is rendkívül gazdag adatforrás. Az adatbázisban rögzítjük az iratokban szereplő összes nevet, sőt 2018-ig a névtérben még a családi kapcsolatokat is felvettük, vagyis ezek alapján akár komplett családfák is megrajzolhatók. Kísérleti jelleggel magunk is folytattunk ilyen típusú kutatásokat a Bejczy családdal kapcsolatban.²⁷ A nevek rögzítése alól kivételt jelentettek a tanúk, főként a jobbágyok nevei. Ennek ellenére számos alkalommal ezek a nevek is szerepelnek a megjegyzésmezőben.²⁸

Az adatbázis legszélesebb körű felhasználási területe mégis azonban a vármegyei birtokviszonyok és társadalmi viszonyok kutatása. A feltárt iratok döntő többsége ugyanis szervesen kötődik a birtokokhoz. Birtokadomány, birtokba iktatás, birtokper, adásvétel, csere, osztály stb. Ezen irattípusok előnye a különféle összeírásokkal, adójegyzékekkel szemben, hogy nem egyetlen pillanatot örökítenek meg. Láthatóvá válnak folyamatok. A különféle tanúvizsgálatok, határjárások stb. segítségével megismerhetjük egy adott terület birtokosainak kapcsolati hálóját, eddig ismeretlen rokoni viszonyokra bukkanhatunk kitartó munkával.

Nem utolsósorban az iratok digitális másolata is online elérhető, így a számtalan keresési lehetőségen túl az iratok teljes szövege is használható.²⁹ Olyan vonatkozások is kutathatók, melyekre ebben a projektben nem gondoltunk, vagy nem voltak megvalósíthatók. Az eddigi eredmények felhasználásához természetesen nem árt tudni, hogy milyen irategyüttesek anyagában lehet egyáltalán kutatni. A legnagyobb terjedelmű a Magyar Kamara regisztratóriájának Benignae resolutiones című (E 21) állaga, közel 9000 rekorddal. A családi levéltárak (közel 5000 rekord) közül elsősorban a kisebb terjedelműeket vettük sorra, a válogatás nem tükröz semmilyen területi koncepciót, döntően a digitalizálás sorrendje határozta meg a munkánkat.

27 FARKAS Csaba: *A Bejcyek. Egy Vas megyei köznemesi család a 15–16. században*. Turul XCII(2019). 3. sz. 107–117.

28 Például MNL OL P 45 - 1. - 16. sz. - No. 19., uo. 1528 - No. 1.; MNL OL P 1960 - 24. - No. 18.; MNL OL P 14 - I. - 1. - 1543 - No. 3.

29 Nem gondoljuk azt, hogy az eddig elvégzett munkánk hibátlan lenne, így kérnénk szépen a felhasználókat, hogy a hibákat a laczlavik.gyory@mnl.gov.hu címen jelezzék.

4. táblázat. A legnagyobb publikált rekordszámmal rendelkező családi levéltárak

Fond/állag	Cím	Rekord- szám
P 608	Soós (sóvári) család	820
P 419	Károlyi család nemzetségi levéltára - Bosnyák család	657
P 644	Sztáray család	613
P 96	Dessewffy család margonyai ágának margonyai levéltára	281
P 47	Benyovszky család	224
P 86	Dessewffy család cserneki és tarkői grófi ágának levéltára – A család által lajstromozott iratok	213
P 692	Ujhelyi család	212
P 540	Petróczy család	207
P 46	Beniczky család	199
P 1825	Becsky család levéltára – Idegen családok	181
P 80	Csicseri család	167
P 536	Péchy (péchújfalusi) család	149

Természetesen 2018 óta ennél már sokkal több rekordot dolgoztunk fel. Bízunk benne, hogy már elkészült rekordjaink közül (közel 29 000) hamarosan³⁰ minél többet a kutatás rendelkezésére tudunk majd bocsátani.

THE DATABASE OF THE DOCUMENTS FROM 1526 TO 1570 OF THE NATIONAL ARCHIVES OF HUNGARY AND ITS POSSIBLE USES

Keywords: *Kingdom of Hungary, 16th century, documents, database, researchability*

On the 29th of August 2026 there will be 500 years since the forces of the Ottoman Empire had inflicted a devastating defeat upon the army of King Louis II of Hungary on the plains of Mohács. The tragic event was determinant in several ways. Among others, it is considered to mark the end of the Middle Ages in Hungary. Although the amount of the surviving archival sources for the decades after the battle does not differ from those predating it, their use required a lot more effort from the researchers. All this because – in contrast to the concise database of the pre-1526 documents – the archival records had been dispersed in hundreds of different locations. In the spring of 2016 the National Archives of Hungary started to gather, to digitize and to process its documents dated between the 29th of August 1526 and 1570. Nearly 90,000 digitized documents are being processed in an online database, and the results were first published in the autumn of 2018 (nearly 20,000 records), followed

³⁰ Terveink szerint 2020 őszén.

by a second publication in the spring of 2020, but the work is going on. The namespace of the NAH is being developed in parallel with the processing of the documents, too. With the help of these two databases many archival sources may be found on the history of central jurisdiction of the Kingdom of Hungary (and Transylvania) and of the jurisdiction and administration of the counties, as well. Thus, we have the opportunity to establish hitherto unknown genealogical relationships and to promote family, estate, social and local historical research concerning the whole territory of the Carpathian Basin.

BAZA DE DATE A DOCUMENTELOR DINTRE 1526 ȘI 1570 A ARHIVEI NAȚIONALE MAGHIARE ȘI POSIBILITĂȚILE VALORIFICĂRII DATELOR SALE

Cuvinte-cheie: *Regatul Ungariei, secolul al XVI-lea, documente, bază de date, posibilități de cercetare*

Data de 29 august 2026 va marca 500 de ani de la înfrângerea nimicitoare a oștirii regelui Ludovic al II-lea pe platoul de la Mohács de către trupele Imperiului Otoman. Tragicul eveniment a fost unul determinant pentru istoria Regatului Maghiar fiind considerat și evenimentul care a marcat sfârșitul evului mediu din regat. Cu toate că volumul documentelor arhivistice păstrate pentru deceniile premergătoare bătăliei nu diferă față de cele păstrate din deceniile de după, cercetarea acestora din urmă a presupus un efort mult mai mare din partea cercetătorilor. Asta deoarece – în contrast cu baza de date on-line existentă pentru documentele anterioare anului 1526 – documentele de după Mohács sunt dispersate în sute de fonduri diferite. În primăvara anului 2016 Arhivele Naționale ale Ungariei a început să identifice, să digitizeze și să prelucreze documentele sale date între 29 august 1526 și 1570. Aproape 90.000 de documente digitizate sunt în curs de prelucrare într-o bază de date on-line, primele rezultate (aproape 20.000 de recorduri) fiind publicate în toamna anului 2018, următoarele în primăvara anului 2020, iar munca continuă. În paralel cu prelucrarea documentelor este în lucru și un indice onomastic on-line. Aceste două baze de date vor facilita accesul cercetătorilor la o grămadă de izvoare legate de istoria activității de judecată a instituțiilor centrale ale Regatului Maghiar (și ale Transilvaniei), precum și de istoria administrativă și judecătorească a comitatelor. În același timp se va crea posibilitatea deslușirii unor relații genealogice necunoscute și promovării cercetărilor legate de istoria familiilor, a domeniilor, a istoriei sociale și locale privind întregul teritoriu al bazinului Carpatic.

BÁNYAI RÉKA*

A MIKHÁZI FERENCES KOLOSTOR ŐSNYOMTATVÁNYAI**

Kulcsszavak: *könyvtörténet, könyvtártörténet, ősnymtatvány-kutatás, ferences kolostorok, Mikháza, Teleki–Bolyai Könyvtár*

Az Erdélyi Fejedelemségben a reformációt a ferences kolostorok közül egyedül a csíksomlyói vészelte át; a püspök nélkül, kisebbségben maradt katolikusok lelki gondozását a kevés székelyföldi pap csak szórványosan tudta ellátni. E hiány pótlására érkeztek a bosnyák ferences szerzetesek Erdélybe. A katolikus főurak közbenjárására I. Rákóczi György fejedelem engedélyezte, hogy Mikházán,¹ egy ajándékkal kapott telken letelepedhessenek, és közösséget alapíthassanak. Elsősorban a Nyárádmunte misszionálását látták el, 1666-tól már csak magyar rendtagok. A mikházi kolostor 1635/1636-os alapításától kezdve fennállása alatt mindvégig a második legfontosabb obszerváns ferences rendháznak számított Erdélyben, tagjai számos környékbeli települést és nemesi udvarházat pasztoráltak, hosszú ideig elemi iskolát tartott fenn, és többnyire a rend noviciátusának is otthont adott.²

* BÁNYAI Réka (1969), könyvtáros, Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. E-mail: tekareka@freemail.hu.

** A szerző kolozsvári kutatásait a marosvásárhelyi Teleki Téka Alapítvány támogatta.

1 Mikháza (Călugăreni) Maros megyében, Marosvásárhelytől mintegy 30 kilométerre fekvő falu.

2 Az erdélyi ferencesek és a rendház történetére lásd SZABÓ György Piusz: *Ferencrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez*. Budapesti Hírlap Nyomdája, Bp., 1921; KARÁCSONYI János: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. II. MTA, Bp., 1924; P. BOROS Fortunát: *Az erdélyi ferencrendiek*. Szent Bonaventura Könyvnyomda, Cluj-Kvár, 1927; P. GYÖRGY József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Szent Bonaventura Könyvnyomda, Cluj-Kvár, 1930; HORN Ildikó: *Az erdélyi katolikus elit Pázmány Péter korában = Pázmány Péter és kora*. Szerk. HARGITTAY Emil. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2001. 90–91; P. BENEDEK Fidél: *Ferences kolostorok*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2005; Uő: *Ferences kolostorok és templomok*. II. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2008.

A mikházi zárdát, mivel itt működött a rendtartomány újoncháza is, a hatóságok már 1949. november 4-én lefoglalták, a kolostor tagjait Marosszentgyörgyre vitték.³ A többi ferencessel együtt 1951. augusztus 20-án táborokba, kényszerlakhelyre telepítették őket, előbb valamennyien a máriaradnai ferences kolostorba, később onnan Désre, Esztelnekre, illetve Körösbányára kerültek.⁴ A rendi vagyont államosították, az egykori kolostorépületben mindmáig elmegyógyintézet működik.

A mikházi könyvtár legnagyobb részét a marosvásárhelyi Teleki Tékába szállították, mely régi könyves gyűjteményként a Magyar Autonóm Tartomány egyféle gyűjtőkönyvtára lett. Az állománynaplóba 1409 tétel mikházi provenienciájú művet leltározta be.⁵ Alapvető feldolgozásuk cédulakatalógus formájában már az ötvenes évek elején elkészült; az ősnymtatványok és a 16. századi könyvek (223 cím) részletes leírással szerepelnek a Teleki–Bolyai Könyvtár nyomtatásban megjelent katalógusában.⁶ Jelenleg készül a teljes mikházi könyvanyag egyesített katalógusa, e kutatás során máris sok új adat került napvilágra.⁷ Elsősorban az internetes könyvtári adatbázisok és digitális másolatok segítségével a sérült, címlap nélküli példányok legnagyobb részét sikerült azonosítani vagy az eddigi bizonytalan azonosításokat megerősíteni, kipótolni.

Az első ismert könyvjegyzék 1732-ben⁸ 562 latin és magyar nyelvű kötetet ír össze a mikházi kolostor tulajdonában; emellett német, francia, olasz, román köny-

3 BARTALIS János: *Halálra ítélve. Erdélyi ferencesek története 1949–1989-ig*. Szent István Király Ferences Rendtartomány, Déva, 2001. 15; P. PAP Leonárd: *Ferences kolostor Mikházán = A maros-küküllői főesperesi kerület plébániáinak története 1900-tól 1989-ig*. Szerk. BARABÁS Kisanna–TAMÁSI Zsolt. Verbum, Kvár, 2009. 233.

4 BARTALIS: *i. m.* 25.

5 Nemes Károly könyvtáros 1951. február 7-i jelentése szerint az előző hónapban 3700 könyvet hoztak be Mikházáról. Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár irattára, Acte diverse, dosar 1, 120. A gyarapodási naplóba 1952. január 31-i keltezéssel kezdték el bevezetni a tételeket; mivel ugyanazon leltári egységként vettek fel többkötetes műveket, folyóirat-évfolyamokat, és sok címből több példány is van, a bekerült kötetek száma még pontosításra vár.

6 *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Teleki-Bolyai*. Tîrgu-Mureş, 1971 (a továbbiakban *Catalogus incunabulorum*); *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai. Novum Forum Sicularum*. I–II. Composuerunt SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály et alii. Lyra-Biblioteca Judeţeană Mureş, Tg. Mureş–Neumark am Mieresch–Marosvásárhely, 2001. – A könyvtárról egy államvizsga-dolgozat kivonata nyomtatásban is megjelent: TULIT Pálma: *A Mikházi Ferencendi Kolostor Könyvtára = Örökség és feladat. Tanulmányok romániai magyar könyvekről, könyvtárakról*. Szerk. KISS Jenő. EMKE Könyvtári Szakosztálya, Sepsiszentgyörgy, 1995. 29–39.

7 Itt köszönöm meg Simon Zsoltnak számos könyvbejegyzés kiolvasásánál nyújtott segítségét.

8 *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon. Ferences Könyvtárak 1681–1750. Függelék: Plébániák és más rendházak könyvtárai*. S.a.r. ZVARA Edina. OSzK, Bp., 2008 (a továbbiakban *Katolikus intézményi könyvtárak*). 186–199.

vekről is említést tesz, ezeket azonban nem sorolja fel tételesen, és számukat sem közli. Természetesen a jegyzék a korabeli könyvlisták szokása szerint csak a rövid címeket és/vagy a szerzők nevét tartalmazza, a kötetszám megjelölésével, különböző fejezetekre osztva, valószínűleg a polcon való elhelyezésük sorrendjében. A könyvjegyzék számunkra legérdekesebb része annak első fejezete: *Antiquo Charactere diversi libri*, ugyanis a ma meglévő ősnymtatványok és antikvák jó része is ezek között szerepel. A könyvekben általában nem sokkal a Mikházára kerülésük után rögzítették a kolostor tulajdonját (többnyire *Conventus Mikhaziensis* alakban), következetesen a címoldalon vagy az első meglévő oldalon; a bejegyzést gyakran keltezték is, innen tudjuk, hogy a meglehetősen sok csonka példánynak már akkor hiányzott az eleje.

Benkő Károly és Orbán Balázs monográfiái röviden ismertetik a könyvtárnak és értékeinek 19. századi állapotát:

„A zárda d. oldalán, hol minden ajtónak szemöldökére az 1667-ik évszám van metszve, egy könyvtár van, mintegy két ezer darab régi, nagyobbára latin és német kötettel; ezek közül érdekesebbnek találtam a következőket: 1. *Compilatio Decretorum*, melynek utó lapján veres festéssel német betűkkel latin nyelven e van nyomtatva: »Insignis ab celeberrimus decretalium codex una cum apparatu Dni Bernardi non sine exacta diligentia vigilique studio p. Anthoni Koburger Nuernberge est consummatum. Anno xtiane salutis millesimo quadringentesimo octuagesimo secundo p. die 10 Julii.« E könyv jó három ujj vastag egész ivben, kemény, erős táblával, fokok réz szegeletekkel, közepén kapsokkal ellátva, bőrbe van kötve. (...) Vannak még más nevezetes régi könyvek is itt, (újabb igen kevés van), de rendetlenül vannak rakva, s laistromozatlanok, miért bővebb leírásokat nem adhatom”.⁹

„A kolostorban magában mint érdekest felemlíthetjük a könyvtárt, hol néhány igen régi kiadású biblia, énekeskönyv s más régi könyvek is lehetnek; de nagy rendetlenségben levén tartva, csak hosszabb buvárlat után lehetne annak nevezetességeit regisztrálni.” [Lábjegyzetben:] „Az egész könyvtárban van 2000 kötet, ezek közt legérdekesebb egy 1482-ből való »*Compilatio Decretorum*...«”.¹⁰

9 BENKŐ Károly: *Marosszék ismertetése*. Kvár, 1868–1869. 187–188.

10 ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. I–VI. Ráth Mór kiadása, Pest, 1868–1873. IV. 91.

1894-ben a könyvtár egy további helyiséggel bővült, a könyveket szakok szerint rendezték.¹¹ Kelemen Lajos cikke már erről az állapotról tudósít. 1899-ben, az 1900-as párizsi világkiállításra küldendő anyag válogatásakor az erdélyi bizottság küldöttéiként Szádeczky Lajossal szálltak ki a Nyárádmentére, Miházán egy fél napot töltöttek:

„Különben a könyvtár így is nagybecsű. A kolostor egyik emeleti cellájában áll. Újabban rendezték. Tüzetesebb átnézésére egyáltalán nem volt idő; de néhány perc alatt is ritka szép példányai ébresztettek érdeklődést megtekintőiben. Különösen ősnymtatványai nevezeteseek. Van egy 1482-ből, egy másik (*Cantiones*) 1484-ből. Ott van a legrégebb magyar eredetű nyomtatvány, a Thuróczy krónikájának budai kiadása s egy német nyelvű biblia 1491-ből”.¹²

A kolostor ősnymtatványainak első szakszerű felmérését Baráth Bélának köszönhetjük. Vorbuchner Adolf gyulafehérvári megyés püspök 1938-ban „megbízta dr. Baráth Béla pápai kamarás egyetemi tanárt, a Batthyáneum igazgatóját, az egyházmegye területén levő könyvtárak ősnymtatványainak összeírásával a berlini Staatsbibliothek számára, amely egy új ősnymtatvány-bibliografia kiadására készül”.¹³ Az említett bibliográfia a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, a legteljesebb nemzetközi ősnymtatvány-katalógus,¹⁴ a romániai adatgyűjtést Constantin Karadja (diplomata, 1932–1941 között Románia németországi konzulja) irányította.¹⁵

Baráth Béla az erdélyi, elsősorban római katolikus egyházi gyűjteményekben végzett kutatásainak eredményeit az *Erdélyi Tudósító* című folyóiratban tette közzé 1941–1942-ben. Eszerint a mikházi zárdakönyvtárban 22 címet azonosított ős-

- 11 *Historia Domus 1877–1990* (a továbbiakban *Historia Domus*). Számozatlan, a megfelelő év eseményeinél. Idézi BARABÁS Kisanna: *Adatok Miháza ferences emlékanyagának szétszóródásáról*. Kézirat, megjelenés előtt. 3. – Köszönöm a szerzőnek, hogy a szöveget rendelkezésemre bocsátotta.
- 12 KELEMEN Lajos: *Nyárádmenti műtárgyak az 1900. évi párizsi világkiállításon* = Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. Kriterion, Buk., 1982. 261. Első közlése: [Knl:] *Marosvásárhely* II(1899). 58. sz. 1–3. – Ugyanezeket naplójában is rögzíti, itt a Thuróczy-krónikát tévesen 1486-ra datálja. KELEMEN Lajos: *Napló*. I. (1890–1920). S. a. r., szerk., bev., jegyz. SAS Péter. EME, Kvár, 2017 (a továbbiakban KELEMEN: *Napló* I.). 202.
- 13 GYÖRGY Lajos: *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948*. Argumentum, Bp., 1994. 64.
- 14 *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Hrsg. von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Leipzig–Berlin–Stuttgart, 1925–. (Az anyaggyűjtés még mindig folyik.) www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de (Utolsó megtekintés: 2019. 03. 10.)
- 15 Elena-Maria SCHATZ–Robertina STOICA: *Catalogul colectiv al incunabilelor din România*. CIMEC–Institutul de Memorie Culturală, Buc., 2007. 6–8.

nyomtatványként (ez valójában 23, egy fel nem vett kolligátummal).¹⁶ A *Historia Domus* 1943–1944-re vonatkozó feljegyzései szerint ezekben az években páter Gurzó Anaklét és a novíciusok ismét rendezték a könyvtárat: „ezen alkalommal válogattuk ki és raktuk külön helyre a könyvtárunkban található ősnymtatványokat, a régi magyar könyvtár könyveit és azokat a könyveket is, melyeket a régi ferences somlyói nyomdában nyomtattak, hogy különösképpen is vigyázzunk ezen értékeinkre”.¹⁷

A zárda felszámolásakor az ősnymtatványok különböző őrzőhelyekre kerültek, és a szakma mindmáig igen keveset foglalkozott velük. Tizenegy kötetet (Baráth listáján ez 9 tétel, mivel egy háromkötetes mű is van köztük) valószínűleg a kényszerlakhelyre telepítéskor vihettek magukkal a szerzetesek, néhány más mikházi könyvvel együtt, a dési ferences rendházba.¹⁸ (Ezeket 1971-ben a bukaresti Történeti Múzeumba szállították, és a kéziratok közé sorolták be;¹⁹ 2014-ben visszaszolgáltatták a dési római katolikus plébániának.) További ötöt előbb a székelyudvarhelyi ferences rendházba menekítettek, onnan a csíksomlyói kolostorba kerültek.²⁰ Néhány könyvet, más dokumentumokkal együtt, a mikházi templomban falaztak el, itt bukkantak elő egy falkutatás alkalmával 2000 októberében. A fél évszázados elzártság okozta károsodásokat csak részben sikerült helyrehozni, emiatt a könyvek teljes azonosítása sem volt lehetséges, de úgy tűnik, ősnymtatványok is lehetnek közöttük. A leletegyüttest jelenleg szintén a csíksomlyói kolostorban őrzik.²¹

Marosvásárhelyre a mikházi kolostorkönyvtár nagy részével együtt kilenc ősnymtatvány került, valamennyi csonkán, kolofon és impresszumatatok nélkül; talán ennek is tulajdonítható, hogy Baráth ezek közül csak egyet, a Teleki–Bolyai Könyvtár 1971-ben megjelent ősnymtatvány-katalógusa pedig négy másikat regisztrált.²² Többségükben egyszerűbb díszítésű példányok, az iniciálék helye gyakran kitöltetlen

16 BARÁTH Béla: *Ősnymtatványok a Székelyföldön és Délerdélyben*. Erdélyi Tudósító XXI(1942). 2. sz. 31.

17 *Historia Domus*. Idézi BARABÁS: *i. m.* 3.

18 A dési ferences könyvtár rekonstrukcióján Gordán Edina dolgozik. Köszönöm, hogy államvizsga-dolgozatát, az ősnymtatványok leírását és számos fontos adatát használhattam.

19 Adinel Dincă kodikológus közlése. A román nemzeti ősnymtatványkatalógus (SCHATZ–STOICA: *i. m.*) nem jelzi őket.

20 SCHATZ–STOICA: *i. m.* 43–44. Lásd még Elena-Maria SCHATZ: *Incunabilele din județul Mureș între lista lui Constantin Karadja și catalogul colectiv al incunabilelor din România = Libraria. Anuar I. Lucrările simpozionului național „200 de ani de lectură publică la Târgu-Mureș” (26–28 septembrie 2002)*. Ed. Dimitrie POPTĂMAȘ–Monica AVRAM. Biblioteca Județeană Mureș, Târgu-Mureș, 2002. 65–69. – A Csíksomlyón levő köteteket még nem volt lehetőségünk kézbevenni.

21 BENEDEK Éva: *A mikházi templom könyveinek konzerválása = A Csíki Székely Múzeum évkönyve 2005. Társadalom- és humántudományok*. Főszerk. MURÁNYI János. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 2006. 334.

22 BARÁTH: *i. m.* 18. tétel; *Catalogul incunabulorum* 18., 24., 34. és 35. tételszám alatt.

vagy szerény rajzzal készült. A Désen őrzött kötetek leírásai arról tanúskodnak, hogy a gazdagabban iniciált, rubrikált, épebb (és nyilvántartott) példányokat menekítették magukkal a szerzetesek.

Az utóbbi években azonosított öt ősnymtatvány²³ közül kettő világviszonylatban is ritka előfordulásúnak számít. Meglehetősen rongáltan, kötésből kiválva kerültek hozzánk, állapotuk a sok hányattatáson kívül talán a gyakori használatnak is tulajdonítható, hiszen mindkettő nagy alakú szertartáskönyv. A *Missale Minorum Ultramontanorum* (Verona, Petrus Maufer de Maliferis kiadásában, 1480)²⁴ az első, kifejezetten magyarországi használatra nyomtatott misekönyv, amelyből közgyűjteményekben 19 példány ismert. A bőrkötés maradványai magyar (budai) reneszánsz műhely jegyeire vallanak. (1. kép) Kalandos utat járhatott be, illusztrált lapjait kivágták, kalendáriumrészében pedig egy török nyelvű bejegyzés olvasható: „Ó, miért nem vagy te muszlim? A muszlimnak legvégül boldogság lesz osztályrésze, de mire jut a tévelygő (a téves vallást követő)? Az iszlám az igaz hit”.²⁵ (2. kép) A benne levő bejegyzés szerint már 1696-ban a mikházi kolostor tulajdonában volt, így egyike lehet annak a tíz régi misekönyvnek, melyeket az 1732-es jegyzék felsorol.²⁶

Az eredetileg a domonkosok számára készült *Breviarium Fratrum Praedicatorum*²⁷ is már korán magyar kézbe kerülhetett, 16. századi erdélyi eseményeket rögzítő bejegyzéseiből ítélve. Bethlen Gábor fejedelemsége idején egy Szárhegyi János nevű tulajdonos jegyzi. Romániában más példány nem ismert, nemzetközi szinten 18 példányt tartanak nyilván. Az igencsak hiányos, elől-hátul csonka kötet lapjait helyenként házilag „restaurálták”, kézírattörredékekkel, kódexcsíkkal ragasztották meg. (3. kép)

Egy másik, szintén magyar reneszánsz kötésű misekönyvet²⁸ Franciscus de Barilla ferences szerzetes 1588-ban ajándékozott Csíki Balázsnak.²⁹ Dankanits Ádám sze-

23 Johannes VERCELLENIS: *Sermones vademecum de tempore et de sanctis*. Argentinae, Johann Prüss, [1487–1492.]. Jelzete: 0569; Oswaldus DE LASKO: *Sermones de sanctis perutiles a quodam fratre hungaro ordinis minoru de observantia comportati Biga salutis intitulati feliciter incipiunt*. Hagenau, Henrich Gran, pro Johanne Rynman, 1497. Jelzete: 0565. A három további lásd részletes bemutatásuknál.

24 Jelzete: 0418. Megjelenésének történetéről MÁTYUS Norbert: *A Missale Minorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez*. Magyar Könyvszemle 129(2013). 3. sz. 357–361.

25 Köszönöm a fordítást Kovács Nándor Erik turkológusnak.

26 *Katolikus intézményi könyvtárak* 186.

27 Venetiae, Andreas Torresanus, 1494. Jelzete: 0393. Szintén szerepel az 1732-es könyvjegyzékben: *Katolikus intézményi könyvtárak* 187.

28 *Missale Romanum*. Venetia, Johannes Hamman, pro Nicolaus de Francofordia, 1493. Jelzete: 0779.

29 Barilla 1565-ben a szakolcai ferences rendház főnöke volt. ZVARA Edina: *Ferencesek Szakolcán a korai újkorban*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 2012. 20, 31.

rint Báthory András tulajdonában lett volna, valójában a bíboros nevét csak megemlítik egy bejegyzésben a könyv előzéklapján.³⁰

A Teleki Téka ősnymtatvány-katalógusában a 35. tétel alatt szereplő beszédgyűjtemény szintén figyelemre méltó egykori possessorai miatt. Petrus de Palude (1275?–1342?) francia domonkos teológus és püspök igen népszerű szerző volt a középkorban, szentbeszédei 1484–1515 között 85 kiadásban jelentek meg. Példányunkat (*Sermones thesauri novi de sanctis. Argentinae, Martinus Flach kiadása, 1488*)³¹ szép fejezetkezdő rubrikálásokkal látták el, a későbbiekben sűrűn megjegyzetelték.

A kötet egyik belső oldalán egy magántulajdonos, Conradt Seyfrid neve szerepel, akinek a kilétére nem sikerült fényt deríteni, és keltezés hiányában nem helyezhető el biztosan a tulajdonosok sorrendjében. Számunkra a legizgalmasabb az első oldalon fennmaradt bejegyzés, mely egyértelműen idős ember reszketeg kézírását mutatja. (4. kép) A bejegyzést az ősnymtatvány-katalógus csak részben oldotta fel „Convent[us] Colosvár[iensis]... Fr[at]rum minorum” alakban. Ezt újabb vizsgálatok során a következő olvasatra sikerült bővíteni: „Convent[us] Coloswari[ensis] ad plate[am] Lup[ij] 1512 F[rat]ru[m] Minorum de Observantia ad [...]”. Ezek szerint 1512-ben a kolozsvári ferenceseké lett volna, ami azért is fontos, mivel ennek a reformációkor részben megsemmisült, részben szétszóródott gyűjteménynek a könyvei mindmáig ismeretlenek.

Később a könyv a karánsebesi jezsuitákhoz jutott, mint azt az első oldalon fellelhető további bejegyzés tanúsítja: „Societ[atis] Jesu Resid. Car[an]sebes”. Egy belső oldalra fejjel lefelé a jeles jezsuita misszionárius, Canisius katekizmusának románra fordítója, Bujtul György (Gheorghe Buitul, 1589?–1635) írta be a nevét 1628-ban. Bujtul 1625–1635 között másodmagával dolgozott Karánsebesen, ott is halt meg.³² A jezsuita misszió megszűnése után a bosnyák ferencesek vették át a rendházat és a katolikus hívek gondozását³³ – feltételezhető, hogy az ő közvetítésükkel került Mikházára a könyv.

Mint ismeretes, Thuróczy János magyar krónikája 1488-ban, gyors egymásutánban előbb Brünnben, majd Augsburgban jelent meg nyomtatásban. *Joannis de Turocz*

30 DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Kriterion, Buk., 1974. 97. – A bejegyzés szövege: „R(everendus)D(ominus) Stephanus Vince de kwsazoni Electus in Archidiaconum ab Ill(ustrissi)mo ac Religiosissimo d(omi)no Andrae [sic!] Bathorio Cardinali summi pontificis in Anno domini 1590 feria 4 ante festum purificationis Beatissime sanctae Mariae virginis. Idem R(everendus) D(ominus) Stephanus Vince obiit feria 4 post pentecostes anno [domini] 1591”.

31 Jelzete: 0671.

32 MOLNÁR Antal: *Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642)* = Uő: *Lebetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. LHarmattan–ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2009. 154–159, 180.

33 Uo. 185.

Historicus művét felsorolja az 1732-es összeírás,³⁴ és mint láttuk, Kelemen Lajos is külön kiemeli a mikházi könyvtár kincsei között. Időskori levelében, amelyben az erdélyi könyvtárak régi magyar könyveiről számol be barátjának, Incze Gábor református lelkésznek, a következőket írja:

„Ide került [a Teleki Tékába] a volt mikházai zárdakönyvtár anyagából is az, amit onnan már előbb el nem adtak a tudatlan barátok, vagy a látogatók el nem loptak. Könyvtárosi pályám idején mi is vetünk onnan elhozott könyvet, a Turóczi-krónika augsburgi kiadását, melyet még 1898 [helyesen: 1899 – a szerző megjegyzése] nyarától Mikházáról ismertem. Egy neves akkor erdélyi historikus (nem Szádeczky vagy Márki) adta el. Ő tudhatta, hogy hogyan szerezte. Mi nem kérdeztük. Én jó barátságban voltam vele, de már csak tapintatból se érdeklődtem a szerzőmódról soha azután sem. Habent sua fata libelli”.³⁵

A fenti nyomot követve, a kolozsvári egyetemi könyvtárban ellenőriztük az ott levő két Thuróczy-krónikát: mindkét kiadásból egy-egy van a könyvtár tulajdonában, az 1979-ben megjelent ősnymtatvány-katalógus mikházi provenienciát egyiknél sem jelez.³⁶ A *Régi Magyar Könyvtár* 1896-ban megjelent III. kötete már jelzi az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonában az augsburgi kiadást, tehát ez nem lehet az általunk keresett példány.³⁷

A brünni kiadás³⁸ máskülönben ép, szép példányában az iniciálék helye üres, a metszetek is kifestetlenek. Kolozsvárra kerülése után a könyv vaknyomásos reneszánsz kötését és néhány oldalát restaurálták; eredetileg szintén az EME tulajdonában volt.³⁹ Legkorábbinak tűnő, nagyon elmosódott possessor-bejegyzésében sajnos épp az évszám megsemmisült: „Petrus Torjai 2 die augusti anno salu[tis ...]”, az írás-

34 *Katolikus intézményi könyvtárak* 187.

35 SAS Péter: *Kelemen Lajos levele az erdélyi könyvtárak RMK anyagáról (1958)*. Magyar Könyvszemle 129(2013). 1. sz. 89.

36 *Catalogul incunabilelor. Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca.* /Red. Elena MOSORA-Doina HANGA./ Dacia, Cluj-Napoca, 1979. 89, 93–94. – Jelez viszont egy csonka Michael de Hungaria-művet, Inc. 51. szám alatt, mely valóban Mikházáról került ide, ám a tüzetesebb vizsgálatkor kiderült, hogy nem ősnymtatvány, hanem egy 1503. évi kiadás.

37 SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár*. III. Bp., 1896 (a továbbiakban RMK III). 5–6. 15. tétel.

38 THURÓCZY János: *Chronica Hungarorum*. Brünn, 1488. RMK III. 6. 16. tétel

39 BARÁTH Béla: *Ősnymtatványok Kolozsváron*. Erdélyi Tudósító XX(1941). 10. sz. 151–152, 49. tétel: az Egyetemi Könyvtár tulajdonában jelzi, a pecsét azonban egyértelműen az Erdélyi Múzeum-Egyesületé. A könyv 160. lapja már Baráth leírásakor is hiányzott.

kép a 16. századra vall.⁴⁰ Az első szennylapra Nicolaus Kovachich de Buzin írta be nevét 1670-ben, ugyanő 1671. március 9-i dátummal jelölte a szövegben valószínűleg azt, hogy meddig jutott el az olvasásban; van egy „Ex Szent Demeter” bejegyzése, amelynek az elejét levágták az újrakötéskor. A könyv végén egy hosszabb beírás három gyermek születésére és keresztelésére vonatkozó adatokat tartalmaz 1696 és 1699 között: „Keresztelték pedig Csik Sz. Martonba az Mihály Deak Ur hazánál dé Miklóst s Ersebethet MagjarSakódon. Miklósnak pedig kereszt apya Mikhazy Kalastromban Lakó pater János Ur⁴¹ ugyan maga ő keresztelté, kereszt Anyja pedig fen megirtt Paldinÿ Janosné Asszony”. (5. kép)

Kőváry Lászlótól a következőket tudjuk meg Kovachich Miklósról: feltehetőleg a Zrínyi Péter-féle összeesküvésbe keveredve, Horvátországból (Buzinból) Erdélybe jött Apafi alatt, itt előbb Szentdemeterre ment, majd a szomszédos Magyarzsákodon telepedett le, innen kezdődően a család a Horváth nevet használta (olykor zsákodi előnévvel, olykor a Kovachich névalakkal együtt).⁴² Orbán Balázs szerint Magyarzsákod ebben az időszakban teljesen unitárius település volt, csak a Horváthok betelepődése után, az ő hatásukra katolizált vissza a környék egy része.⁴³ A Kovachich–Horváth család gyermekeit vélhetően közeli katolikus pap és hívek hiányában keresztelte a köszvényesi, illetve a mikházi páter, aki egyben a keresztpai tisztelet is ellátta. (A rendtörténetből tudjuk, hogy a továbbiakban is ferencesek szolgáltak be Magyarzsákodon.) Így később a családi jó kapcsolat révén kerülhetett Thuróczy könyve a mikházi ferencesekhez, akár kölcsönként, és ezért nem tüntették fel benne, hogy a kolostor tulajdona.

Hogy mikor és kitől vásárolta az Erdélyi Múzeum-Egyesület a könyvet? Kelemen Lajos 1902-től dolgozott az Egyetemi Könyvtárban, naplójának tanúsága szerint 1920-ban a Régi Magyar Könyvtár darabjai között bemutatta tanítványainak a két Thuróczy-krónikát is, könyvünk tehát ekkor már Kolozsvárt volt.⁴⁴ A könyvtár példamutatóan vezetett gyarapodási naplója – amely az adományozók, illetve eladók nevét is feltünteti – 1904-től indul, ebben azonban nem sikerült a keresett címre akadnunk.⁴⁵ Az eladó személyét szintén Kelemen Lajos jegyezte fel egy későbbi mikházi látogatásakor: „Innen került ki az Erd. Múzeum könyvtárának ritka brünni Thuróczija

40 Lehet Péter, aki 1520–1530 között altorjai plébános. ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. EME, Kvár, 1996. 225.

41 Feltehetően páter Nagy János, aki 1699-ben Mikházán hunyt el. GYÖRGY: *i. m.* 550.

42 KÖVÁRY László: *Erdély nevezetesebb családai*. Kvár, 1854. 117–118.

43 ORBÁN: *i. m.* I. 155.

44 KELEMEN: *Napló* I. 788.

45 Köszönöm Luffy Katalinnak, a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár munkatársának segítségét és tanácsait.

is, melyet én még 1899-ben ebben a könyvtárban láttam. Mi Lukinich Imrétől vásároltuk volt”.⁴⁶

Jelenlegi ismereteink szerint tehát a zárda valamikor legalább 32 ősnymotatványval rendelkezett. 24 cím kézzelfoghatóan ma is megvan, ebből 13 Románia területén az egyetlen ismert példány; 8 egykori mikházi ősnymotatvány lappang, ezek közül 6 az országban egyedüli előfordulású lenne. (A Benkő Károly és Orbán Balázs által kiemelt *Compilatio Decretorum* nincs meg,⁴⁷ a Kelemen Lajos által „német nyelvű”-ként emlegetett 1491-es kiadású *Biblia* ma Désen található.⁴⁸) Elképzelhető, hogy a lappangó nyomtatványok némelyike a mikházi befalazás áldozatául esett, vagy csonkasága miatt nem sikerült azonosítani valamely közgyűjteményben.

Vizsgált könyveink közül tízet itáliai műhelyekben, a többit német nyelvterületen nyomtatták. Valamennyi ősnymotatvány latin nyelvű, két egyházjogi mű, egy latin szótár és a Thuróczy-krónika kivételével teológiai munkák, nagyrészt a pasztorális gyakorlatban szükséges kézikönyvek: három misszálé és két biblia mellett a legtöbb szentbeszédgyűjtemény. Az egyházatyákat Szent Ágoston, az egyháztanítókat Aquinói Szent Tamás képviseli; nem hiányzik a devóciós irodalom alapműve, az *Imitatio Christi*. Magyar szerzőként, említett történetírónk mellett, Laskai Osvát tűnik fel.

Az egykori tulajdonos- és egyéb bejegyzések, valamint a kötések alapján a ma ismertekből legalább hat ősnymotatványról feltételezhetjük, hogy már a reformáció előtt magyar használatban volt. A tételes katalógus elkészültéig is megelőlegezhetjük: középkori könyvrökségünk tekintetében a csíksomlyói után a mikházi kolostor könyvtára a második legjelentősebb erdélyi ferences gyűjtemény.

THE INCUNABULA OF THE FRANCISCAN MONASTERY OF CĂLUGĂRENI

Keywords: *history of the book, history of the library, incunabula, Franciscan monasteries, Călugăreni, Teleki-Bolyai Library*

Besides the monastery of Șumuleu Ciuc, the Franciscan Monastery of Călugăreni (Mureș County) was between 1635–1949 one of the most important Franciscan places of worship in Transylvania. After its closing and the deportation of its friars following the nationalisation, the library of the monastery was taken to the Teleki-Bolyai Library of Târgu Mureș. The

46 KELEMEN Lajos: *Napló*. II. (1921–1938). S. a. r., szerk., bev., jegyz. SAS Péter. EME, Kvár, 2018. 951.

47 GREGORIUS IX, Pont. Max.: *Decretales cum glossa*. (Comm: Bernardus Parmensis.) Nuremberg, Antonius Koberger, 1482. Baráth listája összekeveri egy más művel, de a leírások alapján csak erről a kiadásról lehet szó.

48 *Biblia latina*. Basilea, Nicolaus Kesler, 1491.

present study follows the fate of the 32 incunabula that were once part of this collection, and presents the history of some of the more important volumes, connected especially to Transylvanian possessors. Recent research has identified unknown volumes, out of which several are unique in Romania.

INCUNABULELE MĂNĂSTIRII FRANCISCANE DIN CĂLUGĂRENI

Cuvinte-cheie: *istoria cărții, istoria bibliotecilor, incunabule, mănăstiri franciscane, Călugăreni, Biblioteca Teleki–Bolyai*

Funcționând între 1635–1949, mănăstirea franciscană din Călugăreni (jud. Mureș), a fost, alături de cea din Șumuleu Ciuc, cel mai important lăcaș de cult al ordinului franciscan din Transilvania. După desființarea ei și după deportarea călugărilor biblioteca mănăstirii a fost naționalizată și transportată la Biblioteca Teleki–Bolyai din Târgu Mureș. Studiul descrie soarta celor 32 de incunabule care făceau parte odinioară din această colecție și prezintă istoria volumelor mai semnificative, acordând atenție sporită posesorilor transilvăneni. Cercetările curente au identificat exemplare inedite, printre care și mai multe unicate pe teritoriul României.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Budai reneszánsz kötés/Renaissance binding from Buda/Legătură renașcentistă de la Buda
2. Török bejegyzés/Turkish notes/Însemnare în limba turcă
3. Javítás kódexcsíkkal/Restoration of a book with a strip from a codex/„Restaurare” de carte cu o filă de codice
4. Tulajdonosbejegyzések/Possessor notes/Însemnări de posesiune
5. Családi bejegyzések/Family notes/Însemnări familiale

K. WEISZ SZIDÓNIA*

„E’ TÖRSÖKÖS CZIMERT ESMÉT ELŐ VETTEK...”¹
A TELEKI–BOLYAI KÖNYVTÁR HALOTTI CÍMEREI

Kulcsszavak: *halotti címerek, társadalomtörténet, nemesség, heraldika*

A Teleki–Bolyai Könyvtár gyűjteményeiben több olyan típusú forrásanyag került megőrzésre, amely a halál és a végtisztességadás kérdésköréhez kapcsolódik: a kutatók által gyakran tanulmányozott temetési prédikációk, búcsúztatóversek, gyászjelentések mellett ilyenek a halotti címerek is. A pusztán szöveges emlékekhez képest ugyan alacsonyabb számban maradtak fenn, viszont képanyaguk, méretük, színviláguk látványossága miatt e dokumentumok is jól alátámasztották az eltávozott személyek fontosságát, kiemelkedő társadalmi rangját.

Jelen tanulmány célja a könyvtár tulajdonában levő halotti címerek bemutatása. Mivel a temetési kellékek készült forrástípus² jól ismert a szakmai közönség előtt, ezért a műfaj keletkezése és használatának ismertetése nem képezi a bemutatás tárgyát. A dolgozat három fő részre tagolódik, az első a címereket megőrző korábbi tulajdonosokra, valamint a jelenleg lappangó példányokra világít rá. A második rész a gyűjtemény általános bemutatására – időrendi megoszlás, méretek, hordozóanyag, címertípusok és feliratok, fizikai állapot, restaurálások – fókuszál, míg a harmadik rész a halotti címerek főszereplőit ismerteti, kitérve életük fontosabb eseményeire,

* K. WEISZ Szidónia (1983), PhD, történész, könyvtáros, Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. E-mail: weiszsz@yahoo.com.

1 Idézet Toldalagi István halotti címeréről. Teleki–Bolyai Könyvtár, Címergyűjtemény (a továbbiakban TBK Cgy.). 21.

2 A halotti címerekre vonatkozó szakirodalomból kiemelkedik az Erdély legnagyobb ilyen típusú gyűjteményét bemutató kötet: *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei*. ENTZ Géza és Kovács András tanulmányaival. Balassi–Polis, Bp.–Kvár, 1995. Továbbá hasznos módszertani segítséget nyújtottak Baják László munkái: *A Magyar Nemzeti Múzeum címeres halotti emlékei*. Szerk. BAJÁK László. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2007; Uő: *Címerek a gyászszertartásokon, halotti címerek a 19. századból*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV–XXXVI(1997). 163–191; Uő: *A halotti címerek = Numizmatika és társtudományok*. III. Főszerk. Németh Péter. Szerk. Ulrich Attila. Nyíregyháza, 1999. 55–63; Uő: *A halotti címerek történetéhez*. Történeti Múzeológiai Szemle 3(2003). 39–49; Uő: *A Batthyányiak halotti címerei a Hadtörténeti Múzeumban*. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 7(2004). 99–121.

valamint a Telekiekkel és a marosvásárhelyi református kollégiummal való esetleges összeköttetéseikre.

*

Az egyéni központú halotti címerek ma már nagyrészt intézményi keretek között – levéltárak, könyvtárak, gyülekezetek –, esetenként pedig magángyűjteményekben találhatóak. Méretükből, hordozóanyagukból adódóan, valamint a korábbi nem megfelelő tárolásuk miatt sérülékeny, ritka dokumentumok, melyek speciális tárolási feltételeket igényelnek. A Teleki–Bolyai Könyvtár tulajdonában 54 darab ilyen típusú forrás van, melyek különböző csatornákon keresztül kerültek a gyűjteménybe, azonban sokáig nem képezték kutatás tárgyát.

Az idők során összekeveredett állomány feldolgozása, rendezése 2018-ban kezdődött el, amikor a kutatómunka első fázisaként rövid leírások készültek a dokumentumokról. Ezt követően került sor egy időrendi sorrenden alapuló rendezésre, amely során a címerek új jelzeteket is kaptak. A kutatás előrehaladásával a könyvtári segédlet szerepét is betöltő adatlapok tovább bővültek, kiegészülve az elhunytak életrajzi adataival, a címerek leírásaival, állapotuk felmérésével, valamint a sürgős helyreállításra szorulóknak rendbehozatalára.

A Teleki–Bolyai Könyvtár gyűjteményei közül csak a Téka, illetve a marosvásárhelyi református kollégium esetében bizonyított, hogy őriztek ilyen típusú forrást. Mindamellett, hogy az iratok tárolására felhasznált palliumok, illetve maguk a példányok csak elvéve tartalmaznak korábbi tulajdonosra utaló egyértelmű jelzést, a rendelkezésünkre álló források alapján az 54 dokumentum közül 32 darab esetében teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy ismert a provenienciája. Az alig hét évet élt Teleki Sándor halotti címere az egyetlen, amelynek hátoldalára feljegyezték az állományba kerülés idejét,³ ennek köszönhetően tudjuk meg azt, hogy a haláleset után fél évvel, 1767. augusztus 8-án került a dokumentum a marosvásárhelyi református kollégium tulajdonába. A többi esetben a származás megállapítására a gyarapodási jegyzékekre, a számozásokra vagy a restaurálásokra tudunk támaszkodni.

A Telekiek levéltári anyagában őrzött, 1843-as jegyzék (*Consignatioja azon Képeknek, Tabelláknak, Czímereknek és más Rajzalataknak, mellyek a Nagy Papendeckelbe vagynak sub Lit. B*)⁴ 11 halotti címet sorol fel. Eszerint az időrendileg 1791–1826 közé illeszthető címerek a Telekiekkel közeli rokonságot ápoló családok tagjainak neveit örökítik meg, néhány kivétellel fehér vagy hamuszínű selyemtafotára nyomtatva. A lista azonban csak egy tételben, a 31. szám alatt említett Teleki József 1817-es

3 PUBL. ILL. COLL. REF. MVÁSÁRH. BIBLIOTH [...] 1767 8VA AUGUSTI. TBK Cgy. 4.

4 Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár Levéltára, Teleki személyi levéltár (a továbbiakban TBK L), 849.

halotti címerében egyezik meg a mai állománnyal. Mivel azonban ennek a hordozóanyagát is ismerjük, azonosítani lehet, hogy a három meglevő példány melyikére vonatkozik a leltár.

A Kollégium *Új gyarapodások a Nagykönyvtárban 1885*⁵ című állománynaplója arról tanúskodik, hogy az iskola is gazdag gyűjteménnyel rendelkezett a szóban forgó dokumentumokból. Több részletes felsorolás jegyzi le, hogy a könyvtár fülkefiókjai-ban vagy kifüggesztve a folyosókon összesen 52 címer található, ebből 6 duplum. Ez utóbbiak esetében Koncz József könyvtárőr nem ad külön jellemzést, a többi 46-ról viszont tudjuk, hogy 30 példány rá-mára volt vonva, 28 darab pedig selyemből készült. A fent említett jegyzékhez hasonlóan, itt is kiemelkedő nemesi familiákról olvashatunk, a Bethlen-család 7, a Teleki és a Toldalagi 4–4, míg a Bánffy, Rhédey és Wesselényi családok három darabbal kerültek felsorolásra.

LAPPANGÓ PÉLDÁNYOK

A két fő gyűjtemény egyike sem maradt fenn eredeti összetételében, a rendelkezésünkre álló gyarapodási listák segítségével viszont – vélhetően nem teljes – képet kapunk arról, hogy korábban milyen példányok kerültek az említett intézmények megőrzésébe. A precíz munkájáról ismert Koncz József 1885-ös nyilvántartása nagy eséllyel az összes, a tanoda akkori tulajdonában levő példányt rögzítette, ezért a kollégium esetében csupán az ezt követő időszakban bekerült halotti címerek mennyisége kérdéses. Az 52 tételes nyilvántartásból 19 példány jelenleg lappang,⁶ 1885 utáni sorsuk egyelőre ismeretlen.

A Téka esetében azonban nem áll fenn egy, a kollégiuméhoz hasonló szerencsés helyzet, ugyanis az ez ideig azonosított egyetlen nyilvántartás 1843-ból származik, és csupán 11 dokumentum⁷ otlétét örökíti meg. Az alacsony szám nagy valószínűséggel csak töredékét képezhette a kiterjedt rokonságú, népes Teleki família hajdani gyűjteményének.

*

A Teleki–Bolyai Könyvtár 54 darab halotti címere az 1761–1916 közötti időszakba illeszkedik. 27 példány a 18. század utolsó négy évtizedéből, 17 címer a 19. századból származik, míg 20. századiak tíz esetben fordulnak elő. A fontos társadalomtörténeti adatokat közlő dokumentumok Erdély főúri és nemesi családjaiból származó egyéneknek állítanak emléket, de találkozhatunk ismeretlen, vagy Marosvásárhely

5 Teleki–Bolyai Könyvtár, MS 456.

6 Lásd az 1. számú mellékletet.

7 Lásd a 2. számú mellékletet.

környékéhez nem kapcsolható nevekkel is. A 46 elhunyt között 12 nő található; mindamellet, hogy mindegyikük férjezett volt, címereik csak 3 esetben házassági címerek.

MÉRETEK, HORDOZÓANYAG

Forrásdokumentumaink mind kivitelezésüket tekintve, mind fizikai megjelenítésük szempontjából is változatosak. Mivel a látvánnyal próbáltak hatni a nézőre, ezért esetenként impozáns méretűekkel is találkozhatunk: szélességük 38–60 cm között, míg a magasságuk 58–89 cm között változik. Selyem a hordozóanyaga 21 címernek,⁸ ezek közül 15 darab 18. századi, a többi pedig a 19. században készült. A papíralapú címerek általában egyszerűbb megjelenítésűek.

A díszes heraldikai jelképek mellett több-kevesebb díszítőelem felhasználásával forrásaink alkalmazkodtak keletkezési koruk stílusjellemzőihez. A megvalósítás minősége változó, hol igényesebb, hol naivabb kivitelezésben kerültek megfestésre a családi jelvények, több helyzetben pedig sablon használata is megállapítható. Alkalmanként a betöltött hivatalok szimbólumai, valamint kitüntetések is feltűnnek az illusztrációkon. Ilyen elem például a kamarási aranykulcs, amelyet hét személy 11 címerére festettek oda, vagy a Mária Terézia-rend Rhédey János halotti emlékéen. Más díszítőelemként feltűnnek a koporsóformájú posztamensek, az elmúlás jelképeként a koponya vagy teljes csontváz, a homokóra, valamint az örök életre utaló akanthuszlével. A korai darabokon többször visszatérnek a fekete ruhába öltözött vagy fekete szárnyú, koponyán könyöklő, homokórát tartó, a halottat sirató angyalok. Egy 1868-as, valamint a három legkésőbbi példányon már a fekete gyászkeretet is használták.

CÍMERFELIRATOK

Az elhunytakra vonatkozó életrajzi adatokat latin vagy magyar nyelvű feliratok rögzítik. A vizsgált 54 halotti címer közül 17 latin nyelvű: a 15 legkorábbi, valamint még két 18. századi példány. A kivitelezés módját tekintve kézirásos darabok kilenc alkalommal bukkannak fel, két kivétellel az 1765–1783-as időszakból.

Az adatokat kevés kivétellel a címerkép alatt tüntették fel. Lázár Imre 1761-es, valamint Apor Lázár 1868-ban kiállított halotti címerei kivételek, mert a címerkép felett is megjelennek tudnivalók. Az előbbi esetében egy, a címer felett lebegő ívelt

8 Ezek közül öt darab zöld színű, köztük található a gyűjtemény két legrégebbi címere is.

szalagról, valamint a címer alatt megjelenő posztamensre feljegyzett tájékoztatásról, míg az utóbbi esetében hasonló elrendezésű, egyszerű szövegről van szó. Bár a Toldalagi Istvánnak szentelt, 1793-as címerképen is a dokumentum alsó harmadán található a tájékoztatás, kuriózumjellege miatt mindenképpen külön említést érdemel. Az elhunytól egy két hasábra szedett, 12 soros verset állítottak össze, amelyben a megszokott életrajzi adatok mellett a család története, valamint címerének használata is körvonalazódik. A felirat kivitelezése szempontjából talán a leglátványosabb darab Bethlen György 1778-as halotti emléke, amelyre a feliratot fehér alapon szürke betűkkel festették ezüstszürke faágakból kialakított, ovális keretbe. A keretet alul és felül csokorra kötött, ezüstszélű, lebegő szalaggal díszítették.

FIZIKAI ÁLLAPOT, RESTAURÁLÁSI PRÓBÁLKOZÁSOK⁹

Ami a címerek fizikai állapotát illeti, szinte mindegyiken felismerhetőek a sérülések, melyeket a gyászszertartás során vagy a későbbi, nem megfelelő tárolás miatt szenvedtek. A legkomolyabb gondok a gyűjtemény korai, selyemből készült darabjain fedezhetőek fel. Penészkárosodás miatt a textília mechanikai ellenálló-képessége jelentősen csökkent; az anyagában meggyengült selyem több esetben oszlásnak indult, olykor pedig szakadozott. A festékanyagban gyakran öregedés, savasság észlelhető, valamint előfordulnak elszíneződések, besötétedések is. A papíralapú példányok leggyakoribb rongálódásai a sarkok környékén fedezhetőek fel, a kiszögeзések, a felhasznált keretek okozta hasadások vagy hiányzó darabok formájában. A szélek esetenként töredeztettek vagy hiányosak, bizonyos részeken előfordulnak beázások nyomai, illetve gyertyafoltok. A színezett felületek károsodásai főleg a kopásban, a tintamarásban, illetve a helyenként lepergett festékanyagban merülnek ki.

Már a 19. század végén – 20. század elején is próbálkoztak a használatból adódó sérülések kezdetleges kijavításával és állagmegőrzésével. A korai selyemdokumentumok néhány példányán felfedezhető egy piros textíliadublörözés, gyakran meglehetősen igénytelen kivitelezésben. Bethlen György 1778-as címerének¹⁰ felső szélét, valamint a körfelirat felső harmadát erősítették meg ilyen módon, pontatlan illesztésekkel. Rhédey Ferenc¹¹ címerének esetében a levált szélek – kivéve a már hiányzó felső részt – rögzítését célozta a piros textil. Kendeffy Ráhel címerénél¹² a széleket, a

9 Az állapotleírásban nyújtott segítségért köszönet Márton Krisztinának, a Teleki–Bolyai Könyvtár restaurátorának.

10 TBK Cgy. 8.

11 TBK Cgy. 6.

12 TBK Cgy. 23.

Petrichevich Horváth Ráhelénél¹³ a töredezett szöveges rész kisebb szeleteit fogták össze, míg Teleki Sándorénál¹⁴ a felső szélt erősítették meg az említett módszerrel. Zeyk Borbála kettős halotti címerén¹⁵ a korona és a címerpajzs találkozásánál található komoly szakadás, a Zeyk-címer körvonalait, valamint az adatokat tartalmazó posztamenst ragasztották össze kisebb papírszeletekkel, mely módszert Rhédey János címere¹⁶ esetében is alkalmazták.

A kollégiumi gyűjtésű címerek közül hat darabnak¹⁷ a kezdetleges javítása már pontosabban keltezhető, a szakadásokat ugyanis iskolai dolgozatok darabjainak felragasztásával próbálták orvosolni. A kezdetleges helyreállítás során felhasználásra kerültek német és magyar nyelvű fogalmazványok, helyesírási gyakorlatok, matematikafeladatok, melyek közül egyiken, nagy szerencsénkre, a dolgozat keltezése is fennmaradt. Így lehetett keltezni a beavatkozást az 1922 márciusát követő időszakra.

ÉLETTÖRTÉNETEK

A halotti címer által megörökített emlékü elhunytak élettörténetét időrendi sorrendbe rendeztük. Ezen ismertetések összefoglalják a fontosabb eseményeket, hivatalokat, kitérve az eltávozottaknak a marosvásárhelyi református kollégiummal, illetve a Teleki családdal való kapcsolataira is. A jegyzetekben helyet kaptak a vizsgált forrásdokumentumok rövid leírásai – méretek, típusok, feliratok – is.

Gyalakúti Lázár Imre¹⁸ (1743–1761)

Lázár János és Teleki Kata fia, 1743. október 29-én született,¹⁹ halotti címere a mai gyűjtemény legrégebbi darabja. Az alig 18 évet élt ifjút kortársai tehetséges költőként tartották számon. Négy búcsúztató beszéde közül egy latin nyelvűt Kovásznai Tóth Sándor, a marosvásárhelyi református kollégium tanára fogalmazott meg.²⁰

13 TBK Cgy. 11.

14 TBK Cgy. 4.

15 TBK Cgy. 32.

16 TBK Cgy. 5.

17 TBK Cgy. 10, 14, 16, 19, 21, 28.

18 60,5×47,5 cm méretű, zöld selyemre temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer fölött: *INSIGNIA ILLUS. EMERICI COM LAZAR L. BAR. DE GYALAKUT NATAD MDCCXLIII DENAT MDCCLXIAE XVIII.* Felirata a címer alatt: *ET PIUS ET CULTUS STUDIIS EMERICE! PATRIS SPES EXEMPLAR JUVENUM, LAZAR! AMATE JACES POST MDCC POSTQUE L.X.I. NOTAT ANNUM CHRISTI X.V DUOQUE I.I. QUARTAVE LUNA TUUM.* Jelzet: TBK Cgy. 1.

19 LÁZÁR Miklós: *A gróf Lázár család.* Kvár, 1858. 100.

20 KOVÁSZNAI TÓTH Sándor: *Laudatio funebris memoriae... comitis Emerici Lázár.* Nagyszében, 1761.

Hadadi Wesselényi Polixéna²¹ (1743–1764)

Wesselényi István főispán és Daniel Polixéna író nő első gyermekének élete alig dokumentált. 1743. szeptember 6-án született, 1760. április 21-én pedig Komlódon házasságot kötött Kemény Simonnal.²² 1764. május 1-én hunyt el Kolozsváron.

Bethleni Bethlen Imre²³ (1698–1765)

Bethlen Sámuel és borsai Nagy Borbála fia.²⁴ 1719-ben három évig tartó külföldi utazásra indult, ennek során a bécsi udvar mellett eljutott Belgiumba, Hollandiába és Angliába is. Kapitányi rang után főstrázsamesteri címmel hagyta ott a hadsereget 1730-ban, 1747-ben kővárvidéki kapitány, 1752-től Doboka vármegye főispánja, 1754-ben guberniumi tanácsos.²⁵ 1764. október 24-én 1200 forintot adott a marosvásárhelyi református kollégium konzisztóriumának,²⁶ amely összeg egy részét a tanoda az egy héttel később indított németnyelv-tanítás elősegítésére fordította. Meyer János tanító fizetésének kiegészítésére 1767 tavaszáig használták az adományt.²⁷ Bethlen Imrét 1765. június 16-án temették el Alsórákoson.²⁸

21 49,5×67,5 cm méretű, zöld selyemre temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *MÉLTOSÁGOS L. B. HADADI VESSELÉNYI POLYXÉNA ÁSZSZONY M. L. B. MAGYAR GYERŐ MONOSTORI KEMÉNY SIMON ÚR Ö NAGYSÁGA ÉLETE KEDVES PÁRJA. HÓLT-MEG KOLOSVÁRATT MDCCLXIV. ESZTENDŐBEN, PÜNKÖSD HAVÁNAK I. NAPJÁN, ÉLETÉNEK XXI. ESZTEND.* Jelzet: TBK Cgy. 2.

22 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=12150>. (Utolsó meglátogatás: 2019. 04. 08.)

23 53×66,5 cm méretű, selyemre temperával festett címer, kézzel írott szöveggel. Felirata a címer alatt: *Insignia Illus. Dum Viveret Comitis Emerici ac Bethlen Consil. Gub. IN X. Anim. Act. Intimi Nati a. d. MDCXCVIII XIX S. d. MDCCLXV d. IV. F. a. 67.* Jelzet: TBK Cgy. 3.

24 LUKINICH Imre: *A bethleni Bethlen család története*. Athenaeum, Bp., 1927. 505.

25 Uo. 519.

26 KONCZ József: *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*. Mentor, Marosvásárhely, 2006. 589.

27 Uo. 232.

28 LUKINICH: *i. m.* 521.

Széki Teleki III. Sándor²⁹ (1760–1767)

Rövid életére csupán a temetésekor elmondott gyászbeszédnek nyújtanak adatokat. Teleki II. Sándor (†1770) és Halász Borbála gyermeke,³⁰ 1760. február 13-án született. Tanulmányait a nagyenyedi református kollégiumban kezdte,³¹ 1767. február 6-án elhunyt, családjának marosorbói birtokán temették el.³²

Kisrédei Rhédey V. János³³ (1713³⁴–1768)

Rhédey László és Toroczky Mária fia, testvéreivel és unokatestvérével együtt 1744. november 13-án szerzett grófi címet.³⁵ Felesége, Bethlen Klára 1758-ban hunyt el, utódaik nem maradtak.³⁶ 1733-tól katonai pályán tevékenykedett, 1744-től kapitány, 1754-ben őrnagy a Haller-ezredben, 1765-ben pedig tábornok, valamint a magyar királyi testőrség főhadnagya.³⁷ Az 1756-ban, Schweidnitz ostrománál tanúsított hősiessége³⁸ miatt Mária Terézia-renddel tüntették ki. 1768. január 10-én Bécsben hunyt el.

29 46×66 cm méretű, selyemre temperával festett címer, kézzel írott szöveggel. Felirata a címer alatt: *INSIGNIA Illustrissi et Magnifici Donelli Dni Alexandri III S. R. I. Cottis Teleki de Szeek. Nati Ao. Dni MDCCLXIII Febr. Denati Ao. Dni. MDCCLXVII, Die VI Febr. Mor-te repetina. M. Orbaini, Lugentib, Musis Aniacis A. Act. Sua. VII.* Jelzet: TBK Cgy. 4.

30 DEÁKI FILEP Sámuel: *Egy drága kövekkel tündökölő s ékeskedő koronának elesése.* Nagyenyed, 1767. Címlap.

31 AJTAI A. Mihály: *Halotti oratio.* Nagyenyed, 1768. Címlap.

32 ABATS Márton: *Emberi panaszkodó reménség.* Nagyenyed, 1768. Címlap.

33 48×60 cm méretű, selyemre temperával festett címer, nyomtatott szöveggel, a felirat alig olvasható. Jelzet: TBK Cgy. 5.

34 KOMÁROMY András: *A kis-rédei gróf Rhédey családról.* Turul I(1883). 3. sz. 136.

35 GUDENUS János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája.* III. Heraldika, Bp., 1999. 177.

36 NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* I–XII. Pest, 1857–1865 (a továbbiakban NAGY: *Magyarország családai*). IX. 748–749.

37 KOMÁROMY: *i. m.* 136.

38 A hőstett részleteiről lásd *Hadtörténelmi apróságok.* Hadtörténelmi Közlemények I(1888). 1. sz. 151–152.

Kisrédei Rhédey Ferenc³⁹ (1756–1770)

Rhédey Zsigmond és Wesselényi Kata gyermeke, 1756. április 22-én született. Az édesanya nagy gondot fordított neveltetésére, mi több, könyvtárat is gyűjtött számára. A marosvásárhelyi református kollégiumban tanuló fiatalember 1770 decemberében, himlő következtében hunyt el,⁴⁰ ezután az édesanyja 131 művet 180 kötetben adományozott a kollégiumnak.⁴¹

Gyalakúti Lázár VII. János⁴² (1703–1772)

Segesváron született Lázár III. György és Bethlen Judit gyermekeként. Nagyenyeden folytatott tanulmányai után Marburgban hallgatott filozófiát a híres német professzor, Christian Wolf diákjaként. Pályafutása során fontos hivatalokat töltött be, volt Belső-Szolnok vármegye főispánja, országgyűlési követ, a királyi tábla elnöke, országos főkormányzó és fővadászmester is. 1733-ban bárói rangot kapott, négy évvel később vette feleségül Teleki Katát, négy gyermekük született.⁴³ A rendek őt választották Erdély kormányzójává, de kinevezésére nem került sor.⁴⁴ Lázár János költőként is ismertté vált, több írása is fennmaradt nyomtatott vagy kéziratos formában.⁴⁵ 1772. november 26-án hunyt el.

39 53×66,5 cm méretű, zöld selyemre temperával festett címer, kézzel írott szöveggel. Felirata a címer alatt: *INSIGNIA: ILLUSTRISSIMI COMITIS FRANCISCI RHÉDEI DE KIS RHÉDE EX VETUSTISSIMA DE GENERE III REGIS HUNGARLAE. ABA LEGITIMA RHEDEIORUM FAMILIA ORTUM DUCENTIS. ILLUSTRISSIMORUM PAREN-TUM SINCERI CONJUGII UNICI PIGNORIS QUI ALTERO AETATIS ANNO PATRE OPTIMO ILLUSTRISSIMO COMITE SIGISMUNDO RHÉDEI DE KIS RHÉDE ORBATUS. PIASUPERSTITIS MATRIS SUAE ILLUSTRISSIMAE L.B. CATHARI-NAE WESSELÉNYI DE HADAD CURA LIBERALITER EDUCATUS. AST PRO DOLORI MATERNAE HUIC PIETATI PRAEMATURA MORTE SURDUCTUS. ANNO AETATIS SUAE XIV, MENSE VII. DIE III. AGROPOLI IN CAMPO STUDIORUM SUORUM DIEM OBIIT SUPREMUM: ANNO R. S. MDCCLXX. DIE Vá DECEMBRIS.* Jelzet: TBK Cgy. 6.

40 DEÉ NAGY Anikó: *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagyasszony.* Kriterion, Kvár, 2017. 35, 42–43.

41 KONCZ: *i. m.* 633.

42 51×66,5 cm méretű, selyemre temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ALMA ET INSIGNIA GENTILITIA EXCELLENTISSIMI COMITIS JOANNIS LAZAR L. B. DE GYALAKUTA. C. R. AP. MAJEST. STAT. ET EXCELSI REGII MAGNI PRINCIPATUS TRANSSIL. GUBER. CONSILLAR. UTROBIQUE ACT. INT. INCL. ST. T. ET ORDINUM TRIUMNATIONUM PRAESIDENTIS AC SUPREMI PER [...] MAGNUM PRINCIPATUM PARTESQUE EIDEM APPLIC. VENATORUM REGALIU MAGISTRI &c. &c. ANNO AETAT. LXX. POST NATUM SERVATOREM MDCCLXXII. VI. KAL. DECEMBR. DENATI.* Jelzet: TBK Cgy. 7.

43 LÁZÁR: *i. m.* 90–100.

44 *Új magyar irodalmi lexikon* II. H–Ö. Szerk. PÉTER László. Akadémiai, Bp., 2000. 1305.

45 Úo. 97.

Bethleni Bethlen II. György⁴⁶ (1718–1778)

Bethlen I. György és Kollatovich Kata fia, Rhédey Évát vette feleségül.⁴⁷ Életéről további adatok nem maradtak fenn.

Széki Teleki II. László⁴⁸ (1710–1778)

1710. szeptember 17-én született Gernyeszegen, szülei Teleki I. Sándor és Bethlen Júlia. Több hivatalt is betöltött, 1741-től császári és királyi kamarás, 1751-ben főkományszéki tanácsos, illetve főpohárnok és belső titkos tanácsos, felesége 1732. június 24-től Ráday Eszter volt.⁴⁹ Nevéhez fűződik a gernyeszegi vár lebontatása, valamint a barokk kastély építésének elkezdése. 1778. április 17-én hunyt el.

Nagyercsei Toldalagi László⁵⁰ (?–1779)

Toldalagi Mihály és Földváry Erzsébet fia,⁵¹ születési éve ismeretlen. Felesége Wass Katalin volt, négy gyermekük született.⁵² 1758-tól királyi táblai ülnök,⁵³ nevéhez fűződik a marosvásárhelyi Toldalagi-palota építése.⁵⁴ 1743 előtt már *inspector curatora* a református kollégiumnak, ezen minőségében gondoskodott a tanoda adósságainak a behajtásáról,⁵⁵ 1748-tól pedig az intézmény főgondnoka.⁵⁶ Ismert néhány kisebb

46 68×76 cm méretű, selyemre temperával festett címer, kézzel írott szöveggel. Felirata a címer körül: *Insignia Illustrissimi Domini Com[...] Georgii de Bethlen. Natus Anno 1718 Die 15ta Martii Denatus Anno 1778 Die 2da Julii.* Jelzet: TBK Cgy. 8.

47 LUKINICH: *i. m.* 505.

48 65×75 cm méretű, selyemre temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer körül: *Insignia Gentilitia Excell. Ac Illust. Dom. S. R. I. COM. LADISLAI TELEKI DE SZEK, SS. CC. RR. MAJESTATUM CAMERARII, ET CONSIL. ACT. INTIMI, EXCEL. ITEM REG. IN MAGNO TRANSILVANIAE PRINCIPATU GUBERNII CONSIL. AC PER EUNDEM PRINCIPATUM SUPREMI PINCERNARUM MAGISTRI. NATUS EST ANNO SERVAT. MDCCX. XVII. KALENDAS SEPT. VITA FUNCTUS MDCCCLXXVIII. XVII. KALENDAS APR. VIXIT ANNOS LXVII. MENS VII.* Jelzet: TBK Cgy. 9.

49 *Akik kétszáz évvel ezelőtt szerepet vittek Marosvásárhely város társadalmi és kulturális életében (1700–1750) = Marosvásárhelyi krónikás füzetek.* I. Szerk. FODOR István–SEBESTYÉN Mihály. Mentor, Marosvásárhely, 2015 (a továbbiakban *Marosvásárhelyi krónikás füzetek*). 156.

50 44×56 cm méretű, papírra temperával festett címer, kézzel írott szöveggel. Felirata a címer alatt: *Insignia Illustrissimi Domini Dni Ladislai [...] Sen. Com. Toldalagi de N. Ertse [...] Tabulae Reg. M. Prceptus Tran[...] Annos Adessoris Actualis Nati Ao. [...] 18a Sept. Denati Ao. Dni 1779 [...].* Jelzet: TBK Cgy. 10.

51 NAGY: *Magyarország családai* XI. 149.

52 Uo. 151.

53 Uo.

54 ORBÁN János: *Toldalagi-palota, Marosvásárhely.* <http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=178>. (Utolsó megtekintés: 2019. 10. 12.)

55 KONCZ: *i. m.* 631.

56 Uo. 451.

adománya is, 1763-ban 40 forintot adott kétévi szálláspénzre Meyer Jánosnak, akit a kollégium elsőként bízott meg a német nyelv szervezett formában történő tanításával.⁵⁷ 1766-ban 58 forintot, 1779-ben, halálának évében pedig további 250 forintnyi adományt adott az iskolának.⁵⁸

Petrichevich Horváth Ráhel⁵⁹ (1761–1779)

1761. június 29-én született, Petrichevich Horváth Mózes és Kun Klára leányaként.⁶⁰ 1778. március 5-én ment férjhez Toldalagi Istvánhoz,⁶¹ 1779. április 12-én elhunyt.

Erdőcsinádi Szutsáki Ferenc⁶² (1723–1783)

Szutsáki Péter és Vitéz Krisztina gyermeke volt.⁶³ Katonai pályát követett, hadnagyi rangba emelkedett.⁶⁴ 1771-ben tordai főbírói hivatalt töltött be,⁶⁵ 1776-ban székbíró volt.⁶⁶ 1777-től kinevezték a marosvásárhelyi református kollégium algondnokának.⁶⁷ Házasságkötéseinek pontos időpontját nem ismerjük, első felesége Sombori Ágnes volt,⁶⁸ második feleségeként pedig Kabos Klárát jegyzik a források, akivel 1773 után egy 60 forint értékű szószékkoronát adományoztak az újonnan befejezett marosjára templomnak.⁶⁹ Egyik frigyből sem született utód, így Ferenc 1783. április 21-én bekövetkezett halálával kihalt az erdőcsinádi Szucsáki család. A temetésre a csinádi

57 Uo. 231.

58 Uo. 589.

59 48×62 cm méretű, selyemre temperával festett címer, kézzel írott szöveggel. Felirata a címer alatt: *Insignia Illustrissima Domina Dna Comitissa Rachelis P. Horváth Illmi Domini Dni Stephani Com. Toldalagi de N Ertse Consortis Dilectissima Nata Ao D 1701 Die 29a Junii Denata Ao Dni 1779 Die 12a M. Aprilis.* Jelzet: TBK Cgy. 11.

60 SÁNDOR Imre: *A széplaki Petrichevich-Horváth család.* Kvár, 1908. 38.

61 Uo. 25.

62 47×61 cm méretű, selyemre temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *INSIGNIA SPECTABILIS AC GENEROSI Domini Quondam FRANCISCI SZUTSÁKI DE ERDŐ – CSINÁD, dum viveret Illustr. Coll. Reform. Agropolitani Curatoris, venerabilis Diaeceseos Görgényiensis INSPECT. aequae CURAT. Nati Ao. 1723. 18. Martii, Venati Ao. 1783. Die 21 Aprilis.* Jelzet: TBK Cgy. 12.

63 NAGY: *Magyarország családai* X. 881.

64 „*Künn vala fegyverben Hadnagy*”. Gyöngyösi Jánosnak Magyar versei. Pest, 1802. 74.

65 NAGY: *Magyarország családai* X. 881.

66 *Akik százötven évvel ezelőtt szerepet vittek Marosvásárhely város társadalmi és kulturális életében (1750–1800) = Marosvásárhelyi krónikák füzetek* 232.

67 KONCZ: *i. m.* 452.

68 NAGY: *Magyarország családai* X. 278.

69 A marosjára református egyházközség története. http://www.reformatus.ro/gyulekezetek/marosjara/monografia/monografia-marosjara.htm#_Toc163314242. (Utolsó megtekintés: 2019. 03. 12.)

határban került sor, a család két aranyat fizetett a Gyöngyössi János által írt epitáfiumversért.⁷⁰

Bethleni Bethlen László⁷¹ (1729–1783)

Bethlen István és Macskássy Krisztina gyermeke, Bényén élt családjával, kortársai ifjabb előnévvel ismerték. Beteges fűtestvérei gondnokává nevezték ki, nevéhez több birtokügyi per kötődik.⁷² Felesége 1752-től Bánffy Klára volt.⁷³

Borosjenői Korda György⁷⁴ (1721–1786)

Korda László és Lázár Anna fia,⁷⁵ főlovászmester, kamarás, kolozsi főispán és guberniumi tanácsos volt,⁷⁶ 1779. július 14-én kapott grófi címet Mária Teréziától.⁷⁷ Teleki Zsuzsannával kötött házasságot, öt gyermekük született.⁷⁸ A marosvásárhelyi református kollégium hajdani diákjaként⁷⁹ több alkalommal is támogatta az iskolát, 1768-ban keltezett végrendeletében előírta, hogy a marosvásárhelyi református kollégiumnak 1000 forintot hagy, melynek kamatját részben a grammatikát és a szintaxist tanítók fizetésére kell majd fordítani, a többit pedig hasznos könyvek vásárlására vagy nyomtatására. Továbbá nyolc szegény diák taníttatásához is hozzájárult ösztöndíj formájában.⁸⁰

70 RASS Károly: *Gyöngyössi János önéletírása*. Erdélyi Múzeum XLIII(1938). 4. sz. 287.

71 50,5×66,5 cm méretű, selyemre temperával festett címer, kézzel írott szöveggel. Felirata a címer alatt: *INSIGNIA GENTILITIA ILLUSTRISSIMI DOMINI COMITIS LADISLAI DE BETHLEN Nati Ao. Domini MDCCXXIX. die 25 Aprilis Denati MDCCCLXXXIII die 11ma Junii*. Jelzet: TBK Cgy. 13.

72 LUKINICH: *i. m.* 467

73 TBK Cgy. 27.

74 47×64 cm méretű, papírra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *INSIGNIA GENTILITIA EXCELLENTISSIMI AC ILLUSTRISSIMI DOMINI DOMINI COMITIS GEORGII KORDA L. B. DE BOROS-JENŐ, S.C.R. APOST. MAJEST. CAMERARII, STATUS CONSILIARII ACT. INT. ET PER MAGN. TRANS. PRINC. SUPREM. VENAT. REG. MAGIST. NAT. MDCCXXI. DIEB. MAJI, DE-NAT. MDCCCLXXXVI. DIE XII. JANUARI*. Jelzet: TBK Cgy. 14.

75 KÓVÁRI László: *Erdély nevezetesebb családai*. Kvár, 1854. 158.

76 TBK Cgy. 14; KONCZ: *i. m.* 590.

77 BOROVSKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye*. Bp., 1900. 523.

78 NAGY: *Magyarország családai* VI. 348.

79 KONCZ: *i. m.* 590.

80 Uo.

Vargyasi Daniel István⁸¹ (1723–1788)

Daniel István és Pekry Polixéna fia,⁸² császári és királyi kamarás, valamint udvarhelyszéki főkirálybíró volt. Bánffy Ágnestől született egyetlen fia 1772-ben elhunyt, így István 1788. január 7-én bekövetkezett halála egyben a család vargyasi ágának a megszűnését is jelentette.⁸³

Kisrédei Rhédey Druziána⁸⁴ (1713–1789)

Rhédey Ádám és Bethlen Anna leánya,⁸⁵ 1730 körül kötött házasságot Kemény Ádámmal, két fiuk született, Simon és István. 1743-ban 50 véka búzával támogatta a marosvásárhelyi református kollégiumot.⁸⁶ A házasság 1752-ben véglegesen megromlott, mi több, mindkét fél hűtlensége miatt válóperre került sor.⁸⁷ Druziána grófnő 1789. december 29-én hunyt el Kolozsváron.

81 54×66 cm méretű, selyemre temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *INSIGNIA GÉNTILITA EXCELLENTISSIMI AC ILLUSTRISSIMI DOMINI DOMINI L. BARONIS STEPHANI DANIEL DE VARGYAS S.C.R. APOST. MAJEST. DUM VIVERET CAMERARII INCL. SEDIS SICULICALIS UDVARHELY ANN. XXII SUPR. JUD. REGII ANN. II. EXCELSI REG. GUBERNII M. PRINC. TRANS ÚT ET STATUS ACT. INT. CONSILLARII. OBIIT ANNO AETATIS LXV CHRISTI DOM. MDCCLXXXVIII DIE VII JAN.* Jelzet: TBK Cgy. 15.

82 NAGY: *Magyarország családai* III. 231.

83 Uo. 232.

84 49×72 cm méretű, papírra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *NEMZETI CZIMERE NÉHAI GRÓFNÉ KIS RHÉDEI RHÉDEI DRUSLANA ASZSZONYNAK, NÉHAI MÉLTÓSÁGOS LIBER BARÓ MAGYAR GYERŐ MONOSTORI KEMÉNY ÁDÁM ÚR ÖZVEGYÉNEK; HÓLT-MEG KOLOSVÁRATT; KARÁCSON HAVÁNAK XXXIX NAPJÁN, MDCCLXXXIX ESZTENDŐBEN, LXXVI ESZTENDŐS KORÁBAN.* Jelzet: TBK Cgy. 16.

85 NAGY: *Magyarország családai* IX. 744.

86 KONCZ: *i. m.* 619.

87 A jól dokumentált, a korszak „*cause célèbre*”-ének tartott esetről lásd TORMA Károly: *Érdekes válóper a XVIII. századból. Századok* XIX(1885). 603–613.

Nagyercsei Toldalagi Zsuzsánna⁸⁸ (1717–1789)

Naláczai Istvánné Toldalagi Zsuzsanna életének részleteiről főként fia, a testőríró Naláczai József munkája⁸⁹ közöl adatokat. A grófnő Toldalagi II. János (†1722)⁹⁰ és Inczedy Zsuzsanna⁹¹ leányaként 1743 előtt ment férjhez Naláczai Istvánhoz,⁹² 1789. április 29-én hunyt el, temetésének időpontját és helyszínét nem jegyezték fel a források.

Bethleni Bethlen László⁹³ (1720–1790)

Bethlen I. György és Kollatovich Kata fia, testvére II. György.⁹⁴ 1766. június 21-én – Bethlen Dáviddal együtt – kinevezték a marosvásárhelyi református kollégium főgondnokává.⁹⁵ Vajdaszentiványi birtokáról több alkalommal is adományozott búzát a tanodának,⁹⁶ továbbá anyagilag hozzájárult az 1756–1757 között épített teológiai tanári lakás befejezéséhez.⁹⁷ Wass Krisztinával kötött házasságából nem született gyermek.⁹⁸

88 49×63,5 cm méretű, selyemre temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *NÉHAI MÉLTÓSÁGOS NAGY ERTSEI TOLDALAGHI SU SÁNNA ASZSZONY, NÉHAI MÉLTÓSÁGOS L. B. NALÁTZI ISTVÁN UR ÖZVEGYE SZÜLETET 1717-BEN KIS-ASZSZONY HAVÁNAK 5-DIK NAPJÁN, HOLT-MEG 1789-BEN, SZ. GYÖRGY HAV. 29-DIK NAP. ÉLT 71 ESZTENDÖKET ÉS 9 HOLNAPOKAT.* Jelzet: TBK Cgy. 17.

89 *Báró Naláczai József emlékirata.* http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8732.pdf (a továbbiakban *Naláczai emlékirat* – utolsó megtekintés: 2019. 02. 28.)

90 NAGY: *Magyarország családai* XI. 149.

91 *Naláczai emlékirat* 126. Nagy Iván Inczedy Katát tartja Toldalagi Zsuzsánna édesanyjának. NAGY: *Magyarország családai* XI. 149.

92 Naláczai István tíz éven keresztül katonai pályán tevékenykedett századosi rangban. KÓVÁRI: *i. m.* 192. 1760. február 24-én hunyt el Bábólnán, vízkórságban. *Naláczai emlékirat* 129.

93 49×64 cm méretű, papírra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *INSIGNIA GENTILITIA ILLUSTRISSIMI QUONDAM AC MAGNIFICI DOMINI, DOMINI LADISLAI DE BETHLEN SENIORIS, QUI, CAELEBS, ET JAM VITAE FRAGILIS SATUR, YT CAELIS AETERNUM INTERESSE POSSET, TERRIS DESIIT. ANNO AETATIS SUAE LXXMO NATI SERVATORIS, MDCCXC. DIE IX MENSIS NOVEMBRIS.* Jelzet: TBK Cgy. 18.

94 LUKINICH: *i. m.* 505.

95 KONCZ: *i. m.* 451

96 Uo. 619.

97 Uo. 649

98 LUKINICH: *i. m.* 505.

Losonczi Bánffy László⁹⁹ (1728–1790)

Az 1728. november 28-án született Bánffy Lászlóról csupán a halotti címere által közölt adatok ismertek. Életkora alapján családjának a leszármazási tábláin megjelenő több László egyikével sem azonosítható. 62 évet élt, 1790. július 22-én hunyt el.

Bethleni Bethlen Sándor¹⁰⁰ (1741–1793)

Bethlen Dávid és Teleki Klára fia.¹⁰¹ A hétéves háborúban való részvétele¹⁰² után nemesi testőr lett, a későbbiekben pedig közhivatali tisztségeket töltött be. 1768-tól kamarás, majd táblabíró, 1784-ben nevezték ki Küküllő vármegye főispánjává. 1786-ban kormányszéki tanácsosként említik, majd 1790. június 17-étől tartományi főbiztos.¹⁰³ Felesége már 1770-et megelőzően Bethlen Karolina volt.¹⁰⁴

Nagyercsei Toldalagi István¹⁰⁵ (1742–1793)

Toldalagi László és Wass Katalin fia; felesége Bánffy Eszter volt, négy lányuk született.¹⁰⁶ Életéről keveset tudunk, hivatalban egy alkalommal tűnik fel, amikor az 1791-es országgyűlésen küldötként vett részt.¹⁰⁷

99 44×62 cm méretű, papírra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *NÉHAI MÉLTÓSÁGOS L. B. LOSONTZI BÁNFFI LÁSZLÓ ÚR EMLÉKEZTETŐ OSZLOPA. A KI SZÜLETETT M DCC XXVIII ESZTEND. NOVEMB. XXVIII NAPJÁN. HOLT-MEG ÉLETÉNEK LXII ESZTENDEJÉBEN M DCC XC. ESZTENDEBEN JULIUSNAK XXII NAPJÁN.* Jelzet: TBK Cgy. 19.

100 48×64 cm méretű, selyemre temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ÖSI CZIMERE NÉHAI M. GROFF BETHLENI BETHLEN SÁNDOR URNAK, A CSÁSZ. ÉS AP. KIR. FELSÉG ARANY KULTSOS KOMORNYIKJÁNAK, AZ ERDÉLYI NAGY FEJEDELEMSÉGBÉLI KIRÁLYI FŐ IGAZGATO TANÁTS VALÓSÁGOS TANÁTSOSSÁNAK, ÉS AZ ÍRT NAGY FEJEDELEMSÉG FŐ PROVINCIALIS COMMISSARIUSSÁNAK; KI-IS SZÜLETETT MDCCXL-DIKBEN DECEMBERNEK 24-dikén MULT KIE VILÁGBOL M DCC XCIII-ban OCTOBERNEK 3-dik NAPJÁN. ÉLETÉNEK LIII-dik ESZTENDEJÉBEN.* Jelzet: TBK Cgy. 20.

101 LUKINICH: *i. m.* 494.

102 Uo.

103 Uo., és <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=5669>. (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 05.)

104 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=5670>. (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 05.)

105 54×74 cm méretű, papírlapra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *A' Toldalagiak edgy vérből szármoztak; Ertsére, Iklódra, s Gáltöre ágoztak. E' czimer közös vólt mind az három ággal, Mely sokat változott végre a' grófsággal. De, mivel ,a régi, magában betsebb; ,S a' Gróf-is össének diszével ekesebb; E' tórsökös czimert esmét elő vették, Midőn Toldalagi Istvánt el-temették. Született Gróf István az Ertssei Ágból; Negyven kettedikén múlt ki ez világból: Kilentzven háromban ezer hétszáz után Költözék-el az Mindenek után.* Jelzet: TBK Cgy. 21.

106 NAGY: *Magyarország családai* XI. 151.

107 Uo.

Széki Teleki Sára¹⁰⁸ (1721–1794)

Bethleni Bethlen Pálné Teleki Sára életéről keveset tudunk, ellenben fennmaradt az 1782-ben készült portréja, amely Franz Anton Bergman munkája.¹⁰⁹

Malomvízi Kendeffy Ráhel¹¹⁰ (1737–1798)

Kendeffy Gábor és Bánffy Zsuzsánna leánya, 1752-ben¹¹¹ ment férjhez Teleki V. Mihályhoz (1731–1761), akitől két lánya született.¹¹² A férj korai halála után Bethlen Gergellyel (1733–1785) kötött házasságot, gyerekeik nem születtek. Ismert volt a grófnő kultúra iránti elköteleződése, 1795. december 8-án alapított ösztöndíja évenként 1000 forintot biztosított a marosvásárhelyi református kollégium két legjobb tógátus diákjának.¹¹³ 1798. január 31-én hunyt el, temetésére Erdőszentgyörgyön került sor.¹¹⁴

108 53×75 cm méretű, papírlapra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ÓSI CZIMERE. MÉLT. BET. GROFF BETHLEN PÁL UR Ö EXCELLENTZIAJA HITES TÁRSÁNAK; R. SZ. BIRODALOMBÉLI GROFF SZÉKI TELEKI SÁRA ASZSZONY Ö EXCELLENTZIÁJÁNAK. VÉGEZTE ÉLETÉT HETVEN-HARMADIK ESZTENDEJÉBEN. BONYHÁN M DCC XCIV-BEN MIND-SZENT HAVÁNAK 28-DIK NAPJÁN.* Jelzet: TBK Cgy. 22.

109 http://npg.hu/index.php?option=com_jcollection&view=item&id=532. (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 05.)

110 50,5×65 cm méretű, selyemre temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ÓSITZIMERE. NÉHAI MÉLTOSÁGOS MALOM-VIZI GROF KENDEFFI RÁKHEL ASZSZONYNAK, NÉHAI MÉLTOSÁGOS GROFF B. BETHLEN GERGELY ÚR SZELID LELKŰ ÖZVEGYÉNEK. ÉLT LXI ESZTENDÓT. HOLT MEG MDCCXCVIII-DIK ESZTENDŐBEN B. ASZSZONY HAVA UTOLSO NAPJÁN.* Jelzet: TBK Cgy. 23.

111 NAGY: *Magyarország családai* XI. 87.

112 Uo. 85.

113 KONCZ: *i. m.* 593.

114 LUKINICH: *i. m.* 471.

Alsócsernátoni Domokos Sámuel¹¹⁵ (1723–1799)

Domokos Péter és Váradi Klára gyermeke,¹¹⁶ Maroskeresztúron élt. Nevét 1784-ben Marosszék alkirálybírájaként említik,¹¹⁷ halotti címere császári és királyi tanácsosként tünteti fel. Felesége Cserei Éva volt,¹¹⁸ akitől egy fia született.¹¹⁹

Magyargyerőmonostori Kemény III. Simon¹²⁰ (1736–1799)

Kemény Ádám és Rhédey Druzsiana fiaként született 1736 szeptemberében. Pályafutásának fontosabb állomásai: császári és királyi kamarás, táblai alelnök, valamint Kraszna, Alsó-Fehér és Kolozs vármegyék főispánja.¹²¹ Iskolatámogatási munkájának kedvezményezettjei voltak a marosvásárhelyi mellett a kolozsvári és a nagyenyedi református kollégiumok is.¹²² Kétszer nősült, két házasságából – első felesége 1758-tól Wesselényi Polixéna, második felesége 1766-tól Wass Katalin – öt gyermek származott. Azonos nevű fia mellé Bolyai Farkast fogadta fel nevelőnek és tanuló társnak.¹²³ 1799. május 28-án hunyt el Nagyenyeden.

115 54×76 cm méretű, papírra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ÓSI CZIMERE NÉHAI MÉLTÓSÁGOS ALSÓ CSERNÁTONI DOMOKOS SÁMUEL URNAK A CSÁSZÁRI, ÉS KIRÁLYI FELSÉG EGYIK KIRÁLYI TANÁTSOSSÁNAK, A KI HOLT-MEG VILÁGI ÉLETÉNEK LXXVI-DIK ESZTENDEJÉNEK KEZDETIN SZ. IVÁN HAVÁNAK XVIII-DIK NAPJÁN REGGELI VII ORAKOR MDCCXCIX-DIK ESZTENDŐBEN.* TBK Cgy. 24.

116 NAGY: *Magyarország családai* III. 358.

117 DEÁK Farkas: *Az alsócsernátoni Domokos család nemzedékrendje (egy címerrajzzal).* Turul 6(1888). 102.

118 1792-ben kiállított halotti címere 1885-ben még megvolt a marosvásárhelyi református kollégium tulajdonában, jelenleg lappang. Teleki-Bolyai Könyvtár, MS 456.

119 NAGY: *Magyarország családai* III. 358.

120 54×74 cm méretű, papírra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *Insignia Gentilitia Excellentissimi Ac Illustrissimi Domini Domini Senioris Quondam SIMEONIS KEMÉNY Liberi Baronis De M. Gyerő Monostor, Sacrae Caesareo Regiae Et Apostolicae Majestatis Camerarii, Status Actualis Intimi Consilarii, Incliti Item Comitatus Albensis Inferioris Comititis Supr. Emi Nati Anno Aerea Christi Vulg. MDCCXXXVI Mense Septembri De – Nati Anno Aerae Ejusd. MDCCXCIX. Mensis Maji. Vixit Annis LXIII.* TBK Cgy. 25/a, b, c.

121 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=12149>. (Utolsó megtekintés: 2019. 06. 14.)

122 Kovács Kiss Gyöngy: *Kultúratámogatás mint mentalitásfaktor báró Kemény Simonnál.* Korunk XXV(2014). 9. sz. 76.

123 Uo. 77.

Magyarbényei Radák II. Ádám¹²⁴ (1753–1803)

Radák István és Toroczky Kata fia.¹²⁵ Külföldi tanulmányútról hazatérve 1781. október 24-én vette feleségül Kemény Druzsiánát, három gyermekük született.¹²⁶ 1803. október 14-én, gutaütés¹²⁷ következtében hunyt el.

Losonczy Bánffy Klára¹²⁸ (1730–1804)

Bánffy Boldizsár és Rhédey Mária leánya,¹²⁹ 1730-ban született. 1752-ben kötött házasságot Bethlen Lászlóval, három gyermekük született.¹³⁰ 1783-ban megözvegyült. 1767-ben két alapítvánnyal is segítette a vásárhelyi kollégiumot. 2000 forintot adott arra a célra, hogy a kollégium diákjai számára biztosított legyen a német és a francia nyelvek tanítása, míg további 1000 forint kamatjából könyvvásárlásra 20 forintot, a retorikatanár fizetésére pedig 40 forintot szánt.¹³¹ 1779 és 1782 között 1047 vékányi búzát adományozott gezei birtokáról a kollégiumnak.¹³²

124 48×62 cm méretű, selyemre temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ÖSI CZIMERE NÉHAI MÉLTÓSÁGOS L. BÁRO M. BÉNYEI RADÁK ÁDÁM URNAK, KI MDCCCLIII. ESZT. LÉPVÉN BÉ E VILÁGI ÉLETRE, MÉLTÓSÁGOS L. B. M. GY. MONOSTORI KEMÉNY DRUSIÁNNA PÁRJÁVAL XXII. MIND ÖSZVE L. ESZT. ÉLT. ÉS MDCCCIII ESZT. MÁRTZIUS XXIV. EL KÖLTÖZVÉN KÉT URFLAIRA, S EGY KIS ASZSZONYÁRA SZOMORU GYÁSZT HAGYOTT.* TBK Cgy. 26.

125 NAGY: *Magyarország családai* IX. 547.

126 KNAPP Éva: „*De jaj keservimben Pennámat szalasztom*”. *Magyarbényei báró Radák (II.) Ádámné, Kemény Druzsiána kesergő versei (1796–1808)*. *Lymbus* 2(2004). 188.

127 A kiváltó okról bővebben lásd Uo. 187–203, és „*Írt ő a halálnak egy hívó levelet.*” *Még egyszer Radák Polixénáról. Knapp Évával Wellmann Endre beszélgetett.* *A Dunánál* II(2003). 10. sz. 63–69.

128 47×58 cm méretű, selyemre temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ÖSSI TZIMERE NÉHAI MÉLTÓSÁGOS L. B. LOSONTZI BANFFI KLÁRA, ASZSZONYNAK, KI SZÜLETETT MDCCXXX-dik ESZTENDŐBEN, ÉLT PÁROS ÉLETET NÉHAI MÉLTÓSÁGOS BETHLENI GRÓFF BETHLEN LÁSZLÓ URRAL, XXXIII. ESZTENDŐKIG, ÉS XXII. ESZTENDEIG TARTOTT ÖZVEGYSÉGE UTÁN TISZTES VÉNSÉGBEN MDCCCIV-ben OCTOBER 14-dik NAPJÁN VIRADOLAG MEG-HALÁLOZOTT, ÉLETÉNEK LXXIV. BE TÖLTÖTT ESZTENDEJÉBEN.* TBK Cgy. 27.

129 LUKINICH: *i. m.* 467.

130 Uo.

131 KONCZ: *i. m.* 590

132 Uo. 619.

Wesselényi Anna¹³³ (1757–1807)

Wesselényi István és Daniel Polixéna leánya, gondos nevelésben részesült.¹³⁴ Könyveket gyűjtött,¹³⁵ ő fordította németből magyarra Johann Friedrich Stapfer *A keresztény vallásra való útmutatás* című munkáját, amely 1774-ben jelent meg Kolozsváron.¹³⁶ 1777-ben kötött házasságot Bethlen Lajossal. Három gyermeke született, alig tíz év házasság után 1787-ben megözvegyült.¹³⁷ 1807. november 12-én hunyt el.

Altorjai Apor Ferenc¹³⁸ (1756–1808)

Altorjai Apor Ferenc élettörténete alig dokumentált, személyét családjának leszármazási tábláján sem sikerült elhelyezni. Születésének ideje a halotti címer szerint 1756. augusztus 17-ére tehető. 1796-ban Földvári Mihállyal együtt Küküllő vármegye főbirájaként említik.¹³⁹ E hivatalában 1798 szeptemberében küldték ki, hogy felülvizsgálja a Gyulay család kolozsvári javaiban esett, tűzvész okozta kárt.¹⁴⁰ 52 évesen hunyt el, 1808. július 9-én.

133 62×47 cm méretű, papírlapra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ÖSI TZIMERE NÉHAI L. B. HADÁDI WESSELÉNYI ANNA UR ASZSZONYNAK: N. B. E. M. G. BETHLENI BETHLEN LAJOS UR ÖZVEGYÉNEK, KI – IS ÉLT L. ESZTENDÖKET, KI-MÚLT E’ VILÁGBÓL SZENT ANDRÁS HAVÁNAK XII-KÉN MDCCCVII-BEN GÁLDTÖN ÖZVEGYSÉGÉNEK XX-DIK ESZT.* TBK Cgy. 28.

134 Bővebben lásd V. LÁSZLÓ Zsófia: *Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva”*. *Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében*. Sic Itur ad Astra 58(2008). 149–175.

135 Uo. 161.

136 Uo. 174.

137 Uo. 169.

138 63×38 cm méretű, papírlapra temperával festett címer, kézirásos szöveggel. Felirata a címer alatt: *Ősi Tzimere All Torjai Néhai Méltóságos Apor Ferencz Urnak Nemes Küküllő Vármegye edgyik erdemes volt Fő Birájának, Kiis Született 1756ban Augustus 17dik Napján, és megholt 1808dik Esztendőben Julius 9ik napjan eletenek folyó 52 esztendejeben*. Jelzet: TBK Cgy. 29.

139 *Schematismus dicasteriorum et officialium Magni Principatus Transsylvaniae pro anno MDCCXCVI*. Typis Martini Hochmeister, Claudiopoli, é. n. 30.

140 Kovács Kiss Gyöngy: *Az oklevelek és az elbeszélő történeti források határesetek: a tudósító/eseményközlő levél (Tudósítások az 1596-beli mezőkeresztési csatáról és az 1798-beli kolozsvári tűzvészről)* = *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András–Kovács Kiss Gyöngy–Pozsony Ferenc. EME, Kvár, 1999. 248.

Köröstarcsai Vér Pál¹⁴¹ (1786–1809)

1786. január 25-én született Vér II. András és hégeni Szénás Mária¹⁴² egyetlen fiaként. 23 évesen, utódok nélkül hunyt el 1809. március 15-én.

Széki Teleki III. József¹⁴³ (1777–1817)

Teleki József családjának geryeszegi ágából származott, Nógrád vármegyében, Szirákon született.¹⁴⁴ Külföldön, tanulmányai után politikai pályára lépett. Császári és királyi kamarás volt, főkormányzéki tanácsos, valamint erdélyi királyi táblai ülnök, ugyanakkor a kolozsvári református kollégium főgondnoki tisztségét is elvállalta.¹⁴⁵ Részt vett a geryeszegi Teleki-kastély építésének a felügyeletében, nevét a geryeszegi kastélyparkban látható emlékmű is megörökíti. Fiatalon, alig negyvenévesen hunyt el, a könyvtár gyűjteményében három halotti címere maradt fenn, egymástól eltérő kivitelezésben.

141 76,5×50 cm méretű, papírra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ÖSI TZiMERE NÉHAI MÉLTÓSÁGOS KÖRÖS TARTSAI VÉR PÁL URFINAK, ki is született MDCCLXXVI-ban JANUÁRIUS XXV-dik NAPJÁN ÉS RÖVID ÉLETÉT VÉGEZTE E' FOLLYO MDCCCIX-dik ESZTENDÖBEN MÁRTIUS HOLLAPJÁNAK XV-dik NAPJÁN.* Jelzete: TBK Cgy. 30.

142 NAGY: *Magyarország családai* XII. 116.

143 Három, egymástól eltérő példány maradt fenn: 1. variáns: 57×79 cm méretű, selyemre temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. 2. és 3. variáns: 50×74 cm, illetve 56×76 cm méretű, papírra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *Ösi tzi mere néhai méltóságos gróf széki Teleki Josef urnak, a' Császári és Apostoli Királyi Felség' arany koltos hívének, az Erdélyi Nagy fejedelemségbeli felséges királyi fő-kormány egyik valóságos belső tanácsossának, és a Kolosvári Reformátorum Nemes Collegium' egyik fő-inspector curátorának. Meg-holt életének XLdik esztendejében, Szent-György havának VIIIdik napján, MDCCCXVIIIdik esztendőben.* Jelzete: TBK Cgy. 31/a,b,c.

144 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=22491>. (Utolsó megtekintés: 2019. 10. 26.)

145 Uo.

Zeykfalvi Zeyk Borbála¹⁴⁶ (1771–1824)

1771. szeptember 28-án született,¹⁴⁷ Toldalagi V. Mihállal kötött házasságot, gyermekük nem született.¹⁴⁸ 1821-ben megözvegyült, 1824. március 20-án elhunyt.¹⁴⁹

Urbányi János¹⁵⁰ (1778–1825)

A könyvtár halotti címeres gyűjteményének egyetlen nem erdélyi származású szereplője. Családja Zólyom vármegyéből, Breznóbányáról származott, több rokona is jogász-pályát folytatott.¹⁵¹ János 1799. március 1-én tett ügyvédi vizsgát Pesten.¹⁵² Halotti címere pályafutásának kiemelkedő pontjaira is rávilágít. Gömör, illetve több más – meg nem nevezett – vármegye táblabírájaként, valamint csíkszentkirályi és krasznahorkai özvegy gróf Andrassy Istvánné és gróf Andrassy György jószágigazgatójaként tevékenykedett.¹⁵³ 1825. június 21-én hunyt el Rozsnyón, leszármazottai nem maradtak.

Sárosmagyarberkeszi Katona Anna¹⁵⁴ (1805/1806–1863)

Kolozsváron született, Katona Zsigmond és bethleni Bethlen Júlia leányaként.¹⁵⁵ Születési dátumára vonatkozóan eltérő adatokkal rendelkezünk. A halotti címer

146 50×73 cm méretű, fehér selyemre temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ÓSI CZÍMERE NÉHAI MÉLTÓSÁGOS ZEYKFALVI ZEYK BORBÁRA ASZSZONYNAK, NÉHAI MÉLT. NAGY ERTSEI GRÓF TOLDALAGI MIHÁLY úr, az Erdély Országí Méltóságos Törvényes Királyi Tábla volt valóságos Tábla Bírája el maradt özvegyének, ki is született 1771-be Szent Mihály Hava 28-dik napján meg halt 1824-ben Böjt más hava 20-dik napján életének 53-dik – özvegyiségének 3 dik Esztendőjében. Erőst volt Szenvedésekben, vidám a Társalkodásban, nagy mint keresztény, Hív mint Feleség, Jo mint Atyafi, szelid és munkás Háza népe, Jot tevő, és kegyes, Szolgáló Emberei kerületében.* Jelzete: TBK Cgy. 32.

147 Uo.

148 NAGY: *Magyarország családai* XI. 151.

149 TBK Cgy. 32.

150 42×62 cm méretű, selyemre temperával festett címer, kézírásos szöveggel. Felirata a címer fölött: *Te(kin)t(e)tes N(em)z(e)tes és V(ité)zlett Urbányi János Ur Te(kin)t(e)tes Gömör és több Megyék Fő Tábla Bírája, a címer alatt: Nagy Méltóságú Csik Szentkirályi és Krasznahorkai Özvegy Gróf Andrassy István(n)é Ö Excellenciája, úgy M(é)l(tósá)g(o)s Grof Andrassy György Ö Nagysága Jussai s Javai Kormányzója: Született az 1778dik Januarius 16kán meg halt az 1825dik Eszt(endő) Junius 21dik Napján.* Jelzete: TBK Cgy. 33.

151 NAGY: *Magyarország családai* XI. 409.

152 Uo. 411.

153 Uo.

154 42×58 cm méretű, papírra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *Ósi Czimere Nagy Ercei gróf TOLDALAGI FERENCZNÉ Sáros Magyar Berkeszi KATONA ANNÁNAK; Született 1805 October 8-án, meghalt 1863 October 6-án.* Jelzete: TBK Cgy. 34.

155 LUKINICH: *i. m.* 554–555.

1805. október 8-át, míg a szakirodalom 1806. augusztus 2-át¹⁵⁶ említi. 1825. szeptember 25-én, Kolozsváron ment férjhez Toldalagi Ferenc Mihályhoz,¹⁵⁷ akitől négy gyermeke¹⁵⁸ született. Családjával Koronkán élt, 1863. október 6-án, Szentdemeteren hunyt el.

Altorjai Apor Lázár¹⁵⁹ (1784–1868)

Apor István tordai főispán és Henter Éva fia, 1784. december 18-án született Bibarcfalván. 1824-ben udvari tanácsos lett, majd a későbbiekben kamarássá és belső titkos tanácsossá nevezték ki.¹⁶⁰ Szeleczy Karolinával 1814. szeptember 11-én, Nagybányán kötött házasságot, négy gyermekük született.¹⁶¹ Baden bei Wienben hunyt el 1868. január 16-án.

Nagyercsei Toldalagi Viktor¹⁶² (1829–1881)

Toldalagi Ferenc Mihály és Katona Anna legidősebb gyermeke,¹⁶³ Koronkán született 1829. február 4-én. 1860. április 11-én, Kolozsváron vette feleségül Bánffy Annát, három gyermekük született.¹⁶⁴ Császári és királyi kamarási hivatalt töltött be, 1881. január 24-én hunyt el Marosvásárhelyen.

156 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=22631>. (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 26.)

157 Nagyercsei és gelencei gróf Toldalagi Ferenc Mihály Zsigmond Balázs (Koronka, 1803. június 15. – Bad Tüffer, 1864. június 16.) császári és királyi kamarás, maroszéki fő-kormánybíró. 1864. június 29-én temették el Koronkán. <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=3155>. (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 26.)

158 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=22631>. (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 26.)

159 54,5×75,5cm méretű, papírlapra temperával festett címer, gyászkerettel, magyar nyelvű nyomtatott szöveggel. Felirata a címer fölött: *AL-TORJAI Báró APÓR LÁZÁR Cs. kir. Valóságos belső titkos Tanácsos és kamarás*, a címer alatt: *Született 1784. Deczember 18-kán, meghalt 1868. január 16-kán*. Jelzet: TBK Cgy. 35.

160 NAGY: *Magyarország családai* I. 56.

161 Uo. 55.

162 50×66 cm méretű, papírra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *Ósi czímere cs. kir. kamarás n.-ercsei Gróf TOLDALAGI VICTORNAK született 1829. február 4-én, meghalt 1881. január 24-én*. Jelzete: TBK Cgy. 36.

163 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=3155>. (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 26.)

164 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=4759>. (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 27.)

Losonczy Bánffy Zsigmond¹⁶⁵ (1802–1885)

Bánffy Zsigmond családjának gáldtői ágából származott, édesapja Bánffy Elek (1755–1824),¹⁶⁶ édesanyja losádi Győrffy Mária volt.¹⁶⁷ Politikai hivatalviselése nem dokumentált, bethleni Bethlen Annával (1808–1865) kötött házasságából két gyermek született.¹⁶⁸ 1885. november 11-én hunyt el Kolozsvárott.

Kisrédei Rhédey István¹⁶⁹ (1822–1887)

Rhédey István életéről alig maradt fenn adat, esetleges hivatalviselése sem dokumentált. 1822-ben született, Rhédey Ferenc és Toldalagi Krisztina Zsuzsanna második gyermekeként.¹⁷⁰ Mivel nem nősült meg, Gábor öccse halálával kihalt a kisrédei Rhédey család férfiága. Halotti címerének érdekessége, hogy festője, a marosvásárhelyi Ullmann Ferenc aláírta a munkáját.

Uzoni Béldi II. Gergely¹⁷¹ (1817/1819–1889)

Béldi István és Bornemisza Anna gyermeke, iskoláit Kolozsváron kezdte, majd 1832-ben Bécsben, a konzuli akadémián tanult.¹⁷² Nevéhez fűződik az 1849. január 2-án a háromszéki és császári haderő között megkötött árapataki szerződés véghezvitele,¹⁷³ volt császári és királyi kamarás, majd később Aranyosszék és Maros-Torda vármegye főispánjává nevezték ki.¹⁷⁴ Említést érdemelnek kitüntetései is, a Leopold-rend lovagja volt, megkapta a török Nischan-Iftihar-rendet, valamint a román királyi Koro-

165 57×81,5 cm méretű, papírlapra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ÓSI CZIMERE Losonczy Báró Bánffy Zsigmondnak. Született 1802. Meghalt 1885. nov. 11-én.* Jelzete: TBK Cgy. 37.

166 GUDENUS János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I. Natura, Bp., 1990. 97 (a továbbiakban GUDENUS: *Genealógia* I.).

167 Uo. 98.

168 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=4756>. (Utolsó megtekintés: 2019. 01. 11.)

169 50×66 cm méretű, papírlapra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ÓSI CZIMERE KISRÉDEY GRÓF RHÉDEY ISTVÁNNAK. Született 1822. Meghalt 1887. Augusztus 3-án.* Jelzete: TBK Cgy. 38.

170 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=18684>. (Utolsó megtekintés: 2019. 04. 11.)

171 60×79 cm méretű, papírlapra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel, gyászszegéllyel. Felirata a címer alatt: *UZONI BÉLDI GERGELY született 1817 márczius 9-én, meghalt 1889 január 6-án. Valóságos belső titkos tanácsos, cs. és kir. kamarás, a Leopold-rend lovagja, a Török Nischan-Iftihar-rend és a román kir. Korona-rend nagykeresztjének tulajdonosa, Aranyosszék és Maros-Tordavármegye volt főispánja, stb.* Jelzete: TBK Cgy. 39.

172 SÜLLI Attila: *Uzoni Béldi Gergely „jegyzőkönyve” a magyar forradalom erdélyi eseményeiről 1849. január elejéig*. Hadtörténeti Közlemények 129(2016). 2. sz. 532.

173 Uo. 532.

174 TBK Cgy. 39.

narend nagykeresztjét is.¹⁷⁵ 1889. január 6-án hunyt el, temetésére Veresmarton került sor.¹⁷⁶

Losonczy Bánffy Zoltán¹⁷⁷ (1841–1892)

Bánffy János (1810–1873) és Wesselényi Jozefa (1812–1899) második gyermekeként, családjának beresztelki ágából született.¹⁷⁸ Tanulmányait a kolozsvári református kollégiumban kezdte,¹⁷⁹ majd németországi egyetemeken képezte tovább magát.¹⁸⁰ Hosszabb időt töltött külföldön, részben utazással, valamint az olaszországi magyar légió tagjaként 1859-ben részt vett az itáliai hadjáratban.¹⁸¹ Első felesége Bethlen Aurélia (1839–1872) volt, akitől János (1870–1946) nevű fia született.¹⁸² Második házasságából, melyet 1878-ban kötött Teleki Erzsébettel (1853–1937), négy gyermek származott.¹⁸³ Több vármegyében elterülő, jelentős birtokain gazdálkodott,¹⁸⁴ majd 1885. május 1-től a marosvásárhelyi református kollégium főgondnoka.¹⁸⁵ Mindamellett, hogy nem rendelkezett ez irányú tapasztalattal, szerepet vállalt a politikai életben is. 1883-ban kinevezték Maros–Torda vármegye főispánjává, mely hivatalról 1890-ben mondott le.¹⁸⁶ 1885-től haláláig főrendiházi tag.

Bethleni Bethlen Lujza¹⁸⁷ (1834–1900)

Bethlen Lujza 1864. december 17-én született, Bethlen Gábor (1811–1872) és Bethlen Klára (?–1893) első gyermekeként.¹⁸⁸ 1866. december 15-én kötött házasságot

175 Uo.

176 SÜLI: *i. m.* 532.

177 49,5×66,5 cm méretű, papírlapra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ÓSI CZIMERE: LOSONCZI BÁRÓ BÁNFFY ZOLTÁNNAK. Született 1841. szept. 15-én: meghalt 1892. június 7-én.* Jelzete: TBK Cgy. 40.

178 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=1912>. (Utolsó megtekintés: 2019. 01. 03.)

179 PÁL Judit: *Erdélyi főispánok a Tisza-éra végén (1890–91)*. (I.) Korunk XX(2009). 3. sz. <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00147/index9696.html>. (Utolsó megtekintés: 2019. 10. 11.)

180 *Országgyűlési almanach. Főrendiház*. Szerk. HALÁSZ Sándor. Athenaeum, Bp., 1887. 22.

181 Uo.; PÁL: *i. m.*

182 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=1912>. (Utolsó megtekintés: 2019. 01. 08.)

183 Uo.

184 PÁL: *i. m.*

185 Koncz: *i. m.* 452.

186 PÁL: *i. m.*

187 47×59,5 cm méretű, papírlapra temperával festett házassági címer, nyomtatott szöveggel, a heraldikai baloldalon a Bethlen-címer, jobb oldalon a maksai Máriaffyaké. Felirat a címer alatt: *Özv. Maxai Máriaffi Albertné szül. Bethleni gróf Bethlen Lujza született 1834. decz. 17, meghalt 1900. nov. 23.* Jelzet: TBK Cgy. 41.

188 GUDENUS: *Genealógia* I. 180.

maksai Máriaffy Alberttel (1823–1889),¹⁸⁹ ezután férje marosszentgyörgyi birtokán éltek négy gyermekükkel.¹⁹⁰ Lujza grófnő több alkalommal is folytatott karitatív tevékenységet, 1883-tól a Marosvásárhelyi Jótékony Nőegylet elnöke volt. Támogatta a marosszentgyörgyi református egyházközséget, valamint a helyi imaház és iskola létrejöttét.¹⁹¹ Két évvel halála előtt szerepelt egy jótékony előadásban, melynek címe a *Bécsi keringő* volt.¹⁹² 1900. november 23-án, Marosvásárhelyen hunyt el.

Gyergyószárhegyi Lázár Olga¹⁹³ (1843–1902)

Lázár Móric és nagybarcsai Barcsay Polixéna leánya.¹⁹⁴ Három évig a pesti angolkiasszonyok oktatták, majd négy hónapot Bécsben tanult.¹⁹⁵ 1864. február 28-án Meggyesfalván ment férjhez magyarbényei Radák Ádámmal,¹⁹⁶ egy lányuk született.¹⁹⁷ Kóváry László szerint a család Ózdon élt, meglehetősen költséges életmódot folytatva, Lázár Olga pedig „híres lovasként” vonult be a köztudatba.¹⁹⁸ A grófnő a Marosvásárhelyi Jótékony Nőegylet elnökeként tevékenykedett,¹⁹⁹ tisztségvállalásának időszaka viszont a kutatás jelen állása szerint nem dokumentált. 1897. április 2-án megözevgyült,²⁰⁰ 1902. június 2-án Budapesten hunyt el, három nappal később Meggyesfalván temették el.

Uzoni Béli II. István²⁰¹ (1819–1903)

Béli I. István és Bornemisza Anna fia, hosszú életének csupán néhány mozzanatát ismerjük. Brassóban született 1819. augusztus 30-án, első házasságát 1845. szeptem-

189 KÁLMÁN Attila: *A Máriaffy család történetéhez = Öreg tölgyfák árnyékában. Tanulmányok Marosszentgyörgyről.* Szerk. NEMES Gyula. Lector, Marosvásárhely, 2015. 72–73.

190 Uo. 74–75.

191 Uo. 73.

192 Uo. 75.

193 48×60,5 cm méretű, papírra temperával festett házassági címer – a heraldikai bal oldalon a Radák-címer, jobb oldalon a Lázár-címer –, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ÓSI CZIMERE Magyarbényei Báró Radák Ádámné szül. Gyergyószárhegyi [sic!] Gróf Lázár Olgá-nak. Született 1844-ben, meghalt 1902-ben.* Jelzete: TBK Cgy. 42.

194 LÁZÁR: *i. m.* 249.

195 Uo. 250.

196 KÓVÁRY László: *A millennium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére.* Erdélyi Múzeum XVIII(1901). 10. sz. 558–560.

197 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=24868>. (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 22.)

198 KÓVÁRY: *i. m.* 558.

199 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=13324>. (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 22.)

200 KÓVÁRY: *i. m.* 558.

201 53,5×75 cm méretű, papírlapra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *ÓSI CZIMERE Uzoni BÉLDI ISTVÁNNAK született 1819. aug. 30. meghalt 1903. okt. 17-én.* TBK Cgy. 43.

ber 18-án kötötte Nemes Franciskával, egy fiuk született. 1890. szeptember 8-án újból megházasodott, második felesége hadadi Osváth Katalin.²⁰² 1903. október 17-én hunyt el, hivatalviselése nem dokumentált.

Széki Teleki József, sárpataki²⁰³ (1859–1913)

A családjának sárpataki ágából származó, egyes forrásokban József Mihályként említett gróf Teleki Domokos (1825–1897) és Radák Anna (1836–1864) gyermeke volt.²⁰⁴ 1904-től haláláig főrendiházi tag.²⁰⁵ 1913. december 10-én hunyt el Budapesten, három nappal később temették Sárpatakon.²⁰⁶

Zeykfalvi Zeyk József²⁰⁷ (1835–1914)

Báró zeykfalvi Zeyk József 1835. december 19-én született Kolozsvárott, Zeyk József (1806–1852) és Teleki Jozefa (1816–1836) gyermekeként.²⁰⁸ Teleki Ágnessel (1843–1914) 1862. augusztus 31-én kötött házasságot, négy gyermekük született.²⁰⁹ 1866-tól három alkalommal is Aranyosszék országgyűlési képviselője.²¹⁰ 1892. február 27-től örökös főrendiházi tag, ugyanezen évben nevezték ki császári és királyi kamarássá is.²¹¹ 1895. június 25-én bárói címet szerzett családjának.²¹²

202 KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. II. Bp., 1911. 45.

203 Két azonos példány maradt fenn. 60×86,5 cm méretű, gyászszegélyes, papírlapra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *Széki gróf Teleki József (sárpataki) született 1859. szeptember 1-én, meghalt 1913. december 10-én*. Jelzete: TBK Cgy. 44/a, b.

204 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=22524>. (Utolsó megtekintés: 2019. 10. 10.)

205 *Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911. Rövid életrajzok az országgyűlés tagjairól*. Szerk. FABRO Henrik–UJLAKI József. Bp., é. n. 109.

206 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=22524>. (Utolsó megtekintés: 2019. 10. 10.)

207 58×88,5 cm méretű, gyászszegélyes, papírlapra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *Zeykfalvi BÁRÓ ZEYK JÓZSEF Született 1835. december 19-én, Meghalt 1914. április 6-án*. Jelzete: TBK Cgy. 45.

208 <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=3101>. (Utolsó megtekintés: 2019. 02. 20.)

209 Uo.

210 *A Magyar Országgyűlés. A főrendiház és a képviselőház tagjainak életrajzi adatai*. Szerk. VÁSÁRHELYI Ferenc. Bp., 1910 (a továbbiakban *A Magyar Országgyűlés*). 100.

211 *Sturm-féle országgyűlési almanach. Rövid életrajzi adatok az Országgyűlés tagjairól 1910–1915*. Szerk. VÉGVÁRI Ferenc–ZIMMER Ferenc. Bp., 1910. 152.

212 *A Magyar Országgyűlés* 100.

Széki Teleki VII. Sámuel²¹³ (1845–1916)

Teleki Sámuel 1845. november 1-én született Sáromberkén, édesapja Teleki Sámuel, édesanyja bethleni Bethlen Erzsébet. Tanulmányait magánúton kezdte, majd Debrecenben, Berlinben és Göttingenben tanult állam- és gazdaságtudományt, földrajzot, ásványtant és geológiát. Huszárőrnagyi rangot szerzett, majd tartalékos alezredesnek nevezték ki. A vadászat iránti közös szenvedélyüknek köszönhetően összebarátkozott Rudolf trónörökösrel. Örökös főrendiházi tag, több alkalommal is pártfüggetlen országgyűlési képviselő volt. 1886–1888 között nagyszabású afrikai expedíciót szervezett, melynek során jelentős földrajzi, illetve néprajzi megfigyeléseket jegyzett le. Nevéhez fűződik a Rudolf- és a Stefánia-tavak (ma Turkana és Csev-Bahir), valamint a Teleki-vulkán felfedezése, ő volt az első európai, aki megkísérelt feljutni a Kenya csúcsára. Nem voltak leszármazottai, így halálával megszakadt családjának sáromberki ága.

*

A Teleki–Bolyai Könyvtár halotti címerei forrásértéküket, jellegüket tekintve egyedi részét képezik az intézményben őrzött dokumentumoknak. Mindamellett, hogy az idők folyamán bekerült állomány nem maradt fenn teljes egészében, szerencsés esetnek tekinthető, hogy a műfaj korai korszakából is szép számban maradtak fenn iratok, ugyanakkor a lappangó vagy időközben elpusztult példányok – vélhetően nem teljes – listája is ismert.

Vizsgált forrásaink jelentősége ma már túlmutat előállítóik, megrendelőik eredeti célján. Mindamellett, hogy őrzik az eltávozottak emlékét, az általuk továbbörökített megbízható adatok hozzájárulnak mecénások és intézmények együttműködésének, kapcsolathálóknak a feltáráshoz, ugyanakkor felhasználható információt biztosítanak címertani, családtörténeti, falerisztikai vagy művészettörténeti kutatásokhoz.

213 60×87 cm méretű, gyászszegélyes, papírlapra temperával festett címer, nyomtatott szöveggel. Felirata a címer alatt: *Római szentbirodalmi széki gróf Teleki Sámuel született 1844. november hó 1-én, meghalt 1916. márczius hó 10-én.* Négy példány maradt fenn. TBK Cgy. 46/a, b, c, d.

MELLÉKLETEK

1. A marosvásárhelyi kollégiumi könyvtár jelenleg lappangó példányai, Koncz József könyvtárőr 1885-ös nyilvántartása alapján

	Név	Születés/ elhalálozás	Címerre vonatkozó adatok
1.	Bánffy Anna, Toldalagi Viktorné	1829–1897	a fülkefiókban
2.	Bánffy Klára, Bethlen Ádámné	1694–1767	selyem címer, rámára vonva
3.	Bethlen Domokos	1726–1791	papír címer
4.	Bethlen Rozália, Bethlen Imréné	1779–1832	selyem, ráma nélkül a fülkefiókban
5.	Cseri Éva, Domokos Sámuelné	†1792	papír címer
6.	Nemes Ádám	1711–1765	selyem
7.	Szentpáli Ágnes, Kemény Jánosné	1782–1802	selyem, kis szoba
8.	Székely Ádám	1721–1789	selyem, ráma nélkül a fülkefiókban
9.	Nagyenyedi Szilágyi Sámuel	1700–1771	selyem, rámán
10.	Toldalagi Ferenc	1726–1803	
11.	Toldalagi István	1742–1793	A két példányból egyik lappang.
12.	Tornya József	1744–1766	papír, rámaival
13.	Toroczky Zsuzsanna, Székely Lászlóné	1730–1788	papír, ráma nélkül a fülkefiókban
14.	Wesselényi Kata, Rhédey Zsigmondné	1735–1788	
15.	Zeyk Dániel, idősb	é. n.	a folyosón
16.	Uzoni Béldi István	1769–1842	selyem
17.	Kemény Simon	1736–1799	A négy példányból egy lappang.
18.	Apor Károly	1815–1885	a fülkefiókban
19.	Groschmid Sigmund Oberstlieutenant	1830–1885	a fülkefiókban

2. A Teleki-gyűjtemény lappangó példányai az 1843-as jegyzék alapján²¹⁴

	Név	Elhalálozás éve	Halotti címerre vonatkozó adatok
1.	Bethlen Domokos	1791	két példányban
2.	Szentpáli Ágnes	1802	zöld selyem tafotára nyomtatva
3.	Bethlen Sámuel	1803	hamuszínű selyem tafotára nyomtatva
4.	Toldalagi Ferenc	1803	hamuszínű selyem tafotára nyomtatva, rámában a kis kabinét falán
5.	Bánffy Klára	1804	fehér selyem tafotára nyomtatva
6.	Toldalagi László	1806	fehér selyem tafotára nyomtatva
7.	Petki József	1817	
8.	Bánffy György	1822	
9.	Toldalagi Mihályné Zeyk Borbála	1824	fehér selyem tafotára nyomtatva, rámában a kabinét falán
10.	Bethlen Karolina	1826	fehér selyem tafotára nyomtatva

“THIS ANCESTRAL HATCHMENT HAS BEEN USED AGAIN...”
FUNERAL HATCHMENTS IN THE TELEKI-BOLYAI LIBRARY

Keywords: *funeral hatchments, social history, nobility, heraldry*

The Teleki-Bolyai Library houses numerous documents that are concerned with death or funeral rites. Out of these 54 funeral hatchments stand out, documents that commemorate important members of the Transylvanian aristocracy who can be connected to Târgu-Mureş and its surroundings. The source insignia were analyzed according to the following aspects: chronology, size, support material, inscriptions, condition and previous restorations. Through archival sources an attempt was made to identify the previous owners, and the copies that are no longer in the collections of the library. The most important data about the deceased were gathered, emphasizing their possible connections to the Teleki family and library and also to the local Calvinist College.

²¹⁴ TBK L 849, 18, 19, 20, 21, 22, 57, 58, 59, 62, 64 tételek.

„ACEST BLAZON ANCESTRAL A FOST FOLOSIT DIN NOU...”
BLAZOANELE MORTUARE DIN BIBLIOTECA TELEKI–BOLYAI

Cuvinte-cheie: *blazoane mortuare, istorie socială, nobile, heraldică*

Biblioteca Teleki–Bolyai păstrează diferite tipuri de documente legate într-un fel sau altul de cultul morții. Printre acestea se remarcă cele 54 de blazoane mortuare aparținând unor persoane care au activat în orașul Târgu Mureș și împrejurimile sale. În analiza documentelor am avut în vedere următoarele aspecte: cronologie, mărimi, suportul și textul blazoanelor, starea fizică, respectiv restaurările anterioare. Prin studierea izvoarelor arhivistice am încercat să identificăm colecționarii anteriori, respectiv să identificăm date despre exemplarele dispărute între timp din colecția bibliotecii. Am evidențiat momentele cele mai importante din biografia defuncțiilor, subliniind legăturile lor cu biblioteca Teleki și cu membrii familiei fondatoare, respectiv cu Colegiul Reformat din Târgu Mureș.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Teleki III. Sándor emlékezetköve 1767-ből/The commemorative stone of Sándor Teleki III./Piatra comemorativă a lui Sándor Teleki III.
2. Matematikafeladat megoldása. Kezdetleges restaurálás 1922-ből/The solution of a mathematical problem. A rudimentary restoration from 1922/Soluția unei probleme matematice. O restaurare rudimentară din 1922
3. Iskolai matematikai dolgozat részlete. Kezdetleges restaurálás 1922-ből/The fragment of a mathematical test-paper. Rudimentary restoration from 1922/Fragmentul unei test școlar de matematică. Restaurare rudimentară din 1922
4. Vargyasi Daniel István halotti címere, 1788/The funeral hatchment of István Daniel of Vârghiș, 1788/Blazonul mortuar al lui István Daniel de Vârghiș, 1788
5. Urbányi János halotti címere, 1825/The funeral hatchment of János Urbányi, 1825/Blazonul mortuar al lui János Urbányi, 1825
6. Rhédey István halotti címere, 1887/The funeral hatchment of István Rhédey, 1887/Blazonul mortuar al lui István Rhédey, 1887
7. Bethlen Lujza halotti címere, 1900/The funeral hatchment of Lujza Bethlen, 1900/Blazonul mortuar al lui Lujza Bethlen, 1900
8. Zeyk József halotti címere, 1914/The funeral hatchment of József Zeyk, 1914/Blazonul mortuar al lui József Zeyk, 1914

BÁNDI ANDRÁS*

AZ ERDÉLYI BOLGÁR EVANGÉLIKUS EGYHÁZKÖZSÉGEK

Kulcsszavak: *bolgárok, lutheránusok, Erdély, egyháztörténet, asszimiláció, néprajz*

A 19. század végéig a szász egyházhoz tartoztak a magyar evangélikus egyházközségek és négy, eredetileg bolgár falu is: Bolgárcserged, Magyarcserved, Oroszcserű és Bongárd. Ez utóbbiak alkották Erdély egyetlen román nyelvű lutheránus közösségét, amelyet a bolgár öntudat, Szebenszék és a környező szász falvak támogattak megmaradásukban.

Az evangélikus bolgárok eredetét illetően a szakemberek véleménye megoszlik. Walter Horwath azt tartja valószínűnek, hogy a népvándorlás idején Erdély területére került szlávok leszármazottai lehettek. Ezt a feltevést alátámasztja a helységekben előforduló számos szláv eredetű hely- és személynév.¹ Albert Amlacher szerint az erdélyi bolgárok ősei valamikor 1116 és 1218 között, a Bulgáriában üldözött bogumil szekta tagjaiként menekültek Erdélybe, ahol felvették a katolikus vallást, majd a reformáció után a lutheránust.² Ion Muşlea két neves bolgár nyelvészre hivatkozva úgy véli, hogy V. István magyar király által a bizánci hadjáratáról 1263 és 1266 között idehurcolt foglyok vagy zsoldosok leszármazottjairól van szó.³

A négy község közül először Magyarcservedet említik a források, 1302-ben, amikor Erdély püspöke átengedte a falu tizedét a gyulafehérvári káptalannak.⁴ Bolgár-

* BÁNDI András (1980), PhD, levéltáros, Romániai Evangélikus Egyház Központi Levéltára, Nagyszeben. E-mail: abandister@gmail.com.

- 1 Walter HORWATH: *Erloschenes Slawentum in Siebenbürgen*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde VII(1984). 1. sz. 38–45.
- 2 Josef Ladislav Pič–Adolf AMLACHER: *Die Dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren*. (Sitzungsberichte der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften.) Verlag der Königlichen Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, Prag, 1888. 262–263.
- 3 Ion MUŞLEA: *Şcheii de la Cergău și folklorul lor*. Dacoromania. Buletinul Muzeului Limbii Române V(1927–1928). 2–3.
- 4 A falu neve ekkor *Chergoud*, és az oklevélből arra következtethetünk, hogy a káptalanhoz tartozó papja volt. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Von Franz ZIMMERMANN–Carl WERNER–Georg MÜLLER–Michael AUNER–Gustav GÜNDISCH–Herta GÜNDISCH–Gernot NUSSBÄCHER–Konrad G. GÜNDISCH. Hermannstadt–Buk., 1892–1991 (a továbbiakban *Urkundenbuch*). I. 224.

csergedet 1313-ban említik mint a Diódi (Gyógyi) grófok tulajdonát.⁵ Egy 1336-os határleírásban jelenik meg a Csergewd Bulgaricum megnevezés.⁶ Oroszcsubrt 1380-ban említik mint szabad községet, villa Ruthenica néven.⁷ Lakossága a 16. században többségileg bolgár volt, a szászok itt kisebbségben éltek.⁸ Bongárd eredetileg szász falu volt, erről 1429-ben tesz említést egy pápai okirat.⁹ A falu a 15. századi török hadjáratok folyamán elpusztult,¹⁰ 1494-ben már román többségűvé vált.¹¹ A 16. század folyamán bolgárok telepedtek le a faluba, és 1607-re már a szászokkal együtt jogosultak a bíróválasztásra.¹²

A továbbiakban a négy falu fennmaradt levéltári iratainak áttekintésével mutatom be, hogyan alakult e bolgár evangélikus közösségeknek a sorsa az első említésektől a 20. század közepéig.

BONGÁRD

Román lakossággal tehát először Bongárdon találkozunk, már a 15. században. Kihasználva Szeben városának Báthory Gábor általi ostromát, az itteni románok 1613-ban fakápolnát építettek, amelyet viszont a városi tanács parancsára már a következő évben lebontottak. 1693-ban már fejedelmi engedéllyel és a görög kereskedők támo-

5 Az oklevél két hasonló nevű települést említ: „terra Chergoud nobilium de Gyog [...], terra Chergoud capituli scilicet ecclesiae beati Mychaelis”. Az első Bolgárcserged lehet. Uo. 307.

6 Uo. 477.

7 *Manshercze*, a falu előljárója részt vesz egy szebenbszéki gyűlésen. *Urkundenbuch* II. 530.

8 Szebenbszék 1582-ben, az oroszcsubri lakosok számára kiadott szabályzatában előírja, hogy az évente megválasztandó közigazgatási testület fele-felében szásznak, illetve bolgárnak kell lennie. Ha nincsen elegendő szász jelölt, akkor választani lehet a németül tudó bolgárok közül is. A bíró egyik évben szász, a másikban bolgár. *Statuta pro incolis ex Reißdörffel* (a továbbiakban *Statuta*), 1–2. A Román Nemzeti Levéltárak Szeben Megyei Osztálya, Nagyszeben [Serviciul Judeţean Sibiu al Arhivelor Naţionale ale României] (a továbbiakban RNLtSz), Középkori oklevelek gyűjteménye (Colecţia de documente medievale), UV 1127.

9 *Urkundenbuch* IV. 372–373.

10 Johann PLATTNER: *Aus der Umgebung des alten Hermannstadt. Das Dorf Baumgarten*. Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt 56(1929). 16876. sz. 3.

11 *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt*. I = *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven*. Hrsg. von Verein für Siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt, 1880 (a továbbiakban *Rechnungen*). 182.

12 Gernot NUSSBÄCHER: *Rumänen, Sachsen und Bulgaren in Baumgarten* = Uő: *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur Siebenbürgischen Heimatkunde*. II. Kriterion, Buk., 1985. 33; Adolf AMLACHER: *Zwei Urkunden zur Geschichte der Bulgaren in Baumgarten*. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde XXXI(1908). 92–93.

gatásával építettek új templomot.¹³ A románok Bongárdon többségben maradtak, és kitartottak görögkeleti hitük mellett. Csak a 18. század első évtizedeiben kezdtek a bolgárok elrománosodni, és a görögkeleti hitre térni. A szász lelkipásztor feljegyezte az anyakönyv hasábjaira a következő eseteket:

„1735. január 28-án elhagyta hitét Thome Gaal, egy balga ifjú, és rendhagyó szerelemből, amelyet egy oláh hajadon iránt érzett, elhomályosult elméjű, babonás oláhvá lett. Elhagyja tehát a Szent Írásban szilárdan megalapozott igaz hitét [...], Isten viszont, kinek nagy az irgalma [...] hozassa mégis helyre ezt a gyarló embert [...], és ne ítélje meg hitelhagyása miatt, amelyet többnyire tudatlanságból követett el. De vezesse az itteni kevés evangélikusok szívét, hogy kerüljék a téves tant, kövessék az igazit, hogy állhatatosan megmaradjanak benne, mielőtt üdvözülének. [...]

1725. augusztus 5-én történt, hogy George Bene fia, és pedig Mihály, átment Sztan Elj leányával Vesztényre,¹⁴ ahol meg akartak esküdni, de megakadályozták, és visszahozták őket, [...] augusztus 6-án éjszaka újból megszöktek, Fogarasra mentek, ahol megesküdtek, és immár mint házaspár tértek haza. Az egybekelésüknek ez volt az oka: a hajadon vágyakozott vele meghálni, vele gyermeket nemzett. A férj, mert nem akart szembekerülni az egyházi fegyellemmel, meghagyta feleségét hitében, érte hitét is elhagyta, s megkeresztelkedett az oláh püspöknél Mihellának. Ez azért lett leírva, hogy tudomása legyen annak, miért hagyta el keresztény evangélikus hitét”.¹⁵

13 *Matrikel von Baumgarten* (a továbbiakban *Matrikel*). I (1689–1802). RNLtSz, Brukenthalgyűjtemény [Colecția Brukenthal], T1–6, Nr. 54., 4, 12.

14 Vesztény (Westen/Veștem), Szeben megyei román község, Bongárd tőszomszédságában.

15 „Anno 1735. die 28. Januarius Apostasieret ein Närrischer Jüngling Thome Gaal und wirdt auß unordentlicher Liebe zu einer Wallachin ein verfinsterter abergläubiger Wallach. Verläßt also seinen in *Heiliger*. Schrift fest gegründeten wahren Glauben [...], Gott aber der Reich ist von *Barmherzigkeit*. [...] bringe diesen Elenden noch wieder zurecht [...] und richte Ihme seinen Abfall nicht zu, weile Err vielmehr auß Unwissenheit gethan. Er regiere aber aller Herzen derer allhier sich befindtlichen wenig *Evangelischen*, daß Sie die falsche Lehre meijden, die wahre lieben und beständig zu der darauf erfolgenden Seeligkeit verbleiben. [...] Anno 1725 die den 5 Augusti hatt sichs zugetragen des George Bene sein Sohn nemlich der Mihaliij ist mit des Sztan Elj seiner Tochter ist durch gegangen auff Westen und hatt sich da wollen laßen copulieren mit ihr, es ist aber verhindert worden, und sind zuruck gebracht worden [...] den 6 Augusti zu Nacht sind die wieder durch gegangen auff Fagrosch da haben sie sich laßen copulieren, darnach kommen die ehliche leüth zu Hauß. Waß aber die Ursach gewesen daß sie sich mit ein ander verbunden haben ist dieß die Ursach, so hatt die Magdt Lost beschlaffen ihr ein Kind gemacht, daß so die Kirchen

Voltak viszont olyan esetek is, amikor a román fél tért át az evangélikus hitre, amelyet a faluban németnek¹⁶ neveztek:

„1740. január 17-én megházasodott Christian Buziaschnak Petrus nevű fia a tisztességes hajadonnal, Máriával, aki, habár oláh nemzetiségű, mégis a mi evangélikus vallásunkhoz csatlakozott. [...] 1741. január 19-én Janos Gyirkul, avagy Gaal, Máriával, tisztességes hajadonnal [házasodott meg], amely szintén oláh nemzetiségű és evangélikus vallásra tért át”.¹⁷

Az anyakönyvbe feljegyzettek szerint a 18. század folyamán csak négy vegyes házasságkötésre került sor a bongárdi evangélikus templomban, két esetben a menyasszony felvette a vőlegény vallását. A század végén a lelképásztor feljegyezte azokat a házasságkötéseket is, amelyeket a görögkeleti templomban celebráltak:

„Habár nem nálunk tartották, mégis megemlítenéd, hogy összeházasodott egy Szimjon Vojna nevű oláh ifjú a néhai Georgye Iuj János Gál leányával, aki megmaradt evangélikus hitében, és a vőlegény megfogadta, hogy sem szavakkal, annál kevésbé cselekedetekkel, nem fogja őt vallásos és egyházi ügyekben bántani. [...] Onye Kriszta fia, Georgye Kriszta, feleségül veszi Catarina Mihály Jacobot az oláh templomban. De mivelhogy a vőlegény óhitű és a menyasszony evangélikus, úgy egyeztek meg magam és násznagyuk, Onye Toni Csora jelenlétében, hogy Catarina megmarad evangélikus hitében, és a férje ebben nem fogja megakadályozni”.¹⁸

Zucht nicht solt außstehen so läst er sie glauben, wendet sich zu den Wallachen, läst sich vom Wallachischen Bischoff Tauffen Mihella. Dieß ist zur nachricht geschrieben worumb er seinen christlichen evangelischen Glauben hatt verlassen.” Uo. 77–78. (Itt és a továbbiakban a források szövegében a rövidítések feloldását kurzívval jelölöm. A német és latin nyelvű forrásszövegeket a saját fordításomban közlöm. A német és latin idézeteket szövegűn közlöm. – B. A.)

16 Uo. 29.

17 „Copulatus Filius Christiani Buziasch *Nominatus*. Petrus, cum honesta Virgine Maria, quamvis Vallachicae Nationis, tamen Religioni nostre Evangelicae se *adjungius die 17. Januariis*. [...] Anno 1741 Janos Gyirkul, alias Gaal cum honesta Virgine; Maria, ibidem Vallachicae Nationis, et Evangelicae fecitae Religionis die 19 *Januariis*.” Uo. 113.

18 „Wird wohl nicht beij uns kopuliret, aber auch hier consigniret die Copulation eines wallachischen Purschen Namens Szimjon Vojna welcher die Tochter des *verstorbenen* Georgye Iuj János Gál zur Ehe nimt welche jedoch beij ihrer *Evangelischen* Religion bleibet *und* der Bräutigam sie in Religions und Kirchensachen weder mit Worten viel weniger mit der That zu beschweren verspricht. [...] Onye Krißte Sohn der Georgye Krißte

Egy század lefolyása alatt (1689–1801) a bongárdi evangélikusok többnyire egymás közt, illetve az oroszcsúri és csergedi bolgárokkal kötöttek házasságot. Sor került azonban négy-öt bolgár-szász, valamint három bolgár–magyar házasságra is. Az utóbbiak esetében a magyar házastársak mind Oltszakadáról származtak. A legkorábbi eset 1717-ből való, amikor Paál János feleségül vette Margaretha Benét, és Bongárdra költöztek.¹⁹ 1802 és 1846 között huszonegy párt eskettek a lelkipásztorok, közülük tizenegy bolgár (az egyik élettárs többnyire bolgárcsergedi), kilenc bolgár–román volt, négy esetben viszont a menyasszonyok áttértek evangélikus hitre. A sorban négy bolgár-szász és három bolgár–magyar pár következett.²⁰ 1850 és 1862 között kilenc bolgár–román pár házasságát áldotta meg az evangélikus lelkipásztor.²¹ A hívek létszáma folyamatosan csökkent a 19. század utolsó három évtizedében. 1870-ben már csupán kilenc család tartozott az egyházhoz (23 személy), ebből hét vegyes, bolgár–román nemzetiségű volt.²² 1878-ban hat férfi kivándorolt Havasalföldre, további három szolgálatot vállalt Nagyszebenben és Hermányban,²³ egy pedig katona volt. Három nő szolgálónak ment Nagyszebenbe, így már csupán a következő 11 evangélikus személy tartózkodott a faluban:

„1. Idős George Fluerasiu feleségével. 2. Aglitia. Ez a házaspár nagyon el van szegényedve, koldulásból és szolgálói munkával keresi megélhetését. Nincsen házuk, udvaruk, de még egy darabka földjük sem a határban, és már 70 esztendősek. 3. Petru Flueras már kétszer is be volt zárva a fegyházba. Nagy szegénységben él napszámosként. 4. Petru Hellner nős, de annyira szegény, hogy teljes vagyona nem tesz ki többet 10 pengőnél. 5. Juon Boila többnyire becsületes parasztember. Nem nagyon szegény, de van adóssága. 6. George Flueras egy hatesztendőes gyermek. 7. George Hellner egy kitűnő, tizenhárom esztendőes diák. Görbe lábai miatt a mezei munkára nem alkal-

wird copulirt mit Catarina Mihály Jacob in der walachischen Kirche haben sich aber da der Bräutigam altgläubisch und die Braut evangelisch in meiner Gegenwart und ihres Nanasch Onye Toni Csora auf die Art vernommen daß Catarina beij ihrer Evangelischen Religion bleiben solle und ihr der Man dieser wegen keine Schwierigkeiten machen dürfen.” Uo. 116–117.

19 Uo. 137.

20 *Matrikel von Baumgarten* II (1802–1890). RNLtSz, Brukenthal-gyűjtemény, T1–6, Nr. 53., 109–112.

21 *Matrikel der Evangelischen Kirchengemeinde*. A. C. Bongart (1838–1862). RNLtSz, Brukenthal-gyűjtemény, T1–6, Nr. 56., 19–20.

22 *Gedenk Buch für die Evangelische Gemeinde Baumgarten* (a továbbiakban *Gedenk Buch*). RNLtSz, Brukenthal-gyűjtemény, T1–6, Nr. 57., 17.

23 Hermány (Kastenholz/Caşoľt), Szeben megyei, eredetileg szász többségű község.

mas, ezért szülei inasnak szánják. 8. Petru Boila, egy 18 esztendőös ifjú. 9. Mina Frátilla. 10. Maria Niculla. 11. Eva Frátilla”.²⁴

A haldokló egyházközséget a Főkonzisztórium 1897-ben alárendelte egy utazó-prédikátornak (Reiseprediger), de híveit továbbra is az 1867-ben megválasztott és 1903-tól nyugalomba vonult András János, oltszakadati születésű lelkipásztor gondozta,²⁵ aki 1925-ben bekövetkezett haláláig a faluban élt, temetése után az utolsó tizenegy evangélikus áttért ortodoxnak.²⁶

Nagyszében már a 16. században kísérletezett szászok telepítésével Bongárdra, de a beköltöztetettek többsége idővel elköltözött. A faluban maradt szászokat és bolgárokat továbbra is támogatta a város a román többséggel szemben.²⁷ Ennek ellenére a falu evangélikus lakossága már a 18. század második felében egyre inkább átvette a görögkeleti szokásokat. 1753-ban egy evangélikus öreget a fia „oláhosan” temettetett el, a fiú „már az elhantolás előtt, de utána is különféle oláh szokásokkal élt (pománe):²⁸ meghívott oláh papokat, akik felolvastán halotti vigíliákat, majdnem óránként végeztek bizonyos temetkezési szertartásokat”.²⁹ Ez a folyamat felerősödött a 19. század folyamán, amikor egyre több bongárdi bolgár a románsággal azonosult. Ezt elősegítette az a tény is, hogy Johann Michael Schuster (†1845) bongárdi lelkipásztor nem beszélte a román nyelvet, így szolgálatának 31 éve alatt hívei inkább a görögkeleti templomot járták. Utódja egyik legelső intézkedése a román nyelvű evangélikus istentisztelet bevezetése volt.³⁰

24 „1. George Fluerasiu sen. samt seiner Frau. 2. Aglitia. Dieses Ehepaar ist derart verarmt, daß es sich nur durch Bettlen *und* dienen ernährt. Es hat keinen Haus *und* Hof kein Stückchen Land auf dem Hattert und ist 70 Jahre alt. 3. Petru Flueras war zweymal schon im Zuchthaus. er ist sehr arm und ernährt sich als Tagelöhner. 4. Petru Hellner ein Ehemann, aber derart verarmt, daß er nicht ein Vermögen von 10 fl. hat. 5. Juon Boila ziemlich anständiger Landbauer, ist nicht ganz arm doch hat er Schulden genug. 6. George Flueras ist ein 6 jähriges Kind. 7. George Hellner ist ein ausgezeichnete Schüler, ist 13 Jahre alt. Seine Eltern wollen ihn auf eine Lehre geben da er höchst krumme Füße hat *und* sich mit Feldarbeit nicht ernähren würde können. 8. Petru Boila ein 18 jähriger Bursch. 9. Mina Frátilla, 10. Maria Niculla, 11. Eva Frátilla.” Uo. 63–64.

25 1904-ben a Főkonzisztórium szórvánnyá nyilvánította Bongárdot. *Fondul Parobia Bungard (1788–1902)*. RNLTsz, Brukenthal-gyűjtemény, T1–6, Nr. 43., 469; *Verhandlungen der 21. Landeskirchenversammlung*. Drotleff, Hermannstadt, 1904. 23–24.

26 *Statistisches Jahrbuch der Evangelischen Landeskirche Augsburgischer Bekenntnisses in Siebenbürgen*. XII. Drotleff, Hermannstadt, 1922. 14; PLATTNER: *i. m.* 4.

27 Uo. 3, 4; NUSSBÄCHER: *i. m.* 33.

28 Magyarul: tor.

29 „variis tam ante quam post inhumanationem ceremoniis valachicis (Pománe) usus est [...] invitando pastores valachicos, qui, lectis demortuo vigiliis, ferme per horam praecipuas fecerant Exsequias”. *Matrikel* I. 126–127.

30 *Gedenk Buch* 7–8.

A lassan ébredező nacionalizmus korában a bongárdi bolgároknak dönteniük kellett, hogy melyik nemzethez szeretnének tartozni, és ők a román mellett döntöttek. Az egyik evangélikus lelkész feljegyezte, hogy bolgár hívei megvetettek mindent, ami szász volt. 1807-ben egy Lisza Gál nevű hajadon román emberhez ment férjhez, és hitelhagyóvá vált, de „nem lelki megnyugvást keresve vagy kegyes indulatból, hanem kevélységből, és mert kedvelte az oláh asszonyok vörös kendős, díszes viseletét, és mert utálta az itt élő szerb evangélikus asszonyok szász viseletét”.³¹ Nem kevés iróniával jegyezte meg András János lelképásztor, hogy 70 év múltán már a bongárdi „szerbek” román viseletben fognak járni. Róluk papjuk azt írta, hogy tulajdonképpen nem is evangélikusok: „megülik a görögkeleti ünnepeket, még hozzá intenzívebben, mint a sajátjaikat. Bőjtölnek, és amikor súlyos betegségek (fácáturá)³² környezik házukat, ugyan nem mondanak le teljesen lelki gondozójuk segítségéről, de nem elég ez nekik. A leghatékonyabb segítséget (maslu,³³ festanie³⁴ stb.) csakis a görögkeleti paptól remélik”.³⁵

MAGYARC SERGED

Magyarcserged lakossági viszonyairól az előbbihez képest kevesebbet tudunk. A helységben 1647-ben említik a románokat, amikor templomépítési engedélyért folyamodtak a fejedelemhez, megjegyezvén, hogy ők itt a régi lakosok, és nem szeretnének a lutheránus bolgárok templomába járni.³⁶ VI. Károly császár a falut 1738-ban a balázsfalvi görögkatolikus érsekségnek adományozta. 1760-ban Georgius Greul lelképásztor panaszkodott a székási káptalannak,³⁷ hogy az érseki uradalom intézői

31 „Nicht aus Gewissens Ruhe noch Andachts Übung, sondern aus Hoffart, und Liebe zu dem mit rothen Thüchern gezierten Kopftuch und Kleiderpracht der hiesigen Wallachinen und Verabscheuung der sächsischen Tracht, der allhier lebenden Evangelischen Szirbinnen Weiber.” *Matrikel* II. 118; *Gedenk Buch* 7.

32 Magyarul: átok.

33 Magyarul: betegek kenete.

34 Magyarul: házszentelés.

35 „Die griechisch orientalischen Feiertage werden von ihnen gefeiert; ja fast noch stärker als die ihrigen. Sie fasten und wenn eine schwere Krankheit (fácáturá) ihr Haus besucht so verzichten sie zwar auf die Hilfe ihres Seelsorgers nicht ganz, aber damit ist es noch nicht abgetan. Die wirksamste und sicherste Hilfe (maslu, festanie etc.) sei nur vom griechisch orientalischen Geistlichen zu erreichen.” *Gedenk Buch* 17.

36 KEMÉNY József: *Bruchstück aus der Geschichte der vaterländischen geistlichen Zehnten mit besonderer Bezugnahme auf unsere Walachen*. Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. II. Gött, Kronstadt, 1846. 394–395.

37 A székási káptalant springi káptalan néven már 1308-ban említik oklevelek. Alkotó egyházközségei Szászsebestől (Mühlbach/Sebeş) keletre, Alsó-Fehér vármegye területén vol-

megfenyegették az evangélikus lakosokat, hogy ha nem veszik fel a görögkatolikus vallást, visszakövetelik a nekik bérbe adott telkeket. Talán ez volt az oka annak, hogy 1789-re az evangélikus bolgárok kisebbségbe kerültek a faluban, és a lelkész attól tartott, hogy hamarosan nyáj nélküli pásztorrá válnak.³⁸ Sajnos, nem tudjuk pontosan, hogy ebben az évben hányan voltak evangélikusok a faluban. Az 1765-ben elrendelt egyházkerületi összeírás 98 lelket tartott számon.³⁹ A következő népszámlálási adat 1862-ből származik, ekkor 31-en voltak,⁴⁰ Teutsch 1875-ben már csak 14-ről tud.⁴¹ Az egyházközség 1897-ben Bolgárcserged leányegyházközségévé vált.⁴² Az 1920-as évek közepére már minden magyarcsergedi bolgár görögkatolikus felekezetű lett.⁴³

A „csörgödi” evangélikus egyházat 1554-ben említi a székási káptalan jegyzőkönyve, amikor felkérték a lelképásztort, hogy fizesse ki az adót.⁴⁴ A két Csergednek ekkor egy papja volt. 1620-ban a falu öregjei tanúbizonytságot tettek, hogy emlékeztük szerint a falu mindig is a szász káptalanhoz tartozott. Boldis János, Magyarcserged bírója azt vallotta, hogy falujának papjai előbb bolgárok (Adamus Bulgarus, Stephanus Wayda, Stephanus Kokosch), majd szászok voltak. Mindannyiukat a szász püspök szentelte fel. A százéves lakos, Ádám Miklós a következő bolgár papokra emlékezett: „I. Zacharias Zavari, II. Michaelem Literati Bulgaricum, [...] Poppa Adam

tak. Idővel a szászsebesi káptalan helyettesévé (surrogatia) vált, a szász és bolgár jobbágyfalvakat kiszolgálva. Georg MÜLLER: *Die Deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192–1848. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der Deutschen Landeskirche in Siebenbürgen*. Krafft, Hermannstadt, 1934/1936 (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 48). 10, 70–72, 76–80.

38 PIC–AMLACHER: *i. m.* 267.

39 *Statistisches Jahrbuch der Evangelischen Landeskirche A. B. in Grossfürstenthum Siebenbürgen*. III. Closius, Hermannstadt, 1870 (a továbbiakban *Statistisches Jahrbuch*). V. Ennél sokkal kevesebbet rögzít az 1763-as iskolai vizitáció: „Membra ecclesiae sunt: Incolae conjugati 21, vidui 1, viduae 2, juvenes 5, virgines 5, pueri 7, puellae 6.” *Kirchenvisitationen 1725–1831* (a továbbiakban *Kirchenvisitationen*). Romániai Evangélikus Egyház Központi Levéltára (a továbbiakban REEKLt), Szászsebesi Káptalan (a továbbiakban SzK), 209–DA–69. 251.

40 *Statistisches Jahrbuch* III. 49.

41 Georg Daniel TEUTSCH: *Die Gesamtkirchenvisitation der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen (1870–1888)*. Hrsg. von Harald ROTH. Böhlau, Wien, 2001 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 24). 165.

42 *Verhandlungen der Achtzehnten Landeskirchenversammlung 1897: Beibef.* Drotleff, Hermannstadt, 1897. LXIX.

43 MUŞLEA: *i. m.* 9.

44 Georg Friedrich MARIENBURG: *Verzeichniss der ältesten Pfarrer des Decanatus de Sebus, d. i. des Unterwälder Kapitels aus Urkundlichen Quellen des 13. und 14. Jahrhunderts*. Gött, Kronstadt, 1867 (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge VIII). 319–320.

Bulgaricum, IV. Matthiam Vayda”.⁴⁵ A tanúvallomást a szászsebesi káptalan⁴⁶ rendelte el, mert felmerült annak a gyanúja, hogy a falu papjai valamikor magyarok (reformátusok) lehettek.

A vingárdi⁴⁷ porkoláb az 1653-ban megüresedett lelkészi állásba a bolgárcsergedi iskolamestert ajánlotta, aki „mind bolgarul, mind olahul eleget tud predicalni, nem valami bujdosso ember, hanem igads[!] Monarai⁴⁸ fiu”.⁴⁹ Ekkortájt tehát még beszéltek bolgáruul a faluban, de a románait is használhatták. Az 1708-as zsinat arra intette a magyarcsergedi papot, hogy tekintettel az előrehaladott korára, keressen utódot magának, akit tanítson meg „szerbül”, mert az egyre fogyó „szerbül” beszélők miatt a gyülekezet léte veszélybe kerül.⁵⁰

Magyarcserged és Bongárd bolgár lakossága a 19. században elrománosodott, nem csupán nyelvében, hanem felekezetében is. Mindkettő jobbágyfalu volt, de míg Magyarcsergeden a görögkatolikus földesúr nyomására indulhatott meg az áttérés, addig Bongárdon a már eleve alacsony létszám és a nehéz megélhetés jelentették a bomlás fő okait.

BOLGÁRCSERGED

A négy falu közül 1765-ben Bolgárcserged volt a legnépesebb (378 fő), ekkor feltehetőleg tiszta bolgár lakossága volt.⁵¹ Görögkatolikus egyházközsége 1852-ben alakult meg. Evangélikusok 1875-ben 360-an,⁵² 1927-ben már 483-an voltak. Ekkor a görögkatolikusok száma 242, köztük hitelhagyó bolgárok is voltak. A faluban nagyjából 1850-ig még bolgáruul beszéltek, és rá kb. 30-40 évre hunytak el az utolsó bolgár anyanyelvűek.⁵³ Habár nyelvileg elrománosodtak, megmaradt bolgár öntudatuk, amely abban nyilvánult meg, hogy megmaradtak evangélikusnak, és a falu „régembi” lakosságának tartották magukat.⁵⁴

45 Uo. 323.

46 A szászsebesi káptalan a szász káptalanok legnyugatibbjá. Hozzá a Szebentől nyugatra fekvő települések tartoztak. MÜLLER: *i. m.* 10, 49–53.

47 Vingárd (Weingartskirche/Vingard), Fehér megyei szász község.

48 Monora (Donnersmarkt/Mănărade), Fehér megyei volt szász község.

49 *Amtsschriften 1553–1699*. REEKLt, SzK, 209-DA-13. CCCXX.

50 Carl WERNER: *Die Generalsynode der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen vom Jahre 1708*. Michaelis, Hermannstadt, 1883. 13.

51 *Statistisches Jahrbuch* III. V. A káptalani számlálás itt is kevesebb személyt tart nyilván: „Membra ecclesiae sunt: Incolae conjugati – 70, vidui – 6, viduae – 16, Juvenes – 20, virgines – 16, pueri – 21, puellae – 25”. REEKLt, SzK, 209-DA-69. 251.

52 TEUTSCH: *i. m.* 184.

53 MUŞLEA: *i. m.* 5–6.

54 Uo. 6–11.

Az evangélikus egyházközség megszűnését az országos politikai változások okozták. Michael Simonis, az utolsó lelkipásztor, a következőkről számolt be az országos konzisztóriumnak 1946. február 27-én:

„1. A bolgárcsergedi evangélikusok jelenlegi létszáma 57 lélek. 2. A kitérések száma 1944. augusztus 23-mal kezdődően 451. Az áttérések jelenlegi helyzete a következő: 368 lélek ortodoxszá és 83 görögkatolikussá lett. Az áttérések azután következtek be, hogy a szászokat kezdték elhurcolni, és a falubíró a bolgárcsergedi evangélikusokat a görögkatolikus egyházba való áttérésre szólította fel, megfenyegetvén őket, hogy ellenkező esetben őket is elhurcolják. Ennek a felhívásnak meglelt az eredménye”.⁵⁵

A mozgósító falubíró hamarosan áttért ortodoxnak, és mivel a faluban nem volt sem templom, sem paplak, elhatározta, hogy az evangélikus egyházközséget átadja a román ortodox egyháznak. A görögkatolikus és evangélikus bolgárokat azzal fenyegette, hogy a megyei földreformbizottság elnökeként kisajátítja ingatlanait, telkeiket. Az áttérőknek viszont földet ígért. Miután rövid időn belül az ortodoxszá vált bolgárok többségbe kerültek, az ortodox pap és a falubíró követelték az evangélikus templomot és a temetőt. Az Ekésfront nevű politikai szervezet segítségével elfoglalták az evangélikus egyházközség összes ingatlanát, és 1945. július 1-jén az ortodox pap beköltözött a paplakba. A párt támogatására azért volt szükség, mert az első templomfoglalás meghiúsult: a görögkatolikus hívek fegyverrel a kezükben védték meg az épületet, és elkergették az ortodox papot. Az evangélikus lelkészt már 1945. február 10-én áthelyezték Sorostélyra,⁵⁶ miután a kinevezett ortodox pap németbarát és szovjetellenes propagandával vádolta meg, és feljelentést tett ellene. Attól tartottak, hogy a felháborodott hitelhagyók bántalmazni fogják.⁵⁷

55 „1. Die gegenwärtige Seelenzahl der Evangelischen in Kleinschergied beträgt 57 Seelen. 2. Die Austritte aus der evangelischen Kirche seit 23. August 1944. bis zur Gegenwart betragen 451 Seelen. Der heutige Stand der Übertritte in die orthodoxe Kirche 368 und in die griechisch-katholischen Kirche 83 Seelen. Die Aus- und Übertritte erfolgten nach der Behebung der Sachsen auf Grund der Drohungen des Ortsrichters der zum Austritte aus der evangelischen Kirche und zum Übertritte in griechisch-katholischen Kirche aufruf, widrigenfalls auch die Evangelischen Kleinschergieds gehoben würden. Dieser Aufruf hatte Erfolg.” REEKLt, Országos Konzisztórium levéltára, 103–493/1946.

56 Sorostély (Schorsten/Soroștin), Szeben megyei község.

57 Simonis megemlíti, hogy miután a kedélyek lecsendesedtek, többen a bolgárok közül meglátogatták, felkérték az úrvacsora kiosztására, és megígérték, hogy újra felveszik az evangélikus hitet, ha megengedi nekik az állam. Uo., 103–246/1946, 103–493/1946.

Visszatérve a kezdetekhez, az 1620-as tanúvallomáson Bolgárcsergedet a következő személyek képviselték: Istvan Kiletz, Ambros Pál, Peter Ferentz, János Kilitze, Philipp Pall, Istv(án) Balas, Balul Mattjas, Nikola Gáspár.⁵⁸ Ők is ugyanazt vallották, mint a magyarcsergediek.

A bolgárcsergediekről szóló, az együtt élő felekezetek szempontjából legérdekeesebb és néprajzilag is értékes irat az Andreas Mathesius lelkipásztor által 1647-ben fogalmazott *Speculum Religionis et Pietatis Christianae Bulgarorum Csörgeadiensium*,⁵⁹ amely a következőkről számolt be: szeptember 27-én meghalt egy csecsemő, akinek a temetésére, bár kétszer is felkérték, nem jelenhetett meg a pap, mivelhogy megbetegedett, és a bő esőzés miatt a falu sáros utcáira nem merészelt kimenni. A hozzátartozókat azzal az ígérettel nyugtatta meg, hogy helyettesíteni fogja az iskolamester, ez a szász falvakban bevett szokás volt. Amikor a pap azt hitte, hogy immár minden rendben lesz, meglátogatta a falu egyik öregje, Kancelláris János, aki erőszakkal próbálta rávenni, hogy menjen ki a temetőbe. Hiába mentegetőzött a pap, az öreg mégsem tágított, hanem felajánlotta a következőt: „hadd hordassalak ki, mivelhogy nekünk nem elegendő az iskolamester, neked kell ott lenned, mivelhogy te vagy a pap”.⁶⁰ A pap újra a betegségével érvelt, mondván, hogy sem járni, sem beszélni nem képes. De hozzáfűzte még a következőt: „jól ellesztek majd az iskolamesterrel, mivelhogy ilyen helyen nem annyira szükséges a pap jelenléte, mint amikor a gyereket keresztelni kéne, stb.”⁶¹ Ezt az érvelést viszont Kancelláris nem értette meg, továbbra is makacsul azt állította, hogy papra van szükség, ha pedig ő beteg, akkor hívassa a magyarcsergedi kollégáját. Erre viszont Mathesius nem volt hajlandó, mivel már korábban is hívta, és sejtette, hogy nem fog eljönni. „Erre a jámbor öregember gyorsan felállt és elszaladt, mondván: jegyezd meg, pap, nem vagy hajlandó eljönni, azt mondom, hogy nekünk nincsen szükségünk papra.”⁶² Kancelláris ezután elment a temetőbe, ahol az egybegyűlteknak megismételte a paphoz intézett mondatát. Ennek hallatára a falusiak felháborodtak, mondván: „hogyan merészel a pap ilyeneket mondani, minek hozattuk [ide] őt [papnak]?”⁶³ Elhatározták, hogy a tor után megbeszélést tartanak, hogyan is tehetnének feljelentést papjuk ellen. „Ebben viszont megakadályozta őket a toron szokásos evés és ivás, de megmaradt bennük a düh. Három napra

58 MARIENBURG: *i. m.* 324.

59 PIČ-AMLACHER: *i. m.* 268–275.

60 „Lass dich dar tragen; vnz genügt am Schulmeister nit, du musst da sein, denn du bist Pfarr.” Uo. 268.

61 „Ihr kent ja dieses mit dem Schulmeister woll verichten, denn es erfordert des Pfarrs Praesens an solchem ort nit so sehr, als wenn ein kind sollt getaufft werden etc.” Uo. 268.

62 „Hierauff wird der alte fromme scilicet man schellich, stehet auff vnd laufft darvon, sagend: Halts im sin, Pfarr, du wilt nit kommen vnd sagest, wir dürfften keines Pfarrs.” Uo. 268–269.

63 „Wie kan der Pfarr so reden zu was haben wir in denn gehollet?” Uo. 269.

rá, okot találtak, hogyan is tudnák magukat rajtam megbosszulni”⁶⁴ – írta a sértett pap.

Andreas Mathesius feljegyzése folytatódik az az év szeptember 29-én elhunyt vajákos asszony („öffentliche Landbisserin”) esetével, akit a pap már teológiai megfontolásból nem volt hajlandó eltemetni. A hölgy két évvel azelőtt megfogadta Mathesiusnak, hogy „felhagy ördögi mesterségével”, miután a pap megfenyegette, hogy amikor meghal, „szamártemetésben”⁶⁵ fogja részesíteni. Ennek ellenére, rövid idő múlva, újból kuruzslással foglalkozott, és Mathesiust úton-útfélen rágalmazta, annyira, hogy a falu előjáróságánál már nem talált kegyeletet, az egyház malmát is egyre kevesebben vették igénybe. Amikor papi szigorral rákérdez, hogy igaz-e mindez, a hölgy azt válaszolja, hogy „nem kuruzslással, hanem csupán gyógynövényekkel foglalkozik”.⁶⁶ Ezután a pap és a vajákos asszony közötti viszony egyre romlott. Az asszony halálos ágyán Mathesius megvonta tőle az oltáriszentséget és a gyónást.

A falusiak beperelték a papjukat a porkolábnál, aki összehívta a falu tanácsát, a falubíróval együtt felkeresték Mathesiust, és megkérdezték tőle, hogy miért nem volt hajlandó eltemetni az „idős és tisztességes asszonyt, aki [...] mint ügyes orvos sok betegen és rokkanton segített?”.⁶⁷ A papnak sikerült meggyőznie a küldöttséget az orvosnak gondolt kuruzsló téves nézeteiről és kérdéses praktikáiról, egyben kifejezte elégedetlenségét is, amiért Kancelláris megrágalmazta hívei előtt. A küldöttség mozgolódní kezdett, és felrótta a pap pimaszságát, mert úgy értették, hogy a falubeliek ettől kezdve nem vehetik igénybe szolgálatát. Mathesius elmagyarázta, hogy félreértés történt, amibe az öreg Kancelláris kivételével mindenki bele is nyugodott. Bár a pap utólag engedélyért folyamodott, hogy eltemethesse a vajákos asszonyt, az esperes ezt nem volt hajlandó megadni.

Mathesiust bántották a hívek elégedetlenségei és vádjai, ezért meglátogatta esperesét, akinek felsorolta a bolgárok gonosz tetteit. Az esperes és a káptalani tagok ellátogattak Bolgárcsergedre, és összehívták a falu képviselőit, akik arról panaszkodtak, hogy Mathesius szajháknak („huren”) nevezte a fiatal asszonyokat, azt prédikálván, hogy „tisztátalan testtel” járnak a templomba. Azt is szemére vetették, hogy papjuk „elrabolta igazságtudatukat, és elvette ősi jogaikat, amelyeket atyáiktól örököltek”, emiatt ők inkább földi atyjukhoz, a fejedelemhez szeretnének tartozni.⁶⁸ Az esperes kérdésére, hogy milyen jogokról van szó, a falusiak a következő szokásaikat említet-

64 „Wurden aber hiervon durch ihr gewöngliches fressen vnd sauffen auff dem Leichmal abgehalten, der granz stach aber in ihnen, das sie gelegenheit suchten, sich zu rechen, welches den 3 Tag anging.” Uo. 269.

65 Ti. pap és harangszó nélküli elhantolás.

66 „Sie wolt nit bissen, sondern nur kreütig brauchen.” Uo. 269.

67 „Die alte ehrliche Matron, welche [...] alls ein bewerter arzt villen kranken vnd gebrechligen geholffen.” Uo. 270.

68 Uo. 272.

ték: minden év tavaszán kimennek a fiatalok az erdőre, ahol egy hajadont felöltöztetnek zsenge ágakkal és levelekkel, miután hagyják, hogy a patakban meghengeredjen, beviszik a faluba, s ő minden kapu előtt megáll. Ekkor a gazdák egy-egy vödör vízzel meglocsolják, kiáltván: „esőt, esőt kívánunk”.⁶⁹ Szentestén a fiatalok reggel három órától virradatig kántálni mennek. Utána felkeresik a falubíró, aki borral és húsleves-sel várja őket. Innen elindulnak a többi gazdához. Hazaérkezve, Mathesius szerint, „istenkáromló oláh kántálásokat énekelnek”, és karácsonykor mást sem tesznek, mint az ilyen „ördögi énekeket” tanulják, mit sem törődve az evangélikus zsoltárokkal. Amikor a pap emiatt megpirongatta fiatal híveit, azt felelték, hogy ők atyáiktól zsoltárokat nem tanultak. Mathesius megtiltotta a gyertyák használatát a virrasztóban. A tor után elmennek a kocsmába, ahol vígan mulatnak. Ezt nevezik „szent Mihály poharát meginni”.

Ebben az összefüggésben írja le Mathesius részletesen a bolgár temetési szokásokat: a haldoklónak égő gyertyát helyeznek a kezébe, amit addig kell tartania, míg a lelkét „ad patres” át nem adja. Utána meghúzzák a harangot, és a hozzátartozók meggyújtanak egy kazal szénát a halottas ház előtt. A siratóasszonyok „irtózatosan üvöltének”, míg ki nem alszik a tűz, mivel azt hiszik, hogy a tűz és a harangszó felemelik a halott lelkét, és amilyen irányba halad a füst, ott fog a következő ember meghalni. A halott mellkasára helyeznek egy nagy, kereszt alakú gyertyát, és ágya köré is szép számmal tesznek gyertyákat. Amikor a pap ezt mint bálványimádást megtiltotta, a bolgárok ezt mondták: „a németek gyertyafény nélkül hálnak meg, mint az értelem nélküli barom”.⁷⁰ Erre Mathesius azt válaszolta, hogy a Biblia nem tesz említést arról, hogy a pátriárkák, próféták vagy maga Krisztus és apostolai gyertyafénynél haltak volna meg.

Nagy jelentősége volt a faluban annak is, hogy mennyi birkát vágta le a torra. Ha a halott lelke a pokolba kerül, vélték a bolgárok, a levágott birkák nedves bundája megöntözi, és enyhíti a lángok okozta kínokat. A halottas ágyhoz rendelnek egy „felszentelt vénasszonyt”, aki fákylát és szenes-tömjénes kulacsot tart a halott fölé, és valami érthetlent mormol halkan, hogy zsolozsmáját sem hallani, sem érteni nem lehet. A halottas ház kapujába helyeznek egy veder szenet és egy veder vizet. Miután megmossák kezüket, a vizet a szenes vederbe öntik, ezáltal „enyhül a gyászolók fájdalma”. A temetést követően három estén keresztül utcáról behívott gyermekeket vacsoráztatnak meg gyertyafénynél.

Mathessiusszal ellentétben, az esperes jóváhagyta a gyertyák használatát, de megkövetelte, hogy keresztény zsoltárokat énekeljenek, és a halottas háznál szerény asztalulást tartsanak. A bolgárcsergediek nem voltak hajlandóak változtatni szokásaikon, és rossz néven vették, hogy az esperes nem bünteti meg a papot.

69 „Regen, regen haben wir gern.” Uo.

70 „Die Teutschen stürben wie das vnvernünftige Viehe, weil sie ohne licht stürben.” Uo. 273.

1647. december 8-án a káptalan konventjét Bolgárcsergeden tartották. Ekkor írásba foglalták és aláírták Magyar- és Bolgárcserged képviselőivel mindazokat a szokásokat, amelyekről le kellett mondaniuk: 1. a kazal meggyújtása és a halott megsiratása; 2. „ha haláleset idején birkát vagy marhát ölnek, szarvára egy-egy égő gertyát rögzítenek”⁷¹ [szokás, melyet Mathesius csupán mellesleg említ.]; 3. a tavaszi locsolás; 4. az oláh kántálás; 5. a vénasszony zsolozsmája, amely helyett a Miatyánkot mondják.

A két Cserged lakossága nem nyugodott bele a káptalan által hozott határozatokba, és nem is volt hajlandó betartani tilalmait. Ezért 1651-ben a porkolábhöz fordultak, felajánlották öregjeik eskütételét, amellyel igazolni tudták, hogy „nekik korábban magyar papjaik voltak, és semmint hogy a német papoknak engednének, inkább újra magyarrá válnak”.⁷² Elmondták azt is, hogy Mathesius a püspököt szándékszik meghívni, aki előtt újból elmondhatják bántalmaikat. A porkoláb a következő választ adta: „ha magyarrá akarnak válni, akkor mindenképpen le kell mondaniuk a pápista böjtről. Erre hajlandóak voltak, csak, amennyiben lehet, tarthassák meg halotti szertartásaikat, mert emiatt akartak valójában magyarrá válni”.⁷³ A porkoláb arra intette a falu küldöttjeit, hogy ne jelenjenek meg a pap vagy a püspök előtt, hanem várják meg, amíg a fejedelem (Rákóczi Zsigmond) pár napon belül Balázsfalvára látogat, és neki terjesszék elő a kérelmüket. Mathesiusnak a káptalanhoz készített beszámolójából az derül ki, hogy nem tartotta valószínűnek, hogy hívei megjelennek a fejedelem előtt.⁷⁴ És valóban, erre nem került sor, a falu megmaradt lutheránusnak.

A temetési szokások betiltása a falu sajátos politikai helyzetére is rávilágít. Mindkét Cserged jobbágyfalu volt, elöljáróik tisztaban voltak azzal a ténnyel, hogy a fejedelem és nem a szász nációnak fennhatósága alá tartoztak.⁷⁵ Ennek fényében elképzelhető, hogy 1651-ben (és talán 1620-ban is) a bolgárok a református egyházba való átteréssel inkább fenyegetőzni akartak, mintsem azt ténylegesen véghezvinni.

71 „Wenn sie zum leichzeichen ein Schaffè oder Rindtvieh geschlachtet, haben sie im zwo Wachskerzen brennendt an die Hörner gehefftet.” Uo. 276.

72 „Das sie vormalis vngrische Pfarhern gehabt hetten, vnd ehe sie den Teutschen Pfar Herrn wichen, wolten sie abermal vngrisch werden.” Uo. 277.

73 „Werden sie Vngrisch, so müssen sie das bápstische fasten dennoch lassen. Hierzu consentieren sie, nur dass sie in den Ceremonien bey den todten, wo es möglich, unverhindert blieben, sie wolten derwegen woll Ungrisch werden.” Uo.

74 Uo. 278.

75 A földesúrhoz való viszonyuk nem volt mindig a legjobb. 1789-ben a bolgárcsergedi pap elpanaszolta a káptalannak, hogy a Bánffy család által kinevezett új porkoláb megparancsolta a bolgárokknak, hogy ne beszéljék a számára érthetetlen nyelvet, hanem a román használják. Megjegyezte azt is, hogy sokan vándoroltak ki a faluból Magyarországra. Uo. 267.

Ami az ügy vallásos és teológiai vetületét illeti, talán állítható, hogy ami Mathesius számára bálványimádásnak és pogány befolyásnak tűnt, valójában szláv és román népszokás volt. A román hatás a környező falvakból és Magyarcsergedről terjedhetett át. A két Cserged bolgárjai nyelvileg már a 17. században kezdtek elrománosodni, mely folyamat körülbelül 200 évig tartott. A temetési szokásokat illetően – Muşlea 1927-es látogatásakor – ezek a falvak már inkább puritánok voltak; idővel a bolgárcsergediek is átvették a szász falvak szokásait. A virrasztás viszont megmaradt, ezt pap nélkül végezték. Ilyen alkalmakkor három bolgár imát mondtak, és egy román Miatyánkot. Csupán Flújérás, az idős kántor emlékezett még, hogy gyerekkorában kitették a vízzel telt vedret, amelyben a sírásók megmosták kezüket, és meggyújtották a ház előtt a szénakazalt.⁷⁶

Az 1765-ös esperesi vizitáció alkalmával feljegyezték a bolgárcsergedi istentiszteleti rendet. A vasárnap délelőtti istentiszteleten a kezdő éneket latinul, a főéneket németül énekeltek. A kollektá (imádság) is németül volt. A Miatyánk, az Apostoli hitvallás, a záró ének és az áldás viszont bolgáru volt. A Bibliából románul olvasott fel a pap.⁷⁷

Josef Nösner lelkipásztor készítette el 1812-ben a *Cantionale seu Graduale Bulgaricum*ként emlegetett énekeskönyvet, amelyből a gyülekezet még 1927-ben, sőt feltehetőleg még 1945-ig is énekelte.⁷⁸ A kézirásos gyűjtemény 39 németből bolgárra fordított éneket tartalmazott.⁷⁹ Ezt 1874-ben Teutsch püspöknek is megmutatták, aki feljegyezte, hogy a kántor használta az istentiszteleti alkalmakon. Ekkor a pap már románul prédikált.⁸⁰

OROSZCSŰR

A vizsgálat négy helyszínét képező falvak közül utolsóként Oroszcsűrt mutatom be. Bolgárcsergedtől eltérően a Szász Nemzeti Egyetemhez tartozott.⁸¹ Lakossága végig

76 MUŞLEA: *i. m.* 28.

77 Az 1762-es vizitáció alkalmával viszont kiderült, hogy a magyárcsergedi iskola épületét berbe adták egy Juon Lungu nevű bolgár evangélikus jobbágnak, így a gyerekeket Bolgárcsergedre küldték, ahol viszont csupán egyházi jellegű szövegeket tanultak. A vizitálók szerint „számstant, írást és zsoldáréneklést” ezektől az oláh (áthúzta, és bolgárral helyettesítette) gyerekektől nem lehet elvárni. *Kirchenvisitationen* 225, 257–258.

78 MUŞLEA: *i. m.* 28.

79 Friedrich Wilhelm SERAPHIN: *Zur Geschichte der Siebenbürgischen Bulgaren*. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* XIX(1896). 143–145.

80 TEUTSCH: *i. m.* 164–165.

81 *Rechnungen* 459.

kitartott lutheránus hite mellett. 1765-ben 146-an lakták.⁸² 1839-ben 298 evangélikus és 68 ortodox lakosa volt, majdnem száz évre rá, 1935-ben 580 evangélikus és 274 ortodox.⁸³ Az itteni bolgárokat először 1563-ban említik az okiratok.⁸⁴ A már idézett falusi statútum szerint a 16. század végén már laktak itt százszok. A szebenszéki tanács elvárta a bolgároktól is, hogy tanuljanak meg németül:

„Oroszcsűr összes lakosának nagyon szorgalmasnak kell lennie, hogy mindenki megtanulja a német nyelvet az istentisztelet miatt, hogy érthesse Isten szavát, amelyben található minden lélek üdvössége, de a világi ügyekben is a hatóság elé németül tudják előhozni kérelmeiket és sérelmeiket. Hasonlóképpen, amikor a falubíró esküdtelivel tanácskozik az egyházi ügyekről, beszéljen hozzájuk németül. Mindent németül beszéljenek meg. Aki nem tud németül, kérdezzen rá addig, amíg megtanulja. Hasonlóképpen, a lakodalmon és más gazdasági ügyekben a szószólók használják a német nyelvet, hogy általánossá váljék”.⁸⁵

A rendelkezés ellenére az oroszcsüri bolgárok is a 18. század folyamán átvették a román nyelv használatát. E folyamatot jól példázza, hogy 1744-ben a lelkészi hivatal az 1688-as kiadású, román nyelvű Bibliát vásárolta meg.⁸⁶ 1802-ben a lakosok a bolgárt a románnal keverték, ennek ellenére nem kedvelték a románokat, és bűnnek tekintették a vegyes házasságokat.⁸⁷

Az egyházi anyakönyvek alapján Georg Adolf Schuller megállapította, hogy 1696 és 1770 között a lakosság egyharmada százsz volt, folyamatosan telepedtek le százsz

82 Bongárdnak ekkor 53 lakosa volt. *Statistisches Jahrbuch* III. II.

83 Helmut KLIMA: *Die Slawen von Reußdörfchen, Siebenbürgische Vierteljahrschrift*. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. LIX(1936). 12.

84 Uo. 13.

85 „Es sollen sich alle einwoner czu Reißdörfken auffs höchste befleißigen, damit ein jeder die deusche sprache lerne, des Gottesdienst halben, auff das sie Gottes wort, In welcher alle heil, und seelen-seeligkeit begriffen wirdt, lernen verstehen, und auch in weltligen sachen oder geschafften Ire nott und anligen der obrigkeit deusch mögen fürtrag. deß gleiche wenn der honn mitt seinen geschwornen zurath setzet auch wenn, undt ettwas für der kirchen will anzeigen, soll alles in deuscher sprachen gehandelt werden. wer nit deusch kann derselbe frage nach bis er unterrichtet wurde. Itt(em) auff den hochzeiten und sonst wirtschafften sollen sich die wortlern der deutschen sprachen gebrauchen. damit ihnen die selbe gemein werde.” *Statuta* 1–2.

86 KLIMA: *i. m.* 15.

87 Samuel WOLF: *De vestigiis Ruthenorum in Transylvania*. Hochmeister, Cibinii, 1802. 6–7.

családok a faluban.⁸⁸ Idővel annyira erős lett a német befolyás, hogy az 1860-as években az egyházközség presbitériuma immár német Bibliát vásároltatott a pappal.⁸⁹

Az elnémetesedésre felfigyelt Georg Daniel Teutsch is, aki 1873. július 11-én vizitálta az egyházközséget. Azt írja, hogy a „szerb–oláh” gyerekek németül olvasnak és írnak az iskolában, de nem értik a nyelvet, viszont szülei elvárják tőlük, hogy megtanulják. A pedagógiában is jártas püspök becslése szerint 8–9 évbe kerülhet, amíg egy oroszcsűri nebuló megtanulhatja egyháza hivatalos nyelvét.⁹⁰

Az egyházi életet illetően Teutsch észrevételezte, hogy a tor itt is, mint Bolgárcsergeden, nagy költséggel járt a gyászoló család számára. Felkérte a papot és presbitériumot, hogy szüntessék meg ezt a szokást. Az oroszcsűriek istentisztelete nyelvi szempontból is érdekes volt: Teutsch idejében a prédikáció bevezetőjét (exordium) szászul tartották, a prédikációt viszont románul,⁹¹ amikor azonban Helmut Klima 1936-ban megírta tanulmányát, az istentisztelet kizárólag német nyelven folyt.⁹²

A nyelvileg szászokká vált bolgárokat a második világháborút követően a Szovjetunióba hurcolták. Az 1990-es változások után tömegesen kivándoroltak Németországba.

ÖSSZEGZÉS

A négy, bolgárok lakta település közül kettő maradt meg evangélikusnak, mert a lakosság a 19. század folyamán támaszra talált: Oroszcsűrön a szászok, Bolgárcsergeden viszont a protestáns földesurak támogatása szavatolta a lutheránus egyházközségek fennállását. Amíg Oroszcsűrön a bolgárok átvették a szász öntudatot, és bár románul beszéltek, szászosan öltözködtek, és szászoknak vallották magukat a 20. század elején,⁹³ addig Bolgárcsergeden eljutottak egy újonnan felfedezett identitáshoz, amelynek alappillérei a bolgár éneklés, a románoktól való elkülönülési vágy, valamint az evangélikus hit voltak. A bolgár öntudatnak ez a reneszánsza a 19. század utolsó két évtizedére tehető, nem véletlenül bolgár etnográfusok, szláv filológusok, valamint történészek érdeklődtek az egyedülálló közösség iránt. A Romániához való csatolás megtörte ezt a lelkesedést a sajátos identitás iránt, és felgyorsította a románokkal való

88 Georg Adolf SCHULLER: *Die älteste Matrikel von Reußdörchen*. Kirchliche Blätter 17(1913). 209–210, 295.

89 KLIMA: *i. m.* 15–16.

90 TEUTSCH: *i. m.* 86.

91 Uo. 91, 99.

92 KLIMA: *i. m.* 16.

93 SCHULLER: *i. m.* 225.

azonosulást. Amikor Muşlea meglátogatta a falut, voltak már, akik „belefáradtak” bolgárságukba, és románokká váltak. A falu öregjei már ekkor sejtették, hogy az elkerülhetetlennek be kell következnie: „egyszer el kell jutnunk már valahová, mivelhogy sem románok, sem szászok, sem magyarok nem vagyunk”.⁹⁴ Ilyen körülmények között, 1945-ben, az elhurcolás és kisajátítás hírére a bolgárcsergediek bolgárságuk utolsó maradványát, lutheránus egyházukat is feladták, egészen ortodoxokká válva.

Az evangélikus bolgárok múltja nem csupán egy színes-bájós epizódja Erdély történelmének, hanem vallásos és nemzetiségi sajátosságaink eredménye. A bolgárok „reformációja” a szász falvakéhoz hasonlíthatott, felső rendeletre történt, a világi hatalom engedélyével.

Nem meglepő tehát, hogy a bolgárcsergediek számára a zsolttárok és a Biblia protestáns értelmezése ismeretlen volt. Szokásaikat, hagyományaikat szájról szájra, apáról fiúra örökítették át. A protestáns hitelvek terjesztésében az iskolai oktatás és az 1812-es zsolttárfordítás fontos szerephez jutottak, Bolgárcsergeden, amint láttuk, inkább az utóbbi. A bolgár falvak lelkészei és iskolamesterei, pár kivételtől eltekintve, nem a legjobban képzettek soraiból kerültek ki.⁹⁵

A román, illetve görögkeleti befolyás az egyházi életben a 19. század folyamán visszaszorult Bolgárcserged esetében. Oroszcsubron a román életstílust a szász helyettesítette. Magyarcseregeden eddigre a görögkatolikus ellenreformáció már felváltotta a protestantizmust. Bongárd ugyanezt élte át az ortodoxokkal, de a falu erőteljes elrománosodása egyben Nagyszeben népességi politikájának a kudarcát is jelentette.

A népcsoport létszáma és életkörülményei nem kedveztek egy öntudatos bolgár evangélikus értelmiségi réteg kialakulásának, így a lakosság a szászokat vagy a románokat követte. Az egyház támasza nem volt elegendő a megmaradáshoz, előbb-utóbb a felekezeti és nemzeti hovatartozás már ismert erdélyi mintára alakult át.

94 „Trebuie să se aleagă odată de noi: noi nu sântem nici Rumâni, nici Saşi, Nici Unguri.” MUŞLEA: *i. m.* 9.

95 Egyetlenegy bolgár személyről van tudomásunk, aki gimnáziumi iskoláztatásban részesült. Nagyenyeden kezdte tanulmányait, és Nagyszebenben folytatta 1711 és 1714 között: „Petrus Klein Csergödensis [...] Nazione bulgarus et primus suae gentis hic in Transilvania, qui literis navare coepit”. Rudolf BRIEBRECHER: *Mitteilungen aus der Nagyszebener (Hermannstädter) Gymnasialmatrikel. Programm des evangelischen Gymnasiums A. B. und der damit verbundenen Realschule zu Nagyszeben (Hermannstadt) für das Schuljahr 1910/1911.* Krafft, Nagyszeben, 1911. 71, 74.

BULGARIAN LUTHERAN CONGREGATIONS IN TRANSYLVANIA

Keywords: *Bulgarians, Lutherans, Transylvania, church history, assimilation, folklore*

An almost diminished community, subject to Hungarian and Saxon authorities, made the transition from its Slavonic identity to Romanian and German by remaining (almost completely) loyal to Lutheranism. This denomination became a strong component of the Bulgarian identity in Transylvania and its only tie to the past. The Lutheran Church Records depict the assimilation of an ethnic minority into two of the major ethnic groups in Transylvania from the 17th to the 20th century A. D.

COMUNITĂȚILE LUTERANE BULGARE DIN TRANSILVANIA

Cuvinte-cheie: *bulgari, luterani, Transilvania, istorie ecleziastică, asimilare, etnografie*

O comunitate aproape dispărută sub autoritatea maghiară și săsească, care și-a pierdut identitatea slavă în favoarea celei românești sau săsești, păstrându-și aproape până la capăt apartenența la luteranism. Luteranismul a constituit o componentă esențială a identității bulgarilor din Transilvania, devenind cu timpul singura verigă ce îi lega de trecutul lor. Arhivele bisericești oglindesc procesul asimilării bulgarilor în două etnii importante ale Transilvaniei începând cu secolul al XVII-lea și până la mijlocului secolului trecut.

PAKÓ LÁSZLÓ*

GYILKOSSÁG A CSALÁDBAN. HALÁLOS KIMENETELŰ HÁZASTÁRSI KONFLIKTUSOK A KORA ÚJKORI KOLOZSVÁRON**

Kulcsszavak: *kora újkor, családi erőszak, házastársi gyilkosság/emberölés, mérgezés, bűnüldözés*

Az emberölés nem számított gyakori bűncselekménynek, súlyos következményei okán azonban mindig különleges figyelemben részesült. A társadalom számára minden egyes bűncselekmény lehetséges veszélyforrás volt, de a tágabb vagy szűkebb közösségek, családok belső rendjére a pótolhatatlan emberélelet követelő tettek jelentették a legnagyobb veszélyt. E cselekmények a társadalom tagjaiban a létbizonytalanság érzését keltették, és az egyénnek az igazságszolgáltatásba vetett bizalmát rengették meg. Egy emberélelet elvesztése amellet, hogy érzékenyen érintette egy család vagy egy kisebb közösség életét, veszélyt jelenthetett az ország és annak társadalma biztonságára is. Emiatt a hatóságoktól is, a társadalom minden tagjától is elvárták, hogy a bűnösök felelősségre vonásában részt vegyenek.¹ A Szentírás „ne ölj!” parancsolatát már a Szent István király idejétől törvényeiben rögzítő magyar igazságszolgáltatás is mindig a legszigorúbban büntette e bűncselekmény elkövetőit.

Annak függvényében, hogy ki ellen irányult a tett, az emberölések több fajtáját különböztetjük meg. Írásunkban a házastársak – férj és feleség – egymás ellen elkövetett cselekményeit vesszük számba, melyek az emberi élet elleni bűncselekmények minősített esetei közé tartoznak. A kérdéskör jogi vonatkozásait csak érintőlegesen, a bűncselekmények társadalmi környezetét viszont, forrásadottságainkhoz igazodva, igyekszünk minél jobban kidomborítani, ezáltal pedig alaposabban körüljárni a kora újkori kolozsvári bűnözés egy kis, de a városi társadalomra jelentős kihatású szegmensét.

* PAKÓ László (1980), történész, Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete, Kolozsvár. E-mail: pako.laszlo@eme.ro.

** A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Vanessa McMAHON: *Gyilkosság Shakespeare Angliájában [Murder in Shakespeare's England]*. Magyar Könyvklub, Bp., 2005. 12–13.

A KUTATÁS IDŐHATÁRAI, FORRÁSOK

Nagyjából az 1570–1660-as évek közötti közel egy évszázad eseteit tekintjük át. Kutatásainknak a jelölt időszakra való korlátozását a forrásanyag mennyisége és feldolgozásának időigényessége követelte meg. Forrásaink minőségéből és mennyiségéből fakadóan, témánk egyes vetületeit alaposabban, másokat kevésbé részletesen, esetenként pedig csak sommásan tudtuk kidomborítani. Legfontosabb forrásunkat Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyveinek a kötetei képezik.² A sorozat az említett időszakra nem teljes, a nyolc évtizedből 28 év, azaz az időszak harmadának forrásai hiányoznak, ugyanakkor legtöbbször a többéves időközt átfogó egyes kötetek kezdő-, illetve záróévei is csonkultak. A kötetek tartalma sem egységes. A 16. századiak szinte kizárólag a perek során megszólított tanúk vallomásait, illetőleg ritkán a bíróság első- és/vagy másodfokú ítéleteit tartalmazzák. 1611-től a más permozzanatokat rögzítő feljegyzések is hangsúlyosabban megjelennek a kötetekben, az 1640-es évektől pedig e bejegyzések kerülnek túlsúlyba, teljesen kiszorítva a tanúvallomásokat. Mostani elemzésünk szempontjából ez azt jelenti, hogy a bűncselekmények társadalmi hátterének a vizsgálatához a 16. század végi és a 17. század eleji perek részletesebb adatokkal szolgálnak, a későbbiek inkább perjogi kérdések kidomborítására alkalmasak. A használt források tekintetében a városi számadások közül a városi jogügyigazgatók éves elszámolásainak sorozatát kell kiemelnünk.³ E feljegyzésekben ugyanis a – mai kifejezéssel a városi főügyész jogkörét betöltő – két jogügyigazgató (directores causarum) hivatalból indított perekkel kapcsolatos kiadásait rögzítette. E feljegyzésekből gyakran a perek számos mozzanatát megismerhetjük, és szerencsés esetben még a végkifejletről is értesülhetünk. Végül megemlítjük a városi kiadásokat és bevételeket kezelő sáfárpolgárok éves számadásait is, melyek ugyan ritkábban, de tartalmaznak adatokat a peres eljárás egyes mozzanatait – leginkább a bírósági ítéletek végrehajtása – során tett kiadásokról.

- 2 Lelőhelyük: A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya, Kolozsvár [Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, Cluj-Napoca] (a továbbiakban RNLtKol), Kolozsvár város levéltára [Primăria municipiului Cluj] (a továbbiakban KvLt), Törvénykezési jegyzőkönyvek [Protocoale de judecată] (a továbbiakban: KvTJk).
- 3 Tevékenységükről az eddigi legátfogóbb összefoglalást lásd László PAKÓ: *Zur Rechtspflege und Vermögensverwaltung im Siebenbürgen des 16.-17. Jahrhunderts. Fiskaldirektoren im frühneuzeitlichen Klausenburg (1584–1660)*. Ungarn Jahrbuch. Zeitschrift für Interdisziplinäre Hungarologie 34(2018). 69–90.

TÖRVÉNYEK

Már Szent István törvényei pénzbírsággal vagy halállal büntették a homicídiumot.⁴ Mátyás 1486. évi *Decretuma* megkülönböztette a tettét előre eltökélt, aljas szándékkal (*mens rea*) elkövető gyilkost az emberölés más formáit elkövető bűnösöktől. Az előbbieknél rendi hovatarozásukra való tekintet nélkül kivégzés volt a büntetése, és megtiltotta a hozzátartozókkal való pénzbeli egyezkedést.⁵ 1495-től a törvények a negyedik rokonsági fokon belüli, azaz vérrokonok életét kioltókat a hűtlenség büntetésével sújtották.⁶ E szabályozások Werbőczy István *Hármaskönyvébe* is bekerültek,⁷ és meghatározták az emberi élet elleni bűncselekmények elkövetői elleni fellépést a kora újkor folyamán is. A törvényes előírások szerint tehát, aki szántszándékkal oltotta ki egy ember életét, társadalmi állására való tekintet nélkül halállal bűnhődött, akinek esetében viszont a szándék kétséget kizáróan nem bizonyosodott be, az vérdíj lefizetésével menthette életét.⁸ Természetes, hogy ezeknek az elveknek a gyakorlatba ültetése számos egyedi megoldást szült.

A CSALÁD A KORABELI FELFOGÁSBAN

Minthogy a kora újkorban is a család, illetve a háztartás jelentette a rend alapját, a rendezett háztartások pedig az ország jólétét szavatolták, kiemelt hangsúlyt kapott a családtagok közötti kötelék fenntartása. Habár többen hangsúlyozzák, hogy a korábbi korok emberének hétköznapiját a mainál erősebben átítatta a fizikai erőszak, amihez elfogadóbban is viszonyult, az emberölések azonban akkor sem illeszkedtek a normalitásról alkotott képbe.⁹ A korszak teoretikusai a családot a politikai hatalom, a társadalom és az egyház alapvető tartópillérének tekintették. Vallották, hogy elsősor-

4 *1000–1526. évi törvényczikkek*. Szerk. NAGY Gyula–KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen–MÁRKUS Dezső. Franklin Társulat, Bp., 1899 (Magyar Törvénytar 1000–1895). 27, 29. – Szent István király dekrétomainak második könyve, 14. fej. (feleséggyilkosokról), 16. fej. (szándékos emberölésről), 36. fej. (ha szolga szolgál őt), 46. fej. (akik karddal ölnek embert).

5 Uo. 447. – I. (Corvin) Mátyás, Hatodik decretum (1486), 51. cikkely.

6 Uo. 567. – II. Ulászló Második Decretuma (1495), IV. cikkely, 5. §.

7 *Werbőczy István Hármaskönyve*. Szerk. KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen–MÁRKUS Dezső. Franklin Társulat, Bp., 1897 (Magyar Törvénytar 1000–1895). I. rész, 14. cím, 5. §.

8 Nem volt ez másképp Havasalföld 17–18. századi törvénykönyvei esetében sem, amelyek a közeli rokon életének a kioltását, a csecsemőgyilkosságot vagy a mérgezés használatát minősített bűncselekményként kezelték, és halállal büntették. Ligia LIVADĂ–CADESCHI–Laurențiu VLAD: *Departamentul de Cremenalion*. Nemira, Buc., 2002. 16, 18.

9 J. A. SHARPE: *Domestic Homicide in Early Modern England*. The Historical Journal 24(1981). 1. sz. (a továbbiakban SHARPE: *Domestic Homicide*) 30–33; McMAHON: *i. m.* 26, 135.

ban a családban kell megteremteni és fenntartani a rendet, mert a család jó tagjai eséllyel válnak az országnak és az egyháznak is hűséges és jó tagjaivá.¹⁰

A házasság fogalmának és a házastársak egymáshoz való viszonyának, a házastársi rangsornak a kérdésében viszont már megoszlottak a vélemények. Ulinka Rublack találóan jegyezte meg, hogy „a házasság fogalmának középpontjában egy idült feszültség húzódott egyrészt a házastársak egyenrangúságát hirdető bajtársi, partneri eszmék, másrészt a patriarchális, azaz a férj elsőbbségét hangsúlyozó felfogás között”.¹¹ Az utóbbi szerint, a középkori eszmékre épülő kora újkori gondolkodás nem a férj és feleség egyenjogúságán alapuló családmódellet ismerte. A családnak – egyesek megfogalmazásában, az ország politikai felépítését kicsiben leképző mikrokozmosznak – az államhoz hasonlóan megvolt a vezetője, a családfeje, aki erős kézzel irányította a háztartásában élőket. Neki a hatalmát tiszteletben kellett tartani, mert az engedetlen háztartások az állam alapjainak a megingásához vezethettek.¹² A családnak a rend, az egység és a harmónia megtartása volt a feladata, ennek egyik legfőbb összetevőjét pedig a feleség engedelmessége és hűsége jelentette.¹³ A patriarchális társadalom nem nézte jó szemmel az ellenkező, lázadó, a férfiúi hatalom alól függetlenedni kívánó nőket, természetellenesnek találta az egyedülállóként élő asszonyokat.¹⁴ Vallották, hogy a gyengébb és ingatagabb természete miatt a különféle csábításokra fogékonyabb asszonyt férjének szoros felügyelet alatt kell tartania, akár fizikai erőszak árán is.¹⁵ A feleségre tehát mint férjének segítőjére, támogatójára tekintettek,

10 James SHARPE: *A Fiery and Furious People. A History of Violence in England*. Arrow Books, London, 2016 (a továbbiakban SHARPE: *Fiery and Furious*). 170.

11 Ulinka RUBBLACK: *The Crimes of Women in Early Modern Germany*. Clarendon, Oxford, 1999. 197.

12 SHARPE: *Fiery and Furious* 170; Cissie FAIRCHILD: *Women in Early Modern Europe, 1500–1700*. Pearson Longman, Harlow, 2007. 7–8; Sara M. BUTLER: *Violence and Murder in Europe = The Cambridge World History of Violence*. II. 500–1500 CE. Eds. Matthew S. GORDON–Richard W. KAEUPER–Harriet ZURNDORFER. Cambridge University Press, Cambridge, 2020. 335.

13 Marisha CASWELL: *Mothers, Wives and Killers. Marital Status and Homicide in London, 1674–1790 = Female Transgression in Early Modern Britain. Literary and Historical Explorations*. Eds. Richard HILLMANN–Pauline RUBERRY-BLANC. Ashgate, Farnham, 2014. 118; Nancy SHIELDS KOLLMANN: *The Extremes of Patriarchy. Spousal Abuse and Murder in Early Modern Russia*. *Russian History* 25(1998) (a továbbiakban SHIELDS KOLLMANN: *The Extremes of Patriarchy*). 133–134.

14 CASWELL: *i. m.* 119; Géra Eleonóra: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból, 1686–1726*. MTA BTK TTI, Bp., 2019 (Magyar Családtörténetek. Tanulmányok 3). 50.

15 A középkori, gyakran félremagyarázott vallási tanításokra, a mai szemmel kezdetlegesnek számító orvosi ismeretekre és a korszak államhatalmi szolgálatban álló toretikusai véleményére alapuló meglátás szerint, az asszony a fegyelmezetlenség jelképe volt. Egy korabeli közmondás „hit, törvény, félelem és kitartás nélküli, tökéletlen bestiának” nevezte. Biológiai-

alárendelt szerepet szánva neki a családi rangsorban.¹⁶ John Locke, 17. századi filozófus és politikai gondolkodó megfogalmazásában, amint a köznép is lemond természetes döntési és cselekvési jogáról az országot irányítók javára, úgy a családban is a feleségnek le kell mondania döntési jogáról az erősebb és hozzáértőbb javára.¹⁷ Többen rávilágítottak, hogy a családon belüli szerepek megfordulását, azt a „feje tetejére állított világot”, melyben az asszony vette át az irányító szerepét, és amely a fennálló társadalmi rendet fenyegette, a kora újkori társadalom macskazene formájában gúnyolta ki.¹⁸ Az a férfi, aki a felesége vagy háztartása más tagjai felett elveszítette az irányítást, a társadalmi helyzetének aláadását is kockáztatta.¹⁹ Pázmány Péter 1636-ban egyenesen „eszefogyottaknak” nevezte azokat az özvegyeket, akik férjük halálát egy nehéz és szomorú igából való szabadulás örömeivel fogadták, „mert ha amely hajónak elveszett kormányosa, nem szabados, hanem pusztá, és szelek hányására s habok rontására bízott. Az asszonyember is, férjének gondviselése nélkül, minden nyavalyák habjaiban forog”.²⁰ A kolozsvári bírák egy 1630-as ítélete szerint, a fenti nézet a 17. század első felének városi ítélezőitől sem volt idegen: „az asszonyállatnak

ai tényezőkkel magyarázták ezt: testfelépítésében a hideg és nedves testnedvek domináltak, amelyek változékony természetű, hűtlen és csalásra hajlamos tulajdonságaikat erősítették fel. Így az asszony természetét gyengébbnek és ingatagabbnak gondolták, akinek rossz tulajdonságai általában a jók fölé kerekedtek. E kiszámíthatatlan lénynek tanulásra nem fogékony, a politikai és vallási felelőségek alól felmentett és saját szenvedélyei által vakon vezérelt természete mindenkiben szorongást keltett, emiatt ítélték szükségesnek a férj hatalmának alárendelni őt. Margaret L. KING: *Femeia Renaşterii = Omul Renaşterii [L'uomo del Rinascimento]*. Coord. Eugenio GARIN. Polirom, Iaşi, 2000. 251; Natalie ZEMON DAVIS: *A nők felülkerekedése* (a továbbiakban ZEMON DAVIS: *A nők*) = *Uő: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Balassi, Bp., 2001 (a továbbiakban ZEMON DAVIS: *Társadalom és kultúra*). 117–120; Robert MUCHEMBLED: *Pătimiri ale femeilor în vremea reginei Margot, 1553–1615 [Passions de femmes au temps de la Reigne Margot, 1553–1615]*. Cartier, Chişinău, 2004. 55–63; Joanne BAILEY: *Unquiet Lives. Marriage and Marriage Breakdown in England, 1660–1800*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003. 111.

16 GÉRA: *i. m.* 51.

17 ZEMON DAVIS: *A nők* 120.

18 Natalie ZEMON DAVIS: *A Rendetlenség kormányzatának rendszere* = ZEMON DAVIS: *Társadalom és kultúra* 110–111, 272–273; ZEMON DAVIS: *A nők* 129–131; Sara F. MATTHEWS-GRIECO: *Corp și sexualitate în Europa Vechiului Regim = Istoria Corpului. I. De la Renaştere la Secolul Luminilor [Histoire du corps. I. De la Renaissance aux Lumières]*. Coord. Georges VIGARELLO. Art, Buc., 2008. 212–213; Diane HALL–Elizabeth MALCOLM: *Sexual and Family Violence in Europe = The Cambridge World History of Violence*. III. 1500–1800. Eds. Robert ANTONY–Stuart CARROLL–Caroline DODDS PENNOCK. Cambridge University Press, Cambridge, 2020. 279.

19 HALL–MALCOLM: *i. m.* 276.

20 PÁZMÁNY Péter: *A keresztyén özvegyasszony tüköre = Pázmány Péter művei*. Vál., szöveggyondozás, jegyz. TARNÓC Márton. Szépirodalmi, Bp., 1983. 641; GÉRA: *i. m.* 50–51.

feje az ő férje, és az közönséges jóknak is gondviselése azt illeti, az asszonyállat pedig nemhogy az jókkal, de magával is nem szabados”.²¹

A fenti elképzelést lényegesen átformálta azonban a humanista hagyomány térnyerése, a reformáció hatása és a katolikus nézőpont változása is. Habár a családi rangsor, benne a családfő elsőbbsége továbbra sem képezte vita tárgyát, de a család fejétől nem azt várták, hogy önhatalmúlag és erőszakkal irányítsa családja életét, hanem egy olyan „jó fejedelem” mintájára tegye, aki becsületes, okos és következetes kormányzással hoz békét és jólétet alattvalóira. A feleség férje segítőtje helyett annak társává lépett elő, aki a családi élet bizonyos területeit önállóan felügyelte: ő volt az otthon vezetője, az utódok és szolgálók irányítója és a családi készletek őrzője. A házastársakra olyan részekként tekintettek, melyek együtt alkothattak egy teljes egészet.²² Egy rendezett egyenlőség kialakítása tarthatta csak fenn a családot abban a korban, amikor – mivel a család volt a termelés alapegysége – a földműves vagy a kézműves életforma mindkét fél egyenlő részvételét követelte abban a mindennapi, nem csak háztáji tevékenységekben kimerülő munkában, amely a család és a háztartás fenntartását eredményezte. A közös munkán, az egyetértésen, az egymás iránti kölcsönös gondoskodáson és tiszteleten alapuló partneri, bajtársi kapcsolatnak utat kellett tehát találnia magának a kora újkori emberek mindennapjaiba, mert a gazdasági túlélés elengedhetetlen kelleke volt a házastársak közötti kölcsönös együttműködés és megbecsülés.²³

ERŐSZAK A CSALÁDBAN

Mivel azonban az elvárás és a gyakorlat között soha nincs teljes átfedés, a kora újkori rendezett családi egyenlőség elérése is számos akadályba ütközött. A fentiekben vázolt, a házastársak közötti partneri viszonynak a kialakulását elsősorban a gazdasági okok ugyan elősegítették, de a jogi szabályozások már nem igazodtak az új helyzethez, ez pedig számos nézeteltéréshez vezetett.²⁴ E tekintetben a kutatás számára sem vitás, hogy számos kora újkori család tagja szembesült bizonyos szintű családon belüli erőszakkal. Esetenként ugyanakkor ez olyan méreteket is ölthetett, hogy a rendezett házastársi kapcsolat már nem állhatott helyre.

21 KvTjk II/13. 173.

22 GÉRA: *i. m.* 51–52.

23 RUBLACK: *i. m.* 198; STEVEN OZMENT: *When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe.* Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 1983. 50–72, 99; UŐ: *Ancestors. The Loving Family in Old Europe.* Harvard University Press, Cambridge, London, 2001. 36–38; FAIRCHILD: *i. m.* 3–4; HALL–MALCOLM: *i. m.* 275–276, 279.

24 GÉRA: *i. m.* 53.

Az erdélyi unitárius egyház Kolozs-Dobokai egyházkörének ítélőszéke például a 16. század végén több olyan férfit, köztük kolozsváriakat is elválasztott a feleségétől, akik szidalmazták, otthonukból elűzték, éhezették, fizikailag bántalmazták beteg vagy akár terhes feleségüket, magzatvesztést is okozva nekik. Mások egyenesen hallal, feldarabolással és ebek elé dobással, fojtással vagy szemkivájjással fenyegették asszonyukat. Ritkábban női bántalmazókkal is találkozunk. Egy kolozsvári asszonyt például azért választottak el férjétől, mert nem tisztelte és becsülte asszonyhoz méltóan férjét, nem teljesítette házassági kötelességeit, tékozolta férje vagyonát, szidta és verte urát, kirekesztette a szállásáról, nem hált vele egy ágyban, házasságtörés gyanújába is keveredett.²⁵ De a 18–19. századi Debrecenből is számos példát ismerünk feleségüket brutális kínzásoknak alávető férfiakra.²⁶

Egy olyan korszakban azonban, ahol válással csak viszonylag kevesek szabadulhattak a nem kívánt házasságból,²⁷ a házastársak kerülhettek olyan, látszatra kiút nélküli helyzetbe – James Sharpe megfogalmazásában: „társadalmi és érzelmi csapdába” –, amelyből az egyetlen, gyors és biztos menekvést a házastárs fizikai megsemmisítésében láthatták. S ha a férjnek vagy saját felségterületén az asszonynak, a háznépe feletti jogos – azaz nem harag által motivált és komoly fizikai sérülést sem okozó – fenytő hatalmába beleillő fizikai bántalmazás elfogadott is volt,²⁸ a házastárs életének kioltását eredményező túlzott erőszakot a teológiai, a jogi és a humanista diskurzus egyaránt elutasította.²⁹ Egy, a 17–18. századi lengyel vidéki társadalom pár-

25 Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár, a Kolozs-Dobokai egyházkör parciális zsinati jegyzőkönyve, 1587–1606 (a továbbiakban *Parciális zsinati jegyzőkönyv*). 21, 25–27, 49–51, 55–56, 90–91, 118–119, 186–187, 195–196, 199, 231–234. A férjeiket bántalmazó asszonyok eseteit lásd uo. 160–161, 211–212.

26 MÁTAY MÓNika: *Törvényszéki játsszmák: válás Debrecenben 1793–1848*. Csokonai, Debrecen, 2006. 232–235.

27 Roderick PHILLIPS: *Amit Isten összekötött... A válás rövid története*. Osiris, Bp., 2004. 17–50.

28 HALL–MALCOLM: *i. m.* 276. E tekintetben idézzük egy válási ügy 1592. januári ítéletét, melyben az érintett férj ráadásul unitárius prédikátor volt: „Meg volt pedig írva az compositionál levélben, hogy Clemens Salinus mód nélkül, ok nélkül az ő feleségét, széki Gombos Annát ne verje, ne rongálja. Az bizonságok pedig behozták, hogy ok nélkül nem verte meg az incamattus ez felljül megnevezett Gombos Annát, hanem az ő rebellis és contumax voltáért.” *Parciális zsinati jegyzőkönyv* 20. Egy 1593. áprilisi ítéletében is azt hangsúlyozta a szentszék, hogy „mikor egyszer megverte, megteccik mind az kettőnek valásából, hogy okot adott az asszony reá, azért ha valamikor egyébkor esett volna is az veresség rajta, ítelhetjük, hogy nem ok né[l]kül esett volna...” Uo. 47. 1600 augusztusában egy házastársak közötti egyezségben azt kötötték ki a férfinak, hogy hallgassa a prédikációkat, és tanuljon belőlük, feleségét ne szidja fertelmes szitkokkal, ne gyalázza orvnak, házától ne űzze el, és ok nélkül ne verje meg. Tehát megtehette, ha volt oka rá! Uo. 242.

29 Susan DWYER AMUSSEN: ‘*Being Stirred to Much Unquietness*’. *Violence and Domestic Violence in Early Modern England*. *Journal of Women’s History* 6(1994). 71–72; Madeleine LAZARD: *Eva in oglindă. Viața femeii în Renaștere* [*Les avenues de Fëmynie. Les Femmes et la*

kapcsolatait és házassági szokásait vizsgáló elemzés ugyanakkor figyelmeztet, hogy esetenként a még jogosnak és mérsékeltnek ítélt fenyegetések is igencsak brutális, akár a sértett öngyilkosságához is vezető fizikai bántalmazásokat jelenthettek.³⁰ A 17. század első felének németalföldi jogtudósa, Hugo Grotius is azt hangsúlyozta, hogy jogilag a férjek hatalma ugyan kiterjedt feleségükre, de aki visszaélt e hatalmával, és kegyetlenül bánt házastársával, pénzbeli, tettének ismétlődése esetén pedig jóval szigorúbb büntetésre számíthatott.³¹ Adódtak továbbá olyan esetek is, amikor az egyik fél nem(csak) a családi erőszak elől menekülve, hanem egy új kezdet reményében próbált helyet csinálni háztartásában egy másik, őt érzelmi, testi vagy anyagi szempontból jobban kielégítő személynek. Minthogy sem az egyház, sem az állam nem kínált túl sok lehetőséget erre, így a tetteseknek esetenként a legradikálisabb megoldás, a házastárs életének a kioltása tűnhetett járható útnak.³²

Kolozsváron a vizsgált időszakból hét olyan pernek az anyaga maradt fenn, melyben a vádlottakat házastársuk életének a kioltása, arra tett kísérlet vagy házastárs elleni gyilkosságra való felbujtás miatt állítottak bíróság elé.

MÉREGGEL A HÁZASTÁRS ÉLETE ELLEN

A fent említett esetek közül háromban a mérge volt a gyilkos fegyver. Ha valaki méreggel oltott ki emberéletet, mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy tette előzetes gonosz akarattal kitervelt szándékos gyilkosság és nem önvédelem, véletlen vagy hirtelen felindulásban elkövetett emberölés volt. Már akkor is aljas, iszonyatos, undorító, gyűlöletes és rettegett gyilkossági módnak tartották, mert a tette az áldozat tudtán kívül, közvetlen összetűzés nélkül került sor, így nem volt megelőzhető, és fizikai erőre sem volt szükség elkövetéséhez. Érthető tehát, hogy a méregre a fizikailag

Renaissance]. Saeculum, Buc., 2007. 50–51, 54–55; McMAHON: *i. m.* 135–144, 155–156, 165; MUCHEMBLED: *i. m.* 62–63, 138, 152; SHARPE: *Domestic Homicide* 45; KING: *i. m.* 251; RUBLACK: *i. m.* 197–200, 224; Pieter SPIERENBURG: *A History of Murder. Personal Violence in Europe from the Middle Ages to the Present*. Polity, Cambridge, 2008. 135; Dorothea NOLDE: *The Language of Violence. Symbolic Body Parts in Marital Conflicts in Early Modern France = Violence in Europe. Historical and Contemporary Perspectives*. Eds. Sophie BODY-GENDROT–Pieter SPIERENBURG. Springer, New York, 2008. 143–145; GÉRA: *i. m.* 135–136.

30 Tomasz WISLICZ: *Love in the Field. Relationships and Marriage in Rural Poland in the Early Modern Age: Social Imagery and Personal Experience*. Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences, Warsaw, 2018. 143–144.

31 Manon van der HEIJDEN: *Women as Victims of Sexual and Domestic Violence in Seventeenth-Century Holland. Criminal Cases of Rape, Incest, and Maltreatment in Rotterdam and Delft*. *Journal of Social History* 33(2000). 3. sz. 633; Uő: *Women and Crime in Early Modern Holland*. Leiden/Boston, Brill, 2016 (a továbbiakban HEIJDEN: *Women and Crime*). 153.

32 RUBLACK: *i. m.* 224.

gyengébb vagy a hatalmi ranglétrán alulmaradt személyek alattomos fegyvereként tekintettek. Habár nem tükrözte a valóságot, de az volt az elterjedt nézet, hogy a gyilkosok közül a nők gyakrabban használták a mérget, mint a férfiak.³³ A házastársak közül leginkább a feleségeket gyanúsították e tett elkövetésével, akik a korszak társadalmi elvárásainak megfelelően szűkre szabott, a családfő személye körül forgó mozgásterüket próbálták ezáltal némiképp tágítani.³⁴ A korszak felfogása szerint a mérgezés a házastársak közötti bizalomnak a megsértését és a házastársi hűséggel, felelősséggel és kötelezettségekkel való visszaélést jelentette. A feleség nemcsak alattomos tettet követett el, hanem egyenesen elárulta férjét és családját, ugyanis visszaélve a háztartásban betöltött szerepével – ő lévén felelős családjának élmezéséért –, annak életét oltotta ki, aki tőle gondoskodást, vigasztalást, segítséget várt, és aki a táplálkozás tekintetében teljesen rábízta magát.³⁵ A nő tehát férjének megmérgezésével legfőbb családi kötelességét tagadta meg, azt, hogy házastársának ellátásáról és jólétéről gondoskodik. Tettében így a hidegvérű gyilkosság és a feljebbvaló elárulásának vétke egyszerre volt jelen. A korszak felfogásában a férj meggyilkolása természetellenesebbnek hatott, mint a feleségé, mert nemcsak megzavarta a társadalmi rendet, hanem meg is fordította azt.³⁶

1629 második feléből két előkelő városi polgár, Olajos Szabó János, városi százférfi (centumvir) és felesége, Géci István, szintén centumvir, Katalin nevű lánya közötti

33 Martin RANDALL: *Women, Murder, and Equity in Early Modern England*. Routledge, New York–London, 2008. 124.

34 David M. TURNER: *Fashioning Adultery. Gender, Sex and Civility in England, 1660–1740*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. 124; Elizabeth FOYSTER: *Marital Violence. An English Family History, 1660–1857*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005. 106; McMAHON: *i. m.* 190–192.

35 Garthine WALKER: *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003. 144–148; TURNER: *i. m.* 124; BAILEY: *i. m.* 82; Frances E. DOLAN: *Home-Rebels and House-Traitors. Murderous Wives in Early Modern England*. Yale Journal of Law and the Humanities 4(1992). 1. sz. (a továbbiakban DOLAN: *Home-Rebels*) 9; Uő: *Dangerous Familiars. Representations of Domestic Crime in England, 1550–1700*. Cornell University Press, Ithaca, 1994 (a továbbiakban DOLAN: *Dangerous Familiars*). 29–30; Alastair BELLANY: *Thinking with Poison = The Oxford Handbook of the Age of Shakespeare*. Ed. Malcolm SMUTS. Oxford University Press, Oxford, 2016. 559–561. – Az angol kora újkori népi irodalom családi erőszakkal kapcsolatos eseteinek vizsgálata azt mutatja, hogy a 17. század közepéig a családi rend megbontásával kapcsolatos félelmek központjában a férje hatalma ellen lázadó, azt megdönteni próbáló feleség (alattvaló) alakja állt, és csak a század közepétől jelent meg a családjának tagjai felett zsarnokoskodó, akaratát arra rákényszerítő, felelőtlen, gyakran örült férjnek is az alakja, aki erőszakos tetteivel szintén a családi béke megbontójává válhatott. DOLAN: *Dangerous Familiars* 119; DOLAN: *Home-Rebels* 7–8; DWYER AMUSSEN: *i. m.* 75–76.

36 NOLDE: *i. m.* 149.

perről vannak adataink.³⁷ A férj az asszonyt házasságtöréssel, házasságuk hűtlen elhagyásával, magzatvesztéssel és férjének megmérgezésére tett kísérlettel vádolta. A per anyaga töredékes, az elsőfokú ítélet kihirdetése előtt kapcsolódhatunk be a történetbe. Habár az asszony tagadta a vádakát, a férfi pedig nem tudott minden kétséget kizáró bizonyítékokat felhozni ellene, az első fokon ítélező városi bírák mégis csak akkor voltak hajlandók felmenteni az asszonyt a vádak alól, ha három becsületes híru és állapotú eskütárrsal együtt megesküszik ártatlanságáról. Megítélésük szerint ugyanis alapos volt a gyanú, hogy az alperes „urához való kötelessége ellen cselekedett volna”. A fellebbezést követően újabb tanúvallatásokra került sor. A felperes tanú szerint az asszony éjjel Váradi Istvánné házához ment, ahol az asszony fiaival paráználkodott. A felperes több családtagja látta a házhoz érkező asszonyt, oda is rendelték a fertálykapitányt, de nem találtak senkit a helyszínen. E tanúk az esetleges mérgezés körülményeiről nem árultak el jóformán semmit. Két tanú hallomásból értesült az esetről, egy harmadiktól ugyan az alperes egy alkalommal megpróbált higanyt szerezni, de nem derült ki, hogy mi célból. Ezzel szemben az alperes több tanúja azt hangsúlyozta, hogy a vádak csupán a férj „csinálmányai” voltak, és hogy az egész egy megrendezett színjáték volt, melynek során a férj mentének való posztó ajándékozásával győzte meg például egyik rokonát, hogy vegyen részt benne, és segítsen neki, hogy „gyalázatot ejthessen a feleségén”. Perdöntő bizonyíték továbbra sem került elő, ennek ellenére a másodfokon ítélező esküdt polgárok az eskütársak számát hatra emelték. A gyanú tehát fokozódott bennük az asszony bűnösségével kapcsolatban. Ő azonban letette az esküt, és megmenekült a vádak alól.

Arra tehát nem kapunk választ, hogy a mérgezés vagy annak kísérlete valóban megtörtént-e, az viszont nyilvánvaló, hogy a diskurzus, melyben a házasságtörés, magzatvesztés és mérgezés is szóba jött, egy ellentétekkel terhelt házassági kapcsolatról árulkodik. Ha a mérgezésre valóban sor került, akkor az asszony volt, aki e kötelet fel próbálta bontani. Adatok hiányában az azonban továbbra sem világos, hogy döntését a férj erőszakos viselkedése előli menekülés szándéka vagy esetleg egy új szeretőhöz való pártolásának vonzó érzelmi vagy anyagi kilátása motiválta volna. Az ítéletek viszont azt valószínűsítik, hogy a bírák hajlottak arra, hogy az asszony tettei mögött férje iránti házastársi kötelességeinek a megtagadását lássák. Ha viszont mégis a férfi vádolta alaptalanul mérgezéssel (is) feleségét azért, hogy tőle megszabadulhasson, akkor ő a mérgezésnek a vádpontok közé emelésével vélhetően azt a – korszak gondolkodását meghatározó – nézetet próbálta saját hasznára fordítani, miszerint a méreg azon nők, feleségek alattomos fegyvere volt, akik a korban bevett családi, hierarchikus kapcsolatok ellen lázadtak, és ezáltal nemcsak szűkebb családi környezetük, hanem tágabb városi közösségük belső rendjét is veszélyeztették. Ez

37 KvTJk II/12. 108–115, 109a–b, 116, 123–124, 177a–b, 187, 191–192, 193, 196.

esetben tehát ő akart hamis vádakkal szabadulni feleségétől, de az adatok az ő esetében sem árulkodnak pontosabb indítékokról.

1643-ból származik egy másik mérgezéses eset.³⁸ A város jogügyigazgatói törvény elé állították a városban szolgáló, de idegen származású Bakos Varga Márton. A vád szerint a legény titkos szerelmi kapcsolatba bonyolódott gazdájának, Szénégető Lőrincnek a feleségével, akivel „gonoszul élvén és conspirálván”, megmérgezték a férfit, majd a településről idegenbe szöktek, és összeházasodtak. Forrásaink töredékesek, emiatt az ügyről nem tudunk meg további részleteket. Nem tudjuk például, hogy hogyan került a férfi a törvény kezére, hogy mi történt az asszonnyal, mint ahogy azt sem, hogy az asszony egy összetűzésektől terhelt házasságból próbált szabadulni, vagy a legény melletti jobb élet ígérete, esetleg mindkettő készítette-e őt erre a cselekedetre. Arra viszont rávilágít az eset, hogy az a korabeli viszonyok között gyakoriak számító körülmény, hogy a háztartásokhoz nemcsak a szűk család tagjai, hanem a szolgák és a céhes legények is szorosan hozzátartoztak,³⁹ számos kihívás elé állította a házastársak kapcsolatát, és számos viszályra adott okot. A szakirodalom is hangsúlyozza, hogy a házasságból menekülő asszonyok számára gyakran a háztartásban élő inassal, szolgálóval való egybekelés tűnt a legkézenfekvőbbnek. Mivel ezek jól ismerték a család hétköznapi tevékenységét, zökkenőmentesen át tudták venni annak irányítását, így a termelési folyamatba való bekapcsolódásuk is könnyen ment, egyből a kieső családfő szerepébe tudtak lépni.⁴⁰

A fenti esetekben a férfiek váltak mérgezés célpontjává vagy áldozatává, de adódott olyan eset is, amikor – az általános vélekedéssel ellentétben – a férj tört méreggel felesége életére.⁴¹ A társadalmi berögződések miatt a korabeli általános vélekedés az volt, hogy méreggel a fizikailag gyengébb és a családban kisebb mozgástérrel és hatalommal rendelkező feleségek támadtak házastársuk életére. A hidegvérrel, előre eltervezett, gonosz szándékkal, rejtőzködve végrehajtott tetteket többnyire a feleség személyéhez kapcsolták. A feleségük életére törő férfiak általában az emberéletre támadó férfiak esetében leginkább erőszakos, durva, hirtelen felindulásból, nyilvánosan és az éppen kézügyben található fegyverrel (baltával, késsel stb.) elkövetett tettekre számítottak. A kor felfogásában ez a cselekvési mód illett a férfiúi természet-

38 KvTJk II/15. 319, 320; RNLtKoI, KvLt, Számadáskönyvek [Socoteli] (a továbbiakban KvSzám) 24/IV. 363–364.

39 James Sharpe szerint a 17–18. században az angliai munkaképes lakosság 80%-a életének legalább egy szakaszát más háztartásban töltötte szolgaként, a 14–20 éves angliai fiúk 40%-a pedig otthonától távol, szolgaként tevékenykedett. SHARPE: *A Fiery and Furious* 171.

40 RUBLACK: *i. m.* 224.

41 Az alábbi részről részletesebben lásd PAKÓ László: *Gondos férj vagy feleséggyilkos? Mérgezésről, vérbajról és egy prókátori életút részleteiről a kora újkori Kolozsváron*. Erdélyi Múzeum LXXXII(2020). 1. sz. 65–82.

hez.⁴² E felfogásnak köszönhetően a férjekről ritkán feltételezték, hogy méreggel történék feleségük életére. Pedig a kora újkori Európa számos vidékének példái mutatják, hogy valójában ők is éppen olyan gyakran próbálkozhattak házastársaik megmérgezésével, mint fordítva. Sőt, gyakrabban gyanúsították meg őket ilyen tettekkel, mint feleségeiket.⁴³ Egyesek szerint a 17. századi Angliában a méreggel gyilkoló férjek száma kétszer, akár háromszor is akkora lehetett, mint a méreggel gyilkoló feleségeké.⁴⁴

Számos olyan esetet ismerünk, amikor férfiak méreggel végeztek házastársaikkal.⁴⁵ Ők azonban gyakran másként használták e fegyvert: fenyegették feleségeiket méreggel, személyesen hajtották végre tetteiket, a méreg hatásáról a tett helyszínén próbálták tudomást szerezni. Lényegében tehát nem teljes titokban és észrevétlenül, hanem családjuk előtt, nyilvánosabban és hidegvérrel cselekedtek, ezzel is bizonyítva családfői hatalmukat. Tetteiket gyakran megkönnyítette az asszonyoknak férjük iránt táplált bizalma is. E bizalom okán ugyanis férjük kérésére olyasmit is megtettek – orvosságok bevétele, gyógykezelések vállalása –, amit idegen tanácsára elutasítottak volna. Arra viszont vigyáztak a családfők, hogy tetteikről a külvilág ne szerezzen tudomást. Így ugyanis, ha bíróság elé is került ügyük, szemtanú hiányában ellenük csak olyan tanúk vallomásai szólhattak, akik hallomásból szereztek értesüléseiket, azok bizonyító erejét pedig könnyebb volt kétségbe vonni. Különösen akkor, ha a férj a közösség szemében végig a tisztességes férfi és törődő családapa szerepében mutatkozott.⁴⁶

Az általunk vizsgált kolozsvári anyagban egy olyan pert találtunk, melyben férfit gyanúsítottak feleségének megmérgezésével. Igyártó György prókátor és Kolozsvár 1580-as évekbeli hírhedt boszorkányüldözője 1581-ben perbe idézte Rengő Annát, mert az asszony farsang idején férfiruhában jelent meg a város utcáin, és zavarta meg tettével – legalábbis a prókátor szerint – a város erkölcsi tisztaságát. Minthogy nem először került Igyártó vádjainak keresztútjába, az asszony ellentámadásba lendült, és egyebek mellett azzal vádolta meg a prókátort, hogy első feleségét megmérgezte, hogy tőle megszabadulva, azzal házasodhasson össze, akivel tiltott szerelmi viszonyban volt, és aki titkon gyereket is szült neki. A vallomásokból kirajzolódó vádak alapján, a férfi beteges első feleségének rendszeresen higanyt tartalmazó kenőcsöket és italokat adott, egy borbély ajánlására indokolatlanul kockázatos kezelést, pároltatás-

42 McMAHON: *i. m.* 196–197, 202–203; SPIERENBURG: *i. m.* 128.

43 FOYSTER: *i. m.* 106; BAILEY: *i. m.* 82; McMAHON: *i. m.* 203. Az itáliai Bologna és Ferrara példái is ugyanezt bizonyítják. ALESSANDRO PASTORE: *Poison and Poisoning in Renaissance Italy = Murder in Renaissance Italy*. Eds. Trevor DEAN–K. J. P. LOWE. Cambridge University Press, Cambridge, 2017. 228, 235–236, 242.

44 DOLAN: *Dangerous Familiars* 89.

45 TURNER: *i. m.* 124.

46 DOLAN: *Dangerous Familiars* 100, 102; McMAHON: *i. m.* 205–206.

sal egybekötött fürdőt csináltatott neki, és mérgezett hallal is táplálta. Mi több, egy népi gyógyító közbenjárását is kérte felesége megmérgezése érdekében. Az asszony többször hangoztatta, hogy tartott férje gyilkos szándékától, és állította, hogy férjétől való félelmében többször volt kénytelen mérgezett italt fogyasztani. A házaspár két lánya is az apa ellen vallott. Egyikük meg volt győződve, hogy az apja által erőltetett gyógykezelés lett anyja végzete, a másik pedig azt hangoztatta, hogy a hosszú időn keresztül adagolt higany miatt, „ha most felásnák az anyámat, tehát ugyan tudom, hogy kettéhasadva találnák”. Az egyik szerint a házaspár harmadik gyermeke, egy fiú, tudott apja szándékáról, de új ruhák ígérete miatt, hallgatott. A prókátor tanúi azonban cáfolták a fenti vádakát. Szerintük az asszony vérbajban szenvedett, s habár férje minden igyekezetével feleségének gyógyításán fáradozott – a higanyt sem mérgezés, hanem gyógyítás szándékával adta az asszonynak –, a kór végzett az asszonnyal.

Mivel forrásaink ez esetben is hiányosak, nem ismerjük az ügy végét, ennek ellenére levonhatunk néhány tanulságot témánk szempontjából. Ha Rengő Anna álláspontjának hitelt adunk, akkor az ügy több részlete illeszkedik a korszak más hasonló esetei alapján fentebb már ismertetett képbe, amikor a férj előre kitervelt módon szabadult meg házastársától. Tudatosan választotta ki a gyilkosság módját és idejét, ugyanis az asszony betegsége tökéletes alkalom volt arra, hogy gyógykezelésnek álcázva, lassan, halálos mennyiségű higanyt juttasson a szervezetébe.⁴⁷ Ugyanakkor felesége halálát is könnyen írhatta a kezelés elégtelenségének számlájára. Mint családfeje, ő döntött felesége gyógykezelésének kérdéseiben, és nem tűrt beleszólást döntéseibe. Családtagjai előtt sem titkolta különösebben tettét, hiszen fia tudott tervéről, és lányai is gyanították apjuk szándékát. Idegen viszont nem szerzett közvetlen tudomást róla. A bíróság előtt pedig vélhetően elismert prókatori hírnevére, illetve a szakmai tevékenysége során a tanúk és a bírák nézeteinek befolyásolásában szerzett tapasztalataira támaszkodva sikerült saját igazának érvényt szereznie. Ez azért is működhetett, mert a döntés során a bírának egyfelől egy szakmailag elismert városi tisztségviselő, másfelől az igazságszolgáltatással többször ütköző, laza erkölcsű asszony állításai között kellett választaniuk. S abban a világban, ahol a nemek közötti egyenlőség elve nem érvényesült, nem meglepő, ha Igyártó és nem Rengő Anna állításait fogadták el.

47 A szakirodalom is hangsúlyozza, hogy a feleség betegségének vagy a szülésnek az időszakában, amikor átmenetileg kézbe vehették a háztartás irányítását, a férfiak könnyebben mérgezhették meg feleségüket. SPIERENBURG: *i. m.* 130.

HALÁLT OKOZÓ NYÍLT ERŐSZAK A HÁZASTÁRS ELLEN

A titokban vagy alattomban elkövetett mérgezések mellett találkozunk olyan esetekkel is, melyekben a bűncselekmény elkövetése fizikai erő, durva és nyers erőszak nyilvános alkalmazásával járt, melyekben gyakran külső tényezők – harag, hirtelen felindulás, alkoholfogyasztás – befolyásolták az események lefolyását. Ebből fakadóan a tettesek is általában a férfiak sorából kerültek ki.

1584-ben a Kolozsvár melletti Papfalva oficiálisa a város bírósága elé idézte a szintén papfalvi Illés Jánost, akit vérfertőzéssel és egyéb fertelmességekkel vádolt.⁴⁸ A fennmaradt egyetlen tanúvallomás egy olyan család életébe ad betekintést, melyet a családtagjaival sorozatosan kegyetlenkedő férj uralt. A tanú a házaspár leánygyermeké volt, akinek szavai szerint, egy alkalommal, mikor anyja Kolozsváron tartózkodott, apja részegen tért haza a kocsmából, megerőszakolta őt, majd torkának szegezett késsel kényszerítette hallgatásra. Apja fenyegetései ellenére, a gyermek beszámolt anyjának a történekről. Az asszony viszont hallgatásra intette őt, az alkohol hatásának tulajdonította az apa viselkedését, nyugtatta a lányt, hogy nem kell tartania a tett megismétlődésétől. Egy idő múlva azonban apja magával vitte a lányt az erdőre, ahol egy fához szorítva újra megerőszakolta. Egy kocsmai mulatozást követően harmadszor is bántalmazta a lányát az apa. Miután ugyanis éjfél tájban néhány román társaságában hazatért a kocsmából, kísérei szeme láttára úgy elverte feleségét, hogy az asszony néhány nap múlva belehalt a fején szerzett sérüléseibe. Lányával is oly kegyetlenül elbánt, hogy maguk az ivócimborák kérték az asszonyt, hogy: „vidd el gyermekedet, mert iszonyú parázna ember a te urad, tüzet érdemel!” Anyja halálát követően a lány többször jelentette a városi esküdt polgároknak apja erőszakoskodásait, majd Bácsba, onnan pedig Monostorra menekült zaklatásai elől. Vallomásában azt is előadta, hogy az ő távozása után apja két rokonával is paráználkodott, mindkettő terhes maradt, és mindkét gyermeket nyomtalanul eltüntette a férfi.

További adataink nincsenek a perről, az eset azonban rámutat arra, hogy a korszak gondolkodásában a házastársak viszonya tekintetében végbemenő, fentebb említett változások ellenére egy-egy kora újkori család élete, tagjainak biztonsága és jóléte mennyire ki volt szolgáltatva a családfő hatalmának. A férj, akinek összeférhetetlen természetét ivócimborái is elítélték, önhatalmúlag rendelkezett családjá tagjai fölött, tekintélyének sem kívülálló, sem háztartásának tagjai nem szabhattak határt. Felesége pedig a gyereknevelés és a háztartás mindennapi feladatainak az irányítása mellett kénytelen volt eltűrni férje kegyetlenkedéseit is. Habár házasságban éltek, mindkettőnek megvolt a maga külön világa, a férfinak a kocsmá más férfiakkal, az asszonynak pedig az otthona a gyerekekkel és a gazdasággal, a két világ között pedig alig

48 KvTjk II/7. 305.

létezett átfedés. Az eset rámutat az alkoholfogyasztásnak a családi életre gyakorolt káros hatására is, ugyanis a házastársak közötti hasonló összetűzésekre gyakran olyankor került sor, amikor az asszony felemelte a szavát a férj ivással és az iváshoz kapcsolódó rossz szokásaival kapcsolatban. Ezt pedig a férfiek általában családi hatalmuk és tekintélyük kétségbe vonásaként értelmezték, és keményen felléptek annak védelmében.⁴⁹

1630–1631 folyamán Kolozsvár jogügyigazgatói Szebeni Mihály kolozsvári mézárasmester ellen pereltek, aki Szappan utcai házuknál, „hátrahagyva Istennek törvényét és az házasságbeli kötelességet és szeretet[et]”, csákányával úgy fejbe ütötte feleségét, hogy az asszony belehalt sérüléseibe.⁵⁰ A tanúk szerint a gyerekével az ölében és egy mézárósinas társaságában a tűzhelynél ülő asszonyra a hazaérkező férfi minden figyelmeztetés nélkül támadt rá. A vádlók Werbőczy István *Hármaskönyvére* hivatkozva a tettest mint hűtlenség bűnébe esett személyt „fején, jószágán kívánnják convincáltatni”, azaz a fej- és jószágvesztés büntetését kérték rá. Az alperes vitatta a jogügyigazgatók mint közvádlók fellépésének jogosságát, szerinte ugyanis az áldozat atyjafiainak kellett volna perelni. A direktorok azonban másként vélekedtek: „a te factumod oly enorme vitium, s oly nagy vétek, hogy te az atyfiakkal sem békélhetel meg az communitas ellen, mert ez az egész communitast is nézi. Ha reád bizonyultatik, hogy ilyen nagy vétek, megbüntettessék”. A vádlott beismerte, hogy hirtelen haragjában valóban megütötte feleségét csákánya nyelével, de szerinte ütése csak kisebb sebet ejtett az asszonyon. Azt hangoztatta, hogy a halál igazi oka gutaütés lehetett, melyet a piacon áruló asszony halételel által okozott csömörtől kapott. Egyes tanúk szerint, a férfi őszintén bánta hirtelen felindulásból elkövetett tettét. Minthogy az asszony sebének gyógyításán fáradozó borbélyok egyetértettek abban, hogy az asszony halálát a keletkezett sebek okozták, továbbá mivel a vádlott nem tudta igazolni, hogy tette csupán a véletlen műve volt, a bírák szándékos emberölés gyanújával fejvesztésre ítélték őt. A tettes fellebbezett, és egy levelet is felmutatott saját védelmében, melyben a fejedelem az ügyről személyes felvilágosítást kért. A városbírák jóváhagyták a fellebbezést, a folytatásról azonban nincsenek adataink.

A források nem árulják el, hogy a tettet az asszonyt a tűz mellett egy inással együtt találó férjben egy vélt házasságtörés gyanúja miatt hirtelen fellángoló düh vagy féltékenység, esetleg más ok váltotta-e ki. Azt sem tudjuk, hogy milyen kapcsolat létezett

49 1582-ben a nyugat-magyarországi szalónaki úriszék tárgyalta egy hasonló ügyet: miután egy rohonci jobbágy este részegen tért haza a kocsmából, felesége pedig szová tette, hogy „ne részögöskönnék, mert annélkül is szegények volnának, annak fölötte adósók is volnának”, haragjában egy hasábfával agyonütötte az asszonyt. *Úriszék. XVI–XVII. századi pereszövegek*. Szerk. VARGA Endre. Akadémiai, Bp., 1958 (a továbbiakban *Úriszék*). 68.

50 KvTjk II/13. 171, 174–175; II/14. 16, 23, 151–152, 154, 166; KvSzám18a/VIII. 430; 18b/VIII. 5–9.

a házastársak között. A hazatérő férj hirtelen és heves tettéből azonban arra következtethetünk, hogy az alperes hirtelen haragú és lobbanékony természetű, családját szoros felügyelet alatt tartó családfő lehetett, aki a házastársával felmerült nézeteltéréseit nem álláspontjaik közelítésével, hanem fizikai erőfölényének érvényesítésével, felesége fizikai büntetésével orvosolta. Az eset arra is rávilágít, hogy a családi béke és az állam békéjének összefüggései kapcsán a bevezető részben is megfogalmazottakkal összhangban, a közvádlok a házastársi nézeteltérésre nem két személy csupán magánjellegű vitájaként, hanem – amint azt ki is fejtették – az egész városi közösség biztonságát veszélyeztető cselekményként tekintettek, és, mint ilyet, hivatalból üldözendőnek értékelték.

Nagyon hasonló tényállású ügy került a városi bírák elé negyedszázaddal később, 1656-ban is. Közvádloi minőségükben szintén a városi jogügyigazgatók idézték törvény elé, és kértek halált felesége életének kioltása miatt a Kül-Magyar utcában lakó Csatári Györgyre. Szerintük ugyanis az asszony egy 1655 karácsonya táján szerzett sérülés miatt vesztette életét, melyet a férje által, hirtelen haragjában, a fejéhez vágott tárgy okozott. A vádlott azonban háritani próbálta a felelősséget, állítva, hogy ő feleségét ugyan megütötte, de karácsony előtt hat héttel, tehát jóval a direktorok által jelzett időpont előtt. Továbbá azt is hangsúlyozta, hogy az ütés az asszonnak csupán kisebb karcolásokat okozott, és semmiképpen sem vezethetett annak halálához. Fennmaradt tanúvallomások hiányában további részleteket csupán a végítéletből tudunk meg. Például azt, hogy a sérülést követően többen intették az asszonyt, hogy sebe ellátása érdekében forduljon borbélyhoz, de ő elutasította azt. Ennek fényében, s mivel a vádlóknak nem sikerült kétséget kizáróan bizonyítani, hogy valóban a sérülések okozták az áldozat halálát, a bírák úgy döntöttek, hogy, amennyiben a vádlott hat társával megesküszik, hogy nem gyilkos szándék vezette, a sérülést követően pedig ő maga is szorgalmazta az orvosi ellátást, akkor élete megmarad, de fejvesztés terhe alatt el kell hagynia a várost. A felek fellebbeztek, a másodfokon ítélező esküdt polgárok pedig enyhítettek a büntetésen: a felmentő eskü teljesítése esetén engedélyezték, hogy a vádlott a városban maradjon, de vállalnia kellett, hogy józan életet fog élni, ellenkező esetben a cigányok végleg kiverik a városból.

A források nem mondják meg, hogy mi lehetett a vádlott hirtelen haragjának oka, és a bemutatott eseten kívül más adattal nem rendelkezünk a házastársak közötti viszonyról sem. A fellebbezési ítélet utolsó kikötése azt valószínűsíti azonban, hogy a vádlott ittas állapotban követte el tettet, továbbá, hogy az alkoholfogyasztás vélhetően a vádlott mindennapi életének gyakori velejárója lehetett. Így elképzelhető, hogy a házastársak közötti nézeteltérések a férj ivási szokásaihoz és az abból adódó erőszakosságához köthetők.

Utolsó tárgyalta esetünk egy újabb férjgyilkosság, mely sok hasonlóságot mutat a Bakos Varga Márton elleni 1643-as mérgezési perrel. 1647 júniusában szintén a városi jogügyigazgatók fogták perbe néhai Tóth Illés özvegyét, Biller Margitot, akit

férjének meggyilkoltatásával vádoltak.⁵¹ A vád szerint, miután az asszonyt férje házasságtöréssel vádolva, a városi tömlöcbe vitette, felkereste őt katona szeretője, Szilágyi György, akitől az asszony férjének meggyilkolását kérhette. Amint ugyanis a katona elhagyta a tömlöcöt, a Széna utcai kisajtó előtt egyenesen a férfit támadt, a földre terítette, ott csákányával agyonverte, majd elmenekült a városból. Férje halálában való részességéért a direktorok zsákba varrva vízbe fojtást vagy felnégyelést kértek az asszonyra. Habár tagadta mind a vádat, mind azt, hogy szerelmi kapcsolatban lett volna a tettessel, az összegyűlt bizonyságok alapján a bíróság fejesztésre ítélte a nőt. Az év végén Szilágyi is a törvény kezére került, akit az említett gyilkossággal, illetve paráznalkodással és gyújtogatással való fenyegetéssel is vádoltak. Ő is tagadta az asszonnyal való kapcsolatát, a gyilkosságról pedig állította, hogy azt az áldozat gyalázkodása – „ő inkább élte feleségét, az captivus, magánál” – miatti hirtelen haragjában követte el. A bírák azonban tettét „sicario modo”, azaz bérgyilkosság módjára, orvul elkövetett szándékos gyilkosságnak minősítették, és fél kezének levágását követően fejevére ítélték. A vádlott fellebbezett, és egy Kolozs és Doboka vármegyei nemesek által kiállított pecsétetes levelet is bemutatott arról, hogy már kiegyezett az áldozat egyik atyafiával. Mivel azonban a bírák szerint az áldozat árvaival és nem egy távolabbi rokonnal kellett volna kiegyeznie, elutasították a levelet, és helyben hagyták a halálos ítéletet, csupán a fejevével előtti kézlevágástól tekintettek el.

Forrásaink nem részletezik, hogy az asszony miért bonyolódott szerelmi kapcsolatba egy katonával. Nem tudjuk meg azt sem, hogy korábban már tervezték-e a gyilkosságot, vagy csupán az asszony lefogatása miatti bosszúvágy, esetleg tényleg a férj szitkozódásai miatti hirtelen düh volt a gyilkosság oka. Jól kiviláglik viszont a városban tartózkodó katonák jelenlétének az egész városi társadalom belső rendjét bomlasztó hatása. Az általában idegenből származó, szabadabb, de mégis keményebb életmódhoz szokott, a helyi közösségek társadalmi együttélési normáit gyakran figyelmen kívül hagyó, fegyverforgató férfiak ugyanis könnyen tiltott szerelmi kapcsolatba keveredtek a helyi közösség hajadon vagy férjes nőtagjaival, a felszarvazott férfiek ellenlépései pedig gyakran torkollhattak emberéletet követelő erőszakos cselekedetekbe.

Végül megemlítünk még két olyan esetet, ahol gyilkosságra ugyan nem került sor, nem is amiatt folyt a per, de szóba került annak is a lehetősége. 1614-ben a városi jogügyigazgatók bíróság elé állították Daróci Jánosné Károlyi Katát sorozatos házasságtörésért.⁵² Több tanú szerint, az asszonynak viszonya volt Báthory Gábor fejedelem házuknál elszállásolt étekfogójával, akit arra biztatott, hogy férjét „veszesse el”. A férfi azonban visszautasította a tettet, „mivelhogy egy hűtön vagyok vélem”. Egy má-

51 KvTjk II/17. 198, 201, 208; KvSzám 25a/I. 753–754.

52 KvTjkII/11. 176–178, 192–207, 208; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, R 374 – Kolozsvár városra vonatkozó iratok, II. sorozat, II. kötet, IV. csomag, 11–12.

sik szeretőjét is arra biztatta, hogy végezzen férjével, majd pedig szökjenek együtt Moldvába. A férj végül életben maradt, az asszony fejedelmi kegyelemmel megmenekült a büntetéstől, az eset pedig újabb példa arra, hogy egyes feleségek szeretőjük segítségével próbáltak megszabadulni nem kívánt házasságukból.⁵³ 1630-ban Kádár Jánosné Anna ellen pereltek a jogügyigazgatók, házasságtöréssel, kerítéssel és féktelen életmóddal vádolva őt. A kocsmában részegeskedő, fiatal legényekkel paráználkodó és kerítéssel is foglalkozó asszony rossz házasságban élt, férje bántalmazta őt. Talán e káros kapcsolatának próbált véget vetni akkor, amikor – az egyik tanú szerint – férjét is megpróbálta megölni, de fia tolvajkiáltása meghiúsította tervét.⁵⁴

PERESFELEK, BÜNTETÉSEK, OKOK, KÖRÜLMÉNYEK

A vizsgált időszakból hét olyan esetet rögzíthettünk, ahol házastársak támadtak egymás életére, kettőben pedig csak mellékesen merült fel a házastársi gyilkosságnak a szándéka. Minthogy forrásaink hiányosak, az időszak pereinek száma biztosan nagyobb, így a következőkben csupán óvatos észrevételeket tehetünk. A fennmaradt adataink alapján a városi törvényszék elé került esetek 6–7%-a indult emberélet elleni bűncselekmények miatt, ezek kb. 15%-a volt családon belüli emberölés, és ezen belül is az eseteknek csupán a negyedét képezték a házastársi emberölések vagy gyilkosságok. Az arány a kora újkori Európa más területeihez hasonló, és, akárcsak máshol, itt sem nagy számuk, hanem közösségi visszhangjuk miatt vetült rájuk kiemelt figyelem.⁵⁵ A perek alacsony száma alapján azt mondhatjuk tehát, hogy a kora újkori Kolozsváron a házastársi nézeteltérések nem fajultak túl gyakran emberéletet követelő összetűzésekké. Azonban mivel nem ismerjük az arányt a ténylegesen megtörtént, illetve a bíróság elé került esetek között, e megállapításunk is megkívánja az óvatosságot.⁵⁶

53 Számos részletében a fentihez hasonló ügy került 1639-ben a székelyvásárhelyi bírák elé. Szántai Csizmadia János perbe fogta feleségét, aki a fennmaradt vallomások szerint több ifjúval, köztük férje céhlegényeivel tartott fenn szerelmi kapcsolatot. Kettőt férje meggyilkolására is rá próbált venni. Egyiknek jó adag pénzt és ruhaneműt ígért, ha megöli férjét, majd pedig Nagybányára szöknek, és ott összeházasodnak. A legény nem hajlott a gyilkosságra, de szerzett higanyt az asszonynak, amelyet ő hol levesbe, hol káposztába, hol italba keverve adott be férjének, de eredménytelenül. Egy másik legénnyel is próbálkozott, aki titokban rá is fogta fegyverét a gyanútlan férjre, de végül ő is elállt a tettől. *Asszonyok és férfiak tüköre. Tanúvallomások a XVII. századból.* Szerk. VÍGH Károly. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 1999. 285–291.

54 KvTjk II/13. 34–36, 38–39, 124, 127, 130, 131; KvSzám 18a/VIII. 425–428.

55 МСМАНОН: *i. m.* 192.

56 Még akkor is, ha számba vesszük azt a szakirodalmi megállapítást, hogy a családi erőszak tanulmányozására az emberölési ügyek éppen azért a legalkalmasabbak, mert egy gyilkos-

A bemutatott hét esetből négyszer a városi jogügyszagatók képviselték a vádat, Illés János esetében szintén hatósági személy, a papfalvi officialis volt a felperes, Igyártó György saját maga indított perben tisztázta ártatlanságát, Géci Katalint pedig férje vádolta. Öt alkalommal tehát hivatalból indult per a vádlottak ellen. E tény erősíti a városi jogügyszagatók 16. század végi tevékenységének elemzése kapcsán megfogalmazott azon véleményt, hogy az intézmény megjelenése meghatározó intézkedésnek bizonyult – egyéb bűncselekmények mellett – a családi erőszak leleplezése, büntetése és visszaszorítása szempontjából is,⁵⁷ s a közbiztonság javítása révén, végső soron társadalmi és államérdeknek számított a kora újkori Európában.⁵⁸ A 16. század végi emberölési ügyek vizsgálata megmutatta, hogy a rablógyilkosságok mellett, az összes családon belüli emberölési ügyben (csecsemőgyilkosságok, szülő általi gyermekölések) a direktorok kezdeményezték a bírósági eljárást. Az intézmény megjelenése előtt ilyen pereket nem tárgyalt a városi bíróság, magánvádló hiányában e tettek elkövetői tehát jó eséllyel elkerülték a törvényt. A most bemutatott esetek is azt mutatják, hogy a házastársuk életét kioltó személyek is jórészt a közvádlók fellépése következtében kényszerültek szembenézni az igazságszolgáltatással. Szebeni Mihály mészárosmester esete jó példa az elmondottakra. A direktorok bíróság elé idézték őt, de ő kifogásolta a lépés jogosságát, mert szerinte csak az asszony élő atyjafiai élhettek volna a perindítás jogával. A bírák kikötötték, hogy csak úgy adnak helyt a kifogásának, ha az áldozat hozzátartozói a következő két törvényt nap valamelyike alkalmával élnek keresetindítási jogukkal, ellenkező esetben „procedálhatnak director uraim ez causájokban”, tehát folytatódhat az általuk megkezdett eljárás. Magánvádlók nem jelentkeztek, így a direktorok keresete maradt érvényben, és az ő indítványukra ítélték első fokon fejesztésre a vádlottat.

A vádlottak között volt papfalvi jobbágy, katona, a városban szolgáló idegen ifjú, de jó részük a városban házzal rendelkező polgárok sorából került ki. Igyártó György a város elismert prókátora volt, Géci Katalin egy városi centumvir lánya, Szebeni Mihály pedig a Szappan utcai házában lakó mészáros. Köztük volt még a Kül-Magyar utcából Csatári György, vagy a vélhetően sütőházi dagasztónő, Biller Margit. A vádlottak társadalmi helyét vizsgálva azt mondhatjuk tehát, hogy a házastárs életének

ságot jóval nehezebb volt eltitkolni, mint a családi erőszak más formáit, így ezen esetek nagyobb arányban kerültek a törvény elé. SHARPE: *Domestic Homicide* 32–33. Viszont például a kora újkori Bologna esete, legalábbis a mérgezések kapcsán, arra figyelmeztet, hogy annak ellenére, hogy a városi feltárt esetek között nagyon alacsony a mérgezés miatt elítélt személyek száma, valójában sok ügy vagy elakadt még a per feljelentési fázisában, vagy pedig nem is került a bíróság elé, mert nem sikerült azonosítani a mérgezés tényét. PASTORE: *i. m.* 234–235.

57 Pakó László: *A városi közügyszagatók (direktorok) Kolozsvár 16. század végi bírósági gyakorlatában*. Erdélyi Múzeum LXXIV(2012). 3. sz. 99–101.

58 NOLDE: *i. m.* 146.

kioltásával járó nézeteltérések a városi elitet képező előkelő polgárok, a kézműves foglalkozású városiak, a szerény anyagi helyzetű szolgálok vagy a város falvaiban élő jobbágyok családjában egyaránt előfordulhattak.

A tettesek nemenként való eloszlása szempontjából az általános vélekedések szerint a férfiak általában gyakrabban törtek házastársuk életére, mint az asszonyok.⁵⁹ Kolozsvári eseteinkben azonban a hét ügyből háromban vagy nők voltak a tettesek, vagy ők kezdeményezték a gyilkosságot, és vették rá az elkövetőt a tetre. Ha azon két esetet is figyelembe vesszük, ahol csak felmerült a férjgyilkosság szándéka, akkor a mérleg nyelve a nők felé billen. A korábbi kijelentés tehát Kolozsvár esetében egyelőre árnyaltabban értelmezendő. Kizárólag a mérgezéses eseteket vizsgálva is azt látjuk, hogy gyakrabban vádoltak feleségeket, mint férfiakat, házastársuk életének kioltásával. A mérgezés tehát – akárcsak a kora újkori délnémet kisvárosok esetében, és ellentétben sok más angliai vagy itáliai, korábban már említett térséggel⁶⁰ – a kora újkori Kolozsvár esetében is inkább női bűncselekménynek tekinthető, de a perek kis száma miatt, továbbá mivel Géci Katalin pere esetében felmerül a kétely, hogy férje éppen e sztereotípiára rájátszva próbálta feleségét hamis mérgezési váddal eltenni útjából,⁶¹ egyelőre elhamarkodott lenne szilárd következtetéseket levonni.

A bemutatott esetek közül két véghezvitt és egy tervezett gyilkosság kapcsán merült fel tettestársak közreműködése. Minden esetben a feleség vonta be szeretőjét, szeretőit a tettbe, így Kolozsvár is azt az általános megfigyelést erősíti, hogy a férjük életére támadó asszonyok jóval többen cselekedtek tettestársakkal. És ezek egy része itt is a háztartásban szolgáló idegenek közül került ki.⁶² Minden férjgyilkos feleség szerelmi kapcsolatot tartott fenn idegennel, így Kolozsvár esetében is megállapítható az a máshol is tapasztalható jelenség, miszerint számos tett a feleségek házasságon

59 DWYER AMUSSEN: *i. m.* 76; DOLAN: *Dangerous Familiars* 89; SPIERENBURG: *i. m.* 136. Az angliai Essex 1560–1709 közötti házastársi gyilkossági eseteiben az áldozatok kétharmada a feleségek közül került ki. SHARPE: *Domestic Homicide* 37. Essex, Hertfordshire és Sussex 1559–1625 közötti eseteit vizsgálva az arány még inkább a feleségek irányába mozdult el, ugyanis az esetek háromnegyedében voltak ők az áldozatok. J. S. COCKBURN: *The Nature and Incidence of Crime in England 1559–1625: A Preliminary Survey = Crime in England, 1550–1800*. Ed. J. S. COCKBURN. Routledge, London and New York, 2016. 57; DOLAN: *Home-Rebels* 7–8. A 17–18. századi orosz házastársgyilkossági esetek háromnegyedében a feleség és csupán negyedében volt a férj az áldozat. Marianna MURAVYEVA: *“Till Death Us Do Part”*. *Spousal Homicide in Early Modern Russia*. *The History of Family* 18(2013). 3. sz. 311–312.

60 SPIERENBURG: *i. m.* 130–131. Lásd még a 43. és a 44. jegyzeteket.

61 Pieter Spierenburg is több olyan angliai esetet említ, amikor feleségmérgezéssel vádolt férfiak e sztereotípiát saját hasznukra fordítva próbálták tetteiket szolgálóikra vagy más asszonyokra hárítani, ezáltal pedig szabadulni a vádak alól. SPIERENBURG: *i. m.* 130.

62 Uo. 138.

külvüli kapcsolatainak lett a folyománya.⁶³ Igyártó György esete azonban, aki feleségét tette el láb alól szeretője miatt, figyelmeztet, hogy léteztek kivételek is.

A kirótt büntetések tekintetében számos példa mutatja, hogy aki kioltotta házastársa életét, gyakran saját életével fizetett tetteért. A büntetés mértéke azonban a tett körülményeitől függően változott. 1569 decemberében Zele Anna azért vesztette el életét, Kraszna vármegyei birtokrészeit és szőlőhegyét, mert férjét megöletve, a hűtlenség és felségsértés bűnébe esett.⁶⁴ A 16. század végi Désen egy asszony megölette férjét egy legénnyel, mindkettőjüknek fejét vették.⁶⁵ A fejvesztés büntetését kérte 1668-ban a Torda vármegyei törvényszék előtt a megye hivatalból perelő alispánja is egy, feleségét saját kezével megölő fogolyra.⁶⁶ Fejvételelre ítélte 1582-ben a szalonaki uradalom úriszéke azt az ittasan a kocsmából hazatérő jobbágyot is, aki felesége szemrehányásai miatt, haragjában egy hasábfával halálosan megütötte őt.⁶⁷ 1588-ban a németújvári uradalom úriszéke előtt egy férfit apósa vádolt feleségének megölésével. A vádló szerint a holttesten erős verés nyomai voltak, és a férj már a házasság hatóság által kikényszerített megkötésekor hangoztatta, hogy „elveszem, de sokáig bizton nem él”. A bíróság a bizonyítékok alapján nem látta bizonyítottnak a gyilkosságot, így a vádlottat fejvesztésre ítélte, ha igaza mellett negyvenedmagával esküt nem tesz.⁶⁸

Ha a szándék kétséget kizáróan bebizonyosodott, kemény volt a megtorlás. 1580-ban Bártfán egy fiatalasszonyt és két unokatestvérét ítéltek el, mert vérfertőzést követtek el, majd kioltották a férj életét. Az asszonyt élve eltemették, szívét pedig a gödörben egy karóval átdöfték, a fiúkat viszont – habár a jegyző szerint jóval keményebb büntetést érdemeltek volna – csak lefejezték, mert szüleik és mások is közbenjártak érdekükben.⁶⁹ 1683-ban a munkácsi úriszék a feleségét éjjel álmában megölő jobbágy esetében határozott úgy, hogy „hóhér kezébe adatván elsőben is jobb keze

63 Uo. 139.

64 *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. I. János Zsigmond királyi könyve 1569–1570.* Mutatók, jegyz., reg. FEJÉR Tamás–RÁCZ Etelka–SZÁSZ Anikó. EME, Kvár, 2003 (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1). 208. reg.

65 A tett további részleteit nem ismerjük. SZÁSZ Anikó: *Dés városvezetése 1541–1600 között.* Erdélyi Múzeum LXXX(2018). 1. sz. 69–70.

66 A szék arra kérte az alispánt, hogy a következő széknapi derítsen fényt a tett körülményeire, különösen arra, hogy a vádlott szántszándékkal vagy anélkül követte el tettét. *Torda vármegye jegyzőkönyvei. II. 1659–1707.* Bev., jegyz. DÁNÉ Veronka. EME, Kvár, 2014 (Erdélyi Történelmi Adatok IX. 2). 66.

67 *Úriszék* 68.

68 Uo. 259–260; PÉTER Katalin: *Házasság a régi Magyarországon, 16–17. század.* L'Harmattan, Bp., 2008. 63.

69 Blanka SZEGHYOVÁ: *Erőszak és konfliktuskezelés a polgárok mindennapi életében a 16. században = Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században.* Szerk. CSUKOVITS Enikő–LENGYEL Tünde. MTA TTI, Bp., 2005. 233–234.

vágattassék el, és annak utána négy felé vágatván, teste ugyan négy akasztófára akasztassék”.⁷⁰ A 17. század végi Pest ítélkezői sem kímélték a férjgyilkosokat. A német birodalmi törvények, különösen a szigorú büntetéseiről ismert *Constitutio Criminalis Carolina* hatására 1689-ben egy asszonyt és az általa férje meggyilkolására 100 forintért felbérelt férfit karddal történő kivégzésre, kerékre fonásra és testüknek a vesztőhelyen való elhantolására ítélte.⁷¹ 1693-ban egy másik asszonyt ítétek jobb kezének, majd fejének levágására, és a levágott testrészek kerékre tűzésére.⁷² 1747-ben a debreceni bíróság előtt egy polgárasszony és szeretője ismerték be, hogy már jó ideje tervezték az asszony férjének meggyilkolását. Méreggel is próbálkoztak, sikertelenül, végül az asszony biztatására és az általa szerzett csákánnyal a legény az erdőn, éjjel, álmában leütötte a férfit, egy szíjjal megfojtotta, majd a holttestet a ló után kötve, balesetet próbáltak színlelni. Tettükre fény derült, és a bírák – minthogy „férjével egy test lévén, mint maga testét, úgy kellett volna minden veszedelemtől oltalmazni, nem hogy [...] megölésére mást izgatni és azt tanáccsal tartani” – elrendelték, hogy karját kétszer fogdossák meg tüzes fogókkal, vegyék fejét, majd testét húzzák karóba, és állítsák közszemlére. A tettes szeretőjét is jobb kezének levágására, fejevtelre és testének kerékre tevésére ítélték.⁷³

Kemény büntetésre számíthattak a férjeiket megmérgező asszonyok is. 1608 májusában egy gyulaféhevári asszony ellen perelt a mezőváros bírása, akit egy tordai mester megmérgezésével vádolt, illetve azzal, hogy egy másik, szintén városi asszonynak ő adott higanyt, amellyel az a saját férjével végzett. A vádlott tagadott, a bizonyítékok pedig nem győzték meg minden kétséget kizáróan az ítélkezőket, így tűz általi halálra ítélték, ha saját igazára nem tenne esküt hetedmagával.⁷⁴ 1743-ban Sopronban fejevtelre ítétek egy asszonyt, a szeretőjét és egy méregkeverő asszonyt, majd tetemeiket kerékbe törve közszemlén hagyták, mert együtt végeztek az asszony férjével.⁷⁵ 1744-ben egy szeretőt tartó debreceni asszony fölött mondtak ítéletet, aki a szolgálojával a patikából rühirtás címén vásároltatott és borba csempészett szerrel mérgezte meg a férjét. Miután a halotti szemle és a boncolás során a városi orvos és borbélyok megállapították a mérgezés tényét, az elfogott asszony pedig a kínvallatás

70 ECKHART Ferenc: *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*. Akadémiai, Bp., 1954. 116.

71 Az asszony – a forrás szerint orvul – kegyelmet szerzett magának, de a tettet kivégezték. BÓNIS György: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után, 1686–1708*. Akadémiai, Bp., 1962. 138.

72 Uo. 139.

73 M. ANTALÓCZY Ildikó: *Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén*. Csokonai, Debrecen, 2001. 123.

74 *Gyulaféhevár város jegyzőkönyvei*. Bev., jegyz., közzéteszi Kovács András. EME, Kvár, 1998 (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 2). 233–234, 236.

75 WINKLER Elemér: *Bűnök és büntetések a régi Sopronban*. Sopron, 1924. 48.

során beismerte tettét, a bírák karján tüzes fogókkal való kétszeri megégetésre, fejevé-
telre és karóba húzásra ítélték.⁷⁶

Tárgyalt ügyeinkben, papfalvi Illés János és Bakos Varga Márton esetében, nem maradt fenn az ítélet. Igyártó György ügyének sem maradt fenn az ítélete, de későbbi tevékenysége alapján feltételezzük, hogy felmentette magát a feleséggyilkossági vádak alól. Elítélték viszont Biller Margitot és szeretőjét, Szilágyi Gyurkó katonát Tóth Illés meggyilkolása miatt. A direktorok szigorú büntetéseket, az asszonyra zsákba varrva vízbedobást vagy testének felnégyelését, a katonára pedig még súlyosabb, kínzást követő négyelést vagy karóba húzást kértek. A bírák azonban mindkettőjüket az enyhébb büntetésnek számító fejvesztésre ítélték, a férfi esetében fél kezének levágását is elrendelve, de ezt a fellebbezés során eltörölték. Az ítéletek nem részletezik az enyhébb megítélés okát, de vallomásában a tettes kiemelte, hogy az áldozat a sebesítést megelőzően gyalázkodott, ami felharagította őt, továbbá a tény, hogy a tettes lépéseket tett az áldozat rokonaival való kiegyezésre, úgy gondoljuk, befolyásolhatta a döntést. A bírák első fokon bűnösnek találták, és a direktorok által is kért fejevételre ítélték Szebeni Mihály mészárost is. Ítéletüket alaposan megindokolták: a tanúk is állították, és a tettes is beismerte, hogy valóban fejbe ütötte csákányával feleségét; halála előtt az asszony a férje bűnösségére vallott; a sebet megvizsgáló borbélyok szerint is a sérülés okozta a halált; a vádlott állításai ellenére, az asszony a bántalmazás után többé nem tudott talpra állni; a vádlott nem tudta bizonyítani gyilkos szándékának hiányát. A fenti esetek azt mutatják tehát, hogy a kétséget kizáróan bűnösnek ítélt vádlottak életükkel fizettek tettükért, de a büntetés súlyosságának megítélésében számos körülményt mérlegelve hoztak döntést.

Ha viszont a bizonyítékok kétséget kizáróan nem támasztották alá a vádlottak bűnösségét, elmaradt a halálbüntetés. Géci Katalint a bírák – habár erős volt a gyanú, hogy „urához való kötelessége ellen cselekedett” – perdöntő bizonyíték hiányában negyedmagával felmentő esküre ítélték. S annak ellenére, hogy a másodfokon ítélező esküdt polgárokból a gyanú tovább fokozódott az asszony bűnösségével kapcsolatosan, perdöntő bizonyíték hiányában fenntartották a bírák ítéletét, csupán az eskütársak számát emelték hatra. A feleségét haragjában bántalmazó Csatári György esete a legbeszédesebb ilyen tekintetben. Halála előtt az asszony a férje által okozott sérülését nevezte meg halála okául, de a bírák ezt nem tekintették perdöntő bizonyítéknak. Hangsúlyozták, hogy sérülését követően az asszony nem fordult borbélyhoz sebének ellátása érdekében, így túlélési esélyeit saját maga csökkentette. Továbbá az áldozat e mulasztása miatt, ők sem támaszkodhattak szakértői véleményre a halál tényleges okának a megállapításakor. A tettes mellett szólt továbbá az is, hogy ő is borbély felkeresésére biztatta sérült feleségét. Így, habár az ügy sok részlete hasonlít

76 Az ítélet indoklásában kifejtették, hogy „sokkal nagyobb gonoszság legyen az embernek maga házastársát megölni, mintsem más idegent”. M. ANTALÓCZY: *i. m.* 124.

tott Szebeni Mihály esetéhez, a bírák felmentették a vádlottat, ha hetedmagával bizonyítja, hogy nem gyilkos szándék vezette tettére. A férfi letette az esküt, s miután józan életet is fogadott, szabadult a vádak alól. A vádlott tehát nem azért kapott esélyt az esküre, mert a bírák ártatlannak ítélték, hanem mert bűnössége nem bizonyosodott be kétséget kizáróan.

Két esetben fejelet általi halálra ítélték a vádlottakat, két esetben a vádlottak felmentő esküvel menekültek a vádak alól, egy esetben csak a későbbi történésekből gondoljuk, hogy a vádlottat felmentették, két esetben pedig nem ismerjük a perek végkifejletét. A kevés esetből egyelőre nehéz arról nyilatkozni, hogy a büntetések kiosztásánál nemi megkülönböztetésre került-e sor. Biller Margit és katona szeretője ügyében észlelni csupán némi különbséget a felperes direktorok által kért büntetésekben: a felbújtó feleségre zsákba varrva vízbedobást – mely leggyakrabban a bosszorkányoknak és a (visszaeső) paráznáknak volt a büntetése – vagy felnégyelést kértek, míg a tettet végrehajtó szeretőre kínzással súlyosbított felnégyelést vagy karóba húzást. A bírák azonban végül mindkettőjüket fejeletre ítélték.⁷⁷ Meglévő kevés adatunk alapján a kirótt büntetések neme és a büntetettek társadalmi rangja közötti esetleges összefüggésekről sem szólhatunk.⁷⁸

A fenti adatok viszont alátámasztják azt a, például a reneszánsz kori itáliai városok mérgezési pereinek esetében is hangsúlyozott megállapítást, miszerint az ítélezők a bizonyítás során, felismerve az orvosi ismeretek büntetőperekbe való bevonásának a szükségét és előnyeit, egyre gyakrabban vették igénybe az orvos szakértők véleményét.⁷⁹

77 Az orosz kora újkori példák azt mutatják, hogy annak ellenére, hogy a feleségek a házastársi gyilkosságok csupán negyedét követték el, tetteik sokkal nagyobb figyelmet kaptak, és mind a törvények, mind pedig a gyakorlat során jóval szigorúbban büntették őket, mint a feleséggyilkos férjeket. Halálbüntetést például a férfi elkövetők 1,3%-a kapott, míg a női elkövetők 21,4%-a; a gyilkos férjeket akasztásra vagy fejesztésre ítélték, a gyilkos feleségeket viszont élve elhantolták; a férfiak esetében az előírt halálbüntetéseket csak ritkán hajtották végre, a nők esetében jóval gyakrabban; kolostori fogság esetén a feleségek jóval hosszabb büntetésre számíthattak; a férjek tetteinek harmadát, a feleségek tetteinek viszont csupán 4%-át kezelték nem szándékos gyilkosságként, amely kisebb büntetést vont maga után. SHIELDS KOLLMANN: *The Extremes of Patriarchy* 134–135; Uő: *Crime and Punishment in Early Modern Russia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2012. 284–287; MURAVYEVA: *i. m.* 312–313, 322–323. Az angol jogrend is a gyilkos feleségeket mint az uraik és feljebbvalóik ellen lázadó alattvalókat kisebb felségárusítással, tehát súlyosabb váddal illette, és megégetéssel büntette, míg a gyilkos férjeket, más gyilkosokhoz hasonlóan, akasztást követő felnégyeléssel. DOLAN: *Home-Rebels* 3–4; CASWELL: *i. m.* 108; HALL–MALCOLM: *i. m.* 281.

78 Olyan elkülönülést, mint például Bologna kora újkori mérgezési ügyeinek esetében, ahol a mérgezést elkövető elit tagjainak lefejezés, míg az alacsonyabb társadalmi rétegeknek akasztás járt, nem tapasztaltunk. PASTORE: *i. m.* 236.

79 Uo. 228.

Kevés az olyan tárgyalt eset, ahol világosan elkülöníthetők a tettek elkövetésének indítékai. Papfalvi Illés János ügyében egyértelmű, hogy a házások rossz kapcsolatban éltek, hogy a férj erőszakos természete, melyet a gyakori alkoholfogyasztás is alakított, volt a tragédia oka. Rossz kapcsolatban élt Igyártó György és első felesége is. Az asszony halálához a férj azon igyekezete vezetett, hogy új szeretőjének helyet csináljon családjában. Szebeni Mihály és Csatári György vélhetően hirtelen felindulásból cselekedtek. Szebeni esetében talán a feleségével együtt talált inas elleni féltékenység, Csatári esetében pedig az elfogyasztott alkohol válhatták ki azt a hirtelen reakciót, amely az áldozatok halálához vezetett. Azt azonban nem tudjuk, hogy az ilyen ügyek mindennaposak voltak-e a két család életében, vagy csupán egy-egy szerencsétlen kimenetelű esettel állunk szemben.

Keveset tudunk a férjeik életére törő vagy ellene szövetkező asszonyok házaseletéről is. Géci Katalin – ha valóban próbálkozott férje megmérgezésével, és nem csak a férj színjátéka volt az egész –, elképzelhető, hogy egy számára romboló hatású házasságból próbált menekülni. Szénégető Lőrincné talán egy új élet reményében szökött meg, és házasodott össze az idegenből származó szolgálóval, míg Biller Margitot és katona kedvesét vélhetően a bosszú vitte a gyilkosságra a kalandjuk útjában álló férj ellen. Daróci János, Károlyi Kata férje, kezdeti ellenkezése ellenére, beletörődéssel vette tudomásul felesége szerelmi viszonyait, az asszony azonban újabb és újabb kapcsolatba bonyolódott, egyszerre több férfit is hitegetve a házassággal, ha végezne a férjével. Vélhetően miatta nem állhatott helyre kettejük jó családi viszonya. Kádár Jánosné rossz házasságban élt, férje gyakran verte és szidalmazta őt, de vélhetően az asszony is felelős volt kapcsolatuk megromlásáért. Többen számoltak be katonákkal töltött kocsmai italozásairól, lopásairól, paráznaságairól és egyéb tetteiről.

Minthogy a szeretőkkel szövetkező asszonyok általában férjeiknél bizonytalanabb anyagi helyzetben lévő férfiakat választottak új partnerül, nem gondoljuk, hogy az anyagi haszonszerzés vágya motiválta választásaikat. E tekintetben a házassági ígéretért cserében kedvesétől értékes gyűrűket elfogadó, majd a kapcsolat megszűnése után azokat vissza nem szolgáltató Daróci Jánosné jelenthet kivételt. Ulinka Rublack szerint a férjgyilkos asszonyok motivációi hátterében általában nem a kegyetlenség, hanem a szabad önrendelkezés iránti vágy állott.⁸⁰ Pereink esetében ez több asszonynál feltételezhető, azonban a források ilyen jellegű adatainak hiánya biztos állításokra nem jogosít fel. Forrásaink arról sem szólnak, hogy a házastársak szexuális életéhez kapcsolódó gondok álltak-e a gyilkosságok hátterében.

80 RUBLACK: *i. m.* 229.

Az viszont bizonyos, hogy a házastársi hűség semmibevétele,⁸¹ a felek rossz, erőszakos természete, az alkoholfogyasztás,⁸² a katonák városi jelenléte, illetve a családokkal egy háztartásban élő szolgák, szolgálók jelenléte jelentősen befolyásolták a történeteket. A férfiak több tettét hirtelen harag váltotta ki, vélhetően feleségüknek az általuk „jogosnak” ítélt büntetése sikerült túl erősre. Az asszonyok tetteire nem a hirtelen felindulás a jellemző, a férjeiknél kisebb fizikai erejük nem is tette ezt lehetővé. Ők előre megtervezték, és gyakran mással, leggyakrabban szeretőikkel szövetkezve hajtották végre cselekedeteiket. Mivel számos körülményt azonban nem fednek fel forrásaink, nehéz további megállapításokat tenni. De amint más kutatók is hangsúlyozzák, valójában még a körülmények jobb ismeretében is szinte lehetetlen a házasságok összeomlásának egyetlen pontos okát azonosítani, azok eredőjét ugyanis általában több körülmény halmozódásában kell keresnünk.⁸³

A bűncselekmények végrehajtásához használt eszközöket vizsgálva, mérget három esetben használtak, két alkalommal biztosan a higanyt, mely népszerűnek számított a korban.⁸⁴ Tekintve, hogy orvoslásra is használták, egyszerűbben és kisebb feltűnéssel lehetett hozzájutni, ugyanakkor a tettet is könnyebb volt gyógyításnak álcázni. Egy esetben a férj pusztá kézzel verte halálra feleségét, két esetben csákánnyal került sor a halálos sebesítésre, Csatári György esetében pedig nem ismerjük a tett elkövetésének eszközét. Ha a mérge használata során nyilvánvaló a tettes előzetesen eltervezett, gyilkos szándéka, a többi esetben azonban a tettesek az éppen kezük ügyébe kerülő tárggyal gyilkoltak. S mivel a fegyverhordás elterjedt szokásnak számított a korban, nem meglepő, hogy gyakran éppen a fegyver vált a gyilkosság eszközévé.

Bemutatott pereink, alacsony számuknak is köszönhetően, nem adnak átfogó képet a házastársi erőszak korabeli mértékéről, gyakoriságáról és formáiról. A halállal végződő esetek mellett a házastársaikat testi épségükben, de nem halálosan megsértő vádlottak ellen indult eljárások tartalmazhatnának további ilyen részleteket, de a törvénykezési jegyzőkönyvekben ilyen perek nem szerepelnek. Ezek az ügyek ugyanis

81 A pápának címzett magyarországi késő középkori bűnbocsánati kérelmek között számos olyat találunk, melyben hűtlen feleségük „ördögi ösztönzésre”, hirtelen haragból vagy mély fájdalomtól elkövetett megölése miatt kértek férfiak feloldozást. ERDÉLYI Gabriella: *A Sacra Poenitentiaria Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században*. (I. közlemény). Levéltári Közlemények 74(2003). 1–2. sz. 47; Úó: *Nők a bűn hálójában. Becsület, szexualitás és a társadalmi nemek közötti viszonyok a késő középkori Magyarországon*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica XXI(2017). 2. sz. 132.

82 A kora újkori holland városok esetében a kutatás kimutatta, hogy az alkoholfogyasztás szorosan összekapcsolódott a családi erőszakkal, ugyanis az ilyen bűnökben elítéltek negyede ittas volt tette elkövetésének idején. HEIJDEN: *Women and Crime* 154.

83 SHARPE: *Domestic Homicide* 42–44.

84 Az említett 1608-as gyulafehérvári és az 1639-es székelyvásárhelyi esetekben is a vádlottak hígannyal próbálták házastársuk életét kioltani. Lásd az 53. és a 74. jegyzeteket.

– akárcsak máshol⁸⁵ – ritkán kerültek a világi bíróság elé, vélhetően az áldozatoknak a séggyentől vagy jogi lépéseik gazdasági, társadalmi, esetleg más következményeitől való félelme okán.⁸⁶ Az egyházi bíróságok jegyzőkönyvei jóval több adatot tartalmaznak a házastársak egymás ellen elkövetett erőszakos cselekedeteiről, de így is csak azokról az esetekről szerzünk tudomást, melyek során az asszony beavatta az egyházi hatóságot házassági gondjaiba. Ezen esetek száma viszont messze elmaradt a valóban megtörtént, de hatóságnál nem jelentett esetek számától.⁸⁷

Ha a családban, ezen belül is a házastárs élete ellen elkövetett emberölések számát a más típusú élet elleni bűncselekmények számához hasonlítjuk, kiviláglik, hogy nem ezek voltak a korszak emberöléseinek jellegzetes formái. Az emberéletet kioltó cselekmények legtöbbször nem a családi környezetben, hanem azon kívül került sor. A házastárs élete ellen elkövetett bűncselekmények tehát legtöbb esetben olyan emberek életének voltak szerencsétlen mozzanatai, akiknek az agresszivitás, az alkohol, a hűtlenség, a szóbeli és fizikai erőszak határolta be mindennapjait.

CRIME WITHIN THE FAMILY. SPOUSAL HOMICIDE IN EARLY MODERN CLUJ

Keywords: *early modern time, domestic crime, spousal murder/manslaughter, poisoning, criminal prosecution*

Based on the judicial protocols and on the account books of the town between 1570 and 1660, the study deals with the spousal homicide cases of early modern Cluj. Seven such cases were preserved, and two others that implicated accusations of such kind. The number of the cases is relatively small, thus our conclusions more fragile. In three of the cases poison was the

85 HALL–MALCOLM: *i. m.* 277. Németalföldi városok (Delft, Rotterdam) példái azt mutatják, hogy a családi erőszakot elszenvedett személyek az agresszió megfékezése érdekében általában a kevésbé radikális megoldásokat részesítették előnyben. Ha a törvénytől vártak megoldást, akkor ritkán indítottak rendes büntetőpert, mert a férj esetleges hosszú bebörtönzése vagy városból kiűzése a család jövedelmeit csökkentette, ez pedig az áldozatoknak is kárára volt. Inkább sommás, gyorsított eljárású, kisebb anyagi büntetést vagy rövidebb fogvaságot kirovó perek során próbálták figyelmeztetni az elkövetőket tettük súlyáról. Máskor a városi szomszédságokhoz vagy az egyházi intézményekhez fordultak segítségért. HEIJDEN: *Women and Crime* 81, 155–159.

86 A vizsgált időszakban csak néhány olyan pert találtunk, és ezek sem házastárs bántalmazása miatt indultak, amelyekben a házastársak közötti összetűzésekről is szót ejtettek a tanúk. KvTJk II/9. 93–96, 99–102; II/11. 100–104, 113–114, 124, 136–137; II/13. 169.

87 A kutatás a kora újkorban Európában legfeljebb 5%-ra becsüli azon városi nők arányát, akik házassági gondjaik megoldása érdekében megkeresték az egyházi vagy világi hatóságokat, és ezeknek is csak a töredéke kérte a férjeiktől való elválasztást. Legtöbbször az eljárástól csupán férjeik túlzott fenytő hatalmának korlátozását és saját, családon belüli érdekérvényesítő képességüknek javítását remélte. Géra: *i. m.* 136–137.

lethal weapon, in two of these cases the wife, and in one case the husband being the perpetrator or the impeller. In other cases, the crimes occurred in direct and open confrontation, the majority of the culprits were men. In seven cases the criminal procedures started through public initiation, the charges being represented mainly by the two public prosecutors (*directores causarum*) of the town. As of the social status of the perpetrators, our examples show that people of all social categories, from honourable citizens to the serfs of the town were implicated. Although other examples have shown that men killed their wives more frequently, the distribution of the offenders on sexes in our case is more balanced. In three of the cases accomplices intervened, all of them were men in an intimate relation with the criminal wives. Those found guilty by the judges were usually decapitated, but if the guilt was not sustained by solid proof, the defendants could free themselves by an oath with compurgators. Our data show that, as well as in other regions of pre-modern Europe, the testimonies of the medical experts gained an increased importance in the judicial act, showing that the judicial authorities recognized the importance of the medical knowledge in the criminal process. Very few are the cases where the motif(s) of the criminal deeds can be clearly defined, but it is obvious that spousal infidelity, the aggressive nature of those implicated, alcohol abuse, the temporary presence of the soldiers in the town and the permanent presence of the domestic servants in the households of the citizens were of decisive influence on the cases.

CRIMĂ ÎN FAMILIE. OMUCIDERI CONJUGALE ÎN CLUJUL PREMODERN

Cuvinte-cheie: *epoca premodernă, agresiune conjugală, crimă/omucidere conjugală, otrăvire, urmărirea infractorilor*

Bazându-se pe datele protocoalelor de judecată și a socotelilor orașului dintre anii 1570–1660, lucrarea tratează tema omuciderilor conjugale din Clujul premodern. S-au păstrat șapte astfel de procese, iar în alte două dintre cazuri apare suspiciunea acestor infracțiuni. Numărul proceselor este relativ mic, lucru care ne îndeamnă să fim mai reținuți în concluzii. În trei cazuri arma letală a fost otrava, în două cazuri soția, iar într-un caz soțul fiind făptașul sau cel care a comandat fapta. În celelalte cazuri crimele au fost comise prin confruntare directă și deschisă, majoritatea făptașilor fiind bărbați. În șapte cazuri procesele au fost pornite din inițiativa proprie a orașului, de către cei doi directori (procurori) ai orașului. În privința statutului social al făptașilor exemplele arată că toate categoriile sociale ale Clujului premodern puteau fi implicate în astfel de cazuri, începând cu membri elitei până la iobagii din satele orașului. Cu toate că majoritatea cercetărilor arată că de regulă bărbații au comis astfel de fapte, în cazul nostru împărțirea făptașilor pe sexe arată o pondere aproape egală. În trei dintre cazuri în săvârșirea faptelor au fost implicați complici, aceștia fiind de fiecare dată bărbați aflați în relație intimă cu acuzatele. Cei găsiți vinovați au fost decapitați, însă în lipsa unor dovezi solide inculpații au scăpat de moarte prin jurământ cu cojurători. Datele arată totodată că, asemenea altor teritorii ale Europei premoderne, opinia experților medicali juca deja un rol destul de important în actul judecătoresc, ceea ce dovedește recunoașterea de către autorități a necesității folosirii cunoștințelor medicale în procesele penale. Foarte puține sunt acele cazuri în care mobilul faptelor poate fi delimitat cu precizie. Putem însă afirma, că infidelitatea conjugală, natura agresivă a celor implicați, consumul de alcool, soldații aflați în oraș precum și slujitorii care au trăit sub același acoperiș cu familiile orașenești au influențat în mod decisiv întâmplările.

KULCSÁR KRISZTINA*

II. JÓZSEF ERDÉLYI LÁTOGATÁSA 1773-BAN, ÉS UTAZÁSÁNAK HATÁSA A KÖZIGAZGATÁSRA

Kulcsszavak: *II. József, utazás, Erdélyi Nagyfejedelemség, hivataltörténet, felvilágosult abszolutizmus*

„Szörnyű nagy változás lett az országbeli főhivatalok között” – jegyezte fel Rettegi György emlékirataiban az 1774. évnél.¹ A Doboka vármegyei nemes a személyi változások okait nem firtatta, csak a tényeket örökítette meg, és bár korábban hosszasan értekezett II. József császár 1773-ban tett erdélyi utazásáról, a kettőt nem hozta összefüggésbe. Jelen tanulmány azt kívánja bemutatni, melyek voltak az uralkodó látogatásának jellemzői, majd az utazás során keletkezett források segítségével azt, mennyiben volt az utazása befolyással az említett erdélyi személyi változásokra, és milyen egyéb közigazgatási változtatási javaslatok voltak a személyes felmérést követően.

II. József 1764-től kezdődően utazta be a Habsburg Monarchia tartományait, amelyeknek 1765-ban a társuralkodója is lett. Mindenütt arra törekedett, hogy személyesen tekintse és vizsgálja meg a körülményeket, a helyszínen szerezzon tapasztalatot a gazdasági, társadalmi, katonai állapotokról, a Bécsből küldött rendelkezések eredményeiről, és megismerje az állami alkalmazásban álló tisztviselőket. Első hivatalos utazásán 1766-ban Cseh- és Morvaországban járt, majd 1768-ban a Temesi bánóságba látogatott. Ezt követően állította össze tervezetét a tartományokban teendő utazásairól, és azok sorrendjét is megszabta.² A társuralkodó ebben feszített programot tűzött ki maga elé. Az utakat 1769 és 1772 között évente, egymás után kívánta megtenni. Ezek között utoljára következett volna Erdély és Magyarország közbenső részeinek megismerése. Miután azonban 1770-ben megtekintette a Magyar Király-

* KULCSÁR Krisztina (1971), PhD, történész, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. E-mail: kulcsar.krisztina@mnl.gov.hu.

- 1 RETTEGI György: *Emlékezetre méltó dolgok, 1718–1784*. Közzéteszi JAKÓ Zsigmond. Kriterion, Buk., 1970. 331.
- 2 Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA), Habsburgisch-Lothringische Hausarchive, Hausarchiv (a továbbiakban HausA), Hofreisen 1-2. fol. 3^rv. A programról lásd még Derek BEALES: *Joseph II. 1. In the Shadow of Maria Theresa, 1741–1780*. Cambridge University Press, Cambridge–London–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney, 1987. 251–255.

ságban állomásozó lovasezredeket, és bejárta az országot, így tervezetének azt a felét már teljesítette. Az erdélyi út viszont még hátravolt. Berlász Jenő úgy vélte, II. József már 1771-ben tervezett egy látogatást, amelyet csupán Carl Claudius O'Donell tábornoknak, erdélyi főhadparancsnoknak és a Gubernium vezetőjének a halála miatt halasztott volna el. Erre vonatkozóan azonban nem található forrásanyag.³ Az viszont már forrásokkal bizonyítható, hogy egy esztendővel később, 1772-ben szeretett volna útnak indulni, és ezért a látogatását alaposan megtervezte.⁴ Az utazás végül elmaradt, aminek pontos okát nem tudjuk. Elegendő magyarázat lehet az 1772-ben kialakult külpolitikai helyzet. Tavasszal kezdődött ugyanis a három nagyhatalom „osztzkodása” Lengyelország területei felett. Feltehető, hogy II. József ilyen helyzetben nem utazhatott el, hiszen a Habsburgok igényt tartottak a déli lengyel területekre.⁵ A császár 1773 februárjában ismét rendelkezett utazása megszervezéséről: ezúttal az egy évvel korábban elmaradt erdélyi látogatását akarta ötvözni a frissen megszerzett területek megtekintésével. Április 15-én indult volna útnak, Szilézián át Galícia (az új tartomány), ezután Erdély, majd a Temesi bánság következett volna.⁶ Mária Terézia féltette fiát az ismeretlen vidéktől, feltehetően ő beszélte le erről a kitéről március elején. A kompromisszumos megoldás ezért Galíciát kihagyva Magyarországon keresztül vezette volna mind oda-, mind visszaútban a társuralkodót.⁷ Március 7-én

3 BERLÁSZ Jenő: *Az erdélyi úrbérrendezés problémái (1770–1780)*. Századok 75(1941). 261.

4 Vö. KULCSÁR Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban*. Gondolat–MOL, Bp., 2004 (a továbbiakban KULCSÁR: *II. József utazásai*). 79–164.

5 II. József olyan fontosnak tartotta a tárgyalásokat, hogy a tervekről, a követelésekről és a körülményekről Lipót főhercegnek titkosírással számolt be. ÖStA, HHStA, HausA, Sammelbände 7-3. fol. 54^{r-v}. II. József Lipóthoz, 1772. márc. 26.; fol. 58^{r-v}. 1772. ápr. 19.; fol. 62^{r-v}. 1772. ápr. 20. Nem osztom Karl Gutkas véleményét, aki a külpolitikai helyzet mellett József lovasbalesetének is tulajdonítja, hogy a császár 1772-ben nem tett utazást. (Karl GUTKAS: *Kaiser Joseph II. Eine Biographie*. Paul Zsolnay, Wien–Darmstadt, 1989. 121.) A baleset jóval a tervezett indulás után (augusztus 17-én) történt, ez tehát nem befolyásolhatta az erdélyi látogatás időpontját. Vö. Rudolf KHEVENHÜLLER–METSCH–Hanns SCHLITZER: *Aus der Zeit Marias Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, kaiserlichen Obersthofmeisters*. VII. Adolf Holzhausen–Wilhelm Engelmann, Wien–Leipzig, 1917. 138.

6 Az alapértékesítések: ÖStA, Kriegsarchiv (a továbbiakban KA), Zentralstellen, Hofkriegsrat, Hauptreihe Akten (a továbbiakban ZSt HKR HR Akten) 1773–77–2; MNL OL, Erdélyi kancelláriai levéltár, Az Erdélyi Kancellária regisztratórája, Acta generalia [B 2 – a továbbiakban MNL OL, B 2 (Acta gen.)] 1772/121. Az Udvari Haditanács Samuel Bruckenthalhoz, 1773. febr. 8.

7 Nem értek egyet Szádeczky Lajos feltételezésével, aki a Bécsben tartózkodó Bruckenthal tartományi kancellárnak tulajdonította, hogy II. József előbb tett látogatást a szászok földjén, és csak utána utazott Galíciába, hiszen az előzetes tervekben nem is volt szó a galíciai hosszabbításról. SZÁDECZKY Lajos: *II. József császár utazása Erdélyben 1773-ban*. Erdély –

kelt Franz Moritz Lacy grófnak, az Udvari Haditanács elnökének a véleményezése, aki az előzetes tervekkel ellentétben inkább a fordított irányt javasolta: Magyarországról a Temesi bánságba, onnan Erdélybe, és végül vissza Magyarországra. A leiratok végül ezt az útirányt tudatták a helyi hatóságokkal. Az útvonal megváltoztatásának indoklásban az idő rövidségére hivatkoztak, amely miatt II. József nem vehetne részt a pesti táborban.⁸ A nyughatatlan császár ugyanis Pesten rögtön a szokásos éves katonai hadgyakorlaton szándékozott részt venni. Innen indult volna közvetlenül a stájerországi Pettauba – ismét csapatszemlére. A hosszú utazás végleges indulását május 6-ára, péntekre tűzték ki.

II. József már elindulása előtt érezhette, hogy több hónaposra tervezett utazásáról nem érkezhetsz vissza időben Pestre. Ezért május elején kelt rendelkezése értelmében Husztról nem Munkács irányába indult volna, hanem a Zalatna–Nagykároly–Szolnokon át vezető úton egyenesen a tervezett katonai táborba sietett volna.⁹ Ezt a rendelkezését felülírta azonban egy június 12-én Erdélyben kelt újabb döntése, amely alapján változtatott meg mindent. II. József ugyanis úgy döntött Kézdivásárhelyen, hogy amilyen hamar csak lehet, mégis készítsék elő galíciai utazását.¹⁰ Februárban ugyan még le tudta beszélni az uralkodónő öt erről az útról, Erdélyben azonban kel- lő távolságban volt tőle, és döntését anyja Bécsből már nem befolyásolhatta.

Az utazók rövid bánsági tartózkodás után május 21-én áthaladtak a határon, hogy mintegy két hónapot töltsenek el a Monarchia legkeletibb tartományában. A látogatás előkészítésében részt vettek a bécsi központi hivatalok: az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács, valamint az Erdélyi Udvari Kancellária, az Erdélyi Gubernium, az erdélyi főhadparancsnokság, továbbá az egyes helyi törvényhatóságok. A fennmaradt iratok tükrözik a feltűnést kerülő császár külön kívánságait – legfőképpen nem kívánt a meglátogatandó terület terhére lenni. Az 1773. évi utazást előkészítő uralkodói rendelet az egy évvel korábban kiadott és alaposan kidolgozott leiraton alapult. Főbb pontjai a következők:

Honismereti folyóirat. Az Erdélyi Kárpát Egyesületnek és Múzeumának Értesítője XXII(1913). 1. sz. 4.

8 ÖStA, KA, ZSt HKR HR Akten 1773–77–8. 1773. márc. 11.; MNL OL, B 2 (Acta gen.), 1773/205.

9 MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Acta miscellanea (C 42), Fasc. 85. No. 592. fol. 196–199. 1773. máj. 8., máj. 18., máj. 27.; MNL OL, Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Acta generalia (A 39), 1773/2680. 1773. máj. 27. és jún. 2. és Uo. 1773/2817. 1773. jún. 7.

10 ÖStA, KA, ZSt HKR HR Akten 1773–77–26. II. József Lacyhoz, Kézdivásárhely, 1773. júl. [sic!] 12. A datálás nyilvánvaló elírás. Vö. ÖStA, HHStA, HausA Hofreisen 7-1. fol. 249ⁿ. Nagyszében, 1773–07–08. Itt a napló a Lembergől érkező kurírt említi, aki valószínűleg már az előkészületekről hozott híreket.

1. A lovakat egy mellékelt lista szerint rendeljék meg. Az ezredektől csak annyi lovat állítsanak ki, amennyi nem gyengíti őket. Az ígáslovakat a polgári hatóságok, a hátslovakat a katonaság biztosítsa.

2. Mivel az utazók főként lovagolni fognak, ezért ne a legrövidebb utat válasszák ki, hanem mutassanak meg a császárnak minden érdekességet; különösen azokat a területeket, ahol a katonai és polgári irányítás között ellentétek állnak fenn.

3. A császárt látogatásakor az ezredparancsnokok és brigadérosok kísérik, a határvidéken pedig olyan katonatiszt, aki felvilágosítást tud adni mindenről (lovak, utak, ellátmány stb.).

4. A csomagokhoz és az éjszakai szállásokra biztosítsanak őrséget, a határon és a hágóknál egy tiszt és harminc katona álljon őrségben.

5. Szállást ne kastélyban, urasági épületben vagy lakott tiszti szálláson foglaljanak le, hanem fogadóban, paplakban vagy kamarai épületben.

6. Senki ne köszöntse, ne vendégelje meg a császárt, kivéve területenként egy-egy állandóan ott lakó tisztviselő.

7. A legszükségesebbektől eltekintve ne javítsák az utakat és hidakat.

8. Bárki leadhat kérvényt, de csak aláírással ellátottat.

9. Az éjszakai szállásnál gondoskodjanak a fizetésről a lovakért és az élelmiszerért. A parasztemberek ne jelentkezzenek túl korán a váltóállomásokon, és őket a közelben lakók közül válogassák ki.¹¹

Az útvonal megtervezésénél figyelembe vették II. József különleges úti céljait (mint a máramarosi sóbányák, a keleti határszakasz, a Moldvával folytatott határvilongásokról elhíresült terület, valamint a Beszterce vidéke és a román határőrség között vitát keltő terület¹²). A helyszínt másfél hónappal az elindulás előtt Csernátoni Ferenc főbiztossági hivatalnok vizsgálta meg egy katonatiszttel együtt. Miközben végiglovagolták az útvonalat rendes menettempóban, állomásról állomásra, ellenőrizték az utazás technikai feltételeit, a távolságokat, az útviszonyokat, a települések megközelíthetőségét. A távolságok, az útviszonyok mellett azt is feljegyezték, milyen épületek jöhetnek szóba a megjelölt éjszakai szálláshelyeken: vajon megfelelő-e a minőségük, eleget tesznek-e a császár igényének és speciális kívánságának, hogy csak kamarai épületben, fogadóban, parasztházban, paplakban, esetleg üresen álló tiszti lakban szállásolják el. A császár, az Erdélyi Udvari Kancellária és a helyszínt ismerők útterve között eltérések fedezhetők fel. Megállapítható, hogy a császár nagyobb tá-

11 ÖStA, KA, ZSt HKR HR Akten 1773–77–16.

12 Már évekkel korábban eljutott Bécsbe a három száz falu (Nagydemeter/Dumitra, Jád/Livezile, Pinták/Slătinița) és Beszterce vidékének román katonai kerülete közötti viszály híre, az Államtanács is foglalkozott a problémával. Vö. ÖStA, HHStA Kabinettsarchiv, Staatsrat, Protokolle 1769. Nr. 648.

volságot kívánt egy nap alatt megtenni, mint azt a helyiek javasolták, akik több megállással, lassabb tempóval számoltak.

A 3. pont rendelkezése szerint II. József helyi kísérőit azok közül kellett kiválasztani, akik a legjobban ismerték a vidéket. Hunyad vármegye így a Gyulai-ezredből Zeyk András hadnagyot (Rettegi György szavaival: „friss, tanult, jó ember”) rendelte mellé.¹³ Háromszéken Kiss ezredes szolgált felvilágosítással, míg Torda vármegyében a császár a jegyzővel, Jósa Györggyel beszélgetett út közben.¹⁴ II. József utazásának egyik legismertebb krónikása, Michael Konrad von Heidendorf medgyesi nótárius 1773. június 2-án, majd július 11-én ismételten kísérte a társuralkodót, majd a látogatást személyes tapasztalata alapján örökítette meg terjedelmes emlékiratában.¹⁵

1773-ban minden egyes éjszakai szálláshelyen tizenhárom házat kellett biztosítani az utazók és katonai kísérőik számára.¹⁶ II. Józsefnek általában három házat jelöltek ki szálláshelyül és a közös étkezésre. Ezek egyikének rendelkeznie kellett olyan méretű helyiséggel, ahol tizenkét személy elfért. Ezekben a házakban kaptak helyet a császár lakájai, titkára és személyes kísérői. A katonatiszteknek és tisztiszolgáknak két-két különálló házat foglaltak le, az erdélyi kísérők szintén külön épületben szálltak meg. Erdélyben a kietlen vidékeken a határ menti vesztegzárállomásokat jelölték ki erre a célra, de éjszakáztak a magukkal vitt sátrakban is: amikor például a Borgói-szoroshoz lovagoltak, sátraikat a használaton kívüli vesztegzárház mellett verték fel.¹⁷

A vármegyéknek 1773-ban váltóállomásonként 74 igás- és 18 hátaslovat kellett készenlétben tartaniuk, a kijelölt 88 váltóállomást tekintve ez 6512 lovat jelentett, amelyeket a törvényhatóságoknak kellett biztosítaniuk – ez olykor csak nehézségek árán sikerült.¹⁸ Az erdős hegyvidéken sokszor hátaslovakon lovagoltak, ezekről a katonaságnak kellett gondoskodnia. Az utazók Erdélyben általában 8–13 órányit lovagoltak, de néha csak hat órát töltöttek nyeregben. Amikor sűrűbben lakott vidéken

13 RETTEGI: *i. m.* 299; ÖStA, HHStA, HausA Hofreisen 7-1. fol. 54r. Livádia, 1773–05–22.

14 Uo. fol. 137^v. Zágón, 1773–06–10; Uo. fol. 164^r. Szászrégen, 1773–06–18.

15 Uo. fol. 99^v. Talmács, 1773–06–02. Vö. Michael Conrad von HEIDENDORF: *Eine Selbstbiographie*. Közzétette Rudolf THEIL. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. N.F. XVI(1880). 426–498; JANCsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története*. I–II. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai), Bp., 1899. II. Lásd az 1–21. lapok között a II. József utazásairól szóló részt, amelyet a jegyző visszaemlékezései alapján állított össze.

16 MNL OL, Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gubernium Transylvanicum levéltára, Gubernium Transylvanicum, Ügyiratok [F 46 – a továbbiakban MNL OL, F 46 (Ügyiratok)], 1773/2354. Körendelet, 1773. márc. 30.; Uo. 1773/1809. Nemes János főbiztos az Erdélyi Guberniumhoz, 1773. márc. 2. Vö. KULCSÁR: *II. József utazásai* 117–118.

17 Vö. ÖStA, HHStA, HausA Hofreisen 7-10. fol. 736–741; Uo. Hofreisen 7-1. fol. 167^v. Borgói vesztegzárállomás, 1773–06–20.

18 ÖStA, KA, ZSt HKR HR Akten 1773–77–8, MNL OL, F 46 (Ügyiratok), 1773/2764. Körendelet, 1773. márc. 30.

közlekedtek, nagyobb települések, például Gyulafehérvár és Szászsebes, majd Kolozsvár és Torda között, általában kocsival utaztak. A május 21-i határátlépést követő több mint egy hónap alatt 273 órát és 30 percet utaztak lóháton. Ez napi átlagban (az öt pihenőnapot leszámítva) 8 órát jelent, ami igencsak megterhelő lehetett az utazók számára.¹⁹ II. József idősebb kísérőit állítólag annyira kifárasztotta a lovaglás, hogy azt kérték a társuralkodótól, ne kelljen napi 16 órát egyhuzamban a nyeregben tölteniük. József ezért engedélyezte, hogy előreutazzanak Máramaroszigetre, ahol július 9-től 13-ig „éjjel-nappal ágyban fekve” várták a császár megérkezését.²⁰

II. József és kísérete lehetőség szerint fogadókban, míg a katonai határőrvidéken az erődben étkezett, élelmüket néha megosztották a helyi tisztekkel is.²¹ Minden egyes éjszakai szállásra a következőket kellett előkészíteni, amelyből a magukkal vitt szakácsok vacsorát főztek: 70 font marhahús, 1 egész borjú, 1 egész bány, 24 csirke, 3 lúd, 2 tyúk, 2 pulyka, 6 font vaj, 4 font zsír, 40 darab tojás, 2 pint liszt, 2 font cukor, 8 citrom, 4 font szalonna, 4 font ökörszír, zeller, petrezselyem, hagyma, (kel)káposzta, 2 font savanyú káposzta, fehér kenyér, rendes bor stb.²² Látható, hogy a trónörökös ezen a listán semmi különlegeset, semmi luxuscikket nem rendelt. Nem szerepel például a vadhús, igen kevés a konyhai fűszer vagy egyéb főzési hozzávaló. Borból sem különlegeset, nemeset (például tokajit vagy somlót) rendeltek, hanem a helyben beszerezhető. Az elszámolásokból azonban tudjuk: Erdélyben és Galíciában is költöttek cukrászsüteményre, rendszeresen rendeltek tejet, sőt tejszínt is. 1773-ban 12 pintnyi, vagyis csaknem 17 liter pálinkával vágtak neki az utazásnak – ez fertőtlenítésre is szolgálhatott. A különlegességeket, fűszereket feltehetően magukkal szállították Bécsből, mint például teát, kávé – mivel az elszámolások külön tételként nevezik meg a császárvárosban vásárolt teás- és kávédobozt, valamint azt, hogy az út alatt a kávéskanna fogóját kétszer is meg kellett javíttatniuk.²³ A helyi szervezőknek az élelmiszereken kívül „sok minden más”-t is elő kellett készíteniük: konyhai eszközöket, edényeket, tányérokat, késeket, villákat, kanalakat és poharakat, abroszt, konyharuhá-

19 ÖStA, HHStA, HausA Hofreisen 7-10. fol. 732^r–733^v. *Marcheroute Sr. Mayestat des Kaysers durch Siebenbürgen.* (1773. máj. 21-től júl. 10-ig.) A folytatásra lásd a tervezetet uo. fol. 736^r–741^r. *Abgeänderter Antrag zur Fortsetzung der Reyse Sr. Mayestat des Kaysers von Hermanstadt aus.*

20 SZILÁGYI István: *Második József corregens és trónörökös Máramarosban, 1773.* Máramaros 23(1887). 29. sz. (1887. júl. 20.)

21 ÖStA, HHStA, HausA Hofreisen 7-1. fol. 50^v–51^r. Livádia, 1773–05–22.

22 ÖStA, KA, ZSt HKR HR Akten 1773–77–26. 1 font = 0,56006 kg; 1 (bécsi) pint = 1,4147 liter.

23 ÖStA, HHStA, Hofarchive, Obersthofmeisteramt, Hofwirtschaftsamt B. Sonderreihe. rote Nr. 34. Reisen 2. Verschiedene Reise Berechnungen Sr. Maj. Joseph II. 1773. Post Speesen Consignation. Bécs, 1773. szept. 24. (régijelzet)

kat, valamint 40 zsúp szalmát a fekhelyekhez.²⁴ Az evőeszközöket és tányérokat ónból, fából vagy agyagból kellett beszerezni: még ezen a téren sem volt megengedett a fényűzés.

A császár látogatásának hamar híre ment a nagyfejedelemségben. Mária Terézia így tudósította Milánóban élő Ferdinánd fiát: „az emberek bolondulnak érte, még soha nem láttak császárt, és ily szeretetreméltót és népszerűt, de ami a leginkább ámulatba ejti őket: ily mértéktartót és egyszerűt, a bálokon nem vesz részt, ez hihetetlennek tűnik számukra”.²⁵ Az alattvalók számára meglepő lehetett, hogy a társuralkodó került a fényűzés és a feltűnést. II. József ugyan megtiltotta a hivatalos fogadásokat, ünnepléseket, de azt nem tudta (és nem is akarta) megakadályozni, hogy az alattvalókkal, a néppel kapcsolatba kerüljön.²⁶ A császár ugyan a hivatalos ceremónia, kötöttségek ellen volt, de anyja ismerte őt, és helyesen látta: József egyáltalán nem volt érzéketlen a tiszteletadás iránt, és tetszett neki, ha hódolattal járultak elé.²⁷ Az uralkodói látogatáson fellelkesült tömegek patetikus hangvétellű költeményekkel, kőbe vésett versekkel köszöntötték az ifjú társuralkodót.²⁸

A parancs ellenére erdélyi vendéglátói számos fogadást és bált rendeztek a császár tiszteletére. II. József útinaplói azonban nem csak ezekről a programokról tanúskodnak, hanem munkája szeretetéről is, és arról, milyen ellenszenvet érzett a társadalmi szereplések, kötelezettségek iránt: „Utána, bár színházba akartak vinni, én fél nyolckor hazamentem, és a naplón dolgoztam”.²⁹ 1773. május 30-án Nagyszébenben megjelent Bethlen Miklós grófnál, ahol többek között nyolc játékasztalt is felállítottak, de már fél 10-kor faképnél hagyta az összesereglett erdélyieket. Amikor közel egy hónap múlva ismét a városban járt, a gróf újabb estélyt adott tiszteletére. A császár – naplója megjegyzéseiből következtetve – a kínok kínját élhette át a fülledt levegőjű palotában. Beszélgetni nem tudott senkivel, mert „akkor húszan állottak körül, és tolakodóan hallgattak. Fél óra szenvedés után hazamenekültem”.³⁰ Július 1-jén egy estélyre volt hivatalos, amelyet Haller János egykori gubernátor özvegye rendezett.

24 ÖStA, KA, ZSt HKR HR Akten 1772–77–1.

25 Mária Terézia Ferdinánd főherceghez, 1773. jún. 10. Közölte: *Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde*. I–IV. Hrsg. Alfred Ritter von ARNETH. Wilhelm Braumüller, Wien, 1881. I. 211.

26 Lásd Kazinczy elbeszélését a császár Sárospatakon nyilvános elköltött ebédjéről: KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. Abafi Lajos, Bp., 1879. Első könyv, első szakasz, 17–18.

27 Mária Terézia Mercy grófhoz, 1774. febr. 3. Közli: W. FRED [Alfred WECHSLER]: *Briefe der Kaiserin Maria Theresia*. Németre fordította Hedwig KUBIN. I–II. Georg Müller, München–Leipzig, 1914. II. 136.

28 Kaiserlich Königlich allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämtlichen Kaiserl. Königl. Erbländern III(1773). XXX. sz. 233–234; MNL OL, B 2 (Acta gen.) 1772/486; 1773/774. Dési József költeménye.

29 ÖStA, HHStA, HausA Hofreisen 7-1. fol. 8^v. Temesvár, 1773–05–11.

30 Uo. fol. 90^v. Nagyszében, 1773–05–30; fol. 202^r. Nagyszében, 1773–06–29.

Gyulai Ferenc szerint a császár nyájasan társalgott a jelenlevőkkel – József saját bevallása szerint azonban igen sok ember és irtózatoss forróság volt ott. Korábbi ironikus megjegyzéseit ismerve, feltehetően mégsem érezhette magát olyan jól, mint ahogy az a tábornoknak tűnt.³¹ A császár utolsó nagyszzebeni estéjén még benézett a Teleki grófnéknál összegyűlt társasághoz, majd rövid időre az operába – ennyi elég is volt neki, hogy megállapítsa: „a színház nagyon keskeny és hosszú, ami nem jó a hangzásnak”.³²

Mivel a császár keresztül-kasul beutazta a nagyfejedelemséget, személyesen is találkozott a magyar vármegyék főispánjaival, a székely és a szász székek királybíráival. Nagyszzebenben továbbá II. József maga is részt vett a különféle kormánysszervek ülésein, ahol az ügymenetről tájékozódott, a megtárgyalt és elővezetett tárgyakról latin nyelvű kivonatot kapott kézhez, sőt saját feljegyzéseket is készített.³³ A hivatalokat, az ügymenetet, a tisztviselők munkavégzését így nem csak másodkézből vagy mások elmondásából, esetleg az utazás előkészületei során számára előre összeállított jellemzésekből ismerte meg.³⁴ A tanácsüléseken, de Erdélyben egyébként is számos alkalommal szembesült azzal, hogy az egyes nemzetek (és egyidejűleg a felekezetek) képviselői a hivatali rendszeren belül is harcot folytattak egymással, és igyekeztek saját embereiket elhelyezni a közigazgatásban. A helyzetet az erdélyiek szerint rontott az ún. *Proportio Geometrica*, a hivatali ügyvitelt megnehezítő vallási paritás elve.³⁵ Az 1691-től bevezetett rendszer alapján ugyanis azonos számban kellett a Guberniumban és az erdélyi királyi tábla ülnökei között az ország bevett vallásainak: katolikusnak, reformátusnak, evangélikusnak és unitárius vallásúnak helyet kapnia. Ezen a rendelkezésen annyiban módosított az ún. *Alvincziana Resolutio*, hogy „az üresedésben lévő tisztségek megfelelő evangélikus és unitárius személyek hiányában úgy töltendő be, hogy katolikusok és reformátusok között egyenlőség legyen”.³⁶ II. József, aki bármiféle kivételezés ellensége volt, ami által alkalmatlan, tehetségtelen személyek jutottak érdemtelenül jelentős posztra, azon a véleményen volt, „hogy ezt az előírt egyenlősködést teljesen meg kellene szüntetni, és a jövőben a hivatalokat mindig a legméltóbbaknak kell odaítélni, tekintet nélkül az országban bevett vallá-

31 *Gróf Gyulai Ferenc tábornok emlékiratai, 1714–1787*. Közli TORMA Károly. Hazánk V–VI(1886). 686; ÖStA, HHStA, HausA Hofreisen 7-1. fol. 206^r. Nagyszzeben, 1773–07–01.

32 Uo. fol. 258^v. Nagyszzeben, 1773–07–10.

33 Uo. fol. 83^r. Nagyszzeben, 1773–05–29. (itt tiszteletüket tették a hivatalnokok); fol. 257^v. Nagyszzeben, 1773–07–10.

34 Uo. fol. 71. *Angestellte Generals...*; Uo. Hofreisen 8-4. fol. 1256–1263. Samuel Bruckenthal előterjesztése (Bécs, 1773. ápr. 28.) és erdélyi tisztviselők listái.

35 Uo. Hofreisen 7-1. fol. 185^r. Dés, 1773–06–24. Beszélgetés Teleki Károllyal.

36 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben, 1690–1740*. Akadémiai, Bp., 1988 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és Hivataltörténet 8). 203, 227, 229.

sokra”.³⁷ A császár a rendszer legnagyobb hátrányát a kötött számok biztonságában látta. Mivel a katolikus vallásúak kevesen voltak, ők biztosítottak láthatták, hogy a paritás elve miatt álláshoz jutnak, ezért nem kell küzdeniük, és munkájukat is elhanyagolhatták. A protestánsok ellenben, akik jóval nagyobb létszámban éltek Erdélyben, emiatt esélytelennek érezhették magukat az álláshoz jutásnál. Az egyedüli megoldást esetleg a konvertálásban látták volna – erre több hivatalnok, például Bethlen Gábor egykori udvari kancellár esete jó példa.³⁸ A bécsi Államtanács tagjai a proportio eltörlése esetében attól félték, hogy így háttérbe szorulnának a katolikus hivatalnokok. Kinevezésüknél – elvileg – ugyanis az udvarnak az erdélyiek által jelölt személyek közül kellett választania. Ha azonban nem kell kötelezően egyenlő arányban jelölni és alkalmazni katolikusokat és reformátusokat, úgy féltő volt, hogy a katolikusok a protestánsok túlsúlya miatt még csak a jelöltek közé sem kerülnének be. Ezért a kevés számú katolikusnak semmi esélye nem lenne, sőt elveszthetnék reményüket, hogy valaha is hivatalhoz jutnak.³⁹

A vallási hovatartozás azonban II. József számára már ekkor is másodlagos volt, a legfontosabb mércéje az alkalmasság és a tehetség volt. A császár nem csak információkat gyűjtött a magas posztot betöltő személyekről, a hivatalos audienciák is hozzájárultak a helyzet megismeréséhez, így legtöbbször saját személyes tapasztalatát helyezte előtérbe. A társuralkodó az általa vallott elvek alapján az egyes hivatalnokoknál az értelmet, a tudást és a hasznosságot vette figyelembe. Ennek jó mérőeszköze volt például egy kérdéssorozat, amelyre a császár értelmes, használható válaszokat és javaslatokat várt. Külön változatot készítettek a guberniumi tanácsosok, illetőleg a főispánok, és külön egy másikat a kincstartóság tagjai számára.⁴⁰ Például: Milyen a kapcsolata a kincstartóságnak és a Guberniumnak? Milyen az ügyvitel? Hogyan lehetne ezen javítani? Milyen állapotban van az igazságszolgáltatás, és hogyan lehetne jobbá tenni? A kérdések felölelték mindazon témákat, amelyeket a császár Bécsbe visszatérve az Államtanács elé tárt jelentésében, így például a közigazgatási átszervezéstervezeteket, az ügymenet javítását, a sószállításokat és a jobbágyok terheinek könnyítését, a Szamos hajózhatóvá tételét, bányászati ügyeket, só- és fakitermeléseket, az erdőségek állapotát. II. József rákérdezett arra is, hogy kártalanították-e már a katonaságnak átengedett területek tulajdonosait. Rettegi György véleménye

37 ÖStA, HHStA, HausA Hofreisen 7-8. fol. 623^v.

38 Vö. RETTEGI: *i. m.* 149.

39 ÖStA, HHStA, HausA Hofreisen 7-8. fol. 625^{r-v}.

40 A guberniumi tanácsosokhoz és a főispánokhoz intézett: Uo. Hofreisen 8-4. fol. 1264^r–1267^r. *Puncta super quibus quilibet Tabularum Praeses, Supremus Comes, ac officialis Majestati Suae Caesariae plenam informationem, opinionemque Suam conscientiose scripto exponet*; a Thesaurariatus tagjaihoz: Uo. fol. 1251^r–1252^v. *Puncta, worüber jeglicher der Herrn Thesaurariats Rätthe allerhöchst Sr. des Kaisers Maj. die vollständigen Auskünften nach seinen gewissenhaften Befund und die pflichtmässige Wohlmeynung schriftlich zu eröffnen haben wird.*

lesújtó volt a főtisztviselőkről: szerinte a 15 pontos kérdőívet mindössze ketten, Teleki Károly, valamint Kendeffy Elek tudja majd önerőből megválaszolni, a többiek pedig mással csináltatják meg.⁴¹ József kérdéseire rendkívüli mennyiségű: közel 200 fóliónyi, német és latin nyelvű válasz érkezett – ezek kiértékelése feltehetően már egykorúan nagy munkát jelentett; a későbbi rendeletekkel való összevetésük pedig a jelenkor történészeinek ad feladatot.

Ahogy Rettegi Györgynek a cikk elején idézett mondatából tudjuk, az 1774. évben jelentős változások történtek Erdélyben: a július 1-jén kiadott uralkodói rendelet értelmében számos vezető tisztviselő és hivatalnok, továbbá főispán és királybíró kicserélődött vagy más posztra került.⁴² A rendelet ugyan nem hivatkozik rá, de egyértelműen feltételezhető II. József hatása. A császár az utazás után ugyanis titkos listát készített a nagyfejedelemség hivatalnokairól, rövid, de találó megjegyzésekkel anyja számára.⁴³ Ha összevetjük jellemzéseit az 1774. évi változásokkal, figyelemre méltó eredményre jutunk. A leirat éppen azokat nyugalmazta (jubilálta), akiket a császár titkos listájában használhatatlannak, betegnek, öregnek, haladásellenesnek jellemezett. A tehetséges, becsületes, ígéretes erdélyiek (akár szász, akár magyar nemzetiségűek, akár katolikus, akár protestáns hitűek voltak) újabb megbízatást kaptak.

A leváltottak között szerepelt például Teleki László guberniumi tanácsos, aki megtestesítette mindazt, ami József felfogása szerint a megújulás ellentéte volt: „Idős ember, aki teljesen a nemzeti előítéletek rabja. Van némi gyakorlata az ügyintézésben, a reformátusoknak mondhatni ő a pápa. Mindennemű újítás esküdt ellensége, különösen a szászoké [...]”⁴⁴ Tehetségesnek, de érdekembernek jellemezte Nemes János országos főbiztost, aki ennek ellenére még néhány évig bizalmat kapott, és 1777-ig posztján maradhatott: „A legjobb korban levő férfiú, akinek Erdély-szerre egyhangúan elismerik eszét, éleslátását, értelmét, tehetségét, valamint képességeit, de ugyanilyen egyértelműen minden oldal azt állapítja meg róla, hogy majdnem ilyen rosszindulatú, nem becsületes gondolkodásmódú, hamis és különösen érdekember. Amennyire kiismerhettem, semmilyen vonatkozásban nem leltem nála őszinte indulatra. Minden megnyilatkozása többértelmű, csavaros volt [...]”⁴⁵

41 RETTEGI: *i. m.* 304.

42 MNL OL, F 46 (Ügyiratok), 1774/6092. A kortárs mindezen változtatásokat Samuel Bruckenthal befolyásának tulajdonítja, véleményem szerint tévesen. RETTEGI: *i. m.* 331, 335, 387.

43 A lista közölve, hiányosan: KHEVENHÜLLER–METSCH–SCHLITZER: *i. m.* VII. 447–451; kiegészítve: KULCSÁR Krisztina: *II. József jellemzése az erdélyi hivatalnokokról 1773-ból. „Az Erdélyben hivatalnokoskodó guberniumi és kincstartósági tanácsosok, továbbá a főispánok és a királybírók titkos listája, amennyire kiismerhettem őket”*. Fons IX(2002). 1–3. sz. 359–385. Az eredeti lelőhelye: ÖStA, HHStA, HausA Hofreisen 8-2. fol. 1037^r–1041^v.

44 Uo. fol. 1037^v.

45 Uo. fol. 1038^r.

Többen teljesen alkalmatlannak tűntek II. József számára. A gubernium elnöke ekkor Bethlen Miklós kincstartósági tanácsos volt: „Nem tudok róla mást mondani, mint amennyire ki tudtam venni a beszélgetésekből és tetteiből, hogy egy jó ember, aki azonban nem irányításra termett. Sem beszélni, sem írni nem tud, és tétlensége ismert mindenki előtt, aminthogy az is, hogy Strohmayr titkára végez mindent, és mindent aláírat vele, amit csak akar”.⁴⁶ Haller Gábor guberniumi tanácsos pedig „egyike azoknak, aki ámbátor tábornok és a guberniumi tanácsosok egyike, azonban azt se tudtuk volna róla, hogy nehezíti a földkerekséget, ha nem Grassalkovich gróf lányát (egy csinos és helyre asszonyt) vette volna feleségül”.⁴⁷

A leváltottak helyére olyanok kerültek be a főkormányszékbe, akiket József személyesen ismert meg a látogatás alatt. Ilyen volt Kendeffy Elek, aki Hunyad vármegye főispánságától vált meg, és lett guberniumi tanácsos. „Úgy vélem, ez a férfi becsületes, félénk, de az igazságszolgáltatásban igen képzett” – írta a császár naplójában, majd a listájában így jellemezte: „Oly ember, aki sem küllemét, sem beszédét tekintve egyáltalán nem mutatkozik előnyös oldaláról, de ha kissé hosszabban beszél vele az ember az ügyekről, látható, hogy olyan, aki alapos és tisztességesen gondolkodik. Mintha csak túl jóságos lenne”.⁴⁸ A katolikus vallású Teleki Károlyt is dicsérte a listájában: „Az ő tekintélye a legnagyobb Erdélyben, mindenki méltányolja tisztességes gondolkodásmódja, tehetsége és belátása miatt. Az egyetlen [hibája], amelyet találtam, hogy már túlságosan eltávolodott a világtól és aszketikus, s bizonyára aggodalmaskodó; egyébként oly ember, aki biztosan alkalmas mindenre, amire használni akarnánk. Katolikus.” A gróf Belső-Szolnok vármegye főispánságát cserélte le a guberniumi tanácsosi posztra, majd a Gubernium mellett működő ún. tartományi kancellária vezetője volt. Karrierje később is töretlen maradt: 1782–1783 folyamán ő irányította a kincstartóságot. Meggyengült egészsége miatt azonban saját maga kérte nyugdíjazását.

A tehetséges guberniumi titkárok (Michael Bruckenthal, Michael Ahlefeld) szintén előbbre léptek a ranglétrán. Georg Andreas Rosenfeld tanácsjegyzői címet és munkakört kapott. A császár mindhármójukat következőképpen jellemezte: „fiatalok, akik szorgalmasak, tanultak és reményt keltők”. Bekerült a tanácsosok közé egy idős szász guberniumi titkár is: Stephan Hannenheim ismereteinek és tapasztalatainak köszönhette kinevezését.⁴⁹

Jelentős változások történtek a törvényhatóságok élén is – Rettegi külön itt sem indokolja ennek okát. Több vármegye és szék elöljárója időközben elhalálozott, de

46 Uo. fol. 1037^r.

47 Uo. fol. 1037^r.

48 Uo. Hofreisen 7-1. fol. 60^r. Déva, 1773–05–23. Beszélgetés Kendeffy Elekkel; Uo. Hofreisen 8-2. fol. 1040^r.

49 Uo. fol. 1038^v.

számos olyan akadt, akiket II. József alkalmatlannak minősített. Miske Imre Aranyosszék élén egy „elaggott vénember, oly furcsa tulajdonságokkal, hogy inkább gyerekesnek és félbolondnak tartom. Hatalmas kereszttel a mellkasán jár fel-alá és mindenütt keresztet vet”.⁵⁰ Mivel ő 1774-ben elhunyt, helyére Huszár Sándor került. A hatalmas méretű Fehér vármegye éléről 800 forint nyugdíjjal „jubilálták” Haller Pált: „Olyan férfi, aki egyáltalán nem megfelelő egy ily hatalmas, az egész országot [ti. Erdélyt] áthálózó vármegye [irányítására], mindenki holdkórosnak tartja, röviden alkalmatlan a hivatalra, amelyet ellát [...]”.⁵¹ A nehezen irányítható vármegyét kettéosztották, egyik részébe Kemény Simon került, aki korábban Kraszna főispánja volt. Felső-Fehér vármegye élére Haller Antalt nevezték ki, vele II. József Kükküllő vármegyei átutazásakor találkozott. Az adminisztrátori minőségben dolgozó férfit szorgalmasnak, „nem ügyetlennek”, de eltorzultnak ismerte meg, és ellenére volt nemzeti elfogultsága.⁵² A gróf „a Theresianumban tanult, de nem sok nyoma maradt, különben szorgalmas, és nem tűnik ügyetlennek, de már eléggé elvadult”. Kinevezését feltehetően annak köszönhetette, hogy használható javaslatokat tett a császár kérdőpontjaira.⁵³ A „félbolond” és beteg, összetört Domokos Antal helyére, Marosozsék élére Halmágyi István kapott kinevezést, Udvarhelyszéken pedig az elhunyt 90 éves főkirálybíró fiát, az addigi adminisztrátor Daniel Istvánt erősítették meg.

A személyes ismeretség a későbbi évek hasznára vált: többek ennek köszönhették előrejutásukat. A református Bánffy Farkas egyike lett József erdélyi „reformembereinek”, pedig a társuralkodó hamar átlátott rajta: „Oly ember, akiről mindenki belátást, ügyességet és tudást feltételez. Néhányan ugyan azt állítják, hogy titokban intrikál, de ez nem bizonyított. Református, és elég csak vele beszélni vagy hallani, ahogy referál, látható, hogy olyan ember, aki ismeri az ügymenetet, azok irányítását, és van önuralma. Bizonyos, hogy ez az ember, ha akarja, Őfelségtek szolgálatában nagyon sok jót tud tenni, és igen jól használható. Azonban oly kevésbé őszinte, hogy minden szava ravasz, csavaros, és mondhatni egy igazi jezsuita, teljesen összefonódott Nemes [Jánosossal], és következképp a szász táborral, mint ahogy Bruckenthallal is titokban levelezést folytat”. A későbbi évek során Bánffy mégis számos tisztségben bizonyíthatta a császár által megtapasztalt rátermettségét: 1777 és 1782 között országos főbiztosként, 1787-től pedig a kincstartóság elnökeként működött.

Az első találkozáskor még igen fiatal (mindössze 27 éves) fiatalember, Bánffy György hasonlóképpen több különböző poszton bizonyíthatta, hogy megérdemli a bizalmat. 1787-től haláláig, 1822-ig a legmagasabb erdélyi hivatal, a gubernátor

50 Uo. fol. 1040^v. Vallási buzgalomra lásd RETTEGI: *i. m.* 318–319.

51 Rettegi először tévesen írja 1765-nél, majd helyesen 1774-nél. RETTEGI: *i. m.* 193, 332. ÖStA, HHStA, HausA Hofreisen 8-2. fol. 1039^v.

52 Uo.

53 Uo. és Hofreisen 7-8. fol. 616^v.

tisztjét töltötte be. 1773-ban a császár így vélekedett róla: „Egy fiatal, nagyon fiatal ember, azonban tehetséges és dolgos, ezt elismerik, csak kissé öntelt, és rossz főnök irányítása alatt könnyen teljesen elromolhat [...]”.

Az 1774-ben bekövetkezett erdélyi tisztújítás váltást jelent a nagyfejedelemség addigi kormányzásában. Talán a társuralkodó hatását érezhetjük abban, hogy az erdélyi kulcspozíciókat nem Bécsből „odaerőszakolt” külföldiek töltötték be, hanem az alkalmasnak mutakozó helyiek közül választották ki. Megállapítható, hogy ők azonosak a II. József által dicsért személyekkel, azokkal, akikre felfigyelt, és akik tehetségéről kétséget kizáróan meggyőződött. Egyeduralkodása alatt, de különösen az új erdélyi vármegyék megszervezésekor azokra a megbízható személyekre támaszkodott, akiket még 1773-ban megismert: Michael Ahlefeldet, Andreas Rosenfeldet, Teleki Ádámot, Kemény Simont, Halmágyi Istvánt, Michael Bruckenthalt.⁵⁴

II. József Erdélyből visszatérve egy merész közigazgatási tervet, (akkor úgy tűnt) talán a legilluzorikusabb elképzelését tárta Mária Terézia és az Államtanács elé. II. József szerint a nagyfejedelemségben „mindenütt rosszindulat, csalás, intrika uralkodik, és mindegyik fél — tekintet nélkül a közjóra — csak arra törekszik, hogy a másik [fél] megrövidítésére és letaszítására alapítsa [a hivatalnoki posztokra] felvételét és felemelkedését”.⁵⁵ Ezért azt javasolta, hogy vonják össze Erdélyt (a határőrvidék kivételével), a partiumi vármegyéket, Máramaros vármegyét és a Bánságot. Központjául Nagyváradot jelölte volna ki. Az így kialakított terület Horvátországhoz hasonlatos módon kapcsolódott volna a Magyar Királysághoz. Indoklása szerint a sokféle, sok nemzetiségből álló, eltérő jogállású alattvalók között így kiegyenlítődnének a különbségek, és ebben a közigazgatási rendszerben megszűnne a nyugtalanság, a féltékenykedés és az ellenségeskedés.⁵⁶ A bécsi tanácsadók határozottan elutasították a császár tervét, úgy vélték, a szóba került országokban nem azonosak a törvények, a rendelkezések és a privilégiumok. II. Józsefnek ezt az elképzelését nem értesületlenségével vagy naivságával magyarázhatjuk, hanem az egységes államról vallott elvével. Ebben pedig nem volt helye egy olyan, a többi tartomány igazgatásától teljesen eltérő berendezkedésű területnek, mint a Bánság vagy a különböző jogállású és privilégiumokkal rendelkező lakosságú Erdély. Számára elfogadható lett volna a rendek megjelenése a kialakított „vegyes” területű Erdély – Máramaros – Bánságban is, bár feltehetően nem a magyar állapotok szerinti korlátozott rendi államot akarta volna alapul venni.

Az 1774-ben bekövetkezett személyi változások, majd II. Józsefnek az egyeduralkodóként kiadott rendeletei sokszor alapjaiban változtatták meg az addig megszokott erdélyi állapotokat. Ehhez, ahogy láthattuk, a hátteret az utazások alatt szerzett

54 MNL OL B 2 (Acta gen.), 1784/1311; 1786/535.

55 ÖStA, HHStA, HausA Hofreisen 7-8. fol. 608^r. Kivonat az erdélyi úti jelentésből.

56 Uo. fol. 608^v–609^r.

személyes tapasztalatai biztosították – de ne feledkezzünk meg a 16 148 darab beadványról, kérvényről és panaszíratról, amelyeket az alattvalók az előkészítő rendelet 8. pontja értelmében nyújtottak át neki. Ezek is további felvilágosítást adtak a társuralkodónak az erdélyi állapotokról – de ez egy másik tanulmány témája.⁵⁷

THE TRAVEL OF JOSEPH II IN TRANSYLVANIA IN 1773 AND ITS IMPACT ON THE TRANSYLVANIAN ADMINISTRATION

Keywords: *Joseph II, travelling, Grand Principality of Transylvania, the history of the public institutions, enlightened absolutism*

Joseph II embarked on his journey in Transylvania (and Galicia) between the 6th of May and the 13th of September 1773 in order to familiarize himself with the two provinces of the Habsburg Monarchy. In order to lessen the financial burden of his visits on his subjects, the emperor neglected the protocols of the ceremonial court travellings, and opted for a simpler, thus more cost-efficient way of organizing it. 'Incognito' in his perception did not mean travelling in secret under a false identity, rather a particular way of organizing and undertaking his journey. His primary aim was to avoid the prescribed ceremonial elements of a court travel, its suffocating etiquette, social obligations and festivities. He travelled by a simple and not an elegantly decorated coach or by horse, and was accompanied by a small number of hand-picked confidants. Several authorities were implicated in the organizing process. The Transylvanian Court Chancellery forwarded the decrees of the Emperor and the planned route to the Transylvanian Gubernium, which instructed the Transylvanian counties, seats and districts of their duties. They had to provide provisions for relays and for accommodating quarters, and to perform only the necessary maintenance works of the roads and bridges. The local military authorities were informed, too, by the Imperial War Council. In Transylvania the *Transylvanian General Commando* of Sibiu (Nagyszeben) was in charge of the preparations, and the military troops had the duty to supply the travelers with saddles, horses, and military escort.

Being a co-sovereign charged with the military problems of the Empire, Joseph II was interested in particular in inspecting the fortifications and the military troops of the Grand Principality. He also had the chance to gather personal impressions on the appointed bureaucrats and on the functioning of the whole administrative network of Transylvania. During his audiences and other informal conversations, he took thorough, often ironical notes on the professional knowledge, abilities and efficiency of the office-holders, and their personal opinion on various subjects. These personal notes show the young Joseph's proficiency in evaluating the personalities of his subordinates. As a consequence of his visit, in the next year important changes were made in the administration of Transylvania: the activity of certain offices was reorganized, and several leading officials were dismissed, reassigned or new ones were commissioned. Our sources clearly indicate that the newly assigned officials were those who made a good impression on Joseph II during his journey, and they were to become the new leading officials of the 1770s and 1780s (or even after these decades) in Transylvania.

57 KULCSÁR Krisztina: *II. Józsefhez intézett beadványok 1773. évi erdélyi látogatása során*. Erdélyi Múzeum 68(2007). 3–4. sz. 246–253.

VIZITA LUI IOSIF AL II-LEA ÎN TRANSILVANIA DIN 1773 ȘI IMPACTUL ACESTEIA ASUPRA ADMINISTRAȚIEI PRINCIPATULUI

Cuvinte-cheie: *Iosif al II-lea, călătorie, Marele Principat al Transilvaniei, istoria instituțiilor publice, absolutism luminat*

Împăratul Iosif al II-lea a călătorit în Transilvania (și Galiția) între 6 mai și 13 septembrie 1773 cu scopul de a se familiariza cu cele două provincii ale Imperiului Habsburgic. Ca să ușureze povara financiară a vizitei sale, împăratul nu a respectat protocolul obișnuit al vizitelor ceremoniale somptuoase ale curții, ci a optat pentru o organizare mai simplă și astfel mai ieftină. "Incognito" în accepțiunea sa însemna nu că a călătorit în secret sub o identitate falsă, ci modul particular al organizării și derulării întregii călătorii. Scopul său primordial a fost evitarea elementelor ceremoniale somptuoase, a etichetei sufocante, a obligațiilor sociale și a festivităților prescrise de protocoalele călătoriilor curții. În locul unor atelaje bogat împodobite a călătorit cu trăsurile simple fiind însoțit de o escortă restrânsă la număr, dar membri căreia au fost atent aleși. Mai multe instituții s-au implicat în organizarea călătoriei. Astfel, Cancelaria Aulică Transilvană a transmis Guvernului din Transilvania dispozițiile imperiale precum și datele rutelor planificate, Guvernul instruindu-i apoi pe reprezentanții comitatelor, scaunelor și a districtelor în privința sarcinilor lor. Aceștia din urmă aveau obligația de a asigura schimbul cailor și cazarea împăratului, de asemenea să asigure întreținerea drumurilor și a podurilor folosite. Consiliul Imperial de Război a contactat de asemenea comandamentele militare supreme din teritoriile vizate și conducerile teritoriilor de graniță. *General Commando*-ul transilvănean cu sediul în Sibiu a fost însărcinat cu organizarea pregătirilor în Transilvania. Armata a avut de asemenea un rol important în organizarea călătoriei, aceasta având obligația de a asigura escorta militară a călătorilor cu toate cele necesare (cai, etc.).

Fiind însărcinat cu problemele militare ale Imperiului, Iosif al II-lea s-a interesat în primul rând de inspectarea fortificațiilor și a regimentelor Marelui Principat. A avut de asemenea ocazia să întâlnească personal pe conducătorii diferitelor instituții ale Principatului și să verifice modul în care funcționa întregul sistem administrativ al Transilvaniei. Atât în cursul audiențelor oficiale, cât și cu ocazia convorbirilor informale și-a făcut însemnări amănunțite, adesea ironice despre cunoștințele profesionale, abilitățile și eficiența funcționarilor întâlniți, cât și despre opinia lor privind diferite probleme ale vieții politice și nu numai. Aceste însemnări dovedesc faptul că, în ciuda tinereții sale, Iosif al II-lea a fost un bun cunoscător al firii umane și avea abilitatea de a evalua într-un timp scurt cele mai importante trăsături ale personalității supușilor săi. Ca o consecință imediată a vizitei împăratului, în 1774 s-au făcut importante schimbări în administrația Transilvaniei: activitatea unor instituții a fost reorganizată, mai mulți funcționari au fost schimbați sau relocați, iar alți noi au fost numiți în diferite poziții. Sursele noastre indică clar că oficialii nou desemnați au fost cei care cu ocazia întâlnirilor personale au făcut o impresie bună asupra lui Iosif al II-lea, aceștia fiind și cei care vor alcătui viitoarea generație a funcționarilor Transilvaniei din anii 1770 respectiv 1780 (sau chiar și după aceste decenii).

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

A	= Ausztria	Kvár	= Kolozsvár
Ang	= Anglia	L	= Lengyelország
B	= Belgium	M	= Magyarország
Bp.	= Budapest	MTA	= Magyar Tudományos Akadémia
Buc.	= București	m	= megye
Buk.	= Bukarest	MNL OL	= Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
cs	= család	N	= Németország
Cs	= Csehország	O	= Olaszország
D	= Dán Királyság	özv	= özvegy(e)
E	= Etiópia	P	= Palesztina
É	= Észtország	R	= Románia
F	= Finnország	S	= Svájci Konföderáció
FP	= Francia Polinézia	Sz	= Szlovákia
Fr	= Franciaország	Szl	= Szlovénia
G	= Görögország	tört.	= történelmi
H	= Hollandia	vm	= vármegye
Hr	= Horvátország		
Í	= Írország		
K	= Kenya		

MUTATÓK

SZEMÉLYNEVEK

- Ábrányi Kornél 193, 202
Ádám Miklós 410
Ady Endre 236
Ágai Adolf 62
Ágoston, Szent 370
Ahlefeld, Michael 461, 463
Aho, Juhani 90
Aiszkhülosz 308
Ajtony Csaba 307
Alandia, Edgar 307
Albarella, Joan 172
Amlacher, Albert 403
Ammianus, Marcellinus 40
András deák 344
András János 408, 409
András, Szent 33
Andrássy György 393
— Gyula 62, 64, 66–69, 76
— Istvánné, özv 393
Angi István 9, 301, 309
Apaí cs 13, 14, 25, 26, 27
— Mihály, I., erdélyi fejedelem 13, 16, 17, 21, 24, 27, 203, 369
— Mihály, II. (ifj., kis) 9, 13, 17, 19–21, 23, 25, 27
Apor Ferenc 390
— István 394
— Károly 400
— Lázár 376, 394
— Péter 9, 13, 125
Áprily Lajos 185, 187, 205, 229, 239, 242
Aquinói Szent Tamás 370
Arany János 80
— Krisztina 10, 321
Arne, Antti 90
Assmann, Jan 187
Asztalos Miklós 252

B. Sándor Erzs 194
Baán István 33
Babits Mihály 293
Bach, Johann Sebastian 214

Baják László 373
Bakfark Bálint 289
Bakos Varga Márton 433, 438, 445
Balás István 413
Balassa Sándor 288
Balázs Árpád 224
— Lajos 9, 97
Baldi, Matthias 340
Bálint deák 344
Balku Mihály 22
Balog József 52, 53, 55
— Sándor 52
Balogh László 252
Baltag, Cezar 301, 303
Balul, Mátyás 413
Bán Aladár 9, 81–96
Bándi András 10, 403
Bánffy cs 331, 375, 416
— Ágnes, Daniel Istvánné 385
— Anna, Toldalagi Viktorné 394, 400
— Boldizsár 390
— Dénes 14, 17
— Elek 395
— Eszter, Toldalagi Istvánné 387
— Farkas 462
— György (†1708), gubernátor 23
— György (†1822), gubernátor 59, 401, 462
— János 396
— Klára (†1767), Bethlen Ádámné 400
— Klára (†1804), Bethlen Lászlóné 384, 390, 401
— László 387
— Zoltán 396
— Zsigmond 395
— Zsuzsánna, Kendeffy Gáborné 388
Bányai Réka 10, 361
Baráth Béla 364, 365, 368, 370
Barczafalvi Szabó Dávid 47, 58
Barcsay Polixéna, Lázár Móricné 397
Bardi cs/nemzettség 327, 328
—, Onofrio 328
Barilla, Franciscus de 366

-
- Bartha Boldizsár 13
— Dénes 245
— Katalin Ágnes 9, 149
Bartók Béla 205, 213, 215, 228, 248, 261, 280,
288, 292, 299, 300, 308, 315, 316
Báthory cs 16
— András, erdélyi fejedelem 367
— Gábor, erdélyi fejedelem 18, 404, 439
— Kristóf, erdélyi vajda 16, 17
Batsányi János 236
Batta András 222, 226, 228, 234
Beauyour, Michel 172
Beethoven, Ludwig van 205
Bejczy cs 358
Béldi II. Gergely 395
— I. István 395, 397, 400
— II. István 397
Bene Bálint 246
—, George 405
—, Jacopo di Filippo del 341
—, Margaretha 407
—, Mihály 405
Benedek deák 343
Benkő András 260, 262
— Ferenc 57
— József 9, 45, 47–60
— Károly 363, 370
Benő Eszter 9, 61
Berg, Alban 212
Bergman, Franz Anton 388
Berlász Jenő 452
Berzsenyi Dániel 129, 146
Bessenyei Anna 129, 137
— György 137
Bethlen cs 16, 17, 26, 24, 375
— Ádám 400
— Anna, Bánffy Zsigmondné 395
— Anna, Rhédey Ádámné 385
— Aurélia, Bánffy Zoltánné 396
— Dávid 386, 387
— Domokos 400, 401
— Erzsébet, Teleki Sámuelné 399
— Gábor (†1629), erdélyi fejedelem 18, 366
— Gábor (†1768), erdélyi udvari kancellár
26, 459
— Gábor (†1872) 396
— Gergely 388
— I. György 382, 386
— II. György 377, 382, 386
— Imre 379, 400
— István 384
— János 396
— Judit, Lázár III. Györgyné 381
— Júlia, Katona Zsigmondné 393
— Júlia, Teleki I. Sándorné 382
— Karolina, Bethlen Sándorné 387, 401
— Kata, II. Apafi Mihályné 17, 21, 22
— Klára (†1758), Rhédey V. Jánosné 380
— Klára (†1893), Bethlen Gáborné 396
— Lajos 391
— László (†1717) 24
— László (1720–1790) 386
— László (1729–1783) 384, 390
— Lujza, Máriaffy Albertné 396, 397, 402
— Miklós (†1716), kancellár 13, 24
— Miklós (†1781) 117, 457, 461
— Miklós (†1899) 158
— Pál 388
— Rozália, Bethlen Imréné 400
— Sámuel (†1708) 379
— Sámuel (†1803) 401
— Sándor 387
Bieliczkyne Buzás Éva 209
Biller Margit, Tóth Illés özv 438, 441, 445–
447
Bingerth János 252
Biró Annamária 9, 53, 127
— Sándor 210
Bittner-Turzó Jozefa 131
Bod Péter 56
Bogányi Bence 277, 281
Boila, Ioan 407, 408
—, Petru 408
Boldis János 410
Bolyai Farkas 389
Bónis György 356
Bornemisza Anna, Apafi Mihályné 14, 16, 17,
21, 23
— Anna, Béldi Istvánné 395, 397
— Kata, Bánffy Dénesné 17
— Péter 289
Bozay Attila 224

- Böhm 201
 Brady, Evelyn 173
 Brâncuși, Constantin 289
 Brankovics György 24
 Brecht, Bertolt 295
 Bruckner, Anton 288
 Brukenthal Bertha 194
 — (Brukenthal), Michael 461, 463
 — (Brukenthal), Samuel (Sámuel) 54, 55, 452, 458, 460, 462
 Bruss, Elizabeth W. 172
 Brünck (?), Péter 201
 Budenz József 93
 Buitul, Gheorghe 367
 Bujtul György *lásd* Buitul, Gheorghe
 Bulgaricus, Michael Literatus 410
 —/Bulgarus, Adam 410, 411
 Bulyovszkyné Szilágyi Lilla 153, 154
 Burgersdijk, Diederik 40
 Búzás Pál 263
 Buziasch, Christian 406
 —, Petrus 406
 Byron, Georg Gordon 133

 Căianu, Ioan 300
 Canisius 367
 Casella, Alfredo 211
 Chandler, Raymond 281, 284
 Charpentier, Marc Antoine 293
 Christensen, Christian Winther 307
 Cillei cs 36
 Ciora, Onye Toni 406, 407
 Coatu, Nicolae 101
 Coca, Gabriela 289
 Colle, Gasparo da 341
 Corneille, Pierre 156
 Cornides Dániel 55
 Czibula Katalin 48
 Cziegler Berta 187
 Czudar Ferenc 355

 Cs. Szabó László 239, 287
 Csábi Ákos 355
 Csáky Kata 117
 Csata Adél 9, 45
 Csatári György 438, 441, 445, 447, 448

 Cserei Éva, Domokos Sámuelné 389, 400
 — Mihály 13
 Csernátoni Ferenc 454
 Csernyus Béla 252
 Csíki Balázs 366
 — Endre (András) 9, 203–207
 — János József 204
 Csipkés Ilona 211
 Csizi István 137, 139, 142, 144, 145
 Csizmadia János *lásd* Szántai Csizmadia János
 Csóka Albert 355
 Csokonai Vitéz Mihály 236
 Csorba Dávid 9, 13
 Csöregghi 201

 Dandos Gyula 189
 Daniel cs 385
 — István (†1774) 385
 — István (†1788) 385, 402, 462
 — Polixéna, Wesselényi Istvánné 59, 379, 391
 Dankanits Ádám 366
 Daróci János 439, 447
 Daróczy József 230, 252
 Dassl-Rosenberg, Paula, Dóczi Lajosné 65, 73
 Debreceni Ember Pál 31, 34, 36, 39, 42, 43
 Degré Alajos 356
 Delly Szabó Géza 194
 Déryné 158, 163
 Dési József 457
 Dézsi Márton 17
 Diderot, Denis 150
 Dincă, Adinel 365
 Diódi (Gyógyi) cs 404
 Dóczi Lajos (Ludwig Dux, Baruch Dux, írói álnévei: Onkel Tobias, Omikron, Omega, Claire) 61–80
 — Péter 65, 73
 Dóczy Margit 356
 — Terézia 129, 135, 146
 Domokos Antal 462
 — Péter 84
 — Péter 389
 — Sámuel 389, 400
 Döbrentei Gábor 130, 136

-
- Draskóczy István 326, 327, 334
Dsida Jenő 236, 238–242
Dukai Takách Judit 129–131, 136, 145–146
Durkó Zsolt 224
Dux Móric 61
Dvořák, Antonin 288
- Eakin, Paul John 172
Eco, Umberto 188
Édes Gergely 131, 144
Eduárd, III., angol király 325
Egey Emese 87
Egyed Emese 128, 130
Eliade, Mircea 102–103
Elkana, Amos 307
Endre Béla 220
Enescu, George 211, 289
Enfy cs 330
— Julianna 328–331, 337, 338, 344, 347
— Miklós 330, 344
— Miklósné Julianna 330, 344
Enyedi István 13
Eötvös Péter 307
Erkel Ferenc 193, 202, 203
— Sarolta, Tróznér Józsefné 288
Erzsébet, német-római császárnő, magyar királynő 163
Esterházy cs 16
— Miklós 25
— Péter 185
Euszebiosz 32, 33, 42
Evers, Barbara 141
- Fábián Julianna 128, 129, 134, 142, 146
Fábri Anna 128, 133
Fadrusz János 288
Fancsali János 9, 203
Faragó Dávid 352
Farkas Csaba 352
— Ferenc 9, 219, 221–226, 228–233, 235–240, 242–248, 250, 251, 253, 255–258
— Otília 193
— Ödön 9, 193–202, 204
— Ödönné 204
— Zoltán 214
Fazekas István 23
- Federmayer, Frederik 356
Fejős Pál 244–245
Fekete Ferenc 246
— Miklós 9, 219
Felmer, Martin 52
Fenyvesi Ferenc 174
— Judit Katalin 9, 171–183
Ferdinánd, főherceg 457
Ferentz Péter 413
Fernández, Agustín 307
Filidei, Francesco 307
Fischer von Erlach, Johann Bernhard 25
Flach, Martin 367
Flueraş, George 407, 408, 417
—, Petru 407, 408
Flueraşiu, Aglitia 407, 408
—, George 407, 408
Fogarasi Pap József 49–50, 56, 58
Földvári Mihály 391
Földvály Erzsébet, Toldalagi Mihályné 382
Frankl, Viktor 178
Frățilă (Frátilla), Eva 408
— (Frátilla), Mina 408
Frazer, James George 103, 104
Fürst Ilona 63, 67, 69–70, 72–73, 80
Füst Milán 235, 236
- Gaal János *lásd* Gyirkul Gaal János
—, Tome 405
Gadóczy Mihály 355
— Péter 355
Gál, Georgye 406
—, Lisza 409
Galamb Sándor 79
García Márquez, Gabriel 187
Gáspár, Nikola 413
Gaussin, Allain 307
Géci István 431
— Katalin, Olajos Szabó Jánosné 431, 441, 442, 445, 447
Gellért Árpád 356
Gémesi Géza 214
Gerlőczy Ferenc 187
— Márton 9, 185–189, 192
Gherasim, Emil 297
Gilmore, Leigh 172

- Goethe, Johann Wolfgang von 66, 79, 80
 Gombocz Zoltán 85
 Gombos Anna 429
 — László 224, 243
 Gordán Edina 365
 Görbe János 246
 Grassalkovich Antal 461
 Greul, Georgius 409
 Groschmid, Sigmund 400
 Grotius, Hugo 430
 Gurzó Anaklét, páter 365
 Gutkas, Karl 452
 Gvadányi József 129, 139–140, 142, 146, 257
- Gyáni Gábor 174
 Gyirkul Gaal János 406
 Gyógyi cs *lásd* Diódi cs
 Gyöngyösi István 236–237
 Gyöngyössi János 384
 Győrffy Mária, Bánffy Elekné 395
 György deák 344
 György József 64–65, 67
 Győző Andor 254
 Gyulai Ferenc 458
 — Pál 130–132, 185, 191
 Gyulay cs 391
 — Ferenc 163
- Habsburg cs 452
 Halász Borbála, Teleki Sándorné 380
 Halász István 283
 Haller Antal 462
 — Gábor 461
 — János, gubernátor 457
 — Pál 462
 Halmágyi István 462, 463
 Hannenheim, Stephan 461
 Hara László, ifj. 278, 281–283
 Harnack, Adolf 33
 Hász-Fehér Katalin 141, 144
 Haymerle, Heinrich 64
 Haynald Lajos 194, 202
 Heidegger, Martin 173
 Heidendorf, Michael Konrad von 455
 Heikkilä, Päivi 86
 Hellner, George 407, 408
- , Petru 407, 408
 Henter Éva, Apor Istvánné 394
 Hermányi Dienes József 13
 Herpay Ágnes 9, 277
 Herzfeld Viktor 204
 Hevesi Sándor 151
 Hogan, Rebecca 181
 Hollós Máté 231
 Hollósy Kornélia 203
 Honegger, Arthur 227, 253
 Hoppál Mihály 103
 Horatius 133
 Horváth Balázs 307
 — Bálint 9, 209
 — Miklós *lásd* Kovachich Miklós
 Horwath, Walter 403
 Hotoran, A. M. 296
 Huberman, Bronisław 211
 Hungaria, Michael de 368
 Hunyadi János, kormányzó 327, 330, 332, 345
 — Mátyás, magyar király 288, 335, 345, 425
 Huszár Sándor 462
 Huszics Ibolya 277
- Igyártó György 434, 435, 441, 443, 445, 447
 Iklódi cs 331, 333, 336
 — Anasztázia, Manini Papéné 330, 331, 344
 — Domokos 331
 — László 333
 — Márta, Manini Giovanniné 331
 — Osvát 333
 Illés János 436, 441, 445, 447
 Illés, próféta 293
 Incze Gábor 368
 Inczédy Kata 386
 — Zsuzsanna, Toldalagi II. Jánosné 386
 Inglebert, Hervé 33
 Irányi Gábor 307
 Iratosi T. János 30
 Iser, Wolfgang 188
 István, Szent, magyar király 423, 425
 István, V., magyar király 403
 Istvánffy Miklós 30
 Italicus, Cristoforo 324, 340

-
- Jacob, Catharina 406, 407
Jagamas Ilona 204
— János 204, 205, 263
Jakab Elek 24, 49–50
Jalava, Antti 90, 94
Janáček, Leoš 294, 300
Jancsó Elemér 210
János páter *lásd* Nagy János
Järventaus, Arvid 90
Jászai Mari 158
Jauner, Franz von 72
Jékely Márta 186–189, 191
— Zoltán 186, 190, 214, 215, 232, 239
Jekely, Johann Ludvig 187
Jékely–Schéfer cs 185
Jeney Zoltán 224
Jeppesen, Knud 213
Jeremiás próféta 176
Jeromos, Szent 9, 32, 34–36, 39, 40, 42
Jókai Mór 13, 14
Jósa György 455
Jouvet, Louis 150
József, I., magyar király 23
—, II., német-római császár, magyar király
10, 451–465
- K. Weisz Szidónia 10, 373
Kabos Klára, Szutsáki Ferencné 383
Kacsóh Pongrác 194, 203
Kádár Jánosné Anna 440, 447
Kájoni János 289, 295, 298
Kállay cs 328, 329–332, 334
— Miklós 253
Kállói Lökös Erzsébet 331
— — János 328–331, 337, 344, 347, 388
— — Pál 331
— — Zsófia 331
Kálnoki cs 58, 123
— Ágnes 123
— Antal 57–58
— Borbála 107, 109, 110, 113–115, 117–125
— Sámuel 110
Kálvin János (Jean Calvin) 42
Kancelláris János 413, 414
Kancseli (Kancheli), Gija 292, 300
Kántorné Engelhardt Anna 158
- Karadja, Constantin 364
Karig Sára 86
Kármán József 136
Károli Gáspár 304
Kárpáti János 209, 212
Károly, III., magyar király 23
—, VI., német-római császár 409
Károlyi Kata, Daróci Jánosné 439, 447
Katona Anna, Toldalagi Ferenc Mihályné
393, 394
— Zsigmond 393
Kazinczy Ferenc 129–131, 457
— Klára 129, 146
Kazuhiko 188
Kecseti cs 332
— Jakab 332
— Péter 332
Kéki Béla 223
Kelemen Lajos 364, 368–370
Kemény Ádám 385, 389
— Druzsziána, Radák II. Ádámné 390
— István 385
— János 220
— János 400
— Simon 462, 463
— III. Simon 379, 385, 389, 400
Kendeffy cs 57
— Elek 57, 460, 461
— Gábor 388
— János, ifj. 57
— Ráhel, Teleki V. Mihályné 55, 377, 388
Kendi cs 331
— Gergely 331
— Ilona, Manini Angellóné 331
Kerekes Terézia 187
Kerényi Zoltán 246
Keszei János 22, 23
Kholoniek (?), tizedes 201
Kiletz István 413
Kilitze János 413
Kincses Margit, Selmeczi Györgyné 278, 281
Kirstein, Robert 41
Kis György atya 178
Kiss Géza 255
Kiss, ezredes 455
Klebensberg Kunó 85

- Klein György 71
 —, Petrus 420
 Klima, Helmut 419
 Koberger, Anton 363
 Kocsár Miklós 224
 Kocsi Csergő János 42
 Kodály Zoltán 203, 212–213, 215–217, 224,
 228, 248, 261–262, 288, 290
 Kodori cs 331
 — Pape *lásd* Manini, Pape
 Kókay György 46, 48, 49
 Kokosch, Stephanus 410
 Kollatovich Kata, Bethlen I. Györgyné 382,
 386
 Koncz József, könyvtárőr 375, 400
 Konrád Miklós 70–71
 Kónyi Manó 72–73
 Koppi Károly 54–55
 Korda György 384
 — László 384
 Kossuth Lajos 73
 Kovachich Erzsébet 369
 — Miklós 369
 — Miklós, ifj. 369
 Kovachich-Horváth cs 369
 Kovács Nándor Erik 366
 Kovásznai Sándor 58
 — Tóth Sándor 378
 Kozma Gyula 201
 Könczöl Imre 87, 90
 Kőváry László 369, 397
 Kriszte, George 406
 —, Onye 406
 Krisztina testvér 180
 Krisztus 29
 Krohn, Julius 88
 —, Kaarle 88–90
 Kubinyi András 326
 Kulcsár Gabriella 263
 — Krisztina 10, 451
 Kun Klára, Petrichevich Horváth Mózesné
 383
 Kurtág György 209, 224
 Kuthy Lajos 158
 Lachelmann, Helmut 313
 Lacy, Franz Moritz 453
 Laczlavik György 10, 349, 352
 Lajos, II., magyar király 349, 359, 360
 Lakatos István 193, 194, 204–206, 212, 216,
 217, 261–262
 Lampe, Friedrich Adolph 31
 Larin-Kyösti 90
 Laskai Osvát 370
 Laskay Adrienne 220, 223
 László Dezső 210
 — Ferenc 206, 220–221, 260
 Lázár Anna, Korda Lászlóné 384
 — III. György 381
 — Imre 376, 378
 — VII. János 378, 381
 — Móric 397
 — Olga, Radák Ádámné 397
 Leino, Eino 90
 Lejeune, Philippe 172
 Lengyel Nóra 9, 171
 Ligeti György 209, 213, 223–224, 242, 288,
 292, 314
 Linnakoski, Johannes 90
 Lipót, főherceg 452
 —, I., magyar király 23
 Liszt Ferenc 194, 197, 211
 Locke, John 427
 Lohr Ferenc 246
 Losonczy Dezső, vajda 334, 335
 Lökös János *lásd* Kállói Lökös János
 Lőrinczy Szabolcs 252
 Luffy Katalin 369
 Lukinich Imre 370
 Lully, Jean-Baptiste 293
 Lungu, Ion 417
 Luther, Martin 42
 Luxemburgi Zsigmond, német-római császár,
 magyar király 325, 327, 335, 345
 M. Timár Ágnes 240
 Macskássy Krisztina, Bethlen Istvánné 384
 Madách Imre 79, 80, 205, 308
 Majláth Gusztáv Károly 200
 Man, Paul de 172
 Mandel, Barrett J. 172
 Manin, Ludovico 325

-
- Manini (Mannini) cs 10, 321, 322, 324–330, 332–336, 342, 343, 345–347
—, Andrea (András) 329, 330, 337, 338
—, Anna 331, 337, 338
—, Francesco 327, 329, 330, 337, 338, 342, 344, 347
—, Giovanni (János) di Antonio 325, 327, 331–334, 336–338, 340–342
— Katalin 331
— László 332
— Magdolna 331
—, Marco 325, 342
—, Odoardo di Antonio 325–337, 341–345, 347
—, Pagholo (Pál) 329, 330, 332, 337, 338
—, Pape (Giuseppe) di Salvestro 325, 327, 329–336, 340–345
Manini-Bardi, Angello (Angiolo) 325–328, 330–338, 340–345, 347
Mann, Thomas 187
Manninen, Otto 90
Mannini, Alamano 325
—, Antonio di Giovanni 325, 327
—, Salvestro di Giovanni 325, 327
Manoury, Philippe 307
Manshercze 404
Márai Sándor 287
Marcho 328, 329, 344
Margócsy István 134
Mária Terézia, német-római császárnő, magyar királynő 52, 384, 452, 457, 463
Máriaffy cs 396
— Albert 397
Mariann, Fenyvesi Judit testvére 175
Markházy György 355
Márki Sándor 368
Márkos Albert, id. 9, 259–263, 275, 276
Márkus László 229
Márta, Fenyvesi Judit testvére 175
Márton Krisztina 377
Massiliai Gennadius 32
Máthé Ákos 216
Mathesius, Andreas 413–417
Mátyus Péter 47–48, 57
Maufer de Maliferis, Petrus 366
May, Georges 172
Meck, Richard 278
Melanesi, Giovanni di Piero 324
Menyhért Anna 186
Mercy d'Argenteau, Claude Florimond 457
Merényi-Metzger Gábor 13, 22, 25
Mérey Mihály 356
Merza Mária 204
Messiaen, Olivier 280
Mészáros Dezső 187
— Ignác 138
— Zsófi 187
Meyer Helén, Helene 65, 69
— János 379, 383
Miereanu, Costin 307
Mihály deák 369
Mikecs Anna 187, 190
— László 186
Mikó Gyula 13
Miske Imre 462
Molière 156
Molnár Ádám 55
— Borbála 128–129, 131, 134–135, 137, 139–140, 142, 144–147
— Tünde 290
Monagle, Lisa 173
Morell Mihály 246
Mozart, Wolfgang Amadeus 205, 292
Murail, Tristan 307
Muşlea, Ion 403, 417, 420
Müllенbach, Alexander 307
Nádasdy Kálmán 229
Nádor Tamás 256
Nagy Borbála, Bethlen Sámuelné 379
— Imre, színész 158
— István 224
— Iván 331, 386
— János 86
— János, páter 369
Naláczi István 386
— József 386
Negrea, Marţian 259
Nemes Ádám 400
— Franciska, Béli Istvánné 398
— János 455, 460, 462
— Károly 362

- Nemeskürty István 246
 Németh Antal 150
 — László 287
 — Zsombor 9, 243, 279–280, 282
 Nicetas 40, 41
 Nicula, Maria 408
 Nikolics Sándor 193
 Nola Paulinus 40
 Nösner, Josef 417

 Nyirő József 230, 246

 O'Donnell, Carl Claudius 452
 Oborni Teréz 15
 Offenbach, Jacques 205
 Oidipusz 303
 Ojansuu, Heikki 90–94
 Oláh Tibor 313
 Olajos Szabó János 431
 Ollé András 355
 Olney, James 172
 Orbán Balázs 363, 369, 370
 — György 9, 263, 277–281, 284, 286, 287
 Oresztész 303
 Origenész 33
 Orsós Julianna 352
 Osváth Katalin, Béli Istvánné 398

 Örfiné Bischof Zsuzsanna 281

 Paál János 407
 Paczkó, nyomdász 49
 Pajor Sándor 164
 Pakó László 10, 423
 Pál Ambrus 413
 Paldiny Jánosné 369
 Páll, Philipp 413
 Pálóczy Horváth Ádám 129, 256
 Palude, Petrus de 367
 Pannonius, Janus 236
 Pap Levente 9, 29
 Pápai Páriz Ferenc 31
 Papp Kinga 9, 58, 107
 Paris, François 307
 Parra, Hèctor 307
 Parti Nagy Lajos 185

 Patrik, Szent 325
 Paulay Ede 156–157, 164–166
 Pázmány Péter 29, 30
 Péchy Blanka 153
 Pécsi Gáspár 356
 Pekry Polixéna, Daniel Istvánné 384
 Pesonen, Matti 90
 Péter Éva 9, 259
 Péterfy Gergely 185
 Petki József 401
 Petőfi Sándor 80, 158
 Petrassi, Goffredo 213
 Petrichevich Horváth Mózes 383
 — — Ráhel, Toldalagi Istvánné 378, 383
 Petrovics Emil 224, 226, 239
 Phaedrus, Gaius Iulius 214
 Pilinszky János 237
 Pintscher, Matthias 307
 Plutosz 103
 Polcz Alaine 178
 Pollák Izidor 62, 63
 Pop, Adrian 307
 Porthan, H. G. 84
 Potyó István 9, 193
 Poulenc, Francis 227
 Prielle Kornélia 9, 156–161, 165, 167–170
 Priuli cs 328, 329
 —, Giovanni di Niccolo 328, 329, 344
 Pukánszky Kádár Jolán 159

 R. Várkonyi Ágnes 15
 Racine 156
 Radák Ádám 396, 397
 — II. Ádám 390
 — Anna, Teleki Domokosné 398
 — István 390
 Ráday Eszter, Teleki II. Lászlóné 382
 Radnóti Miklós 237
 Radstone, Susannah 181
 Rákóczi cs 16, 24
 — Ferenc, I. 17
 — Ferenc, II., erdélyi fejedelem 23
 — György, I., erdélyi fejedelem 361
 — Zsigmond, erdélyi fejedelem 416
 Rakodczay Pál 158, 160, 164
 Rákosi Jenő (Kremsner Jenő) 62, 67–68

-
- Rát Mátyás 45–52, 54, 56, 59
Ravel, Maurice 229
Reguly Antal 84
Reich, Steve 292, 300
Remete Szent Pál 36
Rengó Anna 434, 435
Respighi, Ottorino 244
Rétsey János 22
Rettegő György 451, 455, 459–462
Révai Miklós 47–49, 58
Rhédey cs 375, 395
— Ádám 385
— Druzsiána, Kemény Ádámné 385, 389
— Éva, Bethlen II. Györgyné 382
— Ferenc (†1770) 377, 381
— Ferenc 395
— Gábor 395
— István 395, 402
— V. János 376, 378, 380
— László 380
— Mária, Bánffy Boldizsárné 390
— Zsigmond 381, 400
Ricoeur, Paul 172, 182, 183
Ripa, Cesare 298
Robin, Tann 307
Rosenberg, Rosa 61
Rosenfeld, Georg Andreas 461, 463
Rossi, Piero di Rosso 340
Rosso del Rosso, Cristofano di 324, 340
Rublack, Ulinka 426, 447
Rudolf, osztrák–magyar trónörökös 399
Ruzicska Ilona 204
Ruzitska György 194, 199
- S. Sárdi Margit 135, 145
Salamon Anikó 99
Salinus Kelemen 429
Sándor Erzsébet 200
— József 155, 156
Sárdy János 256
Savoyai Jenő 25
Schedel (Toldy) Ferenc 66
Schéfer András 187
— Ida 186–188
Schiller, Friedrich 65, 66, 79, 80
Schlözer, August Ludwig 46, 59, 60
- Schmidt, Franz 288
Schneevoigt, George 244
Schönberg 215
Schöpflin Aladár 159
Schuller, Georg Adolf 418
Schuster, Johann Michael 408
Scolari, Andrea 324
—, Filippo di Stefano 335, 336, 340, 342
Sebestyén Gyula 89
Seivert Johann (János) 53, 55
Selmeczi György 9, 277, 281, 283–286
Setälä, Emil Nestor 84, 90–91, 94
Seyfrid, Conrad 367
Sharpe, James 429, 433
Simon Zsolt 362
Simonis, Michael 412
Sipos Ambrus 355
Sittenberger, Hans 79
Sófalvi Emese 10, 307
Solyosi 293
Sombori Ágnes, Szutsáki Ferencné 383
Somogyi Éva 78
Sorban, Elena Maria 308
Spiereburg, Pieter 442
Stahnke, Manfred 307
Stan, Eli 405
Stapfer, Johann Friedrich 391
Stein 201
Strohmayr, Anton 461
Suciu, Ioan 176
Swierczewski, Michel 307
- Szabédi László 229, 239, 242
Szabó Angéla 173
— Csaba 288
— György 47, 49, 58
— János *lásd* Olajos Szabó János
— Lőrinc 237
Szabolcsi Bence 230, 254–255
Szacsavay Sándor 47, 49–50, 58–59
Szádeczky Lajos 26, 364, 368, 452
Szalacsi Antal 334
— Bálint 334
Szalay Ágoston 328, 329
— Miklós 263
Szántai Csizmadia János 440

- Szapolyai Imre 335, 345
 Szárhegyi János 366
 Szász Károly 65–66, 133
 Szathmári Pap Mihály 55, 58
 Szebeni Mihály 437, 441, 445–447
 Szegedi Máté 334, 343, 344, 347
 Szegő Péter 9, 301–305, 307–309, 314
 Székely Ádám 55, 57, 400
 — György 149
 — László 400
 Székelyhidi/Székelyhidy Ferenc 194, 203
 Szekfű Gyula 14
 Szelezcky Karolina, Apor Lázárné 394
 Szellay Alice 246
 Szemere Gizella, Kürthy Emilné 166
 Szénás Mária, Vér II. Andrásné 392
 Szénégető Lőrincné 433, 447
 Szentpáli Ágnes, Kemény Jánosné 400, 401
 Szentpéterszegi Odoardo *lásd* Manini,
 Odoardo
 Szepes Erika 103
 Szerdahelyi Kálmán 156–158
 Szigeti József 211
 Szigligeti Ede 205
 Szj Enikő 86
 Szilágyi György/Gyurkó 439, 445
 — Sámuel 400
 — Sándor 14
 Szinyei Merse Jenő 252
 Szinnyei József 84, 90, 94
 Szokolay Sándor 224–225
 Szöllősy András 9, 209–217
 Szóts István 230, 246–248, 250, 257, 258
 Sztravinszkij, Igor 227
 Szutsáki cs 383
 — Ferenc 383
 — Péter 383
 Szűcs Márton 47

 Talenti, Thalentus de 340
 Tallián Tibor 220, 222
 Tallóci Jankó 345
 — Matkó 335
 Talvio, Maila 90
 Tállyai Dániel 47
 Tamási Áron 263

 Tapodi Zsuzsa 9, 185
 Țăranu, Cornel 9, 301, 304, 305 307, 313
 Tarczali Zsigmond 25
 Tari Lőrinc 325
 Tarnai Andor 47, 49
 Teke Zsuzsa 322
 Teleki cs 374, 375, 378, 392, 399, 398, 401
 — [...], gróf 458
 — Ádám (†1792) 463
 — Ágnes, Zeyk Józsefné 398
 — Domokos 398
 — Erzsébet, Bánffy Zoltánné 396
 — Jozefa, Zeyk Józsefné 398
 — József (†1796) 55–56
 — III. József (†1817) 374, 392
 — József (Mihály) (†1913) 398
 — Károly 458, 460, 461
 — Kata, Lázár Jánosné 378, 381
 — Klára, Bethlen Dávidné 387
 — László (†1778) 460
 — II. László 382
 — Mihály 14
 — V. Mihály 388
 — Sámuel (†1882) 54, 58, 399
 — VII. Sámuel (†1916) 399
 — I. Sándor 382
 — II. Sándor (†1770) 380
 — III. Sándor (†1767) 374, 378, 380, 402
 — Sándor (†1892) 158
 — Sára, Bethlen Pálné 388
 — Zsuzsanna, Korda Györgyné 384
 Temesvári János 203
 Tenczer Pál 72
 Terényi Ede 9, 287–288, 292–293, 296–300
 Tervonen, Viljo 90
 Teutsch, Georg Daniel 410, 417, 419
 Thiering professzor 75
 Thuróczy János 364, 367–370
 Thurzó cs 16
 Tibaud, Jacques 211
 Tihanyi László 307, 312
 Timon Ákos 356
 Tinódi Sebestyén 289
 Todi, Jacopone da 214
 Toldalagi cs 375
 — Ferenc (†1803) 400, 401

-
- Ferenc Mihály Zsigmond Balázs (†1864) 394
- II. János 386
- István 373, 377, 383, 387, 400
- Krisztina Zsuzsanna, Rhédey Ferencné 395
- László 382, 387, 401
- Mihály 382
- V. Mihály 393, 401
- Viktor 394, 400
- Zsuzsanna, Nalácz Istvánné 386
- Toldy (Schedel) Ferenc 66
- Toma Katalin 20
- Tompá László 239
- Tompson, E. A. 42
- Toresen, Lasse 307
- Torjai Péter 368, 369
- Tornya József 400
- Toroczkay Kata, Radák Istvánné 390
- Mária, Rhédey Lászlóné 380
- Zsuzsanna, Székely Lászlóné 400
- Tótfalusi Kis Miklós 18
- Tóth Gergely 30
- Illés, néhai 438, 445
- Tőke Gergely 355
- Török Erzsébet 214
- Török-Gyurkó Áron 10, 307–310, 312, 314–315, 317
- Triendl, Oliver 277, 281
- Trostovszky Gabriella 352
- Tróznér József 288
- Tuboly Erzsébet (Liza) 129, 144
- Rozália 129
- Turner, Victor 100
- Újfalvy Krisztina 128, 130, 139–140, 142–144
- Újlaki Miklós 345
- Ulászló, I., magyar király 345
- Ullmann Ferenc 395
- Ungi Pál 47
- Urbányi János 393, 402
- Váczi Tamás 209
- Váczy Tamás 187
- Vaderna Gábor 128, 145
- Vadnai Károly 157
- Vaggio di Mazza dei Giuseppi da Empoli, Niccolo di 324, 341
- Vahot Imre 133
- Vajda János 281, 285
- Vályi Klára 128, 135, 140, 142, 145
- Váradai Istvánné 432
- Klára, Domokos Péterné 389
- Várday Pál 356
- Varga Bálint András 278
- Márton lásd Bakos Varga Márton
- Varga P. Ildikó 9, 81
- Vargha Gyula 65
- Váró Ferenc 65–66
- Vasas Samu 99
- Vass Lajos 224
- Vaszy Viktor 220, 223–224
- Vayda, Matthias 411
- Vér II. András 392
- Pál 392
- Vermesy Péter 263, 288, 296
- Verseghy Ferenc 84
- Vértesy István 355
- Vidovszky László 224
- Vikár Béla 81, 83–85, 89–90, 92, 94–96
- Vince István 367
- Vinkler János 356
- Viski János 203, 220
- Visky Pál 143
- Vitéz Krisztina, Szutsáki Péterné 383
- Vizaknai Miklós 345
- Vizsolyi Livia 283
- Voigt Vilmos 89
- Voina, Simion 406
- Voltaire 142
- Vorbuchner Adolf 364
- Vulturar, Sonia 310
- Wahrmann Mór 73
- Waldmann Erzsébet 174
- Wass cs 331–333
- György 18
- Katalin, Toldalagi Lászlóné, Kemény III. Simonné 382, 387, 389
- Krisztina, Bethlen Lászlóné 386
- Pál 331
- Wayda, Stephanus 410

- Weber, Carl Maria von 205
 Weiner Leó 204
 Weingarten, Susan 39
 Weöres Gyula 85
 Weöres Sándor 134, 185, 236–237
 Werbőczy István 425, 437
 Wesselényi cs 375
 — Anna, Bethlen Lajosné 391
 — István 379, 391
 — Jozefa, Bánffy Jánosné 396
 — Kata, Rhédey Zsigmondné 381, 400
 — Miklós, id. 151
 — Polixéna, Kemény III. Simonné 379, 389
 Wichmann, Yrjö 91
 Wilhelm András 307
 Windhager Ákos 9, 287
 Wlassics Gyula 252
 Wolf, Christian 381
 Youmans, Vincent 282

FÖLDRAJZI NEVEK

- Abauj vm 355
 Afrika 399
 Almakerék (Mălâncrav, R) 17
 Alparét (Bobâlna, R) 334
 Alsócernáton (Cernatul de Jos, R) 389
 Alsó-Fehér vm 389, 409
 Alsórákos (Racoș, R) 379
 Amerikai Egyesült Államok 171, 172, 178,
 180, 244, 282, 288
 Anglia/Angol Királyság 323, 325, 379, 433,
 434, 442
 Aranyosegerbegy (Vișoara, R) 263
 Aranyosszék 395, 398, 462
 Árapatak (Araci, R) 395
 Argentína (ma Strasbourg, Fr) 367
 Asszonyvására (Târgușor, R) 180
 Augsburg (N) 367, 368
 Ausztrália 177
 Bábolna (M) 386
 Bács *lásd* Kisbács
 Bad Tüffer (Laško, Szl) 394
 Zabanius 23
 Zati cs 323, 340
 —, Antonio di Francesco 340, 341, 344
 —, Cristofano di Andrea 340
 Zavari, Zacharias 410
 Zele Anna 443
 Zeyk András 455
 — Borbála, Toldalagi V. Mihályné 378, 393,
 401
 — Dániel, id. 400
 — József (†1852) 398
 — József (†1914) 398, 402
 Zilahi Sebes András 24
 Zrínyi Péter 369
 Županič, Jan 74
 Zsirai Miklós 85
 Zsizsmann Ilona 221
 — Rezső 220–221, 225
 Baden bei Wien (A) 394
 Balaton, tó (M) 178
 Balázsfalva (Blaj, R) 409, 416
 Bálványos (Unguraș), vár 336
 Bánffyhunyard (Hunedoara, R) 263
 Bánság *lásd* Temesi bánság
 Bányabükk (Vâlcele, R) 22
 Bars vm 355
 Bártfa (Bardejov, Sz) 443
 Bázél (Basel, S) 248
 Bécs (Wien, A) 9, 17, 19, 22–24, 26–28, 64,
 68, 74, 76, 80, 110, 171, 180, 244, 379,
 380, 395, 397, 380, 451–454, 456, 458,
 459, 463
 —, Mehlgrub-ház 25
 —, Szent István-dóm 20, 22
 Belgium 379
 Belső-Szolnok vm 330, 332, 336, 381, 461
 Bénye *lásd* Magyarbénye
 Beresztelke (Breaza, R) 396
 Berlin (N) 64, 156, 245, 247, 364, 399
 Beszterce (Bistrița, R) 257

- Beszterce vidéke 454
Bethlen (Beclean, R) 379, 382, 384, 386, 387, 390, 391, 393, 395, 396, 399
Betlehem (Bethlehem, P) 36, 39
Bibarcfalva (Biborțeni, R) 394
Bihar vm 326, 332, 334, 336
Bizánc 403
Bolgárcserged (Cergău Mic, R) 403, 404, 407, 410–417, 419, 420
Bologna (O) 434, 441, 446
Bongárd (Bungard, R) 403–409, 411, 418, 420
Bonyha (Bahnea, R) 388
Borgói-szoros (Pasul Tihuța/Bârgău, R) 455
Borosjenő (Ineu, R) 384
Borsa (Boșșa, R) 379
Borsod vm 354
Brassó (Brașov, R) 122, 191, 215, 322, 345, 397
Breznóbánya (Brezno, Sz) 393
Bruges (B) 323, 325
Brünn (Brno, Cs) 367–369
Buda (M) 19, 22, 335, 364, 366, 371
Budaörs (M) 206
—, római katolikus plébániatemplom, 206
Budapest (M) 64, 80, 84, 87, 89, 174, 191, 210, 220, 222, 224–225, 229, 235, 238, 244, 253, 288, 303, 397, 398
Buffalo (AEÁ) 171, 183
Bukarest (București, R) 178, 180, 288, 307
Bulgária 403
Buzin (Hr) 369

Csehország/Cseh Királyság 451
Csíksomlyó (Șumuleu Ciuc, R) 361, 365, 370
—, ferences kolostor 361, 365, 370, 371
Csíkszentdomokos (Sândominic, R) 97, 101–105
Csíkszentkirály (Sâncrăieni, R) 393
Csíkszentmárton (Sânmartin, R) 369
Csinád *lásd* Erdőcsinád

Dalmácia, tört. régió 35
Darmstadt (N) 288
Debrecen (M) 22, 193, 399, 429, 444
Delft (H) 449

Dés (Dej, R) 204–207, 322, 326, 330–332, 334–336, 340–342, 347, 362, 365, 366, 369, 443, 458
—, ferences kolostor 362, 365, 366, 370
Déva (Deva, R) 461
Dicsőszentmárton (Tárnăveni, R) 224, 288
Doboka vm 330, 331, 333, 335, 336, 379, 439, 451
Drezda (Dresden, N) 156
Dublin (Í) 325
Dunakanyar, régió (M) 191

Ekecs (M) 355
Empoli (O) 323
Erdély (Transilvania/Ardeal/Siebenbürgen, R), régió 9, 10, 14, 17–18, 21–23, 27, 28, 42, 43, 52–53, 55, 59, 60, 110, 125, 186, 205, 209, 210, 212, 215–217, 219, 242, 286, 298, 317, 321–326, 328, 329, 334–336, 340, 341, 346, 347, 361, 363, 366, 368–371, 373, 375, 381, 382, 393, 401, 403, 420, 421, 451–453, 455–465
—, Észak- 176
Erdély Nagyfejedelemség, tört. országrész 356, 360, 361, 381, 382, 384, 385, 387, 392, 451, 458, 460, 463–465
Erdőcsinád (Pădureni, R) 383
Erdőszentgyörgy (Sângeorgiu de Pădure, R) 388
Essex (Ang) 442
Esztelnek (Estelnic, R) 362
—, ferences kolostor 362
Észtország 85, 89, 93
Európa 101, 142, 304, 305, 399, 434, 440, 441, 449, 450
—, Közép- 298
—, Közép-Kelet- 323

Fehér m (Alba, R) 411
— vm 462
Felső-Fehér vm 462
Ferrara (O) 434
Finnország/Finn Nagyhercegség 83–85, 88–90, 93–95, 288
Firenze (O) 10, 321–330, 332, 333, 336–338, 342, 346, 347

- Fogaras (Făgăraș, R) 405
 Földközi-tenger 245
 Friuli (O) 325
 Füzes (Stupini, R) 335
- Gáborján (M) 334, 335
 Galac (Galați, Hunyad m, R), falu 115
 Gáldtő (Galtiu, R) 387, 395
 Galícia, tört. régió 452, 453, 456, 464, 465
 Gelence (Ghelința, R) 394
 Gernyeszeg (Gornești, R) 382, 392
 —, Teleki-kastély 392
 Ghencea (R) 179
 Gömör vm 354, 355, 393
 Göttingen (N) 46, 399
- Gyergyószárhegy (Lăzarea, R) 397
 Győr (M) 178
 — vm 354
 Gyulafehérvár (Alba Iulia, R) 19, 444, 448, 456
 Gyulakuta (Fântânele, R) 378, 381
- Habsburg Monarchia 23, 451, 453, 464, 465
 Hadad (Hodod, R) 379, 381, 391, 398
 Hamburg (N) 64
 Hargita (Harghita), m 105
 Harmadik Birodalom 251
 Háromszék, vm 113, 115, 125, 395, 455
 Havasalföld (Țara Românească, R) 119, 121, 123, 407, 425
 Hégen (Brădeni) 392
 Helsinki (F) 84, 85, 87, 89, 245
 Hermány (Cașoț, R) 407
 Hertfordshire (Ang) 442
 Hollandia 379
 Horvátország 369, 463
 Hunyad m (R) 210
 — vm 455, 461
 Huszt (Xyct, U) 453
- Iklód *lásd* Nagykilód
 India 100, 288, 304, 305
 Írország 325, 327
 Itália 321–324, 328, 442, 446
 Izrael 180
- Jád (Livezile, R) 454
 Japán 288
 Jászmonostor (Pusztamonostor, M) 193
 Jászvásár (Iași, R) 307
 Jeruzsálem 39
- Kalotaszeg, tájegység (R) 103
 Kapjon (Coplean, R) 334
 Karánsebes (Caransebeș, R) 367
 —, jezsuita rendház 366
 Kárpát-medence 322, 336, 354, 360
 Kaukázus, hegység 39
 Kenya, hegycsúcs 399
 Kézdiszentlélek (Sânzieni, R) 117
 Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc, R) 453
 Kisbács (Baciu, R) 436
 Kisoroszi (M) 279, 282
 Kisréde, elnéptelenedett település (M) 380, 381, 385, 395
 Kodor (Codor, R) 331, 332, 334, 335, 342
 Kolozs vm 384, 389, 439
 Kolozsmonostor (Cluj-Mănăștur, R) 436
 Kolozsvár (Cluj-Napoca, R) 9, 10, 17, 26, 112, 115, 119, 121, 130, 144, 164, 176, 178–180, 191, 200–207, 209–211, 213, 216, 217, 219, 221–222, 224, 229, 235, 237–239, 241, 242, 245, 247, 258, 259, 276, 288, 289, 298–300, 317, 322, 331, 343, 368, 369, 379, 385, 391, 393–395, 398, 423, 424, 427, 429, 430, 434, 436, 437, 440, 442, 449, 450, 456
 —, Farkas utca 288–289, 296, 367
 —, Farkas utcai templom 17, 26–27, 299, 300
 —, Ferenc-rendiek temploma 200
 —, ferences kolostor 367
 —, Házsongárd temető 288
 —, Kül-Magyar utca 438, 441
 —, Szappan utca 437, 441
 —, Széna-utca 439
 —, Szent Mihály-templom 193, 224
 Komárom vm 355
 Komlód (Comlod, R) 379
 Koppenhága (København, D) 244, 245
 Koronka (Corunca, R) 394
 Körösbánya (Baia de Criș, R) 362
 —, ferences kolostor 362

-
- Köröstarcsa (M) 392
Kővárvidék 379
Krakkó (Kraków, L) 324
Kraszna vm 355, 389, 443, 462
Kraszna völgye, tájegység (R) 288
Krasznahorka (Krásna Hôrka, Sz) 393
Küküllő vm 387, 391, 462
- Lemberg (Lviv, U) 453
Lengyelország/Lengyel Királyság 452
Lipcse (Leipzig, N) 64, 156
Liptó vm 355
Livádia (Livadia de Câmp, R) 455, 456
London (Ang) 325
Losonc (Lučenec, Sz) 387, 390, 395, 396
Lozsád (Jeledinți, R) 395
- Magyarbénye (Biia, R) 384, 390, 397
Magyarcserged (Cergău Mare, R) 403, 409–411, 413, 416, 417, 420
Magyargyerőmonostor (Mănăstireni, R) 379, 385, 389, 390
Magyarország/Magyar Királyság 10, 29, 42, 43, 53, 63, 80, 84, 85, 88, 89, 92, 94, 159, 176, 210, 244, 247, 248, 251–253, 257, 258, 277, 282, 286, 300, 321, 322, 324–330, 335, 336, 342, 345–347, 349, 354, 356, 359, 360, 366, 381, 416, 451–453, 463
—, Nyugat- 437
Magyarzsákod (Jacodu, R) 369
Maksa (Moacă, R) 396, 397
Malomvíz (Râu de Mori, R) 388
Máramaros vm 321–323, 326, 328, 330, 334, 336, 341, 343, 346, 347, 355, 454, 463
Máramarossziget (Sighetu Marmăției, R) 456
Marburg (N) 381
Máriaradna (Radna, R) 362
—, ferences kolostor 362
Maros (Mureș, R) m 361, 370
Marosgezse (Gheja, R) 390
Marosjára (Iara de Mureș, R) 383
Maroskeresztúr (Cristești, R) 389
Marosorbó (Oarba de Mureș, R) 380
Marosszék 389, 394, 462
- Maroszentgyörgy (Sângeorgiu de Mureș, R) 362, 397
—, református imaház 397
—, református iskola 397
Maros-Torda vm 395, 396
Marosvásárhely (Târgu Mureș, R) 55, 288, 361, 362, 365, 370, 373, 375, 394, 395, 397, 401, 402; *lásd* Székelyvásárhely
Medgyes (Mediaș, R) 455
Meggyesfalva (Mureșeni, R) 397
Mikháza (Călugăreni, R) 361–371
—, ferences kolostor 10, 361–371
Miklósvár (Micloșoara, R) 123
Milánó (Milano, O) 457
Mislea (R) 180
Modena (O) 322
Mohács (M) 30, 349, 359, 360
Moldva/Moldvai Fejedelemség 110, 440, 454
Monora (Mănărade, R) 411
Monostor *lásd* Kolozsmonostor
Morvaország/Morva őrgrofság 451
Munkács (Mukachevo, U) 443, 453
München (N) 64
- Nagybánya (Baia Mare, R) 322, 335, 340, 394, 440
Nagybarcsa (Bârcea Mare) 397
Nagy-Britannia 251
Nagydemeter (Dumitra, R) 454
Nagyenyed (Aiud, R) 191, 381, 389, 400, 420
Nagyercse (Ercea, R) 382, 386, 387, 393, 394
Nagyiklód (Iclod, R) 387
Nagykároly (Carei, R) 453
Nagyszalonta (Salonta, R) 171, 174, 176
Nagyszeben (Sibiu, R) 112, 322, 404, 407, 408, 411, 420, 453, 457, 458, 464, 465
Nagyszombat (Trnava, Sz) 119
Nagyvárad (Oradea, R) 174, 176, 324, 330, 335, 463
Nápoly (Napoli, O) 322
Németalföld 325, 430, 449
Németkeresztúr (Deutschkreuz, A) 61
Németország 64, 364, 419
Németújvár (Güssing, A) 443
Nógrád vm 354, 392
Nürnberg (N) 363

- Nyárádköszvényes (Mătrici, R) 369
 Nyárárdmente, tájegység (R) 361, 364
 Nyitra vm 355
 Nyulak-szigete (Margit-sziget, M) 355
- Olaszország 322, 396
 Oltszakadát (Săcădate, R) 407, 408
 Ormánság, tájegység (M) 255
 Oroszcstúr (Rusciori, R) 403, 404, 407, 417–420
 Oroszország 84
 Oszmán Birodalom 349, 359, 360
 Osztrák–Magyar Monarchia 9, 14, 65, 67, 70, 74
 Ózd (Ozd, R) 397
- Pannónia, tört. provincia 35, 36, 39
 Papfalva (Popești, R) 436, 441, 445, 447
 Párizs (Paris, F) 156, 166, 364
 Partium, régió (R) 463
 Patrasz (Patras, G) 33
 Pécsújfalu (M) 356
 Pest (M) 62, 74, 157, 393, 444, 453
 Pest-(Pilis) vm 355
 Pettau (A) 453
 Pinták (Slătinița, R) 454
 Pisa (O) 323
 Pori (F) 93
 Pozsony vm 355
- Radnót (Iernut, R) 22
 Rákosmező (M) 256
 Rohonc (M) 437
 Róma (Roma, O) 36, 39–41, 210
 Románia 105, 171, 175, 177, 183, 202, 210, 292, 300, 364, 366, 370, 371, 419
 Rotterdam (H) 449
 Rozsnyó (Rožňava, Sz) 393
 Rudolf-tó (ma Turkana-tó, K, E) 399
- Sáromberke (Dumbrăvioara, R) 399
 Sáros vm 355
 Sárosmagyarberkesz (Berchez, R) 393
 Sárospatak (M) 137, 457
 Sárpaták (Glodeni, R) 398
 Schweidnitz (Świdnica, L) 380
- Segesvár (Sighișoara, R) 307, 381
 Sopron (M) 61, 444
 — vm 354, 355
 Sorostély (Șoroștin, R) 412
 Spring (Șpring, R) 409
 Stefánia-tó (ma Csev-Bahir-tó, E, K) 399
 Stridon, tört. város 35, 36
 Sussex (Ang) 442
- Szabolcs vm 354, 355
 Szokolca, ferences kolostor 366
 Szalárd (Sălard, R) 335, 340, 341
 Szalónak (Stadtschlainig, A) 437, 443
 Szalonta (Salonta, R) 177
 Szamos (Someș), folyó 191, 288, 334, 459
 Szamosújvár (Gherla, R) 180
 Szászrégen (Reghin, R) 455
 Szászsebes (Sebeș, R) 409, 456
 Szászváros (Orăștie, R) 210, 216, 217
 Szatmár (Satu Mare, R) 328, 334, 335, 345
 — vm 334, 336, 354, 355
 Szeben (Sibiu, R), m 405, 407
 — *lásd* Nagyszeben
 Szébenszék 403, 404, 418
 Szegvár (M) 177
 Szék (Sic, R) 322, 326, 334, 340, 341, 347, 380, 382, 388, 392, 398, 399, 429
 Székelyföld, régió (R) 361
 Székelykeresztúr (Cristuru-Secuiesc, R) 259, 276
 Székelyudvarhely, ferences kolostor 365
 Székelyvásárhely (Târgu Mureș, R) 440, 448;
lásd Marosvásárhely
 Szentbenedek (Mănăstirea, R) 336
 Szentdemeter (Dumitrești, R) 369, 394
 Szentgyörgypuszta (M) 191
 Szentlélek *lásd* Kézdiszentlélek
 Szentpéterszeg (M) 330–332, 334, 335
 Szepes vm 355
 Szilézia, tört. régió 452
 Szirák (M) 392
 Szolnok (M) 345, 453
 Szombathely (M) 178
 Szovjetunió 419
 Szörény vm 345

Tahiti, sziget (FP) 288
Tallinn (É) 87
Talmács (Tâlmăciu, R) 455
Tampere (F) 93
Távol-Kelet 301, 302, 304, 305
Teleki-vulkán (K) 399
Temesi bánság 451–453, 463
Temesvár (Timișoara, R) 457
Tibet, régió 302, 305
Tokaj (M) 331
Torda (Turda, R) 322, 340, 444, 456
— vm 383, 394, 443, 455
Tordaszentlászló (Săvădisla, R) 263
Torino (O) 73
Torja (Turia, R) 117
—, Al- (391, 394)
Tótfalu (M) 335
Tövis (Teiuș, R) 111, 118
Trencsén vm 355
Turku (F) 93

Udvarhelyszék 385, 462
Ugocsa vm 355
Újlak (M) 341
Ukrajna 102

Ung vm 355
Uzon (Ozun, R) 395, 397, 400

Vác (M) 334
Vajdaháza (Voivodeni, R) 332, 335
Vajdaszentivány (Voivodeni, R) 386
Várad *lásd* Nagyvárad
Vargyas (Vârghiș, R) 385, 402
Várvidék (Burgenland, A) 61
Vas vm 354, 355
Vasasszilvás (Silivaș, R) 333
Velence (Venezia, O) 323–325, 328, 344
Veresmart (Unirea II/Veresmart, R) 396
Verona (O) 366
Vesztény (Veștem, R) 405
Vingárd (Vingard, R) 411
Vizakna (Ocna Sibiului, R) 322, 340

Zágon (Zagon, R) 455
Zala vm 354, 355
Zalatna (Zlatna, R) 453
Zamárdi (M) 178
Zemplén vm 354, 355
Zeykfalva (Strei, R) 393, 398
Zólyom (Zvolen, Sz) vm 393

INTÉZMÉNYEK NEVEI

A Színpad, folyóirat 155
A Zene, folyóirat 248
Accademia Nazionale di Santa Cecilia, Roma 244
Állami Zenekonzervatórium, Kvár 257
Államtanács (Staatsrat), Bécs 454, 459, 463
Artisjus díj 277
Átrium, filmszínház, Bp. 253

Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar 219, 259, 307
Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Színház-és Film Kar 149
Balázsfalvi Görögkatolikus Érsekség 409
Bartók-díj 277
Batthyáneum Könyvtár, Gyulafehérvár 364

Biblioteca Nazionale Centrale, Firenze 325
Bolyai Farkas Líceum, Marosvásárhely 216
Bornemisza Anna Nőszövetség 14
Borsszem Jankó, élclap 62–63, 65, 77
Budai Népszínház 63
Budai Színkör 193
Budapest Music Center Magyar Zenei Információs Központ 277
Budapesti Fúvósegyüttes 215
Budapesti Hírlap, napilap 63, 78
Budapesti Napló, időszaki lap 72, 75
Budapesti Szemle, folyóirat 79
Budapesti Zeneakadémia 193–194, 202, 204, 212, 216–217

Collegium Musicum, kamaraegyüttes 230

- Collegium Regium Theresianum Societati Jesu, Bécs 462
 Contemporary Music Dialog 308
 Csíksomlyói ferences kolostor nyomdája 365
 Daemen College (korábban Rosary Hill College, AEA) 180
 Deák, filmszínház, Bp. 253
 Délibáb, hetilap 250
 Egri Püspökség 322
 Egyenlőségi Kör, liberális tömörülés 72
 Egyetemi Könyvtár, Kvár 368, 369
 Ekésfront (Frontul Popular) 412
 Élet, folyóirat 253
 Ellenzék, folyóirat 223
 Első Magyar Színházi Ügynökség 155
 Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet Bartók Archívuma 243
 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Nőtörténeti Kutatóközpont 171
 Erdélyi főhadparancsnokság, Nagyszében 453, 464, 465
 Erdélyi Helikon, folyóirat 211, 212
 Erdélyi Királyi Tábla, Marosvásárhely 392, 393, 458
 Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár 14, 26, 107, 124, 368, 369
 Erdélyi Múzeum-Egyesület, I. Szakosztály 9
 Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete, Kvár 127, 423
 Erdélyi Tudósító, folyóirat 364
 Erdélyi Udvari Kancellária, Bécs 453, 454, 464
 Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozs–Dobokai Egyházkör 429
 Erkel-díj 203, 277
 Esti Ujság, napilap 253
 Esztergomi Érsekség 322
 Ferenc József Tudományegyetem, Kvár 84, 204
 Festival des Écoles d'Art Américaines 308
 FF Communications, kiadványsorozat 89
 Film Színház Muzsika, hetilap 253
 Finn Irodalmi Társaság 90, 94
 Finn–Észt Intézet 83
 Finn–Magyar Vegyesbizottság Magyar Albizottsága 86
 Finnugor Kutatás Magyar Nemzeti Bizottsága 85
 Finnugor Nemzetközi Kongresszus 87
 Firenzei Állami Levéltár 326, 343
 Főkormánysház (Gubernium), Kvár 23, 379, 382, 384, 392, 452–453, 455, 458–461, 464, 465
 Folklore Fellows, folkloristaszövetség 89
 Fővárosi Lapok, napilap 65
 Gheorghe Dima Nemzeti Zeneakadémia, Kvár 195, 204, 224, 225, 259, 301, 307, 313
 Göttingische Gelehrte Anzeigen 52
 Gubernium *lásd* Főkormánysház
 Guberniumi (Tartományi) kancellária, Kvár 461, 464, 465
 Gyulafehérvári káptalan 403
 Hajdu Film 252
 Háztartás, lap 166
 Helsingin Sanomat 92
 Helsinki Egyetem 85, 91–92
 Hét, folyóirat 65
 Hirmondó, lap 63
 Hitel, folyóirat 212
 Hunnia Filmgyár 251–253, 257
 Ifjú Erdély, folyóirat 212
 International Summer Academy, Bécs–Mürzzuschlag–Reichenau 307
 Jeney Zoltán-féle Budapesti Fúvósötös 214
 Józsa Béla Athenaeum 206
 Kalevala Társaság 95
 Károli Gáspár Református Egyetem, Egyház és Társadalom Kutatóintézet, Református Örökség Műhely 13
 Kassai Múzeum 252

- Katolikus Szemle, folyóirat 253
Kávéforrás Kör, társaság 62, 64, 67
Keleti Újság, napilap 212
Kincstartóság (Thesaurarius) 459, 461, 462
Kisfaludy Társaság 65
Kolozsmonostori konvent 325
Kolozsvári Magyar Zenekonzervatórium 202, 223
Kolozsvári Nemzeti Színház 207, 223, 242
Kolozsvári Opera 220
Kolozsvári Református Kollégium 210, 216, 217, 389, 392, 396
Korunk, folyóirat 211
Kossuth-díj 203, 277
Kruzsok-csoport, altajista nyelvészek asztaltársasága 93
Kultuszminisztérium, Bp. 86, 94, 224
- Láthatár, lap 212
Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem 307, 312
Liszt-díj 277
- Magyar (Udvari) Kisebb Kancellária 357
Magyar Autonóm Tartomány 362
Magyar Csillag, lap 212
Magyar Film Iroda 244
Magyar Hírmondó, Pozsony, hírlap 45, 47, 49–50, 52–53, 57–60
Magyar Kamara 351, 358
Magyar Királyi Belügyminisztérium 152
Magyar Királyi Kúria 355
Magyar Kultúra, folyóirat 253
Magyar Kurír, hírlap 50, 59
Magyar Művészeti Akadémia, Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet 287
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Bp. 10, 24, 321, 325, 328, 342, 349–351, 353, 359, 360, 451
Magyar Néprajzi Társaság 88
Magyar Rádió 214
Magyar Rádió Zenei Főosztálya 209
Magyar Tudományos Akadémia 63, 245, 322
Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet 206
- Magyar Tudományos Akadémia, Teleki-pályázat és -díj 63, 65
Magyar Út, folyóirat 253
Magyar Zenei Szemle, folyóirat 212
Magyar–Finn Társaság 85
Magyarország és a Nagyvilág, folyóirat 65
Magyarországi Református Egyház 42, 43
Marianum, Kvár 211
Marosszentgyörgyi Református Egyházközösség 397
Marosvásárhelyi Állami Székely Együttes 261
Marosvásárhelyi Jótékony Nőegylet 397
Marosvásárhelyi Református Kollégium 374, 375, 378, 379, 381–386, 388–390, 396, 401, 402
Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára 375, 400
Marosvásárhelyi Református Kollégium Konzisztórium 379
Mercanzia, Firenze 333
Mikházai ferences kolostor könyvtára 361–371
Művelődés, folyóirat 260
- Nagyenyedi Református Kollégium 380, 389
Nagykönyvtár *lásd* Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára
Német Philológiai Dolgozatok 70
Nemzeti Színház, Bp. 63–64, 79, 101, 152–159, 164, 167
Nemzeti Színház, Kvár 154–155
Neue Freie Presse 62, 72, 77
Neues Pester Journal 61, 63, 71, 74
Notre Dame de Sion nővérek 175–177
- Operaház, Bp. 229, 247, 252, 256
Országos Nemzeti Filmbizottság 250–252
Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 195, 247, 254
Országút, lap 287
Ország-Világ, hetilap 73, 75
Orvosi és Gyógyászati Kar 261
- Pajor Szanatórium és Vízyógyintézet, Bp. 164

- Parádi Katus-féle progresszív mozgásművészeti iskola, Dés 204, 205
- Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad 209
- Pásztortűz, folyóirat 211
- Pásztory-díj 277
- Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp. 322
- Pécsi Tudományegyetem, Művészeti Kar Zeneművészeti Intézet 277
- Pester Lloyd, napilap 63, 254, 256
- Pesti Hírlap, lap 68, 71, 76
- Pesti Napló, napilap 62, 63
- Petőfi Társaság 65
- Presse, lap 62
- Pro Artis Alapítvány „Souvenirs” együttese 206
- Protestáns Szemle, lap 212
- Ring-színház, Bécs 72
- Római Magyar Akadémia 244
- Román Nemzeti Levéltárak 346
- Román Nemzeti Levéltárak Bihar Megyei Osztálya, Nagyvárad 343, 346
- Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya, Kolozsvár 342, 346
- Román Opera 211
- Romániai Á. H. Evangélikus Egyház Főkonzisztórium 408, 412
- Romániai Á. H. Evangélikus Egyház Központi Levéltára, Nagyszeben 403
- Romániai Á. H. Evangélikus Egyház/Szász Evangélikus Egyház 403
- Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem 29, 185
- Segesvári Nyári Akadémia 310
- Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Kara, Bp. 164
- Springi káptalan (Springer Kapitel) 409
- Staatsbibliothek, Berlin, 364
- Szász Nemzeti Egyetem (Sächsische Nationsuniversität/Universitatea Națională Săsești) 417
- Szászsebesi káptalan 410, 411
- Székási káptalan (Zekescher Kapitel) 409, 410
- Székesfővárosi Zeneiskola 245
- Székesfővárosi Zenekar 245
- Szent Cecília-kórus és zenekar, Kvár 201
- Szentszék 178
- Szociális Testvérek Társasága 171, 174, 176, 179–180
- Téka *lásd* Teleki–Bolyai Könyvtár
- Teleki Téka Alapítvány 361
- Teleki Téka *lásd* Teleki–Bolyai Könyvtár
- Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely 10, 361, 362, 365, 367, 368, 370, 371, 373–375, 377, 399, 401, 402
- Thália Rt. 205
- Théâtre Français 156
- Theresianum *lásd* Collegium Regium Theresianum Societati Jesu
- Tolnai Világlapja, hetilap 68
- Történeti Múzeum, Bukarest 365
- Turán, folyóirat 84, 89, 95
- Turáni Társaság 83–84
- Udvari Haditanács (Hofkriegsrat), Bécs 452, 453, 464, 465
- Udvari Kamara (Hofkammer), Bécs 453
- Új Bécsi Iskola 215
- Uj Idők, hetilap 67, 69, 76–78
- Uj Magyarország, napilap 253
- Ungrisches Magazin, folyóirat 53
- Universal Edition, kottakiadó 230
- Uusi Suomi, napilap 92
- Várad káptalan 334
- Várpalotai Városi Könyvtár 90
- Velencei Biennálé 246, 258
- Velencei Filmfesztivál 230
- Vigília, folyóirat 209
- Waldbauer–Kerpely-vonósnégyes 203
- Weiner Konzervatórium, Bp. 209
- Wikipédia 83

Zene- és Színművészeti Konzervatórium,
Kvár 242, 259
Zeneakadémia, Bp. 174, 246
Zeneiskola, Kvár 206

Zeneművészeti Főiskola, Kvár 259
Zeneszerzők Állandó Tanácsa 247
Zenetársaság, Kvár 204

KÉPMELLÉKLET

ARANY KRISZTINA

+ Il nomi didio ad, 20 dimarzo 1962

Charissima quanto sorella polidibite salute. Eriti p' l'aportatore di qsta. Haruuti i' oza all'apale r'ipondo. Spina r'ho p'endo r'eronfiato suto da chorde r'onomignolo. Egsto mi dispiaciu r'euoz i' fusti c'uto i' f'ime i' buona p'ar. E' buona r'ompho dia noni r'ranari r'holuj voghlo p' buon fiato. llo r'era a go van-att- Callatio figliola

Spesso anfi r'umandi alcuni r'osi all'oma r'umata d' lmo buon fratt' lq' adouardo laq'ale la r'aputo rom- s'oma p' figliola fusti laq'arose mondano s' l'aportatore di qsta ritornara. di q'ia r'ia p'alt'ama. volera ritornar r'ho f'io a' saluamento r'omandi m'ata i' so r'io s'c'uto adampira. E' paghelo r'he pour ghino t'atutto qu'ilo r'he l'le d'ib'ogno. E' r'ido r'he r'osi fazano. E' l'ama g'io grazie. r'he pot' s' r'arura i' q'ito mondo s'ar' l'le d'aura la fanculla. Spesso ami. E' di q'ito non pot' r' curar ma g'io r'he p' la zom- pu' g'ho r' c'ur- r'ontenta d'ur-nd'et'ale r'het'la apartur- pu' omaj r'he r'annu'altio!

Spesso anfi dell'ar'om' s'ion- las'ao labuona. m'emozia. d'imb' fratt' llo agiobom d'agnolo t'au'io r'he l'le d'le. E' g' h'unt' s' r'ran quanto m'au'ua. o' d'mato. //

Il p' m' q' q' y' h' u' c' u' s' t' o d' m' a' l' t' o' g' u' a' r' d' i' e' p' a' l' u' t' a' p' o' m' a' p' a' r' t' e' t' u' o' m' a' u' t' o' E' r' i' c' h' r' a' c' h' o' m' m' d' a' t' a' l' o' m' a' r' h' e' f' i' o' l' a' b' e' m' d' i' c' h' e' p' e

1962

Primo arany i' f'ranco

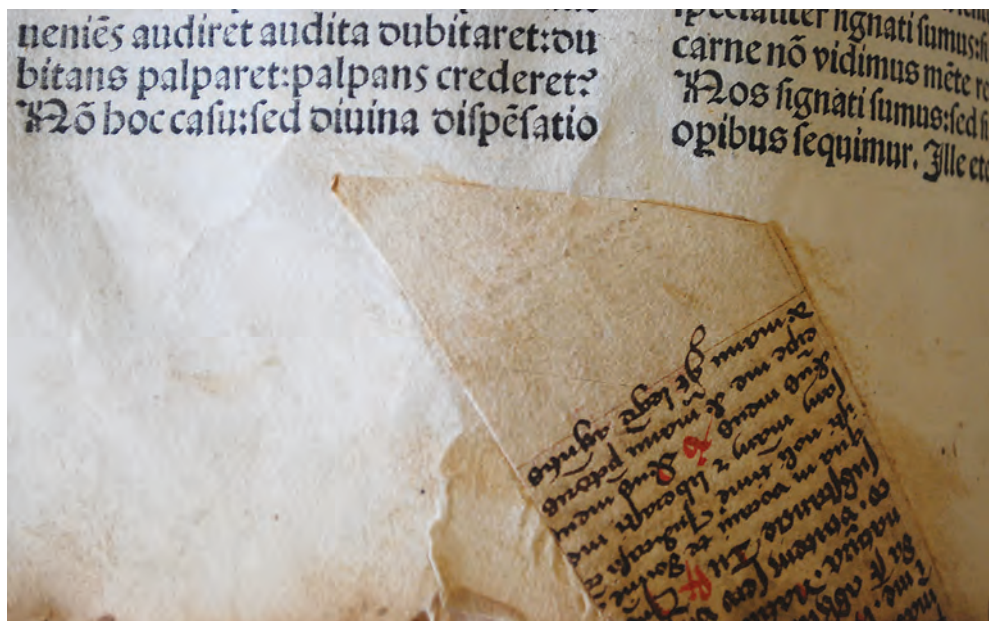
BÁNYAI RÉKA

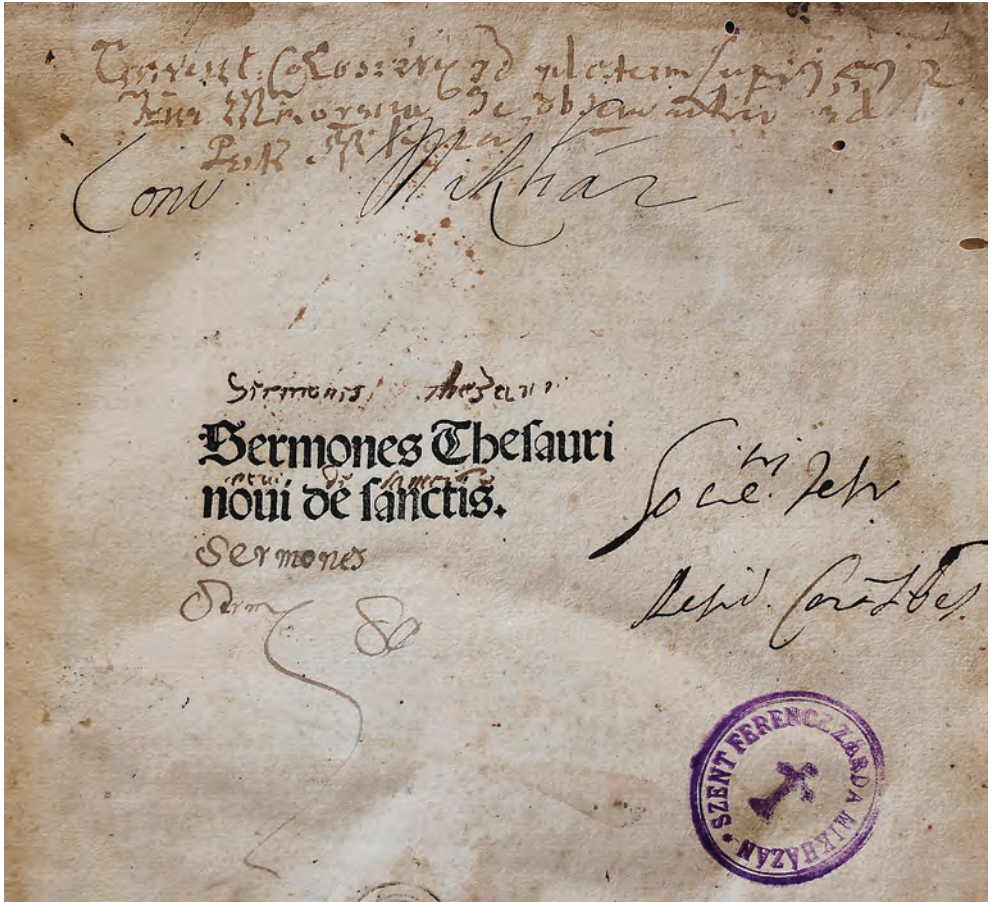

1

			Julius habet dies. xxxi:
xix	g		Octava. s. ioánis baptiste
viii	a vi	no	Visitatio beate marie yginie
	b v	no	
xvi	c iii	no	Adalrici epi. Tráslatō. s. mar
v	d iii	no	tini epi
	e ii	no	Octava aploz petri z pauli
xiii	f	Nonas	
ii	g viii	id	
	a vii	id	
x	b vi	id	Septē fratrum martyrum
	c v	id	Translatio. s. benedicti
xviii	diiii	id	
vii	e iii	id	Margarete virginis
	f ii	id	
xv	g	Idus	Divisio apostolorum
iiii	a xvii	kl	Augusti
	b xvi	kl	Alexii cōfessoris
xii	c xv	kl	
i	d xiiii	kl	
	e xiii	kl	
ix	f xii	kl	Praxedis virginis
	g xi	kl	Marie magdalene
xvii	a x	kl	Appollinaris epi z marty.
vi	b ix	kl	Christine virginis. vigilia
	c viii	kl	Jacobi apli. Christo fori m̄r
xiiii	d vii	kl	Anne matris marie
iii	e vi	kl	Septē dormientium
	f v	kl	
xi	giiii	kl	Depositiō. s. regis ladisla
xix	a iii	kl	Abdon z senen martyrum
	b ii	kl	

Handwritten notes in a cursive script, likely a calendar or liturgical record, written in a dark ink. The notes are arranged in several lines, some with arrows pointing to specific entries in the printed text. The script is dense and difficult to decipher without specialized knowledge of the language or dialect used.

†

Omnia ex Deco A. M. D. C. C. LXX. B. V. M. Kadet adk.

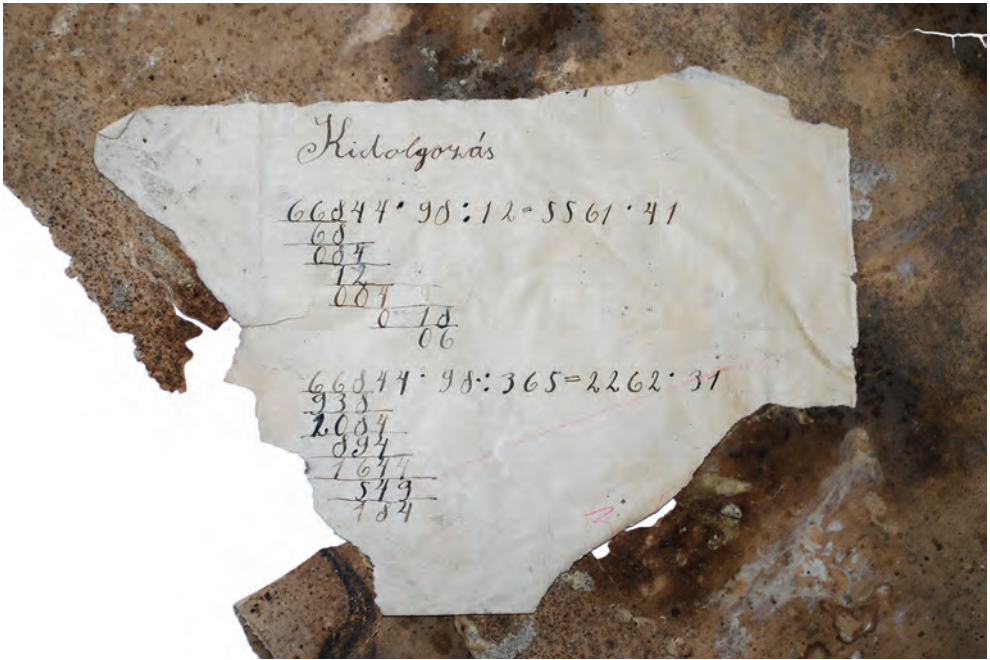
1696. Die 3ta Novembris estve ~~Gülletett~~ Miklós S. Dióphilus Napiján,
Ezek alatt az Dégyék alatt, □ & ♁. Es az Vízönijéji alatt.

1697. Die 23 Embris estve ~~Gülletett~~ Józseph S. Zsigob: napiján.
Ezek alatt az Dégyék alatt, Δ ○. es az bika Déji alatt. &.

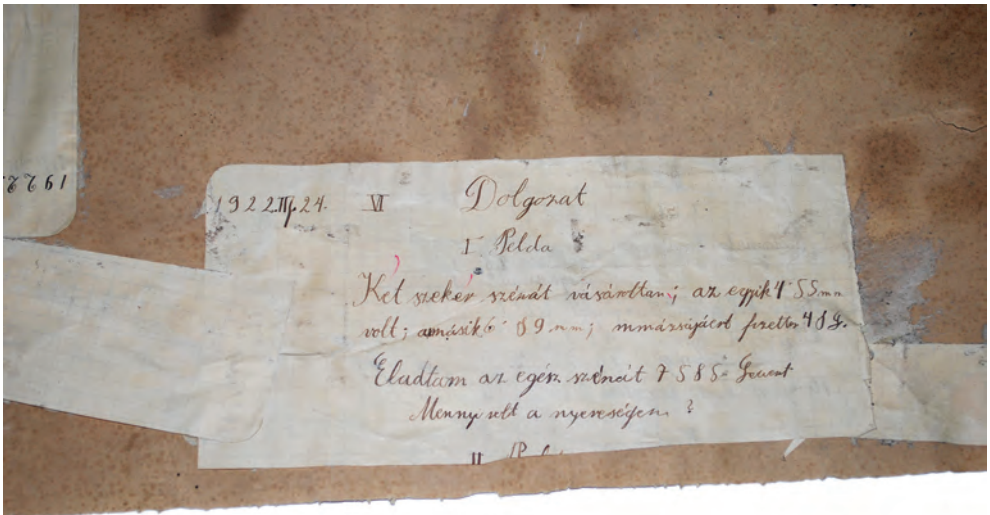
1699. Die 9ta Junij ~~Gülletett~~ Ersebeth, az az pünkösöd harmad
napiján. S. Gebhard napiján az réthé jégje alatt, Ennek kerekt
apya pater maga es ki kerektelté köpbeneyj parochiában Lelli
pater Ambri ~~es~~ kerekt anyja páty ~~es~~ Jánosné Paq-
majja Alphy. S. Józseph pater bika hent Martónj kerekt:
telte ugy is, maga is kerekt apja ö kfe pater Martón ~~es~~ ujján
kerekt apya Wormasij parochiában Lelli pater Laskatos ~~es~~ kfe
kerekt anyja páty ~~es~~ bika hent János Gyijelt Jánosné Alphyón
kerektelté páty bika hent Martónben es M. haly ~~es~~ kfe ~~es~~ haly ~~es~~ de
Miklós S. Ersebethes majja Sallidón. S. Miklósnek páty kerekt
apja Miklós kalarónban. Lelli pater János ~~es~~ ujján maga ö kfe
kerektelté, kerekt anyja páty ~~es~~ es magy jelt páty Jánosné ~~es~~ Alphyón.

K. WEISZ SZIDÓNIA

2

3

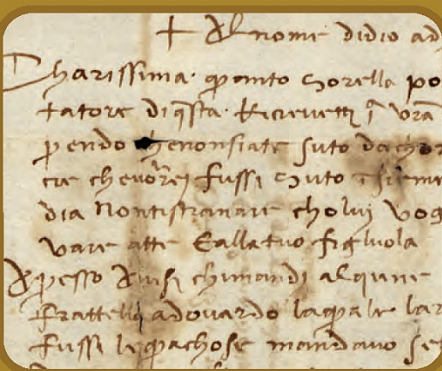

ZEYKFALVI
BÁRÓ ZEYK JÓZSEF

Született 1835. deczember 19-én.

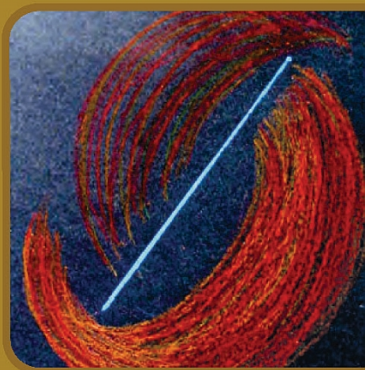
Meghalt 1914. április 6-án.

Korábbi köteteihez hasonlóan a CERTAMEN most is számos tudományág, korszak, intézmény és kutatónemzedék *közös helye*, célja a kölcsönös megismerés, a szakmai párbeszéd.

Ez konvergenciákat is jelent a társadalom és a művészetek tanulmányozását illetően. Két nagy fejezetben, összesen öt részben követhetők a konferencia szekcióiban bemutatott kutatási eredmények: látogatás Nyugat- vagy Közép-Európából Erdélybe, vagy integráció a terület gazdasági életébe, városok (például Kolozsvár, Budapest, Bécs), működő vagy egykori intézmények (például könyvtárak, levéltárak, színházak, zenciskolák, kulturális egyesületek) jelentőségének vizsgálata, szövegekké, sőt kottáké; továbbá a hozzáférést szolgáló, korszerű technológiák bemutatása. A kulturális szerepek és a szereplők megközelítése történeti-politikai meghatározottságuk érzékeltetésével jár együtt. Hangsúlyt kap a kapcsolattörténet, a jelenségek kritikai láttatása, a nők helyzetéé a 18–20. század európai társadalmában – különösen a Habsburg-államban, az Osztrák–Magyar Monarchiában, Magyarországon, Erdélyben.

A kötetben közölt zenetudományi írások kolozsvári zeneszerzőket és a városhoz kapcsolható alkotásokat mutatnak be.

ISSN: 2393-4328

9 772393 432201